

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OK, TÜFEK VE AT

16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi

Özgür Kolçak

TÜRK TARİH KURUMU

*Anneme ve Babama
Bu kitap her şeyden evvel onlar için yazıldı.*

OK, TÛFEK VE AT 16. YÛZYIL OSMANLI ASKERÎ DEVRİMİ

OK, TÜFEK VE AT

16. YÜZYIL OSMANLI ASKERÎ DEVRİMİ

Özgür Kolçak

TÜRK TARİH KURUMU
ANKARA ♦ 2023

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI IV/A-2-2. 2. DİZİ - SAYI: 21
Sertifika No: 43191

Ok, Tüfek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi

Arrows, Handguns and Horses 16th Century Ottoman Military Revolution

Özgür Kolçak

İnceleyiciler

Ömer İşbilir ♦ Kahraman Şakul

Metin Denetimi

Muhammed Özler

1. Baskı: Ankara 2023. (1500 adet)

ISBN 978-975-17-5742-5

Sayfa Tasarımı

Elif İrem Doğan Demir

Kapak Tasarımı

Emine Çakır

Ön Kapak

Beyaz at.

Kaynak: *Tuhfetü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, TSMK, Hazine, 415, vr. 53a.

At sırtından kabak atışı yapan süvari.

Kaynak: *Tuhfetü'l-mülûk ve's-selâtin*, TSMK, Hazine, 415, vr. 283a.

Tüfeğini dolduran yeniçeri.

Kaynak: Claes Râlab, *Kıyafet Albümü*.

Arka Kapak

Zırlılı Osmanlı süvarisi.

Kaynak: *Tuhfetü'l-mülûk ve's-selâtin*, TSMK, Hazine, 415, vr. 140b-141a.

Türk Tarih Kurumu

Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 ♦ Fax: +90 312 310 16 98

ttk.gov.tr ♦ emagaza-ttk.ayk.gov.tr

Baskı

Neyir Matbaacılık

Matbaacılar Sitesi 1341. Cadde No: 62 Yenimahalle/ANKARA

Tel: +90 0312 395 53 00 ♦ Fax: +90 312 395 84 20 ♦ Sertifika No: 49891

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'n a göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Türk Tarih Kurumuna aittir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	IX
ÖN SÖZ.....	XIII
KISALTMALAR.....	XVII
GÖRSELLER LİSTESİ	XIX
TABLolar LİSTESİ	XXIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TARİH KURAMI OLARAK ASKERÎ DEVRİM

1. Tarihte Savaş ve Devlet Oluşumu: Genel Fikirler ve Revizyonistler	9
2. Askerî Devrimin “Babaları”.....	14
3. Batı Tarzı Savaş?	27

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'NIN AYNASINDA ASKERÎ DEVRİM

1. Osmanlı Harbiyesine Batıdan Bakışlar	35
2. Tarihçinin Çıkmazı: Osmanlı Askerî Tarih Araştırmalarında Olgu-Kanaat Uyuşmazlığı	45
3. Sil Baştan?: Osmanlı Askerî Tarihinin Revizyonist Literatürle İmtihanı	52
4. Osmanlı-Merkezci Bir Askerî Tarih Yazımı: Osmanlılar ve Doğulular	60
5. Muharebe Hattında Yeniçeriler: Kalkanlar, Mızraklar ve Yaylım Ateşi.....	68
a. Yeniçeri Saflarında Kalkan ve Mızraklar.....	68
b. Yeniçeri Safları ve Yaylım Ateşi	74
6. Burçlar, Kuleler, Hisar-Peçeler: Erken Modern Osmanlı Kale Mimarisi	87
a. Erken Modern Tahkimat Sistemi ve Osmanlılar: Teknik Bilgi ve Yerel Kaynaklar	87
b. Deneysel Bir Çağ ve Osmanlı Askerî Mimarisinde Klasığın Teşekkülü	97
c. Osmanlı Macaristanı ve Yıldız Tabyalar	114

d. Cedid'in İhtişamı: Osmanlı Tahkimat İlmi ve Anavarin-i Cedid Kalesi	129
e. Erken Modern Osmanlı Askeri Mimarisine Zeyl	134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜNKÂR KULLARINDAN DEVLET ORDUSUNA

1. Osmanlı Ordusunun Büyümesi ve Verilen Tepkiler	137
2. Osmanlıların "Otuz Yıl Savaşı"	145
3. Kanun-ı Kadim'in Sınırları: 16. Yüzyıl Savaşları ve Devşirme Kurumu	154

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

USTA SAVAŞÇININ PAHALI ZEVKİ: ATEŞLİ SİLAHLAR ÇAĞINDA OSMANLI OKÇULUĞU

1. Geleneksel Yaylar ve İlk Hafif Ateşli Silahlar	167
a. İlk Ateşli Mekanizmalar ve Etkinlik Sorunu	175
b. Osmanlı Oklarının Etkinlik Derecesi	180
c. Çile Çekmek: Geleneksel Okçuluk Terbiyesi	186
2. Yarışın Başı: 16. Yüzyıl Başlarında Yay ve Tüfek Maliyetleri	192
a. Zor Bir Zanaat: Osmanlılarda Yay İmalatı	201
b. Yoksa Bir Alay Fukarâ Varub Akçe ile Nice Ok Atsunlar?: Osmanlılarda Ok İmalatı ve Ok Fiyatları	212

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERKEN MODERN OSMANLI TÜFEĞİNİN SERENCAMI

1. Osmanlılar ve İlk Ateşli Silahlar	233
a. Osmanlı Tüfekçiliğinin Ataları: Hristiyanlar, Yahudiler, Müslümanlar	236
b. Standardın Yerleşmesi: Hafif Ateşli Silahlarda Osmanlı Klasığının Teşekkülü	242
2. Yay ve Tüfek Bağlamında Mühimmat Sorunu	250
3. Tüfenkhane-i Amire Nasıl Çalışırdı?: Mîrî Tüfek Üretiminin Organizasyonu	257
4. Yeniçeriler, Mîrî Tüfekler ve Tüfek Talimi	276
5. 1571 İnebahtı Hezimet: Aciliyet ve Hafif Ateşli Silahların Kıymeti	289

ALTINCI BÖLÜM

SÜVARİNİN ATEŞLE İMTİHANI:

16. YÜZYILDA OSMANLI ATLILARI VE TÜFEKLER

1. Her Yerde Aynı Dert?: At Sırtındaki Tüfekçi	297
2. Bir Garip Hikâye: 16. Yüzyılda Kapıkulu Neferleri ve Ateşli Silahlar	303
3. Memlûk Diyarından Osmanlı Memalîkine: Osmanlı Süvarisi ve Tüfek.....	309
4. Uzak Diyarların Atlı Silahşorları: 16. Yüzyılda Süvari Tüfekçiler ve Osmanlı Güney Fütuhâtı.....	318
5. Osmanlı-Safevi Serhaddinde Süvari Tüfekçiler	339

YEDİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYIL OSMANLI SÜVARİLİĞİNİN MADDÎ ŞARTLARI

1. Atına Sahip Çıkmak: Yeniçağ Osmanlı'sında Kıymetli Bir Araç/Meta Olarak At	349
2. Bir Devlet Girişimi: İstabl-ı Âmire	355
a. İstabl-ı Âmire ve Osmanlı Klasik At Yetiştiriciliği	355
b. Has Ahır Atları: Nereden Geliyorlar? Kaç Vakitte Yetiştiriyorlar?	369
3. Osmanlı At Fiyatları ve Bakım Maliyetleri.....	377
4. Devlet Ahırları ve Kapıkulu Süvarisi/Altı Bölük Halkı.....	392
5. Osmanlıların “Otuz Yıl Savaşı” ve At Yetiştiriciliği	403
6. Tımarlı ama Sipahi mi?: Tımar Arazileri ve Piyade Neferler.....	413
SONUÇ	423
KAYNAKLAR	431
DİZİN	479

TAKDİM

Osmanlı askerî tarihi çalışmalarının son zamanlarda giderek ivme kazanmakta olması uzun yıllardır ihmal edilen bu alan için sevindirici bir gelişmedir. Şüphesiz Osmanlı tarihini ele alırken bunu siyasî tarih temelli veya savaşlar zemininde bir anlatımın esiri haline getirildiği düşüncesi, akademik çevrelerde hayli yaygın bir eleştirisi konusu olarak hâkim durumdadır. Sosyal ve iktisat tarihi, birey tarihi, müessese tarihi, düşünce, zihniyet vs. gibi çok çeşitli alanlara yönelik ilgilerin azlığından şikâyet eden, zihinlerdeki yanlış askerî ve siyasî tarih algısıyla beslenen tenkidi görüşlerin yönlendirici tesirleri son yıllara kadar bu tip ilgilerin akademik manada zayıflamasına yol açmıştı. Keza savaş anlatımındaki bilindik tasviri üslup da bu yoldaki eleştirilere önemli bir dayanak teşkil etmiş görünüyordu. Bununla beraber ordu terkihi, lojistik ihtiyaçlar, askerî müesseseler gibi konulara daha çok ağırlık verilirken savaşın bizatihi kendi gerçekleri kapsamı içinde daha nadir araştırmalara imza atıldı.

Batı tarihçiliğinde ise askerî tarih, daima çok yaygın ve aşırı popüler ilgiye mazhar olan bir yönelim göstermişti. Buna karşılık Türk tarihçiliği gerçek anlamda bir savaş anlatımını, askerî tarih kavramının kendi doğruları içinde yeterince yapamamıştı. Özellikle askerî kimliği, savaş becerisi, uygulanması planlanan taktiklerde birlik ruhu içindeki tavrı, kumanda heyetleri, bunların planlama şekilleri, nasıl bir savaş kurgusu yaptıkları, savaş öncesi taktik senaryoları, birlikte ve senkronize hareket etme kabiliyetleri, savaş meydanındaki durum, planlanan ama savaş sırasında değişkenlik gösterebilen taktiklere adapte olabilmek hızları ve bunların uygulanış biçimleri, silahlar ve kullanım şekilleri vs. gibi konularda hayli eksiklikler söz konusuydu. Fakat bu hususta son yıllarda sevindirici değişimler husule geldi ve akademik anlamda da savaşın bizatihi kendisine odaklanan, taktikler, kullanılan silahlar, askerî durumu, savaş alanındaki vaziyet gibi konuları ele alan araştırmaların yanı sıra daha teorik düzeyde Osmanlı askerî sisteminin mahiyeti ve Avrupa tarihçiliğinde dünyayı değiştirecek raddelerde olduğu öne sürülen gelişmelerde muhtemel payları muvacehesinde yeni çalışmalara da imza atılmaya başlandı.

Osmanlı askerî tarihinin daha genel çerçevede ve hatta teorik düzeyde bu tip çalışmalarla dünya savaş tarihindeki yerini alacağı ve yeni katkılar ortaya koyacağı ileri sürülebilir. Üstelik bu tür mevzular ağırlıklı incelemeler umumiyetle her buluşu kendilerine mal eden batı merkezli askerî gelişim safhalarını doğru bir istikamete oturtmakta önemli bir pay sağlayacaktır. Bugün geline nokta, Modern Çağ öncesi savaşların değişime çok açık olmayan ve olsa da uzun süreçler alan silah teknolojisi ve

bunlara dayalı yeni taktikler meselesi, Avrupa tarihinin gelişim çizgisine mahkum bir anlatımın esareti altındadır. Osmanlı katkısı daima ihmal edilir yahut taklidi bir bakış altında ele alınır, bazen genel kapsamlı popüler vurgulu savaş tarihi ile ilgili kitaplarda kendisine yer bile bulamaz.

Osmanlı askerî sistemine dair “kalabalık asker sayısına bağlı başı bozuk bir düzen dahilinde savaşarak kazandıkları başarılar” gibi yaygın kanaatlerin, arşival belgelere ve dönem kaynaklarına dayalı titiz çalışmalarla ters yüz edilebilecek bir mahiyet arz etmekte olduğu artık anlaşılmış durumdadır. Modern dönem öncesi için ateşli silahların devreye girişiyle başlayan yeni ordu taktik düzenleri konusunda mesela Osmanlı tarafında “devrimci” sayılabilecek gelişmeler olduğu tespitleri çok mühimdir ve bunları ıskalamamak gerekir. Ateşli silahlar çağı öncesinde de özellikle meydan savaşlarındaki taktiklerin Osmanlı özelinde geleneksel Bozkır savaş düzeninden hayli farklılaştığı son yıllarda yapılan çalışmalarla ortaya çıkmış görünmektedir. Şüphesiz Osmanlı ordularının kuşatma ve meydan savaşlarıyla dolu seferlerini doğrudan askerî sistemlerini iyi tespit ederek ele almak son derece açıklayıcı olacaktır¹.

Türkiye’de 2000’li yıllara kadar askerî tarih, militarist bakışlı veya donanımı haiz kesimlerin çalışmalarıyla meşbu bir literatür durumunda olup kaynak kullanımı itibarıyla da hayli problemliydi. Dünyada olduğu gibi bunu profesyonel askerî kesimin uğraş alanı olmaktan çıkarıp sivil-akademik bir iş ve ilgi sahası haline getirmek gerekiyordu. Bu amaçla 2008’den itibaren bir grup genç akademisyen askerî tarihi bu çerçevede sivil bir inisiyatif dahilinde ele almak maksadıyla çalıştaylar düzenlemeye başladı. Bu verimli gelişme ne yazık ki süreklilik arz etmedi, ama bunun ürünleri çeşitli kitap bölümleri olarak intişar buldu. Bununla birlikte kaynaklar temelli anlatı biçimini savunan, yeni askerî tarih bakışını küçümseyen, klasik tavsiflerin peşinde koşulmasının gerekliliğini düşünen -üstelik “tarihçilik” temeli bulunmayan ve hatta ana kaynakların diline hakkıyla da vakıf olmayan- “militar” menşeli akademisyenlerin bu vadideki tutumlarının hayret verici olduğunu eklemek isterim. Şu andaki tarihçiliğimiz, bu manada kaynak bilgisini haiz ve bu yolda dünyadaki gelişmelerin farkında olan akademisyenlerin araştırmalarıyla

1 Bütün bu konular ve itiraz noktaları için bk. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018 (Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı); Feridun M. Emecen, “Giriş”, *Savaşın Sultanları: Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*, I, (F. M. Emecen-E. Afyoncu), Bilge, İstanbul 2018. Ateşli silahlara dayalı üstün Batı orduları fikrinin yılmaz savunucusu olarak G. Parker, Batı uygulamaları dışında ateşli silahlara dayalı taktikler konusunda açık örneklerle rastlanan milletlerin (mesela Osmanlılar, Japonlar) durumunu ilginç şekilde arızı şeyler olarak tanımlamıştı. Ona nazaran Batı birikimi ve aklı Antik Yunan’dan bu yana kesintisiz sürmüştü ve aslında asıl ana pay batıya aitti. Bu düşünce tarzının eleştirisi ve Osmanlı örneğindeki itirazlar, yukarıda zikredilen çalışmalarda yer aldığı gibi bu kitapta da esaslı şekilde ana temeline oturtulmuştur.

yeni bir döneme girmiş durumdadır². Bunun en güzel son bir örneğini, Özgür Kolçak tarafından kaleme alınan elinizdeki bu kitap teşkil etmektedir.

Yakın bir zamanda Türk Tarih Kurumu Yayınları'nın yeni teşkil edilen bilim kurulu toplantısında Türk tarihinin belli ana odaklarına yönelik olarak çalışma grupları oluşturulması gündeme geldiğinde, askerî tarih alanında yukarıda bahis mevzu boşluklardan söz edilerek bir komisyon oluşturulması kararlaştırılmış ve bu komisyon 2022'de hızla çalışmalarına başlamış, önceliği ise bu sahada yapılan önemli araştırmaları tesbit edip bir an evvel yayınlamaya vermişti. Türk askerî tarihçiliğinin muhtelif meselelerinin tesbiti, önemli kaynakların tercüme ve neşri yanında düzenlenecek çalıştaylarla bu manada ne gibi boşlukların mevcut olduğunun anlaşılması ve bunlara yönelik olarak araştırmaların projelendirilmesi kararlaştırılmıştı³.

Komisyonun ilk aldığı kararlardan biri, Osmanlı askerî tarihinin dünya tarihindeki yerini önemli ölçüde açıklığa kavuşturan ve değerli meslektaşım Özgür Kolçak tarafından kaleme alınan kitabın yayımlanması oldu. Ö. Kolçak, tarafımdan askerî tarih sahasına yönlendirilmiş ve nezaretimde XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki savaşlar döneminde Osmanlı askerî gelişimini Osmanlı-Avusturya savaşları temelinde anlamlandırmaya çalışan başarılı bir doktora tezi hazırlamıştı (2012). Tez esas itibarıyla askerî devrim tartışmaları içinde değişen ve dönüşüm gösterdiği öne sürülen askerî sistemi, askerlerin tertibini, ateşli silah kullanımı meselelerini anlamlandırmayı ve “yeni bir görüşü” besleyecek argümanları ortaya koymayı hedefliyordu. Bu tezin giriş kısmında da askerî devrim tartışmalarını temellendiren bir ana çerçeve sunulmuştu. Şimdi ise giriş kısmında ağırlıklı olarak ele alınan mevzular, 16. asrın ikinci yarısına doğru indirilerek ve bir ölçüde karşılaştırmalı şekilde, Osmanlı arşivindeki belgelere dayalı yeni bilgiler muvacehesinde hayli genişletilip analitik bir incelemeye imza atılmış oldu.

Kitap temel olarak 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi ana başlığını taşıyarak bu meyanda ok, tüfek ve at mefhumları çerçevesinde meseleleri irdelemekte. Esas amaç klasik çağ formu içerisinde Osmanlı askeri sisteminde yaşanan dönüşümlerin tespiti olarak ortaya konulmakta. Ana iddia ise Osmanlıların 16. yüzyılın ikinci yarısında, hatta son çeyreğinde yaşanan “yapısal” değişimin kendi içinden gelen gerekliliğinde

2 İlgili bir değerlendirme için bk. Kahraman Şakul, Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C I, S. 2, Eylül 2003, s. 529-571 ve Kahraman Şakul, “Batı’da ve Türkiye’de Yeni Askerî Tarihçilik”, *Toplumsal Tarih*, S. 198, Haziran 2010, s. 31-35.

3 Komisyon kararıyla 20 Mayıs 2023’te sahayla ilgili meseleleri tesbit etmek için geniş katılımlı bir çalıştay tertip edilmiş olup toplantıya söz konusu alanda çalışan 55 akademisyen ve doktora öğrencisi katılmıştır. Sekiz sunum üzerinden açılan tartışmalarda askerî tarih yöneliminin gelip dayandığı noktada bazı yeni fikirler ileri sürülmüş ve farklı görüşler, ileri vadede yapılması gereken hususlar konusunda verimli bir fikir alışverişi gerçekleştirilmiştir.

düğümlemekte. Bunda da uzun soluklu cephe savaşları çağına girişinin önemli rolü olduğu vurgulanmakta.

Esasen kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan dönüşüm ve değişim ihtiyacının bu dönemler boyunca eski mevsimlik tek düze seferler çağının sonunu teşkil etmiş olma halinin söz konusu olduğuna şüphe bulunmaz⁴. Fakat bu argümanın yeni tesbitler çerçevesinde kuvvetle vurgulanması elzemdi. Nitekim burada söz konusu örneklerle bu mevzu kanaatime göre artık tam anlamıyla vuzuha kavuşmuş durumdadır. Kitabın değerli yanları arasında özellikle teknik bilgilerle yüklü ok ve okçuluk mevzu öne çıktığı gibi “at” bağlamı içinde süvari/tımarlı birliklerin rolleri ve “ordu finansmanı” içindeki yerini belirleme çabaları da takdire değer görünür. Kitapta bugüne kadar ilgili literatürde neredeyse hiç yer bulmayan ateşli silahların uzun vadede sahip olduğu mühimmat avantajına dikkat çekilmesi mühimdir. Bu hususta söylenecek daha çok şey olabilir, ama ok-yay meselesi, tedarik zorlukları ve finansmanını yürütmekte husule gelen meseleler yanı sıra süvariliği zora sokan at yetiştirme ve tedarik konuları yine üzerinde derin tahlillere ihtiyaç gösteren bir mahiyet taşımaktadır. Tabii ki kitabın bu açılardan ileride yapılması muhtemel ayrıntılı çalışmalara yol gösterecek bir özelliği haiz olduğuna şüphe yoktur. Özgür Kolçak’ın bu öncü çalışmasının Osmanlı askeriyesi açısından çok değerli bir zemin oluşturacağı açıktır. Osmanlı değişim ve dönüşüm tartışmaları içinde kendisinin bilhassa 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi, idari ve kültürel yapıda tesbit edilen örneklerle klasik askeri düzeni itibarıyla katıldığını belirtmiş olması da kitabın genel sonuçları arasında yerini bulur.

Belki buradaki başka bir yaklaşım problemi, bu değişim ve dönüşüm meselelerinin ilerlemeci bir çizgiden bağımsız olarak -benim farklı çalışmalarımda “klasik” mefhumuyla ortaya koymaya çalıştığım ana omurga üzerinden daha “dairevi” bir yapı değerlendirmeye de- açıklanıp açıklanamayacağı teşkil eder. Bu hayati/hararetli tartışmanın gelip dayandığı noktada “Osmanlı klasik askeri düzeni” tesbitlerine benzer tarzda farklı meselelere yönelik zemini sağlam incelemelerin elzem olduğunu önemle vurgulamak isterim.

Kısaca elinizdeki bu kitabın söz konusu yeni akım askeri tarihçiliğimizin geldiği merhaleyi göstermesi bakımından da bir “milat” oluşturacağını düşünmekteyim.

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN

⁴ Ayrıca 1578’den itibaren başlayan savaşlar döneminin askeri yapıda öngördüğü ihtiyaçlar çerçevesinde asıl dönüşümü temin ettiği düşüncesi: Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, Osmanlı Taşrasında Yaşanan Kaos bahsi.

ÖN SÖZ

Ok, Tüfek ve At, yıllara yayılan bir merak ve çalışmanın sonucu değil yalnızca; aynı yılların taşıyıp getirdiği bir temkinlilik ve hatta bazı yerlerdeki tereddütlerin hâsılsa da. Kitabın takip eden bölümlerinin epeyce eski bir tarihte, 17. yüzyıl Osmanlı askerî tarihini konu alan doktora tezime için araştırmalara başladığım 2006'da şekillenmeye başladığını idrak etmek bir bilim insanını bir yandan heyecanlandırırken bir yandan çekinceyle karışık bir hayrete sevk ediyor. Doktora çalışmamın aslen 17. yüzyıl Osmanlı ordusundaki değişimle ilgilendiği, bu arada Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın 1663 ve 1664'teki askerî harekâtını ampirik çalışmanın odağına yerleştirdiği doğrudur. Yine de, daha o senelerde, 17. yüzyıl Osmanlı askerî tecrübesini anlayabilmek için bir önceki asırda yaşanan yapısal değişimleri kavramanın elzem olduğunu fark etmiş; bu ihtiyacı karşılayan bir giriş yazabilmek için kolları sıvamıştım. 2012'de bittiğinde doktora tezimin girişinde 16. yüzyıl Osmanlı askerî tarihine değinen bir bölüm bulunuyordu. O günden beri, araya bazen uzun fasılalar girmiş olsa da, 16. yüzyıl Osmanlı askerî tarihine dair önüme çıkan ana kaynak, belge, literatür bilgisi, ez-cümle bütün verileri toplayıp biriktirmeye başladım. Son düzlükte, biriktirdiklerimin artık 17. yüzyıl Osmanlı askerî tarihine ilişkin bir kitabın girişinden çok daha fazlasına tekabül etmeye başladığına kani olduğum vakitlerde, daha iştahlı ve hevesli bir şekilde veri toplamaya gömüldüm. Başlangıçta aklımda olmayan 16. yüzyıl belgeleri ve defter serileriyle hemhal oldukça zihnimi kurcalamaya başlayan meseleleri halledebilmek adına kitapta yeni başlıklar açtım. En nihayetinde, *Ok, Tüfek ve At* vücut buldu. İtiraf etmek gerekirse, Osmanlı tarihçiliği açısından bilakis geç kalmış bir eser olsa bile, benim için vakitsiz ve erken bir doğum.

2013'te yayımlanan “Yeniçeriler, Ümera Kapıları, Tımarlı Sipahiler: 1663-64 Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Osmanlı Ordu Terkibi” (*Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, haz. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 217-251), bir sene evvel bitirdiğim doktora tezinin semeresiydi. Dört sene sonra basılan “The Composition, Tactics and Strategy of the Ottoman Field Army at Zrínyi-Újvár and St. Gotthard (1663-1664)”te (*La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár: Expansion ottomane-Coopération européenne*, ed. Tóth Ferenc-Zágorhidi C. Balázs, MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2017, s. 73-92) aynı meselelere ilgi duymaya devam ediyordum: 17. yüzyıl Osmanlı ordu yapısı, sefer ordularının hangi birimlerden teşekkül ettiği, seferber edilen Osmanlı kuvvetlerindeki piyade-süvari dengesi vs. Günümüze gelinceye değin aklımın bir yanı her daim 16-

17. yüzyıl Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin siyasî ve diplomatik yönüyle meşgul oldu. Bu hususlara ilişkin çıkardığım neşriyat yine hatırı sayılır bir emeğin mahsulüydü. Yine de, erken modern Osmanlı askerî tarihiyle bağımın hiçbir zaman kopmadığını söyleyebilirim. Yayımlanmayı bekleyen, 17. yüzyıl Osmanlı ordu yapısını tahlil eden “Limbs of the Leviathan” ve 1663-64 seferlerinde Veziriazam Fazıl Ahmed Paşa’nın kapı halkının askerî girişimlerde oynadığı rolü irdeleyen “Sâhib-i Devlet Âdemleri” bunun kanıtlarıdır.

Bu uzun yolculukta Osmanlı tarihçiliğinin bazı saygın üstatları elimden tuttu. Bu meyanda Feridun M. Emecen hocamın hakkını ödeyebileceğimi sanmıyorum. O, lisansüstü çalışmalarına başladığım gün de oradaydı, bugün de yanı başımda duruyor. Beni Osmanlı askerî tarihine yönlendiren kendisi oldu. İlk günden itibaren araştırmalarımı takip etti; kendine has üslubuyla hafif ama ustaca dokunuşlarla tarihçilik maceramın doğru mecralarda akmasını sağladı. *Ok, Tüfek ve At*, ham bir metin halindeyken, tabii ki, taslağı ilk görme bahtiyarlığı kendisine ait olmalıydı. Metni gözden geçirerek değerli fikirlerini benimle paylaştığı için saygıdeğer hocama bir kez daha teşekkür ediyorum. Pál Fodor, beni Budapeşte’de Macar Bilimler Akademisi, Beşeri Bilimler Enstitüsü’ndeki (2021’de yapılan bir değişiklikle Eötvös Loránd Research Network adını aldı) odasında defalarca ağırladı. Yalnızca burada değil, kendisini resmî ve gayriresmî ziyaret ettiğim bütün her yerde yönelttiğim sorulara geniş ufkuyla cevap verdi. Pál Fodor’a yürüttüğüm çalışmalara verdiği içten destek, akademik platformlarda bana sunduğu yardım ve nihayet elinizdeki kitabın ilk taslaklarından birini okuyarak değerli fikirlerini benimle paylaştığı için şükranlarımı sunuyorum.

TÜBİTAK ve OeAD (Avusturya Eğitim ve Uluslararasılaşma Kurumu), Osmanlı askerî tarihi çalışırken ihtiyaç duyduğum iki şeyi, zaman ve finansmanı sağladılar. Bu kurumlara Osmanlı tarihine hasrettiğim nice yıllar boyunca akademik projelerimi ciddiye alıp destekledikleri için teşekkür ediyorum. Kitabın *Burçlar, Kuleler, Hisar-Peçeler: Osmanlı Kale Mimarisi* başlığını taşıyan bölümü, TÜBİTAK’ın 2022 senesi yazında sağladığı 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Burs Programı desteği sayesinde yazıldı. Bu bakımdan kendilerine hususi bir teşekkür borçluyum. Bu vesileyle beni Viyana’da, Viyana Üniversitesi Orientalistik Enstitüsü’nde bağrına basan Claudia Römer’i saygı ve sevgiyle anmalıyım. Viyana’da olduğum aylar, yıllar boyunca rahat ve verimli bir ortamda çalışabilmem için elinden geleni yaptı. Kendisine minnettarım. *Ok, Tüfek ve At*’ın yazım aşamasında Orientalistik Enstitüsü’nden başka bir isim, Gisela Prochazka-Eisl, yardımına koştu ve bir bilim insanı için en değerli şeylerden birini, ben ve ailem için akademik camianın bürokratik hengâmesinden uzak, sakın ve zengin bir çalışma ortamı sağladı. Gisela Prochazka-Eisl’a bunun için teşekkür borçluyum.

Osmanlı askerî tarihinin meselelerini şekillendirirken sohbetlerine başvurduğum meslektaşlarım oldu. Kayhan Orbay, Günhan Börekçi, Kahraman Şakul ve Ömer Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Gezer, hâlihazırda yürüttükleri çalışmalarla, yönelttiğim sorulara verdikleri yanıtlarla ve genel olarak Osmanlı tarihinin meselelerine bakış açılarıyla bana yol gösterdiler. Huzurunuzda hepsine teşekkür ediyorum. Günhan Börekçi, Kahraman Şakul ve Ömer Gezer, aynı zamanda kitabın taslak halini okuyarak metnin geliştirilmesine katkıda bulundular. Kahraman Şakul, bilhassa erken ateşli silah teknolojisinin terminolojik karmaşasında boğulmaya yüz tuttuğum yerlerde yardım elini uzattı; benimle paylaştığı kıymetli bilgileri için ayrıca teşekkür ederim. Bu arada öğrenciler ve genç meslektaşlarımdan yana bahtım hep açık oldu. Birlikte lisansüstü çalışmalar yaptığım, doğrudan aynı kurum çatısı altında teşrik-i mesaide bulunduğum veya başka kurumlarda benzer konular çalışan genç meslektaşlar, elinizdeki kitapta arz-ı endam eden tarihsel kanıtlardan bazılarını bana yollama düşünceliliğini gösterdiler. İsmail Emre Pamuk, Umutcan Seyitoğlu, Kadir Purde, Abdülhadi Uysal ve Göksel Baş'a kibarlıklarından ötürü müteşekkirim. Abdülhadi Uysal, ayrıca müdekkik gözlerle metni okuyarak kalem hatalarını en aza indirmeye çalıştı. Kalan hataların hepsi bana aittir. Son olarak kitabın basılması yönünde teşviklerini esirgemeyen Türk Tarih Kurumu Askerî Tarih Komisyonu üyeleri ve metnin en iyi şekilde basılmasını sağlayan Türk Tarih Kurumu yetkililerine teşekkürü bir borç bilirim.

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK

Ocak 2023/İstanbul

KISALTMALAR

A.	: Bâb-ı Âsâfi
AE.	: Ali Emiri
AS.	: Askeriye
bk.	: bakınız
BOA.	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
BH.	: Bahriye
BRZ.d.	: Büyük Ruznamçe Kalemî Defterleri
BŞM.	: Baş Muhasebe Kalemî Evrakı
BŞM.d.	: Baş Muhasebe Kalemî Defterleri
bs.	: baskı
C	: Cilt
CBH.d.	: Cebehane-i Âmire Defterleri
çev.	: çeviren
D.	: Bâb-ı Defteri
ed.	: editör
EVM.d.	: Evamir-i Maliye Kalemî Defterleri
haz.	: hazırlayan
hrsg.	: herausgegeben
İE.	: İbnülemin
KK.	: Kamil Kepeci
krş.	: karşılaştırınız
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defterler
M.d.	: Müteferrik Defterler
MD.	: Mühimme Defteri
MDZ.	: Mühimme Zeyli Defterleri
neşr.	: neşreden
NF.	: Umûr-ı Nâfia
PYM.	: Piyade Mukabelesi Kalemî Belgeleri
RSK.d.	: Ruus Kalemî Defterleri

XVIII

KISALTMALAR

s.	: sayfa
S.	: sayı
SSLM.	: Sultan Selim
SSÜL.	: Sultan Süleyman
TSMA.d.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
TSMA.e.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
TT.	: Tapu Tahrir Defterleri
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
vr.	: varak
yay.	: yayımlayan
yay. haz.	: yayıma hazırlayan
YNÇ.	: Yeniçeri Kalemi Belgeleri

GÖRSELLER LİSTESİ

- Görsel 1** : Willem Lodewijk'in Maurits van Oranje'ye yazdığı 8 Aralık 1594 tarihli mektupta yaylım ateşi tarifi
- Görsel 2** : Johann Wallhausen'in *Kriegskunst zu Fuss* [Piyade Savaş Sanatı] kitabının kapak sayfası
- Görsel 3** : Frederiksort kalesi gravürü, Matthäus Merian, 1653
- Görsel 4** : Christopher Columbus'un Hispaniola'ya çıkışı
- Görsel 5** : Kanije serhat kalesi planı, 1577
- Görsel 6** : Humbaracı ustası Ali Ağa'nın ateş tulumbası
- Görsel 7** : 1516 Mercidabık muharebesi
- Görsel 8** : Tahta kalkanların ardında Çin tüfekçi ve mızrakçısı
- Görsel 9** : Osmanlı muharebe hattında mızraklı piyade
- Görsel 10** : 1574 Halkulvad (La Goletta) seferinde Osmanlı piyadesi
- Görsel 11** : 1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşında yaylım ateşi açan yeniçeriler
- Görsel 12** : 1526 Mohaç muharebesinde saflar halinde ateş açan Osmanlı tüfekçisi
- Görsel 13** : Ming tüfekçisi yaylım ateş talimi yaparken
- Görsel 14** : 1575 Nagaşino muharebesinde Japon tüfekçisi süvari hücumunu karşılarlarken
- Görsel 15** : 1582 Şehzade Mehmed'in sünnet merasiminde kale maketi
- Görsel 16** : Estergon kalesi gravürü
- Görsel 17** : 1595 Estergon kuşatması gravürü
- Görsel 18** : 1566 seferinden Sigetvar minyatürü
- Görsel 19** : Sigetvar kalesi gravürü
- Görsel 20** : 1664 tarihli Turbék palankası planı
- Görsel 21** : 1664 tarihli Barcs palankası planı
- Görsel 22** : 1664 tarihli Kanije kalesi planı

- Görsel 23** : 1664 Kanije kuşatması planı
- Görsel 24** : Anavarin-i Cedid kalesi planı
- Görsel 25** : 1583'te Ferhad Paşa komutasında Revan'a giren Osmanlı ordusu
- Görsel 26** : Ailelerinden alınan devşirme oğlanlar
- Görsel 27** : Acemi oğlanları mektebi
- Görsel 28** : Acemi oğlanı
- Görsel 29** : 1346 Crécy muharebesinde Fransız arbaletçilerle İngiliz okçular
- Görsel 30** : Osmanlı okçusu ve tüfekçisi, 16. yüzyıl
- Görsel 31** : Jacob de Gheyn'in gravürlerinde silahını hazırlayan bir tüfekçi
- Görsel 32** : Hüseyin Ağa elçiliğinde ok atışları, 1584
- Görsel 33** : Sultan II. Bayezid'e ait iki yay
- Görsel 34** : Osmanlı süvari okçusu
- Görsel 35** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde cündiler
- Görsel 36** : Solak neferi
- Görsel 37** : At sırtından kabak atışı yapan süvari
- Görsel 38** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde talimhaneci esnafı
- Görsel 39** : 1582'de Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde tüfek kundağı üreticileri
- Görsel 40** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde yay kırışi üreticileri
- Görsel 41** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde yaycı esnafı
- Görsel 42** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde okçu esnafı
- Görsel 43** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde okçu esnafı
- Görsel 44** : 17. yüzyıl Osmanlı okları
- Görsel 45** : Sultan alayında solak neferleri
- Görsel 46** : 16. yüzyıl sonunda Safevilere karşı yan yana çarpışan Osmanlı tüfekçisi ve okucusu
- Görsel 47** : Osmanlı tüfekleri
- Görsel 48** : Özdemiroğlu Osman Paşa'nın tüfekçileri 1583'te yerel Hristiyan güçlerle çarpışırken
- Görsel 49** : Tüfekli yeniçeri ve elinde yanan fitil

- Görsel 50** : Tüfekli yeniçeri ve elinde yanan fitil
- Görsel 51** : Namlu ağızından tüfeğini dolduran yeniçeri
- Görsel 52** : Claes Râlabm'ın Kıyafet Albümü'nde tüfeğini dolduran yeniçeri
- Görsel 53** : Zhao Shi Zhen'in *Shen Qi Phu* (1598) adlı eserinde Osmanlı tüfeği, fitil ve iki barut veznesi
- Görsel 54** : *Caracole* manevrası yapan tüfekçi süvari
- Görsel 55** : Tüfekçi *Reiter*
- Görsel 56** : 16. yüzyılda Çin atlı tüfekçisi
- Görsel 57** : At sırtında ateş eden Japon tüfekçi
- Görsel 58** : 1600'de Kaniye önlerinde Osmanlı atlı tüfekçisi
- Görsel 59** : At sırtından tüfek ateşleyen Osmanlı süvarisi
- Görsel 60** : Atlarına söz geçirmeye çalışan Osmanlı süvarisi, 1566
- Görsel 61** : Seyis
- Görsel 62** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde nalbantlar
- Görsel 63** : 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde at yarışı
- Görsel 64** : Atlarını Kuban suyundan geçirmeye çalışan Osmanlı askerleri
- Görsel 65** : Hassa sipahilerinden silahşorluk gösterisi yapan baba ve oğlu, 1582
- Görsel 66** : Zırhlı Osmanlı süvarisi
- Görsel 67** : *Tuhfetü'l-Mülûk ve's-Selâtin*'de beyaz at

TABLÖLER LİSTESİ

- Tablo I** : Osmanlı Merkezî Birlik Mevcutları (1512–1568)
- Tablo II** : Osmanlı Merkezî Birlik Mevcutları (1574–1670)
- Tablo III** : 16. Yüzyıl Terekelerinde Yay Fiyatları
- Tablo IV** : Ehl-i Hiref Defterlerine Göre Kemangerân/Yaycı Cemaati Mevcudu
- Tablo V** : 16. Yüzyıl Terekelerinde Ok Fiyatları
- Tablo VI** : Osmanlı Resmî Düzenlemelerinde Ok Fiyatları
- Tablo VII** : Hassa Reislerine Teslim Edilen Tüfek ve Ok Sayıları (1549)
- Tablo VIII** : 1522 Rodos Seferi Mühimmat Listesi
- Tablo IX** : 1526 Mohaç Muharebesi Mühimmat Listesi
- Tablo X** : 1533-1534 İrakeyn Seferi Mühimmat Listesi
- Tablo XI** : 17. Yüzyılda Osmanlı Yay-Ok Oranları
- Tablo XII** : 1521 Belgrad Seferinde Beygir Tevziatı
- Tablo XIII** : H. 966'da (1558-1559) İstabl-ı Âmire İçin Alınan Esb Fiyatları
- Tablo XIV** : 16. Yüzyılda At ve Beygir Fiyatları
- Tablo XV** : 17. Yüzyıl Başında At ve Beygir Fiyatları

GİRİŞ

Osmanlı ordusu kabaca 1570'lere değin istikrarlı ve makul bir büyüme çizgisi tutturdu. Bu vakte gelinceye kadar Osmanlı askerî yapısında gözlemlenen personel-muharip mevcudunun artışı, yeni teknik kıtaların teşekkülünü, lojistik ağın genişletilmesini doğal bir seyir içinde, Osmanlı memalikinin genişlemesi ve Osmanlı sarayının elinde biriken maddî gücün artışıyla izah etmek mümkündü. Ne var ki, 1570'lerle birlikte kapıkulu ocaklarında istihdam edilen neferlerin sayısında adeta bir patlama yaşandı; hafif ateşli silahlar kitleselleşerek tüfekler taşra kuvvetleri arasında bile yayıldı. Osmanlı sarayı, bu tarihten itibaren İnebahtı hezimetinin yaralarını sarmaya çalıştı; 1571'i takiben eski ihtişamını yitirmediğini göstermek istercesine kapsamlı deniz seferlerine çıktı; 1578'de Safevilerle, 1593'te Avusturya Habsburglarıyla başlayan savaşlar 1618'e kadar sonlanmadı. Osmanlı sarayı ve maliyesi, çığ gibi büyüyen maaşlı asker sayısının önüne geçebilmek için 17. yüzyılın ilk çeyreği boyunca didinmeye devam etti. 1620'lerde ordunun merkezî kıtalarına personel yazımı nihayet dizginlenebildiği halde olan olmuştı. 15-16. yüzyılın klasik Osmanlı ordusu arada geçen çalkantılı seneler içinde serpilmiş, değişmiş, eski niteliklerinden bazılarını mazinin hatıraları arasına bırakırken yeni meziyetler kazanmıştı.

Ok, Tüfek ve At, erken modern Osmanlı harbiyesinin yaşadığı bu dönüşümün sebeplerini irdeliyor. 16-17. yüzyıllarda Osmanlı ordusunda görülen belli başlı yapısal değişikliklerin tamamının yine Osmanlı tecrübesinin kendine özgü yapısal özellikleriyle izah edilebileceğini, teknoloji transferi, batılı komşularına yetişme telaşı gibi etkenlerin Osmanlıların bu tarihlerde yüzleşmek zorunda kaldıkları iç baskılara kıyasla ancak tali unsurlar sayılabileceğini savunuyor. Bu, hiçbir surette, teknolojik diyalog ve kültürel etkileşim havzaları gibi erken modern askerlik tarihinin en azından Avrasya ölçeğinde birbiriyle sıkı bir haberleşme ve alışveriş içinde olduğuna dair fikirleri yanlışlama anlamı taşımıyor. Kadim düşünürlerin Avrasya'nın Ekümene/rub'-ı meskûn dedikleri doğu-batı eksenindeki yaşam arazisinin Bronz Çağı'ndan itibaren az çok ortak bir kentleşme/medenileşme/teknikleşme macerası yaşadığı yeterince açık.

Burada akışın yönü farklı asırlarda değişse de, Avrasya'nın ılıman havzalarında yaşayan halklardan herhangi birince ortaya atılan teknik bir yeniliğin diğer bölgelere aktarımı zor olmuyordu. Osmanlılar da bundan bibehre kalmadılar. 15-16. yüzyıl itibarıyla batı sınırlarından yeni teknolojik alet ve taktik yeniliklerin girişine şahit oldular. Bu durumda şaşılacak bir yan yok. Ne var ki, kitabın iddiası, Osmanlıların ordu yapılarını karşılaşıp benimsedikleri yeni askerî teknolojiye uydurmaktansa 16. yüzyılın ikinci yarısında olgunluğa erişen Osmanlı yapısal değişiminin zorlamasıyla ateşli silah kullanımını kitleselleştirdikleridir. Kabaca 1570'lere kadar, top ve tüfek teknolojisinin Osmanlı topraklarındaki geçmişi neredeyse bir asrı aşmış olduğu halde, kitapta bölüm be-bölüm ele alınan dönüşümler ortalarda görünmüyordu. Osmanlı yönetiminin bu tarihten sonra içine girdiği mütemadi çarpışmalar çağı, Osmanlı ordu ve toplum yapısını esaslı şekilde değiştirirken bir süredir hâlihazırda el altında bulunan teknolojik unsurlara yeni anlamlar kattı.

1570'ten itibaren mevsimlik seferlerin yerini uzun soluklu cephe savaşlarına bırakması, buna bağlı olarak artan askerî hareketlilik ve yoğunluk, bana sorulursa, Osmanlı askerî ve siyasî tarihini ilgilendiren birçok soruya yanıt sunuyor. Bu yanıtların Osmanlı tecrübesine dair her şeyi mükemmelen, dört başı mamur bir şekilde açıklayabildiğini iddia etmiyorum elbette; ama kitabın ilerleyen bölümlerinde karşınıza çıkacak olan meselelerin çözümünde yeterli açıklayıcılığa sahip olduklarını belirtmekten geri durmayacağım. Savaşın sürekliliği ve bitmek bilmeyen mücadeleler için eskisine nazaran çok daha fazla sayıda askerî personel ve muharip istihdam etme lüzumu, örneğin, Osmanlıların hassa alayları için asker yetiştirmede devşirme uygulamasından neden vazgeçtiklerini pekâlâ açıklıyor. Keza elde taşınan ateşli silahların geleneksel Osmanlı savaşçılarının medar-ı iftiharı yayların yerine nasıl geçebildiklerini de. Aynı olgu, kesintisiz ve artan askerî ihtiyaçların klasik Osmanlı at yetiştiriciliği üzerinde nasıl bir baskı yaratabileceğini, Osmanlı ordusunun piyadeleşmesine giden yolun ilk taşlarının hayli erken bir tarihte döşenmiş olabileceğine işaret ediyor.

Savaşın sürekliliği olgusu, kavramsal bir çerçeve olarak Yeniçağ Osmanlı askerî deneyimine tatbik edildiğinde en başından beri umut vaat ediyordu. Gelgelelim, bu teorik yaklaşımın elimdekenden çok daha fazla tarihsel kanıtlarla ete kemiğe büründürülmesi gerekiyordu. *Ok, Tüfek ve At* bunu yapmaya çalışıyor. Bunu yaparken klasik Osmanlı askerî tecrübesini içine yerleştirebileceğim bir anlatıya ihtiyacım vardı. Bu amaçla – hiç çekinmeden söyleyeceğim – Feridun

M. Emecen'in Osmanlı ordusunda ateşli silahların yerleşmesini anlatan öncü çalışmasını örnek aldım. Emecen, 2010 yılında yayımlanan uzunca bir yazısında Osmanlılarda ilk tüfek ve tüfekli birlikleri, Osmanlı hassa süvarisinin ateşli silahlarla donatılma girişimi, yeniçerilerin meydan muharebelerinde uyguladığı yaylım ateşini ele almıştı ("Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 27-70). Emecen, aynı konulara dair bulgularını 2018'de Erhan Afyoncu'yla beraber neşrettikleri hacimli eserin girişine yazdıklarıyla genişletti (*Savaşın Sultanları. Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*, I-II, Bilge, İstanbul 2018); burada 16. yüzyıl Osmanlı süvari tüfekçileri hakkında açılan bahis, sahasında öncü olma sıfatını haizdi. "Ateşli Silahlar Çağı", aynı sene içinde başka bir yayınevinden bir kez daha yayımlandı (Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 47-87). Metin kabaca aynı metindi; ama her neşriyatta o zamana değin bilinmeyen ya da gözlerden kaçmış tarihî kayıtların ortaya serilmesi daha yapılacak çok iş olduğunu gösteriyordu. Emecen'in metinleri ilham kaynağım oldu; hatta elinizdeki kitap evvelimde Emecen'in öncü bulgularının işlenmesi, derinleştirilmesi ve genişletilmesinden ibaretti. Umarım, açtığım başlıkların altını doldurmada ve yeni inceleme noktaları tespit edip sunmada iyi bir iş çıkarmış; Yeniçağ Osmanlı askerî tarih anlatısına yeni bir soluk getirmeyi başarabilmişimdir.

Kitabın geneline sirayet etmiş bir temkinlilik, bir tereddüt havasının var olduğu doğrudur. Bunun sebebi, kitapta ele alınan birçok mevzunun Osmanlı tarihçiliğinde ancak kıyısından köşesinden değinilmiş, bazılarının handiyse hiç incelenmemiş konular olmasıdır. Kitapta yer alan her bir bölümün ve hatta bölüm alt başlıklarının müstakil araştırma eserlerine konu olabileceğini, hatta olması gerektiğini düşünüyorum. Benim burada yaptığım, bir yönüyle, erken modern Osmanlı askerî tarihi meselelerine medhal kabul edilebilir; kitapta ifadesini bulan birçok meselenin çok daha fazla arşiv belgesi ve defter serisine istinaden derinlemesine araştırılıp sistematik tahlillere girildiğini görmek beni yalnızca mutlu edecektir. Bu bağlamda kitapta ele alınan konular hakkında katiyen son sözün söylenmediğini, belki peşimizden gelen nesiller için ayakları yere basan çalışma konuları bıraktığımızı kabul etmek yerinde olur.

Erken modern Osmanlı askerî tarihine kafa yoran akademisyen ve araştırmacıların emeğinin hakkını vermeye özen gösterdim. Kitabın belirli bölümlerini saran literatür bolluğu bunu anlatmaya yetecektir. Bununla birlikte kitapta ele alınan hususlardan bazıları, hakikaten de, el değmemiş,

bağrı açılmadık konulardı. Buralarda 15-17. yüzyıllar arasında kaleme alınmış ana kaynaklara ve erken modern Osmanlı bürokrasisinin ürettiği belgelere dönmek gerekiyordu. Öyle yaptım. Bu asırlardan kalma tevarih ve risaleleri inceledim; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen defter ve belge tasniflerine gömüldüm (tarihsel sürekliliği korumak adına Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki fonların eski günlerdeki gibi BOA kısaltmasıyla gösterilmesine izin veriliyor). 16. yüzyıl Osmanlı tarihi üzerine kalem oynatan birçok araştırmacının yaptığı gibi, Bâb-ı Âsâfi, Divan kalemindeki Mühimme defterleri, başvurduğum öncelikli kaynaklardan biri oldu. 16. yüzyıl mali ahkâm kayıtlarına ulaşabilmek için Kamil Kepeci defterleri ve Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe kaleminin defter ve evraklarından istifade ettim. Çok çeşitli türden defterleri ihtiva eden Maliyeden Müdevver Defterler serisini ihmal etmedim; kitap boyunca bu tasnife ait bolca defterden yararlandım. Yeri geldiğinde, Ali Emiri ve İbnülemin tasniflerinden vesikalarla anlatıyı zenginleştirdim. Tayin ve görev değişikliklerinin izini sürebilmek adına Kamil Kepeci ve Bâb-ı Âsâfi'deki Ruus Defteri kayıtlarını kullandım. Tapu Tahrir defterleri, Yeniçeri Kalemi ve Piyade Mukabelesi Kalemi belgeleri (ikisi de Bâb-ı Defteri içindedir), hususî bilgileri bulup çıkardığım tasnifler arasında yer aldı. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne ait defter ve belge serileri, yine özellikle kitapta işlenen mevzulara dair erken tarihli malumat ihtiva ediyordu.

Kitabın kavramsal çerçevesini kurmada askerî tarihe dair son çeyrek asırda yazılan tarihsel çalışmalarında çoğunlukla yapıldığı üzere Askerî Devrim kuramını kullandım. Kitabın ilk bölümü, bu sebeple, bir tarih kuramı olarak askerî devrimi ele alıyor. Okuyucu burada kuramın ortaya çıkışı, sahanın öncü isim ve eserleri ve nihayet bu eserlerde vücut bulan batı merkezli yaklaşımlar ve bunların eleştirilerini bulabilir. Doğrusu istenirse, bu bölüm, kitap için yaptığım kimi güncelleştirmeler bir yana bırakılırsa, 2012'de savunduğum tezim için yazmış olduğum giriş bölümünden ibaret. Bu haliyle de, kuramın dünya askerlik tarihinin bütününe ilgilendiren bir açılımı olmaktan ziyade 15-17. yüzyıl gelişmelerine odaklanan bir vechesini oluşturuyor.

Askerî devrim tartışmalarında sıkça ele alındığı halde iki önemli konu kitapta kendine yer bulamadı: Osmanlı topçuluğu ve yüksek bordalı gemiler. Osmanlı denizciliği başlı başına ayrı, şahsen hâkim olmadığım bir çalışma sahası teşkil ediyor. Osmanlı deniz seferleri, gemi inşa faaliyetleri, tersane-i âmirenin organizasyonu, Osmanlı gemi çeşitlerinde yaşanan değişim gibi hususlarda kaleme alınmış nitelikli yazıları derleyerek bir bölüm oluşturmak

elbette bir seçenektir. Bu yola gitmedim. Böylesi bir derleme sonunda söyleyebilecek yeni bir sözümün, sahanın ustalarının yaptıkları dışında yeni bir değerlendirmemin olacağından şüpheliydim. Dahası, kitabın büyük bölümü, dokunduğu konular bakımından ana Osmanlı anlatı kaynakları, risaleler, arşiv belge ve defterlerinden toplanan verilerle yazıldı. Aynı çalışma usulünü denizcilik bahsinde gösteremedim. Topçuluk teknolojisine gelince, kitap içinde adına sıkça rastlayacağınız Gábor Ágoston'un kitap ve makaleleri, boşluğu önemli ölçüde dolduruyordu. Erken modern Osmanlı topçuluğu üzerine birçok yeni çalışma yapılabilir; yapılmalıdır ve yapılacaktır da. Bununla birlikte G. Ágoston'un yazdıkları, orduda yaşanan personel artışının Osmanlı askerî teknoloji kullanımını, (merkezî) orduya asker yetiştirme yöntemlerini, geleneksel süvariliği nasıl etkilediğini anlatmaya çalışan bir kitap için mükemmel bir başlangıç zemini oluşturuyordu. Onun erken modern Osmanlı topçuluğuna dair çizdiği çerçevenin ötesine geçildiğini düşünmüyorum; ben de, kitapta yeri geldiğinde (yani ancak dolaylı yoldan) Ágoston'un bulgularına atıfta bulunmakla yetindim.

Osmanlı'nın Aynasında Askerî Devrim başlıklı ikinci bölüm, kısmen yine tezim için kaleme aldıklarımdan oluşuyor. Bu sayfalarda askerî devrim tezine özel bir vurguyla beraber erken modern Osmanlı askerî tecrübesini ele alan batılı ve yerli literatürün kapsamlı bir değerlendirmesi yer alıyor. Burada ilgili literatürün eksiklik ve hatalı bulduğum tespitlerine işaret etmek suretiyle kitap boyunca öne sürdüğüm fikirlerin incelenen meselelere hangi bakımlardan farklılık getireceğini anlatmaya çalışıyorum. Bölüm içinde yer bulan “Osmanlı-Merkezci Bir Askerî Tarih Yazımı” ile kimi batılı meslektaşlarımızı avucuna alan etno-sentrik yaklaşımların ya da kültürel önyargıların pekâlâ Osmanlı tarihçiliğinin yerli araştırmacıları için de geçerli olabileceğini gösteriyor. Bölümün son alt başlıkları özgün incelemelere dayanıyor. Yeniçerilerin harp düzeni, savaş alet edevatları ve yaylım ateşine hasredilmiş sayfalar (F. Emecen'in açtığı yolu takip etmekle birlikte) şahsî kanaat ve değerlendirmelerimden çok şey barındırıyor. “Erken Modern Osmanlı Kale Mimarisi” özellikle öncü bulgulara dayanıyor; bu maksatla kale tamirat defterlerinde saklanan muhasebelere ve mühimme defterlerine müracaat ediyorum.

Üçüncü bölüm, 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı ordusunun büyümesinin niteliği ve sebeplerini anlamaya gayret ediyor. Osmanlı nasihatname yazarlarının yüzleştikleri olgunun ağırlığına verdikleri yanıtları ihtiva eden bölüm, aynı zamanda kitabın ana argümanının mantıksal ve teorik

bir açılımını yapıyor. Kesintisiz ve yoğunlaşmış savaş şartlarının, örneğin, devşirme kurumunu nasıl işlevsiz ve hükümsüz bıraktığına dair bir açıklama girişimini bu sayfalarda bulabilmek mümkün.

Usta Savaşçının Pahalı Zevki Osmanlı okçuluğunun serencamına odaklanıyor. Asırların sınavından alınmış akıyla çıkmış geleneksel yaylarla battallık ve hantallıklarıyla meşhur ilk ateşli silahların yan yana yaşadıkları geçiş döneminin tarihsel hikâyesi bölümün baş kısımlarını oluşturuyor. Üstat kemankeşlerin nevezuhur ateşli silahlar karşısında sergilediği tereddüt (en azından benim açımdan) bölümün ve kitabın ilgi çekici bahislerinden biri. Bu tereddüdün haklı kaynaklarından biri, ilk ateşli silahların etkinlik derecesi ve Osmanlı oklarının tahribat gücü hakkındaki karşılaştırmalı değerlendirmeler yine bu bölümün konuları arasında. Bölüm içinde okuyucuya okçuluk tarikinin, yani etkili bir okçu nefer olabilmek için gereken eğitimin zahmet ve meşakkatini anlatmaya çalışıyorum; 16-17. yüzyıllarda ilm-i remy (okçuluk ilmi) hakkında bilgi veren risalelerden getirdiğim örneklerle. 16. yüzyıl başlarında yay ve tüfeklerin alışveriş fiyatlarından hareketle bu iki silah cinsi arasında birinin tercih edilmesine yönelik varsayımsal bir avantajın var olup olmadığını sınıyorum. En nihayetinde Osmanlı ok ve yaylarının imalat süreçlerine bakmak suretiyle geleneksel silahların bazen üretim masrafı (oklar) bazen de zaman maliyeti (oklar ve yaylar) bakımından Osmanlıların 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giriştikleri savaşların hızına yetişmekten aciz kaldığını kanıtlamaya çalışıyorum. Bu, kitabın ana argümanını destekleme yolunda iddialı ve kapsamlı bir deneme; bu amaçla Osmanlı okçuluğunu irdelediğim sayfalarda imparatorluğun genel tahrirleri, kale mühimmat envanterleri, cebehane muhasebeleri, mali ahkâm defterleri başta olmak üzere çok miktarda arşiv malzemesini okuyucuya buluşturuyorum.

Beşinci bölüm erken modern Osmanlı tüfeğinin macerasını konu alıyor. Bu maksatla Osmanlı toplumunda üretilen ilk tüfeklerin izini sürebilmek için 15. yüzyılın ikinci yarısından kayıtlara dönüyorum. Burada ilk Osmanlı tüfek üreticileri arasında gayrimüslim tebaadan kişiler bulunduğunu teyit ediyor; ama bugüne değin çizilen resmin eksik olduğunu belirterek Müslüman Türkleri manzaranın içine yerleştiriyorum. Naçizane erken Osmanlı teknoloji tarihinin bilinmezlerle dolu dehlizlerine dalarak merkezî Osmanlı kurumlarının hangi evsaf ve standartlarda ateşli silah ürettiklerini ortaya koymayı deniyorum. Bu uğurda bir kez daha arşivlerde kayıtlı tüfek üretim ve alım rakamlarını derleyerek yeniçeri tüfeği denilen silahın teknik özelliklerini

belirlemeye gayret ediyorum. Bu amaçla kullandığım kayıtları aslen cebehane ve harc-ı hassa muhasebeleriyle sefer mühimmat listelerinden edindim. Sefer mühimmat defterlerini bir kez daha kitabın ana tezini desteklemek amacıyla kullanıyorum; yay ve tüfeğin mühimmat arzının ikincisine uzun vadede bariz bir üstünlük sağladığını savunuyorum. Bölüm içinde tüfenkhane-i âmireye tahsis edilmiş kısım, 16. yüzyılda bir Osmanlı tüfeğinin hangi safhalardan geçerek imal edildiğini, tüfekçi neferlere silahlarını ateşlemede kullanacakları fitil, vezne, harbi gibi levazımata nasıl tedarik edildiğini göstermeyi amaçlıyor. Bölüm, 16. yüzyılda kurumsallaşmış tüfek üretim yöntemlerinin bir kez daha aynı sınıra, yüzyıl sonlarındaki kesintisiz askerî girişimlerin hızına yetişemediğini göstererek kapanıyor. Bu, aynı zamanda miri (devlete ait) tüfek üretim ve dağıtımının terk edilerek hafif ateşli silahların Osmanlı ordusunun büyük kısmına yayılışına işaret ediyor.

Süvarinin Ateşle İmtihanı el yordamıyla ilerleyen deneysel bir bölüm. Yeniçağ Osmanlı süvarisinin ateşli silahlarla kurduğu ikircikli ilişkiyi tahlil etmeyi maksat ediniyor. Burada, okuyucuyu belki de en meraklandırarak bahislerden birine, atlı askerlerin binekleri üzerinde ateşli silahlarını nasıl kullandıkları sorusuna yanıt bulmaya çalışıyorum. Muhtemel coğrafi açıklamalarla beraber Osmanlı atlı tüfekçiliğinin Osmanlıların Memlûklerden aldığı diyarlardan neşet ettiğini gösteren tarihî kayıtları bu bölümde ele alıyorum. Bu amaçla Mısır tüfekçileri ve Şam yeniçerilerini (ikisi de at sırtında tüfek atmakla meşhur birliklerdi) anlatan Osmanlı vekayinameleriyle imparatorluğun güney vilayetlerinde hizmet eden askerî kıtaların maaş defterlerini bir araya getirdim. Osmanlı süvari tüfekçiliğinin yayılım sahasını gösterebilmek adına Mısır, Şam, Halep, Bağdat, Basra, Yemen, Habeşistan, Kıbrıs, Diyarbakır, Van, Kars, Tebriz ve Gürcistan'ı içine alan geniş bir arazi diliminden örnekler getiriyorum.

Kitabın son bölümü, *16. Yüzyıl Osmanlı Süvariliğinin Maddi Şartları*, yazarın en zorlandığım bahislerden biri oldu. Osmanlı askerî tarihinin meseleleri beni hasbelkader atlı savaşçıların hayatlarını anlamaya sevk ettiğinde, bırakınız Osmanlı atlılarını, Osmanlı atlarını bile neredeyse hiç bilmediğimi fark ettim. Görünen o ki, kusur pek de şahsıma münhasır değildi; Osmanlı süvariliği hakkında, hele ki klasik dönem için, meselenin künhüne vâkıf açıklama yapabilecek kimse yoktu. Bölüme, iyi bilinen bir gerçeikle, Yeniçağ'da Osmanlı toplumunda atın ne denli kıymetli bir araç/meta olduğunun altını çizerek başlıyorum. Osmanlı sarayının memleketteki

at arzını makul bir seviyede tutmak için aldığı tedbirler ve işlettiği kurumlar bölümün çatısını teşkil ediyor. İstabl-ı âmirenin işleyişi bu bölümün konusu. Osmanlı merkezî kurumlarının at ve beygir alım, bakım, yetiştirme ve dağıtımına harcadığı muazzam meblağlar, bölümü, ister istemez, Osmanlı malî tarihinin parçası haline getiriyor. Bu sayfalarda süvari neferlerinin ordu finansmanı içinde tuttuğu yeri belirleyebilmek adına çıkarımlarda bulundum. Bunu yaparken ayaklarımın mümkün olduğunca yere bastığından emin olabilmek için ıstabl-ı âmirenin imparatorluk sathından topladığı hayvanların satın alım fiyatlarını gösteren muhasebelerden istifade ettim. Osmanlı at satın alım ve bakım maliyetleri üzerine hesap denemelerine giriştim; bir kez daha ordunun büyüme hızı ve savaşların sürekliliği karşısında savaş atı yetiştirmenin zaman maliyetinin zorlayıcı bir etken olduğunu göstermeye çalıştım. Bölüm içinde okuyucuyu sıkma pahasına bolca tablo ve rakam kullandım. Devlet ahırlarından çıkan atların kapıkulu ocaklarının süvari alaylarına ne surette dağıtıldığını tespit etmeye çalıştım. Kitapta okuyucunun karşısına sıkça çıkan ihtiyatlı ifadeler ve mütereddit yorumlar en çok burada varlığını hissettirdi. Hakikaten de, bunca yıldan sonra en başta duyduğumu şimdi bir de kendi ağzımdan dillendirmek insana tuhaf geliyor: Osmanlı tarihine dair çalışılacak halen ne de çok şey var!

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TARİH KURAMI OLARAK *ASKERİ DEVRİM*

1. Tarihte Savaş ve Devlet Oluşumu: Genel Fikirler ve Revizyonistler

Georges Clemenceau, “Savaş, generallere bırakılamayacak kadar önemlidir” derken mensubu olduğu devrin politik dünyasına dair bir tespitle bulunmuştu. Bununla birlikte 1980’ler boyunca askerî tarih yazımında görülen iddialı değişiklikler, hiç öngörülmemiş bir biçimde de olsa, Fransız devlet adamının tavsiyesine kulak verenler olduğunu göstermiştir. Bu dönemde sivil akademisyenlerden oluşan bir tarihçi zümresi, askerî tarihin meselelerini o zamana değin hâkim olan geleneksel bakış açısından hayli farklı bir gözle irdelemeye başladılar. Bazı akademik çevrelerce *Yeni Askerî Tarih* olarak isimlendirilen bu anlayış – ilerleyen sayfalarda işaret edildiği gibi, kökleri 20. yüzyılın ikinci yarısının başlarına kadar inmekle beraber –, bilhassa 1980’lerden itibaren yayımlanan askerî tarih araştırmalarını metodolojik açıdan birbirine yaklaştırdı. En yalın ifadesiyle, bu tarihlerde, askerî tarihi parlak askerî manevralar ve taktik dehalarla izah etmeye çalışan *kurmay kafası*, yerini olaylardan ziyade olgular peşinde koşan ve harp tarihinde yaşanan gelişmeleri, iktisadi ve sosyal tarihle yüklü büyük manzaraya ekleme gayreti gösteren yeni bir ilim adamı kuşağına bırakmıştı. Bunlar tarihte vuku bulan askerî çarpışmaların seyrini ve savaşlarda karar alma salahiyetine sahip kurmay askerlerin hayat hikâyelerini bir kenara bırakıp, bizatihi savaş olgusunun toplumsal hayat üzerindeki etkilerini, tarih boyunca asker-sivil ilişkilerini veya lojistik ihtiyaçların devlet maliyesine yüklediği ağır külfetler bakımından savaşın ekonomi üzerinde oynadığı rolü ele almaya başladılar¹.

Bir müddet sonra yeni askerî tarihçilik akımı bünyesinde, bir bütün olarak insanlık tarihinin gelişimi hakkında söz söyleme iddiası taşıyan çok

1 Colin Jones, “Review Article: New Military History for Old?”, *European History Quarterly*, S. 12, 1982, s. 97-108; Alex Roland, “Technology and War: the Historiographical Revolution of the 1980’s”, *Technology and Culture*, S. 34, 1993, s. 117-134; Robert A. Stradling, “A ‘Military Revolution’: the Fall-out from the Fall-In”, *European History Quarterly*, S. 24, 1994, s. 271-278.

daha cüretkâr bir anlayış belirdi. Bu anlayışın temsilcilerine göre, erken modern dönemde batı dünyasında görülen askerî yenilikleri, palazlanan Avrupa'nın iktisadî ve içtimâî değişiminin göstergeleri olarak yorumlamak yanlıştı. Bilakis denkleme tersten okuyarak, bu askerî yenilik ve ilerlemelerin “yapıcı” ve “kurucu” etkenler olarak modern Avrupa tarihini şekillendirdiğini düşünmek gerekiyordu. Bir süredir *askerî devrim* kuramı olarak anılan bu bakış açısı, başlangıç itibarıyla belirli sayıda askerî tarih uzmanını kapsayan dar bir muhitte filizlenmişti. Buna karşın askerî devrim tezi, hayli verimli ve kıskırtıcı bir tartışmanın alevlenmesine vesile olarak bu izahat tarzını benimseyen veya buna karşı çıkan farklı disiplinlerden sayısız ilim adamını konu üzerinde fikir üretmeye zorladı. En nihayetinde askerî devrim kuramına gönül verenlerin ortak kanaati, erken modern dönemde askerî alanda yaşanan taktik, lojistik ve teknolojik atılımların ucu modern devlet aygıtının oluşumuna kadar uzanan bir dizi “devrimci” gelişimi tetiklediği yönündedir². Nitekim bu askerî gelişmeler, bir taraftan Avrupa içinde mutlak monarşilerin iyice kök salmasına imkân tanırken, öte taraftan yarattığı üstün askerî teknoloji sayesinde batının küresel egemenliğine giden yolun taşlarını döşemişti. Sonuç itibarıyla, askerî gelişim değişkenini, iktisadî ve sosyal etkenlerin yanına, yani insan geçmişini açıklamada kullanılan tarihî kuvvetler arasına yerleştirmenin zamanı gelmişti³.

- 2 Erken modern dönemde vücut bulan askerî gelişmelerin yayıldıkları yaklaşık üç asırlık zaman dilimi itibarıyla “devrim” kavramıyla nitelenip nitelenemeyeceği bir tartışma konusu olmuştur (Laurent Henninger, “Military Revolutions and Military History”, *Palgrave Advances in Modern Military History*, ed. Matthew Hughes-William J. Philpott, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2006, s. 15-18). Keza Andrew Ayton ve J. Leslie Price, erken modern tarihe özgü olduğu sanılan birçok askerî yenilik veya değişikliğinin ilk nüvelerinin ortaçağ sonlarında bulunabileceğini iddia ederek “devrim” nosyonunu kökten sorgulanır hale getirmişlerdir. Bu ikiliye göre, ortaçağ ve erken modern dönem askerî tarihleri arasında devrimci bir kopuştan ziyade tamamlayıcı bir süreklilik mevcuttur (“Introduction: The Military Revolution from a Medieval Perspective”, *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*, ed. A. Ayton-J. L. Price, Tauris, London 1995, s. 1-22).
- 3 “Askerî tarih değişkeni” nosyonu için bk. John A. Lynn, “Clio in Arms: the Role of the Military Variable in Shaping History”, *Journal of Military History*, C LV, S. 1, January 1991, s. 83-95. Askerî devrim kuramının ortaya çıkışı ve tarihi seyri hakkında bk. Clifford J. Rogers, “The Military Revolution in History and Historiography”, *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 1-10. 1990’lardan itibaren konuyla ilgili yapılan neşriyat, bir araştırmacının tek başına altından kalkamayacağı boyuta erişmiştir. Bilhassa birçok farklı dilde basılan makale ve kitaplara erişmek neredeyse imkânsız bir hal almıştır. Clifford J. Rogers, “Military Revolutions’ and ‘Revolutions in Military Affairs’: A Historian’s

Askerî devrim, 17. yüzyılda ücretli birlikler yerine daimî ordulara geçiş ve askerî hareketliliğin nispeten sürekli bir hal alması gibi batı toplumu üzerinde bıraktığı kalıcı izler düşünüldüğünde, en azından ima ettiği dönüştürücü etkileri bakımından modern Avrupa'nın kuruluş hikâyesini yeniden yazma iddiasını taşır. Bu itibarla R. Bean, ulus devletlerin oluşumunda teknolojik etkenlerin altını çizdiği makalesinde, 15. yüzyılda gelişen topçuluğun modern devletlerin ilk örneklerini ortaya koyduğunu iddia eder⁴. Her ne kadar bu tespitin oldukça aceleci olduğunu belirtse de, C. Tilly de, nihayetinde 16. yüzyılın hemen başında toplara sahip olabilen ve olamayanlar arasındaki kuvvet dengesizliğinin gözle görülür boyutlara ulaştığı kanaatindedir⁵. Bununla birlikte C. Tilly'nin meseleye bakışı, salt teknolojik izahatların ötesine geçer. Batı dünyasında savaşlar, her geçen asırda daha kitlesel ve tahrip edici bir hal almışlardır. Savaş dönemlerinde telaffuz edilen rakamlar, her seferde bir öncekini katlayacak şekilde istikrarlı bir artış temayülü göstermişti. 17. yüzyılda yerini sağlamlaştıran merkezi idare, iktidarı geleneksel olarak paylaştığı yerel güçleri ve özel orduları tedricen bertaraf etmişti. Mutlak monarşiler, sivil halkın elindeki silahları toplarken, Weberci bir anlatıma uygun surette, meşru güç kullanma hakkını devlet inhisarına almışlardı. Kısacası, ilk milenyumun tamamlanmasından sonra vuku bulan her büyük ölçekli askerî girişim, iktidarın kullanımını merkezileştirmeye yarayan mali kurumlar, iase sistemleri, vergi büroları ve askere alma yöntemleri inşa etmişti⁶. Tilly'nin formüle ettiği yaklaşım, askerlik tarihiyle öyle ya da böyle ilgilenen hatırı sayılır bir araştırmacı kitlesi tarafından destekleniyordu. C. Jones, örneğin, askerî gelişmelerin devlet oluşumuna yaptığı katkıyı vurgularken yağma, vergilendirme, iase ve zorunlu satın alımlar gibi öğeler üzerinde durdu⁷. Benzer fikirleri savunan B.

Perspective", *Towards a Revolution in Military Affairs? Defense and Security at the Dawn of the Twenty-First Century*, ed. T. Gongora-H. von Riekhof, Archon, Westport, Conn. 2000, s. 21-35; Geoffrey Parker, "Review Essay – The 'Military Revolution', 1550–2005: From Belfast to Barcelona and the Hague", *The Journal of Military History*, C LXIX, S. 1, January 2005, s. 205-209.

Richard Bean, "War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History*, C XXXIII, S. 1, March 1973, s. 203-221.

- 5 Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 177-178.
- 6 Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*, Blackwell, Oxford 1994.
- 7 Colin Jones, "The Military Revolution and the Professionalisation of the French Army

M. Downing, erken modern askerî devrimin kendi tabiriyle “askerî-bürokratik bir merkezîyetçiliğe” yol açtığından şüphe etmiyordu⁸. M. Mann da, askerî harcamaların bölgesel ekonomileri merkezî hükümet karşısında savunmasız bıraktığı fikrindeydi⁹.

Buna karşın nispeten daha genç bir araştırmacı kuşağı, ordu mevcutlarının artması ile devlet iktidarının pekişmesi arasında kurulan nedensellik ilişkisine şüpheyile yaklaşır. Örneğin A. James, 19. yüzyılda millî devletlerin Avrupa’nın temel yapıtaşları haline gelmiş olmasından ötürü, konu üzerinde kalem oynatan sosyal ve siyaset bilimcilerin erken modern döneme bakarken tarihçilerin gördüklerini görmediklerini ifşa eder. Ne de olsa, 16. ve 17. yüzyıllarda merkezî idarelerin, askerî harcamaların altından kalkabilmek amacıyla birçok mahallî nüfuz sahibiyle “uzlaşma”ya çalıştığı düşüncesi, Weber ve Tilly’nin izinden giden sosyal bilimcilerin hoşuna gitmeyecektir¹⁰. Keza I. A. A. Thompson, İspanyol kraliyeti üzerine yaptığı çalışmasında, büyük ve giderek düzenli hale gelen orduları besleme kaygısının, hiç umulmadık bir tarzda, bazı hallerde merkezî devlet aygıtı aleyhine çalışarak ilave askerî birliklerin kurulması, iâşesi ve donatılması için yerel imtiyaz sahipleriyle anlaşma vasıtalarının aranmasına yol açtığını tespit etmiştir¹¹. P. H. H. Vries, batının yükselişinde devletin oynadığı rolü incelediği makalesinde, askerî olaylar ve batı tarzı devlet kurumları arasındaki muhtemel bağlantıya dair çok daha kuşkucu bir

---

under the Ancien Régime”, *The Military Revolution and the State, 1500–1800*, ed. Michael Duffy, University of Exeter, Exeter 1980, s. 29–48.

- 8 Brian M. Downing, *The Military Revolution and the Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princetoon University Press, Princeton NJ. 1992.
- 9 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, I-II, Cambridge University Press, Cambridge 1993–1995 (Konu hakkında özellikle kitabın ilk cildine başvurulmalıdır. “A History of Power from the Beginning to A.D. 1760” başlığını taşıyan bu cilt, 2005 yılında yeniden basılmıştır).
- 10 Alan James, “Warfare and the Rise of the State”, *Palgrave Advances in Modern Military History*, ed. Matthew Hughes-William J. Philpott, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2006, s. 23–41. Ayrıca bk. J. H. Elliott, “A Europe of Composite Monarchies”, *Past and Present*, C CXXXVII, S. 1, November 1992, s. 48–71; Harald Gustafsson, “The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe”, *Scandinavian Journal of History*, C XXIII, S. 3–4, 1998, s. 189–213.
- 11 I. A. A. Thompson, “Money, money, and yet more money! Finance, the Fiscal-State, and the Military Revolution: Spain 1500–1650”, *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 273–298. Krş. aynı yazar, *War and Government in Habsburg Spain, 1560–1620*, University of London, The Athlone Press, London 1976, s. 146–159.

tutum takınmıştır. Fransa ve Almanya örneklerinin batının merkantilist-liberal-kapitalist gelişim çizgisine ne denli yabancı olduğuna değinen yazar, sözüm ona batı dünyasını küresel egemenliğe taşıyan kıta içi rekabet ve mücadeleden bihaber olan Japonya'nın erken modern dönem boyunca birçok batılı ülkeden daha gelişkin bir bürokratik yapıya sahip olduğunun altını çizer. Üstelik Japonya'nın kapalı ekonomisi, Meiji döneminde başlatılan sanayileşme hamlesi neticesinde, ülkenin hiçbir surette Avrupalı bir geçmişi olmamasına ve Smith kapitalizmini tanımamasına karşın birçok Avrupa ülkesi kadar başarılı olmuştur¹². Japonya örneği, gerçekten de, Avrupa'da yaşanan bir askerî devrim yoluyla batılı tarzda modern ve hegemonik devlet aygıtlarının oluşumu arasında varsayılan çizgisel gelişim anlatısının yumuşak karnını teşkil etmektedir. 17. yüzyılda Japonya'da ateşli silah üretimi belli başlı devlet merkezleri haricinde terk edilip ada ateşli silahlardan arındırıldı. O vakte kadar birçok muasır batılı gözlemcinin teyit ettiği üzere Japon demirci ustaları birçok bakımdan batılı emsallerinden daha kaliteli silahlar üretiyorlardı. Gelgelelim, Japonların ateşli silahlardan vazgeçip geleneksel harp aletlerine dönmesi adanın batılı güçlerce işgal edilmesine yol açmadığı gibi 1868'den sonra Meiji döneminde Japon ordusunun modernleştirilmesinin önüne de geçmedi¹³. S. Gunn, D. Grummitt, H. Cools, ortaklaşa neşrettikleri makalelerinde, devlet oluşumu modelinde askerî hadiseleri öne alanlara karşı, merkezi hükümetlerin erken modern dönemde taşra üzerindeki zayıf yönetimine yaptıkları vurguyla cevap verdiler. En nihayetinde, merkezileşme gayreti içinde olan devletler, 17. yüzyılın sonlarında bile, aynen XIV. Louis'nin azametli ordusunda olduğu gibi¹⁴, artan asker ve subay ihtiyacını karşılayabilmek için soyluların askerî mevkilere yerleşmesine göz yummak ve kraliyet iktidarını yeniden tanımlamak zorunda kalmışlardı¹⁵. Esasında, ortaçağların siyasi ve içtimaî düzenini temsil eden ağır zırhlı şövalyeyi var eden *raison d'être* askerî açıdan anlamını yitirmiş

- 12 Peer H. H. Vries, "Governing Growth: A Comparative Analysis of the Role of the State in the Rise of the West", *Journal of World History*, C XII, S. 1, Spring 2002, s. 67-138.
- 13 Noel Perrin, *Giving up the Gun. Japan's Reversion to the Sword, 1543-1879*, Godine, Boston 1979; Stephen Morillo, "Guns and Government: A Comparative Study of Europe and Japan", *Journal of World History*, C VI, S. 1, Spring 1995, s. 75-106.
- 14 Richelieu dönemi Fransız ordusunun daha merkeziyetçi ve daha bürokratik bir devlet teşekkülüne pek de yardımcı olamadığı hakkında bk. David Parrott, *Richelieu's Army: War, Government, and Society in France, 1624-1642*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- 15 Steven Gunn, David Grummitt, Hans Cools, "War and the State in Early Modern Europe: Widening the Debate", *War in History*, C XV, S. 4, November 2008, s. 371-388.

olsa da, en az iki sebepten ötürü, 18. yüzyılın mutlak monarşileri bile ordularını asilzadelerin ellerine teslim etmeye meylliydiler: Toplumsal hiyerarşiyi orduya taşımak suretiyle disiplin ve itaati sağlamak ve soyluların aile servetlerini askerî gayeler için seferber etmek¹⁶.

2. Askerî Devrimin “Babaları”

Michael Roberts, sosyal bilimler sahasında, İsveç kralı Gustavus Adolphus hakkında hazırladığı iki ciltlik hacimli eserinden¹⁷ ziyade 1955 yılında Belfast'ta sunduğu “The Military Revolution, 1560–1660” isimli tebliğiyle tanınır. Aslına bakılırsa, bu durum pek de şaşırtıcı değildir. İngiliz tarihçi, her ne kadar, ilim hayatının büyük bölümünü G. Adolphus dönemi İsveç tarihini araştırmakla geçirmiş olsa da, Belfast'ta Avrupa askerî tarihine dair anlattıkları kendinden sonra gelen sayısız askerî tarih araştırmacısının zihnini uzun yıllar meşgul etmiştir. Nihayetinde bu bildiri, Roberts'ı, etrafında hararetli tartışmaların döneceği *askerî devrim* kavramının isim babası mertebesine yükseltmiştir.

M. Roberts, tebliğinin başlığından da anlaşılabilirceği gibi, Avrupa askerî tarihindeki belirleyici değişimleri 1560–1660 arasına tarihler. Bunun sebebi araştırmacının batı askerî dünyasında fark yaratan değişimleri, Hollandalı askerî taktisyen ve devlet adamı Maurits van Oranje ve İsveç kralı Gustavus Adolphus'un askerî reformlarında bulmuş olmasıdır. Roberts'ın tasavvurunda, askerî gelişim ve ilerleme saf bir taktiksel hüviyet taşır. Buna göre 16. yüzyılın sonunda askerî tarih sahnesine çıkan Maurits van Oranje, komutası altındaki tüfekçi piyadeleri, düz ve ince hatlar boyunca kitlesel ateş açabilen ve savaş meydanında eşgüdümlü manevralar sergileme kabiliyetine sahip ufak taktik birimler halinde teşkilatlandırmıştı. Ancak bu taktik değişimin gerçekleşebilmesi için, askerî birliklerin o zamana değin emsali görülmemiş

16 Christopher Storrs-Hamish M. Scott, “The Military Revolution and the European Nobility, c. 1600–1800”, *War in History*, C III, S. 1, January 1996, s. 1–41. Habsburg hükümdarlarının 18. yüzyılın ilk yarısına kadar savaş zamanlarında imparatorluk arazisine yayılmış toprak sahibi ailelere olan bağımlılığı hakkında bk. John A. Mears, “The Thirty Years' War, the ‘General Crisis’, and the Origins of a Standing Professional Army in the Habsburg Monarchy”, *Central European History*, C XX1, S. 2, June 1988, s. 122–141. Erken modern dönemde aristokrasinin değişen askerî rolleri hakkında ayrıca bk. Martin C. Mandlmayr-Karl G. Vocelka, “Vom Adelsaufgebot zum stehenden Heer: Bemerkungen zum Funktionswandel des Adels im Kriegswesen der Frühen Zeit”, *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, C VIII, 1981, s. 112–125.

17 Michael Roberts, *Gustavus Adolphus: A History of Sweden, 1611–1632*, I-II, Longmans, Green, London-New York 1953–1958.

bir disiplin altında eğitilmeleri şarttı. Bunun sonucunda Oranje hanedanının tasarrufunda, barış zamanlarında dahi terhis edilmeyen ilk daimî birlikler oluştu. Böylece batılı hükümetler, bu tarihten itibaren, her askerî seferden önce yeni birlikler toplama usulünden vazgeçerek düzenli ordular beslemeye başladılar¹⁸.

Bununla birlikte Roberts'a göre, dönemin Hollanda ve İsveç orduları arasında gözle görülür farklılıklar mevcuttu. Maurits van Oranje'nin başını çektiği Hollandalı kurmaylar, ateşli silahlarla mücehhez birliklerini neredeyse istisnasız biçimde savunma amaçlı kullanmışlardı. Buna karşın Gustavus Adolphus, sahra toplarıyla desteklediği tüfekli piyadeleri saldırı amacıyla mobilize etmekle kalmamış; kılıçlarını kınlarından çıkarmalarını emrettiği süvarilerine düşmana öldürücü darbeler indirme görevini vermişti¹⁹. Roberts'ın tarifini takip etmek gerekirse, gerçek anlamda ilk talimli ve daimî birliklerin ortaya çıkışı, ilk anda akla gelmeyen birçok devrimci nitelikte gelişmeye önyak olmuştu. Avrupa genelinde askerî hareketlilik artmış; G. Adolphus'un kesin sonuçlu savaş doktrini, kıta Avrupası'nı, kalabalık orduların birçok cephede aynı anda çarpıştığı devamlı bir savaş sahnesi haline getirmişti. Bilhassa 17. yüzyılın ortalarında Avrupa'yı kasıp kavuran askerî çatışmalar, batılı devletlerin maliyelerini altından kalkılması zor bir yükün altına sokmuştu. Artan askerî harcamalarla yüzleşmek mecburiyetinde kalan hükümetler, savaşı devam ettirebilmek için gereken mali kaynakları bir araya getirebilmek amacıyla daha gelişkin bürokratik aygıtlar inşa etmeye başlamışlardı. Sonuçta 17. yüzyıl, Fransız kralı XIV. Louis'nin şahsında ifadesini bulan mutlak ve merkeziyetçi monarşilerin doğuşuna tanıklık etmişti²⁰.

M. Roberts, her ne kadar ayrıntılı örnekler vermemiş olsa da, 1560–1660 arasında yaşanan askerî gelişmelerin modern Avrupa devletlerinin oluşumuna

18 Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660: An Inaugural Lecture Delivered before the Queen's University of Belfast*, Boyd, Belfast 1956. M. Roberts'ın tebliği, birkaç ufak değişikliklerle *Essays in Swedish History* içinde yayımlanmıştır (Weidenfeld & Nicolson, London 1967, s. 195-225). M. Roberts'a göre, daimî ordulara geçiş, siyasi tasavvurdan bütünüyle bağımsız, salt askerî ihtiyaçlardan kaynaklanır. Çünkü askerî hareketliliğin bir kez arttığı kabul edilirse, askerî birlikleri sefer mevsiminden sonra terhis etmek ve ertesi baharda yeni ücretli askerler kiralamak hiç de mantıklı bir uygulama olamazdı. Bu izahat, Roberts'ın askerî gelişimlerin temelinde yatan itici gücü, tek başına taktiksel unsurlarla açıklama çabasına iyi bir örnek teşkil eder (s. 200).

19 M. Roberts, "Gustav Adolf and the Art of War", *Essays in Swedish History*, Weidenfeld & Nicolson, London 1967, s. 56-81.

20 Roberts, "The Military Revolution" s. 202-208.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://irantey.org>

giden yolu döşediğinden emindi. İngiliz tarihçi, Batı Avrupa’da yaşanan köklü değişimlerin merkantilizmle olan bağlantısına atıfta bulunduktan sonra yeni savaş etme usullerinin doğurduğu sabit cephe anlayışının Vauban²¹ ve Grotius²² gibi isimleri tarih sahnesine çıkarışına dikkati çekiyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde olan olmuştur; Avrupa toplumları nihayet kendilerini 20. yüzyılın büyük yıkımlarına taşıyan bir militarizasyon yoluna girmişlerdi. Son tahlilde, Roberts’ın tarifinde askerî yetkinlik 1660’a gelindiğinde had safhasına ulaşıyordu. Bu tarih itibarıyla 20. yüzyılın modern toplumunu kuracak bütün temel değerlerin üretilmiş olduğunu iddia eden Roberts, böylece askerî “gelişim” veya “evrim” gibi ilerlemeci fikirleri bütünüyle atlayarak katı sınırlar içine hapsettiği bir “devrim” tanımı geliştirdi²³.

M. Roberts’ın *askerî devrimin* isim babası olduğu kabul edilirse, bu kavramı, erken modern dönem tarihini açıklama iddiasını taşıyan bir tarihsel kurama dönüştüren kişi, hiç şüphesiz, Geoffrey Parker olmuştur. G. Parker, “The ‘Military Revolution’, 1560–1660, - A Myth?” başlığıyla açıkça Roberts’ın aynı isimli makalesini hedef aldığı yazısında²⁴, M. Roberts’ın tarif ettiği şekliyle bir askerî devrimin varlığından duyduğu kuşkuyu dile getirmişti. Bununla birlikte G. Parker, ilk anda bir tenakuz gibi görünmesine karşın, Roberts’ın erken modern dönem askerî tarihine dair ileri sürdüklerinin neredeyse tamamını tekrar ele alarak bunları askerî devrim literatürüne kalıcı şekilde yerleştirdi. Bu sebeple, birçok tarihçi ve sosyologun katılımıyla askerî devrim tezi etrafında dönen hayli verimli tartışmanın merkezine G. Parker

21 Sébastien le Prestre de Vauban (1633–1707), 17. yüzyılın ikinci yarısının en önemli askerî mühendislerinden biridir. XIV. Louis Fransası’nın sınır boylarında inşa ettiği veya baştan istihkâm ettiği kaleler, uzun süre boyunca dünyanın en modern savunma ağı kabul edilmiştir. Vauban’ın istihkâm ilmi üzerine düşünceleri için bk. *Mémoire, pour Servir d’Instruction dans la Conduite des Sièges et dans la Défense des Places*, Leiden 1740 (Kitabın İngilizce çevirisi için bk. *A Manual of Siegecraft and Fortification*, çev. ve ed. George A. Rothrock, Michigan University Press, Michigan 1968). Vauban’ın hayat hikayesi hakkında bk. Francis J. Hebbert-George A. Rothrock, *Soldier of France: Sébastien le Prestre de Vauban, 1633–1707*, Peter Lang Publishing, Inc., New York 1989.

22 Hugo Grotius (1583–1645) uluslararası hukukun kurucusu kabul edilir. XIII. Louis’ye attığı *De Iure Belli ac Pacis libri tres* (Paris 1625), bilhassa üçüncü cildi itibarıyla savaş hukuku alanında öncü bir çalışma olarak nitelenir.

23 Özellikle bk. Roberts, “The Military Revolution”, s. 218. “... By 1660 the modern art of war had come to birth. ... The road lay open, broad and straight, to the abyss of the twentieth century.”

24 *Journal of Modern History*, C XLVIII, S. 2, June 1976, s. 195–214.

ismini oturtmakta bir sakınca yoktur. Başka bir ifadeyle, genel olarak erken modern dönem askeri tarihi, özel olarak askeri devrim tezinin argümanları üzerine kafa yoran ilim adamlarının, tartışmaya katkıları itibarıyla hayli geniş bir düşünce tayfı oluşturmuş olsalar da, en nihayetinde Parker'ın yanında veya karşısında saf tutmuş oldukları söylenebilir.

G. Parker, "The 'Military Revolution', 1560–1660, A Myth?" adlı makalesinin üç sene sonra yapılan gözden geçirilmiş baskısına yazdığı giriş yazısında²⁵, başlangıçta, Alçak Ülkeler'deki İspanyol kuvvetleri üzerine hazırladığı doktora çalışmasının²⁶ M. Roberts'ın tezini destekleyeceğine inandığını açık yüreklilikle itiraf eder. Bununla birlikte araştırmasının ilerleyen aşamalarında, Roberts'ın İspanyol ordusu hakkındaki tespitlerinin pek de isabetli olmadığı kanaatine varmıştır. M. Roberts, askeri devrim tezinde, İspanyol ordusunu, Birleşik Eyaletlerde neşet eden askeri yenilikler karşısında çaresiz kalan bir anti-tez olarak resmetme eğiliminde olmuştur. Oysaki Parker, 16. yüzyıl sonlarında Alçak Ülkeler'deki isyanlarla boğuşan İspanyol ordusunun iddia edildiği kadar hantal ve kalabalık askeri birimlerden oluşmadığını, aksine İspanyol *terciolar*ının daha ufak müfrezelerden teşekkül ettiğini vurguluyordu. Buna ilaveten İspanyollar, bu dönemde askeri anlamda hala çok saygı duyulan bir kuvvetti; etkili bir ateş gücüne sahiptiler; İspanyol süvarisi, Osmanlı atlılarının hafif teçhizatlarını andıran kılıklarıyla hem savaş kazandırabiliyor; hem de kırsal alanda etkili bir güvenlik şemsiyesi oluşturabiliyordu²⁷.

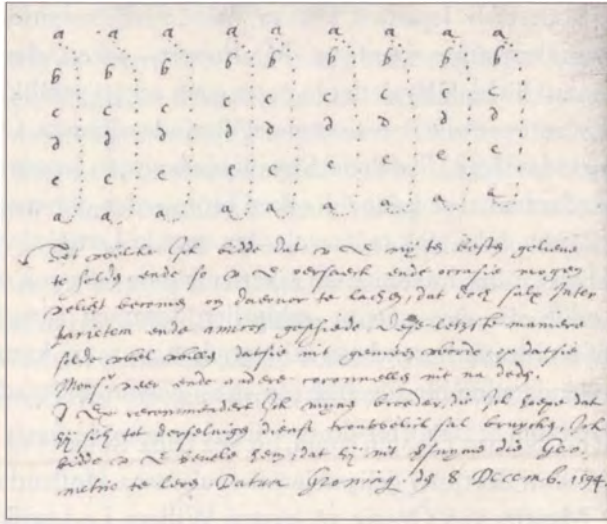
G. Parker, bu ilk karşı çıkıştan sonra, bir kez daha Roberts'ın yolunu takip ederek askeri tarihin devrimci gelişmelerini sıralamaya Hollanda örneğinden başlar. Çünkü Maurits van Oranje ve kuzeni Willem Lodewijk van Nassau tarafından *yayılım ateşinin* icat edilmesi, Parker tarafından formüle edilen askeri devrim tezinin ilk sacayağını teşkil eder. Askeri devrim tartışmalarında ele alınan diğer gelişmelerle karşılaştırıldığında, yayılım ateşinin icadının kronolojik açıdan ön sıraları işgal ettiği söylenemez. Buna karşın Parker, askeri devrim tezini tüm berraklığıyla ortaya koyduğu kitabında, ateşli silahların ortaya çıkışının Avrupa savaş sahnesini nasıl değiştirdiğini anlattıktan

25 *Spain and the Netherlands, 1559–1659: Ten Studies*, Collins, Fontana 1979, s. 85. "The 'Military Revolution', 1560–1660, - A Myth?", G. Parker'ın İspanyol askeri tarihine dair başka bazı çalışmalarıyla birlikte tekrar yayımlanmıştır (s. 86–103).

26 Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659*, 2. bs., Cambridge University Press, Cambridge 2004.

27 Parker, "The Military Revolution", s. 88–90.

hemen sonra konuyu yaylım ateşinin bulunmasına getirmiştir²⁸. Bu tercihin araştırmacının dünya askerî tarihini ele alırken takındığı genel tutumla uyum içinde olduğu söylenebilir. Nitekim yaylım ateşinin icat edilmesinin öyküsü, askerî devrim tezinin geri kalan unsurları için de geçerli olacak şekilde, idealist ve kitabi bir yaklaşımı beraberinde getirir. Böyle bir bakış açısı sayesinde, askerî tarihin ilerlemeci ve devrimci gelişmelerinin tamamını, klasik Roma ve Yunan eserleri üzerinde tefekkür eden, çağının parlak zekâları arasında temayüz etmiş askerî şahsiyetlere mal etmek, ya da “batı” dünyasında görülen askerî yenilikleri, “doğu” aklının kavramakta zorluk çekeceği matematiksel bir zemine kaydırmak mümkün hale gelir.

Görsel 1: Willem Lodewijk'in Maurits van Oranje'ye yazdığı 8 Aralık 1594 tarihli mektupta yaylım ateşi tarifi.

G. Parker'ın kitabında askerlik tecrübesinin batıya özgü yanları olarak örneklediği olay ve olgular geniş bir literatür oluşturunuyordu. Buna göre, batıda “kitlesel ve sürekli” ateş temin edebilmek amacıyla ortaya atılan ilk fikirlerle 16. yüzyılın son çeyreğinde rastlanabilir²⁹. Buna karşın ince hatlar halinde dizilen askerî birimlerin, belli bir rotasyon dâhilinde ateş yoğunluğunu hiç

²⁸ Geoffrey Parker, *Askerî Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler 1500–1800*, çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 26–31.

²⁹ Geoffrey Parker, “In Defense of The Military Revolution”, *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 342–43 (Türkçe tercümesi için bk. Parker, “Sonsöz: Askerî Devrimi Savunmak”, *Askerî Devrim*, s. 287–332).
Görsel 1: Willem Lodewijk'in Maurits van Oranje'ye yazdığı 8 Aralık 1594 tarihli mektupta yaylım ateşi tarifi. <https://irantey.org>

düşürmeden tatbik ettikleri *yayılım ateşi* için Hollandalı reformcuları beklemek gerekecektir. Nassaulu Willem Lodewijk, kuzeni Maurits van Oranje'ye yazdığı 8 Aralık 1594 tarihli mektubunda, antik Romalıların askerî metotlarını tetkik ettikten sonra şöyle bir şemaya vardığını açıklamıştı. Altı saf halinde tertip edilecek bir tüfekçi birliği, her safın tüfeğini ateşledikten sonra en arka sıraya çekilerek yerini hemen gerisindeki safa bırakmasıyla düzenli ve kesintisiz bir ateş gücü temin edebilirdi. Willem Lodewijk, bu esnada tüfekçi piyadelerin nasıl davranmaları gerektiğini meşhur Romalı askerî yazar Aelian'ın eserine dayanarak izah ediyordu. Keza Willem, Aelian'ın eserinin sonundaki 37 komutu Felemenk lisanına çevirerek kuzenine yolladığı mektuba derç etmişti³⁰. Birleşik Eyaletler ordusu, ateşli silah kullanan birliklerin öngörülen tarzda çarpışmaya katılabilmelerini temin etmek maksadıyla talim ve eğitimi öne alıp ordudaki subay sayısını arttırma yoluna gitmişti. Bu arada Willem'in ağabeyi VII. Johan van Nassau-Siegen'in 1599'da kaleme aldığı³¹ ve sonradan 1607 senesinde gravürlerle ve eklerle zenginleştirilen talim kitabı³², ordunun ara kademelerine yerleştirilen çok sayıda subayın başvuru kitapçığı haline gelmişti³³. Oranje reformlarının adeta düsturunu kâğıda döken bu kitapçık başta olmak üzere bu devirde elden ele dolaşan askerî risaleler, kuzeyli reformcuların, Aelian'ın yanı sıra Bizans imparatoru VI. Leo, Polybius ve Vegetius Renatus gibi kadim şahsiyetlerden ne denli ilham aldıklarını gözler önüne seriyordu. Keza VII. Johan tarafından kurulan bir askerî akademi, altı ay süren eğitim müfredatını

- 30 Wolfgang Reinhard, "Humanismus und Militarismus. Antike-Rezeption und Kriegshandwerk in der oranischen Heeresreform", *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus*, hrsg. Franz Josef Worstbrock, Acta Humaniora, VCH, Weinheim 1986, s. 194-197. Mektup metni için bk. Werner Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike*, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin 1941, s. 255-264.
- 31 *Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen*, hrsg. Werner Hahlweg, Wiesbaden 1973.
- 32 Jacob de Gheyn, *The Exercise of Arms: All 117 Engravings from the Classic 17th-Century Military Manual*, ed. Bas Kist, Dover Publications, Mineola, New York 1999. 1607'de Felemenkçe yayımlanan bu kitapçık, ilk andan itibaren birçok dile çevrilmişti. Ancak her nedense, aynı müellif adına 1589'da, yani *The Exercise of Arms*'ın yazılışından sekiz yıl önce süvarilerin eğitime katkı sağlamak amacıyla basılan başka bir elkitabı, batı askerî tarihini çizgisel ilerleme modeline göre algılayan literatür tarafından görmezden gelinir.
- 33 Hans Ehlert, "Ursprünge des modernen Militärwesens. Die nassau-oranischen Heeresreformen", *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, C XXXVIII, S. 2, December 1985, s. 41-44; 46-48. Staten Generaal (Birleşik Eyaletler Meclisi) tarafından orduda uygulanması istenen askerî disiplinle ilgili yayımlanan 13 Ağustos 1590 tarihli 82 maddelik "tüzük"ün tercümesi için bk. Barry H. Nickle, *The Military Reforms of Prince Maurice of Orange*, University of Delaware Yayınlanmamış Doktora Tezi, Newark 1975, s. 316-337.

bütünüyle yeni Hollanda harp taktiklerine hasretmişti. Batıdaki örnekleri arasında ilk sırayı alan bu askerî okulun başına, askerî mevzularda yazdıklarıyla tanınan Jacobis von Wallhausen (1580–1629) getirilmişti³⁴. Bunun dışında Alçak Ülkeler’de hizmet veren yabancı asker ve komutanlar, Hollanda’da kök salan uygulamaların Avrupa’nın diğer bölgelerine taşınmasına yardımcı olmuştu³⁵. Hollanda cumhuriyet ordusu, bilhassa 17. yüzyılın ilk yarısında birçok batılı uzmanın ilgisini çekmeye devam etti. Aralarında XIV. Louis’in başkomutanı ve mareşali olacak olan Turenne kontu (Henry de la Tour d’Auvergne; aynı zamanda Willem van Oranje’nin torunu) ve Brandenburg Büyük Elektörü Friedrich Wilhelm gibi insanların bulunduğu kişiler, burada gerçekleştirilen askerî uygulamalar hakkında gözlemlerde bulunmak amacıyla Birleşik Eyaletleri ziyaret etmişlerdi³⁶.

Görsel 2: Johann Wallhausen’in *Kriegskunst zu Fuss* [Piyyade Savaş Sanatı] kitabının kapak sayfası.

- 34 Johann Jakobi von Wallhausen, *Kriegskunst zu Fuss*, gedruckt zu Oppenheim/bey Hieronymo Gallero, in Verlegung Johann-Theod. de Bry, 1615; Johann Jakobi von Wallhausen, *Kriegskunst zu Pferd*, gedruckt zu Frankfurt am Mayn/bey Paull Jacobi, Verlegung Johann-Theod. de Bry, 1616.
- 35 Felemenk usulünün Avrupa’ya yayılması hakkında genel bilgi için bk. Frank Tallett, *War and Society in Early Modern Europe, 1495–1715*, Routledge, London-New York 1992, s. 21–28.
- 36 Hans L. Zwitter, “The Eighty Years War”, *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands (1568–1648)*, ed. Marco van der Hoeven, Brill, Leiden 1998, s. 40–41.

Bununla birlikte Hollanda ordusu, 17. yüzyılın başına kadar büyük çaplı savaşlara bulaşmadığından kâğıt üzerinde geliştirilen askerî taktikleri kapsamlı bir biçimde sınama olanağına sahip olmamıştı. Ağırlıkla piyadelerden oluşan Hollanda ordusu, 1597 Turnhout ve 1600 Nieuwpoort muharebelerinde varsayımsal olarak geleneksel muharebe yöntemlerinde ısrar eden İspanyol kuvvetlerinin karşısına çıkmıştı. Her ne kadar G. Parker, *Askeri Devrim*'de, bu iki askerî deneyimin yaylım ateşi uygulamasının henüz olgunlaşmadığını gözler önüne serdiğini belirtmiş olsa da³⁷, daha yakın tarihli çalışmalarında, bu görüşünü değiştirerek hareketli piyade kıtalarının sürekli bir ateş gücü yarattığı “kontramars” taktığının en geç 1600 yılında kullanıldığını iddia etmiştir³⁸. Her şeye rağmen söz konusu taktiğin olgunlaşması için Gustavus Adolphus'un komutası altında toplanan İsveç ordusunu beklemek gerecektir. 1620'ler boyunca sıkı bir talim ve disiplin altında eğitilen İsveç askerleri, silahlarını ivedilikle doldurabilme kabiliyetleri sayesinde yalnızca altı saflık bir derinlikte kesintisiz ateş gücü sağlamaya muktedir olmuşlardı. Bu birlikler, ilk safın on adım ileri çıkıp silahını ateşlemesinin ardından, aynı işlemi tekrarlayan arka safın katılımıyla ateşlerini kesmeden ilerleyebiliyorlardı. Buna ilaveten tüfekli piyadelere eşlik eden kalabalık İsveç sahra topçusu, kolay çekilebilir ufak kalibreli toplarıyla düşman askerlerinin bir an olsun soluklanmasına izin vermeyen bir ateş üstünlüğü sağlamıştı³⁹. En nihayetinde, bir vakitler Roberts'ın ifade ettiği

37 Parker, *Askeri Devrim*, s. 31.

38 G. Parker, 1995'te neşredilen “*In Defense of The Military Revolution*” adlı makalesinde, Roma usulünce eğitilen piyadelerin açtığı kitlesel ateşin en geç 1610'da Hollanda ordusunun standart taktiği haline geldiğini yazar (s. 343). Bununla beraber yazar, konuyla ilgili 2007'de yayımlanan makalesinde bu tarihi de epey geriye çekerek, 1600 Nieuwpoort muharebesinde Hollanda birliklerinin hareketli yaylım ateşini kullandıklarını iddia etmiştir (“The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy”, *The Journal of Military History*, C LXXI, S. 2, April 2007, s. 331-372). Jan P. Puype, Nieuwpoort muharebesi hakkında hazırladığı çalışmasında Birleşik Eyaletler'de yaşanan devrimci yeniliklerin önemine dair genel kanaati paylaşmakla beraber, bu çarpışmada etkili bir salvo yürüyüşüne dair kanıtlar bulamamıştır (“Victory at Nieuwpoort, 2 July 1600”, *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands (1568-1648)*, ed. Marco van der Hoeven, Brill, Leiden 1998, s. 69-112).

39 Parker, *Askeri Devrim*, s. 31-32; Carlo M. Cipolla, ilk kez 1629'da, Stockholm dökümhanesinde imal edilen üç librelilik *regementsstyckenin*, savaş meydanında ibreyi esaslı biçimde İsveçliler lehine çevirdiğini yazar. 123 kiloluk bu hareketli top, çağdaşı toplara kıyasla üç kat daha hızlı ateş açabiliyordu (*Yelken ve Top*, çev. Aslı Kayabal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 38). Buna karşın Ronald G. Asch, 1590'larda Felemenk ordusunda ortaya atılan taktik yeniliklerin İsveç ordusu tarafından mükemmelleştirildiğini kabul etmekle beraber, bunların Otuz Yıl Savaşının sonuçları üzerinde ciddi bir etki yaratmadığını söyler (“Otuz Yıl Savaşları Dönemi 1598-1648”, *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı* Uçsuz PDF Kitap Arşivi - <https://raftey.org>)

gibi, yaylın ateşi tekniği, piyadeye sürekli talimlerle öğretilen, yüz yüze muharebe hattını genişlettiğinden cesaret ve yetenek talep eden bir askerî uygulama olduğundan Avrupa'da icadından sonra üç asır boyunca batıların dünyanın geri kalanı üzerinde kurduğu tahakküme giden yolu açmıştı.

Bununla birlikte Parker, askerî devrime giden yolun *trace italienne* (yıldız tabya) tarzı istihkâmlardan geçtiğini ilan ederek tartışmayı teknoloji merkezli bir mecraya taşımıştır. Buna göre, 15. yüzyılın ikinci yarısında, İtalya'da ilk örnekleri görülmeye başlanan yeni askerî mimari, ortaçağa özgü dik ve ince surların yerine, ateşli silahlar çağının kuşatmacı ordularına çok daha başarıyla karşı koyabilecek alçak ve kalın duvarlarla örülü bir müdafaa tertibini öngörüyordu. Ne de olsa, erken modern dönemde esas mesele, kale duvarlarına tırmanmaya çalışan piyadeler olmaktan çıkmış; sahip oldukları ateşli silahları belirli bir mesafeden kale duvarlarına yönelterek savunma hattında gedik açmaya çalışan kuşatmacı birlikler zuhur etmişti. Bu nedenle, geleneksel dikey üslup, top darbelerine daha dirençli, alçak ve kalın surlarla ikame edilmek zorundaydı. Bu arada İtalyan mühendisler, dış surların belirli noktalarına, müstahkem mevkillerin etrafında kuşatmacıların istifade edebilecekleri kör noktalar bırakmamak amacıyla yıldız şekilli tabyalar inşa etmeye başladılar. Bu tabyalar, müdafiler açısından sabit top platformları işlevi gördüğünden, kuşatma savaşının doğası, ateşli silahların saldırgan taraf için yarattığı kısa süreli bir üstünlüğün ardından bir kez daha dengelenmiş oldu. Bu, ister istemez, erken modern dönem askerî faaliyetlerin durağan ve savunmacı bir karakter kazanmasına ve meydan muharebelerinin askerî önderlerin zihninde en son çareye dönüşmesine yol açtı⁴⁰.

G. Parker'ın nazariyesinde, *trace italienne* tarzı yeni istihkâmlar, batı ordularının erken modern dönemde büyümelerini izah etmede baş değişken işlevini görür. Kale kuşatmalarının uzun zaman yiyen tüketici uğraşlara dönüşmesi, ateşli silahlarla donatılmış piyadeler ve teknik sınıflar başta olmak üzere, surların her iki tarafındaki muhariplerin sayısının artmasına yol açmıştı. Sahra ordularının ve kale garnizonlarının büyümesi, uçları öylesine derinlere kök salan devrimci değişimlere önyak olmuştu ki, Parker'a göre, erken modern dönemde bir toprak parçasında askerî devrim yaşanıp yaşanmadığını anlamak için bu bölgede *trace italienne* tarzının var olup olmadığına bakmak yeterliydi⁴¹.

1453–1815, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 52-75).

⁴⁰ Parker, "The 'Military Revolution', 1560–1660", s. 92-95.

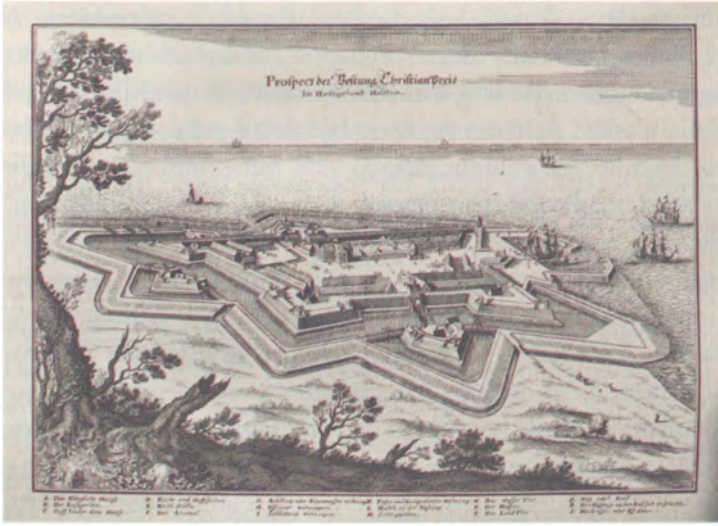
⁴¹ Parker, *Askerî Devrim*, s. 34-35. Yıldız tabya sisteminin gelişimi ve askerî özellikleri hakkında genel bilgi için bk. John R. Hale, *Renaissance Fortifications: Art or Engineering?*, Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Erken modern dönem askerî teşkilatlarında gözlemlenen büyümeyi teknolojik öğelerle açıklama iddiası, Parker'ın fikirlerinde inatçı bir kararlılıkla ısrar etmesine rağmen şiddetli itirazları beraberinde getirdi. Kimilerine göre, *trace italienne*'i, askerî müdafaa yapılarındaki doğal gelişme çizgisinden koparıp tek başına devrimci bir atılımın alameti veya müsebbibi olarak takdim etmek yersizdi. Pekâlâ, ateşli silahların devreye girişi, 14. yüzyıldan itibaren, bilhassa Yüz Yıl Savaşı'nda (İngiliz ve Fransız krallıkları arasında 1337'den 1453'e değin süren savaş) sonradan *trace italienne* ismini alan tahkimat sisteminin birçok unsurunun ilk atalarının şekillenmesine yol açmıştı⁴². Dahası, 16–17. yüzyıl kuşatmalarının daha kalabalık orduları seferber ettiğine dair sağlam bulgular yoktu. Bu dönemde, bir devletin donatıp sahaya sürebileceği ordunun ne denli kısıtlı malî imkânlarla yola koyulduğu bir yana, kuşatmacı kuvveti daha geniş bir alana yayılmaya mecbur bırakacak hususiyet, müdafaa yapılarının hangi mimarî esaslara göre inşa edildikleri değil, bu yapılardan ateş edecek topların menzili olabilirdi. 18. yüzyıla değin top menzillerinde esaslı bir değişiklik yaşanmadığına göre, muhasara ordusunun daha geniş bir çember çizmesine gerek yoktu. Öte taraftan, G. Parker, kalelerdeki muhafız kıtalarının kabaran mevcuduna yaptığı vurguda haklı olabilirdi. Ne var ki, 17. yüzyılda, herhangi bir kale garnizonu tek başına ele alındığında istikrarlı bir artış tespit edilemediğine göre, her geçen gün devletlerin maaş listelerine kaydedilen yeni neferlerin hizmet yerleri sınır boylarında yeni baştan inşa edilen ufak tefek istihkâmlar olmalıydı⁴³.

Thames and Hudson, London 1977; Christopher Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494–1660*, Routledge, London 1979, s. 23–42.

- 42 Kelly DeVries, “The Impact of Gunpowder Weaponry on Siege Warfare in The Hundred Years War”, *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy A. Corfis-Michael Wolfe, The Boydell Press, Woodbridge 1995, s. 227–244; aynı yazar, “Facing the New Technology: Gunpowder Defenses in Military Architecture Before the *Trace Italienne*, 1350–1500”, *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, ed. Brett D. Steele-Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts-London 2005, s. 37–71.
- 43 1445–1715 arasında Fransız ordusunun girdiği kuşatmalar, bu uzun zaman dilimi boyunca kuşatma birliklerinin neredeyse hiç büyüme göstermediğine işaret eder (John A. Lynn, “The *trace italienne* and the Growth of Armies: The French Case”, *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 169–199). Bert S. Hall, erken modern dönemde, kıta Avrupa'sında görülen ordu büyümesini tahkim edilen yerlerin sayısının artmasıyla ilişkilendirir (“The Changing Face of Siege Warfare: Technology and Tactics in Transition”, *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy A. Corfis-Michael Wolfe, The Boydell Press, Woodbridge 1995, s. 257–275).

Görsel 3: Frederiksort kalesi gravürü, Matthäus Merian, 1653

(Per-Ole Pohl, “Christianspreis – Eine Festung des Dreissigjährigen Krieges im Lichte historischer Bildquellen”, *Castles and Fortifications of the Reformation Period*, ed. Rainer Atzbach et al., Habelt Verlag, Bonn 2020, s. 167).

Bu gözle bakıldığında, teknolojik bir buluş veya yeniliğin dönüştürücü gücüne fazlasıyla bel bağlayarak askeri tarihe yön veren belirleyici etkenlerden birini yalıtıp devrimci bir sıçramaya erişmek yeterince ikna edici bulunmamıştı⁴⁴. Örneğin, K. DeVries’in bulgularına nazaran, sağlam müdafaa mevzilerine yerleştirilen disiplinli yaya askerler, 14. yüzyılın başında bile birçok muharebenin kazanılmasında öncü rol oynamışlardı⁴⁵. Görünen o ki, ortaçağlar ve yeni zamanlar arasında ordu terkiplerinde devrimci kırılmalar yaşanmamış; atlı ve piyade askerlerle menzilli silahlar kullananların birlikteliği harp meydanlarının esas görüntüsü olagelmisti. Bu arada şövalyeler bile, birçok

⁴⁴ G. Parker’ın kendi ifadesiyle, ileri sürdüğü teze karşı yönelik en sağlam eleştiriler için bk. Bert S. Hall ve Kelly R. DeVries, “Essay Review – the ‘Military Revolution’ Revisited”, *Technology and Culture*, C XXXI, S. 3, July 1990, s. 500-507. G. Parker, askeri devrim anlayışına dört başlık altında – kavramsal, kronolojik, coğrafi ve teknolojik – yönelen eleştirileri, yine aynı sıralamayla “In Defense of *The Military Revolution*” içinde yanıtlamıştır. Ayrıca bk. George Raudzens, “War-Winning Weapons: The Measurement of Technological Determinism in Military History”, *Journal of Military History*, C LIV, S. 4, October 1990, s. 407-415; Jeremy Black, *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800*, Macmillan Education Ltd., Hong Kong 1991, s. 53-57.

⁴⁵ Kelly DeVries, *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century: Discipline, Tactics, and Technology*, Boydell, Woodbridge 1996.

halde atlarından inerek yaya dövüşmeyi tercih edebiliyorlardı⁴⁶. Bununla birlikte, sebebi ne olursa olsun, erken modern dönemde batı askeri teşkilatlarının kayda değer bir büyüme yaşadığı açıktı⁴⁷. Bu fenomeni açıklama gayretleri, teknolojinin belirleyici gücü bir kenara bırakıldıktan sonra, devletlerarası mücadele ekseninde siyaset ve stratejik hesaplamaları öne çıkardı. Bir bakış açısına göre, askeri mimarinin büyük atılım yaptığı yerlerden biri kabul edilen Alçak Ülkeler’de, erken modern dönemde, hiç de farz edildiği gibi hummalı bir inşa faaliyeti yaşanmamıştı. Bilakis Birleşik Eyaletler Meclisi, 17. yüzyılın ilk yarısında, aşıkâr malî zorluktan ötürü mevcut istihkâmları yenilemekle yetinmişti. Oysaki Hollanda ordusu, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde muazzam bir hızla büyüdüğüne göre, askeri palazlanmayı sağlayan esas etken cumhuriyetin İspanyol tahtına karşı yürüttüğü mücadelede aranmalıydı⁴⁸. Keza Habsburg hanedanının Avrupa kıtasının tamamında hak iddia eden emperyal vizyonu, imparatorluk mücadelesine korumacı bir karakter kazandırmak suretiyle sınır boylarının sabit birer müdafaa hattına dönüşmesine yol açmış olabilirdi. Hükümdarların iktidar sahalarını işaretleyen sınır çizgileri, sefer ordularının nadiren 30–40.000 kişinin üstüne çıktığı bir dönemde, askeri personeli ve harcamaları gün geçtikçe istikrar kazanan bir istihkâmlar ağına çekiyordu⁴⁹.

Erken modern dönem askeri tarihi hakkındaki yazılarda, ateşli silahlar çağında faaliyet gösteren batılı orduların Romalı ve Yunanlı “ata”larına benzedikleri sıkça dile getirilmiştir⁵⁰. Antik dönem askeri yapılarını modern Avrupa ordularının öncüleri olarak selamlama telaşı, askeri devrim kuramını, 15-18. yüzyıl savaş sahnelerinin tozlu ve kanlı gerçekliğinden koparıp tartışmayı hayli idealist ve farazî bir mecraya taşımıştır. Batı Avrupa’nın askeri gelişimini

⁴⁶ Gervase Phillips, “Of Nimble Service’: Technology, Equestrianism and the Cavalry Arm of Early Modern Western European Armies”, *War & Society*, C XX, S. 2, 2002, s. 1-21.

⁴⁷ Parker, *Askeri Devrim*, s. 9-57, 79-80.

⁴⁸ Mahinder S. Kingra, “The Trace Italienne and the Military Revolution During the Eighty Years’ War, 1567–1648”, *The Journal of Military History*, C LVII, S. 3, July 1993, s. 431-446.

⁴⁹ Simon Adams, “Tactics or Politics? ‘The Military Revolution’ and the Hapsburg Hegemony, 1525–1648”, *Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 253-272.

⁵⁰ Felix Gilbert, “Machiavelli: the Renaissance of the Art of War”, *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. E. J. Earle, Princeton University Press, Princeton 1943, s. 3-25; Gerhard Oestreich, “Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform”, *Historische Zeitschrift*, C CLXXVI, S. 1, 1953, s. 17-43; Gunther E. Rothenberg, “Aventinus and the Defense of the Empire against the Turks”, *Studies in the Renaissance*, C X, 1963, s. 60-67.

hümanist ruhla tutuşan yaratıcı aklın Rönesans insanına bahşettiği kültürel üstünlüğe bağlayanlar, askerî tarihi izah etmek için, geleneksel kültüre yabancı fikirlerin nasıl tedavül ettiğini ve Avrupa askerî tarihine yön veren şahsiyetlerin birbirleriyle olan ilişkisini gün yüzüne çıkarma gayreti içinde olmuşlardı. Bu gözle irdelendiğinde, Hollandalı reformcu Maurits van Nassau'nun, Leiden Üniversitesi'nde, filoloji, siyaset bilimi ve Yeni Stoacı hayat öğretisi üzerine çalışan Justus Lipsius'un öğrencisi olması gibi ayrıntılar büyük önem kazandı. Justus Lipsius, Roma siyaset ve askerî nizamı hakkında eserler veren bir filozof olduğuna göre, Oranje reformlarının düşünsel altyapısını hazırlamada öncü bir şahsiyet olmalıydı⁵¹. Bundan da öte, bu 16. yüzyıl hümanisti, Yeni Stoacılık akımının temellerini atarak "Roma disiplini"ni içtimai hayatın ve askerî düzenin aslî bir düsturu haline getirmişti⁵². Bu ve bunun gibi örnekler, askerî devrimi, Rönesans'ın kültürel uyanışının bir parçası yaparak daha da Avrupa'ya özgü kılıyordu. Böylece Batı/Roma özüne dönerek ya da yeniden doğarak tarihsel yazgının kendine bahşettiğini, esasında kaderinde yazılı olana (imperium) sahip çıkıyor; mukadderat tecelli ediyordu. Bu varsayımsal etki, epeyce aceleci bir yaklaşımla, dünyanın geri kalanında hâkim askerî geleneklerin aksine, daha 17. yüzyılın başlarında batılı savaştının kendine emredileni sorgulamadan icra eden itaatkâr neferlere dönüştüğünü ileri sürmek için kullanıldı⁵³.

Bu durumda, Thomas Arnold'un dediği gibi, Avrupa'daki esas gelişmeyi silah teknolojisinin ilerlemesi olarak değil, başlı başına askerî çarpışma kültürünün değişmesi olarak ele almak icap ediyordu. Batılılar, aşağı yukarı aynı sayıda ve belirgin biçimde daha düşük kalitede olmayan ateşli silahlara sahip doğulu hükümdarlar karşısında, ateşli silahların yıkıcı gücünü katlayacak doktrin ve taktikler üretmede atılım sergilemişlerdi. 16. yüzyılda basılan talim kitapları ve askerî risaleler, askerlik sanatının yeni yüzünü Avrupa kıtasının

51 Gerhard Oestreich, "Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates", *Historische Zeitschrift*, C CLXXXI, S. 1, 1956, s. 31-78; Reinhard, "Humanismus und Militarismus", s. 189-193.

52 Christoph Röck, "Römische Schlachtordnungen im 17. Jahrhundert?", *Tradita et Inventa: Beiträge zur Rezeption der Antike*, hrsg. Manuel Baumbach, Winter, Heidelberg 2000, s. 165-186.

53 Gunther E. Rothenberg, "Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the 'Military Revolution' of the Seventeenth Century", *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. Peter Paret, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 34-36, 40-42. Ayrıca bk. Donald A. Neill, "Ancestral Voices: The Influence of the Ancients on the Military Thoughts of the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *The Journal of Military History*, C LXII, S. 3, July 1998, s. 487-520.

tamamına yayma işlevini yerine getirmişti. Böylece, 15. yüzyılın sonlarından itibaren, kıtanın muhtelif köşelerinde bir başına varlıklarını sürdüren yerel ve etnik muharebe alışkanlıkları, ellerinden bu kitapçıkları düşürmeyen askerî liderler ve hükümdarlar sayesinde, Avrupa'ya özgü, bölgesel farklılıkların ötesine geçen, ortak ve ayırt edici bir savaş kültürüne dönüşecekti. Peki, dünya tarihi, atalarının kutsal addettikleri muharebe adetlerini değiştirmektense, inadına yok oluşa giden topluluklarla dolu olduğuna göre, Avrupalılar, nasıl olup da insanlık çizgisinden bu denli ayrı bir yola sapmışlardı? Her yönüyle askerî tarihi alakadar eden bu sorunun yanıtı, neredeyse hiçbir surette askerî tarihle bağlantısı olmayan bir cevaba sahipti. 16. yüzyıl Rönesans ruhunun insan aklını özgürleştiren ve değişimi öğütleyen hümanist doğası, batı dünyasında birçok diğer şeyin yanında askerlik kültürünün de baştan kavramsallaştırılmasına yol açmıştı. Sonuç, ateşli silahlarla mücehhez birlikleri en öldürücü biçimde nasıl kullanabileceğini bilen yeni muharebe alışkanlıklarının doğuşu idi⁵⁴.

3. Batı Tarzı Savaş?

Ne var ki, katıksız biçimde batıya özgü bir askerî gelişim öyküsü yazmanın can sıkıcı bazı zorlukları vardı. Örneğin, akli başında bir tarihçi, hümanizm, Rönesans, antik bilgelik ve araştırmacı aklın askerî dehasıyla beslenen “yaylım ateşi”nin, bu sayılan hasletlerden hiçbirinden feyz almayan Japonlar, Çinliler ve Osmanlılar tarafından da tatbik edilmiş olduğunu göz ardı edemezdi. Ya da, batılı kurmaylara müşterek bir askerî hayatın düsturlarını öğreten talim kitaplarının aslında Çin’de de basıldığını inkâr etmek imkânsızdı. Bu acayip durumun açıklanması gerekiyordu. Birçok askerî tarihçi, bunun gibi açık kanıtlar karşısında, batı-merkezci yaklaşımlardan imtina eden daha evrensel bir askerî tarih yazımının yollarını aramaya başlasa da⁵⁵, askerî devrimin pür batılı ruhunu savunmak isteyenlerin imdadına bir kez daha G. Parker yetişti. Dünyanın Avrupa dışı bölgelerinde ne türden askerî yenilikler görülürse görülsün, bunlar

54 Thomas Arnold, “16. Yüzyıl Avrupasında Savaş: Devrim ve Rönesans”, *Top, Tüfek ve Súngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453–1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 42–51.

55 Jeremy Black, *Rethinking Military History*, Routledge Taylor & Francis Group, London-New York 2004, s. 66–95’te “Redressing Eurocentricism” başlığı altında batı merkezci askerî tarih yazımının dar kalıplarını kırmaya çalışır. Ayrıca bk. J. Black, *Introduction to Global Military History: 1775 to the Present Day*, Routledge, London 2005. Kenneth Chase, ateşli silahlar üzerine hazırladığı kitabının büyük bölümünü İslam toprakları, Çin, Kore ve Japonya askerî tarihine hasretmiştir (*Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008).

istisnâî birer sıçrama olarak kalmaya mahkûmdu; çünkü devlet güdümüyle elde edilen bilimsel ilerleme ancak geçici bir başarı sağlayabilirdi. Oysaki batı dünyası, Antik Yunan kentlerinin ortaklaşa ürettiği “bilimsel üstünlük”ten bu yana, binlerce yıldır süren kesintisiz bir süreç boyunca birikimli bir ilerleme modeli yaşamıştı. İcatları serbest düşünme yöntemiyle geliştirme ve bilimsel bilginin paylaşılması, batı dünyasına mahsus bir ayrıcalıktı. Bu şeffaflığın bazı sakıncaları vardı elbette. Ortaklaşa çalışmaların uzun bir zamana yayılması dışında, teknik bilginin herkese açık olması, batıda vücuda getirilen bir yeniliğin kısa süre içinde düşman kuvvetlerince ithal edilmesi sonucunu doğuruyordu. Fakat buna, batının hep bir adım önde olması karşılığında ödediği ufak bir bedel gözüyle bakılabilirdi⁵⁶.

Bu idealist ve özcü bakış açısı, en kaba haliyle, bir “batı tarzı muharebe” kavramının hayat bulmasına yol açtı. Askerî ilerlemenin itici gücünü, öyle ya da böyle, Avrupa kültürü ve tarihinin derinliklerinde aramak her daim yaygın bir yöntem olagelmisti. Bunun için, bir zamanlar Aristoteles’in yaptığı gibi, toplumsal yapıyı şekillendiren ve belirleyici etkileri vasıtasıyla devlet kurumlarının doğasını belirli bir kalıba sokan askerî formatları, sabit ve değişmez olarak kabul etmeye gerek de yoktu. Batı toplumları, ortaçağ feodalizminde en açık ifadesini bulduğu gibi, savaş sahnelerinin zorladığı değişiklikleri yerine getirip başka bir askerî yapılanmaya her geçişlerinde, sosyal örüntünün egemenlerini yeniden belirleyip farklı bir yönetim modeline ve devlet teşkilatına tekâmül etmişlerdi⁵⁷. Tarihi katmanlar arasındaki devamlılığa saygı gösterildiği müddetçe, batı ordularını, en azından ortaçağın başlarından itibaren, ufak tefek farklılıkları görmezden gelerek belirli karakteristik unsurlar etrafında tanımlayabilmek, askerî gelişimin ana eksenini ve herhangi bir devrin diğerlerince taklit edilen paradigma ordusunun yapısal özelliklerini tespit edebilmek mümkündür⁵⁸.

Gelgelelim, batı tarzı muharebe, batılı savaşçılar için bundan daha fazlasını, batı âleminin taklit edilemez doğasına özgü, batılı olmayanlara kökten yabancı, kendini sürekli baştan yaratan, zamandan ve mekândan arı

56 Parker, “Limits to Revolutions in Military Affairs”, s. 366-372.

57 Samuel E. Finer, “State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military”, *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly, Princeton University Press, Princeton 1975, s. 84-163.

58 John A. Lynn, “The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000”, *The International History Review*, C XVIII, S. 3, August 1996, s. 505-556.

bir kültürel haslet talep ediyordu. Kültürel genetiğin dayanılmaz cazibesi, dünya sathına yayılmış toplulukları, her biri kendi başına ayakta duran ya da duramayan, savaşma alışkanlıkları bakımından kendine has özelliklere sahip müstakil birimler olarak tarif etme ihtiyacını doğuruyordu. Belki de, kültürel yaklaşım, bu yönüyle, toplumsal yaklaşımın bazen ihmal ettiği, muharebenin fiiliyatta nasıl cereyan ettiği sorusuna daha içten, daha kanlı canlı yanıtlar verebilirdi. Bununla birlikte, J. Black'in ikazlarına kulak vermek gerekirse, farazî askerî üniteler ihdas etmek (Avrupa veya Çin'in tarih boyunca sadece bir tür askerî organizasyonu olmuş gibi), askerî tarihin iç dinamiklere dayalı değişimci doğasını görmezden gelme yanılığını doğurabilirdi⁵⁹.

Batı askerî literatüründe geçerli ansiklopedik bilgilere bakılırsa, bu uyarılar pek işe yaramamış gibi görünüyor. Batı tarzı muharebe kavramının en ateşli savunucusu V. D. Hanson, Antik Yunan *hoplit*lerinin hasmını taciz etmek yerine, her ne pahasına olursa olsun, kesin sonuçlu ölüm kalım mücadelelerine girişmeyi tercih ettiğini tespit etmişti.⁶⁰ Bu saptama, harbin tek gerçek doğası olan imha ve yıkım amaçlı eylemlerin batı ordularına özgü bir askerî ayrıcalık olduğu kanaatini pekiştirdi. Doğrusunu söylemek gerekirse, batılı olmayanların harp usulleri, ilkel kabilelerin birbirlerine gözdağı vermek ve arazinin tasarrufu hakkında doğan anlaşmazlıkları çözmek için giriştikleri itiş kakıştan pek de farklı değildi. Bunlar, hasmını imha ederek savaş meydanından süpürme niyetinde olan batılı neferin aksine, düşmana üstünlüğünü kabul ettirmek ve esir almak gibi önemsiz başarılarla tatmin olabiliyorlardı. Ne de olsa, kültürel özellikler, ister istemez, toplumların askerî tutumlarına sirayet ediyordu. Bu nedenle, disiplin ve teşkilatlanma kabiliyetine dayalı batılı topluluklar, savaş meydanlarına kapalı formasyonlarda çarpışma alışkanlığına sahip, eğitilmiş ve talimli savaşçılardan mürekkep çok daha intizamlı birlikler sürme avantajına sahiptiler. Oysaki kaçak güreşen Arap atlıları, ya da uzaktan çarpışma taktiklerine bel bağlayan Türki kavimler, gerçek anlamda bir askerî eğitimden geçirilme fikrine hep şüpheyle bakacaklardı. Doğulu milletler, en iyimser açıklamayla 20. yüzyılın başına değin, ne kadar eğitilselerse eğitilsinler, günü kurtarmak ve fırsat doğduğunda yağmaya girişmek dışında askerî güdülere

⁵⁹ Black, *Introduction to Global Military History*, s. 276-278.

⁶⁰ Victor Davis Hanson, *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*, Oxford University Press, Oxford 1989. Victor D. Hanson, dünya savaş tarihinden seçtiği dokuz muharebede, batı kültürüne içkin üstünlüğün eninde sonunda rakibi nasıl alt edeceğine dair fikirlerini güncel siyasî göndermelerle harmanlayarak bir kez daha ele almıştır (*Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise of Western Power*, Anchor Books, New York 2001).

sahip olamamışlardı. Bilhassa Avrupa kıtasının dışında kalan göçebe kavimler, savaşa hiçbir politik anlam yüklemiyor; muharebeler yoluyla içtimai ilerleme ve kültürel değişime ulaşma gibi fikirlerden bütünüyle habersiz yaşıyorlardı. Bu atlı güruhların yegâne arzusu, ecdatlarının yarattığı geleneğe sıkı sıkıya sarılarak, at sırtında icra ettikleri kusursuz okçulukları sayesinde servet kazanıp mevcut toplumsal yapılarını yaşatmaktı. Demek ki, bazı kültürlerin, askerliği bir disiplin veya teşkilatlanma biçimi olarak görmediği, sadece insan doğasının karanlık köşelerinden yükselen vahşî bir saldırganlık dürtüsünün tezahürü olarak yaşadıklarını dile getirmek bile mümkündü⁶¹.

Bu bakış açısı, en azından erken modern çağda, kökten batılı olmayan toplumların batı teknolojisini ithal ettikleri takdirde bile neden hakiki anlamda batılı askerî yapılar kuramayacaklarını da açıklamış oluyordu. Sözelimi, saygıdeğer metal ustalarıyla dolu Japonya, 16. yüzyılın ortalarında, belki de batılı emsallerinden daha kaliteli tüfekler imal etme becerisini göstermiş olsa bile, bu silahları, hiçbir zaman eşgüdüm içinde hareket eden askerî birimlerin taktik silahına çevirmeyi başaramamış; bu aletleri, yayın isabet oranını ikame etme hevesiyle keskin nişancıların ellerine terk etmişti⁶². Başka bir deyişle, batı-dışı toplumlar, batı askerî teknolojisini ne ölçüde alırlarsa alsınlar, kültürel ve sosyal altyapılarının uyumsuzluğu yüzünden bu teknik yeniliklerin doğasını kavramayı başarıp askerî sahada doktrinsel ve stratejik bir dönüşümü sağlayamayacaklardı⁶³.

G. Parker, *The Cambridge History of Warfare*'de, kültürel yaklaşımın düşünce esaslarını hayli yalın ve açık bir dille ifade ettiği satırlarda, batılı olmayan kültürlerin uzunca bir süre (batılı muharebe usullerinin dünyanın tamamını avucuna aldığı döneme değin imasında bulunur) değişmeden kaldığını yazar. Batı-dışı savaşma gelenekleri, tartışmaları kitlesel muharebeler yerine, aralarında ritüel ağırlıklı (mübarezeler) kahramanlık gösterileri de bulunan daha çekingen yöntemlerle çözüme eğilimdedir. Hâlbuki batılı muharebe tarzı,

61 John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 21-47, 115-132, 244-248.

62 Harald Kleinschmidt, "Using the Gun: Manual Drill and the Proliferation of Portable Firearms", *The Journal of Military History*, C LXIII, S. 3, July 1999, s. 622-626.

63 David Ralston, bu fikre karşı çıkarak, batı tarzı ordular kurulabilmesi için batılı değer ve kurumların ithalinin şart olduğunu kabul etse de, bilhassa Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde yaşanan modernleşme çabalarını hakiki ve temelden bulur (*Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914*, University of Chicago Press, Chicago 1990).

tarihte, bünyesinde barındırdığı bazı özellikler sayesinde bütün diğer savaş geleneklerinin üstüne çıkmayı becerebilmiştir. Bir kere, batılı ordular, genellikle düşmanlarından daha az sayıda olduklarından teknolojik yeniliklere her zaman büyük değer vermişlerdi. İster kendi icatları, ister barut ve üzengi gibi doğulu buluşlar olsun, her türlü yeniliği benimsemeye hevesli olmuşlar; ürettikleri üstün teknoloji sayesinde, en geç İ.Ö. 5. yüzyıldaki Pers savaşlarından beri, hiçbir zaman hasımlarından daha az savaşma kabiliyetine sahip olmamışlardı. İkincisi, batılı orduyu tarif eden unsur, akrabalık bağları, dinî motivasyon veya milliyetçilik gibi öğelerden ziyade disiplindi. Batı ordularındaki disiplinin kökenleri, yine sayıca az olmalarında aranabilirdi. Batılılar, sahaya ekseriyetle piyade birliklerinden müteşekkil ordular sürebildikleri için, antik devirlerden beri, süvari taarruzlarına karşı ortaklaşa hareket etme baskısını hissetmiş olmalıydılar. Üçüncüsü, batılı asilzadelerin kütüphanelerini süsleyen kitaplara ve Napoleon ve Helmuth von Moltke gibi modern askerî liderlerin düşünce dünyalarına bakılırsa, en başından itibaren, batı dünyasında askerî teoride bir devamlılık varlığını korumuştur. Bu anlayış ve fikir birliği, saldırgan, vahşi ve düşmanı imha etme esasına dayanan bir askerî geleneğe hayat vermişti. Bu, küresel bir batı tahakkümünün kurulması yolunda, hasmını yok etmek değil, esir almak için uğraşan kültürlerin kavramakta güçlük çektiği bir merhametsizlik anlamına geliyordu. Beşincisi, batı dünyası, Japonya ya da Babür İmparatorluğu'nun aksine, birbiriyle rekabet halinde olan sayısız güçlü ve organize devletten oluştuğu için, değişen şartlara kendini uyarlama ve askerî yenilikler yapma konusunda bir geleneğe sahipti. Nihayet, her çeşit modernleşme hareketi, ancak gerekli malî kaynakların bir araya getirilmesiyle başarıya ulaşabildiğinden, batı hükümetleri, dünyanın geri kalanına yabancı bir "gizli silah" geliştirme yoluna sapsmışlardı. İç borçlanma ve düşük faizli kredi temini, uzun süreli askerî operasyonlar için lazım olan devasa meblağları tedarik etme zorluğunun üstesinden gelebilmişti⁶⁴.

64 *Cambridge History of Warfare*, ed. Geoffrey Parker, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 1-10. Ayrıca bk. Marco van der Hoeven, "Introduction", *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands (1568-1648)*, ed. Marco van der Hoeven, Brill, Leiden 1998, s. 1-15.

Görsel 4: Christopher Columbus'un Hispaniola'ya çıkışı
(Theodore de Bry, *India occidentalis* IV, Frankfurt 1594, 9. gravür).

Bu haliyle bakıldığında, batının küresel tahakkümü, mukadderatın tecellisinden başka bir şey değildi. Batı dünyası, en geç 15. yüzyılın ortalarından itibaren, denizcilik sahasında gerçekleştirdiği devrimci atılımlar, büyük bir askerî üstünlük doğuran ateşli silahlar ve dünyanın kalanının kavramakta zorlandığı askerî disiplin, taktik ve strateji gibi unsurlarla tarihin akışını, ne kadar zaman alırsa alsın, en nihayetinde geri çevrilemez biçimde değiştireceğini belli etmişti⁶⁵. Batının askerî üstünlüğü tezi, aslına bakılırsa, G. Parker dışında, akademik çevrelerde doğru düzgün dile getirilip formüle edilmemiş olsa da, neredeyse tartışmasız ve kitlesel biçimde kabul görmüştür. Bir avuç Avrupalı asker, okyanus aşırı memleketlerde, on binlerce kişilik orduları bir çırpıda mağlup edip toplu katliamlara girişebilmesi, batı askerî teknolojisinin izaha ihtiyaç duymayan bedihî kanıtları işlevini görmüştü. Bununla birlikte, yeni

⁶⁵ William H. McNeill, *The Pursuit of Power*, University of Chicago Press, Chicago 1982; Carlo M. Cipolla, *Yelken ve Top*; Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Random House, New York 1987; John F. Guilmartin, Jr., "The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad", *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 299-333.

araştırmalar, batı küresel hegemonyasının tesisinde, Avrasya devletleri ile Avrasya dışı toplulukları birbirinden ayırmanın lüzumunu ortaya çıkardığı gibi, batı ordularının başarısını, askerî teknolojinin bariz üstünlüğünden ziyade, yerel müttefikler, ele geçirilen bölgelerin iç zayıflıkları ve batı ekonomisinin genişleme eğilimiyle izah etme taraftarıdır⁶⁶.

Elbette bizim açımızdan önemli olan, erken modern Osmanlı askerî teşkilatının bu şablon içinde nereye yerleştiğini tespit etmektir. Askerî devrim üzerine kafa yoran daha muhafazakâr araştırmacılar, Osmanlı askerî yapısını erken modern askerî gelişiminin katılımcı bir üyesi olarak tanımak şöyle dursun, batının yükselen askerî değerleri karşısında eriyip çözülen, değişime kapalı ve kendini yenileme gayretlerinde yapısal sorunlara takılıp kalan geleneksel bir anlayışın son çırpınışları olarak görme eğilimindedirler. En basit ifadesiyle, Osmanlılar, bizatihi askerî devrimin varlığını kanıtlayan kontrol grubu işlevi görür. Şu halde, bu fikirler ve Osmanlı erken modern dönem askerî tarihine dair yapılmış çalışmalar, yine askerî devrim kuramı çerçevesinde acaba nereye yerleştirilebilir?

66 George Raudzens, 1750'ye kadar batı askerî üstünlüğünü sergileyen açık örneklerin olmadığını belirtir ("So Why Were the Aztecs Conquered, and What Were the Wider Implications? Testing Military Superiority as a Cause of Europe's Pre-industrial Colonial Conquests", *War in History*, C II, S. 1, March 1995, s. 87-104); William R. Thompson, "The Military Superiority Thesis and the Ascendancy of Western Eurasia in the World System", *Journal of World History*, C X, S. 1, Spring 1999, s. 143-178.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'NIN AYNASINDA ASKERÎ DEVRİM

1. Osmanlı Harbiyesine Batıdan Bakışlar

Tarih yapıcı bir öge olarak askerî devrimin tam olarak *nerede* vücut bulduğu, tıpkı *ne zaman* teşekkül ettiği sorusunda olduğu gibi, askerî tarih araştırmacılarını karşı karşıya getiren sonu gelmez tartışmaların başlıca maddelerinden biri olmuştur. G. Parker'ın anlatımında, askerî devrimin Avrupalı olduğu kesindir; kıtanın batı kısmında hayat bulmuştur; devrimin kalbinin İspanya, Hollanda, Fransa ve İtalya'dan ibaret olduğu hassaten belirtilir. Hatta İspanya'nın önemli bir kesimi askerî devrime uzun süre direndiğinden bu bölgeyi de dışarıda tutmak gerekir⁶⁷. Bu bakış açısına göre, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta ve Doğu Avrupa'da gözlemlenen askerî değişiklikler, Avrupa'nın bağrından yayılan devrim dalgalarının doğal sonuçlarından başka bir şey olamazlar. Gerçi batı askerî tarihçiliğinde hâkim görüşe bakılırsa, ateşli silahların kitlesel kullanımı ve askerî hareketliliğin önüne geçilemez bir hızda artması, 16. yüzyılın ikinci yarısına değin Avrupa'nın uzak köşelerinde yalıtılmış ve nispeten düşük bir sosyal gelişmişlik seviyesinde yaşayan toplulukları ana kıtaya daha sıkı bağlarla raptetmişti. Ne de olsa, askerî devrim, bir önceki bölümde izah edildiği gibi, Rusya, Lehistan ve Baltıklar gibi çevre bölgelerde de, yükselen savaş harcamalarını karşılama gayesiyle daha etkin vergi toplayıcı bürokrasilerin teşekkülüne ve modern yapıların kökleri ortaçağlara uzanan geleneksel yapıları ikame etmesine yol açmıştı. Ne var ki, aynı tarihçilik anlayışında, 17. yüzyılda İsveç'in göz kamaştırıcı başarısı bir kenara bırakılırsa, bu ülkelerin hiçbirisi, yerel askerî teşkilatlarını batılı standartlara yükseltme teşebbüslerinde muvaffak olamamışlardı. Lehistan, bu uğurda batıdan ithal ettiği teknik alet ve bilgiyi, statülerini kraliyet gücüne karşı yitirmek istemeyen

zadeğân tabakasının caydırıcı muhalefeti yüzünden genelleştirememiş⁶⁸; Rusya⁶⁹ ve Baltıklar'da⁷⁰ ise, en azından 17. yüzyılda kültürel engellerin yanı sıra yapısal yetersizlikler batı tarzı orduların kurulmasını engellemiştir.

Askerî devrim tezinin temel kaygısı, modern Avrupa devletlerinin teşekkülünü açıklamak ve batılı güçlerin küresel ölçekte bir hegemonya kurmasının tarihî sebeplerini tespit etmektir. İddiaya göre, batı gücünün küresel bir hal alması erken modern dönemde gerçekleşmiş olduğundan, Osmanlı tarihçiliğinde de, bu kuramın uygulamasını aynı döneme yerleştirmek isabetli olacaktır. Aslına bakılırsa, bu yönde çabaların olmadığını iddia etmek haksızlık olur. Bazı tarihçiler, Osmanlı askerî hayatını ele alırken askerî devrim kuramının birtakım unsurlarını değerlendirmelerine dâhil etmişlerdir. Bununla birlikte bu araştırmalarda, askerî devrim kuramının iddiaları veya erken modern batı askerî tarihine dair gözlemler, Osmanlı askerî yapılarının, çağdaşı batılı hasımları karşısındaki durumunu yorumlayabilmek adına kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle, bugüne değin yürütülen çalışmalar, teknolojik öğeleri öne çıkarmak suretiyle savaş sahnesinin modernleşmesine odaklanmakla yetinerek, savaş olgusunun bir bütün olarak Osmanlı iktidar yapısını modernleştirmiş

68 Tadeusz M. Nowak, "Polish Warfare Technique in the Seventeenth Century: Theoretical Conceptions and their Practical Applications", *Military Technique, Policy and Strategy in History*, ed. W. Bieganski, Ministry of National Defence Publishing, Warsaw 1976, s. 11-95; Wiesław Majewski, "The Polish Art of War in the 16th and 17th Centuries", *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*, ed. J. K. Federowicz, Cambridge University Press, Cambridge 1981, s. 179-197; Robert I. Frost, "The Polish-Lithuanian Commonwealth and the 'Military Revolution'", *Poland and Europe, Historical Dimensions*, ed. J. S. Pula-M. B. Biskupski, Columbia University Press, New York 1994, s. 49-63.

69 Rusya askerî tarihine dair hayli zengin bir literatür mevcuttur. Thomas Esper, "Military Self-Sufficiency and Weapons Technology in Muscovite Russia", *Slavic Review*, C XXVIII, S. 2, June 1969, s. 185-208; John L. H. Keep, *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462-1874*, Clarendon Press, Oxford 1985; Michael C. Paul, "The Military Revolution in Russia, 1550-1682", *The Journal of Military History*, C LXVIII, S. 1, January 2004, s. 9-45; Brain L. Davies, "Rus Askerî Gücünün Gelişimi, 1453-1815", *Top, Tüfek ve Súngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 154-188. Rus askerî tarihini doğrudan askerî devrim kuramı perspektifinden ele alan bir çalışma için bk. Marshall Poe, "The Consequences of the Military Revolution in Muscovy: A Comparative Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, C XXXVIII, S. 4, October 1996, s. 603-618.

70 Knud J. V. Jespersen, "Social Change and Military Revolution in Early Modern Europe: Some Danish Evidence", *The Historical Journal*, C XXVI, S. 1, March 1983, s. 1-13; aynı yazar, "Baltık'ta Savaş ve Toplum 1500-1800", *Top, Tüfek ve Súngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 189-208.

olabileceği ihtimali üzerinde yeterince durmamıştır (18. yüzyıl öncesi Osmanlı tarihini kastediyorum).

Nitekim bu araştırmacıların bir kısmı, batıda ete kemiğe büründüğünden şüphe etmedikleri askerî devrimin Osmanlı askerî teşkilatı üzerinde bıraktığı yıkıcı etkileri dile getirerek, matematiksel bir ifade kullanılırsa, Osmanlı askerî tecrübesini bir anlamda batı askerî devriminin “sağlamasını” yapmak için kullandılar. Bunlardan biri olan Thomas Scheben, batılı askerî teorisyenlerin Osmanlı askerî teşkilatına dair gözlemlerini ele aldığı kısa çalışmasında, 16. yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte, Habsburg komutanı Lazarus von Schwendi tarafından tertiplenen derin piyade formasyonlarının Osmanlı kuvvetlerini meydan muharebelerinde nasıl etkisiz kıldığına işaret eder⁷¹. Colin Imber, bu hususta çok açık bir yaklaşım benimseyerek Osmanlı tarih yazarlarının Habsburglara karşı verilen 1593–1606 savaşında askerî devrimin gözle görünür sonuçlarına bizatihi şahitlik ettiklerini yazar. Imber’e göre, Osmanlılar, 1590’ların başında savaş patlak verdiğinde Habsburg ordusunu en son karşılaştıkları 1566 yılındaki haliyle hatırlıyorlardı. Osmanlı askerî yönetimi, 16. yüzyılın ikinci yarısında batı dünyasında peşi sıra vuku bulan devrimci değişimlerin hiçbirisinden hissesine düşeni alamamıştı. Bu sebeple Osmanlılar, 16. yüzyıl sonlarında bir kez daha harbe tutuştıkları geleneksel hasımlarının üstün ateş gücü, ileri top teknolojisi, açık arazide kendilerine büyük üstünlük sağlayan yeni piyade formasyonları, süvari birliklerinin ateşli silahlarla donatılması gibi yenilikler karşısında kelimenin tam manasıyla çaresizliğe düşmüşlerdi. En azından askerî işlerden anlayan bir Osmanlı müellifi, İbrahim Peçevi, imparatorluk ordularını tarif ederken sözünü sakınmıyor; Osmanlı ve Habsburg ordularını karşılaştırırken Osmanlı askerinin elinde olmayan yeni silah çeşitlerini ve müttefik orduların üstün saha performansını örneklerken batı ordularına özgü karma mızraklı/tüfekçi birliklerin etkinliğini kaydetmekte hassas davranıyordu⁷². Imber’in aceleci yaklaşımı, temel iddialarını dayandırdığı kaynağın yazılış tarihini hesaba katmaması bir yana⁷³, her nedense, 16. yüzyılın

71 Thomas Scheben, “Schwendi, Montecuccoli, Kinsky: Analysen der osmanischen Kriegsmacht vom 16. bis zum 18. Jahrhundert”, *Ciêpo VII. Sempozyumu Bildirileri*, 7-11 Eylül 1986, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 202-204.

72 Colin Imber, “İbrahim Peçevi on War: a Note on the ‘European Military Revolution’”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, CIEPO, XV, ed. C. Imber-K. Kiyotaki, I. B. Tauris, London 2005, s. 7-22.

73 İbrahim Peçevi, eserini devlet kademelerindeki vazifelerinin bırakmasının ardından 1640’lı yılların başında yazmıştır (Anton C. Schaendlinger, “Die Probleme der Redaktionen der

sonlarında gerçekleşen çatışmaların Osmanlı askerî yapısında olumlu anlamda dönüştürücü bir etki bırakabileceği ihtimalini en baştan dışlıyordu. Imber'in yaklaşımında, Osmanlı kurmaylarının bu çarpışmalarda sergiledikleri cephe yetersizlikleri, geri döndürülemez biçimde gelişen batı harbiyesi karşısında Osmanlılar için sonun başlangıcı anlamına gelmekteydi.

John F. Guilmartin, batılı askerî teşkilatların küresel tahakkümüne giden yolda askerî devrimin belirleyici etkilerini gözler önüne serme iddiasını taşıyan makalesinde, bu fikri biraz daha derinlemesine işleyerek Osmanlıları “ilgi çekici bir vaka” olarak ele alır. Guilmartin'e sorulursa, Osmanlı askerî tarihi, askerî devrimin *ne olduğunu, ne zaman şekillendiğini ve nerelere uzanıp etkilediğini* belirlemek için kusursuz bir karşı-örnek işlevi görür. Osmanlılar, 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar batıda yaşanan askerî gelişimleri başarıyla takip edebilmişti; fakat bu tarihten sonra karma silah taktiklerini ve *trace italienne* istihkâmları askerî geleneklerinin bir parçası haline getiremeyip gelişim çizgisinden koptular. Osmanlı orduları, piyade ağırlıklı bir terkiye geçemedikleri gibi, yeniçeriler de, atlı birlikler karşısında tek başlarına manevra sergileyebilme yeteneğini hiçbir zaman kazanamadılar⁷⁴. Guilmartin, en nihayetinde, Osmanlı ordularının 1593–1606 savaşında eskisi gibi parlak ve kati zaferler kazanamamasını Osmanlı askerî sisteminin bir çıkmaza girdiğinin alameti olarak takdim eder. Bununla birlikte yazarın yaklaşımının can alıcı noktası, tabiri caizse, Osmanlı askerî yapısını “donmuş” bir vaziyette ele almasıdır. Bunun en önemli göstergelerinden biri, Guilmartin'in ifadesiyle, Osmanlıların tarihin hiçbir evresinde erken modern batı ordularının kullandığı karma tüfekçi ve mızraklı piyade formasyonlarına çare üretememiş olmalarıydı. Bundan da ilginç, araştırmacının, II. Mehmed'in ordularından birinin 1529'da

---

Chronik des Ibrahim Peçevi (Peçuylu)”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, C LXIII-LXIV, 1972, s. 176-186; Pál Fodor, “Pécs (Peçuy) Kökenli Bir Osmanlı Tarih Yazarı: İbrahim Peçevi”, *Tarihin Peşinde Bir Ömür. Abdülkadir Özcan'a Armağan*, haz. Hayrunnisa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aycibin, Muhammet Ali Kılıç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 217-218). F. Emecen, Peçevi'nin Habsburgların üstün ateş gücünden bahsederken çağdaşlarına mesaj verme kaygısı güttüğü kanaatindedir (“Askerî Dönüşüm Çağında Evliya Çelebi ve Ateşli Silahlar”, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 109 ve not. 12).

74 “By considering the Ottomans, it might even point toward a more comprehensive understanding of just what the Military Revolution was and why it took root, grew and prospered, or died after a period of initial growth, where and when it did.” (Guilmartin, “The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad”, s. 302-308, 318-320). Alıntı için bk. s. 302.

Viyana önlerinde bekleyen disiplinli piyadeyi görmesi ya da 1499–1501 seferlerinde Venedik'e ait kıyı kalelerini alan Osmanlı donanma neferlerinin 1537'de Korfu'da bulunmaları durumunda büyük bir şaşkınlığa düşeceklerini yazarak, zamanı ve mekânı alabildiğine büken örnekler geliştirmesidir⁷⁵. Zaten Viyana'yı kuşatma altına almış bir 16. yüzyıl Osmanlı ordusu tarihsel olarak mevcutken, II. Mehmed devri askerlerinin ne sebeple oraya gitmesinin icap ettiği gibi haklı bir soru pek kolay yanıtlanabilir gibi durmaz. Zaman mefhumunu bilerek görmezden gelen bu karşılaştırmalar, ancak Guilmartin'in yaptığı gibi, 16. yüzyılda batılı orduların bir gelişim ve değişim içinde olmasına rağmen Osmanlı askerî sisteminin geleneksel yöntemler üzerinde ısrar ettiği tespitiyle anlam kazanabilir.

Bununla birlikte erken modern Osmanlı askerî tarihinin doğasına dair en acımasız eleştiriler, bulgularını Avusturya ve Macar arşiv kaynaklarına dayandıran József Kelenik'ten gelmiştir⁷⁶. Kelenik, 16. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan arazisinde bir askerî devrim yaşanmış olduğu iddiasındadır. Araştırmacıya göre, 1593–1606 savaşı yakından incelendiğinde, askerî devrime atfedilen üç unsurdan ikisi en geç bu tarihlerde Macaristan askerî sahnesinde ayan beyan seçilebilir. Uzun Savaş'ta Osmanlı ordularının karşısına çıkan müttefik kuvvetler, disiplinli ve talimli piyade bölüklerini neredeyse son neferine kadar ateşli silahlarla teçhiz etmişti. Batıdan gelen ücretli askerler için bu durumun doğal olduğu söylenebilirdi; ama Kelenik'in anlatımına göre, yerel Macar savaşçıları da çok kısa süre içinde bu duruma intibak ederek ateş üstünlüğüne dayanan formasyon ve taktiklere geçmişlerdi. Dahası, bu çarpışmalara katılan süvarilerin büyük kısmı çarklı mekanizmalara sahip (zemberekli) tüfekler kullanıyorlardı. Habsburg ordularının muazzam ateş gücü, buna yalnızca kısıtlı bir tüfekçi piyade havuzuyla karşılık vermeye çalışan Osmanlı askerî yönetiminin elini kolunu bağlamıştı. Kelenik, ateşli silahların menzili ve etkinlik derecesi hakkında öylesine iyimserdir ki, incelemesinde, yoğun ateş gücünün ve askerî birliklerin yüksek oranlarda ateşli silah taşımasının muharebeyi nasıl müttefik kuvvetlerin lehine çevirdiğine dair bizzat cepheden devşirilen örnekler kullanmayı gerekli görmez. Vurgu, daha ziyade, üstün

⁷⁵ John F. Guilmartin, "Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453–1606", *Journal of Interdisciplinary History*, C XVIII, S. 4, Spring 1988, s. 721–747.

⁷⁶ József Kelenik, "The Military Revolution in Hungary", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. Géza Dávid-Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston-Köln 2000, s. 117–159.

ateş gücünün imparatorluk ve Macar kraliyet ordularının savaşma tarzını ve taktiklerini değiştirmiş olması “gerektiği” üzerinedir. Bundan sonra, ateşli silahların disiplinli ve etkili bir ahenk içinde kullanılmasının Osmanlı tarafını güç durumlara soktuğunu yazar. Ateş gücü üstünlüğünün yanı sıra, Kelenik, 16. yüzyılın ikinci yarısında Macar sınır hattının *trace italienne* istihkâmlarla sil baştan modernleştirildiğini ileri sürer. Bu yeni mimarî biçimi, kale müdafilerini bol miktarda ateşli silah kullanmaya sevk ettiği ve yeni inşa edilen geniş platformlar sayesinde savunma güçlerinin çok sayıda topu kuşatmacılara yöneltebilme imkânı tanıdığı için askerî devrimin ikinci ayağını teşkil etmiştir.

J. Kelenik’in cüretkâr ve iddialı yaklaşımı, Uzun Savaş yıllarında Macaristan’ı dünya askerî tarihinin önde gelen sahnelerinden biri olarak ilan etmek bakımından anlaşılabilir bir duruşa sahip görünüyor. Bu sayede erken modern dönem askerî gelişimini salt Batı Avrupa’ya özgü dar sınırlara hapsedme alışkanlığından bir nebze olsun kurtulabilme ihtimali doğar. Bununla beraber Macar araştırmacı, bulgularına fazlaca değer atfederek askerî devrimin beşiği olarak Macar topraklarını öne çıkarma gayreti içerisinde. Hatta bu sebeple, 17. yüzyıl başlarında Oranje reformları dönemi Hollanda’sıyla Macaristan’daki askerî birlikleri karşılaştıran Kelenik, ikincisinde ateşli silah kullanım oranının neredeyse %75-80’i bulduğunu söyleyerek faraziyesini kuvvetlendirmeye çalışır. Hâlbuki araştırmacı, bizzat kendi makalesinde verdiği rakamlar esas alındığında, müttefik ordularında mevcut ateşli silah sayısının Uzun Savaş’ın başlangıç yıllarında daha düşük olduğunu, savaş “uzadıkça” miktarın arttığının farkında olmalıdır. Aynı müttefik orduları, envanterlerindeki ateşli silah sayısı arttıkça, görece kötü saha performansları sergileyerek harbin ilerleyen yıllarında Osmanlılara karşı bazı mevzileri kaybetmişlerdi. Kaldı ki, Kelenik’in, süvari ağırlıklı Osmanlı kuvvetlerinin Habsburg piyadesinin sürekli ve yoğun ateşini aşamayacaklarını bildikleri halde, içine düştükleri taktiksel çaresizlikten ötürü kendilerini yıkıma sürükleyen umutsuz atlı taarruzlarına geçtiklerini söylemesi tarihî vakalarla uyuşmayan bir yakıştırma⁷⁷. Her halükarda, 17. yüzyılın başları için ordu terkinin neredeyse beşte dört oranında ateşli silah kullanan

⁷⁷ “The Military Revolution in Hungary”, s. 155. İnsan, henüz 15. yüzyılın ortasında kaleme alınmış *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*’da geçen şu ifadeleri anımsamadan edemiyor: “... ve siz arabalarınıza dayanursuz, umarsız kim, Âl-i ‘Osmân sizin arabalarınız üzerine gele ve siz top ve tüfenk ile urub döndüresiz. Ammâ haberiniz yoktur ki, sizin bu hilenüzü anlar saymışlardır ve anlar sizin arabalarınız üzerine gelmezler.” (*Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân. İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, yay. Halil İnalcık, Mevlûd Oğuz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 19). Benzer bir ifade için krş. s. 67-68.

askerlerden oluştuğu bir askerî kuvvetin, bu dönemde sıklıkla yaşandığı üzere, muharebe göğüs göğse kapışma mesafesine indiği anlarda nasıl davrandığı sorusu ortada kalmaktadır.

Tibor Szalontay, 1593–1606 Osmanlı-Habsburg çarpışmaları üzerine hazırladığı doktora tezinde⁷⁸, Osmanlı askerî tarihine yeni nesil bir şarkiyatçı edasıyla yaklaşır. Osmanlı gerileme ve çözülme literatürü hakkında yazılan eleştiri yazılarından haberdar olduğu girişte yazdıklarından anlaşılan Macar araştırmacı, bu yazıların muhtevası ile hiç ilgilenmemiş görünüyor. Böylece çağdaş Osmanlı müelliflerinin kaleme aldığı eleştiri dolu satırları, ağır ağır çürümekte olan, entrikalara tutsak düşmüş, şahsî beceri ve meziyetler yerine rüşvet ve kayırmanın hüküm sürdüğü, askerî meselelere kayıtsız idarecilerin eline teslim edilmiş bir Osmanlı portresi çizmek için kullanır. Gerçi Osmanlılar, erken modern dönemde, batı teknolojisini takip etme hususunda takdir edilesi bir başarı sergilemişlerdir. Osmanlı ordusunda kullanılan silahlarla batı ordularının silah envanteri arasında bariz bir farklılık yoktur. Bununla birlikte Osmanlı askerî heyeti, ithal ettiği teknolojinin “ne anlama geldiği” hususunda açık fikirlere sahip değildir⁷⁹. Osmanlılar, askerî birliklerini ateşli silahlarla teçhiz ettikleri halde ortaçağ taktiklerinde ısrar ederler⁸⁰. Szalontay, birçok batı merkezci tarihçi gibi, “modern” olanın yalnızca tek bir “görüntü”sü olduğu fikrine inandığından Osmanlı askerî gelişimini 16. yüzyılın sonlarında durdurur. Bu tarihe kadar, batıdaki ilerlemeye nazaran yavaş da olsa Osmanlı askerî teşkilatı doğru yolda yürümeye devam etmişti; fakat 17. yüzyılın başında hatalı bir tercih yaparak yapısal bir dönüşüme cesaret edememişti.

Osmanlı askerî düzeninin erken modern dönemde kendini yenileyemediği iddiası, taktiksel açıklamaların haricinde daha köklü yapısal engellere işaret eden şarkiyatçılar tarafından da dile getirilmişti. Örneğin Vernon J. Parry, Osmanlı askerî gücünün en şaşılahtırıcı dönemlerinde bile, “Müslüman savaş usulü”nün bir temsilcisi olduğunu söyleyip Osmanlı toplumsal ve idarî

78 Tibor Szalontay, *The Art of War During the Ottoman-Habsburg Long War (1593–1606) According to Narrative Sources*, University of Toronto, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Toronto 2004.

79 Şu ifadeye bk.: “This ‘cultural component of technology’ created a fundamental dilemma for the Ottomans, as they seem to have not been able to grasp the historical importance of the changing environment in contemporary warfare” (s. 57). Belki de, T. Szalontay’ın tezinin özü, Osmanlı askeriyesinin durumu için sarf ettiği şu yakıştırma gizlidir: “intellectual disadvantage” (s. 215).

80 Szalontay, *The Art of War*, s. 160-161.

yapısının modern çağın askerî gerekliliklerini yerine getirebilecek değişimci ruhu barındırmadığı imasında bulunuyordu⁸¹. Ya da Peter Sugar, Osmanlı dünyasının tepeden tırnağa bir askerî despotizmin pençesine düşmüş olmasından ötürü, içtimai esnekliğini yitirerek askerî değişimin önünü kendi elleriyle tıkaşmış olduğunu ileri sürüyordu⁸². Carlo Cipolla için yapısal tıkanıklığın en bariz göstergelerinden biri, Osmanlıların sahra topçuluğunun inceliklerini kavrayamayıp devasa kuşatma topları üretmeye devam etmiş olmalarıydı. 16. yüzyıldaki imalat koşulları, daha hareketli ve küçük kalibreli topların etkinlik derecesini önemli ölçüde tırpanladığından ilk başlarda büyük bir dengesizlik oluşmamıştı; fakat 17. yüzyıl topçuluğunda görülen ilerleme, batı ordularına Osmanlıların kitlesel hücumları karşısında büyük üstünlük bahşetmişti⁸³. Dahası, 1453 İstanbul kuşatması gibi, Osmanlı kuşatma toplarının askerî tarihe önemli katkı sağladığına inanıldığı bir örnekte dahi⁸⁴, Osmanlıların balistik ilminden ne kadar anladıkları şüpheliydi⁸⁵. Gerçi bu duruma pek şaşırmamak gerekiyordu; çünkü batı tarihçiliğinde halen kabul edilen temel kanaate göre, yalnızca 15. yüzyılın ortalarında değil, erken modern dönemin tamamında İslam toplumlarında topçuluk ilmi ehliyetsiz ve tecrübesiz batılı uzmanların elinde olmuştu⁸⁶.

81 Vernon J. Parry, “İslâm’da Harb Sanatı”, *Tarih Dergisi*, S.28-29, 1974-75, s. 193-218. Yazarın şu ifadesine bk.: “ en mükemmel devrinde bile Osmanlılar’ın temsil ettiği Müslüman savaş usûlü modern çağın şartlarına uymaktan uzak kalmıştı” (s. 216).

82 Peter Sugar, “A Near Perfect Military Society: the Ottoman Empire”, *War: a Historical, Political and Social Study*, ed. L. L. Farrer, ABC-Clio, Santa Barbara 1978, s. 95-104. John F. Guilmartin, Osmanlı devletinin teoride ve büyük ölçüde pratikte askerî emellere adanmış bir siyasi teşekkül olduğunu söyler. Bu sebeple, yazara göre, askerî cephedeki başarı ve başarısızlıklarla sadrazamların görev mühletlerini ilişkilendiren bir istikrar indeksi çıkarılabilmek mümkündür (“Military Technology and the Struggle for Stability, 1500-1700”, *Early Modern Europe: From Crisis to Stability*, ed. Philip Benedict-Myron P. Gutmann, University of Delaware Press, Newark 2005, s. 268-270).

83 Cipolla, *Yelken ve Top*, s. 50-52.

84 Kelly DeVries, “Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453”, *War, Army and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, ed. Lev Yakoov, Brill, Leiden 1996, s. 343-362.

85 Walter K. Hanak, Osmanlı topçusunun, İstanbul kuşatmasında gedik açmak için seçtiği *Mesoteikhion* kapısına yapılan atışlardan doğru açıyı hesaplayamadığı için sonuç alamadığını yazar. Bu sanat, sultana ve Osmanlı devlet ricaline sonradan yabancı uzmanlar tarafından öğretilmişti. (“Sultan Mehmet II Fatih and the Theodosian Walls: The Conquest of Constantinople 1453; and His Strategies and Successes”, *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, 30-31 Mayıs 2003, ed. Sümer Atasoy, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2004, s. 5).

86 Parker, “Askerî Devrimi Savunmak”, s. 316.

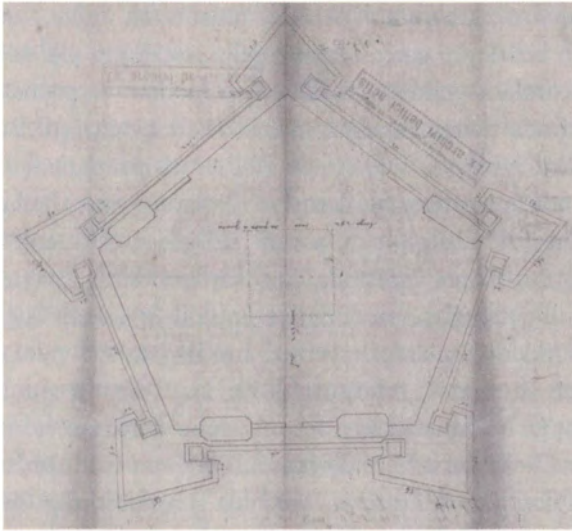
Askerî devrim kuramının klasik anlatımına göre, ateşli silahların muharebenin en belirleyici parçası haline gelişi, ortaçağın şok taktiklerine dayalı darbe esaslı hücumlarını etkisiz kılarak erken modern çarpışmaları müstahkem mevkiilerin etrafında dönen durağan mücadelelere çevirmişti. Bu izahat, süvari kuvvetlerinin etkinliğini göz ardı etmek gibi temel itirazlara açık olsa da, erken modern dönemde nispeten sabitleşmeye başlayan sınır hatlarını açıklamak için kullanışlıdır. Gelgelelim, batı askerî tarihçiliği, Osmanlı genişlemesinin batıda 16. yüzyılın ikinci yarısında hız kaybetmesini, savaşın durağanlaşan doğasına ve istihkâm ağlarının devletler arasındaki askerî önemini yükselten stratejik değişikliklerle açıklamak yerine, modern askerî mimarının Osmanlı askerî gelenekleri üzerindeki zaferi olarak ele alır. Osmanlı orduları, 1521-1526 arasında, Mohaç'ta Macaristan kraliyet ordusunu neredeyse toptan imha ettiği güne değin Tuna nehri ve kollarında bulunan çift sıra istihkâmları zorlanmadan zapt etmişti⁸⁷. Oysa batı dünyası, 16. yüzyılda gerçekleştirdiği devrim sayesinde savunma tekniklerini mükemmelleştirmişti. "Bilimsel" açıdan saldıranın tüm taarruz açılarını hesaba katan alçak ve topraklarla donatılmış tabyalar, kuşatmacı Osmanlıların karşısına aşılması güç engeller çıkarmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı ilerleyişi, Korfu (1537) ve Malta (1565) örneklerinde olduğu gibi ya tamamen durmuştu; ya da Sigetvar (1566) ve Kıbrıs'ın fethinde (1570) olduğu gibi büyük bedeller pahasına devam edebilmişti. Osmanlı askerî mekanizması, yoğun ateş gücüne dayanan meydan savaşlarında olduğu gibi, bir kez daha, "kavrayışını aşan" üstün bir tasarıya yenik düşmüştü⁸⁸. Osmanlı-Habsburg sınırında da durum farklı değildi. 1570'lerde, Lazarus von Schwendi'nin aktif müdafaa konseptinin kabul edilmesinin ardından sınır kalelerinde İtalyan mühendisler aracılığıyla girilen modernizasyon çalışmaları meyvesini vermiş ve Osmanlı genişlemesi önemli ölçüde durdurulmuştu⁸⁹.

87 Ferenc Szakály, "Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526), *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXIII, S. 1, March 1979, s. 65-111 ve "The Hungarian-Croatian Border Defense System and Its Collapse", *Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. J. M. Bak-B. K. Király, Brooklyn College Press, New York 1982, s. 141-158; Pál Fodor, "Ottoman Policy Towards Hungary, 1520-1541", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XLV, S. 2-3, 1991, s. 285-291. Ayrıca bk. Kelly DeVries, "The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526)", *The Journal of Military History*, C LXIII, S. 3, July 1999, s. 530-559.

88 Arnold, "16. Yüzyıl Avrupasında Savaş", s. 38-40. Yazarın şu ifadesine bk. "Böylesine bilimsel – buradaki bilimsel sözcüğü tamamen doğrudur – bir sisteme karşı Türkler sistematik bir cevap veremediler ve top bataryalarına karşı kitlesel, ama gelişigüzel bir biçimde yönelen insan dalgalarının saldırısına güvendiler." (s. 38).

89 Roland Schäffer, "Festungsbau an der Türkengrenze: Die Pfandschaft Rann im 16.

Görsel 5: Kanije serhat kalesi planı, 1577

(KA Akten des Wiener Hofkriegsrates Akten Exp. 1577 Juli, No. 140, fol. 73).

Géza Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie.*

Die regelmässige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560-1570,

Archívum, Magyar Országos Levéltár, Budapest 2011, Görsel XVI.

Bununla birlikte batı askerî üstünlüğünün doğuşuna dair verilen tarihleri erken bulan Jeremy Black, 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başında birtakım atılımlar vuku bulsa da, M. Roberts'ın iddia ettiği gibi, 1560-1660 arasında bir askerî devrimin yaşandığına dair ikna edici kanıtların olmadığı fikrindedir. Fark yaratan değişimlerin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlandığı kanaatini taşıyan Black, askerî tarih araştırmacılarını Avrupa dışı askerî hadiselerle gereken hassasiyeti göstermeye teşvik etmekle beraber Osmanlı askerî yapısını değerlendirmesinde köklü bir yaklaşım farklılığı sergilemez. Ona göre, Osmanlılar, her halükarda, batı askerî dünyasının dışında bir varlıktır⁹⁰; bu hususta belli başlı fark, Black'in Osmanlı askerî gerilemesinin

Jahrhundert", *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark*, C LXXV, 1984, s. 31-59; Géza Pálffy, "The Border Defense System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *A Millennium of Hungarian Military History*, ed. László Veszprémy-Béla K. Király, Social Science Monographs, Boulder 2002, s. 118-121; aynı yazar, "The Habsburg Defense System in Hungary against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe", *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800*, ed. Brian J. Davies, Brill, Leiden-Boston 2012, s. 35-61.

⁹⁰ Black, Osmanlı harbiyesini "Colonial Conflict" başlığı altında değerlendirir (*A Military*

17. yüzyılın sonlarından daha erken bir tarihe yerleştirilemeyeceğinde ısrar etmesidir. Teknolojik etkenler, Osmanlı-Avusturya cephesinde kuvvet dengesinin batılılar lehine dönmesinde söz sahibi olmuştur; fakat bunun için çakmaklı tüfeklerin fitillileri ikame ettiği ve süngünün piyade arasında yaygınlaştığı tarihleri beklemek gerekecektir. En nihayetinde, ona göre, 1716–1717 Osmanlı-Avusturya savaşı, kitlesel dizilimlerinin üstün ateş gücü karşısında ne denli çaresiz kaldığını gözler önüne serene değin “batı”nın “doğu” üzerinde bir askerî üstünlüğe sahip olduğundan bahsetmek yanlıştır⁹¹.

2. Tarihçinin Çıkmazı: Osmanlı Askerî Tarih Araştırmalarında Olgu-Kanaat Uyuşmazlığı

Osmanlı askerî tarihini batı yükselişinin açıklayıcı anti-tezi olarak ele alan yaklaşımların yumuşak karnı, birçoklarınınca 16. yüzyılın mahsulü olan askerî devrimin, en iyimser tahminle 1683’e kadar Osmanlı orduları karşısında belirgin ve gözle görülür bir üstünlük yaratamamasıdır. Bu tespit, 1593–1606 muharebelerinde Osmanlı askerî sisteminin batılı hasımlarının gerisinde kaldığını iddia eden araştırmacılar için daha da geçerlidir. C. Imber ve J. Kelenik, askerî devrimin Parker tarafından formüle edilen çizgisel ilerleme anlayışına dayalı versiyonunu sorgulamadan kabul ettiklerinden, kesin sonuçları olmayan bir harp döneminden kesin sonuçları olan bir askerî devrim yaratma çıkmazına düşmüşlerdir. C. Imber, örneğin, bu yaklaşımın en tipik örneklerinden birini sergilediği satırlarında, söz 1593–1606 savaşındaki Osmanlı zaferlerine geldiğinde askerlik tarihinin nispeten dışında açıklamalara sığınır. 1594’te Yanık ve 1600 Kanije’nin zaptı gibi (ikisi de kalın duvarlar, geniş top platformları ve yıldız tabyalarla tahkim edilmiş modern kalelerdir) iki büyük kuşatma harekâtında Osmanlı müelliflerinin kalelerin fethini Tanrı’nın lütfu ve inayetine bağlayan ifadeleri birdenbire büyük değer kazanır. Yine ona göre, 1596 Haçovası muharebesinde, Osmanlı birlikleri çoktan yenilgiyi kabullenmiş oldukları halde, ordugâhta bulunan geri hizmet kıtaları ve uşakların beklenmedik direnişleri işleri tersine çevirmiştir⁹². Keza Kelenik, 1596’da Haçovası’nda askerî devrim denilen gelişmenin kavramsal unsurlarını barındırdığını kanıtladığı bir ordunun, üstelik Macar ve Avusturya tarihinin saygın kumandanları tarafından sevk ve idare

---

Revolution?, s. 57).

⁹¹ Jeremy Black, “A Military Revolution? 1660–1792 Perspective”, *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 99–102; aynı yazar, *Rethinking Military History*, s. 83–84.

⁹² Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300–1650: İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 85–92.

edilmekte iken çarpışmanın sonunda meydanı nasıl Osmanlı askerlerine terk ettiklerine anlam veremez. Bir bakıma, değişkenler, ne kadar sağlam olsalar da, deneyin sonucuyla teyit edilememektedir. Bu sebeple, Kelenik, farklı parametreler ileri sürerek 1596'da galibin aslında Habsburg ordusu olduğunu ilan eder⁹³. Bu, bir manada, 16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başı Osmanlı-Habsburg çarpışmaları uzun vadede müttefik orduların galibiyetini tescil etmediğinden bir olgu-kanaat uyumsuzluğunun itirafıdır. Bu tenakuz hali, askerî tarih araştırmacılarını, ister istemez, sonu gelmez bir açıklama arayışına sürüklemiştir. Bu da şöyle garip bir durumu ortaya koyar: Tarihçi, Osmanlı askerî gücünün çözülmeye başladığı konusunda son hükmünü vermiştir; ama tarihsel süreç henüz karar verememiş gibidir.

Osmanlı askerî sistemi, 16. yüzyıl Rönesans Avrupa'sının devrimci bilimsel dönüşümleri karşısında geleneksel yapısına mündemîç marazlarca tutsak alınmış olduğuna göre, Osmanlı devletinin hayret uyandırıcı dayanıklılığı ve canlılığı nereden geliyordu? Bu muammaya çözüm arayanların ilk aklına gelen, dışarıdan alınan askerî yardımların önemi idi. Görünen o ki, Osmanlı sultanları, en başından beri, batı teknolojisini imparatorluğa çekebilmek adına yabancı uzmanlar istihdam etmeye gönüllü olmuşlardı. Bu maksatla Osmanlı sarayında hizmet eden bir *tâ'ife-i efrenciyân* bile vardı. Osmanlı idarî ve iktisadî yapısı, kendine mahsus bilimsel icatlar ve yenilikler ortaya koyabilme yeteneğinden yoksun olabilirdi; ama Osmanlı hazinesinden geçimini sağlayan Frenkler, batı teknolojisini yakından takip edip Osmanlı sınırları içinde yeniden üretme işini nispeten iyi beceriyorlardı⁹⁴. Bu tespit, İslamî muhafazakârlık

⁹³ "A mezőkeresztesi csata (1596. október 26.)", *Fegyvert s vitézt. A Magyar hadtörténet nagy csatái*, ed. Róbert Hermann, Corvina Kiadó, Budapest 2003, s. 111-129.

⁹⁴ Rhoads Murphey, "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: The Role of the *Efrenki* Technicians in Civil and Military Applications", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont-Paul Dumont, Association pour le Développement des Études Turques, Paris 1983, s. 287-298; Salim Ayduz, "XIV-XVI. Asırlarda Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrenciyan)", *Belleten*, C LXII, S. 235, Aralık 1998, s. 779-830. 17. yüzyılın başlarında *tâ'ife-i efrenciyân* hakkında Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bazı bilgiler için bk. Caroline F. Finkel, "French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593-1606: The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C LV, S. 3, 1992, s. 466-468. Bu bakış açısı, bazı muhitlerde eski katılığında olmasa da varlığını sürdürmektedir. 1566'da Sigetvar kuşatmasında kuşatma hattını devrin geçerli uygulamalarına göre kuran Ali Pörtük'ün Hristiyan kökenlerine bir göndermeye dair bk. József Kelenik, "The Sieges of Szigetvár and Gyula, 1566", *The Battle for Central Europe. The*

tanımı altında, ilerlemeye kapalı ve bir türlü aşamadığı kültürel engellerle malul bir toplum yapısı imgesini baş aşağı çevirmeye yaradığı ölçüde yararlı olsa da⁹⁵, tarihi süreçte değişimi zorlayan Osmanlı iç dinamiklerini hesaba katmaz. Dolayısıyla, henüz erken modern dönemde, hayat damarları batıya bağlı bir Osmanlı devleti, bilgi ve teknoloji akışını inkıtaa uğratan herhangi bir kopuş durumunda ihtiyaç duyduğu teknik bilgi ve askerî materyalden mahrum kalacağından tek başına varlığını sürdüremeyecekti. R. Murphey, bu meyanda, Osmanlı askerî sanayisinin kaliteli materyallere ulaşabilmek bakımından İngiltere ve Hollanda ticaretine bağımlı olduğunu söylüyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında bu iki devletin ticaret politikasında merkantilist eğilimlerin ağır basması üzerine Osmanlı askerî gücü gerilemeye başlamıştı⁹⁶. Halil İnalcık, bu konuda Osmanist kanaati paylaşmış⁹⁷; (konunun uzmanı olmamasına rağmen) Bernard Lewis'in vaz ettiği batıya bağımlılık fikri, genel kamuoyu üzerinde muazzam bir etki bırakmayı başarmıştı⁹⁸. Belki de bu sebeple, ateşli silahların kendilerine bahşettiği üstünlüğün farkında olan batılı hükümdarlar, bu silahların doğulu hasımlarının eline geçmemesi için büyük özen gösteriyorlardı⁹⁹. Portekiz kralı I. Manuel'in Müslümanlara silah satılmasını yasaklayan fermanı, batılı hükümdarların bu hususta çıkardığı nice emirden biriydi¹⁰⁰.

Ne var ki, Orta Avrupa savaş sahnesinin daimî bir parçası olan Osmanlıların batı teknolojisinin son nimetleriyle tanışmasını engellemenin

---

Siege of Szegedvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566), ed. Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 402.

95 İslamî muhafazakârlık hususunda batılı tarihçilerin bir değerlendirmesi ve eleştirisi için bk. Gábor Ágoston, "İnsicamsız Tarih Yazımı ve İslami Askeri Teknoloji: Avrupa Askeri Devrimi Tartışmaları ve Osmanlılar", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 31-44.

96 "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology", s. 291-293.

97 "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 215-216.

98 *The Muslim Discovery of Europe*, W. W. Norton & Company, New York 1982 ve *What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford University Press, New York 2002.

99 Cipolla, Portekiz ve Hollandalıların Uzak Asya'da yerel güçlere top temin etmemek için nasıl korumacı tavırlar takındıklarını anlatır (*Yelken ve Top*, s. 58-59).

100 Andrew Hess, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizi'nde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 77.

bir yolu yoktu¹⁰¹. Osmanlı gerilemesini açıklama iddiası taşıyan bu “bağımlılık ilişkisi”, daha yeni araştırmalarla önemli ölçüde tadil edilmiş olsa da, erken modern Osmanlıların askerî teknoloji üretiminin neresinde durdukları sorusu tatmin edici bir şekilde yanıtlanamamıştır. Batı tarihçiliğinde, Osmanlıları, en azından 18. yüzyılın ilk yarısına kadar, mevcut askerî teknolojiyi başarıyla yeniden üreten, kendine yeterli ve geniş üretim hacimlerine ulaşabildiği halde, sahip olduğu askerî teknolojinin altında yatan sistem ve dinamiklere vakıf olmayan bir yapı olarak tarif etme eğilimi hala belirgindir¹⁰².

J. Guilmartin, 17. yüzyıl Osmanlı askerî tarihinin kafa karıştırıcı doğasını açıklamaya yönelik bir çaba içerisinde bulunmuştur. Buna göre, Orta Avrupa’daki Osmanlı-Habsburg cephesinde, karma silah devrimini yaşayan ve üstün ateş gücüne sahip batılı bir ordu, en azından kâğıt üzerinde, bu vasıflardan yoksun Osmanlı kuvvetlerini perişan etmeliydi. Hâlbuki Osmanlılar, bu apaçık kuvvet dengesizliğine rağmen 1683’te Viyana bozgununa kadar önemli toprak kayıpları yaşamadılar. Bunun makul bir açıklaması, 17. yüzyılda, Habsburg sarayının önceliklerinin doğudaki kadim düşmanından ziyade Alçak Ülkeler gibi batı sınırlarında yatması olabilirdi. Buna ilaveten Osmanlılar, Balkanlar boyunca yayılan suyollarının bahşettiği nimetlerden ustalıkla yararlanmasını biliyorlardı. Osmanlı iktidarının elindeki muazzam kaynaklar lojistik avantajla birleştiğinde, askerî birliklerin iâşe ve ibatesi bakımından Habsburg kuvvetleri rakiplerinin hep birkaç adım gerisinde kalıyorlardı. Başka bir deyişle, erken modern dönemde, Habsburg ordularının Osmanlı güçleri üzerinde ezici bir üstünlük kuramamalarının yegâne sebebi, bu fırsatı ellerine geçirememiş olmalarıydı. Habsburglar, eşit şartlarda karşılaşmaları durumunda Osmanlıları süpürüp atabilirlerdi. Oysaki Osmanlı lojistik kabiliyeti, Habsburg ordularını, başta Tuna olmak üzere, erzak ve mühimmat nakliyatının nispeten zahmetsiz yapılabileceği belirli birkaç hat ile sınırlayıp Osmanlı ordularını kovalamalarını güçleştirmişti¹⁰³.

101 Stephen Christensen, “European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages”, *War and Peace in the Middle Ages*, ed. Brian Patrick McGuire, C. A. Reitzels, Copenhagen 1987, s. 227-251. Parker, 1644’te, bir Bavyera alayının on altı farklı milletten asker barındırdığını yazarken saydığı milletlerden biri Osmanlı Türkleridir (*Askerî Devrim*, s. 99).

102 Jonathan Grant, “Rethinking the Ottoman ‘Decline’: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries”, *Journal of World History*, C X, S. 1, Spring 1999, s. 179-201. Ayrıca bk. Keith Krause, *Arms and the State Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

103 “The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad”, s. 318-320.

Daha önceden ifade edildiği gibi, Guilmartin'in bakışında karma silah devrimi ve *trace italienne*, uzun vadeli sonuçları bakımından Osmanlıları yarışın dışına iten fark yaratıcı etkenler olmuştu. Bu, çizgisel ilerleme anlayışıyla değerlendirildiğinde, Osmanlı harbiyesinin en geç 16. yüzyılın ikinci yarısında evrim zincirinden kopup çıkmaz bir sokağa saplanması anlamına geliyordu. Bundan dolayı, Osmanlı askerî bünyesi 17. yüzyılda istikbal vaat eden mutasyonları vücuda getirme melekesinden yoksun bir şekilde dumura uğrayacaktı. Gábor Ágoston, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının askerî serencamını incelediği yakın tarihli makalelerinden birinde aynı yaklaşımı tatbik etti. Bununla birlikte Ágoston, kültürel, taktik ve teknolojik öğeler yerine, asker celp etme, malî kaynak yaratma yöntemleri veya seferber edilebilir ordu büyüklükleri gibi çok daha gerçekçi etkenleri öne çıkararak ufuk açıcı tespitlerde bulundu. Osmanlı askerî örneği, 16. yüzyılın sonlarına değin Rusya ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde taklit edilen bir asker toplama ve kaynak yaratma modeli olmuştu. Bu tarihten itibaren Osmanlılar ve Ruslar, batı ve kuzeyden gelen orduların yarattığı baskılarla baş etmek zorunda kaldılar. Bu noktada iki devlet, iki farklı yol tercih ederek iki farklı sonuca ulaştı. Rusya, bilhassa I. Petro'nun önderliğinde, 18. yüzyılda her türlü acı toplumsal bedeli ödemek pahasına otokratik bir askerî yönetime geçerek hızlı ve istikrarlı bir modernleşme sürecine girdi. Öte taraftan Osmanlı hükümdarları, hanedanın gücünü yeniden ortaya koymak ve mutlakıyetçi bir yönetime geçebilmek uğruna giriştikleri her teşebbüste, yeniçeri ve ulemanın da içinde bulunduğu seçkinler muhalefeti tarafından durduruldu. Osmanlı merkezî idaresi, 18. yüzyılda, Rus hükümetinin cepheye sürebildiği büyüklükteki orduları tek başına toplayıp donatabilme gücünü yitirmişti ve siyasî iktidarını asker celbinde kendisine yardımcı olan mahallî ayanlarla paylaşmaya gönülsüzce rıza göstermişti. En nihayetinde, Ivan Peresvetov, 16. yüzyılda, hükümdarı IV. Ivan'a (Korkunç İvan) Osmanlı sultanı II. Mehmed'i örnek alınacak bir model olarak takdim ederken, 1732'de I. Mahmud'a askerî ıslahatlar hakkındaki fikirlerini sunan İbrahim Müteferrika, bu kez Büyük Petro'nun reformlarının esas alınmasını salık veriyordu¹⁰⁴. G. Ágoston, meseleyi anlaşılır bir düzlemde tüm çıplaklığıyla ortaya koysa da, 17. yüzyıl Osmanlı askerî tarihi, en iyimser yakıştırmayla 18. yüzyıldaki askerî ve siyasî kırılmaları hazırlayan bir geçiş süreci olarak muğlâklığını muhafaza etti.

104 Gábor Ágoston, "Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'da Askerî Dönüşüm, 1500-1800", *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 213-266.

Belki de, “askerî tarih değişkeni”ni, açıkça bu terimi kullanmamış olsa bile, en saf haliyle Osmanlı tarihine uygulayan, Osmanlı tarihçiliğinin başka birçok sahasında olduğu gibi Halil İnalıcık olmuştur. İnalıcık’a göre, erken modern dönemde Osmanlı çiftçisini köylerini terk ederek ücretli asker olmaya teşvik eden bizzat devletin kendisi olmuştur. 1593–1606 savaşı sırasında Macaristan cephesinde yeni tarzda teşkil edilmiş olan Alman tüfekçi piyade birlikleri karşısında sıkıntı çeken Osmanlı ordu yönetimi, çareyi vasıfsız gençleri tüfekçi olarak orduya yazmakta bulmuştur. Bu amaçla İstanbul’dan yollanan kapıkulu mensupları, ellerindeki fermanlara dayanarak reaya arasından sekban bölükleri oluşturmaya başlamışlardı. Bu sekban birlikleri, Osmanlı başkentindeki yeniçeri bölükleri model alınarak, bir bölükbaşının komutası altında yaklaşık elli yoldaştan mürekkep şekilde tanzim edilmişlerdi. Sonuçta iş gücünün kırsal alandan çekilmesiyle ziraî üretim gerilediğinden geleneksel Osmanlı düzeni çatırdamaya başlamıştı¹⁰⁵. Yazar bu tespitiyle, tam da askerî devrim kuramının taraftarları gibi denklemi baş aşağı çevirip, yoksullaşan köy nüfusunun yurtlarını terk etmediklerini, asker olmak için yerini yurdunu terk edenlerin, uzun vadede sebep oldukları iktisadî karmaşa yüzünden Osmanlı köyünü fakirleştirdiklerini iddia eder.

H. İnalıcık, her ne kadar çığır açıcı bir yaklaşım tarzı olsa da, değerlendirmesinde, 16. yüzyıl Osmanlı tarihinin iç dinamiklerinin dönüştürücü etkisine yeterince paye vermez¹⁰⁶. Örneğin, İnalıcık, tüfekçi sekbanların Osmanlı dünyasının en ücra köşelerinde bile varlık gösterdiklerinin

105 Halil İnalıcık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700”, *Archivum Ottomanicum*, C VI, 1980, s. 283–337. İnalıcık, henüz I. Süleyman devrinde, Alman piyadesinin Osmanlı askerî teşkilatı üzerinde modernleştirici bir etki bıraktığı fikrindedir (“The Socio-Political Effects”, s. 198).

106 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı sefer ordularına giren “yevmlü” askerler için bk. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1965, s. 31–34. Kanuni Sultan Süleyman’ın son yıllarında şehzadeleri Selim ve Bayezid arasında vuku bulan taht mücadelesine katılan “ulufeli” askerler hakkında bk. Şerafettin Turan, *Kanuni’nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak’ası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1961, s. 81–88. Mustafa Akdağ, şehzadeler Selim ve Bayezid arasındaki mücadele esnasında “yevmlü” yazılmak için Anadolu halkının gösterdiği talebi, bunlara verilen müstakbel yeniçerilik vaadinden hareketle, Anadolu’daki Müslüman ahalinin kapıkulu ocaklarına girme isteği olarak değerlendirir (“Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C V, S. 3, 1947, s. 295). 16. yüzyılın ikinci yarısında eyaletlerde görevli paşa ve beylerin kapılarına çok sayıda “levant” yazarak müstakbil birlikler oluşturduklarına dair bk. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 86–90.

farkında olduğu halde, Osmanlı askerî yapısının ateşli silahlarla mücehhez piyade ağırlıklı bir terkibe evrilmesini yine de batı cephesindeki gelişmelere bağlar¹⁰⁷. Dahası, varlığını sayısız örnekle bizzat kanıtladığı değişimin, Osmanlı sosyal ve siyasî yapısını geri döndürülemez bir buhranın kucağına atmak yerine, pekâlâ sağlıklı ve modernleştirici bir etki yaratmış olabileceği ihtimalini değerlendirmesine katmaz. Ne de olsa, batıdan en son teknolojik yenilikleri almış olsa bile, geleneksel Asyalı bir kültürün inkişaf eden modern Avrupa karşısında tutunabilmesi mümkün değildir¹⁰⁸. Bir keresinde, İncık, Osmanlıların kuşatma esnasında sur seviyesinde toprak yığınları yükseltmesini, bu uygulamanın erken modern dönemde hemen her ordu tarafından kullanıldığına dikkat etmeksizin Osmanlıların kadim Moğol askerî geleneklerini yaşattıkları şeklinde yorumlamıştır¹⁰⁹. Bu bakış açısı, Osmanlıları, tarihî bir bağlama oturtup, karşılıklı etkileşim içinde bulundukları erken modern dünyayla organik bağlara sahip bir yapı olarak görme meclkesini körelttiği ölçüde yanıltıcı olabilir. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren alışılmış askerî zümreler dışında birçok kişinin Osmanlı askerî teşkilatında kendilerine yer bulduğu açıktır. Fakat bu gelişmeyi, batı cephesinde yaşanan teknolojik değişimlerle ilişkilendirme gereği yoktur. Bu tarihte, Osmanlı askerî kurumlarının, imparatorluğun diğer sahalarında olduğu gibi, batılı hasımlarıyla yakın bir karşılıklı etkileşim içinde olduğunu düşünmek daha isabetli olacaktır. Hâlbuki bu dönemde Osmanlı devletini, teknolojik üstünlüğe sahip batılı güçlere tepki veren bir siyasî yapıya indirgemek Osmanlı askerî tarihine edilgen bir rol biçmekten öte bir anlam taşımaz¹¹⁰. Başka bir deyişle, mesela, 1564-1568 yılları arasında II. Maximilian'ın Macaristan'daki kuvvetlerine komuta eden Lazarus von Schwendi, tüfekçi yeniçeriler karşısında imparatora hizmetine İspanyol ve İtalyan arkebüzçüler alma çağrısında bulunmuştu¹¹¹.

107 "The Socio-Political Effects", s. 201-202.

108 Yazarın şu tespitine bk.: "the Ottoman failure meant that a traditional Asiatic culture, even when it borrowed war technology from the West, was doomed before the rise of modern Europe The Ottoman decline was as much the outcome of Western Europe's modern economic system as of superior European military technology" (*An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İncık-Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 22).

109 "Siyaset, Ticaret, Kültür Etkileşimi", *Osmanlı Uygarlığı*, ed. Halil İncık-Gülsel Renda, 3. bs., II, Kültür Bakanlığı, Ankara 2009, s. 1070.

110 Bu anlayışa bir örnek olarak bk.: Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 364-370.

111 Vernon J. Parry, "La maniere de combattre", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 225.

Nasıl ki, bu arızî bilgi, Habsburg askerî teşkilatının 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı teknolojik zaferi karşısında kendini yenileme çabasının bir emaresi olarak takdim edilemezse, tersi bir düşünceyi Osmanlı tarihine uygularken de dikkatli olunmalıdır.

3. Sil Baştan? Osmanlı Askerî Tarihinin Revizyonist Literatürle İmtihanı

Öte yandan, son yıllarda esaslı bir silkinme sürecine giren Osmanlı askerî tarihçiliği, Osmanlı harbiyesini, ortaçağ Türk-İslam askerî geleneklerinin sadık bir takipçisi olarak yaftalayan sunî kültürel prangalarından azat edip çağdaşı erken modern askerî yapılar arasına yerleştirme eğilimindedir¹¹². Bu amaçla kaleme alınan literatür istikrarlı bir biçimde artarken, Osmanlı askerî ve sosyopolitik yapılanmasını karşılaştırmalı bir zaviyeden tahlil eden kuramsal incelemeler, Osmanlı askerî tecrübesine dair üretilmiş fikr-i sabitlerin çürütülmesine önemli katkılar sağlamaktadır¹¹³. Caroline Finkel, 1593–1606 Osmanlı-Habsburg savaşını incelediği 1988 tarihli kitabında, Osmanlı ordusunu devrin batılı ordularına uygulanan muhakeme usullerince değerlendirmek gerektiğini söyleyerek bu yolda ilk taşları döşedi. Buna göre, Osmanlı idaresi, erken modern tarihin öngörülemez ve zorlu şartlarında nispeten düzgün işleyen iase ve nakliyat sistemlerinin yanında, bu dönemde karmaşıklaşan savaş yönetiminin üstesinden gelebilmek için bürokratik uzmanlaşma hamlesi içine bile girmişti¹¹⁴. Bu gözle değerlendirildiğinde, R. Murphey'nin dile getirdiği gibi, erken modern Osmanlı askerî teşkilatı,

112 Genel bir literatür ve historiyoğrafi değerlendirmesi için Kahraman Şakul'un şu iki çalışmasına bk.: "Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C I, S. 2, Eylül 2003, s. 529-571 ve "Batı'da ve Türkiye'de Yeni Askerî Tarihçilik", *Toplumsal Tarih*, S. 198, Haziran 2010, s. 31-35.

113 Bu hususta Virginia H. Aksan ("Ottoman War and Warfare 1453–1812", *War in Early Modern World 1453–1815*, haz. Jeremy Black, University College London, London 1999, s. 147-175; "Ottoman Military Matters", *Journal of Early Modern History*, C VI, S. 1, January 2002, s. 52-62; "Locating the Ottomans among Early Modern Empires", *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, The ISIS Press, İstanbul 2004, s. 81-110; "The Ottoman Military and State Formation in a Global World", *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*, C XXVII, S. 2, 2007, s. 259-272) ve Gábor Ágoston'un ("Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453–1826", *Top, Tüfek ve Sungü: Yeniçağ'da Savaş Sanatı 1453–1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 128-153; "İnsicamsız Tarih Yazımı ve İslami Askerî Teknoloji") çalışmaları öncü bir yer tutar.

114 Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften in Österreich, Wien 1988.

teknoloji üretimi, kaynak yönetimi ve ordu mobilizasyonu gibi hususlarda batılı rakipleriyle aynı çetin dünyanın asli bir parçasıydı. Dahası, Osmanlı yönetim becerisinin, en azından 17. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı ordularına sahada nispi bir lojistik ve iase üstünlüğü sağladığından bahsedilebilirdi. Keza Osmanlı ordusunun etkin muharebe gücünün, yüce idealler uğruna savaşıyor ve dinî bir fanatizmle hareket eden savaşıtlardan kaynaklandığı klişesi sıkı darbeler almıştır. Bunun yerine, Osmanlı sefer ordularının saha performansını değeriendirmede, askerî birliklerin sultan veya serdarla kurduğı kolektif ilişki, cephede motivasyonu yüksek tutmaya yarayan ödüllendirme yöntemleri, bedenî cezalar ihtiva eden disiplin uygulamaları ve Osmanlı merkezîyetçiliğinin bir tezahürü olarak ortaya çıkan düzenli birliklerde geçerli yoldaşlık duygusu ikame edilmeye başlanmıştır¹¹⁵.

Osmanlı silah sanayi üzerine yapılan incelemeler, Osmanlı yönetiminin, erken modern dönemde, daha önceden farz edilen bağımlılık ilişkisinin aksine, yeterli sayı ve evsafta silah ve mühimmatı kendi başına imal edebildiğini göstermiştir¹¹⁶. Osmanlı askerî sanayi, kalay istisna tutulursa, erken modern askerî teknolojisinin ihtiyaç duyduğu her cinsten hammaddeye bol miktarda sahipti¹¹⁷. İmparatorluğun muhtelif noktalarında istihsal edilen güherçile, kükürt ve odun kömürü, İstanbul, Selanik ve Gelibolu baruthanelerinde dönemin geçerli tekniklerine göre işlem görerek Osmanlı ordularının barut ihtiyacını karşılıyordu¹¹⁸. Bu arada Kahire, Bağdat ve Budin’de kurulan imalathaneler, uzun mesafeli sevkiyat sorunlarının üstesinden gelip bölgesel savunma stratejilerini güçlendirme amacı taşıyordu¹¹⁹. Osmanlı arşiv belgeleri,

¹¹⁵ Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş, 1500–1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

¹¹⁶ Konuyla ilgili en kapsamlı ve nitelikli çalışma Gábor Ágoston tarafından yapılmıştır (*Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu’nun Askerî Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006). Ágoston, Osmanlı askerî imalatının Kuzey Avrupa’nın yükselen ekonomilerine bağımlı olduğu fikrini ele alarak eleştirir (“Memnu Emtia: Osmanlı-İngiliz Savaş Malzemeleri Ticareti ve Bağımlılık Teorisi”, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 189-202).

¹¹⁷ Vernon J. Parry, “Materials of War in the Ottoman Empire”, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press, London 1970, s. 219-229.

¹¹⁸ Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 174-190; Muzaffer Erdoğan, “Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, C II, 1956, s. 115-138.

¹¹⁹ Gábor Ágoston, “Gunpowder for the Sultan’s Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth

Osmanlı askerî idaresinin, arızı dönemler hariç, en kötümser tahminle, 18. yüzyılın ortalarına kadar sefer ordularını ve kale garnizonlarını silah ve mühimmatla ikmal etmede yapısal bir sorun yaşamadığını gösterir.

Osmanlıların batı kökenli teknoloji ve taktikleri askerî bünyelerine dâhil etmede hiç tereddüt etmedikleri bir vakıydı. Mevzu batıda vücuda getirilen teknik yenilikler olduğunda, teknoloji transferinin büyük ölçüde tek yönlü işlediği iddiası inkâr edilemeyecek derecede açık görünmektedir. Bununla birlikte, bunu Osmanlıların teknolojik geriliğini ispat eden bir olgu olarak değerlendirmek yerine Osmanlı askerî sisteminin erken modern dönem teknoloji havuzundan hissesine düşeni aldığı şeklinde yorumlamak daha isabetlidir. Ne de olsa, her halükarda yerel teknisyenlerin daha kalabalık olması bir yana, yabancı askerî uzmanların istihdam edilmesi Osmanlılara özgü bir durum değildi. Bu dönemde, askerî sahanın söz sahibi birçok Avrupalı devleti de aynı yöneme hevesle sarılmıştı¹²⁰.

Bundan daha önemlisi, en azından 16. yüzyılın sonuna değin Osmanlı “icadı” olan bazı askerî yeniliklerin olduğu ileri sürülebilir. İlgi çekici örneklerden biri, 1480’de, Gedik Ahmed Paşa komutasındaki kuşatma birliklerinin Otranto kalesini fethetmesidir. Osmanlılar, kaleyi on bir gün gibi hayli kısa bir zaman zarfında ele geçirdikleri halde, İtalyanların kaleyi geri alması – Osmanlı harp hatlarının kaleyi savunanlarla uzun süre doğrudan bağlantısı kalmadığı da hesaba katılırsa –, kuşatma kuvvetlerinin başında bu işte son derece usta Scirro Scirri’nin bulunmasına karşın tam dört buçuk ay sürmüştü. Osmanlı güçleri, Otranto kuşatmasının başladığı güne kadar kale duvarlarını daha kalın ve alçak biçimde baştan inşa ederek surların önüne toprak siperler yığmışlardı. Dahası, kuşatmanın ilerleyen safhalarında kale duvarlarında açılan gediklerden taarruza geçmek isteyen süvariler, surların gerisinde kazılan bir hendeği koruyan birbirine bağlı kazıklarla karşılaştıklarında, bu dar geçitlerin kendilerine siperlerin gerisinden ateş kusan Osmanlı müdafilerince adeta birer ölüm kuyusuna çevrildiğini müşahade etmişlerdi. En nihayetinde, Otranto,

---

and Seventeenth Centuries”, *Turcica*, C XXV, 1993, s. 75-96; “Ottoman Gunpowder Production in Hungary in the Sixteenth Century: The *Baruthane* of Buda”, *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, ed. Géza Dávid-Pál Fodor, ELTE, Budapest 1994, s. 149-159.

120 Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 69-76, 250-253; Gábor Ágoston, “Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries”, *Chrétien and Musulmans à la Renaissance*, ed. Bartalomé Bennassar-Robert Sauzet, Honoré Champion Éditeur, Paris 1998, s. 293-303.

toplu hücumla değil, dış dünyayla bağlantısı tamamen kopan garnizonla yürütülen diplomatik görüşmeler sayesinde alınabilmişti¹²¹. Bu savunma yapıları, Osmanlıların top ateşine dayanıklı ilk tahkimat denemelerinden birini yapmış olabileceği ihtimalini akıllara getirmesine rağmen bu düşünce batı tarihçiliğinde kök salmamıştır¹²². Bununla birlikte genel literatürde Osmanlıların 16-17. yüzyıllarda askerî yapıları modern mühendislik ilkelerine göre inşa etmede isteksiz veya en yumuşak ifadesiyle geç davrandıkları kanaati iyice yer etmiş olsa da, son zamanlarda sahaya adım atan yerli araştırmacılar durumun tarif edilemediği denli kötü olmadığını, Osmanlı askerî yönetiminin erken modern dönemde de devrin en ileri kale inşa tekniklerini kullanmaya hevesli olduğuna dair örnekler sunmaya başlamışlardır¹²³. Ne olursa olsun, Osmanlı kuşatma ordularının erken modern dönem boyunca batı serhaddinde en ileri mühendislik tekniklerine göre inşa ve tahkim edilmiş kaleleri zapt etmede büyük zorluk yaşamadıkları tartışmasıdır¹²⁴.

Osmanlı askerî işçiliğine itibarını iade etme babında, Osmanlıların 15. yüzyılın ilk yarısında, batı memleketlerinde örneğine az rastlanır şekilde, ele geçirmek istedikleri müstahkem mevkiilerin önünde seyyar tophaneler kurdukları hatırlatılabilir¹²⁵. Keza 15. yüzyıl ortalarında kuşatma savaşlarında kullanılan Osmanlı havanlarının “parabolik rota çizen” mermilerin gelişimine önemli bir soluk kattığı barizdir¹²⁶. Kritovulos, 1453 İstanbul kuşatmasını anlattığı sayfalarda, Haliç limanındaki gemileri Galata surlarının her yönden

121 Michael Mallett, “Siegecraft in Late Fifteenth-Century Italy”, *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy A. Corfis-Michael Wolfe, The Boydell Press, Woodbridge 1995, s. 251-253.

122 Otranto’daki Osmanlı istihkamlarının *trace italienne*’nin atası olduğuna dair bir kanaat için bk. Leone A. Maggiorotti, “Le origini della fortificazione bastionata e la guerra di Otranto”, *Rivista della Artiglieria e del Genio*, 1931, s. 93-110. Pisalılar, kentleri 1494-1506 arasında Floransalılar tarafından kuşatma altına alındığı tarihlerde, yıkılan duvarları “Türklerin Otranto’da yaptığı gibi” yeniden ve yeniden kurarak uzun süre sebatla dayanmışlardı (Mallett, “Siegecraft in Late Fifteenth-Century Italy”, s. 254).

123 Ömer Gezer, *Kale ve Nefer. Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askerî Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s. 109-136.

124 Veysel Göger, “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları”, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C XXII, S. 42, 2017-1, s. 67-106.

125 Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Ateşli Silahlar”, *Belleten*, C XXI, S. 83, Temmuz 1957, s. 509.

126 Konuyla ilgili bir tartışma için: Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 100-101. İstanbul kuşatmasında kullanılan Osmanlı havan topları hakkında bk. aynı yazar, “Savaş Kazandıran Silahlar: Konstantiniye Kuşatmasından (1453) Mohaç Muharebesi’ne (1526) Osmanlı Ateşli Silahlarının Belirleyiciliği”, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 88.

korumasına rağmen vurabilecek havan toplarının tasarlanmasına yer verir. *Yeni Tür Bir Topun İcat Edilişi* başlığı altında aktardıklarına göre, dik bir açıyla göğe yükselip ileride bir menzile inecek güllerle atabilecek bir silah tasarısıyla mühendislerine başvuran bizzat Sultan Mehmed'di. Fikri tartıp olabileceğine kanaat getiren uzmanlar sultanın tarifine uygun bir top imal ettiler. Galata kıyılarından biraz uzağa alçakça bir tepeye kurulan havan topu, ilk atış isabetsiz olsa da, kuşatmacılar tarafından başarıyla kullanıldı¹²⁷. 1456'da Bosna'da ailesiyle tutsak düştükten sonra yirmi seneyi aşkın Sultan Mehmed'in hizmetinde kalan top dökümcüsü Nürnberg'li Jörg, 1480'de kaçtığı Roma'da Papa IV. Sixtus'un topçuları arasına girmişti. Yaşamının sonlarına doğru memleketi Almanya'ya dönen topçu ustası, Osmanlı meslektaşları arasında görmüş olabileceği yansımali fırın teknolojisini buraya taşımış olabilir¹²⁸. Bu tarihlerde Osmanlı top teknolojisinin batılı hükümdarlar nezdinde itibar gördüğünün kanıtlarından biri, Burgonya dükü III. Philip'in 1450'lerin sonundan itibaren ordusuna "Türk tarzı toplar" alıp kullanmasıdır¹²⁹.

Buna ilaveten hafif arkebüzlerin ateşlenmesinde hatırı sayılır bir kolaylık sağlayan yılankavi tetik mekanizmalarının Osmanlılarca mükemmelleştirilmesi, ateşli silahların küresel gelişim öyküsünde Osmanlılara daha geniş bir yer açma lüzumunu hissettirir¹³⁰. Kaldı ki, teknoloji tarihiyle uğraşanlar, Osmanlı tüfek namlularının erken modern dönem boyunca hayli iyi evsafa metalden yapıldığını belirtirler. Onlara göre, Osmanlı namlusunun gücü, düz çelik levhaların kangallanma yöntemlerinde gizlidir. 16. yüzyılda Şam işi bükümle imal edilen namlular, batılı ordular tarafından da epeyce talep edilen askerî

127 Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 62-63.

128 Alexander A. Vasiliev, "Jörg of Nuremberg, A Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453)", *Byzantion*, C X, S. 1, 1935, s. 205-209; Günter Prinzing, "Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgiesser Mehmeds II., und seiner Schrift 'Geschicht von der Turkey'", *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels-Patron der Künste*, hrsg. Neslihan Asutay-Effenberger-Ulrich Rehm, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien 2009, s. 59-75.

129 Hilmi Kaçar, "Osmanlı Top Teknolojisinin Burgonya Dukalığı'na Aktarımı, 1457-1467", *History Studies*, C XIV, S. 1, 2022, s. 159-181.

130 Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 126. Japon tüfek imalatçıları, 16. yüzyılın ilk yarısında, batılı örneklerle kıyasla daha büyük kalibreli ve tetik tertibatı daha istikrarlı arkebüzler üretme başarısını sergiledikleri gibi, "çakmaktaşı fitilin üzerine eklenen küçük bir örtü sayesinde" fitili yağmurdan ve ateşlemenin çıkardığı kıvılcımı gece karanlığında düşman gözlerden saklamanın bir yolunu bulmuşlardı (Alfred W. Crosby, *Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojileri*, çev. Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 100-101).

ürünler arasındaydı. Bu sebeple olsa gerek, batılı gözlemciler ve Macaristan'da Osmanlı askeriyle kapışan Habsburg komutanları, Osmanlı tüfeklerinin daha uzun menzilli ve güçlü olduğunu dile getirmekten geri durmuyorlardı¹³¹. Benzer şekilde, 1500'lerin başında İtalya savaşında yer alan orduların Osmanlı bozdoğanından mülhem bir topuza geçiş yaptıkları söyleniyordu. Bu tarihlerde batı ordularında vücudun bütününe kaplayan levha zırhlar revaçtaydı; kalın başlığı ve metal gövdesiyle bozdoğanlar zırhlı askerler karşısında etkili bir silah kabul ediliyordu¹³². 1564–1568 yılları arasında Macaristan'da imparatorluk güçlerinin başında bulunan Lazarus von Schwendi'nin Osmanlı tabur sistemini kendi birliklerine uygulatmaya çalışmasına bakılırsa¹³³, Osmanlılar, temas halinde bulundukları askerî yapıları olduğu gibi taklit etmekle yetinmeyip taktiksel formasyonlarını geliştirmek için yenilikçi adımlar da atıyorlardı.

Keza 1664 St. Gotthard muharebesinde, ortadaki hareketli kaide sayesinde her yöne nişan almayı sağlayan dört tekerli Osmanlı top arabaları Fransızların dikkatini çekmişti¹³⁴. Aslına bakılırsa, 17. yüzyılın sonlarında bile, Luigi Ferdinando Marsigli gibi hem Osmanlı dünyasını hem de askerî hayatı ortalama bir batılı entelektüelden çok daha iyi bilen bir gözlemci, Türk usulü olduğunu kaydettiği bir top kundağını batılı meslektaşlarına tavsiye ediyordu¹³⁵. Bir hayli ilgi çekici bir örnekte, 17. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Osmanlı ordusunda hizmet eden usta humbaracı Bayramoğlu Ali Ağa, kendi icadı olduğunu özellikle kaydettiği bir tulumbadan iftiharla bahseder. *Ümmü'l-Gazâ*

131 Gábor Ágoston, "Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800", *Journal of World History*, C XXV, S. 1, March 2014, s. 106.

132 Colin Imber, "The Transfer of Military Technology and Tactics between Western Europe and the Ottoman Empire, c. 1400–c. 1600", *Turcica*, C LI, 2020, s. 20.

133 Parry, "La maniere de combattre", s. 224. Lazarus von Schwendi'nin Osmanlı askeri gücü hakkındaki değerlendirmeleri için bk. Wilhelm Edlen von Janko, *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*, Wilhelm Braumüller, Wien 1871, s. 31–90; Eugen von Frauenholz, *Lazarus von Schwendi: Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht*, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg 1939, s. 91–106; Roman Schnur, "Lazarus von Schwendi (1522–1583): Ein unerledigtes Thema der historischen Forschung", *Zeitschrift für historische Forschung*, C XIV, S. 1, 1987, s. 27–46.

134 Faruk Bilici, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İki Savaş Anatomisi: Saint-Gotthard ve Kandiye", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C III/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 143–144.

135 Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno, Incremento e Decremento del Medesimo ...*, Amsterdam 1732 (Einführung: Manfred Kramer, Register: Richard F. Kreutel, II, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1972), s. 23–25.

adıyla bilinen eserini 18. yüzyıl başlarında (III. Ahmed saltanatında) telif eden Ali Ağa, eserinde bir çizimini de verdiği tulumbasının ağzından ateş saçarken ayrıca kenarlarına yerleştirilen tüfeklerle mermi atabileceğini söylüyordu. Bu, humbaracı ustasının ifadesiyle yeni bir harp aletiydi; askerlerin kale kuşatmalarında ileri hamle yaptıkları harekâtlarda epeyce kullanışlı olabilirdi¹³⁶. Görünen o ki, Osmanlı askeri tarihine dair bilgi veren kaynaklar, araştırmacıya çıkardıkları bin bir zorluğa rağmen sabırla tarandıkları takdirde aynı minvalde örnekleri çoğaltmak mümkün olacaktır.

Görsel 6: Humbaracı ustası Ali Ağa'nın icat ettiği kenarlarına tüfekler eklenmiş ateş tulumbası. Bayramoğlu Ali Ağa, *Ümmül-Gazâ*, s. 124.

Bu arada G. Ágoston'un Osmanlı barutlu silah sanayi üzerine yaptığı araştırmalar, Osmanlıların sahra topçuluğunun kıymetini takdir edemeyip saplantılı bir şekilde dev toplar üretmeye devam ettikleri yönündeki şarkiyatçı yargının yıkılmasına önemli katkı sağlamıştır. Osmanlı cebehane kayıtları ve kale envanter defterleri üzerinde yapılan tetkikat, Osmanlıların erken modern dönemde hemen her kalibre, ebat ve ağırlıkta top üretip kullandıklarına işaret eder¹³⁷. Osmanlı askeri yönetimi, şartların mantıkî zorlaması sonucu, daha ağır

¹³⁶ Bayramoğlu Ali Ağa, *Ümmül-Gazâ. Harp Sanatı ve Aletleri*, haz. Salim Ayduz, Şamil Çan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013: Bu fasıl dahi hakîr bir tulumba icâd eylemişümdür. ... mezbûr tulumba hem ateş saçar hem beşer onar tüfenkler var içinde kurşun atar (s. 84-85). Dahi tüfenekli tulumba ne vechile olur ve ne vechile tolar bu hakîr icâd eylemişümdür (s. 129).

¹³⁷ Gábor Ágoston, "15. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Topçuluğu ve Avrupa Askeri Teknolojisi", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye

kalibreli topları ekseriyetle kale savunmalarında kullanmak üzere garnizon hizmetinde bırakıyor; sefer orduları ise, kuşatmalar esnasında mobilize edilen bir miktar büyük top hariç, nakledilmesi nispeten daha kolay hafif toplarla donatılıyordu. Osmanlıların, en azından 18. yüzyılın ortasına değin, top kalibrelerini standartlaştırma hususunda pek girişken oldukları söylenemezdi; ama İspanya ve Venedik gibi geleneksel Akdenizli güçlerin ortak derdi olan bu yetersizlik, Osmanlı toplarını batılı emsalleriyle bir arada değerlendirmenin önünde engel engel değildi¹³⁸. Teknolojik determinizm tuzağına düşmenin sakıncalarını dile getiren Ágoston, en nihayetinde, topçuluk teknolojisinde, 1420'lerde kara barutun icadından sonra yüzyıllar boyunca ordular arasında varsayımsal bir fark yaratacak veya muharebenin taktiksel seyrini değiştirecek bir gelişmenin yaşanmadığına dikkati çeker¹³⁹. G. Ágoston'un esas vurgusu, Osmanlıların ateşli silah kullanımının inceliklerine batılı meslektaşları kadar vakıf olmadıkları ve dönem dönem tecrübeli topçu ve tüfekçi eksikliği yaşadıkları halde, erken modern dönemin nispeten durağan teknolojik seyri sayesinde askeri kudretlerini muhafaza edebildikleri şeklindedir¹⁴⁰. Bu sebeple de, üretim hacmi ve tatbik ettiği imalat teknikleri bakımından erken modern barut sanayisinin aslı merkezlerinden biri olan Osmanlı devletinin 18. yüzyılın ortalarına kadar, metalürjik açıdan da, teknolojik bir gerilikten mustarip olma ihtimali zaten zayıftı¹⁴¹. G. Ágoston, son sözü sistematik kimyasal tahlillerin söyleyeceğine dair bir ihtiyat şerhi koysa da, Osmanlı bronz toplarının – ki Osmanlılar, bronz topları batılı rakiplerine kıyasla çok daha

---

İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 115-146; *Barut, Top ve Tüfek*, s. 92-134. Ágoston, G. Parker'ın *Askeri Devrim*'in İngilizce üçüncü baskısında (1999) dev Osmanlı toplarıyla ilgili kısmı attığını fark etmiştir ("İnsicamsız Tarih Yazımı", s. 44 ve not. 46).

138 Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 30, 107.

139 Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 87; Bert S. Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1997, s. 69-73.

140 Gábor Ágoston, "Behind the Turkish War Machine: Gunpowder Technology and War Industry in the Ottoman Empire, 1450-1700", *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, ed. Brett D. Steele-Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts-London 2005, s. 106-111.

141 Erken modern dönemde Osmanlı ve batı topçuluk teknolojilerinin karşılaştırılması için bk.: Gábor Ágoston, "Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology", *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, ed. Ekmeleddin Ihsanoglu, Kostas Chatzis, Efthymios Nicolaidis, Brepols, Turnhout 2003, s. 13-27. Osmanlı top üretimine dair ayrıca bk.: Salim Aydüz, *Tophâne-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

fazla sayıda kullanıyorlardı – ideale yakın bakır ve kalay oranlarını tutturduğu kanaatindeydi¹⁴².

Topçuluk ilmiyle beraber klasik dönem Osmanlı ordusunun en mahir ve tecrübeli olduğu alanlardan biri kuşatma savaşıydı. Osmanlı askerî yönetimi, kuşatma harekâtının gerektirdiği insan gücü ve teknik personeli ustalıklı bir araya getiriyordu. Bunlar, lağım atma (kale surlarının altına inen kanal uçlarına istiflenen barut fiçilerini infilak ettirme) dışında kuşatılan askerî yapıları çevreleyen siper ve hendekler (metris) kazıyorlardı. Osmanlıların metris ve sıçan yolları (paralel ilerleyen metrisleri birbirine bağlayan zigzag veya yılankavi şekilli dar yollar) vasıtasıyla müstahkem hedeflere yaklaşımda, toprak tabyalar yükselterek ateş platformları oluşturmada, domuz damları (metris ve sıçan yollarının üstü toprak, kalas ve diğer malzemelerle örtülen bölümü) yardımıyla mühimmat ve asker gizlemede çok başarılı oldukları döneme şahitlik edenlerin malumuydu. XIV. Louis döneminin meşhur askerî mühendisi Sébastien le Prestre de Vauban, kale kuşatmalarında önerdiği paralel metrisler sistemini geliştirirken Osmanlıların 1667-69'daki Kandiye muhasarasında siperleri yerleştirme usulünden doğrudan etkilenmişti¹⁴³.

4. Osmanlı-Merkezci Bir Askerî Tarih Yazımı: Osmanlılar ve Doğulular

Osmanlı askerî tarihçiliğinde kuvvetli bir teknolojik belirlemci akımın varlığını hissettirdiği söylenebilir. Osmanlı tarihinde ilk ateşli silahların izini sürmek epeyce cazibeli bir konu olagelmıştır¹⁴⁴. Akademik tarihçilik, ilk top ve tüfeklerin Balkanlar üzerinden Osmanlı askerî teşkilatına girdiği konusunda hemfikir görünmektedir. Bununla birlikte bu gelişmenin ne zaman yaşandığına dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Türk tarihçiler, bir anlamda, Osmanlı devletinin bu sahadaki öncü rolünü vurgulama kaygısıyla muhtemel en erken

¹⁴² Barut, Top ve Tüfek, s. 242-243.

¹⁴³ John A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610-1715*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 571.

¹⁴⁴ Osmanlı tarihçilerinin ateşli silahların kökeni ve Osmanlı ordularında top ve tüfek kullanımına dair ilgilerinin “barut imparatorluğu” tanımlamasıyla bir ilişkisi olduğu söylenebilir. Barut imparatorluklarına dair klasikleşen iki eser: Marshall G. S. Hodgson, *The Gunpowder Empire and Modern Times*, University of Chicago Press, Chicago 1974 ve William McNeill, *The Age of Gunpowder Empires, 1450-1800*, American Historical Association, Washington DC. 1990. Ayrıca bk. Douglas E. Streusand, *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Westview Press, Boulder, Colo 2011.

tarihler üzerinde durarak ilk Osmanlı ateşli silahlarını 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri götürürler¹⁴⁵. Ne var ki, bu erken tarihli tespitlerde, kullanılan kaynağın hayli geç bir zamana ait olduğu ve müellifin yaşadığı devrin askerî terminolojisinden etkilenmiş olabileceğini hesaba katmak elzemdir. Bundan daha önemlisi, Osmanlı askerî terminolojisinin ilk devirlerini saran içinden çıkılması zor karışıklık, “top” ve “tüfek” tabirleriyle aslında neyin kastedildiğinin anlaşılmasını güçleştirir¹⁴⁶. Buna rağmen Osmanlı vekayinameleri, batı ve Balkanlar’a ait yerel kaynaklarla birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlıların 14. yüzyılın son çeyreğinde ateşli silahlarla tanışmış oldukları aşîkârdır¹⁴⁷.

Peki, Osmanlıların nispeten erken tarihlerden itibaren ateşli silahlarla tanışmış olmaları ve bu silahları kısa sürede askerî teşkilatlarının bir parçası haline getirmeleri tek başına ne anlam ifade eder? Esasında, Avrasya doğu-batı ekseninde herhangi bir teknik yenilik veya buluşun ne denli süratle yer değiştirdiği bilindiğine göre¹⁴⁸, erken tarihli Osmanlı askerî envanterinde boy gösteren ateşli silahlara sonraki asırlarda kazanacağı değer birdenbire atfedilmemelidir. Bu yayılma sürecine dair akıldaki tutulması gereken, yeni bir alet-edevatın verili bir coğrafi bölgede bulunmasının, bu cihazların ilk görüldüğü andan itibaren toplumsal yapının esaslı bir dönüşüm geçirdiği anlamına gelmemesidir. Bizatihi doğu-batı ekseninin kendine has bilgi ve

145 İnalçık, “Osmanlılar’da Ateşli Silahlar”; Mücteba İlgürel, “Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı”, *Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 301-318; İdris Bostan, “XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri”, *Halil İnalçık Armağanı-I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 249-280. F. Emecen, İbrahim Hakkı Konyalı tarafından “Askeri Müze vaktiyle Aya İrini Kilisesi’nde iken” tespit edilip fotoğrafı yayımlanan bir tüfekten bahseder. “İlkel tüfek tipinin ilk örneği olma ihtimali yüksek” olan bu şakaloz, halen Harbiye Askeri Müzesi’nde sergilenmekle birlikte, ne yazık ki, sehven 17. yüzyıla tarihlenmiştir (“Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu”, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 55 ve not. 18).

146 Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 37-38; Ágoston, “Behind the Turkish War Machine”, s. 103-106; Emecen, “Ateşli Silahlar Çağı”, s. 54-56.

147 Djurdjica Petrović, Osmanlıların 15. yüzyıldan evvel ateşli silah kullandıklarını kaynaklara dayalı olarak gösterir (“Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman Conquests of the fourteenth and fifteenth centuries”, *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 164-194). Buna karşın Paul Wittek, ilk Osmanlı ateşli silahlarında 1400’den öncesine yapılan tarihlendirmeleri külliyen reddeder (“The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans”, David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Medieval Society*, Valentine, Mitchell, London 1956 içinde, s. 141-144).

148 Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları*, çev. Ülker İnce, TÜBİTAK, Ankara 2002.

teknoloji aktarma prensipleri nedeniyle, teknik cihazlar, zuhur ettikleri sosyal muhitten koparak yer değiştirdiklerinde, en azından bir süreliğine, köksüz ve yalıtılmış bir şekilde var olmaya devam ederler. Şöyle ki, Sahraaltı Afrika ve Amerikan yerlilerinde olduğu üzere, dünyanın bazı havalilerinde yerel ahali bir yolunu bulup elde taşınan ateşli silahlar edinmiş olsa bile, bunlar, Osmanlıları da içine alan Avrasya'nın erken modern askeri yapılarını teşkil etmeye yetmemiştir.

Bu bağlamda, mühim olan, Osmanlı askerî yönetiminin bu silahları nasıl bir "taktik birim" yaratmak üzere kullandığı ve kitleselleşen ateş gücünün Osmanlı askerî yapısını dönüştürmede itici bir rol oynayıp oynamadığını bulmaktır. Ne de olsa, devlet inhisarında olan top üretimi haricinde, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar açısından mesele, yeterince hafif ateşli silah bulabilmek değil, bilakis imparatorluğun dört bir köşesinde imal edilen tüfeklerin Osmanlı merkezî iktidarını hedef alan şiddet eylemlerinde kullanılmasını engellemek için halk arasında tüfek kullanımını kısıtlamaktır. Osmanlı idaresi, bilhassa bastırılan isyanlar sonrasında halktan çok sayıda tüfek topluyordu¹⁴⁹. Gerçi ateşli silahların belirli bir miktarın üzerinde bulunması, kendi başına, başarı derecesi ne olursa olsun, Osmanlı askerî teşkilatında yaşanacak bir değişimin habercisidir. Ateş gücünün kitleselleşmesinin Osmanlı bünyesinde batıdaki örneklerden başka ve illeli bir sonuç yaratacağı düşüncesi, hayli özcü bir tasavvurdur.

Ateşli silahların üstün savunma gücü sayesinde, Osmanlı klasik çağında vuku bulan muharebelerde, Osmanlı ordularının tek seçeneğinin bozkır savaş usullerinden türetilen geleneksel hilal formasyonları olmadığı, bu dönemde yaşanan her muharebenin esnek taktiksel tercihlerden kaynaklanan kendine özgü bir hikâyesi olduğu teslim edilebilir¹⁵⁰. Kültürel bir muharebe geleneği yaratmaktansa, Osmanlı muharebelerinin tek tek ele alınarak incelenmesi

149 Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tüfeğin Halk Arasında Yayılışı", *Birinci Askerî Tarih Semineri*, Bildiriler II, Genelkurmay Yayınevi, Ankara 1983, s. 247-260; İnalıcık, "The Socio-Political Effects", s. 195-198. "Şehirli ve levent ve etrak taifesinin" taşıdığı tüfeklere el koyulmasına dair 1524 tarihli bir hüküm için bk. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 214-215. 17. yüzyılın ilk çeyreğine ait yöresel bir çalışma için bk. Ronald C. Jennings, "Firearms, Bandits, and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of *Reaya*, from Judicial Records of Kayseri, 1607-1627", *Archivum Ottomanicum*, C VI, 1980, s. 339-358.

150 Osmanlı hilal taktiği hakkında Konstantin Mihailovic'in Osmanlı topraklarındaki yenicilerlik yıllarına ait kaleme aldığı eserine dayalı bir anlatım için bk. Stephen Turk Christensen, "The Heathen Order of Battle", *Violence and the Absolutist State: Studies in European and Ottoman History*, ed. S. T. Christensen, Akademisk Forlag, Copenhagen 1990, s. 75-138.

gerektiği uyarısında bulunan C. Finkel'e katılmak iyi bir başlangıç olacaktır¹⁵¹. Nitekim F. Emecen, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı meydan muharebeleri üzerine hazırladığı monografilerde, Osmanlı askerî yönetiminin yalnızca atlı şok taarruzlarına bel bağlamak şöyle dursun, hasımlarını çoğunlukla iyi tasarlanmış müdafaa çarpışmaları vasıtasıyla dize getirdiklerini ana kaynaklara dayalı olarak gösteriyor¹⁵².

Osmanlı askerî tarihçiliğine şeklini veren başlıca amillerden biri, imparatorluğun, sınır komşuları karşısında kazandığı zaferlerde ateşli silahların rolüne yapılan vurgu olmuştur. Gerçekten de, Osmanlı merkezlerinde üretilen ateşli silahların, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu gibi güney sularından Orta Asya ve Uzak Doğu'ya kadar geniş bir alanda talep gördükleri açıktır. Portekizli amiral Afonso de Albuquerque, 1510'da kralına yazdığı mektupla birlikte göz atmaları için Goa'daki Osmanlı Türklerinin imal ettiği tüfek ve toplardan birer örnek göndermeyi ihmal etmemiştir¹⁵³. 1510'lardan itibaren Portekiz deniz gücüne karşı kullanılacak donanmaların hazırlanmasında yardımcı olmak üzere Memlûk diyarına gönderilen Türk denizciler, burada ateşli silah teknolojisinin yayılmasında önayak olmuşlardır¹⁵⁴. 1525'te Basra körfezine açılan Lahsa vilayetinde yerli halka tüfek kullanmayı öğretmek üzere Osmanlı ustalar yollanmıştı. 16. yüzyılın ilk yarısında Hindistan'da Türk top döküm ustaları Babürlü hükümdarlar adına Osmanlı tarzı toplar imal ediyorlardı¹⁵⁵. Yine aynı tarihlerde Habeşistan'da (beylerbeyilik tesisinden önce) cereyan eden Osmanlı-Portekiz nüfuz mücadelesinde görev alan Osmanlı tüfekçileri yöreye ateşli silah teknolojisini aktarılmasında aracılık etmişlerdi¹⁵⁶. Aynı tespit, 16. yüzyılın

151 "XV ve XVI. Yüzyıllarda Büyük Meydan Muharebelerinde Uygulanan Strateji ve Taktikler", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, haz. Mahir Aydın, Ensar Neşriyat, İstanbul 1999, s. 155-164.

152 Feridun Emecen-Erhan Afyoncu, *Savaşın Sultanları. Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*, I, Bilge, İstanbul 2018.

153 Salih Özbaran, "Asya'da ve Afrika'da Ateşli Silahların ve Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlıların Rolü", *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 262-266; İnalçık, "The Socio-Political", s. 202-211.

154 Şehabettin Tekindağ, "Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arizası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C II, S. 9, 1968, s. 77-80; Halil İnalçık, "Review: David Ayalon *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*", *Belleten*, C XXI, S. 83, Temmuz 1957, s. 503-504.

155 Özbaran, "Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlıların Rolü", s. 264-265; Cipolla, *Yelken ve Top*, s. 67.

156 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti. Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 22-30; "Osmanlıların Habeşistan Siyaseti, 1554-1560", *Tarih Dergisi*, S. 15, 1965, s. 42-54.

ortasında Özbeklere gönderilen yeniçeriler için de yapılabilir¹⁵⁷. Osmanlı ateşli silahlarının etkinlik sahası bir hayli geniş görünüyor. 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Osmanlı tüfekleri Çin piyasasının gözde ürünleri arasına girmeyi başarmıştı¹⁵⁸.

Osmanlı tarihçiliğinde öne çıkan iki husus, Osmanlı ateşli silahlarının “savaş kazandırma” meziyeti ve Osmanlıların barut teknolojisini doğuya yaymada üstlendiği öncü roldür¹⁵⁹. Bu yaklaşım, hayli ilginç biçimde, erken modern dönemde batının küresel bir askerî tahakküm kurması anlatısında olduğu gibi, Osmanlıları, başka bir deyişle, bu dönemde geçerli askerî terminoloji açısından “Rumî”leri, doğu halklarına en son askerî teknoloji ve taktikleri taşıyan bir merkez olarak takdim eder. Örneğin Osmanlılar, 15. yüzyılın ortasında Macar kralı Hunyadi János’la yaptıkları mücadele esnasında öğrendikleri, ateşli silahlarla mücehhez savaş arabalarının birbirine zincirlenmesiyle elde edilen *Wagenburg* müdafaa hattını, *tabur cengi* namıyla mükemmelleştirerek Babürlü ve Safevilere aktarmışlardı. Bu halklar, sabit müdafaa hatlarının ardından ateşli silahlarla muharebe etmeyi öngören bu sisteme, Osmanlı yaratıcılığına göndermede bulunurcasına *düstûr-ı Rumî* demişlerdi¹⁶⁰.

16. yüzyılda Rumîlerin Ortadoğu, Afrika ve Yakındoğu’da gördükleri önemli askerî hizmetlere dair epeyce atıf bulabilmek mümkündür¹⁶¹. Gerçekten de, bazı örneklerde, batı merkezci askerî devrim yorumları ile Osmanlı tecrübesinin doğulu hasımlarıyla giriştiği mücadelenin niteliğine dair ileri sürülen argümanlar arasında şaşırtıcı ölçüde benzerlik vardır. Örneğin Seydi Ali

157 İnalçık, “The Socio-Political”, s. 208-209.

158 Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, s. 177-178, 181.

159 Safvet Bey, “Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi”, *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, C X, S. 1, 1910, s. 678-683; Anthony Reid, “Sixteenth-Century Turkish Influence in Western Indonesia”, *Journal of South Asian History*, C X, S. 3, December 1969, s. 395-414; İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 319-340.

160 Wagenburg taktiklerinin doğuşu ve tabur cenginin Osmanlı askerî sisteminin bir parçası haline gelişi hakkında bk. Emanuel Constantin Antoche, “Du *Tábor* de Jan Žižka au *tabur cengi* des armées ottomanes. L’art militaire hussite en Europe orientale, au Proche et au Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)”, *Turcica*, C XXXVI, 2004, s. 91-124; İmber, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 349-351, 357-360. *Düstûr-ı Rumî* hakkında bk. İnalçık, “The Socio-Political”, s. 204-205; 207-208.

161 Konunun yakın tarihli bir değerlendirmesi için bk. Gábor Ágoston, “*Firangi, Zarbzán, and Rum Dasturi*: The Ottomans and the Diffusion of Firearms in Asia”, *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*, ed. Pál Fodor, Nándor E. Kovács, Benedek Péri, Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2019, s. 89-104.

Reis'in komutası altındaki 150 *tüfeng-endâz* sayesinde, yolculuğunu engellemeye yeltenen bütün doğulu hükümdarları alaşağı etmesi ile Hernán Cortés'in neredeyse bir avuç İspanyol askerle koca Aztek imparatorluğunu çökertmesi arasındaki hikâyenin benzerliği dikkat çekicidir¹⁶². Keza yine Seydi Ali Reis'in az sayıdaki tüfekçisinin etraflarını saran kalabalık Râjpût ve Afgan kuvvetlerini geri çekilmeye zorlaması¹⁶³, Francesco Patrizi'nin *Paralelli Militari*'sinin (Roma, 1594) kapak sayfasında yazdığı “doğru savaş sanatının gücü sayesinde az sayıda adam büyük Türk yığınlarını yenilgiye uğratabilir” düsturunu anımsatıyor¹⁶⁴. Ya da Memlûklerin ateşli silahlara geçişte sergilediği mütereddit tavrın İslamî muhafazakârlıktan kaynaklanan bir kültürel dirençten kaygılanmadığı söylene de, Osmanlı tarihçiliği, Memlûklerin bu silahları açık arazide kullanma konusunda yetersiz ve bilgisiz olduğu fikriyle barışık görünmektedir¹⁶⁵.

Oysaki 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı zaferlerini tahlil etmede, istatistik biliminde sıkça tekrarlandığı gibi, uç değerlerin cazibesine kapılmaktan kaçınmak gerekir¹⁶⁶. Ne de olsa, ortaçağ Macar krallığının sonunu getiren Mohaç muharebesinde, neredeyse 80.000 kişiden oluşan Osmanlı ordusunda en fazla 4000 tüfek bulunuyordu¹⁶⁷. Elbette 4000 kişilik ateş gücünün, etkili bir taktik birim olarak kullanıldığı takdirde çarpışmanın seyrini esaslı şekilde değiştirebilmesi mümkündür. Ne var ki, 4000 tüfekçi, ne kadar ustalıkla yönetilen bir taktik birime dönüştürülmüş olursa olsun, muharebenin bütününü anlatmaktan uzaktır¹⁶⁸. Bu dönemde Safevi, Memlûk ve Macarlara karşı kazanılan

162 İnalçık, “The Socio-Political”, s. 205, 209. İnalçık'a göre, ateşli silahların kendisine bahsettiği üstünlüğün tadını çıkaran Osmanlı yönetimi, diğer Müslüman ülkelere yaptığı teknik yardımı kasten sınırlı tutmuştu (“The Socio-Political”, s. 210-211).

163 İnalçık, “Socio-Political Effects”, s. 205.

164 Çeviri için bk. Arnold, “16. Yüzyıl Avrupası'nda Savaş”, s. 51.

165 Feridun M. Emecen, “Ortaçağda Askeri Gelişme: Osmanlı-Memlûk Rekabetinde Ateşli Silahlar”, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 89-103; İnalçık, “The Socio-Political”, s. 210-211.

166 Stephen Jay Gould, insan zihninin “ortalama” değer yerine, “en uçtaki” heyecan verici değere duyduğu tutkulu ilginin bilimsel kuramları nasıl çıkmaza sürüklediğinin güzel bir örneğini doğa tarihi çalışmalarından verir (*Yaşamın Tüm Çeşitliliği: İlerleme Mitosu*, çev. Rahmi Ögdül, Versus, İstanbul 2009).

167 Feridun M. Emecen, “Büyük Türk'e Pannonia Düzlüklerini Açan Savaş: Mohaç, 1526”, *Muhteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 70, 85.

168 Dahası, bu bilgiyi temin eden Celalzâde Mustafa Çelebi'ye göre, Mohaç'ta Macar kralı Lajos'un komutası altında 12.000 tüfekçi bulunuyordu. Emecen, “16. yüzyıla ait iki meydan muharebesinde de (1526 Mohaç ve 1596 Haçovası) yeniçerilere dağıtılmak üzere

Osmanlı zaferlerinde, ateşli silahları hikâyenin ortasına yerleştirmek, ancak belirli bazı bedeller ödemek pahasına yapılabilir. Bir kere, belirli bir savaş meydanında ateşli silahların nasıl bir rol oynadığını görebilmek için kaynaklar didiklenip eşelenirken, ister istemez, süvarinin muharebedeki faaliyetleri görmezden gelinmektedir. Mesela Osmanlı atlıları, 1517 Ridaniye muharebesinde en az tüfekçi piyadeler kadar hayati roller oynamışlardı. Bilhassa yeniçerilerin Memlûk süvarisi karşısında korumasız kaldıkları anda yardıma gelen Osmanlı süvarisi zaferin Âl-i Osman'da kalmasını sağlayanlar arasındaydı¹⁶⁹.

Görsel 7: 1516 Mercidabık muharebesi, Şükri-i Bitlisî, *Selimnâme*, TSMK, Hazine, 1597-98, vr. 216a.

Benzer şekilde 16. yüzyılın başlarındaki Osmanlı askerî başarılarında okçu kıtaların üstlendiği rolün de ne layıkınca irdelendiği, ne de yeterince takdir edildiği söylenebilir. Burada 15-16. yüzyılların hafif tımarlı süvarisini, yani at sırtında kavisli yay kullanan savaşçıları kastetmiyorum (esasinda bunlar hakkında da korkunç derecede az şey biliyoruz). 1516'da Mercidabık'ta

götürülen tüfek sayısı"nın 4000'i geçmediğini ifade eder ("Ateşli Silahlar Çağı", s. 66). Parry, I. Süleyman devrini örnek göstererek, üstün muharebe güçlerine dair göz kamaştırıcı atıflara rağmen yeniçerilerin imparatorluk kuvvetlerinin yalnızca cüzi bir kısmını oluşturduklarının unutulmaması gerektiğini söyler ("La maniere de combattre", s. 242).

¹⁶⁹ Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021, s. 266-278; özellikle bk. s. 274-276. 1514 Çaldıran, 1516 Mercidabık, 1517 Ridaniye ve 1526 Mohaç muharebelerinde Osmanlılara zaferi getiren etkenlerin çeşitliliği hakkında bir değerlendirme için bk. Ağoston, "Savaş Kazandıran Silahlar", s. 92-100.

Memlük ordusunun karşısına çıkan Osmanlı kuvvetleri içinde binlerce piyade okçu bulunuyordu. Sultan Selim'in kapı halkı, yani kapı kullarının mevcudu bu tarihlerde yaklaşık olarak 17.500 kişiydi. Kansav Gavri'nin karşısına dizilen muharebe hattının ortasını tutan 10.000 yeniçerinin büyük kısmı okçu olarak eğitilmiş ve harp meydanına okçu olarak gelmişti. 1516'da tüfekçi yeniçeri sayısının 2000'i geçmediği sanılıyor¹⁷⁰. En iyimser tahminle 16. yüzyılın ikinci yarısına değin yeniçeri saflarındaki okçuların mevcudu tüfekçi neferlerden fazla oldu. Bu yalın gerçek, ateşli silahlar çağının başlarında Osmanlı askerî performansını değerlendirirken okçulara bugüne değin yapılagelinenden çok daha fazla yer açmamız gerektiğini hatırlatıyor.

Kaldı ki, 16. yüzyılın sonuna değin büyük oranda kapıkulu mensubu olan tüfekli birlikler, padişahın hassa alayı olmaları hasebiyle anlatının imtiyazlı bir yerini işgal ederler. Dahası, çok daha temel bir mesele, Osmanlı vekayinamelerini kaleme alan müelliflerin, çoğu vakit, sahip oldukları toplumsal statü gereği muharebeyi ordunun orta kesiminden izlemiş olmalarıdır. Muhaberat ve gözlem imkânlarının alabildiğine kısıtlı olduğu bir çağda, sefere sultan veya sadrazamın maiyetinde katılan bir yazar, esas itibarıyla, "muharebe"yi değil, gözünün önünde cereyan ettiği kadarıyla "çarşışma"yı resmetmektedir. Bu sebeple, en azından 16. yüzyılın son çeyreğine kadar, Osmanlı askerî başarılarını ateşli silahların etkin kullanımından ziyade Osmanlı ordusunun manevra yeteneği, daimî birliklerin ordu merkezine sağladığı üstün disiplin, askerî muharebenin içinde tutabilme kabiliyeti gibi yapısal etkenlere bağlamak icap eder.

5. Muharebe Hattında Yeniçeriler: Kalkanlar, Mızraklar ve Yaylım Ateşi

a. Yeniçeri Saflarında Kalkan ve Mızraklar

Bununla birlikte, bu ihtiyat kaydı, hiçbir surette Osmanlıların ateşli silahlarla olan tecrübesini küçümsemek olarak algılanmamalıdır. Tam tersine, Osmanlı askerî ricalinin erken tarihlerden itibaren ateşli silahların etkinliğini artırmanın yollarını bulabilmek için kafa yorduğu barizdir. Bunda şaşılacak bir yan yoktur. 18. yüzyılda süngünün piyade askerinin temel teçhizatı arasına girmesine

¹⁷⁰ Salâhattin Tansel, "Silâhşor'un Feth-Nâme-i Diyâr-ı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları Dergisi*, Yeni Seri, C I, S. 17, Ocak 1958, s. 308. 1514 senesi kapıkulu nefer sayıları için bk. Gábor Ágoston, "Doğu-Orta Avrupa'da İmparatorluklar ve Savaş, 1550-1750: Osmanlı-Habsburg Rekabeti ve Askerî Dönüşüm", *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 177-178. Mercidabık'ta Osmanlı okçu ve tüfekçi sayısı hakkında bk. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 228.

kadar geçen zamanda, ateşli silah kullanan yayaları düşman taarruzlarına karşı koruyabilmek öncelikli bir mesele olmuştu. Namlu ucundan dolan tüfeklerin ateşlendikten sonra tekrar kullanılabilir hale getirilmesi için gereken işlemler, tüfekçi piyadeleri düşman süvarisine karşı savunmasız bırakacak kadar uzun zaman alıyordu.

Osmanlılar, erken modern dönem askerî hayatının en bilindik açmazlarından biri olan bu duruma iki çeşit tepki vermiş gibidirler. İlk şıkta tüfek kullanımının nispeten sınırlı olduğu 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında yeniçeriler sefere kimi hallerde develerin sırtında taşınan büyük demir kalkanlarla katılıyorlardı. Chalkokondyles, 1444 Varna muharebesini anlatırken böyle bir manzara tarif ediyor¹⁷¹. Oruç Bey, bundan yaklaşık otuz sene sonrasında Otlukbeli muharebesinden bahsederken bu kalkanların niteliğine dair dikkat çekici ayrıntılar sunuyor. Yere dikilen bu kalkanlar, büyük ihtimalle süvari hücumlarını karşılamaya yarayan demirden şişlerle donatılmışlardı ve Osmanlı ordusunun merkezinde top, tüfek ve zemberekçilerin oluşturduğu hattı korumaya yarıyordu. 1478'de Uzun Hasan'ın süvarilerinin karşısına dikilen yeniçeri, azap, top, tüfek ve zembereklerin "demürden hisâr gibi" durmasının sebebi buydu¹⁷². 1526'da Mohaç'a götürülen askerî malzeme arasında yer alan bin adet "dikme kalkan" herhalde benzer bir amaca hizmet ediyordu¹⁷³. İdris-i Bidlisî, meşhur *Heşt Behişt'inin* yedinci kitabında yeniçerileri anlatırken bunların silahları arasında göğüs bölgesini kapamaya yarayan dört köşeli kalkanlar bulunduğunu teyit ediyor¹⁷⁴. Dikme kalkanlar, en geç 1512-13'ten beri cebehane-i amire kayıtlarında kendini gösteriyor¹⁷⁵. Giovan Antonio Menavino, 16. yüzyılın başı için bu

171 Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, çev. Anthony Kaldellis, I, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London 2014, Book 7, s. 85; Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", s. 54.

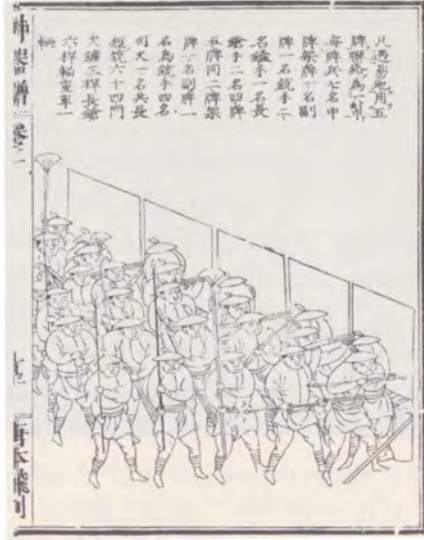
172 *Oruç Bey Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 123. 1487-88'de Memlüklerle çarpışmaya giden Osmanlı savaşılarının mühimmatıyla karşılaştırınız: s. 141.

173 Emecen, "Büyük Türk'e Pannonia Düzleklerini Açan Savaş", s. 84.

174 İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt. VII. Ketibe Fatih Sultan Mehmed Devri, 1451-1481*, çev. Muhammed İ. Yıldırım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 46-47. Erdem Saka, Sultan Süleyman devrine ait silah envanterini incelediği kapsamlı eserinde Osmanlı savaşılarının, yeri geldiğinde, büyük ve dikdörtgen piyade kalkanları kullandıklarını tespit etmiştir. Saka'nın Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanan yakın tarihli çalışması kitap metnini hazırladıktan sonra elime geçti. Erdem Saka, *Sultanın Silahları (1520-1566). Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı Silahları*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2022.

175 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri (AE),

cinsten boylu tahta kalkanların Osmanlı ordusunda geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu teyit eder. Ona göre, sefer esnasında cebecibaşı marifetiyle harp alanlarına taşınan uzun tahtalar her iki kenarlarındaki demir uçlar sayesinde toprağa çakılabilirdi. Bu sayede tahta paravanların arkasına gizlenen Osmanlı savaşçıları ok darbelerinin yanı sıra tüfek mermilerinden de korunabiliyorlardı¹⁷⁶.

Görsel 8: Tahta kalkanların ardında Çin tüfekçi ve mızrakçısı. Zhao Shi Zhen, *Shen Qi Phu* (Olağanüstü Silahlar Kılavuzu), 1598.

Hal böyleyken, bu yüksek kalkanların, yeri geldiğinde, erken modern Çin tüfekçisinin tahta paravanların arkasına gizlenmelerinde olduğu gibi, tüfekçi piyade neferlerini korumak için kullanıldığını hayal etmek zor değildir. Osmanlılar, belki de, Çin’de olduğu gibi, tüfekçilerini tahta paravanlarla ya da bir örneğine İngiltere’de Londra kulesinde rastlanan piştov kalkanı cinsi bir aletle koruyorlardı. VIII. Henry’nin muhafızlarından birine ait, tahminen 1530-1540 yıllarından kalma tahta kalkanın dış yüzeyi çelikle kaplanmış;

Sultan Selim (SSLM.I.), 1/10, s. 2: “Bahâ-yı mismâr be-cihet-i siperhâ-yı dikme, 6000 aded, be-her 1000 aded, fi 40, 240 akçe.”

¹⁷⁶ *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Harun Mutluay, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 99. Eserin Türkçe tercümesinde “scopetti” kelimesi “fırçacıklar” şeklinde çevrildiği için ciddi bir anlam kaybı söz konusudur. Scopetti, ateşli silahların ilk örneklerine verilen İtalyanca isimlerden biridir. Krş. *Trattato de Costumi et Vita de Turchi*, composto per Giouan Antonio Menauino, Firenze 1548, s. 158.

ortada bırakılan deliğe piştovun namlusu yerleştirilmiştir. Kalkanın üst kısmında açılan ufak mazgal kalkanı kullanan kişinin atış yapabilmesi için gereken görüş açısını sağlamaktadır¹⁷⁷.

Osmanlı askerî ricalı, tüfekçi kıtalarından, sabit veya seyyar istihkâmların arkasına geçmedikleri, açık arazide çarpışmak zorunda oldukları durumlarda kendi kendilerini koruyabilmelerini bekliyordu. Bu maksatla, örneğin yeniçeri birlikleri, tüfeklerin yanı sıra mızraklarla donatılıyorlardı. 1529 seferinde Erdel kralı Szapolyai János'u otağında ağırlayan Sultan Süleyman'ı korumak üzere çadırın etrafını çepeçevre saran yeniçeriler, tüfekleriyle beraber mızraklarını hazır etmişlerdi¹⁷⁸. Aynı manzara 1532 Alaman seferine çıkıldığında Osmanlı ordugâhına gelen Fransız elçisi Antoine Rincon vesilesiyle tekrarlandı¹⁷⁹. Celalzâde Salih Çelebi, 1526 Mohaç muharebesini tasvir ettiği satırlarında yeniçerilerin yalnız tüfeklerle değil, uzun harbeleriyle (mızrak) müdafaa tertibi aldıklarını kaydediyordu¹⁸⁰. Keza Şükri-i Bitlisî'nin *Selimnâme*'sinde 1514 Çaldıran muharebesini tasvir eden bir minyatürde mızraklı yeniçeri piyadesi görülebilir¹⁸¹. Buna bir çırpıda 1566'da Sigetvar kalesini fetheden Osmanlı piyadesinin iç kaleye yönelen son hücumu yaparken kullandıkları mızraklar ilave

177 Joseph Needham, *Science and Civilisation in China, V: Chemistry and Chemical Technology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 426-427; George Cameron Stone, *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor in All Countries and in All Times*, Dover Publications, Mineola-New York 1999, s. 509.

178 Feridun Ahmed Bey, *Münşe'ât-ü Selâtin*, II, 2. bs., Dârü't-tıbbâti'l-âmire, İstanbul 1275/1857-58, s. 570.

179 Celalzâde Salih Çelebi, *Tarih-i Sefer-i Zafer-Rehber-i Alaman [Kanuni Sultan Süleyman'ın Alaman Seferi (1532)]*, haz. Fatma Kaytaç, Çamlıca, İstanbul 2016, s. 38: "... elleri tüfekli harbe yarar harbe-sâz ve tüfenk-endâz piyâde yeniçeriler ..."

180 *Celalzade Salih Çelebi'nin Tarih-i Sultan Süleyman İsimli Eseri*, haz. S. A. Topal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 302: "Hazret-i Pâdişâh-ı zafer-destgâhın önünde on bin mîkdârı harbe yarar tüfek-endâz ve harbe-sâz yeniçeri tâ'ifesinin ellerindeki harbeleri düşnâm-ı düşmen için zebâneler gibi zübânlar uzatmışıdı. Ketiflerindeki tüfekler mâr-ı merdüm-hâr gibi adüvv üzerine atılmaga dururdu," Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", s. 78.

181 Emecen, *Savaşın Sultanları*, I, s. 354. Emecen, yeniçeri kıtalarının yeri geldiğinde mızraklı formasyonlara dönüştürüldüğünü ilmi etütlerde ifade eden ilk araştırmacı oldu. Emecen'in 15 Ekim 2015'te I. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi'nde yaptığı konuşma metni "Klasik Dönem Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar" başlığıyla yayımlanmıştır (*Osmanlı Üzerine Konuşmalar*, ed. F. Aydın, OSAMER, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 53-62).

edilebilir¹⁸²; bu minvalde çok daha fazla örneğin çıkarılabileceği şüphesizdir. Mızrak kullanımının 16. yüzyılın ortalarına yakın yazan *Kitâbu Mesâlih* yazarı gibilerce yaya askerlerin hepsine önerilen bir uygulama olduğu fark edilebiliyor¹⁸³. 1586'da Tebriz'i Safevi güçlerine karşı savunan yeniçeriler de, iş başa düştüğünde mızraklarını ateşli silahlarının yanına hemen çıkarmışlardı¹⁸⁴.

Görsel 9: Osmanlı muharebe hattında mızraklı piyade, Şükri-i Bitlisî, *Selimnâme*, TSMK, Hazine, 1597-98, vr. 113a.

Yeniçeri ortalarının muharebe meydanında mızrakçı bölüklere ayrılıp ayrılmadıkları hususunda bilgimiz olmasa da, merkezî cebehaneden yeniçeriler adına çıkarılan malzemeler arasında “harbe”lere rastlamak mümkün görünüyor. 1510’larda cebehane-i amireye alınan 342 adet harbenin Dergâh-ı âli yeniçerilerine tahsis edileceği açıkça kaydedilmişti¹⁸⁵. 1522’de Mustafa Paşa’yla

182 Feridun Ahmed Bey, *Sultan Süleyman’ın Son Seferi. Nüzhet-i Esrârü’l-Abyâr der-Abbâr-ı Sefer-i Sığetvar*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 133-134.

183 *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar. Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlih-i Müslimim ve Menâfi’i’l-Mü’minin, Hırzül-Mülûk*, haz. Yaşar Yücel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 98.

184 Şeyh Vefâyî Mehmed, *Osmanlı-Safevi Savaşlarına Dair Bir Kaynak. Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, haz. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 67: “yeniçeri tâ’fesi ağaları ile tûfeng ve harbîye müstağrak olup kal’anın etrâfında hâzırul-vakt olup durdılar.”

185 BOA, AE.SSLM.I., 1/10, vr. 4a, Gurre-i Şevval 919 ila 26 Cemaziyevlevvel 923/30 Kasım 1513-16 Haziran 1517 muhasebesi içinde: “Harbehâ-yı tâhire ki ber-yeniçeriyân-ı Dergâh-ı âli haride bûd.”

beraber Rodos'a yollanan kuşatma ordusunda da ehline teslim edilmek üzere 840 harbe bulunuyordu¹⁸⁶. 1555-56'da cebehaneye getirilen 1187 harbenin tanesine yirmişer akçe ödenmişti. Üstelik aynı muhasebe kayıtlarına göre, harbelerin kabzası için ayrıca masraf ediliyordu; bu vakitte alınan 1000 kabza-yı harbeye 2000 akçe sarf edilmişti¹⁸⁷. Keza cebecibaşına 1566 Mart'ında yollanan iki tezkereye nazaran yeniçerilere cebehaneden iki farklı seferde 600 ve elli adet harbe temin edilmesi isteniyordu¹⁸⁸. Şayet tüfekle mücehhez yeniçeri safları aynı zamanda kalkan taşımıyorsa – ki büyük ihtimalle böyle değildi –, mızraklı yeniçerilerin yine Osmanlı belgelerinde karşımıza çıkan yeniçeri kalkanlarıyla donatıldıkları düşünülebilir¹⁸⁹. Birçok başka yerde, mesela kale envanterlerinde görünen eflak kalkanı, en azından 1526 Mohaç seferi mühimmat listesine göre, zaten yeniçeri kalkanı namıyla bilinen savunma aracının bizatihi kendisiydi¹⁹⁰. 1513-17 ve 1518-19 cebebane-i amire muhasebelerine bakılırsa, bu kalkanlar Yanbolu'da imal edilip İstanbul'a yollanıyorlardı; kalkan başına ödenen birer akçelik mütevazı meblağdan hareketle bunların gerçekten de genel kullanıma mahsus, harcî savunma araçları olduğu söylenebilir¹⁹¹. İnebahtı yenilgisi sonrası donanma mürettebatı ve cenkçilerin yeniden toparlanması aşamasında cebehaneye yollanan emirlerden birinde diğer silahların yanı sıra 450 mızrakla beraber tam da aynı sayıda kalkan talep edilmesi, "harbe"li piyadenin kalkanlarla donatıldığı intibasını pekiştirmektedir¹⁹². Keza 1573'te İstanbul'dan Mısır'a yollanan kul karındaşlarına 300 tüfekle beraber yüz harbenin verilmesi benzer bir anlayışın sonucu olmalıdır¹⁹³. O halde, büyük ihtimalle, mızrak ve kalkanlarla donatılmış piyade yeniçeriler, piyade tüfekçi

186 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA.d.), 5643, s. 1: "harbehâ-yı çatal ma'a tâhir, 840 kıt'a"

187 Ö. L. Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 61.

188 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 2775, s. 1076, 10 Şaban 973/2 Mart 1566; 1199, 3 Ramazan 973/24 Mart 1566.

189 1547-1548 Osmanlı bütçesinde Dergâh-ı âli yeniçerileri için yapılan 5000 akçelik "harc-ı siperhâ" için bk.: Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XIX, S. 1-4, 1957, s. 256.

190 "Eflak kalkanı ki yeniçeri kalkanı derler": Emecen, "Büyük Türk'e Pannonia Düzlüklerini Açan Savaş", s. 84.

191 BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 9: "Ücret-i arabacıyân berây-ı âverden-i siperhâ-yı eflak an-Yanbolu ilâ cebehâne-i İstanbul, 1200 akçe; s. 29: Ücret-i kiracıyân berây-ı âverden-i siperhâ-yı eflak an-Yanbolu ilâ cebehâne-i âmire, 1240 kıt'a, be-her kıt'a fî 1, 1240 akçe."

192 BOA, Kamil Kepeci (KK), 67, s. 29, 13 Muharrem 980/26 Mayıs 1572.

193 BOA, KK, 67, s. 1008, 26 Şevval 980/1 Mart 1573.

yoldaşlarıyla birlikte, herhalde aslen onları korumak amacıyla çarpşıyorlardı. Bazen de Osmanlı kurmayları savaş meydanına sürdükleri piyade bölüklerini cenahlara yerleştirilen atlı askerlerle korumaya özen gösteriyorlardı¹⁹⁴.

II. Selim'in saltanat yıllarını tasvir eden 1581 tarihli *Şehnâme-i Selim Hân*'da yer alan bir minyatür, Osmanlı piyadesinin muharebe pratiği hakkında kayda değer ayrıntılar sunuyor. 1574'te Halkulvad kalesinin fethini konu edinen çizimde, karşılıklı iki sayfada dağınık halde bir başlarına duran yaya askerler dışında Osmanlı piyadesi dört müfreze şeklinde, büyük oranda kare formasyonları anımsatan surette resmedilmiş. Müfrezelerden biri salt tüfekçi neferlerden oluşuyor (sağ alt); tamamı börk kuşanmış bu askerlerin belinde taşıdığı barut vezneleri önemli bir detay teşkil ediyor. Bunların üstündeki (sağ üst) müfreze, bu kez bütünüyle kavuklu askerlerden oluşuyor. Bunların bir kısmı tüfekçiyken çoğunluğu mızraklı piyade teşkil ediyor. Tüfekçiler, formasyonun dış hattını tutarken mızraklı neferler iç kısımlara yerleşmiş. Bilhassa bu ikinci grup, batı ordularına mahsus olduğu söylenegelen karmaşık piyade formasyonlarının Osmanlılara o denli yabancı olmadığının kanıtlarından biri olabilir. Kale surlarının yakınında çizilen iki müfreze (sol üst ve sol alt) kalkanlarla donatılmışlar; bu, yine tüfekçi ve mızraklılardan teşekkül ettikleri halde atış menziline girdiği vakitlerde Osmanlı piyadesine kalkanlar dağıtıldığının göstergesi olarak yorumlanabilir¹⁹⁵.

194 Osmanlı askerî tarihini kayda geçiren birçok müellifin aksine, savaş meydanlarının tozuna toprağına bizzat bulanmış olan Evliya Çelebi'nin sözleriyle "Yeniçeriye sipâh askerin imdâd göndermek kanûn"du (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap: *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 32).

195 *Şehnâme-i Selim Hân*'daki minyatürlerin değerlendirmesi için bk.: Filiz Çağman, "Şehname-i Selim Han ve Minyatürleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, C V, 1973, s. 411-442.

Görsel 10: 1574 Halkulvad (La Goletta) seferinde Osmanlı piyadesi. *Şehnâme-i Selim Hân*, TSMK, III. Ahmed, 3595, vr. 147b-148a'dan detay.

b. Yeniçeri Safları ve Yaylım Ateşi

Erken modern tüfekçi piyadenin savaş meydanında kendini süvari saldırılarından koruyabilmesini sağlayan bir yol daha vardı. Disiplinli ve eğitilmiş ellerle açılan yaylım ateşi, istikrarlı bir ateş hattı oluşturarak bu hattın içine giren düşman askerleri açısından ölümcül bir tahribat yaratabiliyordu. Ateşi ve mermi menziline sabit tutmak isteyen tüfekçiler, bu amaçla saflar halinde sırayla ateş ediyor; saflar arasında ateş açmak için geçen zamandan istifade ederek silahlarını yeniden dolduruyorlardı. Bu sayede son saf tüfeğini boşalttığı anda tüfekçi birliğinin ilk safını teşkil eden askerler bir kere daha ateş edebilecek hale geliyorlardı.

Son araştırmalar, Osmanlı tüfekçilerinin, en geç 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, G. Parker'ın askerî devrimin batıya özgü sacayaklarından biri olduğunu farz ettiği "yaylım ateşi"ni uyguladığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda Günhan Börekçi, Osmanlı-Habsburg cephesinde, Uzun Savaş yıllarında tespit ettiği Osmanlı yaylım ateşi örneklerinin kökleri 16. yüzyılın başlarına uzanan eski bir askerî geleneğin uzantısı olabileceğini kabul eder. Ne var ki, belki de, ters yöne akan bir bilgi ve taktik transferi çok cüretkâr geldiğinden, 16. yüzyılın sonuna değin, Osmanlı askerlerinin birbirlerini gözeterek silahlarını doldurmalarını sağlayan saflar halinde dönüşümlü ateşe "yaylım" adının verilip verilemeyeceği hususunda kararsız kalır. Buna karşın 1593–1606 muharebeleri, yeniçerilerin saflar halinde çarpışma alışkanlıklarının yaylım ateşi uygulamasına tekâmül ettiği bir dönem olabilir. Nakşi tarafından çizilen *Nâdiri Divanı*'ndaki bir minyatür, 1595–1596 hadiselerinden ilham alınarak yapılmış temsili bir resim gibi olsa da,

Osmanlı tüfekçilerinin saflar halinde açtığı salvo ateşini örnekler. Osmanlılarda gözlemlenen yaylım ateşi denemeleri, G. Börekçi'nin yorumlamasıyla, bu yıllarda varlığını hissettiren üstün Habsburg ateş gücüne karşı geliştirilmiş bir Osmanlı çözümü olabilir¹⁹⁶.

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, 1605 Estergon kuşatmasından önce talim yapan yeniçerileri tasvir ederken açıkça bir yaylım ateşi tarifi yapmaktadır:

“... meydân ortasında yeniçeri alayları üç kat saf durup, tûfeng-endâz her biri fitilleri hâzır ve şâhî darbuzanlar yeniçerinin önlerinden zencirlenüp, dizdiler. Ba'dehû yeniçerinin evvelki safı tûfenglerin atduklarında, ikinci saf dahi atup, ba'dehû evvel atan saf iki kat olup, tûfenglerin doldurmağa mübâşeret üzere olurlar. Ve saff-ı sâlis atduklarında, ilerüde saff-ı sâni eğilür, tûfenglerin hâzır ederler. Ba'dehû evvelki saf tekrâr kalkup, tûfenglerin atarlar; kâ'ideleri ceng yüzünde vâki'dir ”¹⁹⁷.

G. Parker, yaylım ateşinin Hollanda ordusunda ilk kullanımına dair Börekçi'nin çalışmasından bir sene sonra yayımlanan makalesinde Osmanlı deneyimine temas eder¹⁹⁸. Parker, bu ateş açma yönteminin Osmanlılar tarafından bulunmuş olabileceği ihtimalini sessizce geçirir¹⁹⁹. Tarihlemede ciddi sorunlara yol açsa da, Hollanda taktiklerinin Osmanlı diyarlarına yayılmasında batılı araçların – şifâhî yollardan – oynayabileceği rolü öne çıkarmaya uğraşır. G. Parker, taktiğin teorik hazırlıklarını 1590'lı yıllara tarihlese de, Hollanda ordusunda belgelenen ilk yaylım ateşi uygulamasını 1600 Nieuwpoort muharebesine yerleştirir. Bu tarihle G. Börekçi'nin Topçular Kâtibi'ndeki kayıt ve Nakşî'nin minyatürüne dayanarak işaret ettiği 1597 yılını telif etmek olanaksızdır. Yine de, Parker açısından yaylım ateşi uygulamasının batılı köklerinden şüphe etmeye gerek yoktur. Piyade saflarının düzenli ve sıralı tüfek atışları, bir şekilde

196 Günhan Börekçi, “A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries Use of Volley Fire During the Long Ottoman-Habsburg War of 1593–1606 and the Problem of Origins”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LIX, S. 4, 2006, s. 407-438. Nakşî'nin TSMK, Hazine, nr. 889, vr. 26b'deki minyatürünün değerlendirilmesi için bk. s. 417-418.

197 *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi* (Metin ve Tahlil), haz. Ziya Yılmaz, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 437.

198 Parker, “Limits to Revolutions”, s. 358-360.

199 Osmanlı askerî tarihiyle ilgili bilgileri Börekçi'nin makalesinden alan yazar, Osmanlılar'da görülen yaylım ateşi uygulamalarını değerlendirirken Ârifî'nin Mohaç muharebesini betimleyen 1558 tarihli minyatürünü atlamıştır.

batılı askerî uzmanlar veya bir harp meydanından diğerine geçen paralı askerler vasıtasıyla Avrupa dışı toplumlara aktarılmış olmalıdır. G. Parker, bu bağlamda, Osmanlılara yayılım ateşi tekniğinin 1593–1606 çarpışmalarına katılmış batılı askerler tarafından öğretilmiş olabileceğini düşünür. Parker’a göre, bu tarihlerde Papa garnizonundan ayrılıp sultanın hizmetine giren Fransız ve Valon askerler yeni taktiğin Osmanlılarca öğrenilmesinde aracılık etmiş olabilirler. Ya da, Osmanlı devlet ricali, Nieuwpoort muharebesi hakkında ellerine geçen bir rapor vasıtasıyla Hollanda taktiklerinden haberdar olmuş olabilir²⁰⁰.

G. Ágoston, Osmanlı piyadesinin 1526’da Mohaç’ta dokuz saf halinde, sıralı şekilde ateş açtığının kaynaklarca teyit edildiğini belirttikten sonra, yine de, bu uygulamanın 16. yüzyıl sonlarında batıda görülen örneklerle ne derece benzeştiği hususunda emin olunamayacağını söyler. Bununla birlikte Topçular Kâtibi’nin 1605 senesi için tarif ettiği tüfek ateşleme usulü açıkça yayılım ateşidir. Ne var ki, G. Ágoston, Osmanlı tüfekçisinin yayılım ateş açma meziyetine haddinden fazla değer atfetmemek gerektiği uyarısında bulunur. Ne de olsa, 1596 Haçovası’nda, yani 1593–1606 Uzun Savaş’ının en büyük meydan muharebesinde dahi Osmanlı yayları tüfeklere nazaran daha ölümcül ve yıkıcı bir tesir yaratmıştır. Dahası, 17. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı tüfekçisinin yayılım denemelerine girişmesinin sebebi, Ágoston’a göre, en azından kısmen, yeniçeri mevcudunun şişmesi ve yeniçerilerin harp melekeleri ve disiplinlerini kaybetmelerıyla ilgili olabilir²⁰¹. Kanaatimce, Osmanlı yaylarının etkinliğine dair yapılan hatırlatma son derece yerindedir. Ágoston’un işaret ettiği üzere, 17. yüzyıl başında yeniçeri ortalarında hizmet edenlerin yüksek sayısı, bunların vasıflı okçular olarak yetiştirilmelerini güçleştirmiş olmalıdır; oysaki askerî tarihçilerin uzun süredir üzerinde ittifak ettikleri üzere tüfekçi piyade eğitimi daha kolaydır.

200 Osmanlı hizmetine giren Fransız ve Valon askerler için: Caroline F. Finkel, “French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593–1606”: The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C LV, S. 3, 1992, s. 451–471; Péter Sahin-Tóth, “À propos d’un article de C. F. Finkel: quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Pápa”, *Turcica*, C XXVI, 1994, s. 249–255. İngiliz kraliçesi Elizabeth’in Osmanlı sarayına yolladığı mektup: Jashua M. Stein, “A Letter to Queen Elizabeth I from the Grand Vizier as a Source for the Study of Ottoman Diplomacy”, *Archivum Ottomanicum*, C XI, 1986 [1988]), s. 231–247.

201 Ágoston, “Firearms and Military Adaptation”, s. 95–98.

Görsel 11: 1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşında yaylım ateşi açan yeniçeriler, *Nâdiri Divanı*, TSMK, Hazine, 889, vr. 26b.

F. Emecen, yaylım ateşinin Osmanlı kökenleri konusunda çok daha açıktır. Onun değerlendirmesinde, Osmanlı yeniçerileri, yaylım ateşini, en geç 16. yüzyılın başlarından itibaren tarihsel olarak birikimli ilerleyen bir gelişim çizgisi içinde tatbik etmişlerdir. Emecen'e göre, örneğin, 1514'te Çaldıran düzlüğünde Safevi süvari hücumunu karşılayan Osmanlı ordusunun öncelikli taktiği araba ve zincirlerle korunan merkez hattına konuşlandırılmış tüfekçi ve okçu birliklerinin savunma ateşiydi. Sultan Selim, bu esnada ileri çıkarak hasmıyla boğuşmaya girmek isteyen yeniçeri bölüklerini düşmanın "bir ok atımı" mesafeye girmesine değin manevra icra etmekten men etmişti. Yeniçeri tüfekçi ve okçularının muharebeye müdahalesi evvela üzerlerine atılan Safevi süvarisine yakın menzilden ateş açmak şeklinde olmuştu²⁰². Yaylım ateşi uygulamasının en bariz örneklerinden biri olan 1526 Mohaç muharebesinde, yeniçeri bölüklerinin düzenli saflar halinde açtıkları sıralı ateşin mücadelenin seyrini ciddi biçimde etkilediği açıktı²⁰³. Kandiye hahamı Eliya Kapsali'nin 1523'te yazdığı *Seder Eliyahu Zuta* isimli eserde, ateş sürekliliği sağlamak adına yeniçerilerin bir bölümünün ateş ederken diğerlerinin silahlarını doldurup hazırladıklarını belirtmesi burada anılmalıdır²⁰⁴. Nihayet,

202 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 133 ve 142.

203 Emecen, "Büyük Türk'e Pannonia Düzleklerini Açan Savaş", s. 70-75.

204 Her ne kadar, E. Kapsali'nin ateşli silahların Osmanlı İmparatorluğu'nda kabulünde Yahudi göçmenlere biçtiği rol biraz abartılı olsa da, bilhassa 1522 Rodos kuşatmasına dair bilgilerinin hayli sıhhatli olduğu söylenebilir (Aryeh Shmuelevitz, "Capsali as a Source for Ottoman History, 1450-1523", *International Journal of Middle East Studies*, C IX, S. 3, 1978, s. 342).

1596 Haçovası muharebesinde, Alman topraklarından gelen kıtalar, bu savaşta da “topların ardında üç saf halinde sıralanmış yeniçeri tüfekçileri”nin ateş etme tarzlarını batıya taşımış olabilirlerdi²⁰⁵.

C. Imber, erken modern Osmanlı askerî tecrübesine dair bilinenleri gözden geçirdiği yakın tarihli bir makalesinde yaylım ateşi hususunda revizyonist bir tutum takınır. Makalesinin geri kalan sayfalarındaki ısrarcı muhafazakârlığına karşın Osmanlı askerî kıtalarının erken tarihli yaylım ateşi denemelerine atıfta bulunur; Imber’e göre, anlaşılan o ki, Nassaulu Willem Lodewijk, süreğen yaylımlar atmak için bir safın ateş ettiği esnada diğer safların silahlarını doldurduğu şemayı iddia edilen aksine Roma ordusundan değil, Osmanlı uygulamalarından ilham almıştı²⁰⁶.

Görsel 12: 1526 Mohaç muharebesinde birbirine zincirlenmiş topın arkasından saflar halinde ateş açan Osmanlı tüfekçisi (Ârifî Fethullah Çelebi’nin 1558 tarihli *Süleymannâmê*’sinden, TSMK, Hazine, 1517, vr. 224a).

Bana kalırsa, Osmanlı yaylım ateşine dair tarihî atıfların 16. yüzyılın sonunda belirginleşmesinin sebebi, Osmanlı tüfekçisinin gerçekten de neredeyse bir asırdır sahip olduğu bir alışkanlığı kitleleştirme çabasıdır. Bilhassa Topçular Kâtibi’nde geçen nice örnek, yeniçerilerin 17. yüzyılın hemen dönümünde, Uzun Savaş’ın (1593–1606) devam ettiği yıllarda, Okmeydanı ve Etmeydanı’nda odabaşları nezaretinde atış talimleri yaptığını teyit eder.

²⁰⁵ Emecen, “Ateşli Silahlar Çağı”, s. 80–81. Krş.: *Topçular Kâtibi*, I, s. 162.

²⁰⁶ Imber, “The Transfer of Military Technology”, s. 20. Imber, Osmanlı yaylım ateşi uygulaması hakkındaki görüşlerini Emecen’in bulgularına dayandırıyor.

Abdülkadir Efendi'nin sıraladığı olaylar iyi tetkik edilirse, yeniçerileri haftada iki veya üç gün talim meydanlarında buluşturmaktan maksat, acemi oğlanları ve hatta kimi zaman bostancılardan “bedergâh” edilen yeni askerleri tüfekle hemhal etmekti²⁰⁷. Bir sonraki bölümde derinlemesine ele alınacağı üzere, 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ordusu esaslı bir şekilde büyümeye başlamıştı. Başka bir deyişle, bir zamanlar 4000 kişilik seçmece bir kıtanın taktiksel davranışını ordunun kalabalık birimlerine yaygınlaştırmak, ya da en azından daha kalabalık bir tüfekçi kitlesini verimli kullanabilmek adına tüfekle yapılan talimler kaçınılmaz bir zorunluluğa dönüşmüştü. Bu, Osmanlılar açısından tüfeği ve yaylım ateşini öğrenmekten çok, tüfeği ve yaylım ateşini dalgalar halinde Osmanlı ordusuna katılan yeniyetme piyadelere öğretmekle alakalıydı.

Tartışmanın düğümü, bir kez daha, tarihsel mekânı genişleterek küresel tarihe dair bildiklerimizi bir araya getirmek suretiyle aşılabileceği gibidir. Şöyle ki, Roberts ve Parker'ın ilk olarak 16. yüzyılın sonlarında Hollanda'da icat edildiğini iddia ettikleri yaylım ateşi, 16. yüzyıl itibarıyla dünyanın birçok köşesinde zaten epeyce yaygın bir uygulamaydı. Çinli general ve askerî uzman Qi Jiguang, 1560'da basılan *Ji xiao xin shu* isimli risalesinde Ming alaylarının daha fazla sayıda tüfekçi ihtiva etmesini tavsiye etmekle kalmıyor; bu tüfekçilerin etkili bir yaylım ateşi açabilmeleri için takip etmeleri gereken basamakları teker teker anlatıyordu. Tüfekçi neferler, düşman alaylarına yeterince yaklaşıp değin silahlarına davranmamalıydılar; keza tüfeklerin hep birden aynı anda ateşlenmesi yanlıştı. Böyle olduğu takdirde tüfekleri yeniden doldurmak zaman alacağından düşmanın ileri hamlesinde birçok insan savunmasız kalırdı. Doğru mesafe yüz adımlık menzildi (o vakitlerdeki Çin ölçüleriyle 150 metre). Hasım kuvvetler bu mesafenin içine girene değin hiçbir şey yapılmamalıydı. Qi Jiguang'ın tasavvurunda (askerliğe ilişkin başka eserleri de vardı) tüfekçi safları farklı derinliklerde olabiliyordu; ama *Ji xiao xin shu*'da beş saflık bir tüfekçi birliği tarif etmişti. Bu tüfekçi safları, düşmanın yaklaşması üzerine bir bambu flütünden gelen işaretle diğer piyade kıtalarının önüne çıkıyor; yine borazanların talimatına göre her saf sırası geldiğinde ateş açıyordu. Beş safın silahlarını boşaltmasının ardından geleneksel yakın dövüş silahlarını kullanmaya devam edenler, muharebe hattının önüne geçerek savaş nidalarıyla hücum geçiyorlardı. Tabii ki, tüfek ateşini sürekli kılmak da mümkündü.

Görsel 13: Ming tüfekçisi yaylım ateş talimi yaparken. Bi Moakang'ın *Jun qi tu shuo* adlı askerî risalesinden, yak. 1639.

Qi Jiguang, tüfekçilerin harp meydanının hercümerci içinde silahlarını doğru düzgün doldurup ateşleyebilmeleri için sürekli talim öneriyordu. Bunun için namlu temizleme, tüfek doldurma ve ateşleme işlemlerini tarif edilmiş basamaklar haline getirmişti; tüfek talimlerinde askerin diline pelesenk olmuş, ateşleme işleminin merhalelerini birer birer ezgiye döken bir şarkı bile vardı²⁰⁸. 1590'larda Japon istilasının ardından Kore'de kaleme alınan askerî risalelerde Qi Jiguang'ın fikirleri esas alındı. Koreli tüfekçiler, Jiguang'ın Çinli tüfekçiler için öngördüğü talimlerin benzeriyle eğitilmeye başladılar²⁰⁹.

Japonya'da da durum aşağı yukarı aynıydı. Bu ada devleti, modern devlet aygıtının teşekkülü bahsinde olduğu gibi, anakaradan kopuk yalıtılmış doğasıyla erken tarihli ateşli silahların taktiksel kullanımı konusunda mükemmel bir laboratuvar işlevi görür. Derebeyi Oda Nobunaga, 16. yüzyılın ortasında tüfekli askerlerine salvo atış talimleri yaptırmaya başlamıştı. 1575 Nagaşino muharebesinde, sayıları 3000'i bulan Nobunaga'ya bağlı tüfekçi birlikler, süvari taarruzlarına karşı çitlerin korumasına sığınarak saflar halinde nöbetleşe ateş açma becerisi sergilemişlerdi²¹⁰. Bu yöntem, namludan dolan arkebüzlerin

²⁰⁸ Tonio Andrade, "The Arquebus Volley Technique in China, c. 1560: Evidence from the Writings of Qi Jiguang", *Journal of Chinese Military History*, C IV, S. 2, 2015, s. 115-141.

²⁰⁹ Tonio Andrade, Hyeok Hweon Kang, Kirsten Cooper, "A Korean Military Revolution? Parallel Military Innovations in East Asia and Europe", *Journal of World History*, C XXV, S. 1, March 2014, s. 247-276.

²¹⁰ Parker, *Askerî Devrim*, s. 244-250. Japon ateşli silahlarının taktik kullanımı için bk. Delmer

tükettiği zaman zarfında, tüfekçilerin atlı hücumları karşısında savunmasız kalmasını engellemek için düşünülmüş bir tedbirdir. Japon ateş açma tekniğinin batılı topraklara ilham olmuş olabileceği düşünülmeyeceğine göre, bu sayfalarda ele alınan yaylım ateş uygulamalarının hepsi, kendi başlarına, belirli bir miktarda hafif ateşli silah kullanan askerî birliklerin şartların zorlamasıyla doğaçlama uyguladıkları bir yöntem olmalıdır. Burada keşif veya icat gibi fazlasıyla anlam yüklü bir tanımlama yapmaktan kaçınıyorum; tüfekçinin yaptığı şey, bir bakıma, saflar halinde dizilip sırayla atış yapan piyade okçu yoldaşlarını taklit etmekten ibaretti. Bu, birçok yerde, en azından Japonya, Çin ve Osmanlı örneklerinde, şüpheye yer bırakmayacak açıklıktaydı; tüfekçiler zaten ilk olarak sırayla, saflar halinde ok atan okçu yoldaşlarının yanına yerleşmişler, zaman ilerleyip hafif ateşli silahlar ordu envanterinin başköşesine kurulduğunda yine okçuların yerine geçmişlerdi. Bu haliyle menzilli silahlar kullanan piyade açısından süreklilik ilişkisi yeterince bariz görünüyor.

Görsel 14: 1575 Nagaşino muharebesinde Japon tüfekçisi çitlerin önünde ve arkasında süvari hücumunu karşılarken, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle-of-Nagashino-Map-Folding-Screen-1575.png>.

Tabii ki, bu metot, ateş etme zamanlaması, safların düzeni ve muharebe hattının çizgisel bir mevziiyi işgal etmesi bakımından erken modern dönemde

M. Brown, "The Impact of Firearms on Japanese Warfare, 1543-98", *Far Eastern Quarterly*, C VII, S. 3, May 1948, 236-253; Kenneth M. Swope, "Crouching Tigers, Secret Weapons: Military Technology Employed during the Sino-Japanese-Korean War, 1592-1598", *The Journal of Military History*, C LXIX, S. 1, January 2005, s. 11-41.

sık rastlanmayan bir askerî disiplin gerektireceğinden her yerde göze görünür hale gelmeyebilir. Fakat bu yönde fikir ve denemeler Avrupa'da 16. yüzyılın ikinci yarısında Hollanda tecrübesinden önce kayıt altına alınmıştır. Görünüşe bakılırsa, ateşli silah taşıyan birliklerin saflar halinde dizilmesi fikrinin öncü isimlerinden biri, bu düşüncesini 1579 yılında yazıya döken Thomas Digges olmuştu. Bununla birlikte dairevî ilerleme ile ilgili atıflara Thomas Styward'ın 1581 tarihli ve William Garrard'ın 1591 tarihli (aslen 1587'den önce tamamlanmış) yazılarında ve Sir Francis Walsingham'ın 1588 yılındaki konuşmasında rastlanabilir²¹¹. Keza John A. Lynn, Fransızların, çizgisel hatlara ve küçük askerî birimlere Hollanda ve İsveç örneklerinden bağımsız olarak geçtiklerini tespit etmiştir²¹².

Son zamanlarda batıdaki devrimci askerî yeniliklerin kuzeyli Protestan güçlerle haddinden fazla ilişkilendirildiğine dair bir eleştiri akımı da vücut bulmuştur. Buna göre, yaylım ateşinin nasıl icra edilmesi gerektiğine dair öncü fikirler dâhil, erken modern döneme mahsus birçok atılım Alçak Ülkeler'den evvel İspanyol topraklarında dile getirilmişti. İspanyol piyadesi, 1522'de Biccoca'da ve 1525'te Pavia'da hasımları karşısında sürekli ateş gücünü temin edebilmek amacıyla bir safın eğilip tüfeklerini doldurduğu esnada arkadaki safın öne çıkıp ateşe devam ettiği bir taktiği benimsemişti²¹³. O sebeple olsa gerek, 1552'den 1555'e Osmanlı memleketinde esaret hayatı yaşayan İspanyol Pedro, Osmanlı kıtalarının saflar halinde açtığı ateşi anlatırken hiçbir surette şaşkınlık belirtisi göstermiyordu; onu dinleyenler de (eser üç kişinin sohbeti tarzında kaleme alınmıştır). Pedro'ya sorulursa, meydan muharebesinde işi gören bilek ve tüfekti; piyadenin yaylım ateşiydi. Hıristiyan âlemine dönmenin rahatlığını yaşayan eski tutsak, her ne kadar bunları Osmanlıların Safevilerle savaşı bağlamında zikretse de, tüfekçi piyadenin o devrin ordularındaki genel rolüne atıfla geniş zaman kullanıyordu. Ordularda farklı boylarda neferler bulunduğu için yaylım ateşine etkili bir hal vermek kolaydı. Tek yapılması gereken en öndeki safa diz çöktürmek, onların arkasına kısa boyluları, en arkaya uzun boylu askerleri yerleştirmekti. Bunların hepsi birden ateş ettiğinde menzıl

211 Parker, "Askerî Devrimi Savunmak", s. 296, not. 24; "Limits to Revolutions", s. 337-338.

212 John A. Lynn, "Tactical Evolution in the French Army, 1560-1660", *French Historical Studies*, C XIV, S. 2, Autumn 1985, s. 176-191.

213 Fernando González de León, "Spanish Military Power and the Military Revolution", *Early Modern Military History, 1450-1815*, ed. Geoff Mortimer, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2004, s. 28.

içinde kalan düşman unsurlardan kurtulabilen bulmak zor olurdu²¹⁴. Keza modern araştırmacılarından Fernando González de León, İspanyol komutan Martín de Eguiluz'un sürekli ateş edebilmek maksadıyla her biri beş askerden oluşan üç saf oluşturulmasını savunduğu eserini 1586'da kaleme alıp 1592'de neşrettiğini belirterek Felemenk Maurits'in konuyla ilgili mektubundan iki sene önce batı kamuoyuna malum olan bu yazının askerî devrim anlatımında göz ardı edilmesini eleştirir²¹⁵. Ayrıca 1605'te, Dobriyniçi'de (Dobrun), Rus tüfekçilerin Leh ve Kazak süvarilerine karşı Felemenk tarzı bir yaylım ateşi denediklerine dair tarihi veriler mevcuttur²¹⁶.

Bu meyanda, tartışmanın en başına dönüp, G. Parker'ın yaylım ateşini askerî devrimin dönüştürücü şartlarından biri olarak takdim ederken hata yaptığı belirtilmelidir. Yeni ateş açma tekniklerini "icat" etmek için klasik metinleri inceleyen askerî dehalara değil, üzerine dörtnele gelen ağır süvarinin yıldırıcı görüntüsü karşısında bin bir güçlük çıkaran tüfeklerini doldurmaya çalışan piyadelerin fiili tecrübelerine ihtiyaç duyulmuşa benzemektedir. Bu sahada oynadıkları öncü rolün hakkını vermek kaydıyla, 16. yüzyılın başlarından itibaren muharebe repertuarına arkebüz cinsi hafif ateşli silahları dâhil eden Osmanlılar için de durumun farklı olmadığını söylemek yeterlidir.

Bu haliyle yaylım ateşi, hasbelkader ateşli silahlarla tanışan birçok erken modern askerî teşkilatın çoğunlukla doğaçlama yollardan keşfettiği bir müdafaa taktiği olarak askerî repertuara yerleşmiş görünüyor. Burada ele alınan 16. yüzyıl örneklerinin hepsi, ister piyadenin sırayla, nöbetleşe, komut bekleyerek yaptıkları atışlar olsun (Osmanlı uygulaması böyleydi), ister ateş açan safın geriye ilerleyerek yerini arkadaki safa bıraktığı kontramarşlar olsun, aslen müdafaa amaçlı taktiklerdi. Sürekli ateş gücüyle belirli bir mevziyi korumaya hizmet ediyorlardı. Oysaki tüfekçi piyadeleri taarruz eylemlerine katmak başka işti. Bunun için safların bir yandan ateş ederken düzenli bir yürüyüş icra ettikleri

²¹⁴ *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati. 16. Yüzyıl'da Türklerle Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*, çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 134-135.

²¹⁵ "Doctors of the Military Discipline": Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period", *Sixteenth Century Journal*, C XXVII, S. 1, Spring 1996, s. 73-74. Askerî devrim tezinde İspanyol Habsburglarına biçilen rolün eleştirisi için ayrıca bk. Robert A. Stradling, *Spain's Struggle for Europe, 1598-1668*, The Hambledon Press, London 1994, bilhassa bk.: "Seventeenth-Century Spain: Decline or Survival?", s. 3-32. Tüfeklerle mücehhez piyade kitalarından üçlü saflar oluşturmak bu dönemde hayli yerleşik bir uygulamâ haline gelmiş gibidir. Krş. *Topçular Kâtibi*, I, s. 23, 149, 201-202.

²¹⁶ Davies, "Rus Askerî Gücünün Gelişimi", s. 169.

İsveç usulü kontramarştan daha iyi bir çözüm görünmüyordu. Kontramarş tertibi alan piyade hatları, ateş eden safın tüfeğini yeniden doldurmak üzere durduğu aralarda bir gerideki safın öne çıkıp silahını ateşlemesi esasıyla harp ediyordu. Ne var ki, 1620'lerde G. Adolphus önderliğinde sıkı bir talimden geçen İsveç kıtalarının altı saflık derinlikle icra ettikleri hareketli ve sürekli ateş uygulamalarına kadar kontramarş daha ziyade kâğıt üzerinde kaldı.

Her halükârda yaylım ateşi ile Adolphus'un uygulattığı kontramarş arasındaki sınırlar büyük ölçüde muğlaktı. 17. yüzyılın ikinci yarısında çok daha kalabalık tüfekçi kıtalarına sahip batılı ordular, ateş gücünden azamî nispette yararlanmak amacıyla çizgisel muharebe taktiklerini geliştirinceye değin piyadenin elindeki ateşli silahlar aslen savunma araçları olarak kaldı. Esasında, bu tarihten sonra da, nereden bakılsa 18. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar çizgisel muharebe anlayışını tam anlamıyla yerleştirmek mümkün olmadı. Ne de olsa, 18. yüzyıldan önce, süngü ve çakmaklı tüfeklerin sıradan erin teçhizatı arasına henüz girmemiş olduğu tarihlerde, kıtalar arasında boşluk bırakılmadan kurulan düz hatların kendi başlarına ayakta durabilmeleri çok zordu²¹⁷.

Doğrusu istenirse, 16. yüzyılda Osmanlı tüfekçilerinin silahlarını yalnızca müdafaa amacıyla kullanmayıp taarruzlara iştirak ettiklerine dair bazı karineler vardır. Sucudî, 1516 Mercidabık muharebesinde Osmanlı barutlu silahlarının sürekli/kesintisiz (*ale'l-istimrâr*) ateşlendiğini yazar²¹⁸. Bu ibare tek başına fazla anlam ifade etmese de, Ada'î-i Şirâzî'nin bu savaşta yeniçerilerin muharebe hattındaki başlangıç yerlerini terk edip ileri yürüdüklerini belirtmesi, Osmanlı tüfekçilerinin bu tarihlerde hücum amaçlı manevralara iştirak ettiklerinin göstergesidir²¹⁹. F. Emecen'e göre, (yeniçerilerin bu tarihte fitilli tüfekler kullandıkları hesaba katılırsa) hücumla kalkan yeniçeriler, yürüyüşleri esnasında önlerine çaprazlamasına siper edilen arabaların korumasından istifade etmiş olmalıydılar²²⁰. Orta Asya ve Hint diyarları hakkındaki kitabını 1583'te tamamlayan Seyfi Çelebi'ye bakılırsa, Hindistan'da vuku bulan "fıl cenkleri"nde de, filin üstünde ve yanlarında hazır bulunan tüfekçi ve okçular fillerin ileriye

217 Black, *A Military Revolution?*, s. 20-26.

218 *Selimnâme*, vr. 74a'dan iktibas eden Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 233.

219 *Adâ'î-yi Şirâzî ve Selim-nâmesi (İnceleme-Metin-Çeviri)*, haz. Abdüsselam Bilgen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 151: "Yeniçeri askerleri de yerlerinden kalkarak/ Kin ve düşmanlık ateşini tutuşturdular/ Top ve tüfek sesleriyle insan çılgınlıkları yüzünden/ Yeryüzü tir tir tireyip güneşin yüzü sarardı."

220 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 237.

çıkarıldığı anlarda birbirleriyle savaşıyorlardı²²¹. Yaya tüfekçinin bu örneklerde sergilediği saha performansı ancak takdir edilebilir; lakin bunların 17. yüzyılın ikinci yarısında ete kemîge bürünen kontramarş uygulaması olmadığını hatırlatmak gerekir.

Osmanlı askerî kademeleri, batılı orduların üstün disiplin ve manevra kabiliyetine dayalı kontramarş taktiklerinin fark yaratıcı doğasını daha ziyade 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren keşfetmeye başladılar. 1664 yazında St. Gotthard'da müttefik ordusu karşısında hezimete uğrayan Osmanlı ordusunda savaşıyan Evliya Çelebi, Avusturya ve Fransız süvari ve piyadesinin saflar arasındaki mesafeyi açmadan düzenli ateş ederek yaptıkları manevranın kurbanlarını aynelyakin görmüştü²²². Elçi Zülfikar Ağa, 1688'de tutulduğu Habsburg ordugâhında, Avusturya ordusu hakkında hayli sitayiş yüklü tespitler yapmıştı. “Nemçe cenkçi”leri, belki tek tek ele alındıklarında yiğit cengâverler olmayabilirlerdi; ama ordu tertibine son derece titizlikle dikkat edildiği tartışılmazdı. Askerî bölükler öbekleşmekten uzak durdukları gibi, harp esnasında hiçbir surette birbirleriyle karışmıyorlardı. Habsburg ordusunda sağlanan bu manevra disiplininin sebebi, askerî birimlerin Osmanlı ordusuna nazaran çok daha fazla sayıda komuta kademesine sahip olmasıydı²²³. Osmanlı diplomatı, kendisi farkında olmasa da, bu tarihte, 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde iyice gün yüzüne çıkacak çizgisel muharebenin önkoşullarından biri olan kalabalık bir komuta heyetinin varlığını tespit etmişti. 17. yüzyılın sonlarındaki Uzun Savaş'ta iki sene boyunca Avusturyalıların elinde tutsak kalan Esirî Hasan Ağa da benzer kanaatlere sahipti. Devir cengâverlik devri değildi; yalnkılıç düşmanın üzerine atılan gözüpek komutanlar yerine askerlerine söz dinletmesini bilen, en son geliştirilen taktiklere vâkıf, stratejiden anlayan serdarlara ihtiyaç vardı²²⁴.

221 *L'Ouvrage de Seyfî Çelebi: Historien Ottoman du XVIe Siècle*, ed. Joseph Matuz, Librairie Adrien Maisonnueve, Paris 1968, s. 107-109.

222 Evliya Çelebi, VII, s. 37: “... gûyâ karıncaya binmiş âheste âheste asker-i İslâmî kıra kıra nehr-i Raba kenârına gelmede;” s. 38: “... bilâ acele âheste âheste revîş ile sürü sürü domuz topu olup asâkir-i İslâmî ta’kib ederek aslâ askerinin kafâlarından ayrılmayıp ”

223 *Viyana’da Osmanlı Diplomasisi: Zülfikâr Paşa’nın Mükâleme Tahriri 1688-1692*, haz. Songül Çolak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 63-64.

224 Georgios Theotokis-Aysel Yıldız, “Diffusion of Military Knowledge in the 17th Century Ottoman Empire: the Case of Esirî Hasan Ağa’s ‘Advices to Commanders and Soldiers’”, *War and Conflict in the Mediterranean Sea*, ed. Georgios Theotokis, Aysel Yıldız, Abdulmennan Mehmet Altıntaş, *Mediterranean Chronicle*, C VIII, 2018, s. 105-142.

Ne var ki, savaş meydanında takdire şayan bir eşgüdüm sergileyen ve ateş gücü yüksek askerî formasyonların bir zaafı vardı. Bunlar, aldıkları askerî eğitim ve taşıdıkları silahların doğası gereği çarpışmanın kılıç mesafesine indiği anlarda çaresiz kalıyorlardı. III. Ahmed'e takdim edilen 1718 tarihli takririn sahibinin sözleriyle ifade etmek gerekirse, Avusturya birliklerinin neredeyse tek marifeti tüfek kullanmaktır; kılıç devreye girdiği andan itibaren pek bir askerî değerleri yoktu. Bununla birlikte aynı neferlerin büyük bir disiplinle icra ettikleri salvo atışları öylesine etkiliydi ki, tek başına savaşın galibini belirleyebilirdi²²⁵. İbrahim Müteferrika, batı askerî dünyasında yaşanan gelişimlere dair bu tür gözlemleri genişletip derinleştirdiği ıslahat risalesini 1732'de bastı. Osmanlı âlimi, Rus askerî kurumlarını görece sistematik bir tahlile tabi tutmuştu; onun da fıkri, başka bazı maddelerin yanı sıra Osmanlı ordusundaki subay adedini artırıp batı tarzı yaylım ateşi uygulamalarını taklit etmekte²²⁶.

Kanaatimce, Osmanlı piyadesi, 17. yüzyılın sonlarına kadar belli bir hattı tutmak adına açtıkları yaylımlar dışında hücumla kalktıklarında deniz muharebelerindeki “tek atış stratejisi”ne benzer bir anlayışla çarpşıyorlardı. Buna göre, kaba bir analogiyle, kadirgalar çağının savaşları, nasıl ilk atıştan sonra mahmuzlama ve bordalamayı ihtiva ediyorsa, kara savaşlarında muharip birlikler, yakın menzilden yaptıkları tek atışın ardından göğüs göğse mücadeleye dalıyorlardı. Örneğin, 1585'te Tebriz'i kuşatan Safevi askerlerinin kuşatma hatlarına bir huruç hareketi düzenleyen Osmanlı savaşçıları, “bir uğurdan” açtıkları ateşin ardından kılıçlarına davranmışlardı²²⁷. 1664'te Rába suyunun öte yakasına çıkan Osmanlılar, nehrin karşı yakasından aldıkları topçu desteğiyle birlikte evvela tüfekleriyle kendilerine alan açmışlar; sonra göz kamaştırıcı bir çabuklukla imparatorluk kıtalarına bindirerek muharebenin ilk aşamasında bariz bir üstünlük sağlamışlardı²²⁸. Osmanlı muhاریpleri, 1678

225 Faik R.Unat, “Ahmet III. Devrine Ait Bir ıslahat Takriri: Muhayyel Bir Mülakatın Zabıtları”, *Tarih Vesikaları*, C I, S. 2, Ağustos 1941, s. 112-113: “ kaç saf ise ale't-tertib birinci saf fitilden ateş saçtığı gibi geriye çekilip, saff-ı sâni hâzır ve âmâde bulunmağla anların yerine gelip bunlar dahi ”

226 Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlül-Hikem fî Nizâmî'l-Ümem*, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 1995, s. 162-191.

227 *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, s. 74: “Bir uğurdan tûfeng atup tiğ-i miğ-günları uryân idüp mâr-ı ejderhâleyin ol meterislere sarıldılar.”

228 Johann von Stauffenberg, *Gründliche warhafftige und unpartheyische Relation des blutigen Treffens/zwischen dem Erbfeinde Christlichen Nahmens und Blutes auff einer/und dem Christlichen Kriegsbeer auf anderer Seiten/gehalten den 1. Augusti An; 1664 bey S. Gotthard in Ungarn*, Christoff Fischer, Regensburg 12 Febr. Anno 1665, s. 30-33.

Çehrin'de de, düşmanla burun buruna kalındığı anlarda tüfekleriyle yakın mesafeden ateş açmaya çalışmak yerine kılıç, teber ve balta gibi geleneksel muharebe araçlarının kesinliğine bel bağladılar. Osmanlı piyadesi, ateşli silahlarını genellikle metrislerden çıkmadan hemen önce son bir kez yayılım atarak hücumla geçilen mintıkayı “taramak” için kullanıyordu²²⁹.

6. Burçlar, Kuleler, Hisar-Peçeler: Erken Modern Osmanlı Kale Mimarisi

a. Erken Modern Tahkimat Sistemi ve Osmanlılar: Teknik Bilgi ve Yerel Kaynaklar

Klasik dönem Osmanlı askerî mimarisi hakkında bilinenler fazla değildir. Mevcut bilgi külliyatı, son yıllarda askerî tarih perspektifinden hareketle yapılan tek tük çalışmalar istisna tutulursa, neredeyse tamamen sanat ve mimarlık tarihçilerine aittir. Osmanlı kalelerini ele alan ilk eserler, birçok alanda olduğu gibi evvela batılı araştırmacıların tezgâhından çıkmıştır. Osmanlı kale mimarisine dair genel kanaat ve yargıları belirleyen bu çalışmalar, 18-19. yüzyıllarda Osmanlı askerî yapısının içine düştüğü acziyete şahitlik etmiş batılı gözlemcilerin seçici yorum ve değerlendirmelerinden epeyce etkilenmişti. Bunlara göre, Osmanlılar, siyasal varlıkları boyunca az sayıda kale inşa etmişlerdi; yaptıkları savunma yapıları etkili ve başarılı örnekler değildi. Osmanlı topraklarında tesadüf edilen iyi kaleler, batılı mühendis ve teknisyenlerin elinden çıkma yapıları. Kötü örnekler, zaten zayıf işçilikleriyle kendilerini ele veriyorlar; Türklere ait olduklarını belli ediyorlardı²³⁰. Daha insafli değerlendirmeler, 17. yüzyılın sonlarına değin Osmanlıların aslen bir müdafaa stratejisine ihtiyaç duymadıkları, Orta ve Doğu Avrupa'da en büyük tehdidin zaten bizzat Osmanlılar olduğunu söylüyordu²³¹.

15-17. yüzyıllar, hakikaten de, Avrupa'da kale inşa tekniklerinin esaslı dönüşüme uğradığı bir devirdi. Ateşli silahlar harp meydanlarında arz-ı

²²⁹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, haz. Nazire Karaçay Türkal, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 731: “ ilerü metrislerde olan yeniçeri ve cebeci ve serdengeçdilerinin ve sâir tevâif-i askerin manzûrları olup bir yayılım kurşun atdıktan sonra seyl-i seyf üzerlerine hamle ve hücum eylediklerinde ...” Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 144-145.

²³⁰ Albert Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, Mémoires de l'Institut français d'archéologie de Stamboul, Paris 1934; Kevin Andrews, *Castles of the Morea*, American School of Classical Studies at Athens, 1953.

²³¹ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 252-253.

endam etmişti. Ortaçağın ince ve yüksek surları, semaya yükselen kuleleri, istikrarlı ve ısrarcı topçu ateşi karşısında çaresizdi. 15. yüzyılda kale inşa ve tamiratıyla ilgilenenlerin aklında başlıca iki kaygı vardı: kaleye yönelen top ateşi karşısında duvarları daha dayanıklı hale getirmek ve kuşatıcı birliklere içeriden ateş açabilmek için top platform ve mazgalları ayarlamak. Her halükarda duvarlar daha kalın inşa edilmeliydi; bu sebeple sur yüksekliğinden feragat edildi. Gülleler çoğunlukla düz bir yol takip ettiğinden dış duvarları top mermisini sektirecek şekilde meyilli inşa etmek akıllıca bir çözümdü. Bu arada, aynı sebeple, surların köşelerini tutan burçlar dairevî/yuvarlak bir görüntü alıyordu; bu şekilde gülle sadmesini azaltmak mümkündü. Kale savunmasını mümkün olan en uzak noktadan başlatabilmek adına geniş hendekler kazılıyor; hendek önüne yerleştirilen yığma istihkâmlarla sur duvarları kuşatmacılardan saklanıyordu. Bu sayede surların büyük bölümünü hendeğin gerisine saklamak mümkündü; top ateşine açık satıh azaltılıyordu. Buna karşın bir yolunu bulup hendeğin içine girebilen kuşatmacı neferler, karşılarında yine de epeyce heybetli bir duvar bulacaklardı. 15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başlarında dairevî burçlar rağbet görürken kargir/taş duvarların yanı sıra sıkıştırılmış topraktan yükselteler kullanmak yaygınlaştı²³².

Kimi tarihçiler, bu haliyle, erken modern kale mimarisinde yaşanan dönüşümün tedricî bir nitelik taşıdığını ileri sürdüler. 15. yüzyıl, hatta daha öncesinden itibaren, ortaçağ kaleleri her tamirat ve elden geçirmeye birlikte kısmî değişiklikler yaşıyorlardı²³³. Buna karşın C. Duffy ve G. Parker gibi araştırmacılar, esas kırılmanın VIII. Charles'ın 1494 İtalya istilasıyla yaşandığı kanaatindedirler. Fransa kralının arabalara yüklediği toplarla İtalyan yarımadasını bir uçtan diğerine kısa sürede zapt edebilmesi, topun geleneksel dikey mimarî üzerindeki zaferini tescil etmişti. Bu tarihten itibaren İtalyan mühendisler, ateşli silahların kale müdafaası üzerinde kurduğu tahakkümü bertaraf edebilmek için *trace italienne*/yıldız tabya denilen mimarî forma yöneldiler. Bu zaviyeden bakıldığında askerî mimarlık tarihi yıldız tabyaya giden yolun tarifine indirgeniyordu; muhacimleri her açıdan karşılamaya

232 Horst de la Croix, *Military Considerations in City Planning: Fortifications*, George Braziller, New York 1972, s. 39-55.

233 Kelly DeVries, "The Impact of Gunpowder Weaponry on Siege Warfare in The Hundred Years War", *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy A. Corfis-Michael Wolfe, The Boydell Press, Woodbridge 1995, s. 227-244; aynı yazar, "Facing the New Technology: Gunpowder Defenses in Military Architecture Before the *Trace Italienne*, 1350-1500", *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, ed. Brett D. Steele-Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts-London 2005, s. 37-71.

muktedir üçgen tabya ve dış istihkâmların tezahürüne değin atılan adımlar gelişim çizgisinin eski günlerinin yadigârlarından ibaretti²³⁴.

Mevzu yıldız tabyalar olduğunda Osmanlıların, en azından 17. yüzyılın sonlarına değin, serhat boylarındaki kale zincirlerini ne merkezî, ne yerel bir planlamayla topyekûn modernleştirdiğine dair bir kanıt yoktu. Bunun sebebi, belki de, Osmanlı askerî idaresinin bu tarihten önce böylesi bir ihtiyaç hissetmemesiydi. Ancak Osmanlıların İtalyan menşeli modern istihkâm ilmi hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğu da şüpheliydi. İtiraf etmek gerekirse, Osmanlıların 15-17. yüzyıllarda bu gelişim çizgisinin neresinde durduğunu söyleyebilmek için daha çok yol yürümemiz gerekiyor. Yine de, Osmanlılar açısından tablonun bir zamanlar zannedilegeldiği kadar karanlık olmadığını, son zamanlarda ortaya konulan çalışmalarla erken modern Osmanlı kale mimarisine dair daha dengeli ve gerçekçi bir resim elde edilebileceğini mutlulukla ifade edebiliriz²³⁵.

Osmanlılar, 15-17. yüzyıllarda sahip oldukları kalelerde çoğunlukla el yordamıyla ilerleyen, kalenin bulunduğu arazinin coğrafi şartlarını gözetip mevcut savunma yapılarından azamî istifadeyi öngören iyileştirme, ıslah, tamirat ve genişletme çalışmaları yaptılar. Bu inşaat ameliyesinin sebebi basitti: kaleleri top ateşine dayanıklı hale getirmek ve top bataryalarına kale içinde yerler tahsis etmek. Osmanlı arşivi bu yenileme ve kuvvetlendirme çalışmalarından doğan masrafların tutulduğu defterlerle doludur²³⁶. Ne yazık ki, kalelerde yürütülen faaliyetin mali vechesini içeren bu cinsten kayıtlar, Osmanlı mimarlarının görevlendirildikleri kalelerde mimarî açıdan ne çeşit denemeler (şayet deniyorlarsa) gerçekleştirdikleri hususunda suskundur. Bununla birlikte Osmanlılar, ne zaman temelden, yani kendi deyimleriyle “müceddeden” kale inşa etmeye girişseler, çağının ruhuna uygun, yaratıcı ve deneysel, fiilî işçiliğin

234 Duffy, *Siege Warfare*, s. 23-42; Parker, *Askeri Devrim*, s. 34-44.

235 Bu hususta öncü çalışmalar Simon Pepper (“Ottoman Military Architecture in the Early Gunpowder Era: A Reassessment”, *City Walls. The Urban Enceinte in Global Perspective*, ed. James D. Tracy, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 282-316) (15. yüzyıl) ve Ömer Gezer’den (“Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 33, 2018, s. 131-150), (17-18. yüzyıllar) geldi.

236 Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları”, *Tarih Dergisi*, C III, S. 5-6, 1953, s. 95-122. Osmanlıların bu amaçla tabya temellerinde gülle darbelerinin şiddetini emen *horasani* harç kullandıkları bilinmektedir (Kahraman Şakul, “Military Engineering in the Ottoman Empire”, *Military Engineers and the Development of the Early-Modern European State*, ed. Bruce P. Lenman, Dundee University Press, Dundee 2013, s. 188).

yanı sıra mimar-mühendislerin elinden çıkma tasarımlara dayanan ürünler elde ediyorlardı. Rumelihisarı'nın geç ortaçağ yapıları, Yedikule'nin geometrik tasarımı, Kilidülbahr kalesinin topçuluk âleminin gereklerini gözetken açılı planlaması, yıldız tabya formlarının denendiği Anavarin-i Cedid kalesi gibi örnekler bunu gösteriyor. O halde, kitabın başına dönüp sayfaları bir kez daha teker teker çevirip kanıtları yeniden gözden geçirmekte fayda var.

Osmanlılar mimarlıktan anlıyordu. Kurumsallaşmış, formel eğitime dayanan, öncelikleri ve terminolojisi belirlenmiş bir mimarî geleneğe sahiptiler. Osmanlı hassa mimarları, başka bir deyişle, devlet hazinesinden düzenli maaş alıp sarayın ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda mimarî işleri üstlenen görevliler, en geç 15. yüzyıl sonlarından itibaren tanınmış bir cemaat halini almışlardı²³⁷. İstanbul Vefâda, Eski Saray yakınlarındaki konutunda ikamet eden mimarbaşı, 16. yüzyılda sayıları on-yirmi kişi arasında değişen mimarlar ocağını yönetiyordu²³⁸. Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda saray cebehanesi işlevi gören Aya İrini'nin yanında yer alan hassa anbarı, yapım onarım işlerinin koterildiği ikinci merkezdi. Anbar-ı hassanın kadrosu, anbarcibaşının sorumluluğuna bırakılmış gılman, meremmetçi (tamirci), neccar (marangoz), mermerci, kireççi, badanacı, su yolcu, sudolapçı, demirci, camcı, nakkaş, kurşuncu, çilingir, kovacı, hamal ve amelelerden oluşuyordu. Bunların hepsi, genç yaşta devşirilip getirilmiş acemi oğlanlarıydı. Saray anbarı civarında faaliyet gösteren marangoz atölyesi (*kâr hâne-i neccârân*), istikbal vaat eden acemi oğlanlarının hassa mimarlarına terfi etmeden önce eğitim aldıkları bir kurumdu. Mimarbaşılar, dülger/neccar karhanesini belirli aralıklarla ziyaret edip burada eğitim gören gençleri teftiş ediyorlardı. Görünen o ki, mimarbaşılar bu esnada vaktiyle kesbetmiş oldukları mimarlık ve geometri ilimlerini mimar adaylarına öğretiyorlardı²³⁹.

Osmanlı mimarlığının İstanbul'da sarayla bağlantılı olarak teşkilatlandırılmış olmasının inkâr edilemez faydaları vardı. Mimar ve yapı ustaları bu sayede bilgi birikimlerini sonraki nesillere aktarıyorlar; ataların oluşturduğu terminoloji havuzundan müştereken nasipleniyorlardı. 1614-15'te (H. 1023) yazılan *Risâle-i Mimariyye*, Osmanlı mimarlık tecrübesinin ulaştığı seviyeyi gözler önüne

237 Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C I, S. 1, Mayıs 1963, s. 159-200.

238 Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, ed. Nejdet Bilgi, Beta Basım Yayın, İzmir 1999, s. 207-216.

239 Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 208.

seriyor²⁴⁰. Mimarbaşı Mehmed Ağa'nın hayat hikâyesini anlatma düsturuyla kolları sıvayan Cafer Efendi, en nihayetinde, bu cinsten tezkerelerin sınırlarını hayli aşan bir risale kaleme almıştı. Ortaya çıkan eser, bir biyografinin ötesinde, geometriye, özellikle mesaha ilmine ve mimarlık tabirlerinin açıklanmasına duyulan ilgiyle öne çıkıyor. *Risâle-i Mimariyye*'nin 7-10. babları mesaha ve hendesede kullanılan çizgi ve ölçü birimlerini ele alırken 11-14. bablar mimarlık terimlerinin Arapça, Farsça ve Türkçe açıklamalarını ihtiva ediyordu. Hassa mimarları arasında askerî yapı mütehassıslarının bulunmaması gibi, Cafer Efendi'nin risalesinde de askerî mimariye müstakil bir başlık açılmamıştı. Bu, bana kalırsa, Osmanlı mimarlık âleminde baş tacı edilen sivil/dinî mimarî olduğunu, kale tasarımı veya yenilemeleriyle ilgili çalışmaların mesleğin daha az itibar gören yüzünü temsil ettiğini gösteriyor. Oysaki Mehmed Ağa'nın yaşam öyküsünün bizim açımızdan en etkileyici kısmı, 1590-91'de sultanın talimatıyla Rumeli ve Avrupa'daki askerî istihkâmları ziyaret edip gözlemlediği gezisi olabilirdi. Mehmed Ağa, 1593'te Osmanlı ve Avusturya Habsburgları arasında savaşın patlak vermesinden hemen önce bitirdiği yolculuğuna Selanik üzerinden başlamış; Arnavutluk, Bosna, Avusturya, Macaristan, Hırvatistan, İtalya, Fransa, İspanya ve Malta kalelerini görmüştü. Osmanlı Macaristan'ına dönen Mehmed Ağa, Budin ve Temeşvar kalelerini gezdikten sonra tebdil-i kıyafet Erdel, Eflak, Lehistan ve Boğdan'da dolanmıştı. Buradan Kırım'a geçen ağa Kefe garnizonuna yaptığı ziyaretin ardından Silistre, Niğbolu, Feth-i İslam, Güğercinlik, Semendire ve Belgrad'a uğrayıp İstanbul'a döndü. Bu gezi, çok büyük ihtimalle, bu bölümün nice sayfasını dolduracak kıymet ve zenginlikte müşahedelerle doluydu; ama Cafer Efendi bunları yazma lüzumunu hissetmedi²⁴¹.

Payitahtta yetişen mimarların merkezî kurumlar vasıtasıyla elde ettikleri bilgileri imparatorluğun diğer köşelerine ne denli taşıyabildiklerine dair fazla bir şey bilmiyoruz²⁴². Muhakkak ki, hassa mimarlık teşkilatıyla bağlantısı olmayan yerel mimarlar da vardı. 16. yüzyıldan örnekler, özellikle sınır boylarındaki belli başlı yerleşimlerde şehir mimarlarının hizmet ettiğini gösteriyor. Başka yerler yerine hudut kentlerinin seçilmiş olması, buralara tayin edilen mimarların evvela savunma yapılarının ayakta kalmasıyla, gerekli hallerde sur, kule ve hendek

240 Orhan Şaik Gökyay, "Risale-i Mimariyye – Mimar Mehmet Ağa – Eserleri", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s. 113-215.

241 *Risâle-i Mîmâriyye. An Early-Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, facsimile with translation and notes by Howard Crane, Brill, Leiden 1987, s. 38.

242 Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, C II, 1981, s. 1-30.

tamiratıyla uğraştıklarını akla getiriyor. 1516 Bosna vilayeti kanunnamesinde bu ilişki açıkça yazıya dökülmüştü. Buna göre, uçlarda hisar onarımı gerektiğinde bu iş bölgede tımar tasarruf eden bir mimar marifetiyle yapılacaktı. Bosna mimarına 70-80 gayrimüslimden oluşan bir işgücü temin edilmişti. Vergiden muaf tutulan bu kişiler mimarın çağrısıyla işbaşı yapmakla mükellefler²⁴³.

1556 başında Van mimarlığına getirilen Selman'dan da şehirdeki devlet binalarıyla ilgilenmesi bekleniyordu. Selman zımmiydi; bir önceki mimara kıyasla beş akçe daha ucuza çalışmayı (on beş akçe) kabul etmişti²⁴⁴. 1556-1560 arasında Budin'de György isimli yevmiyeli bir mimar vardı. György, günlük on beş akçe olan ulufesini ayın her on beşinde Budin hazinesinden alıyordu. 1571-1572'de Mehmed ve Bayram, 1579'da Hüsrev, 1628'de Hasan Budin mimarlarıydılar. Keza 1618-1619'da Sigetvar'da aynı hizmeti Ali yürütüyordu²⁴⁵.

Osmanlı mimarları, masa başında çizdikleri zemin planları (*resm/kârname*) ve üç boyutlu modellerle (*timsâl/numûne*) çalışıyorlardı. Osmanlı tarihçileri, sivil (hamamlar, imalathaneler) ve dinî (camiler, mescitler, Kâbe maketleri) yapıların inşasında başvurulmuş zemin planlarına vâkıftır. 1505 Ocak'ına ait bir müfredat defterinde Topkapı Sarayı'nda pirinçten mamul bir mimar zira'ıyla (ölçü) beraber bir sandık dolusu "kârname"nin muhafaza edildiği kayıtlıdır²⁴⁶. 1559'da, örneğin, Edirne kadısına Mustafa Paşa köprüsü civarında inşa edilen imaretin bir mescitle genişletileceği bildirilmiş; mescidin merkezden yollanan plana göre yapılması istenmişti²⁴⁷. Osmanlılar kamu binalarının inşasında merkezî planlamaya gerçekten büyük önem veriyorlardı. 1583 yazında Manisa'da yaşananlar bunun göstergesiydi. Kasabada cami inşa edilecekti; ama kasaba ahalisi mimarın yapmayı

²⁴³ Ömer Lütü Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I: Kanunlar*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943, s. 396-397.

²⁴⁴ Havva Merve Çıtak, *1556-1557 (H. 963-964) Tarihli Divân-ı Hümâyûn Ruûs Defteri (s. 1-125). Metin-Değerlendirme-Dizin*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2015 [=1556-1557 Tarihli Ruûs Defteri, I], s. 48, 1 Rebiülevvel 963/14 Ocak 1556. Krş. Abdülkadir Dündar, "XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLIII, S. 1, 2002, s. 242.

²⁴⁵ Pál Fodor, "Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16-17. Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXV, S. 1, 1981, s. 69-70 ve not 56.

²⁴⁶ Gülru Necipoğlu-Kafadar, "Plans and Models in 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice", *Journal of the Society of Architectural Historians*, C LXV, S. 3, September 1986, s. 224-243; Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı. Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 224-240.

²⁴⁷ *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s. 60, hüküm no. 117, 10 Şevval 966/15 Temmuz 1559.

düşündüğü caminin tasarımını bir türlü beğenmiyordu. Bina yapımı sanatından hiç anlamamalarına rağmen her kafadan bir ses çıkıyordu. Osmanlı sarayının meseleye bakışı açıktı: Mimar, Manisa'da inşa edeceği caminin karnamesini çizip İstanbul'a yollamış, payitahttan onay almıştı. Yapılması gereken tek şey mimarın planı doğrultusunda ilerlemektir²⁴⁸.

Sivil/dinî mimari için yukarıda tarif edilen mekanizma askerî mimari için aynen işliyordu. Sultan Mehmed, 15. yüzyıl ortasında Rumelihisarı'nın inşası emrini verdiğinde çizilen zemin planı toprak ve taş işçiliği başlamadan evvel yere çakılan kazıklarla görünür hale getirilmişti²⁴⁹. 16. yüzyıldan daha fazla örneğe sahibiz. 1545'te Kotor körfezinin serhat kalelerinden biri olan Nova'da tamirat yapılması icap etmişti. Hersek beyi Hızır, onarım işlemlerinin ne surette icra edilmesi gerektiğini izah eden bir çizimle beraber çavuşlarından Mehmed'i payitahta yolladı. Osmanlı sarayı, tamiratın çizilen karname icabınca yapılmasına onay veriyordu; bu arada Hızır Bey, önerdiği planın kaç mal olacağına dair bir maliyet hasaplaması yapıp İstanbul'a bildirmeliydi²⁵⁰.

1570'te Kıbrıs'ın zaptıyla Osmanlıların eline bazı Venedik kaleleri geçti. Bunlardan biri olan Baf kalesi Osmanlı belgesinin ifadesiyle “bir azîm bender olacak mahall”di. Kalenin acilen tamir edilmesi gerekiyordu; bu maksatla kalenin “aynı ile” bir çizimi yapılmıştı. Kalenin Kıbrıs'ta zapt edilen Girne ve Magosa'yla birlikte topyekûn elden geçirilmesi isteniyordu. Bu arada Baf'ta limanları koruyan iki kulenin inşa edilerek kale istihkâmlarının genişletilmesi gündeme geldi. Kuleler on-on beş muhafızı barındırabilecek evsafa olmalıydı²⁵¹. Birkaç sene sonra Baf'taki imar faaliyetinin kapsamı genişletildi. Kastedilen büyük ihtimalle yine limanları korumaya yönelik kulelerdi; ama Kıbrıs beylerbeyinin kethüdasının eline tutuşturulan emirde bunlardan kale olarak bahsediliyordu. İnşa edilecek yapıların yeniden planlarının çizilerek birersuretin saraya yollanması istendiğine göre, gerçekten nispeten farklı ve daha büyük istihkâmlar söz konusu olabilir²⁵². Baf'ta inşa edilen tahminimce kale müstemilatına ait tabya cinsinden

248 BOA, Mühimme Defteri (MD), 49, 142/473, 26 Cemaziyelahir 991/17 Temmuz 1583.

249 H. Burcu Özgüven, *Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 67-68.

250 *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2002, s. 295-296, hüküm no. 401, 9 Muharrem 952/23 Mart 1545.

251 BOA, MD, 14, 585/837, 26 Cemaziyellevvel 978/26 Ekim 1570.

252 BOA, MD, 23, 334/732, 15 Zilkade 981/8 Mart 1574: “...ka'fayı bir üstâda resm itdürüp

büyükçe bir müdafaa ögesi idi. 1578'e gelindiğinde halen temelin kazılmasıyla uğraşıyordu. İnşaatta görevlendirilenlere bakılırsa, maliyet çok yüksekti; öyle bir zemin planı çizilmişti ki, planda gösterilenin yarı ebatında bir bina pekâlâ yeterli olurdu. Yeterli işgücünün bir araya getirilmesinde de sorun yaşıyordu. Osmanlı idaresi, serzeniş yüklü arzlara verdiği cevapta planın yeniden, daha küçük ebatlarda çizilmesi hususunu sessizce atmış görünüyordu²⁵³.

1571 sonlarında İçil'de Akliman adı verilen mahalde yeni bir kale yapılmasına karar verilmişti. Silifke kalesi limandaki gemilerin muhafazası için yeterli korumayı sağlayamıyordu. Akliman'da inşa edilecek kale, denize yakın bir yerde olmalı, liman ve kıyıda tekne imalatıyla uğraşanları top menzili içinde tutmalıydı. İçil beyi, yapılması istenen kalenin kaç mal olabileceğini gösteren bir keşif raporuyla beraber kalenin planını inşaat başlamadan önce İstanbul'a gönderecekti²⁵⁴. 1573'te Selanik'te yeni bir kule inşasına girildiğinde de formel yöntemlerden feragat edilmemiş; kulenin etrafını sarması tasarlanan hisar-peçe Hüsrev Çavuş'un getirdiği çizime uygun surette yapılmıştı²⁵⁵. 1570'lerde Sigetvar kalesi önemli ölçüde elden geçirilip yeni bir görünüme kavuşturulmuştu. İlerleyen sayfalarda o vakitlerde Budin beylerbeyi olan Sokullu Mustafa Paşa'nın kalenin yenilenmesinde oynadığı role değinilecektir. Mustafa Paşa, 1573 güzünde Sigetvar iç hisarını baştan bina etmeye yeltendiğinde, tasarlanan yapının hangi özelliklere sahip olacağını gösteren bir zemin planı çizdirip Osmanlı sarayına yollamıştı²⁵⁶.

Osmanlılar, görünüşe göre, askerî mimaride plan ve kroki kullanma uygulamasını kesintisiz şekilde sürdürdüler. 1672'de Ukrayna'da Kamançe'yi alan Osmanlılar, kuşatılan kaleyi müdafaa yapılarıyla birlikte resmetmişlerdi²⁵⁷. 1701'de Belgrad kalesine mimar tayin edilen Ahmed Abdullah, bu işi çizmiş olduğu planlara bakıldıktan sonra deruhte edebilmişti. Ahmed, Dergâh-ı âli cebecileri arasında hizmet eden bir mühtediydi. Cebecibaşı el-Hac Mehmed, Belgrad'da mahlûl kalan mimarlık kadrosuna atanması için Ahmed'in uygun olup olmadığı sorulduğunda çizimlerine bakarak emri altındaki neferin yeteneğine kefil olmuştu²⁵⁸.

---

bir suretin Sûdde-i sa'âdetüme gönderüp..."

253 BOA, MD, 35, 75/181, 10 Cemaziyelevvel 986/15 Temmuz 1578 ve 237/594, 16 Recep 986/15 Temmuz 1578.

254 BOA, MD, 10, 286/457, 6 Şaban 979/24 Aralık 1571.

255 BOA, MD, 21, 237/570, 8 Zilkade 980/12 Mart 1573.

256 BOA, MD, 23, 30/58, 25 Cemaziyelevvel 981/22 Eylül 1573.

257 Kahraman Şakul, *Kamançe Kuşatması 1672*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 49.

258 Gezer, *Kale ve Nefer*, s. 131: "...tarh eylediği resûmâtına nazar olundukda kemâl-i ehliyyeti

Üç boyutlu modeller için de aynı durum geçerliydi. Kartondan yapılan kale modellerinin şenlik ve düğünlerde geçit merasimleri vesilesiyle sergilendikleri iyi biliniyor. 1582'de Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü vesilesiyle yapılan kutlamalarda sazandeler eşliğinde dört kişinin taşıdığı kale maketi hayli meşhurdur. Keza Sultan Süleyman'ın 1530'da şehzadeleri Mustafa, Mehmed ve Selim için tertip ettiği sünnet merasiminde sergilenen karton iki kale modeli Matrakçı Nasuh tarafından tasarlanmıştı. Matrakçı Nasuh, ikiz kalelerinin bir suretini *Tuhfetü'l-Guzât* isimli eserinde verir²⁵⁹. Sur-ı hümayunlardaki kale maketleri, esasen eğlence amacıyla tertip edilen savaş oyunlarında kullanılıyordu. Bunlara dair örnekler çoktur. 1675'te IV. Mehmed'in Edirne şenliğinde Uyvar, Kandiye ve Kamanıçe kalelerinin maketleri etrafında sergilenen gösterilerle kaleler bir kez daha fethedilmiş; izleyicilere IV. Mehmed saltanatının askeri başarıları hatırlatılmıştı²⁶⁰.

Görsel 15: 1582 Şehzade Mehmed'in sünnet merasiminde kale maketi, TSMK, Hazine 1344, vr. 39a.

Osmanlılar üç boyutlu kale maketlerini yalnızca törenlerde kullanmıyor; bilfiil kale inşa ve tamir süreçlerinde tasarımın bir parçası olarak başvuruyorlardı. 1538'de Selanik'te yeni bir kule binasına girildiğinde kulenin kartondan maketi yapılmıştı. Kosta isimli mimarın yürüttüğü proje epeyce

nümâyân...”

²⁵⁹ Matrakçı Nasûh, *Tuhfetü'l-Guzât. Bir Silahşörlük Risalesi*, haz. Ümran Kara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 175-176.

²⁶⁰ Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 138.

kapsamlıydı; neredeyse bir buçuk milyon akçelik bütçesi vardı. İnşa faaliyeti 1538 Mart'ından 1540 Ocak'ına kadar devam etti. Bu arada muhasebede gösterilen harcama kalemlerinden biri, 277 akçelik karton, astar, tutkal ve çiriş (zambakgillerden içeriğinde yapıştırıcı bulunan bir bitki) alımıydı. Alınan malzemenin kulenin “numûne”sinin yapımında kullanılacağı not edilmişti²⁶¹. Nihayet 1718 Pasarofça antlaşması sonrasında Niş ve Vidin kalelerinin güçlendirilme çalışmaları esnasında Osmanlı mimarlarının elinden çıkma “mücessem resm”lerden bahsedilmesi, üç boyutlu modellerin 18.yüzyıl başında halen kullanıldığını gösteriyor²⁶².

Osmanlıların askerî yapıları inşa ederken marangoz (*neccâr*), taş yontucu (*seng-tırâş*), yapı ustası (*bennâ*), kireççi, kurşuncu gibi nitelikli işgücünü yerel kaynaklardan temin ettiği açıktı. Bununla birlikte, ister kale planlarının hazırlanmasında, ister genel olarak inşaatın idaresinde olsun, (klasik dönemde) yabancı mimar-mühendislerin deneyimine başvurulduğunu bildiğimiz çok az örnek vardır. Hassa mimarlar ocağında 16 ve 17. yüzyıllar boyunca Müslümanların yanı sıra gayrimüslim ustaların istihdam edilegeldiği doğrudur. Ne var ki, bunlar imparatorluğun zımî tebaasından yerel figürlerdi; Osmanlı sarayına hizmet sunmaya gelen yabancı ustalar değillerdi²⁶³. Bu durumun muhtemel istisnalarından biri 1533 sonu-1534 başında saray hazinesinden günlük elli akçe maaş alan Portekizli kaptan Françesko'ydu. Françesko, 1536 Ekim'inde hâlihazırda bir hayli yüksek olan ulufesine yevmî on akçelik zam alarak bu tarihte mimarbaşı olan Alaeddin'den bile fazla gelir almaya başladı²⁶⁴. G. Necipoğlu, Portekizli “kapudan”ın muhtemelen bir gemi mimarı olduğunu ifade eder²⁶⁵. Bu doğru olabilir; ama Portekizli Francisco pekâlâ sultanın hizmetine geçmeyi tercih etmiş bir kale veya ordu kaptanı da olabilir. Bu takdirde mimarlık ilminden, özellikle de askerî mimariden anladığı düşünülebilir. Yine de, 16. yüzyılın ilk yarısından Osmanlı kale inşa faaliyetleriyle Portekizli bir uzman arasında bağlantı kurmamızı sağlayacak tarihî kanıtlar yok.

261 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşaatı (1550-1557)*, II: *İnşaata ait Emir ve Fermanlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 247, belge no. 565/66.

262 Gezer, *Kale ve Nefer*, s. 131-132.

263 Hassa mimarlarının mevcut ve ulufe bilgileri, aralarında ne kadar gayrimüslim mimar olduğu hakkında bk. Afyoncu, “XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları”, s. 209, tablo VI ve Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 37-49.

264 Afyoncu, “XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları”, s. 211-212.

265 *Sinan Çağı*, s. 131.

1570'lerde temelden inşa edilen Anavarin-i Cedid kalesinin planını çizenlerden biri Kılıç Ali Paşa'nın "Frenk" asıllı adamlarından biriydi. Kale tasarımındaki etkisi büyük olmasına karşın paşanın kapı halkına mensup bu mimarın adını veya Osmanlılar adına başka bir tahkimat işinde çalışıp çalışmadığını bilemiyoruz. Buna karşın 1690'larda Bâb-ı Âlî adına Belgrad ve Temeşvar'ı modernize eden Andrea Cornaro hakkında biraz daha fazla malumata sahibiz. Cornaro, Kandiye'den çıkma bir Venedikliydi; 1688-1690 arasında Habsburg hükümeti adına Belgrad kalesinin tamiratıyla uğraşmıştı. Belgrad'ın tekrar Osmanlıların eline geçmesiyle şehirden kaçmaya çalışan Venedikli mimar, Tatarlara esir düşmüş ve Osmanlılar için çalışmaya başlamıştı. Çağdaşları Andrea Cornaro'nun matematik ve teknik sahalarında takdir edilesi bir yetkinliğe sahip olduğunu düşünüyorlardı²⁶⁶.

Müdekkik gözler ve hassaten Osmanlı askerî mimarisine ayrılmış bir çalışma, şüphesiz, başka bazı isimleri bu listeye ekleyecektir. Yine de, anlaşılan o ki, Osmanlı askerî önderliği 18. yüzyıla gelinceye değin kale inşa ve yenileme projeleri için hassaten hizmete alınmış yabancı uzamanlara ihtiyaç duymadı. Osmanlı mimarî pratiği Akdeniz ve Doğu Avrupa teknolojik havzalarıyla eskiden beri iç içeydi. Osmanlı kimliği içinde kendine yer bulan birçok teknik uzman, çeşitli yollarla (ihtida, devşirme, sultanın hizmetine girme, seyahat vs.) bilginin İstanbul, Edirne, Budin gibi merkezlerde temerküzüne yardımcı oluyordu. Aynı bilgi birikiminin saraya bağlı eğitim kurumları ve ocak terbiyesi yoluyla yeni nesillere aktarımı da mümkündü. O halde, aşağıda birer birer ele alınan Osmanlı kale tahkim, genişletme, yenileme ve bazı hallerde baştan inşa etme girişimlerinin esas itibarıyla kültürel çeşitlilik bakımından genişçe bir bilgi birikimine istinaden yine "Osmanlı" mimarları tarafından kotarıldıklarını akılda tutmak yerinde olur.

b. Deneysel Bir Çağ ve Osmanlı Askerî Mimarisinde Klasikğin Teşekkülü

Sultan Mehmed (1451-1481) ve Bayezid (1481-1512) devirleri Osmanlı kale mimarisinde esaslı dönüşümün yaşandığı yıllar oldu. Ağır ateşli silahların harp meydanlarındaki etkisi gün yüzüne çıkıyordu; Osmanlılar, ele geçirdikleri ve yahut temelden inşa ettikleri müdafa yapılarının yeni savaş teknolojisine uyumlu olmasına dikkat etmeliydiler. Öyle de oldu. Sultan Mehmed askerî meselelere şahsî bir ilgi duyuyordu. Onun saltanatında temelleri atılıp

tamamlanan dört kale, bu senelerde Osmanlı sarayı (ve mimarlarının?) askerî mimaride hayli cesur, girişken ve deneysel bir tavır takındığını gösteriyor. 1452 tarihli Rumelihisarı, 1457-1458'de yapılan Yedikule, 1460'larda Çanakkale boğazının iki yakasına kondurulan Kilidülbahr ve Sultaniye kaleleri, hepsi de, birbirinden farklı özellikleriyle boy gösteren deneysel çalışmalardı.

Rumelihisarı, çağının insanını bir bakışta etkilemeye kadir heybetli bir geç ortaçağ yapısıydı. Yer yer beş metreyi bulan kalın duvarları, kıvrımlı veya çokgen sur kuleleri ve üç adet devasa yuvarlak burcuyla geniş bir satıha yayılmıştı. Orijinal hallerinde üstleri kurşun konilerle örtülü burçlardan ikisi yamaçlardan gelmesi muhtemel saldırılara karşı kara tarafını koruyordu. Üçüncü burç sahile yakındı; burçlar duvarlar vasıtasıyla birbirine bağlanmıştı²⁶⁷. Bir bakış açısına göre, bu burçların her biri esasen müstakil savunma yapılarıydı; aradaki duvarlar basit birer perde işlevi görüyordu. Ana yapılarda top mazgallarının bulunmaması, sur üstü yolların darlığı ve merdivenlerin dikliği düşünüldüğünde, kalenin içinden top ateşi açmanın tasarımın öncelikli bir unsuru olmadığı söylenebilirdi²⁶⁸. Buna karşın 15. yüzyıl anlatı kaynakları Rumelihisarı sur ve burçlarına yerleştirilen toplardan bahsediyordu; o halde, belki de, kale içine yerleştirilen toplar surların önünü savunmaya yarayan hafif silahlardı.

Rumelihisarı'nın askerî tarihçilik bakımından en kayda değer kısmı, kıyı şeridinde, muhtemelen 1453'ten, İstanbul'un fethinden bir müddet sonra inşa edilmiş hisar-peçeydi. Bu yapı, belli ki, kalenin ilk tasarımında olmayan bir dış istihkâmdı. 1452'de kalenin bitimiyle Boğaz'dan gemi geçişlerini denetlemek için top bataryaları hemen Rumelihisarı'nın önüne, sahil yakınlarındaki boş alana yerleştirilmişti. Keza F. Babinger'in Milano'da Trivulziana Kütüphanesi'nde tespit edip yayımladığı 1453 tarihli Boğaz hisarları çiziminde hisar-peçe henüz yoktur²⁶⁹. Şimdi toplar, daha korunaklı ve işlevsel bir alana, alçak bir duvarla müdafaa edilen, mazgallı bir platforma çekiliyordu. Bu sayede su seviyesine yakın bir açıdan top ateşi açabilmek mümkündü²⁷⁰. Kale, bundan

267 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mîmârisinde Fâtih Devri – 855-886 (1451-1481)*, IV, 2. bs., İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1989, s. 626-662; H. B. Özgüven, *Barut ve Tabya*, s. 70-77.

268 Denwood Nathan Stacy Holmes, *The Independently Fortified Tower: An International Type in Ottoman Military Architecture, 1452-1462*, I, Princeton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New Jersey 2012, s. 100-105; David Nicolle, *Ottoman Fortifications 1300-1710*, Osprey Publishing, Oxford 2010, s. 9-11.

269 Franz Babinger, "Ein venedischer Lageplan der Feste Rûmeli Hisâry (2. Hälfte des XV. Jhdts.)", *La Bibliofila*, C LVII, S. 3, 1955, s. 188-195.

270 Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1977, s. 44-45: "Ve deniz kenarındaki bârûya, leb-i deryaya muttasıl bir hisâr-beççe yapıldı; denize

böyle top atışlarıyla düşmana saldırılabilen bir rol üstlenmeye hazırды; tam da ateşli silahlar çağının gerektirdiği üzere. Osmanlıların bu hususta geç kaldığı katiyen söylenemezdi.

1457-1458'de bitirilen Yedikule, keskin geometrik hesaplamalar üzerine kurulu beş uçlu yıldız planıyla dikkat çeker. Şehre bakan (Rumelihisarı'ndakine benzer) üç adet yuvarlak burç ikişer katlı topçu platformu olarak tasarlanmıştır. Surlar, bir önceki denemenin, Rumelihisarı'nın aksine, burçlarla kesintiye uğramaz; beş metrelik genişliğiyle top taşımaya uygun vasıftadır. Yedikule'nin ateşli silahlarla donatılma arzusu en başından bellidir. Yalnızca dairevi burçlar ve surların üzerindeki top platformları değil, surlar boyunca düzenli aralıklarla yerleştirilen üçgen ve yarım daire kuleler de hafif top taşımaya müsaittir²⁷¹. O halde, Rumelihisarı'ndan şunun şurasında beş sene sonra yükseltilen Yedikule, ilk örnekten farklı olarak top platformlarını ilk andan itibaren kalenin aslı öğeleri arasına sokmuş; surlarla burçların birbiriyle ilişkisi bakımından daha bütünlüklü bir tasarım sunmuştu.

Yedikule, ekseriyetle Filarete'nin ideal kent planı Sforzinda'yla karşılaştırılır. M. Restle ve ondan mülhem J. Raby, bu haliyle Yedikule'yi gelecek nesillerin yıldız tabya formunun atası sayarlar. Buna göre Sultan Mehmed bir Rönesans hükümdarıdır ve Yedikule, İtalyan askerî mimarisinin İtalya'dan bile önce vücut bulduğu öncü bir yapıdır²⁷². G. Necipoğlu da (Restle'ye dayanarak), Yedikule'nin yıldız şekilli planının İtalya'dan çıkma ideal kent planlamasının ürünü olduğunu kabul eder²⁷³. II. Mehmed'in İtalyan entelektüelleriyle kurduğu temas ve Rönesans eserlerine duyduğu ilgi, Yedikule'nin tasarımında İtalyan mühendisliğine başvurulduğunun dolaylı kanıtı olarak zikredilir. Keza Filarete'nin 1465'te İstanbul'a yapmayı istediği söylenen ziyareti aradaki münasebetin daha doğrudan kanıtlarından biridir. Lakin S. Pepper, bu temellendirmenin aceleci ve üstünkörü olduğu kanaatindedir. Bir kere,

---

açılır yigirmi kapu konuldu, ve her bir kapudan içeri bir ejderhâ-yı âteş-bâr şeklinde toplar konuldu..."

271 Ayverdi, *Osmanlı Mîmârisinde Fâtih Devri*, IV, s. 662-677; Özgüven, *Barut ve Tabya*, s. 103-110.

272 Marcell Restle, "Bauplanung und Baugesinnung unter Mehmet II. Fatih. Filarete in Konstantinopel", *Pantheon*, C XXXIV, 1981, s. 361-367; Julian Raby, "A Sultan of Paradox: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts", *Oxford Art Journal*, C V, S. 1, January 1982, s. 3-8.

273 Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı. Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 34.

Filarete'nin ideal kent ve tahkimat çizimleri geç tarihli ürünlerdir ve Filarete şayet 1465'te İstanbul'a geldiyse bile (bu seyahatin gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmiyor), bu tarihte Yedikule çoktan bitmiş haldeydi²⁷⁴. U. Tanyeli, Pepper'inkilere benzer itirazlar dile getirir; ama onun açısından (birçok başka Osmanlı yapısında olduğu üzere) Yedikule'nin inşasında İtalyan etkisi barizdir. Ne var ki, Rönesans İtalya'sından Osmanlı diyarına bilgi ve kuram akışı, ünlü üstatlar değil, mütevacı araçlar eliyle gerçekleştirilmiş olmalıdır²⁷⁵. Uzun lafın kisası, elimizde tam da çağının kıstasları bakımından “modern” bir askeri planlama örneği vardır. Teknik ve tasarım bakımından Rönesans İtalyan mimarisinden besleniyor olmalıdır; ama arada açık bağlantılar kurmaya yarayacak sağlam deliller yoktur.

1461-1462'de Çanakkale boğazının iki yakasında temelleri atılan Sultaniye ve Kilidülbahr kaleleri, ne Sultan Mehmed'in daha önceki kalelerine, ne birbirlerine benziyorlardı. Sultaniye, ateşli silahlar çağının çocuğuydu. Top ateşi kalenin hem müdafaa hem hücum özellikleri bakımından hesaba katılmıştı. Surlar top ateşine dayanıklı surette kalın ve alçak yapılmıştı; duvarların üzerinde top yerleştirmeye yarayan boşluklar vardı. Dikdörtgen planın dört ucunda yer alan burçlar ve aradaki kulelerden hiçbirisi, beden duvarlarından daha boylu değildi. Burç/kulelerin sur seviyesine indirilmiş olması açıkça dışarıdan açılacak top ateşine karşı bir tedbirdi. Kale planının ortasında yer alan dörtgen kule sur boyundan ancak bir parça yukarı ulaşıyordu²⁷⁶. Sultaniye'nin su seviyesine yakın top delikleri vardı. S. Pepper'a göre (S. Holmes'un aksine), kale ortasındaki büyük kule topçu kulesi vazifesi görüyordu²⁷⁷.

Aynı vakitlerde inşa edilen Kilidülbahr, birbiriyle kesişen üç silindirik kitleden mürekkep üçlü yonca şekilli bir tasarıma sahipti. Muazzam derecede karmaşık bir geometrik planlamaya dayanıyordu. Kalın olduğu kadar kıvrımlı duvarlar top mermilerinin kaleye dik açılarla çarpmasını engelliyordu. Toplara tahsis edilen alanın açıları kesiştiğinden kör noktalar bertaraf edilmişti. Kıyı şeridine açılan kemerli top mazgalları boğazdan geçişi denetlemeye

²⁷⁴ Pepper, “Ottoman Military Architecture”, s. 295-297.

²⁷⁵ Uğur Tanyeli, “Batılılaşma Dönemi Öncesinin Türk Mimarlığında Batı Etkileri (14.-17. Yüzyıl)”, *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari. Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler*, 21. Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1993, s. 162-163.

²⁷⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mîmârisinde Fâtih Devri – 855-886 (1451-1481)*, III, 2. bs., İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1989, s. 171-186; Özgüven, *Barut ve Tabya*, s. 117-121.

²⁷⁷ Pepper, “Ottoman Military Architecture”, s. 301-303; Holmes, *The Independently Fortified Tower*, s. 233-245.

yönelikti. Otuz metre yüksekliği bulan içteki kule surların ortasına çekilmişti. Muhtemelen 16. yüzyılda denize doğru uzanan üçgen şekilli dış istihkâmların ucuna yapılan yeni bir topçu kulesiyle Kilidülbahr'in ateş gücü iyice artırıldı²⁷⁸. Modern araştırmacılar, Kilidülbahr'i Rönesans askerî mimarisine yaptığı katkı ve savunma prensibini salt topçuluk tekniklerine dayaması bakımlarından övmüşlerdir. U. Tanyeli'ye göre, Kilidülbahr'de tatbik edilen müdafaa mimarisinin öncül ve ardılarını Osmanlı topraklarında aramak fuzulidir; bunlar İtalya'da bulunabilir. Kalenin kendi alanında bir başyapıt olduğu açıktır; ama yapımında teknoloji ve bilgi transferi yoluyla Floransalıların dahli olduğunu düşünmek yerinde olacaktır²⁷⁹. Boğaz yakalarını karşılıklı tutan iki kale, inşa edildikleri tarihten itibaren üzerlerine düşen görevi yerine getirdiler. 1478'de Sultaniye'de on dokuz, Kilidülbahr kalesinde otuz nefer topçu ulufe olarak hizmet ediyordu²⁸⁰.

Osmanlılar 15. yüzyılın son çeyreğinde savunma istihkâmlarını elden geçirmeye devam ettiler. Midilli'de kale duvarlarının önüne geniş bir top platformu inşa edildi. Platform, kanatlardan ateş açabilmek için dört yarım burçla donatılmıştı. Ağır toplar ortadaki toprak zemine yerleştirilirken hafif toplar için iki katlı bir alan tasarlanmıştı. S. Pepper'a göre, istihkâmın en büyük köşe burcu 15. yüzyıl Fransız mimarisini epeyce andırıyordu ve top platformunun bütününe bakıldığında çağdaşı İtalyan, Fransız ve İspanyol emsallerinden aşağı kalır yanı yoktu²⁸¹. Keza 1459'da Sırlardan alınan Semendire 1480'lerde Osmanlılar eliyle yenilendi. Kale yapılarına üç tanesi dış istihkâmların köşesinde bir tanesi Tuna'ya bakan merkezi noktada olmak üzere dört adet topçu kulesi eklendi. Topçu kuleleri iki katlı sekizgen yapılardı²⁸². 1479-1480'da Semendire kalesine bir hisar-peçe inşa edildi²⁸³.

278 Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri*, IV, s. 790-804; Özgüven, *Barut ve Tabya*, s. 122-127; Pepper, "Ottoman Military Architecture", s. 302-304.

279 Tanyeli, "Batılılaşma Dönemi Öncesinin", s. 165.

280 BOA, MD, 176, vr. 402a (883 Recce mevacip ödemeleri); Göksel Baş, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Balkanlarda Osmanlı Serhad Organizasyonunun Oluşumu: Kaleler Ağı, Askeri Personel, Finansman ve Mali Külfet", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 33, 2018, s. 162.

281 Pepper, "Ottoman Military Architecture", s. 307-308.

282 Gergely Buzás, "Late Medieval European Military Architecture and Hungary (1450-1526)", *On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*, ed. János B. Szabó-Pál Fodor, Research Centre for the Humanities, Budapest 2021, s. 73-74.

283 Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912*, IRCICA Yayınları, İstanbul

Osmanlılar, kale iyileştirme çalışmalarına sahil kalelerinden başladılar. Kili ve Akkirman, 15. yüzyıl sonlarında Osmanlı işçiliğinin kendini en fazla gösterdiği yerlerdendi. Tuna ve Dinyester'in (Turla) Karadeniz'e döküldüğü ağızları tutan iki ortaçağ kalesi 1484'te Osmanlıların eline geçtikten sonra esaslı bir tamirat ve tahkimata tabi tutuldular. Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen tarihsiz bir belge, muhtemelen Kili'nin fethinden hemen sonra kalenin ne surette tamir edildiğini anlatıyor. Müellifi belirsiz arza göre, bir yandan kalenin yıkık yerleri düzeltilip kale yeni müdafaa yapılarıyla takviye edilirken öte yandan düşmanla çarpışmalar sürüyordu. Bu hengâmede, yine de, Kili'de yeni kuleler inşa edilmiş; "Kanlu Kule" ile merkezdeki ana burç arasındaki duvar baştan yapılmıştı. Duvarın son halinin boyu dört arşını (yaklaşık üç metre) bulmuştu; surda 145 adet "peyk-i beden" (tüfekçi-okçu mazgalı) kesildi. Kuşatma esnasında İskender Paşa'nın saldırdığı kuleyle küçük kapı arasında bir hendek kazıldı. En önemlisi, eski surla padişahın talimatıyla şimdi yapılan sur arasında kalan boş alan toprakla doldurulmuştu. Toprak doldurma işleminin sonunda eski sura ait bedenler (kuleler, burçlar vs.) dışında görünürde hiçbir şey kalmamıştı²⁸⁴. Bilhassa toprak dolgunun neye hizmet ettiği yeterince açık görünüyor. Osmanlılar topçu ateşiyle zapt ettikleri Kili'yi yine toprakla kale kapısına dayanacak düşman kuvvetlerine kolayca terk etmek istemiyorlardı. Çift kat duvar ve aradaki toprak dolgu surun top darbelerine karşı mukavemetini artırmaya yönelikti. Keza yeni eklenen kuleler/burçlar kale garnizonunu daha fazla toprakla donatmayı amaçlıyordu.

Görünen o ki, 1484'te yapılanlar, aslen fethedilen kaleyi en hızlı şekilde yeniden kullanılabilir hale getirmeye yönelikti. 1490'da bu kez hassa mimarlarından Yakubşah gözetiminde epeyce kapsamlı bir bakım onarım faaliyeti gerçekleştirildi. Osmanlı hazinesi üç ay bir hafta kadar süren tamirat işlerine etkileyici bir bütçe ayırmıştı: Tuna iskele ve tuzlası ve birçok kazanın avarız gelirlerinden bir araya getirilen 430.300 akçe. Kili'deki faaliyet gerçekten göz kamaştırıcıydı; inşaatta 18.758 yapı ustası ve marangoz, 40.725 ırgat, binlerce arabacı, saka (su taşıyanlar), errekeş (bıkkıcı) ve fıçı yapımcısı istihdam edilmişti. Bunlara ödenen toplam ücret 350.000 akçeyi buluyordu. Paranın kalanı yapı malzemelerine harcanmıştı.

Berkitme çalışmaları için kolların sıvandığı ilk yer yüksekliği yirmi beş zırayı (on sekiz küsur metre) bulan burçtu. Burç bedeninin kalınlığı dört

---

1990, s. 272.

284 BOA, TSMA.e., 755/51.

zıraydı (takriben üç metre). Burcun önündeki hisar-peçe iki kuleyle (burgaz) donatılmıştı. Bunların boyu on beş zıraya (on bir metre) eriyordu; temelleri dörder zıraydı ve kalınlıkları iki buçuk zırayı (yaklaşık iki metre) buluyordu. Bu arada 1490'daki çalışmalarla kale içine iki kule eklendi. Sultan Bayezid ricalinden Süleyman Paşa'nın vaktiyle yaptırmış olduğu (herhalde kalenin altı sene evvelki ilk tamirâtı kastediliyor) duvara dokuz merdiven ilave edildi; bu sayede sur üzerindeki "cenk yeri" olması gerektiği gibi genişletilmiş oldu²⁸⁵. Bu haliyle Kili kalesi nispeten genişletilmiş oluyordu; 1490 itibarıyla savunma surlarının toplam uzunluğu 1535 zırayı (1125 metre) bulmuştu.

1484'te Kili'yle beraber alınan Akkirman kalesinde yaşananlar da aşağı yukarı aynıydı. Topkapı Sarayı'ndaki anonim ve tarihsiz belge Kili'nin hemen ardından Akkirman kalesi "kazıyye"sini, başka bir deyişle, burada icra edilen işleri anlatıyor. Raporu kaleme alan yerel idareciye bakılırsa, Akkirman tamirâtı için şunun şurasında iki aylık bir vakit ayrılabilmişti. Raporun kalenin fethinin hemen akabinde yazıldığını kabul edersek, 1484 Temmuz sonunda (1 Receb 889) başlayan çalışmalar kış soğğunun bastırmasıyla Eylül sonunda (3 Ramazan 889) durdurulmuştu. Bu zaman zarfında kalenin alçak ve muhasara esnasında yeterli direnç gösteremediği fark edilen hisar-peçesi tamamen kaldırıldı; buraya yeni müdafaa yapıları inşa edildi. Kalenin denize bakan yüzünde yarım kalmış iki kule tamamlandı; kulelerin aşağı kısmına bir hisar-peçe inşa edildi. Belki de, belge, Akkirman'ın yine 1480'lere ait ikinci bir tamirâtına işaret ediyordu; rapor yazarı, Sinan Paşa'nın yaptırdığı gediğin dayanıksızlığına atıfta bulunarak kalenin bu kısmının önemli ölçüde elden geçirilerek baştan yapıldığını söylüyordu. Yine de, bu, 1484 tarihli ilk tamirât işlerinin parçası olabilir²⁸⁶.

1491'de Akkirman kısmî bir inşa faaliyetine daha sahne oldu. Kili'yle kıyaslandığında burada yürütülen onarım çalışmalarının çok daha mütevazı ölçekte olduğuna şüphe yoktur. Bir sene evvel Kili'ye harcanan 430.000 akçelik meblağa karşılık Akkirman'daki tamirata 77.862 akçe yeterli geldi. Muhasebe bütçesi için 167.063 akçelik gelir tahsis edilmişti; ama bunun kullanılmayan 89.201 akçesi 1491 Kasım'ında devlet hazinesine teslim edildi. Mimar İbrahim'in başında durduğu çalışmalar iki ay kadar sürdü. Bu tarihte Akkirman kalesinde yapılanlar önemli ölçüde mevcut yapıların kapatılıp

285 Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, II, s. 227-229, belge no. 551, 9 Rebiülevvel 896/20 Ocak 1491.

286 BOA, TSMA.e., 755/51.

örtülmesiyle ilgili olabilir. Ücret ödenenler arasında 4132 yapı ustası ve 2891 marangoz yine başı çekiyordu; lakin bu sefer 288 kiremitçi, 556 demirci ve kömür yakmada istihdam edilen 79 ırgat dikkati çekiyordu²⁸⁷. 1491'de yürütülen inşa faaliyetlerinin neleri kapsadığı açık olmasa bile, Akkirman'da, 15. yüzyıl sonlarında bir vakitte limana uzanan Osmanlıların deyimiyle bir hisar-peçe yükseltilmişti. Bu dış istihkâmın ucunda yuvarlak bir burç vardı²⁸⁸. Bu örnekte de, Osmanlıların mevcut kale alanını genişlettikleri ve müdafiler namına içeriden top ateşi açılabilir noktaları fazlalaştırdıkları görülüyor. Bu dönemden kalan yapılar, II. Bayezid devri onarımları sonucunda Akkirman'ın top ateşine dayanıklı olabilmeleri için içleri kaba kırmataşla doldurulan beş adet beşgen burca kavuştuğuna işaret ediyor. Ayrıca hendeğin gerisindeki duvarda açılmış mazgallar sayesinde buradan tüfek ateşi açılıyordu²⁸⁹.

Hendek üstünde yer alan duvar (siper), aşağı yukarı bu tarihlerde Osmanlı askerî mimarisine giren bir öge olabilir. Ortaçağ'dakilerin aksine ateşli silahlar çağında suyu boşaltılarak kurutulan hendekler kale garnizonları açısından çoğu vakit toplu müdafaanın bir parçası olarak ele alınıyorlardı. Kimi zaman hendeklerin içine kurulan tabyalarla dış istihkâmlar kuvvetlendiriliyor; hendek siperleri kalenin ana surlarının hemen aşağısında ikincil ateş platformları işlevi görüyorlardı. 17. yüzyıl başında Cafer Efendi, *Risâle-i Mimariyye*'nin kale yapılarına ayırdığı ender satırlarından birinde sipere yer veriyor. Bu mimarî unsuru "şehir duvarının önünde olan hendek duvarı" şeklinde tarif eden Cafer Efendi, yine neredeyse hiç yapmadığı şekilde açıklayıcı bir not düşerek, askerî açıdan tahkim edilmiş yerlerde, denildiğine göre, hendek duvarlarının şehir surundan daha alçak ve küçük inşa edildiğini teyit ediyor²⁹⁰. Cafer Efendi'nin hendek siperine duyduğu emsalsiz ilgi, gerçekten de, bu mimarî unsurun geleneksel olanların dışında kalmasıyla alakalı olabilir.

Osmanlı sarayı, Akkirman gibi serhat kalelerini sık aralıklarla elden geçirip tahkim ediyordu. 16. yüzyıl ortasından bir dizi muhasebe kaydı bize burada icra edilen irili ufaklı tamirat işlemlerinin epeyce fazla olduğunu gösteriyor. 1555'te

²⁸⁷ Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaretî İnşaatı*, II, s. 229-231, belge no. 552, 5 Muharrem 897/8 Kasım 1491.

²⁸⁸ Victor Ostapchuk-Svitlana Bilyayeva, "The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archeological Project", *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 143-150.

²⁸⁹ Holmes, *The Independently Fortified Tower*, s. 271.

²⁹⁰ *Risâle-i Mi'mariyye*, s. 90.

kalenin Turla nehrine inen hisar-peçesinde yapılan onarımlar bunlardan biriydi. Bu esnada yürütülen çalışmalara ait muhasebe defterine göz atılırsa, 1555 Temmuz'undaki faaliyet düşük bütçeli, basit bir onarımdan başka bir şey değildi. Akkirman kadısı Alaeddin'in öneyak olmasıyla bir araya getirilen işgücü az sayıda yapı ustası, marangoz, arabacı ve Akkirman'la beraber Kili'den getirilen bir miktar cerehordan oluşuyordu. Nehir ağzındaki çalışmalar beş gün içinde tamamlanmıştı; ortaya çıkan masraf 6145 akçeden ibaretti²⁹¹.

İki sene sonra Akkirman kalesinin bu kez kara tarafındaki hisar-peçesi elden geçirildi. Hisar-peçe hendeğine dolan toprağın çıkarılması için ırgatlara bin akçelik ödeme yapılmış olması bunu gösteriyor²⁹². 1557 tarihli faaliyet daha fazla insanın seferber edildiği 28.235 akçelik bir projeydi. Bu meblağla kale dizdarı Hacı Ahmed'in girişimleriyle bir araya getirilen yapı ustası, ırgat, arabacı, marangoz, taşçı, bıçkıcı, baltacı, kireççi vs.nin ücretleri ödenirken kireç ve kiremit başta olmak üzere satın alınan yapı malzemelerinin gideri karşılandı. Akkirman'daki tamirat için kolları ilk sıvayanlar vasıfsız işgücü olarak ırgatlar olmuştu; bunlar Haziran-Temmuz aylarında ortalama seksen-doksan kişilik takımlar halinde çalıştılar. Hendek içinin temizlenmesi bu sırada gerçekleştirilmiş olabilir. Yapı ustası ve marangozlar yirmi kişi civarındaydı; 1557 Temmuz'u itibarıyla ücret almaya başladılar. Görünen o ki, faaliyetin hatırı sayılır bir kısmı, kale civarında kurulan kireçhanede yürütülüyordu. Teknik personele yapılan ödemeler vesilesiyle düşülen notlar, bu tarihteki tamiratın hisar-peçenin temellerinin sağlamlaştırılmasını kapsadığına işaret ediyor²⁹³.

Osmanlı payitahtı ertesi sene Akkirman'a yaklaşık 15.000 akçelik bir harcama yapmaktan imtina etmedi (hazineden ayrılan 30.000 akçelik tutarın yarısıyla inşaat tamamlanabilmişti). Bu kez, ilk iki tamiratın aksine, kalede yürütülen işlerle ilgilenen bir de mimar vardı. Ne var ki, bu mimar, merkezden yollanan bir hassa mimari değildi; kale tamiratından sorumlu görevlinin yazdıklarına bakılırsa hesaplamalarında ne kadar isabetli olduğu da tartışmalıydı. Gerçi mimar 1558'deki kale onarımında hizmet etmiş ve hizmeti karşılığında yapı ustalarıyla beraber ücretini almıştı (toplam 2003 akçe). Bu arada 19 Nisan'da başlayıp 16 Haziran'da bitirilen çalışmalar neticesinde taş

291 BOA, MAD, 55, vr. 86b-88b, 27 Şaban 962/17 Temmuz 1555: "muhâsebe-i ihrâcât-ı termîm-i hisâr-peçe-yi kal'a-yı mezbûr der-kurb-ı âb-ı Turla..."

292 "Ücret-i ırgâdân ber-vech-i maktû' berây-ı ihrâc-kerden-i hâk-i hendek-i hisâr-peçe-yi mezbûr, 1000 akçe" (vr. 81a).

293 BOA, MAD, 55, vr. 76a-81a, 17 Şaban 964/15 Haziran 1557.

ustalarına 5809, marangozlara 220, arabacılara 2280, ırgatlara 402, bıçkıcılara 41 ve demircilere 22 akçe ödendi. Gelgelelim, mimarın inşaat için talep edip Bender kalesinden getirttiği keç/kirecin büyük bölümü, en başta yapılan hatalı tahmin nedeniyle elde kalmıştı. Tamirat 756 kile kireçle tamamlandığı halde 1448 kile kullanılmamış malzeme Akkirman'da mahzene konulmuştu²⁹⁴.

Mora eyaletindeki Balyabadra (Patras) kalesi 1490'da Kili ve Akkirman'la beraber önemli ölçüde modernize edilen yerler arasındaydı. Balyabadra'daki inşai faaliyetin heybetli olacağı en başından belliydi. Osmanlı hazinesi buradaki kale inşası için 228.781 akçelik bir meblağ tahsis etti. Üç ay altı gün süren çalışmalar sonunda bu miktarın 168.781 akçelik bölümü tüketilmişti. İnşaatta 450 demirci, 579 marangoz, 786 kireççi, 203 taş ustası, 3102 yapı ustası ve 31.278 işçiden oluşan muazzam bir işgücü istihdam edildi (bu sayıdan Balyabadra'da aynı esnada Mora beyi Mehmed Çelebi'nin hanımı için yapılan sarayda çalışan kişileri çıkarttım). Balyabadra'da bu denli kalabalık insanın aynı anda iş yapmasına şaşmamak gerekiyordu; Osmanlıların 1490'da burada giriştiği sıradan bir kale yenilemesi değildi. Balyabadra'nın ortaçağ hisarı ateşli silahlar çağının ruhuna uygun bütünleşik bir kaleye çevriliyordu. Mevcut hisar iç kaleye dönüştürülüyor; bunun etrafına kurulan yeni müdafaa yapılarıyla çok daha büyük bir kale elde ediliyordu.

Bu maksatla öncelikle hayli büyük ve derin bir hendek kazıldı. Hendeğin uzunluğu neredeyse yarım kilometreyi buluyordu (yaklaşık 474 metre); on metreden fazla genişliği, altı metreye yakın derinliği vardı. Hendeğin hem iç hem dış yüzüne, Akkirman'dakini akla getiren duvarlar örüldü. Hendek içi temelinden eski hisara uzanan satıhta üç adet muhkem burç yükseltildi. Burçlara kapılar ve top mazgalları eklendi. Bu burçların çokgen yapılı top bataryaları işlevi gördüklerini biliyoruz. Yeni inşa edilen burçlara bitişik duvarlarla eski hendeğe (ortaçağ hisarının hendeği) kadar giden bir hisar-peçe elde edildi. Ortaçağ hisarının büyük kulesi tamirattan önce baş kısmından dört parçaya ayrılmış vaziyettedir; kule, tepesinden yıkık bölümüne kadar sökülerek yeniden inşa edildi²⁹⁵.

²⁹⁴ BOA, MAD, 55, vr. 83b: "...bu fakir kal'a-yı Cankirman muhafazasında iken bir mi'mâr bî-basiret tahmin sebebi ile bu makûle *geç* gelüp lakin yedi yüz yigirmi altı kilesiyle termim temâm olup bin dört yüz kırk sekiz kilesi Akkirman'da der-mahzen kılınmışdır..."

²⁹⁵ Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret-i İnşaatı*, II, s. 222-224, belge no. 549, 27 Safer 896/9 Ocak 1491: "...İç-hisar kullenin taşarısından *çevre hendeği* ki yoğidi, ol yeniden kazınub bünyâd olundu ki bennâ arşunuyla iki taraftan mezkûr hendeğin uzunluğu altı yüz kırk altı arşundur ve eni on dört ve derinliği sekiz arşundur Mezkûr hendeğin içinde biraz kesilen

Osmanlı yönetimi, 1490'lar başında hayat verdiği Balyabadra kalesini 16. yüzyıl boyunca bakımdan geçirdi. 1551 Mayıs'ında Mora beyi Osman'ın adamlarından Davud Voyvoda kale tamiratını üstlenmişti. Davud, Balyabadra kadısının adamı Mehmed ve yine Osman Bey'in maiyetinden Cihan'la beraber takriben 2500 usta ve ameleiy bir araya getirdi. Bundan yaklaşık bir ay sonra yeniden kâğıda dökülen muhasebe defterine göre, Balyabadra'daki onarımın 67.048 akçe tutması bekleniyordu. Bu meblağın 4000 akçelik kısmı top kundaklarının iyileştirilmesinden ibaretti. Bu tarihte Balyabadra kalesinde 894 kişi taş, ip ve su temin ve nakliyesiyle uğraşırken 456 yapı ustası ve 44 demirci 1056 niteliksiz işçiyle beraber çalıştı²⁹⁶. 1557'de, altı sene sonra, Balyabadra kalesinde başka bir tamirat sürüyordu. İş için ayrılan 51.320 akçenin 6874'ü bakıyye olarak geri gönderildiğine göre, bu seneki bakım çalışmalarında 44.446 akçe sarf edilmişti. Bir kez daha Balyabadra'da toplanan usta ve işçiler 1557 yazını tamamen burada geçirmişler; Haziran'ın ilk günlerinde başlayan tamirata Kasım başında sonlandırmışlardı²⁹⁷.

Tuna boyunda Semendire yakınlarındaki Ram/Haram kalesi tamamen Osmanlı ustalarının elinden çıkma bir eserdir. Hisar, 1477'de Sultan Mehmed'in gizemli kış seferi sırasında alınmıştı. Osmanlılar, bu noktayı 1483'te hendekle çevrili toprak ve kütükten basit bir palanka haline getirdiler. 1491'de Ram'daki askerî tahkimat taş-tuğla yapıya dönüştürülerek yeniden yapıldı. Osmanlı sarayı hisarın modernleştirilmesinde Mimar Cafer'in bilgi ve tecrübesinden yararlanmıştı. Ram'daki çalışmalar için 508.661 akçe tahsis edildi²⁹⁸. Balyabadra kalesiyle karşılaştırıldığında Ram'da yürütülen inşaat faaliyetini epeyce fazla para aktarıldığı görülüyor. Bunun sebebi, kalenin baştan yapıldığı vakitte Semendire'yi de içine alan hudut bölgesinin yaşadığı istikrarsızlık olabilir. Güvenlik endişesi, Osmanlı idarecilerinin ihtiyaç duyduğu usta ve işçileri bir araya getirmeyi zorlaştırmış; ücretleri yukarıya çekmiştir. En-netice, Ram

---

kesme kayadan gayri iç-yüzi ve taşra-yüzi bile muhkem kireç birle taş divar yapılub ve dahi mezkûr hendeğin iç-yüzi bünyâdından eski hisara kullenden yana gereklü ve münâsib olan yerde üç baş eyü ve muhkem bergozlar yapılub içlerinde mülayim yerden kapular ve anın gibi düşman olıcak atılacak top yerleri ve toplar tertib olunub konuldu. Ve mezkûr bergozlara muttasıl hendek yüzünde çevre kullenin gelüb iç-yüzde olan eski hendeğe ulaşuncaya dek hisar-peçe dahi yapılub bu def'a mezkûr kulle başka gereği gibi eyü ve muhkem hisar oldu..."

²⁹⁶ BOA, MAD, 55, vr. 101b-102a, 103a.

²⁹⁷ BOA, MAD, 55, vr. 100b.

²⁹⁸ Machiel Kiel, "The Ottoman Castle of Ram (Haram) in Serbia and the Accounts of its Construction, 1491", *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, ed. Srdan Rudić-Selim Aslantaş, Belgrade 2017, s. 165-187.

kalesi 1491 Eylül'ünde tamam olduğunda surlarında dört-beş cepheli kuleler olan D şekilli bir yapı ortaya çıkmıştı. Kuleleri birbirine bağlayan duvarlar kalındı; kuleler alçaltılarak sur seviyesine yaklaştırılmışlardı. Kulelerde toprak için açılmış mazgallar mevcuttu. Surların önünde açılan hendeğin kaleye yakın iç yüzüne duvar inşa edilmişti²⁹⁹.

Osmanlı kale işçiliğinin neşvünema bulduğu yerlerden biri II. Bayezid devrinde Korint (Gördes) körfezinin ağzında iki yakaya karşılıklı inşa edilen hisarlardı. 1499'da İnebahtı'ya gelen Osmanlı kara ve deniz kuvvetleri kaleyi fethettikten sonra boğazdaki inşaata başlayıp muhtemelen aynı sene içinde bitirmişlerdi. Oruç b. Adil ve Behiştî Ahmed Çelebi, bunun esasen (en azından bir yakadaki) kadim ve harap tahkimatları canlandırmaktan ibaret olduğunu ihsas ettirseler de³⁰⁰, Osmanlı mimar ve ustalarının eliyle yükseltelen hisarlar en temelden itibaren yeni tasarımlardı. Edirneli Ruhi Çelebi, hisar yapımının aynı sıralarda İnebahtı'nın tamirini de deruhte eden hassa mimarlarından Murad'a tevdi edildiğini belirtir³⁰¹. Düşman gemilerinin boğaza girişini engellemeyi amaçlayan hisarlardan daha meşhuru Kastel-i Mora namıyla da bilinen Burgoz-ı Cedid idi. Piri Reis'e sorulursa, İnebahtı kalesinin beş mil kadar güneyine, körfez ağzına yapılan kaleler bu hizmeti layıkıyla yerine getiriyordu. Hisarlara yerleştirilen toprakların menzili karşılıklı iki kıyıya ulaşıyor; su ağzını bütünüyle kapsıyordu³⁰².

Mora kasteli/Burgoz-ı Cedid takdir edilesi bir askerî mimarlık örneğiydi. M. Kiel'e göre, 1499'da inşaat tamamlandığında ortaya çağının standartlarını yakalamış muazzam derecede modern bir yapı çıkmıştı. Burgoz-ı Cedid, ilk aşamada biri diğerinden bir nebze büyük iki devasa yuvarlak burcun birleştirilmesiyle elde edilmişti. Daha heybetli olan batı burcunun çapı yirmi metreyi buluyordu; içinde on metrelik bir genişlik vardı. İki burç da kiremit-tuğladan büyük kubbelerle örtülmüşlerdi. Burçların içine iki buçuk metre genişliğinde ve üç metreden fazla derinlikte dörder top kazamata inşa edilmişti. Bunlar sayesinde ağır toprak burç içinden ateşlenebiliyordu. Mazgal genişliği

299 Buzás, "Late Medieval European Military Architecture", s. 73.

300 Oruç Bey Tarihî, s. 193; Behiştî Ahmed Çelebi, *Tarih-i Behiştî. Vâridât-ı Sübhâni ve Fütûbât-ı Osmâni (797-907 / 1389-1502)*, haz. Fatma Kaytaç, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 381-382.

301 Machiel Kiel, "İnebahtı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XXII, İstanbul 2000, s. 285-287.

302 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriyye. Tıpkıbasım*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine Koleksiyonu, nr. 642, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2014, vr. 156a-157a.

yalnızca yetmiş santimetre civarındaydı; ama kazamatların eğimli yapısı sayesinde buradaki topraklarla 180 derecelik açığa ateş edebilmek mümkündü. İki burcu birbirine bağlayan orta kısımda yarı-daire şekilli bir yapı vardı. Burada da iki top için ayrılmış kazamatlar yer alıyordu. Kesme kireçtaşından örülen burç duvarlarının üstü açık top platformu görevi görüyordu. Buradan 360 derecelik açığa hükmedebilmek olanaklıydı. Açık top platformu sağlam tahkim edilmiş korkuluk/siperlerle korunuyordu³⁰³.

Bu hesaplara, Osmanlı kaynaklarının teyit ettiği üzere, yalnızca Burgoz-ı Cedit'de bile yirmi civarında top konuşlandırılmış olmalıydı. Osmanlı sarayı, 1503 itibarıyla Dergâh-ı âli topçularından sekizini nöbet usulüyle Korint'e yollayıp burada yeni inşa edilen hisarlarda hizmet etmelerini sağlamıştı³⁰⁴. Kalan topçu neferlerinin hisar gediklerine talip olup adını yazdıran mahallî kaynaklardan temin edildiği düşünülebilir. Keza 1503'te Ayas isimli bir üstat, Burgoz-ı Cedit'de top imalatıyla uğraşıyordu. Ayas, 1503 Eylül'ünde hizmetlerine karşılık saraydan 2000 akçe nakit ve Bursa işi bir elbise almıştı³⁰⁵.

Burgoz-ı Cedit, 1525-1526'da kısmî bir tamirat geçirirken kaleye bir varoş/dış iskân mahallî ilave edildi³⁰⁶. Bu bağlamda bir çeyrek asır evvel vücut bulan kalenin onarımına 86.412 akçe harcanırken daha esaslı bir meblağ, tamı tamına 230.248 akçe Burgoz-ı Cedit'in dışına inşa edilen varoşa sarf edildi. Balyabadra kadısı Abdülkerim bu tarihte yürütülen çalışmaların masraflarını ihtiva eden bir defter tutmuştu. Defter alt kısmından yırtık ve yıpranmış vaziyettedir; ama bu eksiklik Burgoz-ı Cedit'de Mimar Alaeddin marifetiyle yapılan yenileme çalışmalarını anlamaya engel teşkil etmiyor. Kale tamirâtı için satın alınan malların kahir ekseriyetini kütük, çubuk, kalaslar,

303 Machiel Kiel, "Kastel-i Mora – Mora Kasteli – Burgaz-ı Cedit. The Reconstruction of the Castle of Sultan Bayezid II at the Mouth of the Gulf of Corinth under Grand Admiral Hayreddin Barbarossa According to the Ottoman Building Account B.O.A. M.A.D. 523 from 1537/39", *On Dördüncü Askerî Tarih Kongresi Bildirileri – I. XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi*, 03-07 Aralık 2012, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014, s. 139.

304 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 118: "Be-cihet-i tetimme-i nafaka-yı ba'zı topçıyân-ı Dergâh-ı âli ki berây-ı keşik kılâ'-yı mezkûrîn fristâde bûdend, fi 6 Safer 909/31 Temmuz 1503; s. 160: An-kal'a-yı burgazhâ-yı İnebahtı, an 11 Safer sene 909 ilâ 17 Rebiülahır sene-i mezkûre, 8 nefer, fi yevm 8 (akçe)."

305 *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 131: "Ayas, topçı ki der-Burgaz der-kurb-ı kal'a-yı İnebahtı top rihte, 2 Rebiülahır 909/24 Eylül 1503."

306 BOA, İE., Umûr-ı Nâfia (NF.), 1/1, 16 Rebiülevvel 933/21 Aralık 1526.

tahta çivileri, kiremit, demir ve ip gibi kargir mimariyle ancak dolaylı ilişkiye sahip nesneler oluşturuyor. Buna dayanarak 1525-1526'da kalenin müdafaa yapılarına müdahale edilmediğini, mevcut istihkâmların üst yüzeylerinin ve iklime daha duyarlı ahşap aksamın yenilenmesiyle yetinildiğini söyleyebiliriz. Mevlana Abdülkerim'in muhasebe tutma usulü başka yerlerde rastlamadığımız bir hususiyet içeriyor; emekleri karşılığı ücret alan kişiler topluca kaydedilmek yerine günlük aldıkları para karşılığında alt gruplara ayrılmışlar. Örneğin, kale tamiratında görev alan marangoz ve yapı ustaları, herhalde uzmanlık ve tecrübelerine göre hayli geniş bir yelpazede, günlük üç akçeden on akçeye farklı ücretler alıyorlardı. Buna göre, 136 kişi üç, 415 kişi dört, 448 kişi beş, 264 kişi altı, 795 kişi yedi, 718 kişi sekiz ve 155 kişi onar akçe karşılığı Burgoz-ı Cedid tamiratında hizmet etmişlerdi. Aynı şey toplam sayıları 9139 kişiyi bulan ırgatlar için de geçerliydi. Bazıları yevmi üç (7616), bazıları üç buçuk (35), kimisi dört (1469) ve kimileri beş (18) akçeye çalışıyordu.

Dış mahalle ise, mevcut yapıların tamirinden öte, yepyeni bir faaliyet sahasıydı. Balyabadra kadısı, bu sebeple, yukarıda tarif edilen işlere "meremmet" derken "varoş-ı cedid"ın kurulmasına "bina" etmek diyordu. Burgoz-ı Cedid'e getirilen taş ve kireç yükleri bunu doğruluyor. 16. yüzyılın ikinci çeyreğine girilirken burada inşa edilen yeni varoş için beygir ve hamallar marifetiyle 137.495 yük taş nakledildi³⁰⁷. Buna ilaveten, az miktarda da olsa, sandallarla taşınıp getirilen (daha büyük?) taşlar vardı. İnşaat alanına taş temin edenler farklı ücretlere çalışıyorlardı. Aralarında günlük üç (806), altı (109), yedi (257) ve sekiz (108) akçe alanlar vardı. Aynı yöntemle, yine beygir ve hamalların beden güçlerine dayanarak Burgoz-ı Cedid'e varoş yapımında kullanılmak üzere 6486 yük kireç getirildi³⁰⁸. Bu arada 443 demirci dış mahallenin inşasında istihdam ediliyordu. Bunların 13'ü günlük üç, 283'ü dört, 28'i altı, 119'u dokuzar akçe alıyordu.

Osmanlılar, 1537-1539 arasında Burgoz-ı Cedid'i esaslı şekilde genişletiyorlardı. 1539 Mayıs'ının ortalarına gelindiğinde kaledeki inşai faaliyetler bitmemişti; elimizdeki muhasebe defteri kalede son çivinin ne zaman çakıldığını tayin etmemize izin vermiyor. Buna karşın proje için ayrılan

307 "Ücret-i bârgirân ve hammâlân, 84.154 haml, be-her 3 haml, fi 2 akçe, 39.496 akçe; 53.341 haml, be-her 2 haml, fi 1 akçe, 26.670 akçe" (s. 4).

308 "Ücret-i bârgirân ve hammâlân berây-ı âverden-i kec, bi'd-defaât, 110 haml, fi 2,5, 275 akçe; 1038 haml, fi 2, 2076 akçe; 2623 haml, fi 1,5, 3934,5 akçe; 2715 haml, fi 1, 2715 akçe" (s. 4).

639.321 akçelik büyük miktar Burgoz-ı Cedid'de yürütülen inşaatın heybeti hakkında fikir veriyor. İki senenin sonunda 54.650 akçe bakıyye kaydedildiğine göre, tahsis edilen paranın 584.671 akçesi gerçekten de sarf edilmişti. Yapı işlerinden sorumlu isim günde on beş akçe maaş alan Mimar Hasan'dı. Hasan'ın talimatları doğrultusunda hizmet eden 3518 yapı ustası, 9288 hamal, 210 demirci ve 14.481 işçiye ödenen ücretler harcamaların büyük kısmını oluştuyordu. Muhasebe başlığının sol üst köşesine iliştirilen derkenara bakılırsa, çalışmalara 1537 Ağustos'unda başlanmış olmasına rağmen ilk başta tasarlanan kulelerden iki tanesi tamamlanamamıştı. Bununla birlikte Burgoz-ı Cedid'in artık uzunca bir suru vardı; yapımı bitirilen iki kule ve inşaatı halen süren bir kuleyle birlikte kale yeni bir görüntü almıştı (Bayezid döneminde inşa edilen hisarın kara cephesine uzanan bir üçgen)³⁰⁹. 1499'da aslen denize yönelik bir ateş platformu olarak vücut bulan Mora kasteli, bundan böyle karadan gelebilecek saldırılara karşı dirençli bir kale haline getirilmişti. Burgoz-ı Cedid'in yarım kalen kulelerinin ne zaman bittiğini söylemek zor; ama 1544 Nisan'ında İstanbul'dan yollanmış Kasım adlı bir hassa mimarı burada halen faaldi. Kasım'dan bu tarih itibarıyla Kalavarta kalesindeki onarım işlerine dair bir önrapor hazırlanması istenmişti³¹⁰. O halde, 1544 yazında Burgoz-ı Cedid'in son halini aldığı, Kasım'ın görev yerinin bu vesileyle değiştirildiği tahmin edilebilir.

1499'da İnebahtı'da kışlayan Osmanlı ordusu ertesi sene Koron kalesini (Moton'la beraber) Venediklilerin elinden aldı. Osmanlıların ilk işi Koron'un mevcut yapılarına yeni istihkâmlar ilave etmek oldu. Bu esnada yapılan iki büyük dairevî burç, top ateşinden koruma amaçlı hendeğin gerisine güzelce gizlenmişti. Bu yuvarlak burçlar, ana surlarla hisar-peçe arasında kalan alanın iki ucunu kapatıyordu. Bu sayede genişçe bir top platformu elde edilmişti. Hisar-peçenin karşıdaki hendek çıkışı/duvarı fazladan bir ateş hattıydı. Osmanlı Koron'u kalın duvarlarıyla 16. yüzyıl başlarının bütün modern tahkimat tekniklerini ihtiva ediyordu; ateş sonrası dumanın çıkışı için burçlarda havalandırma delikleri bile düşünülmüştü³¹¹.

309 BOA, MAD, 523, s. 11-15, evâsıt-ı Rebiülevvel 947/16-25 Temmuz 1540.

310 BOA, KK, 62, s. 79, 25 Muharrem 951/18 Nisan 1544. Mimar Kasım (o tarihte Mermeri Kasım), 1548'de günlük sekiz akçe yevmiye alıyordu (Dündar, "XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları", s. 241).

311 Holmes, *The Independently Fortified Tower*, s. 277-279; Nikos Kontogiannis, "Castle of Koroni", *Venetians and Knights Hospitallers: Military Architecture Networks*, Athens 2002, s. 68-71.

Modern tekniklerle elden geçirilen ve yahut baştan inşa edilen kalelerin ortak özelliği kara veya deniz sınır boylarında yer almalarıydı. Osmanlı iktidarının İspanyol ve Venedik donanmalarının çıkartma yapma ihtimalinin olduğunu düşündüğü noktalar öncelikli stratejik tahkimatlar olarak kabul edilmişti. 1537 Korfu/Pulya seferi, Sultan Süleyman'ın bu tahkimat stratejisini Arnavutluk kıyısında Avlonya'ya (Vlorë) yaymasına vesile oldu. Avlonya'da bir aydan fazla konaklayan Sultan Süleyman, kalenin baştan inşasıyla ilgili ilk talimatları verdi. Osmanlılar, Korfu seferini takip eden iki sene boyunca Avlonya'da kale yapımıyla meşgul oldular. 1540 Mart'ı tarihini taşıyan üç adet muhasebe defteri, Avlonya'daki girişimin şu ana kadar karşımıza çıkan en büyük ve masraflı kale inşa faaliyeti olduğunu gösteriyor. Muhasebeleri tutan kâtipler, muhtemelen tam da bu gerekçeyle, Avlonya'da yürütülen teşebbüsü tarif ederken diğer defter başlıklarında kullanılan *tamir* ve *meremmet* yerine *bina* (*etmek*) tabirini tercih ediyorlardı.

Buna göre, Osmanlılar, 1537 Ağustos'unun sonlarına yaklaşıırken inşaatı başlatmışlar; ilk harcama defterini 1538 Nisan'ı ortasına değin getirmişlerdi. Bu esnada kale yapımından sorumlu kişi Avlonya kadısı Abdülalim idi. Bir kez daha masrafın büyük kısmı işçi ücretleriydi; yapı malzemeleri için yapılan harcama ücretlerin yanında devede kulak kalıyordu. Bir senede 486.071 akçe harcanmıştı. Bunun yalnızca 14.343 akçelik dilimi satın alımlara gitmişti; kalan meblağın tamamını hizmet ödemeleri tüketmişti. Bu arada ücretler (icârât) kaleminden ayrı yazılan 2320 akçelik mevâcip, bu cinsten başka defterlerden aşına olunduğu üzere, kale yapımında çalışan mimarlara ait maaş olmalıdır³¹². İkinci muhasebe defteri, tarih bakımından ilkinin arada bir gün bile boşluk bırakmadan takip ediyor. Ne var ki, yaklaşık bir yılı kapsayan ilk defterin aksine sadece üç aylık masrafları ihtiva ediyor. Bu tarihte Abdülalim kale inşa sorumluluğunu Avlonya sancak beyi Bali'yle paylaşmaya başlamış görünüyor. Bu muhasebenin en kayda değer yanlarından biri, 1538 Nisan ortasıyla Temmuz sonları arasındaki kısa bir zaman dilimine denk düşmesine rağmen neredeyse bir senelik harcamaya eş bir masrafı içermesidir. 432.151 akçelik harcamanın neredeyse tamamı yine usta ve işçi ücretlerine gidiyordu³¹³. Avlonya'daki kale yapım faaliyeti takip eden sene içinde tüm hızıyla sürdü. En nihayetinde, 1538 Temmuz'undan 1539 Nisan sonuna değin masrafları kaydeden üçüncü deftere

312 BOA, MAD, 523, s. 24, 26 Şevval 946/5 Mart 1540 (üç muhasebe defterinin tutulma tarihi aynıdır).

313 BOA, MAD, 523, s. 26-27.

göre, son (en azından elimizdeki) muhasebe yılı içinde Osmanlı hazinesi Avlonya kalesi için 887.146 akçeyi gözden çıkarmak zorunda kalmıştı. Burada üç aylık muhasebede atlanan (muhtemelen mimarlara ait) mevacipler bir kez daha karşımıza çıkıyor³¹⁴.

Muhasebe kayıtlarından, ne yazık ki, kale yapımında kaç kişinin çalıştığını çıkarmak mümkün değil. Kâtipler, uzman ve yahut vasıfsız olsun, Avlonya'da çalıştırılan insanlara hangi hizmeti gördüklerine göre yapılan toplu ödemeleri kaydetmekle yetinmişler. Yine de, kalenin büyük bir insan gücünün seferber edilmesiyle yükseltilmiş, pahalı bir işçiliğin ürünü olduğundan emin olabiliriz. Avlonya kalesi için iki senede 1.805.368 akçe harcanmıştı (bu meblağ, bina yapımına tahsis edilen bütçeden bakiye kaydedilip hazineye iade edilen tutarlar düşülerek elde edilen net miktardır). Bu, şu ana değin ele aldığımız örnekler arasında en pahalı mimarlık eserine işaret ediyor. Avlonya muhasebe defterlerinde geçen kayıtları, aynı neviden belgelerin sağladığı bilgilerle birleştirmek suretiyle kale yapımının aşamalarını şu şekilde sıralamak, sanırım, hakikatten kopuk olmaz. 1537-1539'da Avlonya'daki yerel idarecilerin önyak olmasıyla bir araya getirilen taşçılar, kale inşaatında kullanılmak üzere taş çıkartarak hazırladılar. Taş çıkartanlara amelelik ücretlerinin yanında hazır ettikleri taşlar için de ödeme yapılıyordu (*ücret-i taşçıyân ma'a bahâ-yı seng*). Kiralanan arabacılar bu taşları (*arabacıyân-ı seng-keşân*), yine kale yapımında ihtiyaç duyulan kütüklerle (*arabacıyân-ı çüb-keşân*) birlikte Avlonya'ya naklediyorlardı. İnşaata kireç temin edenler (*kec-keşân*) kaleye malzeme getiren ayrı bir grubu teşkil ediyordu. Yapı alanında kurulan bir kireçhanede yakılan kireçler harca karıştırılmaya hazır hale geliyordu (*kec-süzân*). İnşaat sahasındaki taşıma işlerinde hamallar istihdam ediliyordu. Bununla birlikte doğrudan kireç getirenler ya da yanmış kireci inşaata taşıyanlar arasında ayrı bir hamal taifesi yer alıyor olabilir (*hammâlân-ı kec-keşân*). Bu esnada getirilen taşlar, taş yontucuları (*seng-trâşân*) tarafından tıraşlanarak istenen şekle büründürülüyordu. Vasıfsız işçilerin (*ırgâdân*) taş taşımak, toprak sürmek gibi ağır işlerle cebelleştiklerine şüphe yok. En nihayetinde, nispeten ince işçilik ve teknik bilgi gerektiren işleri yapı ustaları (*bennâyân*), marangozlar (*neccârân*) ve demirciler (*haddâdân*) kotarıyordu.

1539'da kale yapımı (en azından temel yapıları bakımından) bittiğinde çorbada tuzu olanlar kendileriyle gurur duyabilirlerdi. Ortaya sekizgen planlı,

hayli özenle ölçülüp tasarlanmış, mehabetli bir kale çıkmıştı. Kenarların beheri yüzzer metreydi; kale surları üç buçuk dört hektarlık bir alanı kaplıyordu. Kara tarafında, ana surların önünde artık Osmanlı askerî mimarisinin mündemiç unsurlarından biri olan hisar-peçe yer alıyordu. Surlardan elli metre kadar içeride, denize yakın cephede, düşman gemilerine ateş açmaya yarayan bir iç kule yükseliyordu. Duvarlar top ateşine dayanıklı yapılmıştı; kalın duvarların dış yüzeyine verilen eğim top darbelerini sektirmeye yarıyordu. Kale, 1690'da Venediklilerin eline geçtiğinde, kuşatmaya katılan subaylar, Avlonya surlarının yakın mesafeden bile top ateşine dayanabilen kalınlıkta olduğunu müşahade etmişlerdi³¹⁵.

Osmanlılar 1551 yazında Avlonya istihkâmlarını büyükçe bir hendekle güçlendirdiler³¹⁶. 70.382 akçeye mal olan hendek toprağın kazılmasıyla elde edilmiş basit bir engel değildi. Bu vesileyle tutulmuş resmî kayıtlar, bu tarihte “inşa edilen” hendeğin devrinin çağdaş tahkimat usullerine uygun bir yapı olduğunu açıkça gözler önüne seriyor. Avlonya hendeği taştan imal edilmişti; bol miktarda kireç, kum, kütük, kazık, mertek ve levha yapıma eşlik ediyordu. Osmanlı hazinesi Avlonya müdafaasına eklenen hendek için bin tanesi 120 akçeden 344.999 taş keserek getirtmişti³¹⁷. Bu sayı, taştan örülmüş, hendek dışı duvarı büyük ihtimalle kazık ve kütüklerle sağlamlaştırılmış bir dış istihkâmla karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. 7 Mayıs-18 Ağustos 1551'te üç aydan biraz fazla çalışan ustalar kireç yakmakla uğraşırken baltacı ırgatların temin ettiği ağaçları kullanmışlardı³¹⁸. Hamallar kum taşıyor; arabacılar ve bu kez beygirlerle işleyen hamallar taşları getiriyorlardı. Tahmin edilebileceği üzere, taş ustaları, marangozlar ve demirciler hendek yapımında üzerlerine düşeni yerine getirmişlerdi.

c. Osmanlı Macaristanı ve Yıldız Tabyalar

Osmanlılar, 1541'de Budin'in fethini takiben Macar krallığından ellerine geçen kaleleri tahkim ederek Avusturya Habsburglarına karşı güçlü bir savunma ağı kurmaya gayret ettiler. Bu uğurda yapılan çalışmaların bir kısmı, Macar arkeolog ve mimarlık tarihçilerinin kaleminde bilimsel ifadesini bulmuş

³¹⁵ Kiel, *Ottoman Architecture in Albania*, s. 266-275.

³¹⁶ BOA, MAD, 55, vr. 32b-33a.

³¹⁷ “Bahâ-yı seng, aded-i seng 344.999, fî be-her 1000, 120 akçe” (vr. 32b).

³¹⁸ “Ücret-i üstadân berây-ı ihrâk-ı kirec, 1861 akçe; ücret-i ırgâdân baltacı berây-ı büriden-i dirâht ihrâk-ı kirec, 7477 akçe” (vr. 33a).

durumdadır. Bu haliyle Macar serhaddindeki Osmanlı kalelerinin mimarî özellikleri hakkında imparatorluğun diğer köşeleri için sahip olmadığımız bir literatür zenginliğinden istifade edebiliriz. Osmanlı sarayı, tabii olarak, ilk mimarî dokunuşlardan bazılarını Ortaçağ Macar krallığının başşehri Budin'de yapmış olmalıdır. İlginçtir, Avusturya ordusunun 1541'de Erdel krallığının elinde bulunan Budin'e yaptığı saldırı kentin İtalyan mühendis Domenico da Bologna tarafından tahkim edilmesine yol açmıştı. Üstat Domenico'nun Erdel kralı namına Budin'de giriştiği mimarî işler, İtalya'nın birçok kalesinde, mesela Piacenza, Padua, Milano ve Trevigli'de rastlanabilecek türden tabyalar ve top ve tüfek mazgallarıyla donatılmış geniş ve derin bir hendek ihtiva ediyordu³¹⁹.

Budin, aynı sene içinde burada kurulan Osmanlı beylerbeyliğinin merkezi oldu. Osmanlılar, kent istihkâmlarına yer yer ilavelerde bulunup kalenin savunma gücünü canlı tutmaya çabaladılar. 1565-66'da Arslan Paşa bu amaçla Víziváros'ta (Suşehri) görenlerin başını döndüren dairevî bir kule yaptırmıştı. Arslan Paşa'yı takiben Budin beylerbeyi olan Sokullu Mustafa Paşa, eyaletin idaresinde kaldığı on iki sene zarfında şehrin görünümünde önemli değişikliklere sebep oldu. Sokullu Mustafa'nın imar faaliyetleri arasında Budin'in batı kapısı (Fehérvár/Ova Kapısı) yanına inşa ettirdiği kule de yer alıyordu³²⁰. Kasım Paşa'nın 1667-68'de yaptırdığı burç, 16. yüzyılın ikinci yarısında Sokullu Mustafa'dan kalan kuleyi ikame ediyordu. 1618-1620'de yükseltilen Karakaş Paşa kulesi ise, kalenin ortaçağ temelleri üzerine inşa edilen çokgen bir savunma yapıydı³²¹.

319 Duffy, *Siege Warfare*, s. 201. Domenico da Bologna, 1540 civarında Avusturya arşidükü Ferdinand'ın sarayından ayrılarak Erdel kralı Szapolyai'nin hizmetine girmişti. İtalyan mühendis 1540 Eylül'ünden beri Budin'de bulunuyordu ve György Martinuzzi'nin talimatıyla şehir tahkimatlarını modernleştirdi (Klára P. Kovács, "Fortress-Building in 16th-Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force", *Transylvanian Review*, C XXI, S. 2, 2012, s. 164-165). Avusturya hükümdarı, Domenico da Bologna'yı Szapolyai'nin ölümünün ardından Viyana sarayına çekmeye çalışsa da, bunda başarılı olamadı (P. Kovács Klára, "Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)", *Erdélyi Múzeum*, C LXXIV, S. 3, 2012, s. 103-115).

320 Yasemin Altaylı, *Osmanlı Döneminde Budin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 88-89. İbrahim Peçevi, Sokullu Mustafa'nın Budin'deki imar faaliyetlerini teyit ediyor (*Tarih-i Peçevi*, II, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1283/1866-1867, s. 27-28).

321 Gyöngyi Kovács, "Ottoman Military Architecture in Hungary", *Thirteenth International Congress of Turkish Art*, ed. Géza Dávid-Ibolya Gerelyes, Hungarian National Museum, Budapest 2009, s. 376-377.

16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Macaristan'ında icra edilen askerî mimarlık bir yönüyle sınırın karşı yakasında Viyana'daki Hofburg'un Kraliyet Macaristan'ında uyguladıklarını andırıyordu. Hasım saraylar, bir yandan birbirlerinin hamlelerini gözetirken, nakit, insan, teknik beceri ve idarî kudreti bir araya getirebildikleri anlarda alelacele, kimi zaman derme çatma istihkâmlarla hudut savunmasının dertlerini en kısa yoldan halletmeye çalışıyorlardı. Saray-ı hümayûn, 16. yüzyılda kaynak ve işgücü seferberliği açısından eli bol olan taraftı. Buna karşın Viyana'dan bölgeye atanan askerî rical, 16. yüzyılın ikinci yarısında Habsburglar adına Adriyatik'ten Erdel'e uzanan nispeten bütünlüklü bir savunma ağının ortaya çıkmasına yol açtı. Bu arada bazı öncelikli yerler, Estergon, Komárom, Yanıkkale (Győr/Raab), Solnok, Eğri ve Kaşa (Kassa/Košice) kaleleri Hofburg'ca kiralanan İtalyan mimarlar eliyle yenilendi³²². Macaristan'daki Habsburg savunması, bu sayede İtalyan tabyalara, *trace italienne* mimariye uygun üçgen şekilli/yıldız tabyalara (*pointed bastion*) kavuştu. Osmanlıların 16-17. yüzyıllarda Habsburg hasımlarının karşısına aynı mimarî tekniklerle dikilmeyi amaçladıklarını gösteren yeterli kanıt yok; en azından Osmanlı payitahtının Viyana'daki devlet erkânının Macar serhaddinde yaptığına benzer bir modernizasyon projesinin peşine düşmediğinden eminiz. Bu, yine de, yeri geldiğinde, Osmanlıların kale tahkimatında/tamiratlarında İtalyan tabyaları denemedikleri anlamına gelmiyor.

Osmanlılar, Budin kalesini uzun kuşatmalara ve şiddetli topçu ateşine dayanıklı hale getirmek için tedbirler almayı sürdürdüler. Arkeolojik bulgular, Budin sarayının (iç kalede) kuzeyini kapayan çift duvarlı avludaki müdafaa yapılarının bir kısmının Osmanlılar elinden çıkmış olduğunu gösteriyor. Osmanlı ustaları, buradaki yarım daire burcu payandalarla desteklerken üç buçuk metrelik kalınlığı bulan ilave bir duvarla berkitmişler. Keza Budin'in dikkat çekici istihkâmlarından Altın Tabya, 1684 sonrasında yeni bir Avusturya kuşatması beklenen kentin savunmasını takviye etmek amacıyla inşa edilmişti; Gümüş Tabya ve diğerleriyle birlikte ustalıklı bir planlamanın ürünüydü. Zemin etütlerine bakılırsa, bunlar, mevcut yapıları tahkim etmekten ziyade temelden zemin planıyla oluşturulan yeni müdafaa yapılarıydı³²³.

322 Géza Pálffy, "The Origins and the Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. Géza Dávid-Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston-Köln 2000, s. 22-54.

323 Károly Magyar, "Turkish Defences in the Southern Part of Buda Castle", *Archeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the Conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24-26 May 2000*, ed. Ibolya Gerelyes-Gyöngyi Kovács, Hungarian National

1543'te alınan Estergon Osmanlı egemenliğinin Macar illerindeki akıbeti açısından son derece önemli bir kaleydi. Şehir istihkâmları Osmanlı yönetimi altında ciddi şekilde elden geçirildi. 1594'te Arşidük Matthias, Estergon'u Osmanlılardan geri almaya geldiğinde aradan geçen yarım asırda kale önemli ölçüde değişmiş olmalıydı. 1595'te Karl Mansfeld'in Estergon kuşatmasını (muhasara bu kez başarılı olmuştu) canlandıran gravürler, bu tarih itibarıyla kaleyi İtalyan tabyalarla tahkim edilmiş surette tasvir ediyor. Sanat tarihçisi Beatrix Basics, batılı çağdaş eserlerde yer alan Estergon tasvirlerinin sıhhatinden şüphe etmek için bir sebep olmadığını, gravürleri üretenlerin tarihsel hakikati canlandırmada özen gösterdiklerini savunuyor³²⁴. Hal böyleyse, Osmanlıların 1543'ten 1595'e gelinceye kadar şehir savunmasına neler eklediklerini öğrenmek önemli hale geliyor.

Görsel 16: Estergon kalesi gravürü

(Wilhelm Dillich, *Ungarische Chronica*, Cassel 1606, III. 3).

Budin kulesi/burcu, 1595'ten önce Osmanlılar marifetiyle inşa edildiği kesin olan yapılardan biriydi. L şekilli büyükçe bir tabya hüviyetindeki istihkâm ateşli silahlar çağının gerektirdiği özellikleri taşıyordu. Osmanlı idaresi, 16. yüzyılın ikinci yarısında Estergon'un Tuna'ya inen yüzünde bir "aşağı kale" (Suşehri/Víziváros da deniyor) kurarak müdafaa çeperini genişletmişlerdi. Burada Sultan Süleyman'ın talimatıyla yapılan Budin Kapı kulesi dairevî bir tabyaydı. 1559-63 arasında Güzelce Rüstem Paşa'nın önyak olmasıyla

Museum, Budapest 2003, s. 63-73.

³²⁴ Beatrix Basics, "Problems of Authenticity in the Depiction of Hungarian Castles during the Time of Ottoman Occupation", *Archeology of the Ottoman Period in Hungary*, s. 47-54.

için şahsen sahip olduğum mimarlık ve arkeoloji bilgisinden daha fazlasına hacet olduğu açık. Yine de, bunlar arasında 1605'e tarihlenen iki katlı Mahmud Paşa kulesinin yer almadığını söyleyebiliriz. Mahmud Paşa kulesi, top mermilerinin burca doğrudan çarpmasını engelleyen şevli dış yüzeyiyle dikkat çeken dairevî bir tabyaydı. Aynı yerdeki ortaçağ kulesinin tahkim edilmesiyle elde edilmişti. Bununla birlikte 1605-1663 arası bir tarihte yapıldıkları düşünülen Sıcak Su ve İskele Kapısı kuleleri, büyük ihtimalle, Musa Paşa'nın iftiharla arz ettiği yapılar arasındaydı.

Osmanlıların 1543'te Estergon'la beraber zapt ettikleri yerlerden biri İstolni Belgrad'dı (Székesfehérvár). Saray-ı âmire, 1547-48 bütçesinde İstolni Belgrad tamirâtı için 130.000 akçelik bir meblağ ayırıp sancağın idaresinde bulunan Derviş Bey'e teslim etti. Aynı senenin gelir kalemleri arasında İstolni Belgrad onarımından bakıyye kalan 50.012 akçe kayıtlı olduğuna göre, Derviş Bey'in kale yenilemesi esnasında 80.000 akçe dolayında sarf ettiği kabul edilebilir³²⁷. Ne yazık ki, İstolni Belgrad'a bu tarihte ne türden mimarî dokunuşlarda bulunulduğunu bilmiyoruz. Gyula Siklósi, 1593'te Osmanlı ve Habsburg sarayları arasında Uzun Savaş'ın başlangıcına değin kentteki en önemli tahkimat işleminin 1572'de gerçekleştiğini yazıyor. Osmanlılar bu sene içinde şehrin kuzeyinde payandalarla desteklenip berkitilmiş 225 zıralık (165 metre) bir duvar örmüşlerdi. Yine de, iki hanedan arasında savaş patlak vermezden evvel İstolni Belgrad istihkâmlarında büyük değişiklik görülmemişti.

Uzun Savaş'ın ilk yıllarında Macar serhaddini gezen Osmanlı coğrafyacısı ve seyyahı Âşık Mehmed kaleyi beğenmişti. 16. yüzyıl sonlarında Şam'da kaleme aldığı *Menâzırü'l-avâlim*'de kale surunun arası dört mimar zıraından (zırâ'-ı neccârî) (yaklaşık üç metre) geniş toprak dolgulu iki sıra kütükten örüldüğünü belirtiyor. Demek ki, İstolni Belgrad, Macar illerinde yaygın olduğu üzere palanka şeklinde inşa edilmiş bir kaleydi. Palankalar, Osmanlıların Macar serhaddinde yaygın olarak müracaat ettikleri bir müdafaa formuydu; kütüklerin arasını dolduran toprak yığınları top ateşine karşı (darbelerin

---

palanka ve parkanlarda ve Egre ve Kaniye ve Bosna eyâletlerinde kendü akçemiz ile ve hüsn-i tedbirimiz ile yaptırdığımız kulleler ve divârlar ve cevâmî' ve kârbânsaraylar ve sâ'ir mühimm olan yapılardır ki zikr ü beyân ve şerh ü ayân kılınur.

Ve Estergon kal'asında dört azim kulle müceddeden yapıdır olup her birinün divârlarının yoğunluğu altışar zırâ' olup ve kırkar zırâ' cirmi olup ve her kullede üçer tabaka toplar ve üçer dörder yüz âdem cenk idecek meretebe yapılmışdur."

327 Barkan, "1547-1548 Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", s. 239 ve 257: "Teslim be-Derviş Beğ mirlivâ-i Stolni-Belgrad be-cihet-i termim-i kal'a-i Stolni Belgrad."

şiddetini kısmen emmek yoluyla) ciddi bir koruma sağlıyordu. Âşık Mehmed, özellikle şehrin batı yakasını örten tabyanın azametinden etkilenmişti³²⁸. 17. yüzyılda İstolni Belgrad'a iki ehemmiyetli savunma yapısı ilave edildi: yüzyılın ilk çeyreğinde Karakaş Paşa tabyası ve bundan sonra bir vakitte yapılan Furdó tabyası. G. Siklósi'ye bakılırsa, bu istihkâmlardan ikincisi fazla büyük olmasa da, açılı bir kanat tabyasıydı³²⁹. 1685'te basılan *Origine e Corso del Danubio*'da yer alan İstolni Belgrad tasvirinde dört numarayla işaretlenmiş güney tabyası Osmanlı döneminin ürünüydü³³⁰. Kale, 1683'te Viyana bozgununu takiben Osmanlıların Macaristan'daki askerî üslerini kaybetmeye başladığı yıllarda bir kez daha tahkim edilmiş olabilir. 1686 ve 1688 yıllarına ait iki gravür, iki sene içinde İstolni Belgrad burçlarının önemli bir kısmının dairevî yapılardan çıkık (*pointed*) tabyalara dönüştürüldüğünü gösteriyor³³¹. Bu, Osmanlıların İstolni Belgrad'ı Avusturya kuvvetlerine bırakmamak için son anlarda geliştirdiği çözümlerden biri olmalı; lakin yeni tabyalar şehri Habsburgların eline düşmekten kurtaramamıştı.

Osmanlı Macaristan'ında eskiden kalan ortaçağ kalelerinde icra edilen modernizasyon işlerinin takibini yapmak bu cinsten örneklerin sayısını artıracaktır. Sigetvar, belki de, Osmanlıların İtalyan tabya sistemiyle en kapsamlı hemhal oldukları yerlerden biriydi. Şehir, 1546'dan bu yana Viyana'daki devlet ricalinin önayak olmasıyla modernize ediliyordu. Bu maksatla sınır hattının seçilmiş kalelerine yollanan İtalyan mimar-mühendisler kalelerin tabyalarla tahkim edilmesine uğraşıyorlardı. 1556'da, kalenin nihayet fethinden on sene önce, Osmanlı taşra kuvvetleri Sigetvar kapılarına dayandıklarında kaleyi savunan asker sayısı bin civarındaydı. 1566'da yeni yapılan tabyaların sağladığı

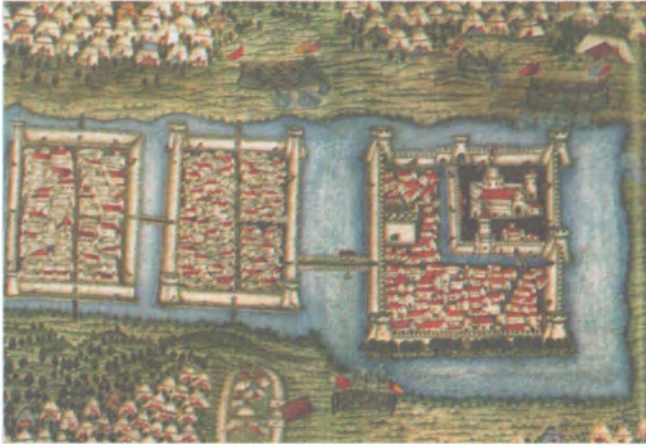
328 Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-avâlim*, haz. Mahmut Ak, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 1122: "... ahcâr-ı azîme ile mebnî bir kal'a-yı hasînesi vardır ki hasânet-i hitânî sedd-i İskender ile bahs-i müsâvat ve metânet-i burûcu asmân-ı heftûm ile iddî'â-yı mûhâzat ..."

329 Gyula Siklósi, "Military Events and Fortification Work at Székesfehérvár in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Archeology of the Ottoman Period in Hungary*, s. 89-96.

330 *Origine e Corso del Danubio Con la Cronica Vngara, e Turchesca ...*, Norimberga 1685, s. 88-89. Krş. Burcu Özgüven, *Osmanlı Macaristanı'nda Kentler, Kaleler*, Ege Yayınları, İstanbul 2001, s. 36-37.

331 1686 tarihli gravür: Hadtörténeti Intézet és Múzeum [Askerî Tarih Enstitüsü ve Müzesi, Budapeşte], G I h 664/10; 1688'de Osmanlıların İstolni Belgrad'ı teslimini gösteren gravür: Arnold van Westerhout, *Alba Reale Ceduta da gli Ottomani li 19 mago. 1688 all armi Vittorioso dell'Ag. Cesare Leopoldo 1. L'Invitto sotto il gloriosissimo pontificato d'Inn XI felice. Regnante*, Roma 1688.

imkânlarla birlikte Sigetvar'daki garnizon mevcudu 4000'e dayanmıştı³³². Yine de, Sigetvar, temelleri itibarıyla bir ortaçağ yapısıydı. İç kale, esasen tahkim edilmiş bir şatodan ibaretti; şatonun 24 metre yüksekliği bulan yuvarlak kulesinin tepesinde bir mancınık bekliyordu. İç kale, çevresini kısmen saran başka bir hisarla asma köprü vasıtasıyla birleşiyordu. Arada sulu bir hendek vardı. Şehrin varoşlarını oluşturan iki ayrı alan ise, yine toprak dolgulu kütüklerle sarılmıştı; uçlarında İtalyan tabyalar olmasına rağmen bu iskân mahalleri aslen şehrin müdafaa planının bir parçası değildiler³³³.

Görsel 18: 1566 seferinden Sigetvar minyatürü. *Nüzhet-i Esrârül-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar*, TSMK, Hazine, 1339, vr. 32b-33a.

Sokullu Mustafa Paşa (o vakitler Budin beylerbeyiydi), Osmanlı sarayı adına Sigetvar'da önemli bir tamirata girişti. 1574'te son hali verildiğinde kale ortaçağ kontürleri korunmak suretiyle baştan inşa edilmişti. Tabyalar, Osmanlı işçiliği taş-tuğla karışımıyla yeniden bina edildiler. Yapı malzemeleri arasında tuğlanın girişi, horasanî harçta olduğu gibi, surların top mermilerine karşı dayanıklılığını artırmak amacını güdüyordu. İç kale dıştaki hisarla yekvücut bir yapı haline getirildi. İkisi arasındaki hendek doldurularak ortadan kaldırılmıştı. Osmanlı Sigetvar'ı, ortaçağdaki atasının aksine, tek ve bütünleşik bir savunma yapısıydı. Kalenin biraz uzağına düşen varoşlardaki

³³² Géza Pálffy, "Hungary, Vienna and the Defence System against the Ottomans in the Age of Süleyman", *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi* (1566), ed. Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 331-335.

³³³ Szabolcs Varga, *Europe's Leonidas: Miklós Zrínyi, Defender of Szigetvár (1508-1566)*, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2016, s. 220-223.

toprak-kütük dolgu duvarlar, yine Osmanlı üstatlarının elinden çıkma açılı tabyaları birleştiriyordu³³⁴. O halde, Sigetvar'a İtalyan tabya sistemini getirenin Osmanlılar olduğunu düşünmek gereksiz olsa da³³⁵, kaleye 17. yüzyılda bilinen halini Sokullu Mustafa nezaretinde gerçekleştirilen baştan inşa faaliyetinin verdiğini söylemek pekâlâ makuldür. Sigetvar, 1664'te Miklós Zrínyi (şehri 1566'da Osmanlılara karşı savunurken ölen Miklós Zrínyi'nin torunu) ve Julius Wolfgang von Hohenlohe'nin meşhur kış seferinde kuşatıldığında dıştaki varoşlar haricinde yekpare bir kaleydi (aşağıdaki görseli inceleyiniz). Keza 1689'da Leandro Anguissola tarafından çizilen Sigetvar planında kalenin Osmanlılar döneminde geçirdiği dönüşüm açıkça tasvir edilmiştir³³⁶.

1568 Ekim'inin ilk günlerinde Sokullu Mustafa Paşa'nın Sigetvar kalesinin akıbetiyle ilgili arzı Osmanlı divanına ulaştı. Budin valisi, kaleme aldığı arzda Sigetvar'ın iç kalesinin mukhem biçimde inşa edilmesini, ama dışarıdaki palankaların yıktırılmasını öneriyordu³³⁷. Osmanlı sarayı, Sigetvar'ın elden geçirilmesi gerektiği hususunda Mustafa Paşa'yla hemfikir di. Ekim ortasında sadır olan emirde, Sigetvar iç kalesi ve Sultan Süleyman Camii'nin bulunduğu yerin (fetihten sonra merhum padişahın hatırasına yapılan ufak cami) taş, kiremit ve kireçten kârgîr şekilde yapılması isteniyordu. Bu sebeple şehre kereste temin edilmeli; Belgrad'dan getirtilecek ustalar kiremit pişirme ve kireç yakma işlerini üstlenmeliydiler³³⁸. Payitahttan gelen hüküm, Sigetvar kalesinin mimarî tasarımına yönelik Osmanlı dokunuşunun ilk fikrî örneklerinden biri olmalıdır. Caminin bulunduğu alan ortaçağ iç hisarının dışında kaldığından ikisinin birden taş ve tuğladan inşa edilmesi, yukarıda izah edildiği üzere, ortadaki hendeğin temizlenerek aradan çıkarılması anlamına geliyordu. Oysaki o vakte kadar Sigetvar ve Bobofça kaleleri taş hisarlara sahip değildi; buralardaki toprak dolgu duvarlar her sene imece yoluyla seferber edilen reayanın emeğiyle onarımdan geçiriliyorlardı³³⁹.

334 Kovács, "Ottoman Military Architecture in Hungary", s. 379.

335 Özgüven, *Osmanlı Macaristanı'nda Kentler, Kaleler*, s. 62.

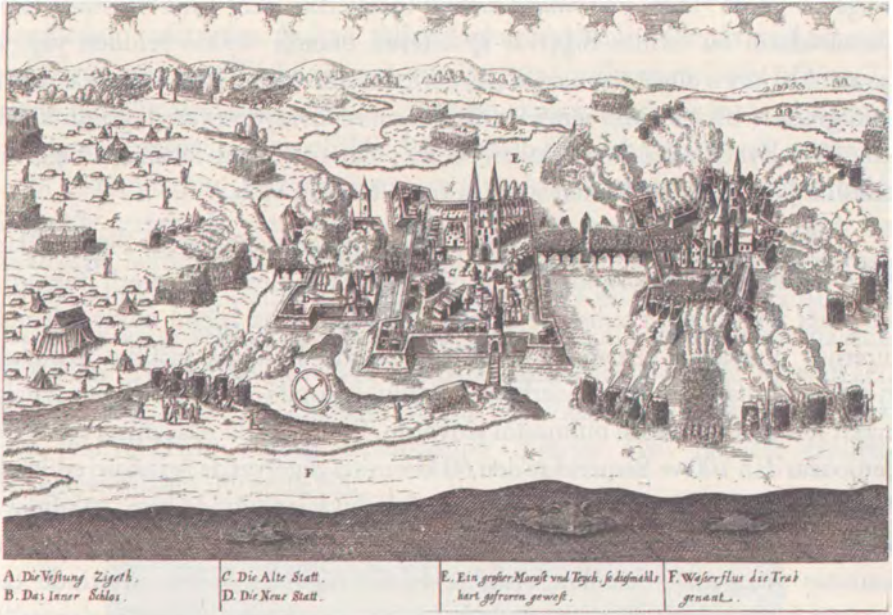
336 *Abriss von der Stadt und Vestung Sigeth.* Kriegsarchiv, Feldakten, Wien 117 (Fasc. 167). Mehmet Emin Yılmaz, *Sigetvar'da Türk Mimârisi. Türbe Palankası: Kânûnî Sultan Süleyman'ın Makâm Türbesi*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2015, s. 207, Ek 42.

337 BOA, MD, 7, 798/2183, 12 Rebiülahır 976/4 Ekim 1568: "... Sigetvar'un iç kal'ası istihkâm üzre mazbût yapıdurulup taşrada olan palankalar hedmolunmasın arz eylemişsin ..."

338 BOA, MD, 7, 847/2319, 22 Rebiülahır 976/14 Ekim 1568; BOA, Bâb-ı Defteri (D.), Evâmîr-i Maliye Defterleri (EVM.d.), 26278, s. 132, 29 Rebiülahır 976/21 Ekim 1568 ve 174/513, 3 Cemaziyelvel 976/24 Ekim 1568.

339 BOA, MD, 7, 921/2528, 9 Cemaziyelahr 976/29 Kasım 1568: " Sigetvar ve Bobofça

Görsel 19: Sigetvar kalesi gravürü. Eigentlicher Abriß der berühmten Nieder-Ungarischen Stadt und Vestung Sigetv/ welche von dem Herrn Graven Serin/ als das rechte Serinische Stammhaus/ dieser Tagen beläget/ auch allbereit durch die Teutschen/ GOttlob/ erobert hat (1664).

Ne var ki, Sigetvar'da yapı faaliyetlerinin başlaması zaman aldı. 1570 yazında Sigetvar beyine halen kent istihkâmlarının ne şekilde yapılması gerektiğine dair talimatlar gidiyordu. Bu tarih itibarıyla İstanbul'dakilerin ne istediği ayan beyan ortaya çıkmıştı. Sigetvar'ın iç kalesi taştan inşa edilecek; şehirvaroşlarının duvarları toprak ile örülecekti³⁴⁰. Bölge halkı, herhalde üstteki sayfalarda başka kaleler için anlatıldığı üzere seferber edilmişti; bunlar, üç yıl içinde toprak-kütük dolgudan yapılan dış istihkâmları yenilemekle uğraşmış olmalılar. Bu tarihten sonra Sigetvar kalesiyle ilgili sadır olan hükümlerde dış palankaların tamirine dair bir şey söylenmiyor. Buna karşın iç kale halen yapılmamıştı. 1573 Eylül'ünde iç kalenin yapımı için öncelikle bir zemin planı (*resm*) çizilmesine karar verildi. Sigetvar beyi, iç hisarın hangi üslup üzere "binâ" edileceğini kararlaştırıp orada hazırlanan planı İstanbul'a yollayacaktı³⁴¹.

kal'alarının taş binâsı olmayup ..."

³⁴⁰ BOA, MD, 14, 128/181, 19 Safer 978/23 Temmuz 1570: "... iç kal'ası taş ile ve palankası toprak ile muhkem ve metin binâ olunmak ..."

³⁴¹ BOA, MD, 23, 30/58, 25 Cemaziyelevvel 981/22 Eylül 1573: "... kal'a-yı mezbûre ne

Belgede geçen *resm* ve *binâ* (*etmek*) ibarelerini yan yana koyduğumda Osmanlıların bu tarihte Sigetvar iç kalesini önemli ölçüde yeniden yapma kararı aldıklarını düşünüyorum. Belki de, iç kalenin taştan inşası fikri ilk ortaya atıldığında iç hisar ve onu saran istihkâmların renovasyonu yeterli görülmüştü; ama 1573 Eylül'ünden sonra çizilen zemin planı, çok büyük ihtimalle, Sigetvar kalesine 17. yüzyıldan bilinen suretini veren tasarım oldu.

1574'ün ilk günlerinde iç kale inşaatı başlamış haldeydi. Sigetvar'dan gelen havadis kale yapımında ihtiyaç duyulan taş ve kiremitin yeterli miktarda olmadığı yönünde serzenişlerle doluydu. Kireç yakma işlemi nakit ödemek suretiyle piyasadan kişiler eliyle halledilebilirdi. Bununla birlikte Osmanlı merkezi iktidarı, Budin beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa'dan Sigetvar'daki inşaat için kiremit ustası bulmasını istiyordu. Bu maksatla Alacahisar'dan 150, Yenipazar'dan 100 ve Semendire'den 60 kiremitçi Sigetvar'da istihdam edilmek üzere çağrıldı³⁴². Kiremit-tuğla pişirilmesiyle kıyaslandığında kireç yakılmaya daha erken bir tarihte başlanabilmişti. 1574 Şubat'ının son günlerinde Bosna sınırının güngörmüş emektarlarından İshak, Sigetvar kalesi tamirinde taş çektirip kireç yakma hizmetinde bulunduğu için tımarına terakki almıştı³⁴³. 1574 Mart'ında Budin'e yollanan bir emir, aynı senenin bahar aylarında kiremit tedarikine başlanmasının planlandığına işaret ediyor. Bu arada Sokullu Mustafa Paşa, Sigetvar kalesi için kolları sıvayacak cerehorlara günde üç akçe nafaka verecek; marangoz ve yapı ustalarına günlük on-on bir akçe teslim ederken bunların yanlarında gelen genç kalfalara gördükleri hizmet cinsine göre dört-beş akçe civarında para ödeyecekti³⁴⁴. Osmanlılara ait inşaat muhasebelerinden öğrendiklerimiz, Sigetvar'da hizmet eden yapı ustası, marangoz ve vasıfsız işçilerin nasıl örgütlenmiş olabileceğine, ne surette işe koşulduklarına vs. dair bir içgörü sağlıyor.

1570'lerde Sigetvar'ın dört-beş kilometre doğusunda hayat bulmaya başlayan yeni bir yerleşim daha vardı. Günümüzde *Turbék* ismiyle bilinen tarihî kasaba, son on yılda Macar ve Türk arkeolog ve tarihçilerin hummalı çalışmaları sonunda gün yüzüne çıkarıldı. Sigetvar'ı nispeten tepeden gören

---

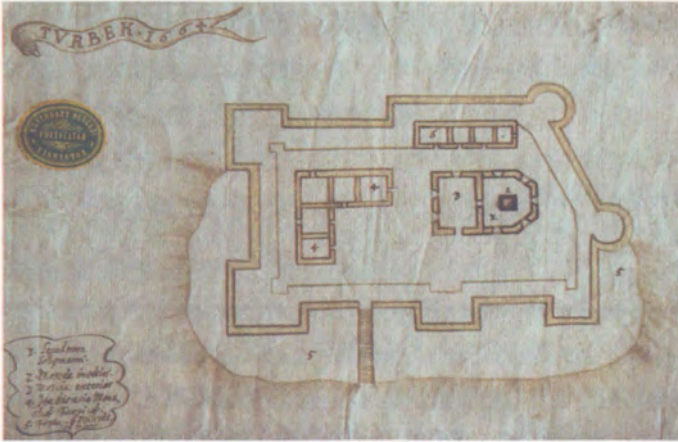
üslûb binâ olunmak münâsib görülürse evvelâ resm etdirüp resmin dahî Sûdde-i sa'âdetime gönderüp ...”

³⁴² BOA, MD, 23, 236/500, 11 Ramazan 981/4 Ocak 1574; 236/501, Semendire, Alacahisar ve Yenipazar beylerine aynı tarihli hükümler.

³⁴³ BOA, MD, 25, 72/780, 6 Zilkade 981/27 Şubat 1574.

³⁴⁴ BOA, MD, 23, 337/751, 15 Zilkade 981/8 Mart 1574.

bir yükseltinin üzerinde yer alan Osmanlı kasabası, 1566'da kalenin fethini göremeden vefat eden Sultan Süleyman'ın türbesinin (ya da makamının) etrafına kurulmuştu. Türbe civarına yapılan cami, tekke ve muhafız odaları, 17. yüzyıl tanıklıklarının işaret ettiği üzere, bir zaman sonra bir mektep, hamam ve kervansarayla zenginleştirildi. İki mahalleli kasaba, Osmanlı mazisinin şanlı hükümdarının aziz hatırasını canlı tutan bir ziyaretgâh haline geldi. Turbék'te yaşayanlar kasabanın etrafını boydan boya çevreleyen yalın kat palankayla korunuyordu. 1664 başlarında palanka imparatorluk kuvvetlerince tahrip edildi. M. Zrínyi'nin maiyetinde 1663-64 savaşına katılan Pál Esterházy, ateşe verilmeden önce Turbék palankasının dolmakalem çizimini çıkarmıştı³⁴⁵. Esterházy'nin tasvirinde palankanın bazı köşelerini koruyan açılı tabyalar dikkati çekiyor. Osmanlı mimar ve ustalarının Sigetvar kalesindeki ihya faaliyetleriyle Turbék palankasının inşasını aynı mimarî usullerle gerçekleştirdikleri düşünülebilir.

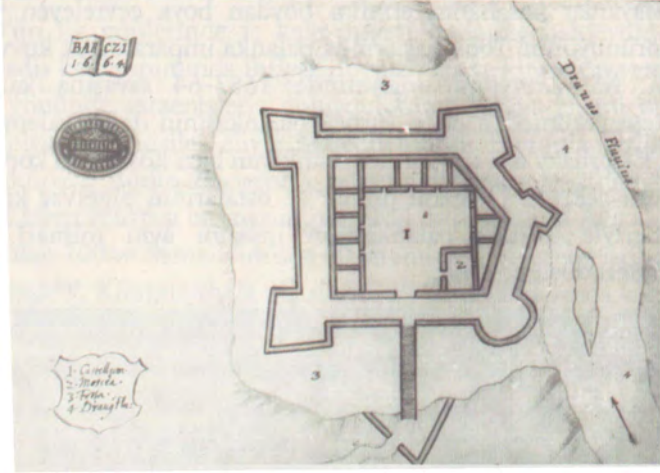

Görsel 20: Pál Esterházy'nin 1664 tarihli Turbék palankası planı (Fodor, "In Search of the Tomb of Sultan Süleyman", s. 183).

Esterházy'nin 1664 kış seferi vesilesiyle resmettiği yerlerden biri, Drava suyu üzerinde kalan Barcs palankasıydı (günümüzde Macaristan-Hırvatistan sınırında). M. Zrínyi ele geçirdiği palankayı yıktırmıştı. Esterházy'nin çiziminde Barcs palankası da, tıpkı Turbék'te olduğu gibi, açılı tabyalara sahipti. Bu palankanın da, Turbék gibi 16. yüzyılın ikinci yarısında doğrudan Osmanlılar eliyle inşa edildiği biliniyor. Barcs palankası 1567'de inşa edilmiş; 1580'e

³⁴⁵ Pál Fodor-Norbert Pap, "In Search of the Tomb of Sultan Süleyman in Szigetvár", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LXXI, S. 2, 2018, s. 179-195.

gelinirken yeri değiştirilerek muhtemelen Drava nehrinin taşkınlarından daha az zarar göreceği bir mahale taşınmıştı³⁴⁶. Barcs, Sigetvar'a yakın bir yerdeydi; palankanın yer değiştirilerek yeniden inşasıyla Sigetvar beyi görevlendirilmişti. O halde, Barcs'taki palanka mimarisinin, hem ilk, hem ikinci yapımında Sigetvar kalesi ve Turbék palankasının müdafaa mimarisiyle ortak özellikler (belki aynı mimar-mühendislerin işiydi) taşıması şaşırtıcı olmayabilir³⁴⁷.

Görsel 21: Pál Esterházy'nin 1664 tarihli Barcs palankası planı (Gy. Kovács, L. Bartosiewicz, K. Éder, Zs. Miklós, M. Rózsás, A. J. Tóth, Cs. Zatykó, "Medieval and Ottoman Period (14th-17th C.) Archaeology in the Drava River Region, Hungary. Results of An Interdisciplinary Project", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LXV, S. 1, 2014, s. 162).

Esterházy'nin 17. yüzyılın ortasına ait tasvirleri, Osmanlı-Habsburg sınır boyundaki başka bir kalenin, Kanije'nin, 1600'de Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra önemli ölçüde genişletilmiş olabileceğini akla getiriyor. Aslına bakılırsa, Kanije, Hofburg ricalinin 16. yüzyılın son çeyreğinde yürüttüğü modernizasyon çalışmaları kapsamında tahkim edilmesine karar verilmiş bir kaleydi. 1577'de çizilen plan, Kanije'nin her ucunu birer İtalyan tabyanın

³⁴⁶ BOA, MD, 40, 286/656, 5 Şevval 987/25 Kasım 1579.

³⁴⁷ Gyöngyi Kovács ve Pál Sümegi, Barcs palankasının Esterházy çiziminde gösterilen İtalyan tabyalarının doğru olmayabileceği ihtimali üzerinde dururlar. Bununla birlikte Barcs'taki tabyaların ne şekilde olduğu açık değildir ("The Building of Palisades and Palisaded Castles in Ottoman Hungary – Case Studies", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LXXIII, S. 1, 2022, s. 97-98).

savunduğu yıldız şekilli bir beşgen olmasını öngörüyordu (5. görsele bakınız). Ne var ki, Kanije'ye bu tarihte yakıştırılan tabya ve istihkâmları tamamlamak mümkün olmamıştı. Kale Osmanlıların eline geçtiğinde orijinal planın ancak iki İtalyan tabyası inşa edilebilmişti. Kanije, bu haliyle de epeyce heybetli bir müdafaa yapısıydı; toprak dolgu kütük duvarlar 1000-1500 kişilik bir garnizona ev sahipliği yapıyorlardı.

Görsel 22: Pál Esterházy'nin 1664 tarihli Kanije kalesi planı
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kanizsa_-1664.jpg).

1630-1640'larda Kanije'nin çehresi hatırı sayılır miktarda değişmişti. Budin beylerbeyi Musa Paşa, Osmanlı Macaristan'ının başka yerlerinde yaptığı üzere, Kanije'de gerçekleştirdiği tahkimat işleriyle iftihar ediyordu. Paşaya göre, kendi himayesi altında kalenin dört burcu yeniden inşa edilmiş; bu arada Sigetvar kapısı burcu taştan yaptırılmıştı. Kapsamlı girişim için Peç yöresinden getirtilen binlerce araba taş ve kireç, Sigetvar kapısını koruyan büyük burcun yapımında kullanılmış; burç önünde bir çekme köprü hazırlanmıştı³⁴⁸. Osmanlılar, bu tarihlerde veya daha öncesinde Kanije'nin 1500'lerin sonunda kâğıda dökülen orijinal planlarını hayata geçirmiş olabilirler. Dahası, 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde Kanije kalesi haricinde Topraklık varoşu denilen yeni bir yerleşim mahalli ortaya çıkmıştı. Esterházy'nin Hristiyan

³⁴⁸ BOA, TSMA.e., 895/51.: “Ve dahî Kanije kal'asında dört aded kulle müceddeden yapıdırılup Sigetvar kapısı kulesi taşdan müceddeden yapıdırılup nice bin araba taş ve kireç ba'd mesâfe olan Peçuy câniblerinden getirilüp bir azim kulle ve önünde çekme köprü yapıdırılmışdur ve'l-hâsıl Kanije bu def'a Kanije olmuştur.”

müttefiklerin 1664'te Kanije'yi Osmanlılardan almak için giriştikleri kuşatmayı betimlediği çizimde 2 numarayla işaretlenen alan (Topraklık varoşu), Kanije ana kalesine benzer İtalyan tabyalarla donatılmış görünüyor. Kanije dış istihkâmlarındaki yıldız tabya savunma hattı, aynı tarihe ait anonim bir basımcının gravürüne teyit ediliyor (aşağıya bakınız). Georg Wagner'ın 1664 St. Gotthard muharebesini ele aldığı abidevî eserinde, 1664 baharındaki kuşatma öncesinde kale etrafında keşif gezilerine çıkan müttefik kurmayların şaşkınlığını tarif ettiği satırlar bu dönüşümle alakalı olmalıdır. Kuşatma ordusunu en doğru biçimde yerleştirmek amacıyla Kanije civarını dolaşan komutanlar, beklediklerinden çok daha muhkem ve alınması zor bir kaleyle karşılaşmışlardı³⁴⁹.

Görsel 23: 1664 Kaniye kuşatması planı (Hessisches Staatsarchiv Marburg, Wilhelmhöher Kriegskarten 1/14).

Osmanlılar, başka bazı yerlerde de, 17. yüzyılda İtalyan tabya sistemini tatbik etmeyi sürdürmüş görünüyor. Büyük ihtimalle, mevcut bir yapının üstüne kurulmayan, temelden inşa edilmiş, orijinal zemin planlarıyla yola çıkan kalelerde yıldız tabya formlarını uygulamak daha kolay oluyordu. Örneğin, 1675-1685 arasında bir vakitte Mora'da Matapan burnunda inşa edilen mütevazı Kelefa kalesinin dış hendek ve yarım tabyalarına ilaveten köşeli tabya istihkâmları vardı. Venedikli haritacılar, 1685'te hisarın zaptının ardından çizdikleri planlara Kelefa kalesinin tüm savunma yapılarını işlemişlerdi³⁵⁰.

³⁴⁹ Georg Wagner, *Das Türkenjahr 1664: Eine europäische Bewährung Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár)*, Eisenstadt 1964, s. 108-109.

³⁵⁰ Malcolm Wagstaff, "Evliya Çelebi, the Mani and the Fortress of Kelefa", *The Frontiers of the*

d. Cedit'in İhtişamı: Osmanlı Tahkimat İlmi ve Anavarin-i Cedit Kalesi

Hakikaten de, zemin planları Osmanlılar döneminde çizilen kalelerin geleneksel mimariden kopmada daha cesur basamakları temsil ettikleri görülüyor. Bu hususta belki de en iyi bilinen örnek, yine Mora yarımadasında yer alan Anavarin-i Cedit (Pylos/Niokastro) kalesidir. Anavarin-i Cedit, isminin ihsas ettirdiği üzere, 1570'lerde eski kalenin (Anavarin-i atik) yerine yapılmış tamamen yeni bir kaleydi. Kalenin inşa süreci, Osmanlı kaynaklarına dayalı şekilde iki makalede nispeten etraflıca ele alındı³⁵¹. Erken modern Osmanlı askerî mimarisini irdeleyen bu bölümde Anavarin-i Cedit'in serencamını bazı hususları konumuz açısından öne çıkarmak suretiyle yeniden anlatmanın faydalı olacağına inanıyorum.

Osmanlı divanı, 1573 Haziran'ında Anavarin'de limana giriş çıkışı korumaya muktedir yeni bir kale inşası için girişimlerde bulundu. 1571 İnebahtı hezimetinin ardından Akdeniz'deki Osmanlı üslerini korumak öncelikli bir mesele haline gelmişti. Bu maksatla Anavarin'e gönderilen halifenin (hassa mimarlar ocağından olduğu tahmin edilebilir) orada bulabildiği taş ve kireçle derhal yapı işlerine girişmesi isteniyordu³⁵². Bu halife, büyük ihtimalle, peşinden Anavarin'e gelen hassa mimarlarından Kara Şaban'a bir keşif (ön fizibilite) raporu sunmakla yükümlüydü. Haziran ortasında bizatihi saraya gelen Kara Şaban, divandan konuyla ilgili çıkan hükmü alarak Anavarin'e doğru yola koyuldu. Anavarin-i Cedit'in inşasını ele alan iki makalede de, kalenin mimarî açıdan tasarımını doğrudan ilgilendiren bu ferman sureti atlanmış görünüyor. Şaban'ın heybesinde Mora'ya taşıdığı emirde, Anavarin'e varır varmaz yörenin tecrübeli ve öne çıkmış simalarıyla görüşerek zemin etüdü yapması isteniyordu. Buradaki bilgi ve fikir alışverişi sayesinde (Kara Şaban'dan önce Anavarin'e gitmiş görevli halife de ustası gelmeden önce öğrendiklerini muhtemelen bu vesileyle paylaşmıştır) burç ve mazgalların ne surette yerleştirileceğine karar verilecekti. Osmanlı iktidarı, bu askerî yapıların birbirlerinin ateş hattını

Ottoman World, ed. A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 113-137.

351 Gülsün Tanyeli, "Bir Osmanlı Kale-Kentinin Yapımı: Anavarin Örneği", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, yay. haz. Zeynep Ahunbay, Deniz Mazlum, Kutgün Eyüpgiller, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 85-93; Machiel Kiel, "Construction of the Ottoman Castle of Anavarin-i Cedit", *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century*, ed. Fariba Zarinebaf, John Bennet, Jack L. Davis, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, N.J. 2005, s. 265-281.

352 BOA, MD, 22, 101/210, 2 Safer 981/3 Haziran 1573.

kesmeyecek şekilde yapılmasını talep ediyordu. Hassa mimarı Şaban ve diğerleri, mütalaa ve müzakereler sonunda ortaya çıkanları bir zemin planına dökcekler; bu çizim saray-ı âmireye yollanacaktı³⁵³.

Osmanlı divanının istekleri yerine getirildiyse, Anavarin-i Cedid kalesinin ilk zemin planı bizzat orada Kara Şaban tarafından (belki halifesi yardımıyla) çizilmiş olmalıdır. Planın 1573 yazında İstanbul'a ulaştığı ve burada üzerinde çalışılmaya devam edildiği anlaşıyor. Planı yanında getiren herhalde Kara Şaban'dı. Hassa mimarı, kale planına son halini verirken kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'nın adamlarından biriyle teşrik-i mesaide bulunmuştu. Kılıç Ali'nin kapısına mensup ismini bilmediğimiz bu mimar, büyük ihtimalle paşanın kendisi gibi bir mühtediydi³⁵⁴. Anavarin-i Cedid planının "Frenk üslûbunda" tasarlanmasına yardımcı olduğuna göre, askerî mimarlık hususunda belli bir birikime sahipti. Mimarın 1573 Eylül'ünde Kılıç Ali Paşa'yla beraber donanma seferinde bulunması askerlikle ilgisini teyit eden bir husus olsa gerektir. İstanbul'da nihaî şekli verilen kale planı Hızır Çavuş marifetiyle Anavarin'e yollandı. Osmanlı sarayı, Kara Şaban ve Kılıç Ali'nin adamının Anavarin'de birlikte iş görmesini arzuluyordu. Kılıç Ali Paşa'ya bu hususta yollanan emirde donanmanın Anavarin'e döndüğü sırada mimarın kale inşasında istihdam edilmek üzere burada bırakılması isteniyordu³⁵⁵.

1573 Haziran'ında, Osmanlı payitahtının Anavarin'de yeni bir kale yaptırmaya niyetlendiği günlerde, Eğriboz ve İnebahtı sancaklarındaki kadıllara yollanan hükümlerle yapı ustası ve marangoz temin etmeleri istendi. Hangi nahiyeden kaçar usta çıkarılacağı tasrih edilmemişti; yeterli sayıda kişinin alet edevatlarıyla Anavarin'e yollanması isteniyordu. Bu usta bölüklerinin yeme içme ihtiyacı yine kadılar eliyle sağlanacaktı³⁵⁶. 1573 Eylül'üne gelindiğinde, Mora beyi, sancaktaki mukataa gelirlerini merkezî hazine adına toplayan görevliyle (*nâzırül-emvâl* veya mukataat nazırı) kale inşaatında çalışan işçilerin ücretini

353 BOA, MD, 22, 63/130, 13 Safer 981/14 Haziran 1573: "Divânda kal'a-yı mezbûre mi'mârına virildi ... hâssa mi'mârlarından Kara Şaban mi'mâr ta'yîn olunup irsâl olunmuşdur ... ol canibe varmak müyesser oldukda ehl-i vukuf [ve] a'yân-ı memleket ile müşâvere idüp vech görüldüğü üzre yerin teftiş idüp dahi kullelerin ve mazgalların birbirine havâle olmak münâsib olduğu üzre tarh itdürüp metin ü hasin binâ itdürmek bâbında ... ne üslûb üzre ihtiyâr olunursa aslı ile resm itdürüp resmin irsâl eylesesin."

354 BOA, MD, 22, 323/642, 11 Cemazıyelevvel 981/8 Eylül 1573: " senün âdemlerinden binâ olınacak kal'ayı Frenk üslûbunda ma'an resm eyleyen mi'mârun ..."

355 BOA, MD, 22, 323/641, 11 Cemazıyelevvel 981/8 Eylül 1573.

356 BOA, MD, 22, 128/258, 17 Safer 981/18 Haziran 1573.

denkleştirme hususunda cebelleşiyordu. Mukataa nazırı, cerehorlara, yani vasıfsız işgücüne ödenecek miktarda paranın elde olmadığına diretiyordu. Saray-ı âmire, cerehorların imece usulüyle, nöbetleşe, birkaç gün çalıştırılıp gönderilmesini salık verdi; duvarı yapan üstat ve taşçılara ücretleri ödenmeliydi, cerehorlara ödeme yapmanın gereği yoktu³⁵⁷. Mora'daki hassa mukataaları nazırı Mehmed Çavuş'la sancakbeyi Mehmed Bey arasındaki malî münaferet Kasım ayında devam etti³⁵⁸. Görünen o ki, Osmanlı sarayının sancakbeyinin arkasında durmasına rağmen mukataa nazırı Anavarin'deki kale yapımının gerektirdiği meblağı denkleştirmekte müşkilat çekiyordu. Anavarin-i Cedid'in kaç mal olduğunu bilmiyoruz; ama bundan onlarca yıl önce yapılan Avlonya kalesinin iki milyon akçeye yakın masrafa yol açtığı hatırlanırsa, Mehmed Çavuş'un üzerindeki baskı anlaşılabilir.

Anavarin-i Cedid kalesinin yapımı 1574'te tamamlandı. Nisan ayında kalenin Mustafa adlı bir dizdarı vardı. Mustafa, yeni deruhte ettiği vazifesini layıkıyla yerine getirebilmek için eski kaleden gözüne kestirdiği demir, kurşun ve çeliği Anavarin-i Cedid'e getirtmeye çalışıyordu. Bu amaçla eski kalenin bozuk topraklarını ve mahzende saklanan kurşun ve çeliğin bir miktarını almak için İstanbul'dan izin koparmayı başardı³⁵⁹. Anavarin-i Cedid dizdarı 1574 Nisan-Mayıs aylarında İstanbul'daydı. Osmanlı divanına şahsen müracaat ederek Anavarin-i Atik başta olmak üzere Mora'nın başka kalelerinden dizdar atandığı kaleye askerî personel kaydırmaya çalışıyordu³⁶⁰. Osmanlı idaresi, belki de, yeni kaleye nefer yazılımlarını cazip hale getirmek amacıyla kale muhafızlarının kale hendeğinden itibaren top menzili dışında kalan yerlerde bağ-bahçe edinmelerine müsaade etti. Tam da bu izinle aynı tarihi taşıyan başka bir hükümde ise, Anavarin'in "taşra kalesi"ne 500-600'den fazla hisar eri lazım olduğu belirtiliyordu³⁶¹. Bu kayıtlar, Anavarin-i Cedid'in iç kalesinin 1574 yazında büyük ölçüde hizmete hazır olduğunu, sivil yerleşimi çevrelemesi tasarlanan dış surların yapımına geçildiğini gösteriyor. 1575 Aralık'ında Mora beyi Mehmed, dış kalenin bitirilebilmesi için daha fazla cerehora ihtiyaç olduğunu bildiriyordu³⁶². Yörenin insan kaynakları ciddi biçimde tükenmiş

357 BOA, MD, 23, 48/97, 25 Cemaziyevvel 981/22 Eylül 1573.

358 BOA, MD, 23, 134/273, 15 Recep 981/10 Kasım 1573.

359 BOA, MD, 24, 163/438, 3 Muharrem 982/25 Nisan 1574.

360 BOA, MD, 24, 194/517, 11 Muharrem 982/3 Mayıs 1574.

361 BOA, MD, 24, 274/735 ve 290/790, 3 Safer 982/25 Mayıs 1574.

362 BOA, MD, 29, 12/28, 15 Ramazan 983/18 Aralık 1575.

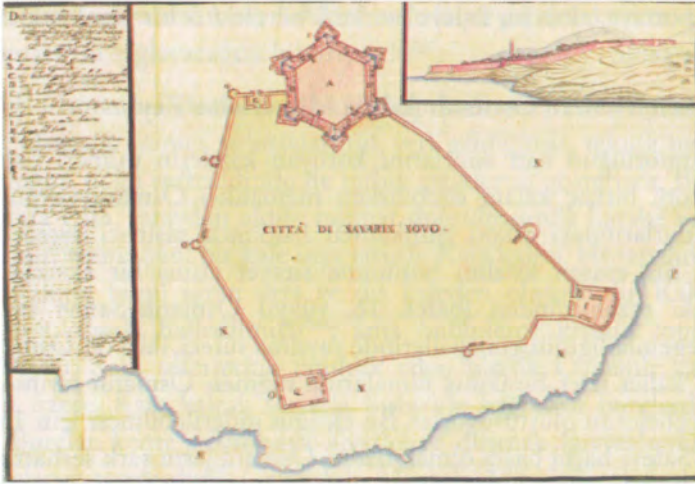

gibi; saray-ı hümayûn 1576 Mart'ında dış kale inşaatında istihdam edilmek üzere Selanik yörüklerinin kullanılmasına izin verdi³⁶³.

İlave işgücüne hakikaten ihtiyaç vardı; 1576 başlarında dış kalenin denize bakan son cephesini tamamlamak üzere çalışmalar başlamıştı. Aynı senenin ilk ayı içinde Kara Şaban'ın kethüdası Mora beyine götürmek üzere bir hüküm teslim aldı. Hükümde, dış kalenin iki büyük burcu arasına inşa edilmesi planlanan hisar-peçenin ölçüleri tarif ediliyordu. İlk hesaplamada hisar-peçe duvarının on zıra (takriben yedi buçuk metre) yüksekliğinde ve iki zıra kalınlığında (bir buçuk metre) olması düşünülmüştü. Mimarın kethüdasının Anavarin'e taşıdığı emirde ölçüler değiştirildi. Daha kalın ve dayanıklı bir sur örülmesi isteniyordu. Duvar kalınlığı üç zıraya (2,20 metre) çıkarılmış; duvarın iç yüzüne mukavemeti artırmak için ikişer zıralık payandalar yapılması istenmişti. Sur tepesi kemerle kapatılacaktı. Şehir surlarının toplam uzunluğu 1200 arşını (880 metre) buluyordu; her 400 arşında (yaklaşık 300 metre) bir inşa edilecek birer tabya topçu bataryalarını taşımaya yarayacaktı. Aşağıda inşa edilen tabyaya konuşlandırılacak topların su seviyesinden ateş açabilmesi öngörülmüyordu³⁶⁴.

³⁶³ BOA, MD, 27, 345/833, 8 Zilhicce 983/9 Mart 1576.

³⁶⁴ BOA, MD, 27, 214/491, 21 Şevval 983/23 Ocak 1576: "Binâsı fermân olunan Anavarin kal'asının yukarı kulliden aşağı külle ve varınca hisâr-peçe binâ olunmak emrim olan hisâr-peçe divârının kaddi on zırâ' ve kalınlığı iki zırâ' olmak emrim olup fi nefsi'l-emr hisâr-peçe divârının kaddi on arşun olunmak arzı iki arşun olmak azdur imdi zikr olunan hisâr-peçe divârının kalınlığı üç arşun olup ve iki arşun dahî iç yüzünde ayaklar olup yukarısı kemer olmak ve bin iki yüz arşun olan tûlnun her dört yüz arşun nihâyet bulduğu yerde bir kulle binâ olunmak ziyâde mühimmâtdan olmağın ... kolonborna isti'mâl olunmağa kâbil iki muhkem kulle binâ itdürüp ve aşağıda binâ olunan kullenün suya berâber kolonborna ve bacaluşka isti'mâl olunmağa kâbil olmak gerekdür."

Görsel 24: Anavarin-i Cedit kalesi planı. Pianta di Navarino Novo rilevata soto il comado del Ill(ustrissimo) et Ecc(ellentissimo) Sig(nor) Fra(ncesco) Gri(man) Pro(curator) Generali in Morea (Nikos D. Kontogiannis, “The Fortress of Pylos (Niokastro) based on Military Architectural Plans of the 17th-19th Centuries”, *Antapodosi. Studies in Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art in Honour of Professor Helen Deliyianni-Doris*, Atina 2010, s. 207).

Anavarin-i Cedit, *trace italienne*/yıldız tabya mimarîknin seçkin örneklerinden biriydi. İç kale, altıgen planlı tam simetrik bir ana kütleden müteşekkildi. Kütlenin her bir köşesini bu kez beşgen planlı açılı tabyalar koruyordu. Kale yapıları top darbelerini olabildiğince savuşturabilmeleri için basık ve eşit yükseklikte inşa edilmişlerdi. Duvarlar epeyce kalındı ve yine top ateşine karşı mukavemeti artırmak amacıyla şevli örülmüşlerdi. G. Tanyeli'nin dikkat çektiği üzere, Anavarin-i Cedit, sivil yerleşim mahallini içine alan surlarıyla beraber 16. yüzyılın kale-kentlerinden biriydi. Dış kaledeki tabyalar, deniz kıyısına yakın top platformlarıyla bir yandan limanı koruma vazifesini yerine getiriyorlardı. 16. yüzyıl askerî mimarîsinin en ileri ürünlerinden biri olan Anavarin-i Cedit inşaatında ilk başta olduğu gibi son da hassa mimarı Kara Şaban arz-ı endam ediyordu. Mimar Şaban, 1577 Eylül'ünde gelip divandan çıkarttığı emirle Mora beyinin yanına dönüyordu. Sıra, artık kale surları dâhilinde her biri on iki zıra (yaklaşık dokuz metre) genişliğinde ve on altı zıra (yaklaşık on iki metre) uzunluğunda toplam 700 adet ev yapmaya gelmişti³⁶⁵. Merkezî/bürokratik bir planlamanın meyvesi olarak kusursuz

365 BOA, MD, 31, 287/636, 10 Recep 985/23 Eylül 1577: “Kal'anun mi'mârı Şaban gelüp

ölçüleriyle ortaya çıkan bir kaleye merkezî/bürokratik bir planlamayla eklenen düzenli bir şehir.

e. Erken Modern Osmanlı Askerî Mimarisine Zeyl

İmparatorluğun batı sınırlarını koruyan kalelerin mimarî özelliklerine dair iyi kötü birkaç kelam edebilirken memalik-i Osmaniyye'nin doğu ve güney hudutlarındaki askerî istihkâmlar hakkında şaşkırtıcı derecede az şey biliyoruz. Bu, esasen kitabın bütününe sirayet etmiş bir eksikliğin askerî mimarîdeki tezahüründen ibaret. 16. yüzyıl Osmanlı-Safevi savaşları ve Osmanlı egemenliğinin güney illerinde yayılma süreci, ikisi de, Osmanlı askerî yapısında kalıcı izler bırakmış olmalarına rağmen Osmanlı tarihinin ihmal edilmiş veçhelerini oluşturuyorlar. Bu eksiğin giderilebilmesi için 1578-1590 Osmanlı-Safevi harbi başta olmak üzere, Osmanlıların şark serhattinde vuku bulan nice askerî meselenin etrafıca, ana kaynaklar ve arşivdeki defter serileri aracılığıyla ele alınması gerekiyor. Bu yapıdana değin gözümüze takılan ve zihminizi kurcalayan bazı örnekleri paylaşmak dışında bir seçenek görünmüyor.

15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyıl boyunca Rumeli ve Orta Avrupa'daki kale yapım ve tamiratlarıyla görevlendirilen mimarların İstanbul'daki hassa mimarlar ocağından çıkmış olmaları, pekâlâ doğudaki istihkâmların inşasında da ortak bilgi ve tecrübe havuzundan istifade edilmiş olabileceğini akla getiriyor. 16. yüzyıl ortasından itibaren Safevi topraklarına bakan Osmanlı kalelerinin benzer onarım işlemlerinden geçirilip tahkim edildiği biliniyor. 1560'larda Van'da yürütülen tahkimat çalışmaları buna örnek verilebilir³⁶⁶. Ne var ki, bu yörelerdeki kalelerin mimarî hususiyetlerine dair özel araştırmalara ihtiyaç var. Yine de, sanırım, imparatorluğun doğu illerindeki kalelerin de, çok anlaşılır gerekçelerle, ateşli silah kullanımına uygun hale getirilmiş olduklarını kabul etmekte bir beis yoktur. Bu bağlamda 1577 baharında payitahttan Erzurum'a yollanan dört mimarın dış surlara ilave edecekleri "tabya"ları inşa ederken esasen kenti top ateşinden korumayı amaçladıklarını söylemek mümkündür; keza bunu yaparken batı kalelerinde uygulanan tekniği olmasa bile, aynı teknolojiyi kullandıklarını da. Osmanlı sarayı, Hüseyin Çavuş'la

---

kal'a-yı mezbürenün sür dâhilinde bennâ zirâ' ile arzı on iki tûl on altı zirâ' olmak üzere yedi yüz hâne yapmak ..."

366 Tom Sinclair, "Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century", *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 217-218; Orhan Kılıç, *Doğu Serhaddinin Kilidi: Van (16-18. Yüzyıllar)*, Van Büyükşehir Belediyesi, Van 2021, s. 210-211.

yolladığı emirde tabyaların birer kat kiremitle kaplı yapılmalarının daha uzun ömürlü olmalarını sağlayacağını bildiriyordu³⁶⁷.

1579'da Osmanlı-Safevi savaşının ilk kapsamlı seferinden birinde Kars'ta yapılanlar, Osmanlı mimar ve ustalarının, yeri geldiğinde, teknik becerilerini imparatorluğun doğu serhaddinde de tatbik ettiklerini gösteriyor. Buna göre, Lala Mustafa Paşa, saraydan aldığı talimat doğrultusunda harabe vaziyetteki Kars kalesinin yerine yeni bir kale inşa ettirdi. Kars kalesi, bir tepenin üzerine kurulu iç kaleyle bunu saran orta ve dış kaleden oluşuyordu. Kale yapımı nispeten kısa sürede halledilmişti³⁶⁸; ama onbinlerce kişinin toplu emeği söz konusuydu. Şark seferlerine tanıklık eden birçok Osmanlı kaynağının teyit ettiği üzere, Kars kalesi, surlarla birbirine bağlanan burçlardan teşkil edilmişti. Burçlar, kente saldırmaya niyetlenen düşman kuvvetlerine yönelik top bataryalarını taşıyordu³⁶⁹. Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre, kaleyi bir araya getiren toplam yedi burç haricinde Kars'ın dış istihkâmlarını teşkil eden üç müdafaa yapısı daha inşa edildi. Bunların esas vazifesi Kars'a yönelen düşman tehdidini önceden haber vermektir. Bununla birlikte her biri, düşman saldırısına tek başına mukavemet edebilecek surette, üçgen şekilli tabyalar olarak tasarlanmışlardı³⁷⁰.

Osmanlılar, 16. yüzyılın son çeyreğinde Safevilerle yürüttükleri mücadele kapsamında Kafkasya ve İran'da birçok kale inşa veya tamir ettiler. Faş (1579), Bakü (1581), Şemahı (1583), Revan (1583), Lori (1584), Tomanis (1584), Tebriz (1585), Göri (1587) ve Gence (1588) bunlar arasındaydı. Osmanlıların doğu cephesindeki kale imarlarında (sefer yıllarının yaratmış olabileceği olağanüstü şartlar bir yana) merkezî planlamaya dayanan ve askerî mimarlıkta sahip oldukları teknik bilgiden istifade eden yöntemler kullandıklarını öngörmek yersiz olmaz. Örneğin, Ferhad Paşa'nın 1582'de çıktığı İran seferinde yanına aldığı on yedi hassa mimarının Rumeli'deki kalelerle ilgili

367 BOA, MD, 30, 20/51, 13 Muharrem 985/2 Nisan 1577.

368 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 123.

369 Ebubekir b. Abdullah, *Şark Seferleri. Tahvil-Metin ve Tıpkıbasım*, haz. Süleyman Lokmacı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2020, s. 90-91: "... burc-ı bârûlarına toplar konup "

370 Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *Nusret-Nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 264: "... kal'anun etrâf u cevânibine nâzır ve zarâr u güzinden kaskına gelenlerün def u tarhına hâzır şekl-i müsellese de üç burc-ı mürtefa'a ya'nî didebân kulleleri nâmına üç pâre kal'a dahi yapıpup "

bu bölümde ele alınan uygulamalardan bîhaber olduklarını zannetmek saçma olur³⁷¹. Keza 1579'da Gürcistan'ın Karadeniz kıyısında yer alan Faş'ta kale inşaatına nezaret eden kişinin Kılıç Ali Paşa olması mühim bir ayrıntıya benzemektedir³⁷². Ne de olsa, Kılıç Ali'nin adamlarından biri, şunun şurasında beş yıl kadar önce Anavarin'deki modern yıldız tabya kalenin iki mimarından (en azından projeyi çizenlerden) biriydi. 1580'lerde saray-ı hümayûn adına İran topraklarında çarpışan Osmanlı askerleri, en azından mimarlık geçmişî bulunan yeniçeri ağası İbrahim gibiler, Batı ve Orta Avrupa'nın askerî mimarlık terimlerine aşinaydılar. Şeyh Vefâyî Mehmed'e bakılırsa, 1586'da Tebriz'i savunan Osmanlılar, Safevi metrislerine bakan hisar-peçenin dört köşesinde “pastiyanlar” inşa ederek buraları top ve tüfek bataryalarına çevirmişlerdi³⁷³. *Pastiyan*, belli ki, Şeyh Vefâyî'nin metninde ve o an Tebriz'de bulunan bazı Osmanlıların dilinde, İtalyanca ve Fransızcasıyla meşhur top tabyası anlamına geliyordu.

371 BOA, MD, 44, 131/243, 2 Cemaziyelahir 990/24 Haziran 1582. İnsan, Ferhad Paşa'nın arzı üzerine isimleri sayılan mimarlar arasında yer alan Şaban'ın (*ihitiyârdur* notu düşülmüş) Anavarin-i Cedid mimarı olup olmadığını merak etmeden duramıyor.

372 Mahir Aydın, “Faş Kalesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C VI, 1986, s. 69-71.

373 *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, s. 70-71, 73, 75, 104, 108, 127, 140.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜNKÂR KULLARINDAN DEVLET ORDUSUNA

1. Osmanlı Ordusunun Büyümesi ve Verilen Tepkiler

Osmanlı askerî teşkilatı, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî iktidarın güçlenip palazlanmasına bağlı olarak öngörülebilir ve istikrarlı bir çizgide büyüdü (Tablo I). Ne var ki, Osmanlı ulufeli ordusunun mevcudu, 16. yüzyılın son çeyreğinde muazzam bir sıçramaya şahit oldu. Kapıkulu ocaklarının kalabalıklaşması, 17. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra nispeten yavaşlaşa da, yüzyılın sonlarına kadar genel bir artış yaşanmaya devam etti. 1574'te Osmanlı hazinesinden maaş alan kapıkulu neferlerinin sayısı takriben 30.000 civarındayken, bu miktar otuz yıl bile geçmeden 75.000'e ulaşmıştı³⁷⁴. Devlet maliyesine büyük bir yük getiren bu durum, 17. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Osmanlı merkezî birliklerine kabul edilenlerin sayısının azaltılmasına yol açtı. Ne var ki, en geç 17. yüzyılın ortasından sonra, bir sonraki kırım anı olan 1683–1699 Osmanlı-Kutsal İttifak muharebelerine değin Osmanlı kapıkulu ocaklarının mevcudu ortalama 70.000 seviyesinde seyretmeye devam edecekti.

³⁷⁴ İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", s. 288-291; Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 68, Tablo 3.5.

Tablo I: Osmanlı Merkezi Birlik Mevcutları (1512–1568)
(Hesaplamaya acemi oğlanları dâhil edilmemiştir).

	1512	1514	1520	1524–25	1530	1567–68
Yeniçeriler	8164	10.065	8361	9390	8407	12.798
Kapıkulu Süvarisi	3896	6202	6380	5997	4906	11.291
Cebeciler	401	451	522	528	528	789
Topçular	331	353	396	632	687	1204
Top Arabacıları	346	378	308	516	1168	678
Toplam	13.138	17.449	15.967	17.063	15.696	26.760

Kaynak: Gábor Ágoston, “Doğu-Orta Avrupa’da İmparatorluklar ve Savaş, 1550–1750: Osmanlı-Habsburg Rekabeti ve Askerî Dönüşüm”, *Osmanlı’da Strateji ve Askerî Güç*, çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 177-179; 1567–68: Ömer Lütfi Barkan, “H. 974–975 Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XIX, S. 1–4, 1957, s. 305-306.

Bu gelişme, modern araştırmacıların olduğu kadar – belki de onlardan daha fazla – bu olguya tanıklık eden Osmanlı düşünürlerinin de kafasını meşgul etmişti. Bir kere, Osmanlı nasihatname yazarlarına göre, sebebi ne olursa olsun, sosyal kökenleri belirsiz insanların vergi muafiyetinden yararlananların oluşturduğu askerî zümreye kabul edilmeleri “kanun-ı kadim’e aykırıydı. Üstelik her geçen gün daha fazla gencin padişah kulları arasına yazılması, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki malî şartların gösterdiği gibi, Osmanlı hazinesinin kaldıramayacağı ağır bir külfet oluşturmaya başlamıştı³⁷⁵. Kapıkulu ocakları, “ne idüğü belirsiz” şehir oğlanlarıyla dolu olduğuna göre, devlet hazinesini kurtarmanın yolu ulufeli kul sayısını azaltmaktan geçiyordu³⁷⁶. Osmanlı sultanı,

³⁷⁵ *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-ı Müstetâb*, yay. Yaşar Yücel, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 3-4, 13-15.

³⁷⁶ *Koçi Bey Risâlesi*, Matbaa-ı Ebuzziyâ, Kostantiniyye 1303/1886, s. 35. (Koçi Bey risalesinin Ebuzziyâ Tevfik baskısı *Koçi Bey Risâleleri*, haz. Seda Çakmakcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 197-259 içinde tıpkıbasım olarak yeniden yayımlanmıştır). “... millet ve mezhebi nâ-ma’lûm şehîr oğlanı ve Türk ve Çingâne ve Tat ve Kürd ve ecnebi ve Laz ve Yörük ve katırcı ve deveci ve hammâl ve ağdacı ve kütâ’-ı tarîk ve yan kesici ... mülhak olup” (s. 61) “Bu denlü kula mevâcib mi yetişür? Ve bu denlü mevâcibe hazîne mi vefâ eder?” (s. 54). Koçi Bey, ulufeli kul sayısının azaltılması için yeniçeri ve bölük sipahilerinin yedi

şayet kapıkulu neferlerinin hükümeti alaşağı etmeyi amaçlayan isyanlarıyla boğuşmak istemiyorsa, padişahlarına sonuna kadar itaat eden az sayıda savaşçı istihdam etmeliydi³⁷⁷. Zaten bunların sayısı arttıkça muharebe meziyetleri azaldığı gibi, bir zamanlar raiyyet vasfı taşıyan bu nevezuhur savaşçılar, bu kez vergi de ödemeyerek devletin gelir kalemlerini zayıflatmaktan başka bir iş yapamıyorlardı³⁷⁸. Elbette bu itiraz, bir yönüyle, ziraî bir toplumun en büyük gelir kalemini oluşturan toprağın – bizim örneğimizde *miri* arazinin – yeniden tımarlı sipahilere tahsis edilmesini öngören ahlakçı bir yaklaşımın sonucuydu³⁷⁹.

Öte taraftan, Osmanlı düşünürleri, ne kadar “ecnebî”lerin Osmanlı askerî yapısına sızmalarını statü ve imtiyazlarına yönelen bir saldırı olarak algılasalar da, 17. yüzyıl boyunca değişen şartlara kendilerini uyarlamayı bildiler. Bu, değişim çizgisinin iki uç örneği alınarak şöyle tarif edilebilir: 16. yüzyılın meşhur veziriazamı Lütfi Paşa, büyük ihtimalle devlet hazinesinin menfaatlerini de gözeterek Osmanlı ordusunun “az ve öz” askerden, yani sayıları az olmasına karşın iyi eğitilmiş, saltanat davasına gönülden bağlı profesyonellerden oluşması gerektiğini yazmıştı³⁸⁰. Lütfi Paşa, aslına bakılırsa, bir Osmanlı ordusu değil; hanedanın çıkarlarını korumaya yönelik hünkâr

---

yılda bir, ancak ölen yoldaşlarının boşluğunu dolduracak sayıda kapıya çıkarılmalarını (s. 112-113) ve merkez hazineden sabit maaş alanların havass-ı hümayun ve kamulaştırılan vakıf topraklarından elde edilecek dirliklere yollanmalarını önerir (s. 79-84).

377 bölük halkı 992 târihine gelince pâk ve mazbût, mutî u münkâd ve az ve öz bir tâife idi” (Koçi Bey, s. 54). “... zamân-ı sâbıkda asker-i islâm az ve öz ve pâk ve mazbût iken her nereye teveccüh olursa bi-emri’llâhi teâlâ feth ve zafer nümâyân olup ” (s. 63-64). “asker çokluğu fâide virmez, az ve öz ve mutî u münkâd gerek” (s. 73).

378 lâzım değil iken neferât ziyâde olub ” (*Kitâb-ı Müstetâb*, s. 3). “Tekâlif-güzâr re’âyâ ise kimi kul olup ve kimi kul nâmında mâ’dâdı bunların bârın çekmeğe tâkat getüremeyip ...” (*Kanûn-nâme-i Sultânî li ‘Azîz Efendi: Azîz Efendi’s Book of Sultanîc Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman*, haz. Rhoads Murphey, Harvard University, Washington, D.C. 1985, s. 30).

379 Rifaat Abou-el-Haj, Osmanlı siyasetnamelerinde temayüz eden “faziletli” sipahi imgesinin tarihi gerçeklikten kopuk, polemik amaçlı doğasını ele alır (“The Ottoman Nasihatname as a Discourse over ‘Morality’”, *Mélanges Professeur Robert Mantran*, ed. Abdeljelil Temimi, Publications du Centre d’Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d’Information, Zaghouan 1988, s. 17-30).

380 “Ve kul tâifesini çoğaltmamak gerekdür. ‘Asker az ve defâtir mazbût ve esâmî mevcûde ve mukayyed gerekdür. Se ulûfeli yeniçeri on iki bin olmak kânündür. On iki bin ‘asker çok ‘askerdür” (Mübâhat S. Kütükoğlu, “Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 92).

kulları olarak Osmanoğulları'nın ordusunu tarif ediyordu. Hâlbuki bu ordu, 17. yüzyılın ortalarında, Kâtip Çelebi'nin yaşadığı çağda, kalabalık mevcudu ve imparatorluğun her köşesine yayılmış neferleriyle bir devlet ordusuydu. Kâtip Çelebi'ye göre, bu denli fazla sayıda asker beslemenin Osmanlı maliyesini zorladığı doğrudur; fakat devletin bekası için bu durumu görmezden gelmek daha isabetli olacaktı³⁸¹. Bundan da ötesi, Hezârfen Hüseyin Efendi, en geç 1675 itibarıyla – elbette fiiliyatta çok daha erken tarihlerden beri – maaşlarını nakit ödemeler yoluyla alan taifenin sayısını düşürmenin imkânsız olduğunu itiraf ediyordu. Kâtip Çelebi'yi iktibas eden Hüseyin Efendi'ye bakılırsa, nefer fazlalığı o denli korkulacak bir şey değildi; hatta bazı bakımlardan faydalı olduğu bile söylenebilirdi. Mühim olan, sabit maaş alan kadroların mevâcib miktarlarını düşürerek ödemelerden kısımayı becerebilmektir³⁸².

381 “Pes zâhir ve mukarrerdir ki, kulu tenzîl idüp, Sultan Süleyman asrı gibi karâr-dâde kılmak mümkün değil, bir bihûde ta'abdır. Hâlâ bu asırlarda Sipâh zümresi yirmi binden ve Yeniçeri tâ'ifesine otuz binden aşağı tenzîl olunmayup sâir esnâfın dahi ana göre zararsız kesret ve galebesine kâ'il olmak lâzımdır. Nefer ziyâdeliğinden ol kadar be'is yoktur. Gâyeti mevâcib-i kesîreyi kânûn-ı kadîme ri'âyet ve hüsn-i tedbîr ile tenzîl idüp kayırmak vâcibdir. Rızâ ile tarafeyne mülâyim ve kânûna muvâfık niçe nâfi' husûslar vardır ki kaleme gelmez.” (Kâtip Çelebi, *Düstûr-ül-Amel li-İslâhi'l-Halel*, M. Tayyib Gökbilgin'in önsözüyle, Enderun Kitabevi, İstanbul 1979 içinde, s. 132-133).

382 Hezârfen Hüseyin Efendi, bu satırları, muhtemelen kendi devrinin rakamlarını tutmadığı için çıkarttığı yeniçeri ve sipahi miktarları dışında neredeyse harfi harfine tekrar eder (*Telhis-ül-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 105). Ayrıca bk. Robert Anhegger, “Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları”, *Türkiyat Mecmuası*, C X, 1953, s. 365-393.

Tablo II: Osmanlı Merkezî Birlik Mevcutları (1574–1670)
(Hesaplamaya acemi oğlanları dâhil edilmemiştir).

	1574	1583	1609	1653	1661–62	1666–67	1669–70
Yeniçeriler	13.599	16.905	37.627	51.047	54.222	47.233	53.849
Kapıkulu Süvarisi	5957	8346	20.869	19.844	15.248	13.267	14.070
Cebeciler	625	1382	5730	5128	4189	6193	4789
Topçular	1099	1438	1552	1455	2026		2793
Top Arabacıları	400	916	684	322	282		432
Toplam	21.680	28.987	66.462	77.796	75.967	66.693	75.933

Kaynak: 1574: *Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Azîz Efendi*, s. 45–46; 1583: *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, ed. Mehmet Genç-Erol Özvar, II, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 45; 1609: Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân ve Risâle-i Vazife-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân*, M. Tayyib Gökbilgin'in önsözüyle, Enderun Kitabevi, İstanbul 1979, s. 88–91; 1653: *Münşe'âtüs-Selâtin*, II, s. 305; 1661–62: *Eyyubi Efendi Kanûnnâmesi*, haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 33; 1666–67: *Osmanlı Maliyesi*, s. 171–172; 1669–70: Ömer Lütfi Barkan, “1079–1080 (1669–1670) Mâli Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ek'leri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XVII, S. 1–4, 1955, s. 227–229.

Esasında Osmanlı ordusu, devletin kuruluşundan itibaren istikrarlı bir büyüme çizgisi izlemiş ve bu uğurda gitgide profesyonelleşen askerî sınıflar ihdas etmenin yollarını bulmuştu³⁸³. Teorik olarak doğrudan padişahın şahsına bağlı hassa alaylarından ibaret olan “kapı-kulları”, 16. yüzyılın ilk yarısında çoktan devletin soyut kişiliğine hizmet etmeye başlamışlardı³⁸⁴. Örneğin,

³⁸³ Gyula Káldy-Nagy, “The First Centuries of the Ottoman Military Organization”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXI, S. 2, 1977, s. 147–183; Pál Fodor, “Osmanlılar ve Savaş, 1300–1453”, *Türkiye Tarihi, 1071–1453*, Cilt I: Bizans'tan Türkiye'ye, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, 2. bs., Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 243–282.

³⁸⁴ Kanunî Sultan Süleyman devri Osmanlı askerî teşkilatını betimleyen muasır kaynaklar, kapıkullarını bir taraftan “hassa alayı” olarak tarif ederken, öte taraftan “mevâcib-horân-ı hazâyin-i ma'mûre” vasıflarına vurguda bulunurlar (Abdurrahman Sağırlı, “Şâhnâme-i Âl-i Osman'a Göre Kanunî Döneminde Askerî Teşkilatı”, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilât ve İşlev*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 319–328).

Sultan Süleyman, şark seferine çıkan musahip ve veziriazamı İbrahim Paşa'ya, 1529'da, kimilerince ona padişahlık yetkileri bahşeden *serasker* unvanını verirken bu kararını "her hususta bizzat bulunmasının münasip" olmamasıyla açıklamıştı³⁸⁵.

En nihayetinde, bazı Osmanlı fikir erbabına kabul edilemez bir hukuksuzluk örneği gibi gelse de, kapıkulu neferleri, 16. yüzyılın sonlarında padişahın varlığından bağımsız olarak seferlere katılarak devletin stratejik gayelerini gerçekleştirmek için askerî hizmet vermekle mükelleftiler. İbrahim Peçevi, bu fenomeni, 1594'te Koca Sinan Paşa'yla hizmete koşulan gönülsüz yeniçerilerin gözünden anlattığı bir pasajda yeniçeri ağalarının (ve tabii olarak ona bağlı yeniçerilerin) sultandan ayrı, tayin edilmiş serdarların komutasına bırakılmasının o seneye değin görülmemiş bir uygulama olduğunu yazıyordu³⁸⁶. Keza Mustafa Selaniki'ye göre, 1595'te, Halveti şeyhi ve vaiz Abdülkerim Emir Efendi, Süleymaniye Camii'nde verdiği vaaz esnasında kalabalığın coşkusuyla kerhen şeyhülislamın huzuruna çıkıp Osmanlı serhaddine acilen askerî yardım götürülmesi gerektiğini söyleyenlerin sözcülüğünü yapmıştı. 21 Aralık gecesi, yani bir süre sonra, Sadrazam Koca Sinan Paşa, Şeyhülislam Bostan Efendizade, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, sabık defterdar Emir Efendi ve Ayasofya vaizi Muhyiddin Efendi birlikte oturup durumu mütalaa ettiklerinde padişahın doğrudan sefere çıkmasının mahzurlu olduğuna kanaat getirip padişahın bölgeye intikalinden önce serdarın savaş alanında işleri yoluna koymasının uygun olacağını düşünmüşlerdi. Koca Sinan Paşa tam tersini düşünüyordu³⁸⁷. Dahası, 17. yüzyılın ikinci yarısında halen yazılagelen bir rivayete göre, Koca Sinan Paşa, aynı seferde yeniçeri ağalığını Mehmed Paşadan alıp yerine Yemişçi Hasan Paşa'yı tayin etmişti. Hâlbuki yeniçeri ağalarının görevden alınması ve atanması o vakte gelinceye kadar sultanların

385 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet: Tosyalı Celâl Zâde Mustafa ve Salih Çelebiler", *Belleten*, C XXII, S. 87, Temmuz 1958, s. 400-401 ve not. 27.

386 *Târih*, II, İstanbul 1281, s. 145: "Bu zamâna gelince yeniçeri ağaları serdârlara koşundı olmak vâkı' olmamış idi."

387 *Selaniki*, II, s. 525, 548-549: "Bu yakında iki azîmü's-şân Pâdişâhlar otuz yıldan berü oturdukları yerden re'y ve tedbîr-i ber-savâb ile asâkir-i mansûreye serdârlar nasb idüp, berde vü bahrde a'dâ-i dinün hakkından gelüp teftî-i [teftih!] memâlik eylemişlerdi." Krş. Derin Terzioğlu, "Sunna-minded Sufi Preachers in Service of the Ottoman State: The *Nâsihatnâme* of Hasan Addressed to Murad IV", *Archivum Ottomanicum*, C XXVII, 2010, s. 252-253.

yetskisi dışına hiç çıkmamıştı³⁸⁸. *Kitâb-ı Müstetâb* yazarına göre, bu yersiz ve zararlı uygulamanın evveliyatı III. Murad devrine gidiyordu. III. Murad saltanatından bu yana önce altı bölük halkından sipahi ve silahdarlar ve en nihayetinde bizatihi yeniçeri ağası serdar atanan vezirlerin yanında seferlere katılmaya başlamışlardı³⁸⁹.

Ne var ki, *Kitâb-ı Müstetâb* müellifinin de hissettiği üzere, yeniçeri ağalarının sultanın bizzat bulunmadığı askerî seferlerde hizmet etmesi, ilk bakışta akla gelenden çok daha derin bir yarılmaya işaret ediyordu. Kapıkulu ocaklarıyla padişahın şahsı arasında açılan mesafe, bir yönüyle Osmanlı askerî teşkilatının özerkleşmesi anlamına geliyordu. Gerçekten de, mesele, askerlik işlerinin aceleci dünyasından çok daha ötesine dairdi; 17. yüzyılda birçok Osmanlı okuryazarı, sultan imgesinin ortaçağlara özgü yorumunu eskisi kadar hevesle sahiplenmiyordu. IV. Murad'a dizginleri eline alma tavsiyesinde bulunan sufi Hasan bile, sultanların tebaasından birini hukuk dışı yollarla katlettirmesini eleştirirken kulluğun yaradılış itibarıyla padişahlığa değil, Yaradan'a ait bir hak olduğunu belirtiyordu³⁹⁰. Keza Kâtip Çelebi'ye göre, birçok mutasavvıfın yaptığı gibi, en azından hakiki ve mecazî saltanatı birbirinden ayırt etmek lazımdı. Hazine, asker ve reaya, hepsi en nihayetinde "pâdişâh-ı hakîki" olan Tanrı'ya aitti; Osmanlı sultanı mecazen onun halifesiydi³⁹¹. Aynı Kâtip Çelebi, zaten Osmanlı düşünce dünyasında "devlet" kavramını, sultanın şahsına bağlı saltanat ve mülk kavramlarının ötesine, bir çeşit özel toplumsal yapılanma anlamına taşıyan ilk kişilerden biriymiş³⁹². Burası, elbette Osmanlı

388 *Telhisül-Beyân*, s. 144-145: "Ol zamana gelince Yeniçeri ağalarının azl ü nasbı cenâb-ı saltanata mahsus idi. Bu kânûn-ı cedidi bu seferde Sinan Paşa ihdâs eyledi." Aynı rivayete göre, ağa değişikliğini duyan Osmanlı sultanı Sinan Paşa'ya beddua etmişti.

389 " zîrâ Âl-i Osmândan merhûm Sultân Murâd Hân hazretlerinin evâ'iline gelinceye değin sipâhî ve silahdâr ve Yeniçeri ağası mâdâm ki sa'âdetlü pâdişâhımız sefere varmaya bunlar vüzerâ ile sefere varmaları kânûn değildir ve kat'â olgelmemişdir. ... Sultân Murâd Hân hazretlerinin zamânından berû yirmi beş yıldan mütecâvizdir ki kânûn-ı Âl-i Osmân bozulub sipâhî ve silahdâr ba'dehu Yeniçeri ağası vüzerâ ile sefere varılmağa ihdâs olundu" (*Kitâb-ı Müstetâb*, s. 17). Krş. "... Arab ve Acem ve Rûm'da olan memleketleri bu asker ile feth idegelmışdir. Yoksa ulûfelu kapu kulları ancak pâdişâhımızın kafâdârlarıdır" (s. 15).

390 "Katl-i nefse râzî degildür Hüdâ/ Ya'nî na-şer'i olan katle şehâ
Kullarım sen mi yaratdun? dir Hüdâ/Kâtile eyler gazab pek kibriyâ."
Bk. Terzioğlu, "Sunnaminced", s. 299.

391 "... a'yân-ı devlet bu günde pâdişâh-ı hakiki mâlikül-mülk idüğünü bilüp hakikatde hazine ve asker ve reâyâ anındur. Pâdişâh-ı mecazî anın halifesidür ..." (*Düstûrül-Amel*, s. 136).

392 "Hafî olmaya ki mülk ve saltanat ma'nâsına olan devlet bir nev'-âyîn üzre ictimâ-i

siyaset düşüncesinin karanlık dehlizlerine dalmak için uygun bir yer değildir. Yine de, ne olursa olsun, 1656 Şubat'ında IV. Mehmed Alayköşkü'nden üç gündür payitahtı birbirine katan sipahi "kullarına" seslendiğinde, kısa, sade, basit ama derin anlamlar ihtiva eden bir cevap almıştı: "*Kul Allâh'ındır. Sen bir mütevellisin*"³⁹³. Askerliğe dönecek olursak, bu gelişim sürecinde, büyük ihtimalle, nasihatname yazarlarının bahsettiği türden bir "kul" ya hiç olmadı; ya da kapıkulu ocaklarına mensup olanların hakikaten de bir hassa alayının makul sayısını aşmadığı kısa bir zaman dilimi haricinde yaşamadı³⁹⁴.

Yukarıda Osmanlı merkezî kıtalarının mevcutlarını veren tabloların sergilediği üzere, Osmanlı muharip sayısının yükselişi rakamlarla da teyit edilebilen bir vakıa ise, Osmanlı ordu büyümesinin hangi zaman aralığında süratlendiğine bakmak açıklayıcı olabilir. Osmanlı hazinesinin maaş ödeme kayıtları, Osmanlı askerî personelinin özellikle 1574-1609 diliminde veya bu zaman zarfında bir vakitte, tabloların gösterdiği genel artış eğiliminden çok daha yüksek, üç kattan fazla bir artış yaşadığını açıkça ortaya seriyor. O halde, Osmanlı askerî yapısının büyümesi, kapıkulu neferlerinin sayısının artışı, paralı savaşçı bölüklerin Osmanlı sefer ordularında boy göstermesi, elde taşınan hafif ateşli silahların kitleselleşmesi, Osmanlı muharebe repertuarında yaşanan değişiklikler gibi nice konunun peşine düşmek için bu yıllar arasında neler yaşandığına daha yakından bakmak icap edecektir.

---

beşeriyeden ibâretdür" (*Düstûrül-Amel*, s. 122). Krş. Marinos Sariyannis, "Ruler and State, State and Society in Ottoman Political Thought", *Turkish Historical Review*, C IV, S. 1, January 2013, s. 101.

³⁹³ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap: *Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, haz. İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 8. Krş. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 49.

³⁹⁴ Cemal Kafadar, 1521 tarihli bir ahkâm defteri kaydını esas aldığı makalesinde, 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başlarında, diğer yüksek askerî sınıf mensupları gibi, yeniçerilerin de ticaretle meşgul olduklarını ve bunun toplumsal ve idarî açıdan yadırganmadığını anlatır. Ahkâm defterinde kayıtlı hüküm, Mehmed isimli bir yeniçerinin atasından kalma çiftliği hukuken tevarüs edebildiğini, bunu kardeşiyle birlikte alenen işletebildiğini ve ortaya çıkan bir mülkiyet sorunu karşısında aile mülkünün haklarını kanun karşısında savunabilme rahatlığına sahip olduğunu gözler önüne serer ("Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine", *Kim var imiş biz burada yoğ iken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s. 29-37).

2. Osmanlıların “Otuz Yıl Savaşı”

İlerleyen sayfalarda, Osmanlı askerî teşkilatının erken modern dönem boyunca aslen kendi iç dinamiklerinin baskısıyla değiştiği savunulacaktır. Bu maksatla Osmanlı maaşlı ordusunda 1570–1610 arasında vuku bulan, alışıldık seyrin üzerindeki büyüme olgusunu ele almak elzemdir. Osmanlı tarihçiliğinin nüfuzlu ismi H. İnalcık, meseleye teknolojik determinizm penceresinden bakıp Osmanlı merkezi iktidarının Alman tüfekçi piyadesiyle baş edebilmek adına benzer silahlarla donatılan kapıkulu neferlerinin sayısını arttırdığı kanaatini ilan etmiştir. Osmanlı devleti, ayrıca 1593–1606 Osmanlı-Habsburg savaşında, kapıkulu ocaklarının yeterli olmadığı durumlarda, belirli bir sefer müddetince hizmetlerine başvurulmuş tüfekçi *sekbân* ve *sarıca* bölükleri kiralamıştı. Osmanlı askerî teşkilatının, kaçınılmaz biçimde, Habsburg askerî üstünlüğünün baskısıyla tüfekçi istihdamına dayalı piyade ağırlıklı bir terkibe evrildiği düşüncesinde olanlar, Yemişçi Hasan Paşa’nın batı cephesinden yolladığı telhiste geçen şu ibareleri sıklıkla tekrar etmişlerdir³⁹⁵:

mel’ûnların [Habsburg kuvvetleri] askerleri ekser piyâde ve tûfeng-endâz olmağla asâkir-i islâmın ekseri atlu olup piyâdesi az olduğundan gayri tûfenge mü’tad üstâdları nâdir olmağla hîn-i mukâbelede ve kal’â muhâsarasında azim ızdırab çekilür ³⁹⁶

Oysaki büyük ölçüde hatalı değerlendirilen bu satırlar pekâlâ, tüfekçi piyadenin, erken modern dönem ordularında, aslen mevzi savunmalarında (*hîn-i mukâbele*) ve kale kuşatmalarında (*kal’â muhâsarası*) etkili oldukları şeklinde yorumlanabilir. Nitekim aynı arzın ilerleyen satırlarında, Bosna valisi Mehmed Paşa, Gazi Giray Han komutasındaki Tatar askerleri ve Peç, Sigetvar ve Pojega sancaklarına bağlı askerlerden müteşekkil bir kuvvetin başarılarından bahsedilmektedir³⁹⁷. Dahası, telhisin muhtevası, sadrazamın hayli arızî bir duruma işaret ettiğini akla getiriyor. Yoksa aynı yıllardan aksi ibare ve tanıklıklara rastlamak da pekâlâ mümkündü. Mesela 1588’de Yahya ibn Yahya es-Suveydî’nin Trablus’ta mehdilik iddiasıyla çıkardığı isyanla ilgili yazan Koca Sinan Paşa, telhisinde Mağrip’teki karışıklığın giderilmesinin tek

³⁹⁵ İnalcık, “The Socio-Political”, s. 199; Parry, “La Manière de combattre”, s. 228, not. 3; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 368. Bu anlayış, Yemişçi Hasan Paşa’nın telhisinin kullanılma sıklığı düşünülürse, Osmanlı tarihçiliğinde epeyce sağlam bir yer edinmiş görünüyor (Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 49).

³⁹⁶ Cengiz Orhonlu (haz.), *Osmanlı Tarihine Aîd Belgeler: Telhisler (1597–1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 71–72.

³⁹⁷ Orhonlu, *Telhisler*, s. 72.

yolunun süvari kuvvetleri seferber etmek olduğunu belirtmişti; İstanbul'dan gemilere doldurulup gönderilen yaya tüfekçilerin elinden bir şey gelmiyordu³⁹⁸. 1596 Haçovası ve 1601 Kanije çarpışmalarına iştirak etmiş olan papalık sekreteri Marcello Marchesi, Papa V. Paulus'a hitaben kaleme aldığı bir mektupta, bu dönemde Habsburg ordularının Osmanlı kuvvetleri karşısında başarı kazanamamasını Osmanlı hafif süvarisinin etkinliğine bağlamıştı³⁹⁹. Yemişçi Hasan Paşa, anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı ordularında hizmet eden tüfekçi piyadelerin toplam sayısından ziyade, kendi emrine tahsis edilen askerin azlığından şikâyet ediyor; "mukaddemâ olan serdâr kullarına" verilen askerî kaynakların kendisine de bahşedilmesini isteyerek yeniçeri ağasının getireceği tüfekçileri dört gözle beklediğini belirtiyordu⁴⁰⁰. Görünen o ki, Hasan Paşa'nın kaygıları, Osmanlı harbiyesine dair yapısal arızalardan ziyade, kendisi batı cephesindeyken İstanbul'u mesken tutan devlet ricalinin siyasî hesaplarla askerî kaynakları alıkoymasıyla ilgiliydi⁴⁰¹.

Keza, benzer bir örnekte, 1565'te, Erdel'de Szatmár önüne ilerleyen Temeşvar beylerbeyi Mustafa Paşa, yine aynı ihtiyaca, kale önüne çekilen Lazarus von Schwendi kuvvetlerini buradan söküp atmak için gereken top, piyade, tüfenk-endaz ve cerehora işaret ediyordu; yoksa kategorik olarak birbirinden farklı iki savaşma kültürünü tarif etmiyordu⁴⁰². Kaldı ki, Osmanlı merkezi

³⁹⁸ Mustafa Soykut, *Papalık ve Venedik Belgelerinde Avrupa'nın Birliği ve Osmanlı Devleti (1453-1683)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 133.

³⁹⁹ *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2004, s. 126: "Donanma-i Hümayûn vardukda atluları olmamağla çokluk nesne edemeyüp "müfsid-i mezbûrun ... def'ine atlu olmayınca mücerred gemiler ile 'asker göndermekle imkân yokdur. Atlu dahi Tunus'dan tedârük olunmak gerekdir" Yahya ibn Yahya, Mehdi isyanı ilk patlak verdiğinde bin kadar yeniçeriye imha etmişti (Hess, *Unutulmuş Sınırlar*, s. 165-166).

⁴⁰⁰ yeniçeri ağası kulları dahi mustevfa yeniçeri gönderilürse bi-inâyetillahi te'âlâ ... külli hizmet görülmek mukarrerdür" "mukaddema olan serdar kullarına müstevfa asker ve hazine ve külli ruhsat ve istimâletler verilmekle niçe fütûhât-ı cemile eylemişlerdür " "nihâyet yarar tûfeng-endâz yeniçeri ağaları kulları ile mu'accelen irsâl oluna deyü 'ilâm ..." (Orhonlu, *Telhisler*, s. 72).

⁴⁰¹ İstanbul kaymakamlarının sefer hizmetindeki sadrazamların ayağını kaydırmak için bazı saray seçkinleriyle girdikleri ittifaklara dair bk. Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 53-55; Günhan Börekçi, *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and his Immediate Predecessors*, The Ohio State University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbus 2010, s. 37-38 ve not. 30.

⁴⁰² BOA, MD, 5, 66/154, Temeşvar beylerbeyine, 27 Muharem 973/24 Ağustos 1565. tahassun iden küffâr-ı hâksâr asâkir-i İslâma mukâbeleye çıkmayup kal'a muhâsarasına kifâyet ider top ve yarağımız olmayup ziyâde piyâde ve tüfenk-endâz ve cerehor bi'l-cümle

ordusunun 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sergilediği göz kamaştırıcı büyüme, tüfekli piyade neferlerinin taktik gerekçelerle artırılmasından ziyade kapıkulu ocaklarının tamamının topyekûn genişlemesine işaret eder. 1583 ile 1609 arasında yeniçerilerin sayısı gerçekten de 16.905'ten 37.627'ye fırlamıştı; fakat aynı dönemde, cebecilerin mevcudu 1382 neferden 7966'ya, merkezî süvari alayları mesabesindeki altı bölük halkının mevcudu da 9341'den 20.869'a yükselmişti⁴⁰³. Başka bir ifadeyle, Osmanlı sarayı, daha fazla sayıda tüfekçi piyadenin peşine düşmemişti; mümkün olan her cinsten daha fazla asker toplamaya çalışıyordu. Malî imkânların elverdiği durumlarda, mesela merkezî hazinenin desteklediği kapıkulu alaylarında, atlı asker sayısının artış oranı piyadelerle tamamen aynıydı.

Osmanlı ordusunun kalabalıklaşması ve ateşli silahların proliferasyonu, hayli mantıklı ve öngörülebilir biçimde, el ele ilerleyen süreçler olduğundan, bu tespit, elde taşınan hafif ateşli silahların yayılması ile geleneksel Osmanlı içtimaî yapısının çatırdaması arasında sağlam bir zemine oturmayan aceleci bir bağlantının kurulmasına yol açtı. Osmanlıların, 16. yüzyılın sonlarında, batılı hasımlarına karşı *mukabele bi'l-misl* güdüsüyle tepki vererek devlet odaklı bir teknolojik yenilenme hamlesi içine girdikleri veya ordularını ateşli silahlarla donatarak askerî düzlemde batılı rakiplerine karşı bir denge unsuru sağlamaya çalıştıkları fikri Osmanlı tarihçiliğinde sağlam mevziler edildi⁴⁰⁴. Hâlbuki

---

muhâsara umûruna yat u yarak ve barut-ı siyâh irsâline mevkûf olunduğuna i'lâm

403 1582–1583 yılları için *Osmanlı Maliyesi*, s. 45; 1609 için Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman*, s. 88–91.

404 “Habsburg İmparatorluğu’na karşı yürütülen uzun savaşta (1593–1606) ortaya çıkan ilâve *tüfenk-endâz* piyade istihdamı, 1826’da Ocağın kaldırılması sırasında Bâbüâlî bürokratlarının vurguladığı ‘düşmana *bi'l-misl* mukabele’ etme ilkesinin o tarihlerdeki uygulamasından başka bir şey değildi” (Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826–1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 146–147). “Cermen piyadesiyle başa çıkabilmek için Osmanlı ordusunda tüfek vb. ateşli silahları kullanmayı bilen asker sayısının artması gerekiyordu. Tımarlı sipahilerin savaşlarda eskisi kadar etkili olmadığı görülmüştü” (Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde. Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 50). Gilles Veinstein da aynı kanaattedir (“Osmanlı Yeniçerileri Üstüne (15–19. Yüzyıllar)”, *Askerlik “İşi”. Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500–2000*, der. Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 115). Imber, çok daha erken tarihli örnekler verir (“... II. Murad’ın Cenevizlilerle ittifakı askerî teknolojinin Osmanlılarca benimsenmesinin yolunu açmıştır”, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 350). “Bundan dolayı [Osmanlı sipahisinin ateşli silah kullanmayı mertliğe sığdıramamaları] Osmanlı hükûmeti Alman piyadesiyle rekabet edebilecek bir ordu oluşturmak için başka yollar aramıştır” (Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik*

Osmanlı ordusunun büyümesi olgusuna mutlaka merkezî devlet aygıtının gözüyle bakılacaksa, dönüşümün başlangıcı için 1593'ü beklemeye gerek yoktur. Nereden bakılsa, en az iki gelişme, 1570 ilâ 1574 arasındaki kapsamlı deniz harekâtlarının gerektirdiği kitlesel asker celbi ve 1578'de başlayan İran savaşı, Osmanlı askerî yapısını batı cephesi ve batı teknolojisinden bağımsız şekilde değişime zorlamıştı. Ateşli silahların kitleselleşmesi, piyade ağırlıklı terkiplere geçiş, sekban-sarıca bölüklerinin orduya girişi, hatta kale mimarisindeki değişimler gibi Osmanlı askerlik tarihinin önemli gelişim unsurlarının tamamı, 1590'lardan önce, kısmen de doğu serhaddiyle ilgili olarak vücuda geldi. Bu haliyle, Osmanlı tarihçiliğinin 1578-1590 Osmanlı-Safevi savaşını askerî tarihçiliğin kavramlarıyla henüz tartışmaya dâhil edemediğini itiraf etmek gerekir.

Nitekim bu yönde bir bakış açısı şekillendirebilmek için yeterince karine mevcuttur. Örneğin, kitabın ilerleyen sayfalarında ele alınacağı üzere, Osmanlı idaresi 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren giriştiği askerî seferlerde tüfekçi kıtalarını çok daha kitlesel biçimde kullanmıştı. Tüfegin 16. yüzyılın ilk yarısındaki seferlere nazaran Osmanlı neferleri arasında yaygınlaştığı ilk yerlerden biri, batıdan ziyade 1578'de açılan İran cephesi oldu. 1579 başında Serdar Mustafa Paşa'dan gelen rapor doğrultusunda Şirvan ve Erzurum yörelerinin müdafaa gücünü artırmak amacıyla 2000 tüfek doğu cephesine yollandı. Bu tüfekler hâlihazırda Erzurum'da mevcut 1200 tüfekte beraber kullanılacaklardı. Osmanlı yönetimi bu silahlarda kullanılmak üzere Gümüşhane madenlerinde üretilecek 3.000.000 fındık (mermi) göndermeyi taahhüt ediyordu⁴⁰⁵. Ne var ki, 1579 yazına gelindiğinde, şark hudutlarında cereyan eden harekâtın bundan çok daha fazla hafif ateşli silah gerektirdiği ortaya çıktı. Yine Lala Mustafa Paşa'ya yollanan bir hükümde yukarıda zikredilenlere ilaveten bölgeye 2000 ve 4000 tüfeklik yeni sevkiyatların tamamlanmış olduğu hatırlatılıyor; alınması planlanan kalelerin ihtiyacı için istenen 1500 tüfegin daha cebahaneden yollanacağı sözü veriliyordu⁴⁰⁶.

Çağ (1300-1600), çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 53). Mustafa Akdağ, yeniçeri ocağındaki değişimi, 16. yüzyılda gerçekleşen sosyopolitik hadiseler ve iktisadi değişimlerle ilişkilendiren bir açıklama modeli önermiş olsa da ("Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu"), Osmanlı tarihçiliğindeki hâkim paradigma İnalçık tarafından şekillendirilmiştir.

⁴⁰⁵ BOA, MD, 32, 291/533, 7 Zilhicce 986/4 Şubat 1579 ve 299/547, gurre-i Zilhicce 986/29 Ocak 1579.

⁴⁰⁶ BOA, MD, 38, 174/338, 20 Cemazıyelevvel 987/15 Temmuz 1579.

Aşağıda irdeleneceği üzere, savaşın niteliği, hasmın toplu kuvvetleriyle kozları paylaşmaya dayanan mevsimlik seferlerden uzun yıllara yayılan ve ele geçirilen kaleleri tahkim ederek toprak genişlemesini esas alan cephe çarpışmalarına dönüştükçe buna uygun ateşli silahlara olan talep artmışa benzemektedir.

Dahası, Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısını temellerinden sarsıp Osmanlı klasik düzeninin sonunu getirdiğine inanılan birçok yapısal değişim, H. İnalcık'ın varsayımının aksine, 1590'larda Avusturya Habsburglarıyla tutuşulan savaştan önce İran sınır boylarında yaşanan askerî hadiselerle vuku bulmuştu. O güne değin bir çeşit olağanüstü hal vergisi olagelen avarızın Osmanlı hazinesinin düzenli gelir kalemlerinden birine dönüşmesi, 1580'lere, Safevilerle girilen uzun soluklu mücadelenin sebep olduğu mali darboğazların üstesinden gelinmeye çalışıldığı zamanlara denk geldi. İltizam uygulaması için de aynı şey söylenebilir. İran cephesinin talep ettiği sürekli nakit ihtiyacı, bilhassa imparatorluğun doğu illerinde devlete ait vergi kaynaklarının peşin ödemelerle kiralınmasını yaygınlaştırdı⁴⁰⁷. Keza 16. yüzyılın büyük kısmı boyunca Osmanlı bütçesi açık vermemişti; artan harcamalardan doğan talep cizye vergisinin miktarının artırılması ve ilave avarız gelirleriyle kapatılmıştı. III. Murad, yine de, Safevilerle savaşan neferlerin maaşlarının ödenebilmesi için 1583 ve 1591-92'de, iki kere, o güne değin görülmemiş şekilde, iç hazineye yüklü meblağlar çıkarmak zorunda kaldı⁴⁰⁸. Bu uygulama ilerleyen yıllarda yaygınlaştı; sultanlardan ve saraydan savaşın mali yükünü omuzlamada daha fazla sorumluluk almaları isteniyordu. Bu örnekte de, klasik sonrası Osmanlı mali tedbirlerinden birinin 1578-1590 Osmanlı-İran savaşıyla alakalı olduğu görülebiliyor. Osmanlı finans tarihinin kırılma anlarından birini temsil eden 1585 akçe taşımasının Osmanlı hazinesinin aslen ordu ve saray personeline karşı nakit yükümlülüklerini hafifletmeye yönelik bir hamle olduğu düşünülürse, esas dönüştürücü etkenin bir kez daha İran cephesi olduğu kabul edilecektir.

Paralı tüfekçi birliklerin Osmanlı sefer ordularında boy göstermesi hakkında da benzer bir tarihleme yapılabilir. Sekban bölüklerinin teşekkülü incelenirken, bu birliklerin Osmanlı merkezî iktidarının hizmetine girmesi

⁴⁰⁷ Pál Fodor, *The Business of State. Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s-1615)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018, s. 44-48. Fodor, avarız vergilerinin 1576'dan itibaren düzenli hale gelmiş olabileceği kanaatindedir (s. 199-216).

⁴⁰⁸ Erol Özvar, "Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective", *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi*, ed. P. Fodor, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 32-62.

ile tarihî bir olgu olarak ortaya çıkışları arasında bir ayırım yapılmalıdır. Hafif ateşli silahların Osmanlı topraklarındaki hayli erken tarihli dağılımı bir kenara bırakılsa bile, askerî hizmet icra etmek için bir araya gelen sekban bölükleri 1593'ten çok daha önceleri zuhur etmişti. Üstelik bu kiralık birlikler, ilk hizmetlerini Habsburglara karşı batı cephesinde değil, tam tersine Osmanlı İmparatorluğunun doğu illerinde görmüşlerdi. Ne tür bir askerî formasyona tekabül ettiklerini belirtmek zor olsa da, daha 1570'te, Kıbrıs seferi için Doğu Anadolu'dan seferber edilen aşiret savaşıları yanlarında bolca tüfekle gelmişlerdi⁴⁰⁹. 16. yüzyılın son çeyreğinde, tüfekle mücehhez savaşçıların bu aşiret mensuplarından ibaret olmadığı, Arap diyarları, Mağrip ve Yemen gibi imparatorluğun en ücra köşelerinde bile ateşli silahların savaşçıları arasında büyük rağbet gördüğü açıktır⁴¹⁰.

Sekban bölükleri, askerî hizmetlerini belli bir efendiye kiralayan ücretli birlikler halinde yine Suriye havalisinde ortaya çıkmış görünüyolar. Baki Tezcan, bu gelişmenin 16. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin nispeten istikrarlı bir biçimde nakit ekonomisine geçişiyle alakalı olduğunu yazar. Sekban askerleri, 1580'lerde Şam eyaletindeki devlet idarecilerinin maiyetlerinde görülmeye başlanmıştı. B. Tezcan'a göre, bu durumu, tarihlemesi gereği askerî ihtiyaçlarla açıklamak olanaksızdır. Suriye örneğinde sekbanlar, yerel iktidar mücadelesinin araçları olarak kullanılan ücretli birlikler olarak tebarüz etmişlerdi. Başka bir deyişle, hem bölgeye tayin edilen Osmanlı yöneticileri, hem de mahallî nüfuz sahibi şahsiyetler, nakit para ekonomisinin yükseldiği bir dönemde, sahip oldukları servetin bir kısmını birbirlerine karşı güçlenmek amacıyla asker kiralamak için kullanmışlardı⁴¹¹. Yine de, en azından Gelibolulu Mustafa Âli gibi çağdaş gözlemcilerin bazıları, 1578-1590 Osmanlı-Safevi savaşında sekban bölüklerinin Osmanlı ordusu içinde savaştığını kayda geçirmişlerdir. Mustafa Âli'ye bakılırsa, Osmanlı sefer ordusuna sekbanları getiren, özellikle 1585-1590 safhasında (tahminen uzayan savaşın son yıllarında düzenli asker bulmanın güçleştiği bir dönemde) Hadım Cafer Paşa olmuştu⁴¹².

409 Ahmed Refik, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C V, S. 1-2, Kanun-ı Evvel 1926, s. 36-37, belge no. 10.

410 İnalçık, "The Socio-Political", s. 201-202.

411 Baki Tezcan, *Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)*, Princeton University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, New Jersey 2001, s. 203-218.

412 *Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühül-Abbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*,

Görsel 25: 1583'te Ferhad Paşa komutasında Revan'a giren Osmanlı ordusu. *Şehinşâhnâme*, II. Cilt, TSMK, Bağdat, 200, vr. 101b-102a. (Safevi cephesindeki Osmanlı kuvvetlerinde ateşli silah yoğunluğuna dikkat ediniz.)

Bu gözle bakıldığında, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı başkentinin iktidarını sarsan Celali isyanlarında boy gösteren hususî orduların imparatorluğun doğu vilayetlerinden çıkışına anlam vermek kolaylaşır. Sekban-sarıca bölükleri toplamada en münbit diyarlar, Osmanlı devlet maliyesi üzerine yapılan araştırmaların gösterdiği üzere iltizam yoluyla sancak almanın yaygın olduğu Suriye, Filistin, Şam, Revan ve Diyarbakır gibi yörelerdi⁴¹³. Örneğin III. Mehmed döneminin en yıkıcı ayaklanmalarından birini çıkaran Karayazıcı Abdülhalim, muhtemelen 1594'te, Safed sancağına tayin edilen Derviş Bey'in buraya gelmesinden kısa bir süre sonra kiraladığı sekban bölüğünün reisiydi. Nitekim Derviş Bey, kendi mansıbının Çerkes Deli Ali'ye tevcih edildiğini öğrendiğinde, efendisine ayaklanarak mansıbını korumasını söyleyen bizzat 300 kişilik tüfekçi birliğinin başındaki Karayazıcı olmuştu. Bu teşebbüsün başarısızlığa uğraması üzerine Kili'se giden Karayazıcı, başkentteki hükümetle ipleri atmış başka bir yönetici olan Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'yla güçlerini birleştirdi. 1599'da, Karaman valisi Hüseyin Paşa'yı saflarına katan Karayazıcı'nın 8000 kişilik iyi talimli bir kuvvete sahip olduğu

nşr. Faris Çerçi, III, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000, s. 504, 506, 523, 525. Özellikle bk. "Hafî olmaya ki, zamân-ı devlet-i 'Âl-i Osman'da tûfeng-endâz sekbânlarâ ragbet ü iksâr idüp, çâk bu mertebede cem'iyet, evvelâ mezbûr Ca'fer Paşa'dan olmuşdır" (s. 529-530). Ayrıca bk. *Selânikî*, I, s. 196.

413 Fodor, *The Business of State*, s. 78-101.

rivayet ediliyordu⁴¹⁴. Yine aynı yörelerin adamlarından Canbuladoğlu Ali Paşa, Osmanlı başkentine yolladığı bir mektupta kendisi ve maiyetindekilere on dört üst düzey mansıp tevcih edilmesi mukabilinde Osmanlı ordusuna 16.000 asker temin etmeyi taahhüt etmişti⁴¹⁵.

Osmanlı kaynakları, Celalî önderlerinin sancağı altında toplanan isyancıların sayısı hakkında genelde abartılı rakamlar verirler⁴¹⁶. Bununla birlikte bu kitlelerin gerçek sayısı ne olursa olsun, büyük kısmının, ister piyade ister süvari olsun, ateşli kol silahlarıyla donanmış oldukları açıktır. Oysaki Osmanlı askerî tarihçiliğinde pek sorgulanmadan kabul edildiği gibi, ateşli silahlar, geleneksel savaş gereçlerine teknolojik bir üstünlük sağlıyor; hatta İnalıcık'ın dediği gibi, ateşli silah kullanmayan tımarlı sipahiler bu zafiyetlerinden ötürü kırsal kesimde güvenlik temin etmekten aciz kalıyorlar idiyse⁴¹⁷, imtiyazlı statüleri gereği daha yüksek gelirler tasarruf eden sipahilerin bu son model askerî alet edevatı hangi gerekçeyle içtimâî hiyerarşinin alt kademelerinden gelen vasıfsız savaşçılara terk ettiklerine anlam vermek zorlaşır. Tüfeğin

414 Börekçi, *Factions and Favorites*, s. 31-35; Karen Barkey, *Eşkâ-yalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 20-31, 210-213.

415 William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 197-198.

416 Hasan Beyzade'ye göre, Canbuladoğlu Ali Paşa, etrafına "otuzbinden ziyâde, tufenglü piyâde ve bir ol denlü, süvâri asker" toplamıştı (*Hasan Bey-zâde Târihi*, III: Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), haz. Şevket Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 860). Mustafa Sâfi ise, bu sayıyı 20.000 piyade, 20.000 süvari olarak verir (*Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, II, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 64). Vasıtı'nın Kuyucu Murad Paşa için kaleme aldığı gazavatnameye bakılırsa, Kalenderoğlu, Anadolu'da yaklaşık 20.000 kişiden oluşan bir ordu topladığında komutası altındaki askerleri dokuz alaya taksim ederek, her alay içinde biner kişilik tüfekçi birlikleri oluşturmuştu (Göknur Çelik, *Vasıtı'nın "Gazâvât-ı Murad Paşa" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 78-86). Canbuladoğlu Ali'nin 6700 kişilik yaya sekbanlarını 162 odaya ve 8000 kişilik süvari kuvvetini altı tümene taksim etmesi hakkında bk. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan*, s. 98.

417 İnalıcık, "The Socio-Political", s. 195-196. H. İnalıcık'a göre, Osmanlı yönetimi, kadim bir kural olarak reayanın silah taşımaya karşıydı. Bu amaçla ateşli silah kullanımı da, bu silahların geleneksel silahlar karşısındaki üstünlüğü kısa sürede anlaşıldığından yasaklanmıştı. "since their superiority to conventional arms was soon recognized" (s. 195). Krş. "The state was powerless against these vagrant armed bands, because the *timâr*-holding *sipâhis*, proved to be completely ineffectual against the muskets" (H. İnalıcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", s. 295).

geleneksel menzilli silahlar karşısında ne cinsten bir üstünlüğe sahip olduğu tartışılması icap eden bir mevzudur – kitabın ilerleyen kısımlarında bu konuya döneceğiz –; fakat her halükarda, Osmanlı ülkesinde seferber edilebilir askerî kuvvetin artışı ile bu silahlar arasında inkâr edilemez bir bağlantı olduğu aşîkârdır. En basit ifadesiyle, tüfek, bu dönemde, asker toplama yönteminin kitleselleşebilmesi için en uygun silahtır.

Sekban bölüklerinin teşekkülü ve kapıkulu ocaklarının kalabalıklaşması, ne devletin askerî ihtiyaçlar doğrultusunda sosyo-politik düzeni baştan düzenlemesine, ne de 1593–1606 batı cephesi gibi spesifik bir olaya bağlı değilse, 1570–1620 arasında gözlemlenen kayda değer personel artışı neyle açıklanabilir? Bu izahat uğraşında, askerî hareketliliğin *sürekliliği* ya da erken modern döneme geçiş sürecindeki durumun karşıtlığını nitelemek üzere askerî hareketliliğin *sürekli hale gelmesi* temel değişken olarak tatbik edilebilir. Kaba bir karşıtlık kullanmak gerekirse, Osmanlı ordusunun kalabalıklaşması olgusu, 16. yüzyılın son çeyreğinde, geleneksel mevsimlik seferlerin yerini uzun soluklu cephe savaşlarına bırakması ve takriben aynı tarihlerde, nispeten sabit hale gelmiş olan sınır hatlarında askerî çatışmaların kesintisiz bir hal alması ile çok daha iyi açıklanabilir. Aşağıda girişeceğim tarihî anlatıya başlamadan evvel, burada, 16. yüzyılın son çeyreğinde savaşların uzaması ve sabit istihkâm ağlarının Osmanlıların uzun süredir başvurageldiği geleneksel asker toplama yöntemlerini nasıl da geçersiz kıldığına dair bir örnek sunacağım. 1592’de, Bosna beylerbeyi Hasan Paşa’nın girişimleriyle Osmanlı-Habsburg serhaddinde başlayan gerilimden bir süre sonra, Budin paşasına, diğer beylerbeyilere tanınmayan bir hak olarak, hangi büyüklükte olursa olsun, mahlûl kalan tımarları dağıtma hakkı verildi. Bu sayede İstanbul’daki bürokratik gecikmelerden (ve tabii ki bu arada bürokratik denetimden) azade hale gelen Budin beylerbeyi, 1593’te Habsburg ordularıyla senelerce sürecektir savaşın başlangıcından hemen evvel tuğralı kâğıtlar aracılığıyla gönüllülere ve hak ettiğini düşündüğü kişilere zeamet, ibtida tımarı, terakki ve kale garnizonlarında gedikler verebiliyordu⁴¹⁸. Acil asker ve kale muhafızı bulma ihtiyacı imparatorluk sathında yaygınlaştıkça hizmete alma yöntemlerinde ve hizmete alınan kişilerin niteliklerinde önemli değişiklikler olacaktır.

418 Pál Fodor, “Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army”, *In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, The Isis Press, İstanbul 2000, s. 289-290.

3. Kanun-ı Kadim'in Sınırları: 16. Yüzyıl Savaşları ve Devşirme Kurumu

Osmanlı idaresi, 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan'a yönelik seferinin ardından otuz seneyi aşkın bir süre boyunca devamlı savaş halinde bulundu. İran (1578–1590 ve 1603–1612) ve Macaristan (1593–1606) sınırında açılan sabit cepheler, her sene bu bölgelere taze kuvvetler yollanmasını mecburî kılmıştı. Bu sebeple, G. Ágoston, Osmanlıların 1570'lerin sonlarından itibaren içine girdiği uzun soluklu cephe savaşlarının dönüştürücü etkisine atıfta bulunurken Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşı'na nispetle Osmanlı'nın veya İstanbul'un Otuz Yıl Savaşı tabirini kullanmıştı (bu haliyle bir önceki bölüm başlığındaki ibare ona aittir)⁴¹⁹. P. Fodor, yakın tarihli bir çalışmasında, Osmanlı devletinin içine girdiği askerî hareketliliğin sürekliliğini vurgularken 16. yüzyılın son çeyreğiyle 17. yüzyılın başını kapsayan bu iki büyük savaşa 1580'lerdeki Kazak akınları, 1586'daki Lehistan krizi, Gürcü prensi Simon'a yönelik askerî tedbirler ve 1590-92'deki donanma hazırlıklarını ekledi⁴²⁰. *Sürekli* savaş halini 1571 İnebahtı hezimetini ile başlatmak da mümkündür. Çünkü bu ağır yenilgi, Osmanlı askerî yönetimini hâlihazırda hizmet veren çok sayıda profesyonel askerinden mahrum bırakmıştı⁴²¹.

Bu geçiş döneminde, ordu saflarını mümkün olan en çabuk şekilde yeni muhariplerle doldurabilmenin yegâne yolu, bu olguya şahitlik eden Osmanlı fikir adamları ne denli sert bir dille eleştirirlerse eleştirsinler, kapıkulu ocaklarının sıkı eğitim kurallarını esnetip ocak kapılarını yabancılara açarak uzun vadede devşirme sisteminden vazgeçmekti. Örneğin, *Kitâb-ı Müstetâb* müellifi, kendince ne kadar doğruyu söylerse söylesin, devşirmeler için tarif ettiği ideal hizmet süreleri ve terfi yolları, en iyimser tahminle, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devletinin içine girdiği askerî yarışın hızına yetişebilmekten fersahlarca uzaktır. “Türk üzerine virilen oğlanlar”, bu hesaba göre, altı-yedi yıl taşra hizmeti görmeden payitahta dönme hakkı elde edemiyorlardı. Çiftliklerdeki hizmetlerini tamamlayan gençler, bu sürenin sonunda yeniçeri ağası marifetiyle torbaya yazılıp en dişe dokunurları has bahçelerde olmak üzere, karhanelerde, at gemilerinde, öküz anbarlarında ve hasta odalarında hanedan namına çalışmaya

419 Ágoston, “Firearms and Military Adaptation”, s. 88 ve 116.

420 Fodor, *The Business of State*, s. 48-49.

421 Halil İnalcık, “Lepanto in the Ottoman Documents”, *Il Mediterraneo nella seconda metà del 500 alla luce di Lepanto*, ed. G. Benzone, L. S. Olschki, Florence 1974, s. 185-192; Niccolò Capponi, *Victory of the West: The Story of the Battle of Lepanto*, Macmillan, London 2006, s. 288-291.

devam ediyorlardı. En nihayetinde, yedi-sekiz senede bir vuku bulan kapıya çıkma vakti geldiğinde bunlar arasından seçim yapılıyordu⁴²².

1606 tarihli *Kavânin-i Yeniçeriyân*'da geçmişe dönük biçimde formüle edilen (ve modern araştırmalarla kısmen desteklenen) usuller bir nebze daha kısa bir hazırlık sürecinden bahsetse de, kastedilen zaman aralığı yine de epeyce uzundu. Buna göre, Rumeli ve Anadolu'dan toplanan gençler hizmetlerine verildikleri Türk ailelerin yanında beş sene kaldıktan sonra eğitimlerinin ikinci kısmını tamamlamak üzere İstanbul'daki kışlalara çağırılıyorlardı. Devşirme sistemine giren bir gencin "kapıya çıkarak" yeniçeri ortalarına katılması ortalama yedi-sekiz senelik bir hazırlığın sonucuydu⁴²³. Belki de, 1547'de Fransız kralı I. François'ı Bâb-ı Âli nezdinde temsil etmek için gönderilen D'Aramon'un bu vakitlerdeki seyahatlerini kaleme alan Jean Chesneau'nun kaydettiği gibi, 16. yüzyıl ortasından evvel bu süre daha uzun bile olabilirdi. Onun hesabına göre, çiftliklerde çalışmak üzere yollanan gençler yedi-sekiz yılı doldurup İstanbul'a döndüklerinde işleri bitmiyordu. Payitahtta ilk hizmet sürelerine ilaveten bina inşaatlarında, kadırgalarda ve yahut has bahçelerde beş-altı sene daha istihdam ediliyorlardı⁴²⁴.

⁴²² *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 6-8.

⁴²³ Gülay Yılmaz, "Becoming a *Devşirme*. The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire", *Children in Slavery Through the Ages*, ed. Gwyn Campell, Suzanne Miers, Joseph C. Miller, Ohio University Press, Ohio 2009, s. 122-124; aynı yazar, "The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4 A.D.", *Belleten*, C LXXIX, S. 286, Aralık 2015, s. 913-914.

⁴²⁴ Jean Chesneau, *D'Aramon Seyahatnamesi. Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*, çev. Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 31, 35-36. 16. yüzyılın başında Osmanlı topraklarında on senelik esaret yaşayan Giovan Antonio Menavino, Rumeli'den toplanan gençlerin İstanbul'da hizmetkâra ihtiyaç duyan hanelere dağıtıldıklarını, saray temizliğinde, inşaat işlerinde ve su temin etmede istihdam edildiklerini teyit eder (*Türklerin Hayatı ve Âdetleri*, s. 91, 103-104). 15. yüzyıl ortasından Konstantin Mihailoviç'in (*Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu, Behiç Anıl Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 115-116) ve 1578-1581 arasında Osmanlı payitahtında Habsburg hükümdarı namına mukim elçilik yapan Johann von Sintzendorff'un maiyetinde Salomon Schweigger'in hatıratıyla karşılaştırınız (*Sultanlar Kentine Yolculuk, 1580-1581*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 184-185).

Görsel 26: Ailelerinden alınan devşirme oğlanlar, Ârifî Fethullah Çelebi, *Süleymanname*, TSMK, Hazine 1517, vr. 31b.

Kapıya çıkarılmadan önceki nispeten uzun “acemilik”, başka bir ifadeyle hizmet süreleri, bir bakıma, Osmanlı merkezî kıtalarına katılan devşirmelerin en azından yaş itibarıyla belli bir olgunluk ve deneyime sahip olmalarını sağlıyordu. II. Mehmed’in saltanatının hemen başlarında kapısında hizmet eden askerlere nizam verirken yayaların 21-35, süvarilerin 35-45 yaş arasında olmasını öngördüğü doğruysa⁴²⁵, bu yaş aralıklarını temin etmenin yolu nispeten uzun acemi oğlanlığı ve bundan önceki istihdam sürelerinden geçiyordu. Osmanlı iktidarı, sistemin başta kurgulanan haliyle işlediği zamanlarda, mesela 1568 baharında, türbe hizmetinden kapıya çıkarılmasını istediği iki yüz acemi oğlanın “eski ve yararlarından” seçildiğinden daha emin olabilirdi⁴²⁶. Keza bundan iki buçuk sene kadar önce, İstanbul’da Şehzade Bayezid’in ruhuna yemek pişiren aşçılara yardım etmeleri için görevlendirilen sekiz acemi oğlanına birer akçe nafaka bağlanmıştı⁴²⁷.

O halde, acemi oğlanlarının yalnızca saf ordu neferleri olarak yetiştirilmediklerini, büyük ihtimalle, çağdaşları tarafından da öyle görülmediklerini iddia etmek abartılı olmaz. Osmanlı payitahtının iâşesini

⁴²⁵ Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, s. 118, not. 227a.

⁴²⁶ 7 Numaralı Mühimmi Defteri (975-976 / 1567-1569), Özet, Transkripsiyon ve İndeks, II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1999, s. 36-37, hüküm no. 1260 (14 Şevval 975/12 Nisan 1568).

⁴²⁷ BOA, MAD, 2775, s. 941, 21 Recep 973/11 Şubat 1566.

sağlama almak için acemi oğlanlarının un, sebze, et, süt gibi temel gıda maddelerinin üretim ve nakliyesinde topluca istihdam edildiği İstanbul ve Bursa'da, 1589 başlarında halen sadece üç ayda iki oğlan kapıya çıkarılıyordu. Bu tarihte Kilercibaşı Ahmed Ağa'nın girişimleriyle bu sayıyı yılda beş oğlan ve bir bölükbaşı eklenebilmişti⁴²⁸. Kefe eyaletindeki Bender'de buğday fırınlarında istihdam edilen 400 acemi oğlanının bazılarının fırınlarda can vermesi, bazılarının da – belki de kaderin kendilerini gün be-gün sürüklediği acı akıbetten kaçmak için – sırta kadem basmaları üzerine, 1576'da, sayıları yarı yarıya düşmüştü⁴²⁹.

Osmanlı devletinin en kapsamlı sınaî işletmelerinden biri olan İstanbul tersanesi de, gerektiğinde, acemi oğlanların emeğine başvuruyordu. 1527'de yirmi beş acemi oğlanının bıçkıcı olarak tersanede çalıştığı görülüyor. Bu hizmette ne denli sürekli bir yer işgal etmiş olduklarını bilemesek de⁴³⁰, kalafatçılık ve marangozluk gibi işlerde çok daha düzenli şekilde boy gösteriyorlardı⁴³¹. Acemi oğlanları, Osmanlı devletine ait hassa gemilerinde doğrudan doğruya kol gücü gerektiren işlerde de kullanılıyorlardı⁴³². 1571 İnebahtı hezimetinin akabinde, Osmanlı donanmasının baştan inşa edilmeye çalışıldığı günlerde, yeniçeri ağasından “yabanda oğlan” bırakmayıp hepsini gemi bina faaliyetlerine yönlendirmesinin istenmesi, Osmanlı devleti açısından bu kitlenin öncelikle organize bir işgücü olarak algılandığını gösteriyor⁴³³. Kısacası İ. H. Uzunçarşılı'nın mühimme defterlerinden acemi oğlanlarına ilişkin derlediği hüküm seçkisinden de görüleceği üzere, bu kişiler, saray inşaatı, su yolu veya mandıra hizmetinde istihdam edilebiliyor; yularcı, bostancı, çamaşırcı, aşçı, helvacı, sarraç ve kemhacılık gibi envai çeşit meslekte uzmanlaşabiliyorlardı⁴³⁴.

428 BOA, MD, 64, 44/119, 10 Rebiülahır 997/26 Şubat 1589.

429 BOA, Mühimme Defteri Zeyli (MDZ.), 3, 289/730, 21 Rebiülahır 984/18 Temmuz 1576.

430 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 5 ve 75. 1545 başlarında yollanan bir hükümde bıçkıcılık hizmetinde istihdam edilmek üzere yeniçeri ağasından kırk üç acemi oğlanı talep edilmişti (*E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 285, h. 284, gurre-i Zilhicce 951/13 Şubat 1545).

431 BOA, MD, 18, 56/114, 2 Ramazan 979/18 Ocak 1572: Tersanede necarlık ve kalafatçılık hizmeti görmeleri için “kadimden virilü geldiği üze” yirmi beşer acemi oğlanı yollanmasına dair yeniçeri ağasına hüküm. Bu hükme içerik olarak epeyce benzer olduğu halde aynı tarihi taşıyan başka bir hüküm BOA, MD, 10, 235/362'de yer almaktadır. Ayrıca bk. Bostan, *XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmiri*, s. 66-67.

432 BOA, MD, 19, 197/400, 28 Safer 980/10 Temmuz 1572. Gelibolu'da tersane mühimmatı için istihdam edilen yüz acemi oğlanı hakkında bk. BOA, MAD, 2775, s. 1125, (1565-1566?).

433 BOA, MD, 16, 349/617, 17 Cemaziyelahir 979/6 Kasım 1571.

434 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapukulu Ocakları: Acemi Ocağı*

Aslına bakılırsa, acemi oğlanlarının “mîrî”, yani Osmanlı devletinin/padişahın tüzel kişiliğine ait kurum ve hizmetlerin tamamında ihtiyaca göre istihdam ettirildikleri söylenebilir. En nihayetinde, bir insan yetiştirme sistemi olarak devşirme usulü hiçbir zaman salt askerlikle alakalı olmamışa benziyor. Sistem, daha ziyade, saltanata kul devşiren ve sultana bağlı hizmet/emek kadrosu yaratan bir yapıya sahipti. O halde, devşirme *sürû*lerindeki gençlerin kimi zaman İstanbul’a gelir gelmez, çoğu vakit ise, acemi ocağına kayıtlı iken Tophane-i Âmire’de istihdam edilmeleri şaşırtıcı değildir. Bunların bazen yüzer kişilik gruplar halinde tophanenin çeşitli işlerini görmek için topluca hizmete yazıldıkları vakiydi⁴³⁵. Başka hassa karhanelerde, diğer bir ifadeyle doğrudan saltanata bağlı işletmelerde de acemi oğlanlarının istihdam edildiğini biliyoruz. Örneğin 1555-1556’da İstanbul ve Kâğıthane’deki barut imalathanelerinde bir miktar acemi oğlanının çalıştırıldığı kayıtlara geçmiştir. Aynı durum şehirdeki güherçile üretimi için de geçerlidir. Aynı tarihlerde İzmit’ten barut mahzenine güherçile taşıyan acemi gılmanlara 370 akçe nafaka ödenmişti. Başka bazı acemi oğlanları ise aynı vakitlerde yine İzmit’ten hassa arabacılarına tahta taşıdıkları için 2900 akçe aldılar⁴³⁶. Keza 16. yüzyıl ortasında Süleymaniye külliyesinin inşaatında çalıştırılan acemi oğlanların sayısı bunların, yeri geldiğinde, mîrî projeleri sırtlanmada ne denli önemli olduğunu ortaya koyar. İnşaatı istihdam edilen binlerce acemi oğlanı, aksi takdirde bir araya getirilmesi hayli zor ve masraflı bir işgücünü temsil eder⁴³⁷. Görünen o ki, devşirilerek sultanın/saltanatın ihtiyaçlarını gidermek üzere kullandırılan oğlanların savaşçılığın yanı sıra, belki de en az onun kadar ehemmiyetli işlere koşturulması, bunlardan aniden büyük miktarlarda vazgeçilmesini sorunlu hale getiriyordu.

---

ve Yeniçeri Ocağı, I, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 114-129. Acemi oğlanlarının yöneltildikleri işler bakımından cemaat isimleri için bk. s. 71-81.

⁴³⁵ Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 114-117.

⁴³⁶ Ömer Lütfi Barkan, “İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri”, *Belgeler*, C IX, S. 13, Ocak 1979, s. 44, 51, 63.

⁴³⁷ Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, II, s. 7-10, belge no. 10, 11, 12 ve aynı ciltte muhtelif yerler.

Görsel 27: Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irak-ı Sultan Süleyman Hân* eserindeki Galata tasvirinde Acemi oğlanları mektebi (haz. Nurhan Atasoy, Masa Yayınları, İstanbul 2015, vr. 9a)

Acemi oğlanları mektebi, *Beyân-ı Menâzil*'de Galata tasvirinden detay.

Hâlbuki 1570'lerden itibaren birikerek büyüyen asker ihtiyacının yüzyılın başındaki gereksinimlere göre kurgulanmış bir personel yetiştirme usulüyle karşılanması zor işti. Bizden önce bu durumu fark eden kişilerden biri 1560'larda yazan *Kitâbu Mesâlih* müellifiydi. Anonim yazar, devşirmeler için taşrada geçirilen zamanın ziyandan başka bir şey olmadığı kanaatindeydi; bunların doğrudan bölüklere kaydedilmeleri halinde savaşçılık niteliklerinin çok daha iyi bir şekilde artırılabilceği muhakkaktı. Ona sorulursa, çiftliklere dağıtıldıktan sonra çiftçilikle vakit öldüren bu oğlanlar kendilerine gereken sanatı öğrenme fırsatı bulamamaktaydılar. Onlara lazım olan yeniçerilik ve sipahilik ilmiydi. Örneğin, taşrada hizmet etmektense, payitahta getirilir

getirilmez altı bölük süvarisinin yanına dağıtılmaları halinde, seferler boyunca atlı askerlerin ağırlıklarını taşıyan beygirleri güdebilirler; bu sayede muharebe ahvalini genç yaşlarında aynelyakin öğrenebilirlerdi⁴³⁸.

Bir örnekte, 1585'te, Osmanlı kadırgalarında istihdam edilmek üzere 400 ulufeli acemi oğlanı talep edilmiş⁴³⁹; ancak bu denli kalabalık bir kitlenin hizmete çağırılması, aynı defterin ilerleyen sayfalarında görüleceği üzere, "ulufeli acemî oğlanlarına müzâyaka" verdiğinden 200 yeni aceminin derhal ocağa yazılmasını gerektirmişti⁴⁴⁰. Keza iki sene önce, 1583 sonlarında, Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin Mısır, Bender, Demirkapı gibi güncel önem arz eden bölgelerde, Safevilerle karşı açılan doğu cephesinde ve serhat kalelerinde eşzamanlı hizmet etmek zorunda kalmasından ötürü 200 nefer acemi oğlanı aktif hizmete alınmasına rağmen bu sayının tek başına Osmanlı askerî ihtiyaçlarını karşılayabilmesi mümkün görünmüyor⁴⁴¹. O halde, kapıkulu ocakları ve tımar sistemi içinde yer almadığı halde sefer ordularına giren gönüllüleri ve paralı bölükleri şimdilik bir kenara bıraksak bile, bizatihi merkezi hazineden ulufe alan muharip sayısının çok daha hızla artacağı rahatlıkla öngörülebilir.

Bu değişime şahitlik edenlerden biri, Koca Sinan Paşa, veziriazamlığına denk gelen bir yıl üç ay içinde "kimi sahih 'acemi oğlanı kimi ecnebiden" 5037 neferin ocağa alınmasından duyduğu dehşeti sultanla paylaşıyordu⁴⁴². Askerî hizmete alınan kişilerin kimisinin "ecnebi"lerden, başka bir deyişle, kapıkulu ocak kanun ve teamüllerinin dışında, başka yollarla ocağa kabul edilen, devşirmelik tezgâhına uğramamış erkeklerden oluşması, başlıca şikâyet konusuydu. Anlaşılan, kapıkulu neferleri de, reaya kökenli ecnebilerin kendilerine yoldaş olarak yazılmasından pek hoşnut değildiler⁴⁴³. Aslına bakılırsa, Osmanlı devleti de, elinden geldiğince kapıkulu ocaklarına dışarıdan katılımları engellemeye çalışıyordu. Mesela Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'ye sorulursa, 1596'da Eğri seferi hazırlıkları kapsamında acemi oğlanı yazılması gündeme geldiğinde, kapıkulu saflarına yabancıların katılmaması

438 "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar", s. 93.

439 BOA,MD, 58, 49/138, 4 Cemaziyevvel 973/4 Mayıs 1585.

440 BOA,MD, 58, 180/472, 2 Recep 993/30 Haziran 1585.

441 Hikmet Ülker, *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)*, İstanbul 2003, s. 122/241, 3 Şaban 991/22 Ağustos 1583.

442 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 20-21. Krş. "Bu kulunuz evvel vezâretimden gideli beş altı yıl içinde on bir bin kul izdiyâd buldu" (s. 89).

443 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 100-101.

yönünde sıkı uyarılarda bulunulmuştu⁴⁴⁴. Ne var ki, yukarıda kapıya çıkarılan acemi oğlanlarının sayısına dair verilen birkaç örnek bile, Koca Sinan'ın bahsettiği denli kitlesel asker alımlarında askeri bürokrasinin sefer ordusuna girmeye talip kişilerin özgeçmişlerini evvelki nesillerin hassasiyetleriyle inceleyemeyeceklerini kanıtlamaya yeter.

Keza 15.yüzyılın sonlarında 13,5 olan devşirilen oğlanların yaş ortalamasının 17. yüzyılın ilk yıllarında 16,5'a yükselmesi büyük ihtimalle yine bununla ilgilidir. Dahası, yaş ortalamasının artışı bir yana, devşirme usulüyle toplanan oğlanların çoğunlukla biriktiği yaş aralığı geçen asır içinde 18 ilâ 20'ye kadar çıkmıştı⁴⁴⁵. Bu bağlamda Osmanlı merkezî iktidarı, 1570'lerden itibaren acemi oğlanlarını en az devşirmeler kadar, muhtemelen devşirme miktarından daha fazla olarak faal yeniçerilerin oğullarından, yani kuloğullarından seçerek ordu saflarına girenlerin niteliklerini mümkün olduğunca denetim altında tutmaya çalışmışa benzemektedir⁴⁴⁶. 1560'ların sonundan itibaren Osmanlı idaresinin, ihtiyaç hâsıl olduğunda, kale hizmetlerindeki gedikleri doldurabilmek için İstanbul'dan kuloğlu ve kul karındaşı yolladığı dikkat çekmektedir. 16. yüzyılın ikinci yarısında yeniçeri oğul ve kardeşlerinin, bu şekilde, Mısır, Şam, Amasya, Rodos, Budin gibi sayısız yerde kale muhafızlığına getirilmiş olduğu mühimme defterlerinden takip edilebiliyor⁴⁴⁷.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, *Kavanin-i Yeniçeriyan*'ın anonim yazarının III. Murad'ın oğlu Mehmed'in 1582'deki sünnet düğününde kanuna aykırı biçimde ocağa yazılanlarla ilgili hikâyesi, kapıkulu teşkilatında yaşanan dönüşümün “temsili” bir tarihini veriyor gibidir⁴⁴⁸. Birçok nasihatname yazarı,

⁴⁴⁴ I, s. 111: “Min-ba'd ecnebi oğlanlardan sürülere katmayalar, asıl-zâde taleb oluna. Ba'deuhü kapuda terbiye ile kâmil islâh ola.”

⁴⁴⁵ Gülay Yılmaz, *The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul*, McGill University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montreal 2011, s. 71-83.

⁴⁴⁶ Abdulkasim Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi. 1. Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı*, Küre Yayınları, İstanbul 2022, s. 66-87.

⁴⁴⁷ Linda Darling, *The Janissaries of Damascus in the Sixteenth Century, Or, How Conquering a Province Changed the Ottoman Empire*, Otto Spies Memorial Series, Vol. 6, EBVerlag, Berlin 2019.

⁴⁴⁸ “Lâkin sür-ı hümayûn yılından berü ki tokuzyüz toksan târihidir. Evvelâ kul arasına ecnebi karışdı”: Mustafa Ali, *Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd. İslâm Devletleri Tarihi 622-1599*, haz. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 142; “Kavânin-i Yeniçeriyan-ı Dergâh-ı Âlî”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablîlleri*, ed. Ahmet Akgündüz, IX, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s. 155; Koçi Bey, s. 57-64.

kapıkulu nizamının bozulma tarihi olarak III. Murad saltanatına işaret ederek aynı doğrultuda göndermeler yaparlar⁴⁴⁹. Koçi Bey, IV. Murad'a takdim ettiği risalesinde, eserini kaleme aldığı 1631 yılıyla III. Murad'ın hükümdarlık dönemindeki uygulama ve rakamları sıklıkla karşılaştırır⁴⁵⁰. Aziz Efendi de, kendi dönemindeki kapıkulu neferlerinin sayısıyla III. Murad devrini mukayese ederek yozlaşmanın başlangıcını tespit eder⁴⁵¹. Eserini 1596'da kaleme alan Hasan Kâfi'ye sorulursa da, nizâm-ı âlemi ayakta tutan ilkelerin yerle bir edilmesi, nereden bakılsa, 980 Hicri yılında (1572-73) başlamıştı⁴⁵².

Aslına bakılırsa, o devirde yaşananlara şahitlik eden Osmanlılardan bazıları, Osmanlı askerî teşkilatının içine girdiği sarmalla kesintisiz harp yılları arasındaki ilişkiyi açık sözlülükle dile getirmişlerdi. Bunlara göre, Osmanlı toplumunu çalkantının içine sokan hadiseler, 1580'lerde, İran cephesinin açılmasıyla başlamıştı; bitmek bilmeyen savaş hali, hem doğu hem batı cephelerinde çok sayıda deneyimli savaşçının yok olmasına sebep olduğundan, esasen vergilendirilebilir mahsul üreterek imparatorluğu ayakta tutan reyanın ordu saflarına katılmasını önlemek zorlaşmıştı. Selanikî Mustafa Efendi, mesela, sipahinin yirmi yılı aşkın bir süredir, kâh İran canibinde kâh Macaristan'da savaşmak zorunda kaldığını yazıyordu⁴⁵³. Dolayısıyla çiftbozan reyanın rüşvet yoluyla kendini padişah kulu yazdırmasının yolu açılmıştı⁴⁵⁴. Talikizâde Mehmed, Belgrad Müslümanlarının ağzından, Hristiyan zaferleri yüzünden 1593 yılına gelinceye değin binlerce tecrübeli askerin şehit düştüğünden şikâyetçiydi⁴⁵⁵. Veysi (Üveys b. Mehmed) de, III. Murad devrinde

449 *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 3-4, 8, 26, 36.

450 1574'te III. Murad'ın tahta cülus ettiği esnada hizmet veren ulufeli personel sayısı (s. 25-27); 1574'te sadrazamların idarî özerkliklerini yitirışı (s. 30); 1584'te yabancıların dışarıdan tımar alması (s. 46-47); 1631'de ulufeli kul sayısı ve 1584'te kapıkulu ocaklarına ecnebilerin girişi (s. 53-55); 1582'de "milleti ve mezhebi belirsiz" kişilerin ocağa kabulü (s. 61); ulufeli personelin artmasından ötürü vergilerin yükselmesi (s. 64-65).

451 Aziz Efendi, s. 29.

452 Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlül-Hikem fi Nizâmî'l-Âlem*", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1979-1980, s. 249.

453 *Selâniki*, I, s. 345-346.

454 *Selâniki*, II, s. 478-479.

455 bu aralıkta kefare-i siyeh-rûz müsülman üzerine tokuz kere mansûr u firûz olup, bu tokuz musibetde her birinde üçer dörder bin ehl-i İslâm şehid ..." (*Ta'likî-zâde's şehname-i hümâyûn: A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94*, nşr. Christine Woodhead, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983, s. 145).

İran cephesinin açılmasının ardından Osmanlı ordularının, kendi deyimiyle, kırk yıldır (eserini I. Ahmed'e 1608'de takdim etmişti) savaşta bulunmasının yarattığı karmaşa halinin farkındaydı. Saltanatın ve padişahlığın kıymetini bilen, sultan yoluna baş koyan kullar savaşlarda öldüğü halde, durmak bilmez seferler yüzünden nice kıymet bilmez kişiler "sefer zaruretiyle" kulluk yoluna girmişlerdi⁴⁵⁶. Osmanlı içtimaî yapısının dört tabaka üzerine yeniden inşa edilmesinin gerekliliğinden dem vuran Hasan Kâfi'nin çok daha müşahhas bir örneği vardı. 1593 yılından beri, her sene savaş yaşanan Bosna ve Hırvat serhatlarında halk, rızası olmadığı halde zorla askerî hizmete alınmaktaydı. Seferi tertip eden ümera, vilayetlere yolladığı zabitlerle insanların çifti çubuğu ya da kasabadaki zanaatını bırakmasına sebep olup Osmanlı askerî yönetiminin işaret ettiği hizmetleri görmek üzere seferber etmekteydi. Bosna doğumlu Hasan Kâfi'nin değerlendirmesi, nispeten anlık bir "kesit resmi" hüviyetini taşıdığı için yanıltıcı olabilirse de, müellifin reyanın orduya girişiyle Uzun Savaş arasında kurduğu ilişki açık ve doğrudandı⁴⁵⁷.

Oysaki her toplumsal tabakanın kendi sınırları içinde kalması gerektiğine inanan Hasan Kâfi'nin canıgönülünden katılacağı üzere, 1606'da reyanın silahlanmasından rahatsız olduğu anlaşılan biri, istinsah ettiği Lütî Paşa'ya ait *Âsafnâme*'ye şunları eklemekten edememişti: At sırtında gezen reaya sipahisi eliyle sertçe cezalandırılmalıydı. Hangi silahla olursa olsun, elinde öldürücü bir aletle yakalanan reaya ölüme mahkûm edilmeliydi. Dahası, bu gibi haddini aşmış kişilerin yaşadığı köyün ahalisi topluca cezalandırılmayı hak ediyordu⁴⁵⁸.

⁴⁵⁶ sultân Murâd Hân memalik-i Kızılbaş-ı bed-ma'âşe 'asâkir-i derya-hurûş gönderiliden bu âna dek kırk yıla kırkıdır şark u garba ser-dârlar; ya'nî kâhr-ı a'dâ-yı dîn içün sipâh-sâlâr gönderilüp, bir yıl sefer terk olmamak ile nice mekrûhât ihtiyâr olunup, mesela menâsib-i 'aliyye ve merâtib-i seyfiyye nice nâ-ehl ve seyfe eline düşüp âbâ 'an ceddin hanedanımız hayr-hâhı olan kullar, uğur-ı hümayunda baş u cân oynatmağla munhârız olup, sefer zarûretiyle kulluk silkine mülhak olan kullar daği hak-ı ni'met-i pâdişâhiyi bilmeyüp " (*Hâb-Nâme-i Veysi*, yay. Mustafa Altun, MVT Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 46).

⁴⁵⁷ "Bu re'âyâ ve kasabât halkı muhârebeye cebr ile sürülmek kadimden olmayup, bin bir târihinden bu ana gelince vâki' oldu. Hususân serhadd-i Hırvat ve Bosna'da târîh-i mezbûrdan berü her yıl sefer zamânı olduğu gibi ser-asker olanlar vilâyete âdemler salup, ekin eken re'âyâ ve berâyâyı ve kasabâtta olan cemâ'at-ı müslimin ve ehl-i hırfeti cebr ile sefere sürmekle ..." (M. İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisari", s. 253). Krş. Pál Fodor, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary: The Cerehór", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXVIII, S. 3, 1984, s. 394-395, dipnot 111.

⁴⁵⁸ Kütükoğlu, "Lütî Paşa Âsafnâmesi", s. 98.

Gerçekten de, Koca Sinan Paşa'nın Şirvan ve Tebriz'den gelen defterleri tetkik ettikten sonra 390 kişinin altı bölük ocaklarındaki mensubiyetini silmesinde olduğu gibi, anlık cephe gereksinimleri merkezî iktidarın tasvip etmekte zorlandığı askere yazma uygulamalarına yol açıyordu⁴⁵⁹. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'nin aktardığı başka bir örnekte, 1607'de, Kuyucu Murad Paşa'nın Celalî kitlelerinin peşinde imparatorluğun güney vilayetlerine indiği bir vakitte, Bursa ve Bolu civarında, beklenmedik şekilde, önemli bir Celalî güruhu daha peyda olmuştu. Bu sıkışıklık anında Osmanlı idaresinin asker toplama ve ordu donatma yöntemleri, savaşın *sürekliliği* ve arkası kesilmez askerî ihtiyaçlar devrinde devlet ricalinin elinin uzanabildiği her yerden muharip topladığını gösteriyor. Bu hengâmede payitahtta bulunan kapıkulu neferlerinin yanına mande, korucu, tekaüd gibi faal hizmette olmayan kimseler, alelacele kapıya çıkarılan acemi oğlanları, tersanede çalışan bostan oğlanları ve paraları ödenmek suretiyle vezir kapılarından savaşçılar çağırılmıştı. Keza Mudanya iskelesine yollanan savaşçılar arasında İstanbul'da bedel ödenmek suretiyle bir araya getirilen dört yüz kişilik bir sekban bölüğü vardı⁴⁶⁰. 16. yüzyıl ortalarına ait mühimme hükümleri, bundan daha öncesinde de, Osmanlı idaresinin herhangi bir aciliyet halinde, özellikle taşrada ve sınır boylarında hizmete alınan askerleri tüfeklerle donattığını gösterir⁴⁶¹. Demek ki, düşman kapıya dayandığında, Osmanlı siyasetname yazarlarının ideal dünyası ne olursa olsun, eli silah tutan herkes el üstünde tutuluyordu. O halde, 1593 ve 1594 yıllarına ait Habsburg elçi ve casus raporları, Koca Sinan Paşa komutasındaki orduda görev yapan yeniçerilerden çekinmemek gerektiğini, bunlarının çoğunun ellerine hiç silah almamış genç devşirmelerden ibaret olduklarını söylerken – elbette bu çok abartılı bir değerlendirmeydi –, aynı sürece, *kesintisiz* savaş halinin yarattığı askere alma hızına işaret ediyordu⁴⁶².

En nihayetinde, kesin bir tarih vermek şimdilik mümkün olmasa da, en geç 1570'lerden itibaren Osmanlı savaşlarının hızı merkez ordusu açısından klasik asker yetiştirme yöntemlerinin hızını aşmıştı. Elbette bu, kapıkulu teşkilatı ve merkez ordusu ibarelerinden anlaşılaçağı üzere, Osmanlı düzenli

459 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 33-34.

460 *Topçular Kâtibi*, I, s. 514-515.

461 Bu tarihlerden bazı mühimme kayıtlarına Emecen tarafından işaret edilmiştir (*Savaşın Sultanları*, I, s. 59, 63).

462 Sándor Takáts, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, çev. Sadrettin Karatay, Maarif Basımevi, Ankara 1958, s. 236-238.

alaylarının yaşadığı dönüşüm açısından anlamlıydı. Yoksa vilayetleri, bilhassa da serhat boylarını koruyan kalelerde artan asker ihtiyaı, Osmanlı payitahtı için tarif edilen süreci taşrada biraz daha erken başlatmış gibidir. 17. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı hazinesinin beslemek zorunda olduğu kapıkulu neferi mevcudu imparatorluğun kırsal arazisinden belirli aralıklarla toplanan devşirme sürüleriyle ikame edilebilecek sınırın üstüne çıkmış görünüyor. Sürekli savaş halinin dayattığı taze nefer ihtiyaı, devşirme kanununun sıkıca uygulanmaya devam edilerek daha kısa aralıklarla ve daha kalabalık devşirme kitlelerinin sisteme eklenmesiyle karşılanabilir miydi? Bunun yapılabilmesi için devşirme uygulamasının imparatorluğun o vakte değin icra edilmeyen bölgelerine genişletilmesi ancak teorik olarak mümkündü. Osmanlı iktidar mercilerinin özellikle de devletin 1570'lerden sonra içinde bulunduğu yoğun askerı çatışmalar çağında böyle bir zorlamayı ne ekonomik ne de sosyolojik maliyet açısından akılcı görmediklerini düşünmek pek iddialı olmasa gerek.

Görsel 28: Acemi oğlanı, (Cesare Vecellio, *De gli habiti antichi, et moderni di diverse parti del mondo libri due*, Damian Zenaro, Venetia 1590, vr. 403a.)

Belki de, Gelibolulu Mustafa Ālı'nın Rumeli'nin Hıristiyan köylü ailelerine yönelik şiddet ve zulüm içeren devşirme oğlanı toplama sahnelerini tam da bu tarihlerde (*Nushats-SelĀtin*, 1581) anlatması boşuna değildi.

Âlî'nin anlatımı acımasız sahnelerle doluydu. “Oğlan devşiricileri”, ellerinde nacaklarıyla kırk-elli askeri yanlarına alıp diyar diyar geziyorlardı. Geldikleri kasabaların idarecilerine danışmadan halka gönüllerince zulmedip oğlan topluyorlardı. Osmanlı kanununa göre tek çocuklu ailelerin evladına dokunmak veya birden fazla erkek çocuk olsa bile bir aileden bir defada birden fazla oğlan almak yasaktı. Bile bile tek oğlanlı ailelere musallat oluyor; bunlardan daha fazla para koparabileceklerini hesaplıyorlardı. Oğullarını saklayan, hele bir de yasayı hatırlatıp karşı çıkmaya çalışanlar olursa, erkekleri ayaklarından kadınları saçlarından asıp şiddet uyguluyorlardı. Mustafa Âlî, bu acıklı tasvirin sonunda Osmanlı kanununu (örfi hukuk) atlayıp şer'î yasaları hatırlatıyordu. Bir zamanlar Müslüman nüfusu arttırmak için bu yolun bir zaruret olarak tutulduğu doğrudur; ama artık bu uygulamanın, yani devşirme toplamanın şeriata uygun olmadığını söylemek lazımdı⁴⁶³. En nihayetinde kırsal alandan devşirme toplama uygulaması, sarayın ihtiyaçları için ara sıra alınan az sayıdaki genç bir yana bırakılırsa, 17. yüzyılın ortasına varılmadan terk edildi⁴⁶⁴.

⁴⁶³ Andreas Tietze, *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1982, s. 147-148.

⁴⁶⁴ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I, s. 66-67; Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 87-100.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

USTA SAVAŞÇININ PAHALI ZEVKİ: ATEŞLİ SİLAHLAR ÇAĞINDA OSMANLI OKÇULUĞU

1. Geleneksel Yaylar ve İlk Hafif Ateşli Silahlar

Bir önceki bölümde tarif edilen nispeten kesintisiz askerî hareketlilik yılları, aynı zamanda Osmanlı askerinin, kapıkulu ocaklarında olsun, taşra sipahiliği veya kale garnizonları içinde olsun, geleneksel menzilli silahlarını terk edip elde taşınan hafif ateşli silahlara geçtikleri bir dönem oldu. Osmanlıların “Otuz Yıl Savaşı”, bu bağlamda, Osmanlı ordu mevcudunun artışıyla beraber 17. yüzyılda Osmanlı savaşıncısının kitlesel olarak tüfeklerle donanmasına yol açan bir baskı yaratmıştı. Dünya askerlik tarihinde ok ve yaylardan hafif ateşli silahlara geçiş, askerî tarihçilerin zihnini kurcalayan temel bir muammayı beraberinde getirdi. Aşağıda tafsilatıyla irdeleneceği üzere, ilk ateşli silahlar, özellikle 16. yüzyıl arkebüz ve misketleri, ateşlenmesi zor, güvenilmez, isabet yüzdesi düşük, tahrip derecesi tartışmalı, menzili kısa, hantal ve meşakkatli aletlerdi. Buna karşın yüzyılların sınavından alnının akıyla çıkmış yaylar, bilhassa uzun piyade yayları ve uçbükümlü katışık yaylar, seri atış meziyetleri, uzun mesafeleri kat eden okları ve usta ellerde göz kamaştırıcı isabet oranlarıyla piyade olsun, süvari olsun, birçok savaşıncının can yoldaşıydı. Ne var ki, nasıl olmuşsa olmuş, Avrasyanın birçok yerinde, bazısında 16. yüzyıl, bazısında 17. yüzyılda, battallıklarıyla can sıkı barutlu silahlar, ok ve yayları güreterek meydanı ele geçirmişlerdi. Osmanlılar bu sürecin canlı bir parçası oldular. Bu haliyle, Osmanlı toplumunda yaylardan elde taşınan ateşli silahlara geçişe dair yapılacak bir çözümleme, Osmanlı askerî tecrübesini dünya tarihi içine oturtmakta bize yardımcı olacağı gibi, dünya askerlik tarihinin esaslı meselelerinden birinin çözülmesine Osmanlı cephesinden katkı yapabileme imkânı da sunacaktır.

Savaş tarihi, nereden bakılsa, genç Dâvud’un dev Câlût’u sapanıyla alt ettiği günden beri, her fırsatta Dâvud’un yolunu takip ettiğinden menzilli silahlar muharebe meydanlarının en fazla aranan araçları olagelmıştır. Menzilli silahların muazzam etkinliği ve askerî faydasına dair bir tereddüt olmasa da, erken modern dönemde, düşmanı uzak mesafelerden avlamada en iyi aracın

geleneksel yaylar mı, yoksa nevezuhur ateşli silahlar mı olduğu bazen ucu zihin kıskırtıcı felsefi tartışmalara kadar giden bir fikir yarışına dönüşmüştü. 16. yüzyılın başlarında başlayan bu tartışma, genelde zannedilenin aksine, ateşli silahlar lehine nihâî bir çözüme erdirilene kadar yazılı metinler üzerinden epeyce uzun bir süre devam etti.

Arbalet cinsi kurmalı yayların daha yaygın olduğu memleketlerde, ateşli silahların kitlesel yayılışı çok daha itirazsız olmuşa benziyordu. Çarklı mekanizmalar kullanan piyade atıcılar, genellikle uzun yay veya doğu usulü uçbükümlü katışık yayların gerektirdiği bireysel deneyim ve vücut terbiyesine sahip olmadan silahlarını kullanabilme imkânına sahiptiler. Aynı sebeple Osmanlı askerî teşkilatına erken tarihlerden itibaren giren hafif ateşli silahlar, *zemberek* (çarklı yay) ve *zemberekçileri* nispeten hızlı bir şekilde sistemin dışına iterken geleneksel yaylarla uzun süre yan yana var olmak zorunda kalmışlardı.

Kurmalı ve çarklı yaylar Osmanlı ordusuna yabancı değildi. Osmanlı piyade okçusunun bir kısmı erken tarihlerden beri zemberek denilen yayları kullanıyordu. Abdülvasi Çelebi, 1414'te kaleme aldığı *Hâilname*'sinde Çelebi Mehmed'in kardeşi Musa'yla yaptığı çarpışmayı anlatırken "çarh ok"larından bahseder⁴⁶⁵. 1453'te İstanbul surlarını aşmaya çalışan Osmanlı savaşçıları arasında topçu, tüfekçi ve okçuların yanı sıra zemberekçiler de vardı. Dahası, Tursun Bey'e sorulursa, Osmanlı saflarını süsleyen kurmalı yayların bazıları batı işi (frengi) olsa bile, bazıları Türk tasarımıydı (türki)⁴⁶⁶ (16. yüzyıldan kayıtlar, Osmanlıların ağaç zembereklerle *frengi* derken demir veya çelik imalatı kendilerine özgü kabul ettikleri izlenimini veriyor). Kritovulos, İstanbul kuşatmasında Osmanlıların kurmalı yaylar kullandıklarını teyit ediyor⁴⁶⁷. 1478'de Uzun Hasan üzerine yürüyen Osmanlı ordusunda zemberekler, tabur cengi esnasında merkez hattını tutabilmek için top ve tüfeklerle beraber kullanılmışlardı⁴⁶⁸. II. Bayezid devrinde kurmalı yayların Osmanlı askerî yapısındaki varlığı aşağı yukarı aynı kaldı. 1485-1491 Osmanlı-Memlük savaşında zembereklerle başvurulduğu gibi, 1499 İnebahtı ve ertesi sene Moton kalelerinin fethinde kuşatmacıların elinde kurmalı yaylar vardı⁴⁶⁹.

465 *Hâilname*, haz. Ayhan Gültaş, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 265: "Kovuş okı vü çarh okı atanlar."

466 *Târih-i Ebu'l-Feth*, 48-49.

467 *Kritovulos Tarihi* s. 76, 78, 81.

468 *Oruç Bey Tarihi*, s. 122-123.

469 *Oruç Bey Tarihi*, s. 142, 190-191, 200.

Cebehane-i amire, 16. yüzyılın ilk yarısında kurmalı yay imal etmeye devam ediyordu; ama rakamlar belirgin biçimde düşüktü. 1505-06'da üretilen 60 adet Frenk işi ağaç zembereğe 750 akçe ödendi⁴⁷⁰. 1511-12'de imal edilen kurmalı yay, cebehane muhasebesine göre on üçtü⁴⁷¹. 1513-17 arasını kapsayan cebehane muhasebe defterinde karşımıza yalnızca üç zemberek yayı çıkıyor⁴⁷². 1525-26'da bir zemberekçi ustasının cebehane için halen kurmalı yaylar imal ettiği görülüyor. Zembereki Ali Arap, bu kayda göre, cebehaneye her sene beşer tane çelik zemberek teslim ediyordu⁴⁷³. Tarihi kayıtlara yansıyan rakamlar, aynı tarihlerde Osmanlılarca üretilen kurmalı yayların tamamını kapsamıyor olabilir. Ama ne olursa olsun, 16. yüzyılın ilk çeyreğinden, hafif ateşli silahların kapıkulu neferleri arasında yer edinmeye başlamasından itibaren kurmalı yayların eski konumlarını muhafaza edemedikleri açıktır.

Osmanlılar, 1522 Rodos ve 1526 Mohaç seferlerine zemberek yayları götürdüler. Ne var ki, bunların sayısı günden güne azalıyordu. 1522'de 40 kabza çelik zemberekle beraber sadece 20 tane kollu-kurmalı zemberek orduda yer almıştı⁴⁷⁴. 1526'da sefer ordusu envanterindeki zembereklerin sayısı biraz daha düştü; Mohaç'a yalnızca 42 adet kurmalı yay götürülmüştü⁴⁷⁵. 1514-15 Moton kale yoklamasına dair bildiklerimiz, 16. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla Osmanlıların bireysel bir silah olarak kurmalı yaylardan vazgeçip ballista türü ağır kollu-kurmalı yayları sınırlı sayıda kullanmaya devam ettiklerini akla getiriyor. Kale yoklama defterine göre Moton'da mevcut çelik ve ağaç zemberekler için ayrıca mengeneler (bazısı demir), tetikler ve makaralar vardı⁴⁷⁶. 1530'da Ohri'deki Kocacık kalesinde de zemberek mengenelerinden bulunuyordu⁴⁷⁷.

470 BOA, KK, 7413, s. 5: "Be-cihet-i harc-ı kemânâ-yı zemberek an-çüb-ı efrenc ki nev-sahte bûd, 60 kabza, fî 12,5 akçe, 750 akçe."

471 BOA, KK, 7413, s. 34.

472 BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 9.

473 BOA, MAD, 23321, s. 7: "Be-cihet-i harc-ı âdet-i kemân-ı zenberekâ-yı polâd an-yed-i Ali Arab zenberekî be-her sene 5 kabza, fî 8, 40 akçe."

474 BOA, TSMA.d., 5643.

475 BOA, TSMA.d., 9633.

476 Levent Kayapınar-Arslan Kılıç, "Venedik Egemenliğinden Osmanlı Fethine Bir Deniz Üssü Olarak Modon", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi. Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, ed. Hatice Oruç-Muhammed Ceyhan, I, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 548-550.

477 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet -i Rûm-İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Lîvâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937-1530), IV, Yanya, İskenderiye, Ohri, İlbasan ve Avlonya Livaları ile Dukakin Vilayeti, Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

Bu varsayım doğruysa, zemberekçi sınıfların sefer ordularından çıkarılıp neden kale hizmetiyle sınırlandırıldıklarını anlamak kolaylaşır. Ağır kurmalı yaylar, kale duvarları üzerinde bir süre daha işlevsel savunma araçları olarak mevcudiyetlerini koruyacaklardı. 1521'de, Selanik kulesinde zemberekçilik hizmeti veren zımmilerin II. Murad saltanatında verilmiş vergi muafiyetleri bu sebeple yenilendi⁴⁷⁸. 1530 genel sayımları sayesinde Selanik'te zemberekçilik yapanların yirmi dört kişi olduğunu biliyoruz⁴⁷⁹. Aynı tarihlerde Anadolu'da Alanya (43 kabza) ve Rumeli'de Yanya (20 kabza), Narda (10 kabza) ve Jablak (Arnavutluk) (32 kabza) kalelerine istenmeyen kişilerin girişini engellemesi beklenen silahlar arasında kurmalı yaylar vardı⁴⁸⁰. 16. yüzyılın sonlarına doğru zemberekçilerin kale savunmasındaki rollerinden de vazgeçildi. 1586'da Vidin ve Filurdin kalelerinde hizmet eden 51 zemberekçinin vergi imtiyazlarının kaldırılarak reaya zümresine alınmaları bunun işaretlerinden biriydi⁴⁸¹. 1606'ya gelindiğinde *Kavânin* yazarı, deyim yerindeyse, zemberekçilik ilminin ardından ağıt yakıyordu. Kalelerde bir sürü zemberek paslanıp yok oluyordu; bu aletleri işler hale getirmek lazımdı⁴⁸². *Kavânin* yazarı, kurmalı yaylara duygusal olduğu kadar muhafazakâr bir tavırla yaklaşırken ettiği duaya neden âmin denilemeyeceğini yine kendi eserinde açık ediyordu. Zemberekçibaşılık kadim bir ocaktı; ne var ki, tüfek ortaya çıktığından beri kimse zembereğin yüzüne bakmaz olmuştu. "Tüfenk var iken ol lâzım değildir" diyorlardı⁴⁸³. 15. yüzyılın şanlı seksen ikinci ortası *zemberekçiyan* 16. yüzyılın sonunda ismini ancak eski günlerin yadigarı olarak taşıyordu⁴⁸⁴.

Müdürlüğü, Ankara 2008, s. 401.

478 BOA, KK, 61, s. 73, 12 Safer 927/22 Ocak 1521.

479 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530). I. Dizin ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 84.

480 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530). Hudâvendîgâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları. Dizin ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 617 (Alanya); 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli, IV, s. 276 (Yanya), 285 (Narda) ve 320 (Jablak).

481 Ayşe Kayapınar, "Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde Vidin", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C I, S. 1, 2015, s. 102-103.

482 "Kavânin-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî", s. 265: "Ve zenberekçiler dahi zenberek âlâtın kullanmak gerekdir. Ta kim alınan kal'alarda vâki' olan zenberekler kullanılıb battal olmayalar. Şimdi her bir kal'ada bu denlü zenberekler vardır, paslanub yoğ olmaktadır. Bunların görülmesi lâzımdır."

483 "Kavânin-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî", s. 237.

484 *Eyyubi Efendi Kanûnnâmesi*, s. 44: "Zenberekçiyan. Seksen ikinci cemâ'atdır. Selefde bu

Görsel 29: Jean Froissart Kroniği'nin 15. yüzyıl nüshalarından birinde 1346 Crécy muharebesinde Fransız arbaletçilerle İngiliz okçular.

Gelgelelim, geleneksel yay, savaş meydanlarında rüşünü ispat etmiş bir silahtı. Mesela İngilizler, ateşli silahların icadına rağmen dillere destan uzun yaylarını ısrarla kullanmaya devam ettiler. İskoçya kralı IV. James, 1508 senesinde kendi hususî kullanımı için bir “culverin” temin ettiği halde, beş yıl sonra ordusunun başında feci bir hezimete uğradığı Flodden’a neredeyse hiç ateşli silah götürmemişti⁴⁸⁵. C. Oman’a sorulursa, bunda şaşılacak bir taraf yoktu; çünkü bu tarihlerde, “uzun yayın arkebüz üzerindeki üstünlüğü hala sürüyordu ve daha kazanacağı ünlü savaşlar vardı”. 1513 Flodden muharebesi bu örneklerden biriydi; ama sonuncusu değildi. VI. Edward dönemi gibi geç bir tarihte (1549), Kett isyancıları, hükümetçe üzerlerine yollanan bir Alman arkebüz kıtasını seri ok atışlarıyla darmadağın etmişlerdi. Uzun yay, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Kraliçe Elizabeth döneminde de İngiliz ordularının millî silahı olma şerefini olduğu gibi muhafaza ediyordu⁴⁸⁶. Fransa, Alçak Ülkeler ve Macaristan’da bilfiil yirmi yıla yakın askerî hizmette bulunan John Smythe, 1590’larda savaş tecrübelerinden istifade ederek kaleme aldığı risalesinde uzun yayın ateşli silahlar karşısındaki üstünlüğünü açıkça savunmaktan geri durmuyordu. İskoç askerî uzman, yayın seri atış avantajına ilaveten nemlenen

---

odanın neferâtı sefere gittikde zemberek götürürler idi. Sonra bu kâ’ide ref’ olundu.”

485 Parker, *Askerî Devrim*, s. 23.

486 Charles W. C. Oman, *Ok, Balta ve Mancınık: Ortaçağda Savaş Sanatı 378–1515*, çev. İsmail Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002, s. 116.

barut ve aşırı sıcaktan çatlayan namlular nedeniyle tüfekten çok daha güvenilir olduğunu ileri sürüyordu⁴⁸⁷.

İngiltere’de 17. yüzyıl boyunca ordunun standart silahının yay olması gerektiğini savunanlar mevcuttu. Gerçekten de, en azından 17. yüzyılın ilk yarısında İngiliz ordularında hatırı sayılır miktarlarda okçu yer alıyordu. 1798 gibi hayli geç bir tarihte bile, İngiltere’nin ulusal silahı olarak yayın tekrar kullanıma sokulması gerektiğini savunan yazılara rastlanabilirdi⁴⁸⁸. 1660’larda, Fransa’da da, uzun yayların yeniden piyade silahları arasına girmesi gerektiğine dair teklifler vardı⁴⁸⁹. Keza Venedik’te, 17. yüzyıl boyunca kadırgalara bindirilen cenkçiler arasında okçular bulunmasına dikkat edilegeldi⁴⁹⁰. Ateşli silahların yayılımı hususunda Osmanlılarla nispeten benzer bir deneyimden geçen Rusya’da ise, 17. yüzyılın ortasında bile, atlı savaşçıların ancak yarısı ateşli silahlarla tanışmıştı; bu yörelerde kullanılan uçbükümlü yaylar güvenilir bir silah olmayı sürdürüyordu⁴⁹¹.

⁴⁸⁷ John Smythe, *Certen discourses, concerning the forms and effects of diuers sorts of weapons, and other verie impaortant matters militarie, greatlie mistaken by diuers of our men of warre in these daies; and chiefly, of the mosquet, the caliuier and the long-bow; as also, of the great sufficiencie, excellencie, and wonderful effects of archers: with many notable examples and other particularities, by him presented to the nobilitie of this realme, & published for the benefite of this his natiue countrie of England*, London: printed by Richard Iohnes, at the signe of the Rose and Crowne neere Holburne Bridge, 1590, fol. 20b-22b (*Bow versus Gun*, ed. E. G. Heath, EP Publishing, East Ardsley 1973 içinde tıpkıbasımı mevcuttur). Ayrıca bk. *Certain Discourses Military*, by Sir John Smythe, ed. J. R. Hale, Cornell University Press, Ithaca, N.Y. 1950.

⁴⁸⁸ David Eltis, *The Military Revolution in Sixteenth-century Europe*, I. B. Tauris Publishers, London-New York 1995, s. 101-102.

⁴⁸⁹ Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, s. 280-281, not. 49.

⁴⁹⁰ John Rigby Hale, “Men and Weapons: The Fighting Potential of Sixteenth-Century Venetian Galleys”, *Renaissance War Studies*, Hambledon Press, London 1983, s. 310-312.

⁴⁹¹ Donald Ostrowski, “The Replacement of the Composite Reflex Bow by Firearms in the Muscovite Cavalry”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, C XI, S. 3, June 2010, s. 513-534.

Görsel 30: Ghent’li ressam ve heykeltıraş Lucas d’Heere’in *Theatre de tous les peuples et nations de la terre* adlı kıyafet albümünde Osmanlı okçusu ve tüfekçisi, 16. yüzyıl, Ghent Üniversitesi Kütüphanesi.

Tüfeklerin gerekliliğine dair tartışma Osmanlı illerini de meşgul ediyordu. Türk okçuluğunu bir sanat mertebesine yükseltmiş kemankeşler ve okçuluk ilminin Peygamber sünneti olduğuna inananlar, Osmanlı savaşçılığı içinde tüfeklerin karşı konulmaz yayılışını bir parça sükût-ı hayalle takip ediyorlardı. Bazıları tüfeğin batıllığı, ok ve yay kullanmanın fazileti hususundaki fikirlerini açıkça dile getirdiler. Kim bilir, belki de, 1596’da Eğri seferine gönüllü katılan “üstâd kemankeşlerden” Mehmed de aynı kafaya sahipti. Kalenin fethinde büyük hizmet ettiği için on pare ödüle layık görülen Mehmed sulehadan (salihlerden) bir zattı⁴⁹². *Kavânin* yazarı okçuluğun etkinliğine inananlardan biriydi. Yeniçeriler ok taliminden vazgeçmemeli; eski şanlı günlerde olduğu gibi yaylarını kullanmakta ustalaşmak için ellerinden geleni yapmalıydılar⁴⁹³.

Osmanlı okçuluğunun en bilinen isimlerinden Kâtip Abdullah, Osmanlı askerlerinin yaylarını terk edip seferlere tüfekleriyle katılmalarından en çok şikâyet eden kişilerden biriydi. Kâtip Abdullah, 17. yüzyıl sonu itibarıyla mesleki ve dinî bir hassasiyetle el üstünde tuttuğu okçuluk sanatının son günlerine gelindiğinin farkındadır. *Tezkire-i Rumât* adlı risalesindeki nispeten saldırgan üslup yitip gitmekte olan bir devre duyulan özlemin çığlığını andırır.

⁴⁹² BOA, (A.), Ruus Kalemi Defterleri (RSK.d.), 1474, s. 169, 16 Safer 1005/9 Ekim 1596.

⁴⁹³ “Kavânin-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî”, s. 265-266.

Ona sorulursa, tüfek, en basit ifadesiyle haddinden fazla önemsenen bir silahtı. İslam ordularının gerçek silahı oktu. Tüfekten tamamen vazgeçmek belki gerekmiyordu; ama ok ve yayların bırakılmasının hiçbir surette anlamı yoktu. II. Murad, örneğin, II. Kosova muharebesinde meydana düşmana dar ederken ordusunda top ve tüfek yoktu; bilakis Hristiyan kuvvetler bu silahları kullanmaktaydılar⁴⁹⁴. Kâtip Abdullah, Müslüman ordularına yakışan silahın ok ve yay olduğunda ısrarcıydı. Nitekim bütün büyük zafer ve fetihler bu silah sayesinde kazanılmıştı. Osmanlılar, bu geleneksel silaha sırt çevirip tüfeğe rağbet ettiklerinden beri dişe dokunur bir başarı kazanamamışlardı. Kaldı ki, o an itibarıyla (17. yüzyıl sonu) Tatarlar halen düşman karşısına yaylarıyla çıkmaktaydılar; ordularında top ve tüfekten eser yoktu. Böyle olduğu halde her çarpışmadan zaferle ayrılıyorlardı⁴⁹⁵.

1686'da Avusturya kuvvetlerinin eline geçen Budin'den büyük bir üzüntü ve kederle ayrılan Budinli (ismi bilinmiyor), Kâtip Abdullah'la aşağı yukarı aynı düşünüyordu. Budinli, sipahilere ve okçu neferlerine okçuluğa devam etmeleri ve idmanı kesmemeleri yönünde ciddi uyarılarda bulunmak gerektiğini söylüyordu; bilhassa da sipahi zümresine. Bu arada eskiden sefere tirkeşsiz gelen sipahinin alaya bile katılmaktan men edildiğini hatırlatıyordu. Ok mübarek bir silahtı; bunu hafife alıp sevmeyenler (herhalde yay ve okların harp meydanlarında yeterince etkili olmadığını söyleyenler vardı) münafık ve dinden çıkmış sayılırdı. Eserinin geneline bakıldığında Budinli'nin okçuluğa uhrevî bir anlam yüklediği açıktı; okçuluğun önem ve kıymeti nice sahih hadislerle sabitti. Ayrıca Osmanlılar, Habsburg ordularının karşısına ellerinde tüfekle ne zaman çıksalar, zafer düşman tarafında kalıyordu. Tüfek, Hristiyan âleminin fenniydi; karşılıklı tüfek atışlarıyla onlara galebe çalmak mümkün değildi⁴⁹⁶.

⁴⁹⁴ Abdullah el-Kâtib, *Tezkire-i Rumât. Okçular Kitabı*, haz. İbrahim Halil Tuğluk, Özkan Ciğa, Ketebe Yayınları, İstanbul 2021, s. 275: "Ol seferde top ve tufeng yok idi. Küffâr tob ve tufeng ile idi. Silâh-ı İslâm okdur ve tufeng de olsun ammâ bunu terkin bir vecchle ma'nâsı yokdur."

⁴⁹⁵ s. 269-270: "Bu ümmete silâh bu ta'yin olunmuşdur. Cümle fütûh bunun ile oldı. Ok ve yay terk ideli ne iş görüldi. Hâliyâ Tatar tâ'ifesi ne tob ve ne tufenge mâlikdür. Bir ok ile geçinür. Dâ'ima mansûr ve muzafferdür. Osmâniyân eyyedehümü'llâhu Te'âlâ tufenge rağbet buyurup ok atmağı terk ideli bir şey hâsıl idememişdür. Bunda söz çokdur. Ayrıca bk. Arnâbûd İskenderiye Kal'ası'n döğerken bir kâfir çok Müslümân tufeng ile şehid eyleyüp Ve tufengi ol zamânda ehl-i İslâm'a bir kâfir gelüp işleyüp şüyû' bulduktan sonra ol kâfir Müslümân olmuş. Sağlıkla öğretmesün eyü itmemiş." (s. 301)

⁴⁹⁶ Budinli, *Nizâm-ı Devlet*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, s. 261: "İmdi ok mübârekdir, hayr-ı kesîri vardır. Bunu sevmeyip tahfif edenler münafık u mürteddir. ...

İbrahim Naimeddin Efendi, 1760'ların başında yazdığı *Hadikatü's-Şühedâi's-Serhad*'de okçuluğun faziletlerini hatırlatan kişilerden biriydi. Henüz küçük bir çocukken eline aldığı yayını büyük bir iftiharla taşımış; kendi anlatımıyla, Temeşvar'da (1695'te burada doğmuştu) geçirdiği uzun yıllar boyunca usta ve yarenleriyle düzenli ok talimi yapmaktan geri durmamıştı. İbrahim Naimeddin, 1716'da Temeşvar'ın Avusturya askerlerince alındığı günlerde kale içinde kalanlarla şehri son ana değin savundu. Şehir müdafaasında hiçbir harp aletinin düşmana doğru düzgün zarar veremediğini söylediği zamanlarda okçuluk maharetiyle ne denli çok hasmını hakladığını *Hadikatü's-Şühedâ*'da anlattı. Kale cephaneliğinde sandıklar dolusu ok ve yay bulunmasına rağmen kimsenin bunları kullanmamasını hayret ve teessüfle karşılıyordu⁴⁹⁷.

a. İlk Ateşli Mekanizmalar ve Etkinlik Sorunu

Birçok savaşçının yayını terk edip tabanca ve tüfeklere geçmekte tereddüt etmesinde anlaşılmayacak bir şey yoktu. Erken modern tüfeklerin performansına dair bilinenler, özellikle deneyimli savaşçıların, hele ki ellerinin altında ünsiyet kurdukları ömürlük bir silahları varsa, bu yeniyetme aletlerden neden uzak durduklarını açıklar. Kanıtları sıralamak icap ederse, Frank Tallett, 16. yüzyıl tüfekçisinin yüzde elli isabet oranıyla birkaç dakikada ancak tek atış yapabildiğini yazar⁴⁹⁸. G. Parker'a göre, 16. yüzyılda, bin bir türlü teknik yetersizlikle boğuşmak durumunda kalan bir arkebüzücü, silahını doldurmak için harcadığı birkaç dakikanın ardından mermiyi azamî 100 metrelik bir menzile yollayabildiği halde, iyi eğitilmiş bir okçu, 200 metre mesafeye kadar dakikada on ok atabiliyordu⁴⁹⁹. 16-17. yüzyıllardaki yivsiz bir tüfeğin 73 metre uzakta yer alan insan ebatlarındaki bir hedefi vurma ihtimali sıfıra yakındı⁵⁰⁰. Avusturya'da Graz askerî müzesinde yapılan deneysel çalışmalar, teste tabi tutulan 16 ilâ 18. yüzyıllardan seçilmiş 16 tüfeğin bu geniş zaman aralığında bariz bir teknolojik ilerleme sergilemediğini gösterir. Görünen o ki, 17. yüzyıl

---

bu zamânda kemâl-i 'isyânımızdan nâşi terk olunup garib kalmışdır.”; s. 262: “... hem niçe kerre tecrübe kılınmışdır küffâr ile tûfengleşmek hezîmete sebebdır. Zira tûfenk ol bî-dînin fenn-i âğlebidir anlar ile tûfenkleşince anlar semurur ya'nî sevinir.”

⁴⁹⁷ Tımışvârî İbrahim Naimeddin Efendi, *Hadikatü's-Şühedâi's-Serhad*, haz. Mehmet Karataş-Mehmet Ali Yaşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 193-194: “Cebehânedeyk-i (sic!) [bin] sanduka ok ve yaylar dahi vardır ne gün için saklanır.”

⁴⁹⁸ *War and Society in Early Modern Europe*, s. 23.

⁴⁹⁹ Parker, *Askerî Devrim*, s. 24.

⁵⁰⁰ Chase, *Ateşli Silahlar Taribi*, s. 92.

boyunca kullanılan fitilli tüfeklerin arızalanma ve atış esnasında sorun yaratma ihtimali yarıya yakındı. Tüfeği ateşlemek için gereken varsayımsal kırk dört hareketin sebep olduğu gecikme yüzünden dakikada bir atıştan fazlasını beklemek hayalcilikti⁵⁰¹. 17. yüzyıl başında, bir tüfekçi piyadenin silahını kullanmak için yapması gereken işlemler, meşhur Hollandalı askerî reformcu Willem Lodewijk'in ağabeyi VII. Johan van Nassau-Siegen'in 1599'da neşrettiği kitapçıkta tarif ediliyordu. Jacob de Gheyn tarafından 1607 yılında gravürlerle zenginleştirilen kitapta tüfeğin nasıl doldurulması ve ateşlenmesi gerektiği resimlerle anlatıldı⁵⁰².

Görsel 31: Jacob de Gheyn'in gravürlerinde bir eliyle yemleme barutu koyarken diğer elinin parmakları arasında yanan fitili tutan bir tüfekçi.

Erken modern Avrupa'nın askerî teknolojisine fazlaca itimadı olan Parker için bile, 17. yüzyılın başlarına kadar tüfekçi piyadenin süvari hasımları karşısındaki durumunda hatırı sayılır bir düzelme yaşanmadı. Tecrübeli ve talimli bir tüfekçi, dakikada en fazla iki atış yapabiliyordu; ama tüfekçi neferin sahip olduğu silahın teknik özellikleri düşünüldüğünde, bu durum, süvari saldırısı esnasında atlı birliklerin atış menziline girişleri ile göğüs göğse mücadelenin başlaması arasında sadece bir atışa tekabül ediyordu⁵⁰³. Erken

501 Peter Krenn, Paul Kalaus, Bert Hall, "Material Culture and Military History: Test Firing Early Modern Firearms", *Material History Review*, C XLII, Fall 1995, s. 101-109.

502 *Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen; The Exercise of Arms*.

503 Parker, *Askerî Devrim*, s. 25. Moğol atlı okçuları, batılı hasımlarının iki tüfek atışı yapabildiği sürede altı atış yapabiliyorlardı (s. 64, not. 29).

modern ateşli silahların en büyük eksikliklerinden biri, balistik kaidelerden ötürü, namlu çıkış hızı bir hayli yüksek olmasına rağmen havanın sürtünme direnciyle merminin ivmesini çok kolay yitirmesiydi. Bu, isabet oranını hayli aşağıya çektiği gibi, etkili menzili kimi zaman 20–30 metre civarına kadar indiriyordu⁵⁰⁴. Bu yetersizliğin pratik sonucu, piyade olsun, süvari olsun, ateşli silahlarla mücehhez savaşçıların muharebenin korku ve telaş yüklü boğuşmalarında menzile pek özen göstermeden silahlarını ateşlemeleri nedeniyle ölümcül yara sayısının ister istemez düşmesiydi. Etkili menzilin sadece birkaç metre ötesinde kalan bir asker, vücuduna isabet eden kurşuna rağmen hayati fonksiyonlarını büyük ölçüde sürdürebiliyordu. Osmanlı seyyahı Âşık Mehmed, 1595'te Yanık muhasarasından hatırladıklarını yazarken tüfek mermisiyle yaralananların şehit düşenlerden çok daha fazla olduğunu kâğıda dökmüştü⁵⁰⁵.

17. yüzyıla ait anlatı kaynakları takip eden asır boyunca ateşli silah mermilerinin öldürücülüğünde esaslı bir değişim yaşanmadığını gösteriyor. İsveç kralı Gustavus Adolphus, 1632 Lützen muharebesinde askeri maiyetinden ayrı düşüp imparatorluk kıtalarının içine sürüklendiğinde, son nefesini verene kadar yanından aldığı bıçak darbesinden ayrı sonuncusu kafasına olmak üzere üç kurşun yemişti⁵⁰⁶. İsveç kralına karşı dövüşen Ottavio Piccolomini ise, muharebeyi nihayet imparatorluk ordusunun lehine çevirene değin vücudunu sıyıran altı veya yedi kurşunun gadrine uğrasa da, altında can veren nice atın aksine savaşın sonunu getirmeyi becermişti⁵⁰⁷. 17. yüzyılın ortalarında tüfek ve tabanca mermilerinin çoğu zaman ölüm anlamına gelmediği herhalde nispeten yaygın bir bilgiydi. En azından Otuz Yıl Savaşı'nı görmüş ve duymuş olanlar için böyleydi. 1649 sonlarında hırsızlık yaptığı için Greiffenberg çarşısında kurşuna dizilen Nelckle adlı süvari neferi, ilk iki mermiyi yedikten sonra ayağa

⁵⁰⁴ George Raudzens, "Firepower Limitations in Modern Military History", *Journal of the Society for Army Historical Research*, C LXVII, S. 271, Autumn 1989, s. 130-153; A. Rupert Hall, *Ballistics in the Seventeenth Century: A Study in the Relations of Science and War with Reference Principally to England*, Cambridge University Press, Cambridge 1952.

⁵⁰⁵ *Menâzır-ül-avâlim*, III, s. 1120.

⁵⁰⁶ André Schürger, *The Archeology of the Battle of Lützen: an Examination of 17th Century Military Material Culture*, University of Glasgow, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Glasgow 2015, s. 312-315; C. Jörgensen, M. F. Pavkovic, R. S. Rice, F. C. Schneid, C. Scott, *Dünya Savaş Tarihi: Erken Modern Çağ (Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler) 1500–1763*, II, çev. Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 89-90.

⁵⁰⁷ *Erken Modern Çağ*, s. 90.

kalkıp kaçmaya yeltenmiş; Gustavus Adolphus'un sonunu getiren mermide olduğu gibi, birisi nihayet adamakıllı kafasına bir kurşun sıkışığında yere yıkılmıştı⁵⁰⁸. Keza 1664'te, Avusturya ordusundan Albay Maxvel, Louis-Raduit de Souches birlikleri Ciğerdelen palankasına hücumla geçtiklerinde, Osmanlı tüfeklerinden çıkıp biri sağ omzuna diğeri sol yanağına isabet eden iki mermi yarası almasına rağmen muharebeye devam edebilmişti⁵⁰⁹.

Namlu kısaltıkça ateşli silahtan çıkan merminin tahrip gücü iyice düşüyordu. Piştovun isabet oranı hakkında talim kitaplarına girmiş en sade nasihatlerden biri, "değerken ateş et", yani "tetliği çekmeden önce namluyu hasmının gövdesine daya" deyişinde ifadesini bulan şiddetli tavsiyeydi. Sir Arthur Haselrig, İngiltere İç Savaşı'nda 1643 Roundway Down'da sıfır menzilden yediği kurşundan sonra bile hayatta kaldı. Kraliyet ordusundan Richard Atkyns, Haselrig'i en az iki kere vurduğuna yemin ediyordu. İlkinde piştovunu boşaltmadan hasmının vücuduna yaslamış; ikincisinde silahını takip ettiği Haselrig'in kafasına dayayarak ateş etmişti. Atkyns'e bakılırsa, Haselrig'in zırhı onu tabanca kurşunlarına yem etmeyecek derecede iyiydi⁵¹⁰. Unutulmamalıdır ki, karabina ve piştov türü at sırtında tek elle ateşlenebilen silahlar, öncelikle süvarilerin ok ve yayları değil, nispeten yakın dövüşler için kullanageldikleri kargıların yerine ikame edilmişlerdi. Topkapı Sarayı Anonimi'nde Haydaroglu'nun 1648'de Abaza Hasan Paşa'yla savaşırken nasıl kötürüm kaldığı anlatılır. Hikâye bir parçacık olsun eğlence barındırmaktadır. Kara Haydaroglu, çarpışma hattının biraz ilerisine çıkmış bir leventin

508 *Chronik von Greiffenberg von Martin Herbst, 1623-1679*, haz. Ullrich Junker, 2009, (elektronik doküman), s. 50: 1649 den 3. Novembr: "ward ein Reuter alhier Nelcke genannt, auf des Ob. Naso Ordre, wegen seiner Dieberey auf dem Markte Archibusiret, und nieder geschossen, und weil er die ersten 2 Schüsse nicht recht getroffen worden, stund er wieder auf, und hätte sich lieber loß gemacht ward aber also balde wieder vor den Kopff geschossen, und also hingerichtet."

509 "Einnahm und Einäscherung der Stadt Parkan /wie auch die darauf vorgenommene Ruinirung der Türkischen Brucken /über die Donau /gleichfalls von Herrn Gen. Feld. Marschall Graf de Souches, den 2. Augusti An. 1664. glücklich verrichtet", Christian von Wallsdorff, *Türkischer Landstürzter /oder Neue Beschreibung der fürnehmsten /Türkischen Städte /und Vestungen /durch Ungarn /Thracien /und Egypten Sambt einen Anhang /Derer bey S. Gotthard und Leventz beschehen harten Treffen /von hoher und gewisser Hand /ausführlicher berichtet*, Erstlich gedruckt im Herbst-Monat, 1664 içinde, s. 34.

510 *The Vindication of Richard Atkyns Esquire. As also a Relation of several Passages in the Western-War, Wherein He was Concern'd. Together with Certain Sighs or Ejaculations at the End of every Chapter*, London 1669, s. 37-38.

vurularak attan düştüğünü görür. Kimse adamı kaldırmaya gitmeyince iş başa düşer ve bizzat ileri atılarak yerdeki savaşıyı atına oturtmaya çalışır. Bu esnada, şeytanın işi, belindeki çakmaklı tabanca patlar ve kurşun uyluğuna saplanır. Merminin içeride kalmasını istemeyen Haydaroğlu (en büyük dert kurşunun vücutta kalmasıyla oluşacak zehirli iltihaplanmaydı), yara ağzına bir kurşun daha sıkarak mermileri bacağından çıkarır. Hayatta kalır; ama bacağına bir daha kullanamayacaktır⁵¹¹. Evliya Çelebi, bu yüzden çarpışma esnasında vurulma ihtimaline karşı metal vücut zırhları kullanmayıp bedeni kumaşla (tercihen ham ipek) sarma tavsiyesinde bulunuyordu. Ne de olsa, boş yere, kendi başına öldürücü olmayan kurşun tanesinin bir metal parçasıyla beraber vücuda girmesine izin verip enfeksiyon kapmanın âlemi yoktu⁵¹².

Buna karşın İngiliz uzun yayının etkinlik derecesinde olduğu gibi, uçbükümlü katışık yayların isabet oranı ve atış sıklığı hakkındaki rakamlar da tatmin ediciydi. Dahası, yalnızca İngiliz uzun yayları değil, at sırtında atışlar için tasarlanan uçbükümlü yayların menzili de, 18. yüzyılın başlarına kadar çağdaşı arkebüz ve misket tüfeklerinden daha uzundu⁵¹³. Uçbükümlü yaylar kullanan Ortadoğulu savaşçıların neredeyse yetmiş metre ötedeki, çapı bir metreyi bile aşmayan hedefleri neredeyse her attıklarında vurdukları bilinmekteydi. Bu okçular, kimi zaman silahlarıyla 250 metre uzaklıktaki insanları bile avlayabiliyorlardı⁵¹⁴. At sırtındaki okçular, meziyetine, yayın kalitesine, okun çeşit ve evsafına göre, dakikada altı ila on beş atış yapabiliirdi. Menzil, 16-17. yüzyıl tüfeklerine nazaran çok daha uzundu. 275 ilâ 450 metrelik etkili menzil, zırh delici başlıkların kullanıldığı durumlarda düşmesine rağmen yine de hatırı sayılır bir mesafe söz konusuydu⁵¹⁵.

511 *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694). (Metin ve Değerlendirme)*, haz. Ramazan Aktemur, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 91, vr. 11b.

512 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 4. Kitap: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 142; F. Emecen, "Evliya Çelebi ve Ateşli Silahlar Çağı", s. 118.

513 Leslie J. D. Collins, "The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th-17th Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 271.

514 William F. Paterson, "The Archers of Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C IX, S. 1-2, November 1966, s. 69-87.

515 Ostrowski, "The Replacement of the Composite Bows", s. 513-514.

İngiliz ordularının kıtada yaşayan dindaşlarına kıyasla geleneksel uzun yaylarına en az bir asır boyunca sadık kalmaları ile İngiliz yaylarının muazzam menzili ve etkinlik derecesi arasındaki bağlantı yeterince açıktır⁵¹⁶. Aynı saptama gönül rahatlığıyla Osmanlılar için de yapılabilir. Yeniçeri taliminde insan büyüklüğündeki bir hedefin 70 metreden vurulması asgarî şarttır ve Okmeydanı'ndaki Atıcılar Tekkesi'nde puta atışları esnasında 165–250 metre arası, üstelik daha ufak hedeflere yönelik isabetli atışlar hiç şaşırtıcı değildir⁵¹⁷. Murat Özveri, deneysel çalışmalarında Selçuklu tasvirlerini esas alarak yaptığı gezleme yöntemiyle 9 saniyede 3 oku belirli bir noktaya yollayabilmiştir⁵¹⁸. Yeniçeri taliminde daha kısa menziller için kullanılan tirkeş, yani savaş yayı, daha ağır okların atımına imkân verir; menzil kısa olmakla birlikte verim daha yüksektir⁵¹⁹.

Görsel 32: Ferhad Paşa'nın 1584'te Gürcü prensi Simon'a yolladığı Hüseyin Ağa'nın elçiliğinde ok atışları. *Şehinşâhnâme*, II. Cilt, TSMK, Bağdat, 200, vr. 150a.

b. Osmanlı Oklarının Etkinlik Derecesi

Peki, askerî tarihin rüzgârı ilk ateşli silahların bu kadar aleyhine eserken nasıl olmuştu da bu hantal, isabet yüzdesi düşük, doldurulması

⁵¹⁶ Thomas Esper, "The Replacement of the Longbow by Firearms in the English Army", *Technology and Culture*, C VI, S. 3, Summer 1965, s. 382-393; Robert Hardy, *Longbow: A Social and Military History*, Lyons & Burford, New York 1993.

⁵¹⁷ Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 47.

⁵¹⁸ Murat Özveri, "Deneysel Tarih Çalışmalarına Bir Örnek Olarak Osmanlı Okçuluğu", der. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012, s. 45-46.

⁵¹⁹ Adam Karpowicz, "Türk Yaylarının Başarımı", çev. Atilla Bir, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C VIII, S. 1, 2006, s. 75.

zahmetli ve tahrip gücü tartışmalı silah, çağların sınavından alınının akıyla çıkarak seri, etkili ve birçok usta savaşçının göz bebeği olagelmış bir silahın yerine geçme becerisini göstermişti? Akla ilk gelen izahatlardan biri, ateşli silahların merminin namlu çıkış hızı itibarıyla zırhı delebiliyesidir⁵²⁰. Bert S. Hall, bu meyanda, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde tedavüle giren ağır misket tüfeklerinin ateşli silah terminolojisinde yarattığı karmaşaya temas eder. Bu silahlar, arkebüz cinsi emsallerine kıyasla çok daha ağır mermiler yollayarak en azından kısa mesafelerde ağır süvari zırhlarını delebiliyorlardı. Bununla birlikte diğer ateşli silahların muzdarip olduğu yetersizliklere ilaveten hantal yapısı ve tüfekçiyi takatsiz bırakan ağırlığı yüzünden 17. yüzyılın başlarıyla birlikte kullanımdan kalktılar. Bundan sonra piyadenin standart silahı haline gelen tüfekler, 16. yüzyıl arkebüzlerinin devamı oldukları halde *musket/misket* ismini tevarüs ederek yayıldılar⁵²¹. Meşhur Graz testlerine bakılırsa, 16. yüzyıl sonlarına ait ağır misket tüfekleri, 100 metre mesafeden 2 mm. ve 4 mm.lik zırhlarda delikler açmayı başarıyordu. Ne var ki, bu uzaklıkta zırh delinebilse bile, etkinlik derecesi düşüktü ve ölümcül tahribat beklenmiyordu. Yine de, 10 metrelik kısa menzillerde misket mermisine maruz kalan bir savaşçıyı çelik zırhının kurtarabilmesi söz konusu değildi. 1998 tarihli başka bir deneyde ise, bir 16. yüzyıl arkebüzü replikasının mermisini saniyede 520.10 metrelik bir hıza ulaştırabildiği görülmüştür. Buna karşın yaklaşık 40 kg.lık çekiş ağırlığına sahip bir yaydan fırlatılan ok 43.47 m/s.lik bir sürate ulaşabiliyordu⁵²². Şayet hesaplamalar doğruysa, iki silah arasında merminin çıkış hızı bakımından ciddi bir farklılık olduğu aşikârdır.

Ateşli silahların mermiye sağladığı namlu çıkış hızı, bu silaha geleneksel menzilli silahlar karşısında inkâr edilemez bir avantaj sağlar. Tüfek namlusundan çıkan küre şekilli merminin (Osmanlıların deyimiyle findık), mesafe uzadıkça ivmesini ciddi şekilde kaybettiği doğrudur; ama namlu ağzından yüksek çıkış hızı kısa menzillerde heybetli bir tahribat gücü yaratmaktadır. Bu avantaj, şayet 16. yüzyıl yayları kısa menzillerde (hâlihazırda yayların daha uzun menzilli olduğu ve barutlu rakibine kıyasla bariz bir atış sıklığı sağladığı açık olduğuna göre) düşman savaşçılarının büründüğü zırhları delemeseydi, çok daha anlamlı olurdu. Oysaki deneysel çalışmalar, bilhassa Osmanlı yaylarının, hemzaman

520 Eltis, *The Military Revolution in Sixteenth-century Europe*, s. 11-18, 21-22.

521 Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe*, s. 176-179.

522 Thom Richardson, "Ballistic Testing of Historical Weapons", *Royal Armouries Yearbook*, C III, 1998, s. 50-52.

oldukları tüfekler için geçerli kısa menzillerde zırhlar üzerinde yeterli deliciliğe sahip olduklarını gösterir. Okçuluk risalelerinde “darb urmak” tabiriyle dile getirilen bu durum, üstat kemankeşlerin *ayine* denilen çelik levhaları, demir çanları, şişeleri deldikleri yarışmaların temelini oluşturur. Osmanlı silah envanterlerinde boy gösteren 35-40 gr.lık savaş oklarının bazen 16-17. gr.lık temrenleri olabiliyordu. Yine 17. yüzyılın sonundan gelen tarihî kayıtlara göre, üç köşeli, dört köşeli, yuvarlak ve yıldız kesitli temrenler, cebe, cevşen, çelik plaka, tolga ve kalkanları delmek için kullanılıyordu⁵²³. 16. yüzyıl ortasında, Jean Chesneau, etrafına toplanan kalabalığa marifetlerini sergileyen birinin başkalarının bir parmak bile bükemeyeceği denli sert yayıyla iki parmak genişliğinde bir bronz parçasını ve bir parmaktan büyük bronz bir topu boydan boya yardığına şahit olmuştu⁵²⁴.

Görsel 33: Sultan II. Bayezid'e ait iki yay; ok ucundaki çan darb talimi içindir; Topkapı Sarayı, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Imperial_Armoury_Topkapi_Istanbul_\(12\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Imperial_Armoury_Topkapi_Istanbul_(12).JPG).

Adam Karpowicz'in şahsen imal ettiği ya da Topkapı Sarayı'ndan 36 ve Harbiye Askeri Müzesi'nden yedi yay üzerinde yürüttüğü testler, 90 ilâ 130 librelilik (40–60 kg.) çekiş kuvvetine sahip Osmanlı tirkeşlerinin (savaş yayı) makul mesafelerde çelik zırhlara penetrasyon sağlayabildiğini bulgulamıştır⁵²⁵. Zırhları delmek için ağır okların kullanılması şarttır; lakin geleneksel

⁵²³ Yücel, *Türk Okçuluğu*, s. 300.

⁵²⁴ *D'Aramon Seyahatnamesi*, s. 39.

⁵²⁵ Karpowicz, “Türk Yaylarının Başarımı”; aynı yazar, “Ottoman Bows – An Assessment of Draw Weight, Performance and Tactical Use”, *Antiquity*, C LXXXI, S. 313, September 2007, s. 675-685.

yaylardan ateşli silahlara geçişi ilgilendiren tartışma boyunca, merminin kat ettiği yol mevzu bahis olduğunda, kastedilen her zaman için 10–20 metrelik kısa menzillerdir. Bedeni koruyan zırhın demir olması halinde, yine A. Karpowicz’in hesaplarına göre, ağır temrenli darp oklarının delicilik menzili 50 metreye kadar çıkabilmektedir⁵²⁶. Murat Özveri, yine deneysel çalışmalarda, 8–16 metrelik menzillerde, 15. yüzyıl sonlarında yaygın kullanılan 2 mm.lik kalınlıktaki çelik zırhların oklarla delinebileceğini görmüştür. Dahası, oklar, ok başı ve gövdesinin müşterek etkisi yüzünden okun vücuda girdiği yerden itibaren tüfek mermisine nazaran daha geniş bir yara açıyordu⁵²⁷. Ünlü 15. yüzyıl Osmanlı tabibi Şerefeddin Sabuncuoğlu ok yaralarının zorluklarını farkındadır. 1465’te kaleme aldığı *Cerrâhiyyetül-Hâniyye*’de vücuda saplanmış ok başlarının hangi yöntemlerle çıkarılabileceğini izah eden bir başlık açmıştır (*Gövdeden demrek çekmek tarikasın bildürür*). Sabuncuoğlu pek umutvar bir tablo çizmez; en baştaki zorluk yaraların çeşitliliğidir. Bedene giren okların ebatları farklıydı; ok gövdesinin içi boş (mücevvef) veya dolu (bitevî) olabilirdi. Binbir çeşit ok başı mevcuttu; üç veya dört köşeli ve yahut çengelli bir türe denk gelinebilirdi. Bu ok ve temren çeşitlerinin her biri için farklı tıbbî müdahalede bulunmak gerekiyordu. Ok başı temel organlara (a’zâ-yı re’ise) saplanıp kalmışsa, dua etmeye başlamak en iyisiydi; tabibin elinden fazla bir şey gelmezdi. Kaba et veya kemiğe girmiş oklarda ise yara derinliği önemliydi; ilk çekişte temrenin gelmemesi halinde günlerce beklemek tavsiye ediliyordu⁵²⁸. 16. yüzyılın ilk senelerinde yazan İbrahim b. Abdullah, aynı hususları başka örnek ve ifadelerle tekrar ediyor. Ona göre de, en azından klasik tıp literatüründeki birikime istinaden yaşamsal organlara isabet eden ok yaralarının tedavi edilmesi imkânsıza yakındır⁵²⁹.

Anlatı kaynakları üzerinde yapılacak sistematik bir tarama, belki de, birçok örneği gözler önüne serebilir. Burada hasbelkader önüne düşen bazı

526 Adam Karpowicz, *Osmanlı Türk Yaylari. İmali ve Tasarım*, çev. M. Yılmaz Akbulut, Okçular Vakfı, İstanbul 2018, s. 67–70.

527 Murat Özveri, “Deneysel Tarih Çalışmalarına Bir Örnek Olarak Osmanlı Okçuluğu”; aynı yazar, “Osmanlı Kompozit Yayının Savaş Alanlarındaki Avantaj ve Zaafları”, *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, yay. haz. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 20–41.

528 Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetül-Hâniyye*, haz. İlter Uzel, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 348–352.

529 İbrahim bin Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhin. Cerrâh-nâme*, haz. Mehmet Gürlek, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016, s. 83: “Ve her kişi kim bunlara timâr ederin deye, yalan söyler ve yüz aklığı yerineyüz karalığın hâsil eder”

örnekleri kaydetmek isterim. Mesela Tursun Bey, İstanbul kuşatmasını tasvir ederken okçu ve zemberekçilerin yanında saydığı tüfekçi ve darbenlerin vücut zırhlarını ve miğferleri paramparça ettiğini hoşnutlukla yazıyordu⁵³⁰. Gerçi bu ifadeyle kastedilenin 15. yüzyılın ortası itibarıyla el toplarından çıkan ağır mermiler olduğunu hatırlamak gerekir. Bu vakitlerde top ve tüfekler arasındaki kalibre farkı epeyce göreceliydi. Bununla birlikte Topçular Kâtibi'nin 1605'te Yanıkale (Győr, Raab) kuşatması esnasında şahit oldukları çok daha açık görünüyor. Bu esnada Tatarlar meydanda saflar kurarak düşmanı ok yağmuruna tuttuklarında Macar savaşıların zırhlarını delerek birçoğunu öldürmüşlerdi⁵³¹. Öte yandan, 16-17. yüzyıllar itibarıyla okların tam zırhlı bir savaşçıyı etkisiz kılmasının zor olduğunu düşünenler de vardı. Ali Efendi el-Gurtî, 1580'lerin sonunda kaleme aldığı gazanamesinde atı ve kendisi zırhlı bir askerin hasmının ok atışlarına aldırış etmeden hücumu devam edebileceği kanaatindeydi; ok darbelerinden çekinmesini gerektiren bir durum yoktu⁵³². 15. yüzyılın ilk yarısında Bertrandon de la Broquière'in Türk oklarının deliciliğine dair izlenimi de olumsuzdu. Fransız seyyah, gerçi, kategorik anlamda menzilli bir silah türü olarak yay ve okların etkinliğine dair bir şey söylemiyordu; Osmanlı topraklarında önüne çıkan yay ve okların Hristiyan âlemine ne kadar zarar verebileceğini hesaplamaya çalışıyordu. Broquière'in değerlendirmelerinin Türkleri Rumeli'den atmaya yönelik hayli iyimser bir planlamanın izlerini taşıdığını akıldan tutmakta yarar var. Ona sorulursa, kısa saplı ve uçlarında dört yüzlü temrenleri olan Türk okları miğferli bir askerin kafasına isabet ettiğinde onu sersemletebilir; ama Broquière bu oklarla vücudunu levha zırhlarla koruyan birini durdurmanın mümkün olamayacağına inanmaktadır⁵³³. Herhalde, okların zırhlar karşısındaki etkinliğine dair gözlemler, tespitin yapıldığı tarih aralığı ve coğrafyaya, zırh imalatında kullanılan metal çeşidine, zırh yapımcısının ustalığına, ok temrenlerinin evsafına, gözlemcinin bilgi seviyesine vs. bağlı olarak kişisel farklılıklar taşıyordu.

⁵³⁰ *Târib-i Ebu'l-Feth*, s. 48-49.

⁵³¹ *Topçular Kâtibi*, I, s. 42: "Ve Tatarlar sahrâda saflar olup, keferenin taburlarına tîr-i kazâ, zemberek misâl sadaklarından, Macar'ın cebelerinden te'sîr edüp, keferedemed hâke düşüp, mürd olurlardı."

⁵³² Cihan Okuyucu, "Tunus Milli Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C II, S. 7-8, 2000-2001, s. 143-144: "... zırhlı, giyimli olacak okdan pervası yoktur."

⁵³³ *Bertrandon de la Broquière'in Denizaşırı Seyahati*, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 267 ve 271.

Görsel 34: Osmanlı süvari okçusu, Jan Swart van Groningen, gravür, 1526, Rijksmuseum, RP-P-1950-409B.

1551'de okçubaşına tamir edilmeleri için saraydan teslim edilen oklardan bazıları, bu ok çeşidinin zırhlar karşısındaki etkinliğini anlatan bir isimle, *cebesöken* namıyla kaydedilmişlerdi. Bu oklardan on sekiz tanesinin (biri kamyştan) gez başları altın nakışlıydı; dokuz tanesi kızıl gövdeliydi ve on üçü tatar oku olarak tarif edilmişti. Aynı sene içinde okçu ustalarından Mesih de on adet kızıl renkli cebesöken oku onarmakla görevlendirildi⁵³⁴. 1601 Şubat'ında sadrazam Damat İbrahim Paşa'dan cebehane-i amireye aktarılan askerî mühimmat arasında yer alan oklardan bir destesinin tîr-i cebesöken olduğu dikkati çekiyor⁵³⁵. Kemankeş Mustafa Efendi, 17. yüzyıl sonlarında darp yay ve oklarını anlatırken tunç ve demirden levhaları delmek için usturalı ve neşterli oklar bulunduğunu yazıyordu; okçular bu cins mühimmatı kullanırken son derece dikkatli davranmak zorundaydılar⁵³⁶. Fırdevsî-i Rûmî, 16. yüzyılın başında zırh ve cevşeni delip geçebilmesi için temrenlerin ucuna sürülmesini salık verdiği bazı doğal karışımların tarifini verir⁵³⁷. Hatta henüz ikisi arasında açık bir bağ kurulup kanıtlanamamış olsa da, ok boğumlarını çevreleyen boyamalarla ok başlıklarının türü arasında bir ilişki ve ok üzerindeki renklerin

⁵³⁴ BOA, TSMA.d., 2163, vr. 1a-b.

⁵³⁵ BOA, MAD, 1612, s. 8, 3 Şaban 1009/7 Şubat 1601.

⁵³⁶ Kemankeş Mustafa Efendi, *Kavsnâme. Kemankeş Mustafa Efendi'nin Okçuluk Kitabı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021, s. 98-108.

⁵³⁷ Fırdevsî-i Rûmî, *Silahşornâme*, haz. Bekir Biçer, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 45-46.

okçuların atış için en uygun ok çeşidini seçmesine yardımcı olabileceği, Şam kalesinde 15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başına ait bulunan ok örneklerinden hareketle bir ihtimal olarak ileri sürülmüştür⁵³⁸.

Ne var ki, bu kabilden zırh delici okların az bulunan, yoğun işçilik gerektiren, pahalı bir mühimmat türü olduğunu, ancak kısıtlı miktarlarda temin edilebildiğini kabul etmek gerekir. Yukarıda verilen iki örnekten birinin sarayla, diğerinin bir veziriazam cebehanesiyle alakalı olması bu durumun delillerinden biridir. Zırh delici okların İstanbul, Bursa, Edirne ve yahut başka bir Osmanlı şehrinde çalışan ok üreticileri tarafından piyasaya pazarlanmak üzere imal edilmesi teorik olarak mümkündür; zaten herhalde pazara çıkarılan cebesöken oklar olmuştur. Ama her halükarda bu cins okların kısıtlı sayıda müşteriye, yine az sayıda satılan bir mühimmat olduğu aşikâr görünüyor. O halde, en azından 16. yüzyılda (çakmaklı tüfeklerin elde taşınan ateşli silahlara sağladığı nispi faydaya değin) misket tüfeklerinin zırhlar karşısında vaat ettiği tahribat, geleneksel yaylar tarafından da tamamen olmasa bile yeterli ölçüde sağlanabiliyordu. Bu hususta rüştünü ispat etmiş yay çeşitleri, İngiliz uzun yayı ve Osmanlıların uçbükümlü katışık yayı gibi, adı geçen memleketlerde hafif ateşli silahların yayılım hızının görece düşüklüğünü anlamlı hale getirir.

c. Çile Çekmek: Geleneksel Okçuluk Terbiyesi

Tüfegün geleneksel menzilli silahlar karşısındaki en bariz üstünlüklerinden birinin bu nevezuhur silahın kullanılabilmesi için birkaç haftalık bir eğitimin yeterli olması olduğu söylenegelmiştir. Bu tespitin doğru olduğu kanaatindeyim. 16. yüzyıldan kalma uzun yaylar ve bunların replikaları üzerinde yapılan çalışmalar, bu tarihlerde okçuların ortalama 60-70 kg.lık çekiş kuvvetine denk bir enerji üretmek zorunda olduklarını ortaya koymuştur. Bu bağlamda okçuların kas ve kemik yapıları, silahlarının talep ettiği yönde deformasyona uğramaktadır; genç yaşlardan başlayan düzenli talim elzemdir⁵³⁹. Osmanlı yaylarının da 30 ilâ 80 kg.lık çekiş kuvvetine sahip oldukları bilinir⁵⁴⁰. A. Karpowicz'in deneysel çalışmalarına göre, bunların ortalama çekiş kuvveti 40,82 ilâ 72,57 kg arasında değişiyordu⁵⁴¹.

⁵³⁸ David C. Nicolle, "Cresting on Arrows from the Citadel of Damascus", *Bulletin d'études orientales*, C LXV, 2016, s. 247-286.

⁵³⁹ Ostrowski, "The Replacement of the Composite Bows", s. 518-519.

⁵⁴⁰ Özveri, "Deneysel Tarih Çalışmalarına Bir Örnek", s. 46-54.

⁵⁴¹ Karpowicz, "Türk Yaylarının Başarımı", s. 70.

Görsel 35: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde cündiler. TSMK, Hazine, 1344, vr. 382a.

Demek ki, Osmanlılar açısından da netice aynıydı. Osmanlılarda tımar kanunnamelerinde sipahiliğin kural olarak babadan oğula geçmesi ve 17. yüzyıl başına gelindiğinde (yeniçerilerin kitlesel olarak ateşli silahlara geçtiklerinde) devşirme yaşının yükselmesi ya da İngiliz kralı VIII. Henry'nin halkın elinden tüfek ve arbaletlerin toplanarak uzun yayla talim etmelerine zorlanmasını istemesi gibi hadiseler, askerî açıdan bakıldığında, geleneksel yayların ömürlük uğraş talep eden doğalarıyla ilgili olsa gerektir⁵⁴². *Kavânin-i Yeniçeriyân* yazarı da, ok atmanın düzenli talim gerektiren bir sanat olduğunun farkındadır. Ona göre, yeniçeriler, eski kutlu günlerinde, II. Bayezid devrinde inşa edilen beş talimhane sayesinde her sabah ok atma talimi yapıyorlardı. Aynı vakitte tayin edilen talimhanecibaşı, yeniçeri yoldaşların bu sanatta maharet kesbetmeleri için ustalığını sergilemekten geri durmuyordu. Yay kullanma hakikaten de ustalık işiydi; I. Selim zamanında Acem diyarından gelen bir okçu ocaktaki herkese galebe çaldığından ocak kanunlarına aykırı olmasına rağmen sultan talimhanecibaşılığı ona bahşetmişti. Nihayet solaklardan Mehmed, atıcılıkta ona üstünlük kurunca bu Acem üstadı ocağı terk ederek memleketine dönmek zorunda kalmıştı⁵⁴³.

Hal böyle olunca yaylarla donatılmış hassa alayı yetiştirmede, ilk başta akla gelmeyen ve açıkçası bu sayfalardaki tahlilin sınırlarını da aşan ilave

⁵⁴² Gervase Phillips, "Longbow and Hackbutt: Weapons Technology and Technology Transfer in Early Modern England", *Technology and Culture*, C XL, S. 3, July 1999, s. 583-584.

⁵⁴³ "Kavânin-i Yeniçeriyân", s. 235-237.

maliyet sorunlarının olduğunu hatırlatmak icap eder. Hiç değilse, 15. yüzyılda bir Memlûk farisinin ok atmayı öğrenirken kuramsal olarak farklı ağırlık ve sıklıktaki dört yayla sırasıyla talim etmesi gerekiyordu. Nihayet eline aldığı beşinci yay bir savaş yayı olacaktı⁵⁴⁴. Osmanlı uygulaması da, en azından ideal düzlemde, bundan farklı değildi. Osmanlı ok üstatlarına tavsiye edilen eğitim usul ve süreleri çoğunlukla Memlûk fûrusiyye (atlı savaşçılık) metinlerini takip ediyordu. Osmanlı memleketlerinde tedavülde olduğunu bildiğimiz en erken savaşçılık risaleleri, Memlûk havzasında üretilmiş Arapça metinlerin tercümeleri olduğundan bunda şaşılacak bir yön yoktur. 15. yüzyılın başına ait *Umdetü'l-Mütenâzilin* bu eserlerden biridir. Burada okçuların silahlarıyla hemhal olarak en nihayetinde sıkı yayları istenen isabetle çekebilmeleri için dört farklı ağırlıkta yayla düzenli talim yapmaları gerektiği belirtilir. Okçular, on batmanlık yaylarla çalışmaya başlayacaklar; talim ettikleri ağırlığın hakkından geldiklerini hissettikleri vakit sırasıyla on beş, yirmi ve yirmi beşer batmanlık yaylarla yollarına devam edeceklerdi⁵⁴⁵.

Firdevsî-i Rûmî'nin 1500 Mart'ında Edirne'de dinlenirken (bir sene önceki İnebahtı seferinden yeni dönmüştü) sipahizade bir yareni vasıtasıyla eline geçen Arapça metinden yaptığı *Silahşornâme* tercümesi hangi cins yayla ne kadar talim yapılması gerektiği hususunda daha açıklayıcıdır. Kitabın ok atma yollarının anlatıldığı sayfalarında ideal okçuluk eğitiminin dört safhası tarif edilir. Buna göre, ok üstadı olma adayı, en hafif ve çekilmesi en kolay kepaze yayıyla kırk gün boyunca çalışarak işe başlamalıdır. Bunu yirmi batman ağırlığındaki bir yayla kırk gün boyunca yeleksiz ok atma talimi takip edecektir. Sıra yirmi beş batmanlık yayla geldiğinde, okçu namzedi, yetmiş gün boyunca içi oyuk (mücevvef) okları uzak mesafelere yollamayı deneyecektir. En nihayetinde okçunun eline verilen otuz batmanlık yayla yüz gün talim yapması gerekir⁵⁴⁶.

⁵⁴⁴ Hassanein Rabie, "The Training of the Mamluk Faris", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 158-160.

⁵⁴⁵ *Umdetü'l-Mütenâzilin. Okçuluğun İlkeleri*, haz. Mehmet Yastı, Palet Yayınları, Konya 2016, s. 85, 88-89.

⁵⁴⁶ *Silahşornâme*, s. 35-36.

Görsel 36: Solak neferi, *Nicolas de Nicolay, Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*, Anvers 1576, M. 3, fol. 148.

Bu denli sebat isteyen bir eğitim sürecinin doğal sonucu idmanın kesilmesi veya ihmal edilmesi halinde okçunun bedenî melekelerini kaybetmesiydi. Bu sebeple erken yaşlarda başlanan okçuluk eğitimi neredeyse bir ömrü kapsayan sürekli bir uğraştı. 16. yüzyıl ortasında diplomatik bir misyonla Osmanlı memleketini ziyaret eden Habsburg elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Türk çocuklarının yedi-sekiz yaşında yaylarla talime başladıklarını görmüştü. On-on iki sene boyunca sürekli idman yapan Türkler, bu sayede fevkalade güçlü kollara ve yay kullanmada keskin bir ustalığa sahip oluyorlardı. Osmanlı savaşçılarınin batılılara kıyasla çok daha sert yaylar çekebilmelerinin sebeb-i hikmeti buydu⁵⁴⁷.

17. yüzyıl başında I. Ahmed'e ithafen hazırlanan *Tuhfetül-mülûk ve's-selâtin* okçuluk idmanlarına yeterli ciddiyetin gösterilmemesi halinde neler olduğunu dile getiren pasajlar ihtiva eder. At bakımı, binicilik ve avcılıktan bahseden yazar, esasen arzulanan ve hedeflenen şeyin katı, yani sıkı ve sert yaylarla atış yapabilmek olduğunun altını çizer. Oysaki yaşadığı çağa gelindiğinde insanlar sert yayları germeyi beceremez; sıkı yayların kirışlerini

⁵⁴⁷ Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları. Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 143-145.

çekmeye güç yetiremez hale gelmişlerdir. Okçuluk sanatından uzaklaştığı için yumuşak ve bol yaylara rağbet artmıştır. Yazar, takip eden satırlarda bir okçunun yayını istenilen keskinlik ve düzgünlükte kullanmasına mani olan muhtemel sebeplere de yer verir. Ok atıcısının kolu hastalıktan ötürü takatsiz kalmış, titriyor olabilir; ya da bu kişi düzenli ok idmanı yapmayan az çalışmış birisidir⁵⁴⁸.

Görsel 37: At sırtından kabak atışı yapan süvari. *Tuhfetü'l-mülûk ve's-selâtin*, TSMK, Hazine, 415, vr. 283a.

Kemankeş Mustafa Efendi, 17. yüzyılın son çeyreğinde okçuluğa dair birikimini aktarırken idman babında alışlagelmiş olduğu üzere kepaze yayıyla başlanmasını salık verir. Günde sırasıyla kırk ve altmış çekişle başlamak yerinde olacaktır. Kepaze yayıyla icra edilen düzenli talimler yayı durmaksızın 500 kere çekebilecek hale ulaşıncaya kadar devam ettirilmelidir. İlk basamağın tamamlanmasıyla oklu idmanlara geçilebilir. Bu merhalede yine nispeten yumuşak bir puta yayı kullanılır. Darp ve menzil okçuluğu için ilave idmanlar

⁵⁴⁸ *Tuhfetü'l-Mülûk ve's-Selâtin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Amine Şirin Hasret, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, vr. 189b-191a: "... kavvas kaçankim üstaz ola ziyade katı olan yayı ezaf-ı kesire ile çeker ki andan şedid ve kavi olan kimesne anı çekmez ve bunun sebebi anın çok mümareseti ve çekmeğe itiyadıdır pes bu ilmin suubetinden ötürü nas bunu terk eylediler ..." (vr. 190b); " illa meğer bir illet sebebiyle kolı zafdan ditremekden gibi veya idman killetinden ötürü ve atmağı mutad etmemekden ötürü " (vr. 191a). Ayrıca bk. Tülay Artan, "Ahmed I and 'Tuhfetü'l-mülûk ve's-selâtin': A Period Manuscript on Horses, Horsemanship and Hunting", *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqi, Eren Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 235-269.

yapılması elzemdir. Muhtelif sıklıkta beş altı yayla çekiş idmanları yapılır. Maksat en sıkı yayı on kere üst üste çekebilir hale gelmektir⁵⁴⁹.

En-netice, ok ve yay kullanımı, nispeten erken yaşlarda başlayan bir eğitim ve ömür boyu düzenli idmanlarla taze tutulması icap eden bedenî yetenekler gerektiriyordu. Dahası, en azından bazı kişiler için yayı ve bedeni arasında kurduğu ilişki şahsına münhasırdı. Belirli bir yay ustasının elinden çıkmış, kullanıcının boyuna, kol uzunluğuna ve genel vücut direncine uyarlanmış bir silahla atıcısı arasındaki uyum söz konusuydu. Buna karşın elde taşınan ateşli silahlar kişinin bedenî özelliklerinden çok daha az etkileniyordu. Erken modern dünyada bir tüfekçinin yapması gereken eline geçen ilk tüfeği kullanmayı öğrenip bununla veya bu aletin neredeyse aynısı başka bir silahla çarpışmaya katılmaktı.

Görsel 38: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde talimhaneci esnafı. TSMK, Hazine, 1344, vr. 365a.

Dahası, sırf bu talimleri sürdürmek bile bazıları için elini cebine atmak anlamına geliyordu. 16. yüzyıl ortasında Anadolu'dan geçen Pierre Belon'un söylediği üzere, şehirlerde ok talimi yapmak isteyen erkekler, hafif ıslatılmış tümsekler ve nişangâhları işleten kimselere para ödeyerek yay tutma becerilerini canlı tutmaya çalışıyorlardı⁵⁵⁰. 1640'da, okçuluğun büyük Osmanlı yerleşimlerinde bir şehirli sporuna dönüşmeye başladığı vakitlerde, talimhanede

⁵⁴⁹ Kemankuş Mustafa Efendi, *Kavsnâme*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021, s. 80-84, 88-90.

⁵⁵⁰ Pierre Belon *Seyahatnamesi. İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1549) Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa*, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s. 167.

idman yapmak isteyen gönüllüler yirmi ok başına bir akçe ödemeyi göze alıyorlardı⁵⁵¹. Bahsi bir kere daha *Kavânin-i Yeniçeriyân* yazarının hikâyesiyle bitirelim. Yeniçerilerin ok talimine dair anlatının kayda değer yanlarından biri, ok atışları esnasında kullanılan yay ve okların masrafının hazineden karşılandığının kaydedilmesidir: “Yoksa bir alay fukarâ varub akçe ile nice ok atsunlar?”⁵⁵².

2. Yarışın Başı: 16. Yüzyıl Başlarında Yay ve Tüfek Maliyetleri

Bunun yanı sıra geleneksel yayların uzun vadede yarışı tüfeklere kaybetmesinin daha yapısal nedenleri de vardı. Kalabalık kitleleri el silahlarıyla donatabilmenin yegâne yolu, üretim maliyetlerini düşürüp sıradan neferlerin kullanmakta güçlük çekmeyeceği basit mekanizmalardan mümkün olduğunca çok imal etmektir. Ne de olsa, neredeyse her gün talim yaptığı şahsî silahıyla deyim yerindeyse duygusal bir ünsiyet tesis eden ortaçağ cengâverlerinden bulmak gün geçtikçe zorlaşıyordu. Bu sebeple kalabalıklaşan ordular için imal edilen silahın başlıca iki özelliği taşıması şarttı: kullanımı çok özel bir yeteneği gerektirmemeliydi ve ucuz olmalıydı. D. Eltis, İngiltere’deki bir yazmada 16. yüzyılda tüfeğin geleneksel rakibine kıyasla daha pahalıya üretildiğinin kayıtlı olduğunu bildirir⁵⁵³. Bu, en başlarda tüfek aleyhine bir durum yaratmış olmalıdır. Osmanlılardan günümüze kalan kayıtlar da, 16. yüzyıl itibarıyla tüfek üretiminin yaya nazaran daha pahalı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı yaylarının fiyatları hususunda şehir ve kasaba merkezlerinde piyasa için üretilen silahlarla cebehane-i amire veya İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirlerde Osmanlı sarayı adına siparişler dağıtan harc-ı hassa emirlikleri aracılığıyla tedarik edilen silahları ayrı ayrı ele almak gerekir. Bizim açımızdan elbette her iki üretim ve tedarik usulü de önemlidir. Osmanlı savaşçıların büyük bölümü, askerî hizmetleri süresince kullandıkları yayları yaşadıkları (veya tayin edildikleri) kentlerin yaycı esnafından temin ediyorlardı. Bilhassa tımarlı sipahiler açısından vaziyetin böyle olduğuna şüphe yoktur. 1486 tarihli Edirne’ye ait bir mukataa kaydında gelir kalemleri arasında sayılan kemângerân/yaycı ve tîrgerân/okçu dükkânları nice örnekten yalnızca bir tanesidir⁵⁵⁴. Belirli büyüklükteki Osmanlı yerleşimlerinin hepsinde müşterilere

551 *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, haz. Mübahat S. Kütükoğlu, Enderun Yayınları, İstanbul 1983, s. 219.

552 “Kavânin-i Yeniçeriyân”, s. 236.

553 Eltis, *The Military Revolution*, s. 101, not. 19.

554 M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı. Vakıflar-Mülkler-*

yay yetiştiren, verimini kaybeden yayların aksamalarını değiştirip tamir eden yaycı esnafı bulunuyordu. Bu bağlamda Osmanlı yaylarının piyasada takriben kaç el değiştirdiğini anlayabilmek için vefat eden şahısların ardından tutulan tereke kayıtlarıyla esnafın mallarını hangi fiyattan pazara sunması gerektiğini tespit eden narh defterlerine müracaat edilebilir.

16. yüzyıla ait erken tarihli bir örnekte 1513 kışında vefat eden Çoban Mahmud'un eşyaları arasında yer alan bir yaya (defterin tabiriyle “ok yayı”) 12 akçe takdir edilmişti⁵⁵⁵. 1524'te Bektaş'ın (azatlı?) kölesinden kalan yeşil yayın fiyatı da aynıydı⁵⁵⁶. 16. yüzyılın ortalarından itibaren terekelerde zuhur eden yay fiyatlarının nispeten arttığı görülüyor. Bu yaylar, kadı tarafından sicil edilirken içindeki bulundukları hale, kaç senedir kullanıldıklarına, hasarlı olup olmadıklarına, imal edildikleri malzemeye, dış süslemelerine vs. bakılarak fiyatlandırıldıklarından tereke kayıtları yoluyla yayların piyasa değeri hakkında katı bir yargıya varmak tabii ki mümkün değildir. Örneğin, 1572'de Köstendil sancakbeyi Yunus'tan kalma iki yaya sırasıyla 30 ve 10 akçelik, 1577'de Maksud Odabaşı b. İbrahim'in eski yayına yine düşük bir meblağ olan 34 akçelik değer biçilmişken 1590'da ölen Mehmed Reis b. Mehmed'in yayının 220 akçeden az etmeyeceği saptanmıştı⁵⁵⁷. Belki de, bu hususta en güvenilir rakamlardan biri, terekesi 1553'ün Şubat'ında kayda geçirilen Voynuk sancakbeyi Sinan'a ait iki yayın fiyatlarıdır. Sicildeki kayda göre bu silahların ikisi de yeniydi. Sinan Bey'in, anlaşılan hayrını göremediği bu aletlerin birine 130, diğerine 157 akçe

---

Mukataalar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952, s. 120 (5 Ramazan 891/4 Eylül 1486).

⁵⁵⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919 – 927 / 1513 – 1521)*, haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 265-266 (evâil-i Ramazan 919/31 Ekim-9 Kasım 1513).

⁵⁵⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930 – 936 / 1524 – 1530)*, haz. Yasemin Dağdaş-Zeynep Berktaş, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 136-137 (gurre-i Muharrem 931/29 Ekim 1524).

⁵⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545 – 1659)”, *Belgeler*, C III, S. 5-6, Ocak 1966, s. 147-151 (Yunus Bey, Zilhicce 979/16 Mart-14 Nisan 1572); *İstanbul Kadı Sicilleri. Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H. 985 – 986 / 1577 – 1578)*, haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 73-73 (Maksud Odabaşı, evâhir-i Cemaziyelahir 985/5-13 Eylül 1577); *İstanbul Kadı Sicilleri. Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981 – 1000 / 1573 – 1591)*, haz. Rifat Günelan-Talip Mert, İsam Yayınları, İstanbul 2012, s. 91-92 (Mehmed Reis b. Mehmed, Şaban 998/ Haziran-Temmuz 1590).

bedel biçilmişti⁵⁵⁸. Mehmed Reis'in 1591 tarihli terekesi, yayların Osmanlı pazarında hangi fiyattan alıcı bulabileceğine dair nispeten güvenilir bilgi veren başka bir kaynaktır. Mahkeme sicilindeki kayda göre, Mehmed Reis'in metruk malları Bedesten'de satılmıştır; deftere kaydedilen rakamlar çarşıdaki satıştan elde edilen geliri yansıtmaktadır. Buna göre, bir yayı 450, bir yayı 260, küçük bir yayı 240 ve üç adet yayı 200'er akçeden müşteri bulmuştur⁵⁵⁹.

Tablo III: 16. Yüzyıl Terekelerinde Yay Fiyatları

Tarih	Fiyat (Akçe)	Açıklama	Tarih	Fiyat (Akçe)	Açıklama
1513	12	–	1590	220	–
1519	18	kuburuyla beraber	1591	450	–
1524	12		1591	200	–
1553	130	cedid (yeni)	1591	240	sagır (küçük)
1553	157	cedid (yeni)	1591	260	–
1577	34		1597	100	–
1577	80	kirişiyile beraber			

Kaynak: *Üsküdar Mahkemesi 1*, s. 265-266 (1513); *İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924 – 927 / 1518 – 1521)*, haz. Rıfat Günel vd., İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 161 (1519); *Üsküdar Mahkemesi 5*, s. 136-137 (1524); “Edirne Askeri Kassamı”, s. 116-119 (1553); *Galata Mahkemesi 7*, s. 73-76 (1577), 77-78 (1577); *Galata Mahkemesi 15*, s. 91-92 (1590), 294-299 (1591); *İstanbul Kadı Sicilleri. Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1005 – 1007 / 1596 – 1599)*, haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli, İsam Yayınları, İstanbul 2012, s. 73-74 (1597).

Bununla birlikte Osmanlı hazinesi resmî kurumlar aracılığıyla tedarik edilen yayların fiyatını önemli ölçüde sabitlemiş görünüyor. Osmanlı devleti, cebehane-i amire kayıtlarına bakılırsa, savaş yaylarının çoğunu Bolu'dan, Çağa kazasından getiriyordu. 1518 yazından 1519 senesi sonuna kadar geçen bir buçuk yıllık süreyi kapsayan cebehane muhasebesinde Çağa'dan alınan yayların İstanbul cebehanesine hangi surette getirildiğini gösteren örnek

⁵⁵⁸ Ö. L. Barkan, “Edirne Askeri Kassamı”, s. 116-119 (evâil-i Rebiülevvel 960/15-24 Şubat 1553).

⁵⁵⁹ *Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*, s. 294-299 (Zilkade 999/Ağustos-Eylül 1591).

bir kayıt vardır. Kadının mektubu uyarınca ücretleri belirlenen nakliyeciler (kadının aynı zamanda yetki alanı içinde kalan yerlerde devlete teslim edilecek yayların üretimini organize edip denetlediğini düşünmek son derece makuldür), Çağa'dan yüklendikleri yayları Üsküdar'a getiriyorlardı. 1518-19'da bu yolla 57 yük yay İstanbul'a getirildi. Hizmetleri karşılığı 5770 akçe alan "kiracılar", buradan geri dönerken büyük ihtimalle peremelerle karşı yakaya aktarılan yükler iskelede hamallara teslim ediliyordu. Aynı kayıtlara göre, yayları iskeleden cebehane-i amireye sırtlanan hamallara yük başına ikişer akçe ödenmişti⁵⁶⁰. Resmî kayıtlarda çağa yayı namıyla arz-ı endam eden bu yaylar için Osmanlı hazinesi 16. yüzyılın ilk çeyreğinde parça başına ortalama 20 akçe ödeme yaptı. Örneğin, 1518-19'da cebeciler cemaatinden Hacı Ayas aracılığıyla satın alınan 244 kabza yayın beherine 21 akçe verilmişti⁵⁶¹. Bundan bir süre sonra cebehane-i amire Mohaç seferi öncesinde bol miktarda yay satın aldı. Bu vesileyle temin edilen 5196 çağa yayının 596'sının adedi 21 akçeye mal olurken kalan 4600 tanesinin her birine 20 akçe ödenmişti⁵⁶². Büyük ihtimalle, aynı defterde, Çağa'dan Üsküdar'a taşıdıkları 20 yük yay için 4400 akçe alan kiracıların getirdikleri yaylar bunlardı⁵⁶³. 16. yüzyılın son çeyreğine girilirken cebehaneye getirilen yayların yüzyıl başına kıyasla pahalalanmış oldukları açıktı; ama yine de makul bir fiyattan işlem görüyorlardı. Osmanlı merkezî cebehanesi, bu tarihte satın aldığı 431 kabza yay 13.361 akçe ödemişti. Parça başına 31 akçe⁵⁶⁴. Görünen o ki, piyasada tedavül eden sonsuz çeşitlilik ve ağırlıktaki yay karşı merkezî cebehane ve Osmanlı sarayının müdahalesi nispeten belirli standartlara sahip bir savaş (tirkeş) yayı cinsinin kapıkulu alaylarına dağıtılmasını sağlıyordu. Bu, ileride değinileceği üzere, mühimmatın (harcî ok) silahla (çağa yayı) eşleştirilmesi açısından vazgeçilmez bir fayda sağlayacaktır. Osmanlı yaylarının piyasa değerine ilişkin verilerin epeyce dağınık ve arızî olduğunu kabul etmek gerekse bile, burada sıralanan meblağlar, yayın (en

560 BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 28: 20 Cemaziyelahir 924-gâye-i Zilhicce 925/29 Haziran 1518-22 Aralık 1519 muhasebesi. Ayrıca bk.: s. 9.

561 BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 26, 20 Cemaziyelahir 924-29 Zilhicce 925/29 Haziran 1518-22 Aralık 1519 muhasebesi içinde.

562 BOA, MAD, 23321, s. 16: "Muhâsebe-i ihrâcât-ı cebehâne-i âmire ma'a harc-ı mühimmât-ı sefer-i Budim an-tahvîl-i Miri Çelebi emîn-i cebehâne an-14 Receb sene 931 ilâ 14 Receb sene 932 / 7 Mayıs 1525-26 Nisan 1526 içinde."

563 BOA, MAD, 23321, s. 19: "Ücret-i kirâciyân berây-ı âverden-i kemânâ-yı çağa an-Çağa ilâ Üsküdar ber-müceb-i hükm-i hümayûn ve mektûb-ı kâdi-yı hod, 20 haml, fi 220, 4400 akçe."

564 BOA, MAD, 422, s. 160.

azından çıplak haliyle) üretim sürecindeki zaman maliyetine karşın maddi açıdan erişilemez pahalılıkta bir silah olmadığını göstermektedir.

17. yüzyılın ilk yılına ait İstanbul'daki piyasa fiyatlarını belirlemeye yönelik bir narh defteri, askerî tarihçilik açısından maliyet hesaplaması ve silah performans değerlendirmeleri yapılırken bir hususu gözden kaçırmamamız gerektiğini hatırlatıyor. Osmanlı yayları farklı evsaf ve kalitede üretiliyorlardı. Burada yay ustası, elindeki malzeme ve balistik tecrübenin elverdiği sınırlar içinde hayli kişiselleştirilmiş ürünler ortaya çıkarabiliyordu. Böyle hallerde defterin tabiriyle “sultanlara layık” bir yay 1000 akçe değerinde olabilirdi, “hanlara layık” bir yayın fiyatı 800 akçe tutabilirdi. Tirkeş, yani savaş yayı olarak deftere kayıtlı silahlar daha düşük meblağlara denk düşüyordu. Bunlardan tozlu, yani dış yüzeyi ağaç kabuklarıyla kaplı Mısır savaş yayları 600 akçeydi. Bu yayların sıradan neferlerin elinde bulunma ihtimali yüksek görünmüyor. Osmanlı maliyesinin öngörüsüne göre, İstanbul yayları 300 akçeye satışa sunulmalıydı; bunların savaş yayı olarak üretildiğini biliyoruz. Yine de, bizim açımızdan en önemli yay çeşidi, Osmanlı cebehanesinin 16. yüzyılın başından beri (herhalde daha da öncelerden) sipariş verdiği çağa yaylarıdır. Narh defterine bakılırsa, bunların düşük kalitelisi 80 akçeye, iyi evsafta üretilenleri 120 akçeye satılmalıydı⁵⁶⁵. Osmanlı ordusunda en fazla kullanılan savaş yayı çağa yayıydı; o sebeple, Osmanlı ordu performansını değerlendirirken özel oklarını göz kamaştırıcı mesafelere atan menzil yayları veya kalın yüzeyleri delmek için hususî oklar kullanan darp yaylarını değil, muhtemelen daha mütevazı bir etkinlik derecesi vaat eden çağa yaylarını esas almak gerekir. 1640'a gelindiğinde ise, lüks tüketime hitap eden yaylarla spor yayı kabul edebileceğimiz menzil yayları bir kenara bırakılırsa, siyah kemikli tirkeş yayı 130 akçeye piyasaya sürülüyordu⁵⁶⁶.

Bilakis, 16. yüzyılın sonlarında tereke kayıtlarına girmiş tüfeklerin fiyatları epeyce yüksek görünüyor. Sicillerde 1570'lerden öncesine ait şahısların mülkiyetinde tüfeklere rastlanılmamaktadır. Bunun sebebi, büyük ihtimalle, yaklaşık bu tarihlere değin Osmanlı sarayının askerlerine dağıttığı miri/beylik tüfekleri itinayla geri toplayarak tüfek imalatının devlet dışı kişi ve kurumlarca yürütülmesini resmen (en azından kâğıt üzerinde) engellemiş olmasıdır. 1572'de öldüğü Kefe'de malları sayılan yeniçeri Mehmed'in tüfeği erken tarihli

⁵⁶⁵ Mübahat Kütükoğlu, “1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, 1978, s. 68-69.

⁵⁶⁶ *1640 Taribli Narh Defteri*, s. 217-218.

örneklerden biridir. Mehmed'in eşyalarının dökümünü çıkaran Kefe kassamı Mustafa b. Abdullah, bu tüfeğin veznesi ve diğer alet edevatıyla beraber 2000 akçe değerinde olduğuna hükmetmişti⁵⁶⁷. 1590'lardan günümüze intikal eden örneklerde de bazı tüfek çeşitlerinin 3000 akçe gibi göz kamaştırıcı meblağlara çıkabildiği dikkat çekiyor. Buna göre, yukarıda ismini andığımız, vefatını takiben malları Bedesten'de satılan Mehmed Reis'in terekesinde yer alan bir tüfeğin 800, diğerinin 1000 akçeye alıcı bulduğu söylenebilir. Bununla beraber Mehmed Reis'in zer-nişanlı tüfeklerine 2100 ve 2300 akçe verenler çıkmıştı⁵⁶⁸. Bundan beş sene sonra, 1596'da, el-Hac Memi b. Abdullah'ın geride bıraktığı tüfeğe aletleriyle birlikte 1115 akçe takdir edildi⁵⁶⁹. 3000 akçe değerindeki Cezayir tüfeği merhum Yusuf b. Abdullah'a aitti⁵⁷⁰. Yusuf b. Abdullah'la aynı yıl vefat eden Süleyman b. Hayreddin cebeciler zümresine mensuptu. Belki de, bir vakitler bizzat ateşlediği tüfeği takımıyla beraber (ma'a raht) 431 akçe ediyordu⁵⁷¹. Buna rağmen tereke kaydı Süleyman'ın hemen peşinden gelen Mehmed b. Mehmed'in tüfeği yine takımıyla birlikte 2100 akçe değer biçilen bir silahtı⁵⁷². 1598'de Hasan Reis b. Abdullah'ın belki de iyice eskimiş tüfeği ise sadece 100 akçe ediyordu⁵⁷³.

Buna mukabil tüfeğin serbest piyasadaki fiyatı bundan çok daha yüksek olabiliyordu. 17. yüzyıl başlarında Kayseri'de tüfekler yedi ilâ on kuruş arasında fiyatlandırılırken⁵⁷⁴ 1636 yılında harc-ı âlem bir tüfek satın alabilmek için en az 10 kuruşu gözden çıkarmak gerekiyordu⁵⁷⁵. 1640 tarihli narh defterine göre, pazarda dört bir yanı altın ve gümüş süslemeli 4800 veya 2240 akçelik tüfekler bulunduğu gibi, kundaksız olmak kaydıyla tanesi 440 ila 700 akçeden beş karış

567 Serdal Soyuer, "16. Yüzyılda Kefe'de Bir Tüccar Yeniçeri: Abdullah oğlu Mehmed'in Geçim Mücadelesi", *Tarih Dergisi*, C LXXIV, S. 2, 2021, s. 83-120.

568 *Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*, s. 294-299 (Zilkade 999/Ağustos-Eylül 1591).

569 *Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, s. 64-65 (13 Rebiülahır 1005/4 Kasım 1596).

570 *Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, s. 143-144 (5 Zilkade 1005/20 Haziran 1597).

571 *Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, s. 183-184 (evahir-i Rebiülevvel 1006/1-10 Kasım 1597).

572 *Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, s. 186-188 (evail-i Rebiülahır 1006/11-20 Kasım 1597).

573 *Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, s. 310-311 (evail-i Zilkade 1006/5-14 Haziran 1598).

574 Jennings, "Firearms, Bandits, and Gun-Control", s. 344-345.

575 İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", s. 294, not. 27; M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkışyalık ve Halk Hareketleri*, Manisa Halkevi, Manisa 1944, s. 217.

demir namlularıyla tüfekler satılabiliyordu. Bu sonunculara ayrıca kundak almak gerekiyordu ki, aynı deftere göre, imal edildiği ağacın türüne göre kundakların fiyatı farklılık gösteriyordu. En pahalı kundak 400 akçeye gelirken gürgen ağacından 60 akçeye “harcı” kundaklar alabilmek de mümkündü⁵⁷⁶.

Görsel 39: 1582’de Şehzade Mehmed’in düğün şenliklerinde tüfek kundağı üreticileri. TSMK, Hazine, 1344, vr. 297a.

Birkezdahamaliyet hesaplama sıvemu harebe performansını değerlendirirken Osmanlı merkezî kurumlarının ordu için ihtiyaç duyulan silahları hangi fiyattan temin ettiklerine odaklanmamız gerekir. Piyasa fiyatları önemini korumaya devam etmektedir; kapıkulu ocaklarıyla alakası bulunmayan birçok savaşçının (büyük ihtimalle kimi kapıkulu neferlerinin de) menzilli silahını cebehane dışında bir yerden, bir silah imalatçısından satın aldığı aşîkârdır. 1622’de II. Osman’ın tahttan indirilip katledilmesine yol açan kargaşa vakitlerinde Sadrazam Dilaver Paşa’nın sarayını basmak isteyen askerlerin öncelikle *Sipâhîler çarşusını* basıp harp aletlerini yağmalamaları imparatorluk şehirlerindeki çarşıların askerî malzeme arzı sağlamakta önemli bir yer tuttuğunu teyit ediyor⁵⁷⁷ (Anadolu’nun bazı şehirlerinde günümüze yadigâr kalan Sipahi Çarşıları ismini bu işlevinden alıyor). Bununla birlikte bilhassa 16. yüzyılın son çeyreğinden önce, tüfeğin büyük ölçüde yeniçeri ortalarına mahsus olduğu vakitlerde, bu silahların devlet hazinesine parça başına kaç mal olduğunu tespit etmek önemlidir. Bu sayede

⁵⁷⁶ 1640 *Tarihli Narh Defteri*, s. 225-227.

⁵⁷⁷ Hüseyin Tugı, *Musibetnâme. Tablil-Metin ve İndeks*, haz. Şevki Nezihî Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 25-26.

aynı tarihlerde tüfeğin maliyet açısından yay karşısında bir avantaja sahip olup olmadığını söyleyebilmek mümkün hale gelir.

Osmanlı hazinesi, 1524-25'te satın alınan 1032 iyi kaliteli tüfeğin tanesine 23 akçe ödedi. Burada tüfekle kastedilen namlunun kendisiydi; aynı tarihte alınan kundakların her birine 20'şer akçe verildi. Şimdilik fitil ve maşa gibi ilave parçaları bir yana bıraksak bile, 16. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında cebehaneye giren bir tüfek çıplak haliyle en az 43 akçeye mal oluyordu. Bu arada sandal ağacından imal edilen daha ucuza (8 akçe) kundaklar da vardı⁵⁷⁸; ama bunların hangi tüfekler için saklandığını söylemek şu anki bilgilerimizle mümkün değil. 1517'de ise namlu fiyatını bilemesek de, cebehane adına 34 adet yeni tüfek kundağı imal eden kundakçılara ürünleri başına 25'şer akçe verildiğini biliyoruz⁵⁷⁹. Bununla birlikte kısa bir süre sonra, 1517-18'de, küçük tüfekler için yeni yapılan 700 kıta kundak çok daha pahalıya mal olmuştu. Cebehane bütçesinden bu kundakların 486'sına 45'er akçe verilirken 214 tanesine parça başına 40 akçe ödendi⁵⁸⁰. Aynı vakitlerde cebehane mahzenlerine giren çağa yaylarının ortalama 20 akçe ettiği düşünülürse, gerçekten de, en azından başlangıç itibarıyla tüfeğin yay karşısında maliyet avantajı bulunmuyordu. Cebehane-i amire, 16. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra tüfek kundaklarını daha ucuza mal etmenin bir yolunu bulmuşa benziyor. 1524-25'te cebehaneye getirilen, anlaşılan daha basit malzemeden imal edilmiş küçük tüfek kundaklarının her birine on ikişer akçe verilmişti. 1494 kabza kundak bu sayede sadece 17.928 akçeye satın alınabilmişti⁵⁸¹. Ertesi sene Mohaç seferi hengâmesinde cebehaneye çok sayıda tüfek kundağı daha getirildi. Bunların 2140 tanesi parça başına yine on iki akçeye alınırken 380'inin birim fiyatı on dört akçe olmuştu⁵⁸². Tüfenk-i hâs olarak kayıtlı iyi kalitede tüfeklere uygun görülen kundaklar elbette daha pahalıydı. Ertesi sene alınan 1031 kabza kaliteli tüfek kundağının tanesine 20 akçe ödendi⁵⁸³. 1554-55'te cebehaneye alınan 6100 adet kundak çok daha ucuza tedarik edilmişe benziyor. Bu tarihte kundak başına yalnızca dört akçe ödenmişti. Ne var ki, bu kundaklarla beraber cebehaneye giren 8877 tüfeğin 8002 adedinin fiyatı 34 akçe, geri kalan 875

⁵⁷⁸ BOA, MAD, 23321, s. 16-17.

⁵⁷⁹ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 15.

⁵⁸⁰ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 18: "Bahâ-yı kundakhâ-yı tüfenk-i küçük ki nev-sâhten şüd, 700 kıt'a, 30.430 akçe; 486 kıt'a fi 45 akçe, 21.870 akçe; 214 kıt'a fi 40 akçe, 8560 akçe."

⁵⁸¹ BOA, MAD, 23321, s. 5.

⁵⁸² BOA, MAD, 23321, s. 16.

⁵⁸³ BOA, MAD, 23321, s. 16.

tanesinin fiyatı 35 akçeydi. Cebehane-i amirede bu parçaların birleştirilmesinin ardından ortaya çıkan maliyet bir kere daha 40 akçe civarındaydı⁵⁸⁴. 1555-56'da Osmanlı cebehanesi 2498 tüfek daha satın aldı. Bunlara toplam 84.932 akçe ödenmişti; basit bir hesapla tüfeklerin tanesinin 34 akçeye geldiği görülebiliyor. Bu esnada alınan 2700 kıta tüfek kundağı ise 10.800 akçeye mal olmuştu. Hesap yine basitti; kundak başına bir kez daha dört akçe ödenmişti⁵⁸⁵. 1574-75'te cebehane-i amire adına miri tüfenkhane nazırı Ferruh Bey aracılığıyla satın alınan 2595 adet tüfeğin tanesine 75 akçe verildi. Büyük ihtimalle bu tüfekler için alınan kundakların fiyatları ise muhtelifti. Beş dirhemlik kurşun atan daha ağır namluların altına eklenecek 1910 kabza kundağın teki 8,5 akçe ederken dört dirhem kurşun atan kısa namluların kundakları 6,5 akçe ediyordu⁵⁸⁶. O halde, 1575 itibarıyla yeniçerilerin eline verilen standart piyade tüfeklerinin 80-85 akçeye mal olduğunu söyleyebiliriz. Cebehane-i amire, 1582-83'te, Osmanlı-Safevi harbinin devam ettiği günlerde tüfekçibaşı Mustafa Çelebi marifetiyle bir miktar daha tüfek namlusu tedarik etti. Toplam 2225 kabza namlunun büyük kısmı beş dirhemlik mermi atmak için dökülmüştü; yalnızca 142 namlunun dörder dirhem kurşun atması öngörülmüyordu. Namlular nispeten pahalıydı; hepsi birden hesaba vurulduğunda tanesine 70 kûsur akçe ödemek gerekmişti. Aynı paket içinde getirtilen 2500 kundağın tanesi 8 akçeye geliyordu⁵⁸⁷. 1580'ler itibarıyla tüfek fiyatının fazlaca değişmediğini, yine 80 akçe civarında olduğunu söyleyebiliriz.

17. yüzyıl Osmanlı silah imalatına dair bölük pörçük bilgiler, cebehane-i amire açısından 17. yüzyılda tüfek ve geleneksel yay üretimi arasındaki farkın kapanmadığını gösterir. 1621 Nisan'ında elinde fermanıyla Gelibolu'ya yollanan cebeci bölükbaşısı Cafer b. Abdülmennan, buradan temin ettiği 400 kabza yayın tanesine 120 akçe ödemişti⁵⁸⁸. 1640'larda Osmanlı hazinesi yay başına 120

584 Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 84-85: "Muhâsebe-i ihrâcât-ı cebehâne-i âmire ma'a bahâ-yı tüfenk, an gurre-i Muharrem sene 962 ilâ gâye-i Zilhicce sene-i minh (26 Kasım 1554-15 Kasım 1555)."

585 Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 61-62: "Be-cihet-i ihrâcât-ı cebehâne-i âmire an-gurre Muharrem 963 ilâ gâye-i Zilhicce 963 (16 Kasım 1555-3 Kasım 1556)."

586 BOA, MAD, 487, s. 66: "Be-cihet-i mühimmât-ı cebehâne-i âmire; İhrâcât-ı tüfenkhâne-i hâssa be-ma'rifet-i Ferruh Bey nâzır-ı kârkhâne-i mezbûr ki teslim şüd be-cebehâne-i âmire ber-müceb-i tezkirehâ-yı ser-cebeciyan."

587 BOA, MAD, 422, s. 160.

588 BOA, İE. Bahriye (BH), 1/21, 23 Cemaziyelevvel 1030/15 Nisan 1621; *Osmanlı Arşiv*

akçelik ödeme yapmaya devam ediyordu⁵⁸⁹. 1657'de Erdel seferi münasebetiyle cebehaneden çıkan 500 adet tatar yayının (Kırım Tatarlarının kullandığı uçbükümlü yaylardan mülhem, zemberekli yaylarla karıştırmamalı!) tanesi için 130, 300 kubur yayının tanesine 90 akçe harcama yapıldığı kayıtlı iken⁵⁹⁰, 1665 Ocak'ında yetkili Osmanlı makamlarına teslim edilen yayların tanesi 80 akçeye mal olmuştu⁵⁹¹. Keza birkaç gün sonra Uyvar garnizonu için hazırlanan yayların beherine 110'ar akçe harcanmıştı⁵⁹². Osmanlı devleti, tersane-i âmire ihtiyaçları için, 17. yüzyılın son on yılında fiyatlar birden iki misline katlanana değin bir yaya 120 akçe harcama yapmıştı⁵⁹³. 1660'larda Osmanlı devletinin cebehane-i âmireden dağıttığı tüfekler için yaptığı masraflar bu miktarın halen üzerindeydi. Bu tarihlerde hazinenin kundak başına yaptığı harcama 40 akçeye gelirken tüfek namlularına 60 akçenin üzerinde ödeme yapıyordu. Salt bu iki aksam alındığında toplam 100 akçelik birim fiyatı olduğu düşünülebilirse de, 17. yüzyıl itibarıyla Osmanlı neferlerinin düşmana doğrulttuğu tüfeklerin ateşleme mekanizması (silah-ı tüfenk/miquelet tertibatı?) için ilaveten 60 akçe vermek gerekiyordu⁵⁹⁴. Osmanlı hazinesi, bu haliyle, askerî amaçlarla aldığı yaylara 17. yüzyılda bile dikkate alınır derecede düşük bir ödeme yapıyordu.

a. Zor Bir Zanaat: Osmanlılarda Yay İmalatı

O halde, uçbükümlü katışık yayların üretim maliyetinden ötürü yerini daha ucuz bir silah çeşidine bıraktığını söylemek mümkün değildir. Osmanlı idaresi, bilakis, bir yandan geleneksel yaylar temin edip bunları sefer mühimmatı arasına yerleştirirken, daha pahalıya mal oldukları halde tüfek imalatını ısrarla sürdürüp geliştiriyordu. Aslına bakılırsa, esas sorun, para değil, yay üretiminin talep ettiği zaman maliyetiydi. Tek başına, uçbükümlü yayların aksamını yapıştırmak için kullanılan tutkalın kuruması için bile, en azından modern teknolojiler çağı

Belgelerinde Türk Okçuluğu, haz. Hasan Şahintürk vd., T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Okçular Vakfı, İstanbul 2021, s. 69.

⁵⁸⁹ BOA, MAD, 2475, s. 8 ve 212.

⁵⁹⁰ BOA, MAD, 4688, s. 150.

⁵⁹¹ BOA, MAD, 3279, s. 165.

⁵⁹² BOA, MAD, 2873, s. 56.

⁵⁹³ 17. yüzyılda tersane-i âmire için tedarik edilen ok ve yayların miktar ve fiyatları için bk. Bostan, *XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, s. 178-179.

⁵⁹⁴ BOA, MAD, 2873, s. 54, 3 Rebiülahır 1074/4 Kasım 1663, "silah-ı tüfenk, 60 akçe", "kundakhâ-yı tüfenk, 40 akçe"; s. 64, 29 Şaban 1074/27 Mart 1664, "silah-ı tüfenk, 60 akçe"; s. 65, 9 Ramazan 1074/5 Nisan 1664, "namlu-yı tüfenk, 62 akçe"

öncesinde aylarca beklemek gerekebiliyordu. Başka bir deyişle, geleneksel yay imalatı hayli uzun ve meşakkatli bir süreçti.

Crosby'nin tespitine göre, "Yayın gücü, okçunun yayın kiriş kordonuna bir ok yerleştirip çektiğinde, yayda (ve belki biraz da kirişte) biriken enerjide yatmaktadır. Yay ne kadar gerilirse, enerji de o kadar fazla olur, ama insan kasının yayı germe gücü fazlasıyla sınırlıdır. Yay imalatçıları bu sorunu aşmak için yayı kandırma yoluna gitmişlerdir"⁵⁹⁵. Bu nedenle, yayın serbest ve kurulu olduğu haller arasında gerginliği bakımından muazzam bir farklılık vardır. Uçbükümlü katışık yaylarda yay kolları kirişin takılacağı yönün tersine doğru kavis aldığından ağaçta muazzam bir potansiyel enerji birikir. Okun kirişten fırlamasıyla birlikte potansiyel enerji kinetik enerjiye dönüşerek hedefe ilerler. Yay sırtının maruz kaldığı baskıdan dolayı kırılıp yarılmaması için dış kısmın balık veya çağa tutkalı olarak bilinen organik tutkal yoluyla birleştirilen hayvan sinirleriyle ve karın kısmının dirençli boynuzlarla kaplanması gibi yöntemler kullanmak mecburidir⁵⁹⁶. Yayı Yusuf Beşe'ye ait 1705 tarihli tereke defteri, bu tarihte aynı yay yapım tekniklerinin kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir. Yusuf Beşe vefat ettiğinde ardında on iki kıyyelik balık tutkalı ve dövülerek akışkan jel haline getirilmiş, kullanıma hazır 61 akçelik balık tutkalı bırakmıştı⁵⁹⁷.

Türk yay ustaları, yayın çekirdek/gövde kısmı için en uygun ağacın Tatar akçağacı olduğunu düşünüyorlardı. Gerektiğinde ova akçağacı ve elma ağacı da başvuru malzemeler arasındaydı. Yay imalatı, ilk aşamadan, başka bir ifadeyle, yayın iskeleti için ağaç tedarikinden itibaren doğaya son derece bağımlıydı. Yay üreticileri süreci yönetebilmek adına ağaç dikimi ve kesimine bizzat gidiyorlardı. Gölge ve sulak yerlerde yetiştirilen ağaçlar tercih ediliyor; kesimler ağaçların suyunun çekildiği sonbahar mevsiminde yapılıyordu. Mustafa Kani Efendi'nin 19. yüzyılda verdiği malumata göre, imalathaneye getirilen parçalar, yay tezgâhında istenilen biçim verildikten sonra sıcak ve rutubsiz bir ortamda bir seneye yakın kurumaya bırakılıyorlardı (bu süre, Osmanlı okçuluğunun bir beyzade sporuna dönüştüğü muahhar asırların beklentilerini ifade ediyor olabilir; ama ağaç parçalarının kurutulma işleminin her halükarda aylar aldığı muhakkaktır)⁵⁹⁸.

⁵⁹⁵ Crosby, *Ateş Etmek*, s. 70.

⁵⁹⁶ Yay imalatı ve bu silahların etkinlik derecesi hakkında bk. Crosby, *Ateş Etmek*, s. 67-76. Ünsal Yücel, bir Türk yayı imal etmek için gösterilmesi gereken titizlik ve sabrı, yayın üretim safhalarını tek tek ele alarak izah eder (*Türk Okçuluğu*, s. 246-251).

⁵⁹⁷ Şinasi Acar-Murat Özveri, "Yayı Yusuf Beşe Terekesinin Düşündürdükleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C IX, S. 1-2, 2007-2008, s. 119-136.

⁵⁹⁸ Yücel, *Türk Okçuluğu*, s. 246.

Şekil verilmiş yayın sırt kısmını kaplamak için manda ve öküz boynuzu en rağbet edilen doğal ürünlerdendi. Osmanlı yaycıları, Aydın, Kütahya, Menemen ve Mısır'dan getirtilen manda boynuzlarının yay üretimi için en uygun malzemeler olduğunu düşünüyorlardı⁵⁹⁹. Osmanlı yay ustaları, bilindiği kadarıyla boynuzun tutkalanmasında öküz tendonlarından elde edilen çağa tutkalını kullanıyorlar; ihtiyaç halinde bunun yerine paça tutkalıyla yetiniyorlardı. Bu işlem esnasında parçalar ısıtılıyor; eritilmiş tutkal defalarca tatbik edilirken parçalar kelepçelenerek bir arada tutuluyordu. En nihayetinde, gövdeye uygulanan sinir ve tutkalın toplam ağırlığı yay kütlesinin üçte birine denk geliyordu. Yay imalatı, gerçekten de, o denli nazlı olabilirdi ki, bazı hallerde, mesela Suriye'de tutkalın doğru zamanda jelleşebilmesi için baharın serinliği beklenir; işlem ancak o zamanlarda yapılabilirdi. Sinir kaplı yüzeyin nemden etkilenerek bozulmaması için bu kısımlar kayın ağacı kabuğu gibi rutubete karşı koruyucu maddelerle kaplanırdı. Okçuluk risalelerinde *toz* namıyla bilinen bu madde az bulunan, kıymetli bir ticarî metaydı. 1505 başında Enderun hazinesinde 628 yay, bir zemberek, bir demir yay, 55 kubur ok ve yirmi yay kirişiyle birlikte muhafaza edildiği görülen sekiz top yay tozu muhtemelen bu amaca hizmet ediyordu⁶⁰⁰. Bütün bu işlemlerin ardından yayın tamamen kuruması için en az altı ay beklemek gerekecektir. Bir yay üstadı, bundan sonra eline aldığı yayı ıstarak ve ince ayarlamalar yaparak nihaî ve kusursuz dengesine ulaştırmaya çalışır. Bu, inatçı yaylarda haftalarca sürebilecek bir işlemdir. Bir savaşçının eline teslim etmeden önce birkaç gün mahfazalar içinde ve güneş altında tımarlanan yaylar en sonunda kullanıma hazırdır⁶⁰¹. Hammaddelerin tedariki aşamasından başladığında bir yayın üretimi, nereden bakılsa, bir seneyi aşkın titiz ve sabırlı bir uğraşa tekabül ediyordu.

Osmanlılardan günümüze kalan kayıtlar yay imalatının uzun zamana yayılan meşakkatli bir uğraş olduğunu teyit ediyor. Örneğin, 1467-68'de Braniçeva'da (Sırbistan) meskûn yaycılar cemaatinden Radivoy ve Radovan hazineden aldıkları ulufe karşılığında senede yalnızca on adet yay teslim etmekle yükümlüydüler.

⁵⁹⁹ Kâtip Abdullah Efendi, *Kavaidür-Remy. Ok Atıcılığının Kuralları*, haz. İlhan Uçar, Mucize Yayınları, Ankara 2013, s. 32; Şükrü Seçkin Anık, "Osmanlı Kompozit Yaylarının İmali ve Âmilleri", *Nişangâh-ı İstanbul*, ed. Ahmet Uçar, Gürsoy Grup Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 315.

⁶⁰⁰ BOA, TSMA.d., 10026, vr. 8a, 10 Şaban 910/16 Ocak 1505; Yücel, *Türk Okçuluğu*, s. 249-250. Ayrıca bk. s. 266-267.

⁶⁰¹ Karpowicz, *Osmanlı Türk Yayları*, s. 76-167.

Bunun yanında yayların tamiratından da sorumlu tutulmuşlardı⁶⁰². Buna benzer bir hizmeti yerine getiren Fener (Yunanistan) kalesi imamı Yakup Fakih'ti. Görünüşe göre, Yakup, dini ilimlerin yanı sıra ilm-i remyden de bir parça anlıyordu. 15. yüzyılın ortasında kendisine ihsan edilen tımar geliri karşılığında imamlıkla beraber Fener kalesinin ihtiyaç duyduğu okçuluk ve yaycılık hizmetini yerine getirmesi bekleniyordu⁶⁰³. 1530'da Kesriye (Yunanistan) kalesinin Müslüman ahalisinden iki kişi, ispençe ve öşür başta olmak üzere örfi vergilerden muaf tutulma karşılığında kaleye ok ve yay teslim edeceklerdi. Sayı yine yüksek değildi: senede dört yay ve yirmi ok⁶⁰⁴. Aynı tarihte Gördek'te yaşayan yörük cemaatinden on bir hane, imal ettikleri yaylar sayesinde uzun yıllardır devlete verdiklerinden avarız türü vergilerden muaf tutulmuşlardı. On bir hanenin elbirliğiyle yıl boyunca üretip teslim ettiği yay sayısı on ikiye⁶⁰⁵. Menemen yörüklerinden Yaycı Bedir namıyla bilinen cemaat de Osmanlı yetkililerine avarız karşılığı senede sekizer yay teslim ediyordu; bu mükellefiyetin 18. yüzyılın ilk yarısında bile devam ettiği biliniyor⁶⁰⁶. 1530 genel sayımlarından bize kadar gelen kayıtların bir diğerinde, Narda (Yunanistan) kalesine hizmet sunan bir derbentçi köyünün aşağı yukarı aynı halde olduğu görülüyor. 36 hanelik nüfusa sahip olan köy, Narda kalesine her sene on beş kabza yayla beraber 1500 ok teslim ediyordu⁶⁰⁷. 1561'de Atina kalesinde yaycılık ve okçuluk hizmetine talip olan Salih, deruhte etmeye niyetlendiği işin şartlarına dair makul bir öngörüye sahip gibidir. Salih, bundan evvel Eğriboz kalesi muhafızlarından biriydi; Atina kalesinde günlük dört akçelik bir gedige başvuruyordu. Bu gedigin kendisine tahsis edilmesi halinde kaleye senede bir-iki yay ve 100 ok vermeyi taahhüt ediyordu⁶⁰⁸.

Yay imal etmek kolay değildi; başlanılan işin bittiğini görmek için sabırlı olmak gerekiyordu. Dahası, bin bir zahmetle, çeşitli teknik ameliyelerle şekillendirilen yayı, ok atabilir bir silaha dönüştürebilmek için ilave bazı

602 Halil İnalçık, Evgeni Radushev, Uğur Altuğ, *Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna Boyunda Osmanlı Düzeni. Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tahrir Defterleri*, Research Centre for Humanities, Budapest 2018, s. 347.

603 *Hicri 859 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Trhala I*, neşr. Melek Delilbaşı-Muzaffer Arıkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 267.

604 *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri*, s. 164.

605 *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s. 361.

606 Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 12, not. 45.

607 *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet -i Rûm-İli*, s. 287.

608 BOA, MD, 4, 179/1870, 12 Cemaziyelevvel 968/29 Ocak 1561.

parçalara ihtiyaç vardı. Burada bunların kapsamlı bir incelemesini yapabilecek durumda olmadığımı itiraf etmeliyim. Yine de, maliyet hesaplamasının hakkını vermek, en azından zihinde gerçeğe daha yakın bir imge oluşturabilmek adına kırış masraflarına burada değinmek gerektiğini düşünüyorum.

Kırış, kastırılmış yayın iki ucuna gerdirilerek takılan ve yay gövdesinde biriken enerjiyi emip oka aktaran sicime verilen addır. Çile namıyla şöhret bulmuş Osmanlı yay kırışlerinin çok katlı ibrişimden üretildiği yazılagelmıştır. Saraydan ve yahut ekâbir kapılarından gelen siparişlerin kalınca bükülmüş ipekten elde edilen ibrişimden hazırlandığına şüphe yoktur. Ne var ki, bunlar, kitap boyunca okuyucuyu canından bezdirecek sıklıkla tekrarladığım üzere, en pahalı kırış çeşitlerindendir. Binlerce okçunun bir arada seferber edildiği askerî harekâtlar için ne derece uygun oldukları tartışma götürür. Ömrü hayatında “es-silahî” nisbesiyle bilinen Hızır Çelebi b. Hacı Seferşah 1554’te vefat ettiğinde geriye bıraktığı ibrişim kırışi dört akçe ediyordu⁶⁰⁹. 16. yüzyıl ortasında dört akçelik kırış maliyeti ciddiye alınması gereken bir meblağı temsil etmektedir. Kırış, kullanıma bağlı olarak belirli aralıklarla değiştirilip yenilenmesi gereken bir parça olduğundan bir savaşçının heybesinde birden fazla kırışi olması beklenir.

Buna karşın Osmanlı tirkeş/savaş yaylarına takılan kırışler daha ucuz malzemeden imal ediliyorlardı. 1505 tarihli Enderun hazine defterine göre, o esnada sarayda mahfuz yirmi adet yay kırışinden sadece üçü ibrişimden imal edilmişti. Kalan on yedi tanesinin hangi malzemeden üretildiği yazılmamış olsa da, bir arada bir çuvalın içinde saklandıkları belirtiliyordu⁶¹⁰. Kırış imalatçılarının (birçok örnekte bunların yaycı ve okçu zanaatkârlarıyla aynı kişiler olması yüksek ihtimal görünüyor) en yağlı müşterisinin bile ibrişim kırışlerden kısıtlı miktarda aldığı düşünülürse, daha yaygın kullanıma sahip savaş yaylarının başka şekillerde elde edilmiş kırışlerle donatıldıklarını kabul etmek yerinde olur. Pierre Belon, örneğin, 1540’ların ikinci yarısında, akşam vakti elinde sepetiyle kasapları dolaşıp günün alışverişinden artakalan bağırsakları toplayan kişiler görmüştü. Osmanlı esnafının bunlardan birçok telin yanı sıra yay kırışi imal ettiğini yazıyordu⁶¹¹.

609 Barkan, “Edirne Askerî Kassamı”, s. 125-126, 19 Zilkade 961/8 Kasım 1554.

610 TSMA d., 10026, vr. 8a, 10 Şaban 910/16 Ocak 1505.

611 *Pierre Belon Seyahatnamesi*, s. 202.

Görsel 40: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde yay kırışi üreticileri. TSMK, Hazine, 1344, vr. 321a.

Osmanlı ordusu yay ve okları savaş aracı olarak kullanmaya devam ettiği sürece kırışler bir masraf kalemi olarak varlığını sürdürdü. Birçok örnekte ibrişim olmayan, daha basit ve sade, dolayısıyla daha ucuza mal olan kırışler kullanıldı. Ne de olsa, envanterde mevcut savaş yaylarından çok daha fazla sayıda kırışin hazır tutulması gerekiyordu. Bojidar, mesela, 15. yüzyıl ortasında Vidin kalesine 528 akçelik tımarı karşılığında tek başına senede 800 kırış teslim etmekle mükellefti⁶¹². Osmanlı hazinesi açısından maliyeti düşürme zorunluluğu açıktı. Bu bağlamda cebehane-i amirenin, 1592'de Hüdavendigâr'ın terekesinde çıkan iki akçelik⁶¹³ (bu fiyatın 1585 tağışı sonrasına ait olduğuna dikkat ediniz) kırış çeşitlerine yöneldiğini iddia etmek mümkündür. Bununla birlikte hazinenin 1511-12'de cebehane harcaması olarak kırış üstadı Ramazan'a 11.000 akçelik ödeme yaptığından eminiz. Zihger Ramazan, bu tarihte cebehane-i amireye onar tanesi yedi akçeye mal olan toplam 15.710 kırış teslim etmişti⁶¹⁴. Bundan birkaç yıl sonra Osmanlı cebehanesi, biraz daha düşük maliyetten, on tanesi beş buçukar akçeye gelecek şekilde 22.900 yay kırışi daha aldı⁶¹⁵. 1525-26'ta çağa yayları için satın alınan kırışlerin destesi de aynı fiyata, 5,5 akçeye gelmişti. Miri Çelebi'nin cebehane emniyeti sırasında bu vesileyle alınan 2291 deste

⁶¹² Kayapınar, "Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde Vidin", s. 102-103 (1466 tarihli bir kayıt).

⁶¹³ *İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999 – 1000 / 1590 – 1591)*, haz. Rifat Günelan, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. s. 624-625, 5 Safer 1001/11 Kasım 1592.

⁶¹⁴ BOA, KK, 7413, s. 33.

⁶¹⁵ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 7.

kiriş 12.601 akçe verildi. Aynı muhasebe yılı içinde ipek cinsinden yalnızca 100 dirhemlik giriş alınmıştı; bunların da çağa yaylarıyla beraber özel/hâss yaylar için olduğu hassaten belirtilmişti⁶¹⁶. Osmanlı ordusuna kısa süre içinde on binlerce yay girişi satın alınması, bilhassa seferlerle dolu yıllarda giriş ihtiyacının ne denli yüksek olabileceğini göstermektedir. Bunun doğal sonucu olarak maliyeti düşürme çabası ise, Osmanlı neferlerine cebehaneden dağıtılan girişlerin çok büyük ihtimalle hayvan sinirlerinden imal edilmiş olmasına yol açıyordu. 1554-55'te alınan girişlerin tanesi ise yaklaşık bir buçuk akçe ediyordu. Bu tarihte 550 yay girişi temin eden cebehane-i amire bunlara 750 akçe ödemişti⁶¹⁷. Yaklaşık otuz sene sonra, 1582-83'te satın alınan 110 deste girişin hazineye maliyeti 883 akçeydi. Bu hesapla giriş fiyatlarının 0,8 akçe civarına (bununla birlikte belki de giriş kalitesinin) düştüğü söylenebilir⁶¹⁸.

Kanımcı burada bir meselenin daha üzerine gidilmelidir: Osmanlı yay üretiminde saraydan maaş alan kemangerân/yaycı ustaları ve cebeciler cemaatinin rolü. Cebehane-i amirede üretildiğini bildiğimiz bazı kurmalı zemberek yaylar istisna tutulursa, elimizdeki kayıtlarda ne cebeciler cemaatinden ne de kemangerler arasından (artık ansiklopedik bilgi haline dönüşmüş genel kanaatin aksine) Osmanlı silah mahzenlerine büyük miktarlarda yay teslim edildiğini gösteren bir işaret yoktur. 16. yüzyılda özellikle cebeciler ocağı hakkında bildiklerimiz epeyce sınırlı olduğundan elbette bir ihtiyat şerhi düşmekte yarar var. Bununla birlikte şahsen edindiğim intiba, cebehane-i amirenin aslen düzenleyici bir kurum olarak faaliyet göstererek Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu envai çeşit savaş araç gerecini siparişler yoluyla temin edip bakımını sağladığı yönündedir. Silahların dökümünün çıkarılıp saklanması yine bu kurumun mesuliyetinde görünüyor. Keza satın alınan araç gerecin cebehaneye aksamalar halinde getirildiği düşünülürse, örneğin yay ve girişlerin, tüfek namlusu, kundağı ve fitillerin ayrı kişi ve yerlerden temin edilmesi vs., silahlara nihaî formunun verilmesi cebehanede gerçekleştiriliyor olmalıdır. Bu arada cebeciler arasından vazifelendirilen kimi görevliler, imparatorluğun farklı köşelerinde Osmanlı devleti adına üretilen silahların standartlarını belirleyip kalite kontrollerini temin ediyorlardı. Böylece cebehane mahzenlerine girdikten sonra ihtiyaç halinde dağıtılan silahlar, daha üretim aşamasında taşraya yollanan cebecilerin yanlarında getirdiği

⁶¹⁶ BOA, MAD, 23321, s. 16.

⁶¹⁷ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı", s. 84-85.

⁶¹⁸ BOA, MAD, 422, s. 160.

numunelere uygun olarak işleniyordu. Bunu, kitabın ilerleyen sayfalarında, bilhassa cebehane adına ok ve tüfek kundağı tedarikinin izah edildiği yerlerde örnekleriyle göstermek mümkün olacaktır. Cebehane-i amire, bu haliyle, en azından 16. yüzyılda üreticiden ziyade siparişlerle silah alıp depolayan, bunların gerekli yerlere aktarılmasından önce silahların işler vaziyette kalmasını temin eden, envantere kayıtlı silahların onarımını yapan bir kurum işlevi görüyordu.

Cebehane-i amire, bu haliyle, piyasadan özel sözleşmeler yoluyla mal toplayan tedarikçi bir kurumdu. Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu savaş araç gereçlerini, araya avarız türü vergilerin girdiği bir parça karmaşık bir ilişki modeliyle üretici reayadan temin ediyor; vergi muafiyeti ve ölçek ekonomisinin verdiği avantajla (merkezî kurumların siparişleri neredeyse istisnasız her sene binlerce eşyayı kapsayan uzun süreli taleplere denk düşüyordu) serbest piyasa koşullarının dayattığı fiyatlardan korunabiliyordu. Bu, Osmanlı sarayının tüfek namlusu ve top üretimini merkezî kurumlar aracılığıyla doğrudan üstlenmesini, buna karşın ok-yay, tüfek kundağı, fitil başta olmak üzere sayısız harp aletini taşradan toplamasını açıklıyor. Osmanlı yetkilileri, standartlarını belirleyip denetlemek kaydıyla geleneksel silahların imalatını uzun asırlara dayanan tecrübelerine istinaden yerel üreticilere bırakabiliyor; aynı şeyi ateşli silah imalatında yapamıyordu. Top üreticisi (erken tarihli tahrir defterlerine bakılırsa) bir elin parmaklarını geçmiyordu; devlet kurumları bu sahada bizzat önyak olup sorumluluk üstlenmeliydi. Keza 16. yüzyıl başlarında, ilerleyen bölümlerde uzun uzadıya anlatılacağı gibi, Osmanlı sarayı, tüfek namlusu üretiminde bir standart tutturmaya çalışıyordu ve bu amaçla imparatorluk sathındaki bütün bilgi birikimini tek elde toplamak akılcıydı. Bu durum, Osmanlıların, toplarını büyük ölçüde piyasadan temin eden Avrupalı devletlerin aksine, hangi saiklerle en erken tarihli topçu ocaklarından birini kurabildiklerini de izah ediyor.

Görsel 41: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde yaycı esnafı. TSMK, Hazine, 1344, vr. 149a.

Bu arada aralarında meşhur yay ustaları olduğunu bildiğimiz (ehl-i hiref içinde) kemangerân cemaati de öncelikle sarayın özel ihtiyaçlarını karşılamak için çalışıyordu. Çoğunlukla saray hazinesinde arz-ı endam eden münakkaş ve musanna, yani ince bir işçilik ve kıymetli ziynetlerle süslenmiş yüksek kaliteli yaylar bunların eseri idi. Bu silahların sahiplerinin elinde sefer-i hümayunlara katıldığı açık olmakla birlikte kapıkulu neferlerine dağıtılan yaylardan bariz şekilde farklı olduklarını düşünmek yerinde olur. Aynı ehl-i hiref üstatları, (konuyu dağıtmamak adına burada örneklerini vermeyi lüzumlu görmüyorum) herhalde hünerlerini yansıttıkları yayları birer ikişer saraya sunarak karşılığında bahşiş ve inamlar alıyorlardı. Kaldı ki, ehl-i hiref cemaatleri içinde yer alan yay ustalarının sayısı, ne 16. ne de 17. yüzyılda Osmanlı muharip kıtalarının gereksinim duyduğu miktarda silahı üretebilmek için yeterli değildi.

1500'lerin başında yaycılar cemaatinde (mesleği öğrenerek ustalarından el almaya çalışan) şakirtleriyle beraber 44 kişi vardı. Devlet hazinesinden bunlara aylık 3039 akçe olmak üzere senede 89.232 akçe maaş ödeniyordu⁶¹⁹. 1526'da Enderun hazinesinden sorumlu Davud Ağa'nın yaptığı teftişte kemangerlerin sayısı önemli ölçüde düşmüş görünüyor. Bu sene itibarıyla isimlerinin yanına

⁶¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XV, S. 1-4, 1953, s. 309. Barkan'ın bütçe eklerinde tarihsiz olarak yayımladığı müşahere-horan listesi, Murat Uluskan tarafından 1501-1505 aralığına tarihlenmiştir ("Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar", *Belleten*, C LXXV, S. 304, Aralık 2021, s. 857).

iliştirilen nisbelerden çoğunun devşirme olduğu anlaşılan 18 usta ve 5 şakirt hizmete devam ediyordu⁶²⁰. 16. yüzyıl boyunca ehl-i hiref arasında sayılan yaycılar cemaatinin nüfusu aşağı yukarı hareket etmeyi sürdürdü. 1545'te 23 usta ve 15 şakirtten oluşan cemaat⁶²¹, 1557-58'de 20 kişiye inerken⁶²², 1564'te gerçekleştirilen yoklamada ölü ve yahut faal hizmette (müteveffa ve zinde) olmalarına göre tasnif edildiklerinde 17 kişinin görev başında olduğu tespit edilmişti⁶²³. Yüzyıl sonunda, 1595-1601 yılları arasında ise, Osmanlı sarayı için çalışan kemangerlerin sayısı 44-45 arasında gidip geldi⁶²⁴.

Tablo IV: Ehl-i Hiref Defterlerine Göre Kemangerân/Yaycı Cemaati Mevcudu

Tarih	Usta	Şakird	Toplam
1510-15	–	–	44
1526	18	5	23
1545	23	15	38
1557-58	–	–	20
1564	–	–	17
1595	–	–	45
1601	–	–	44

Yukarıda sıralanan yay ustası rakamlarının, hele ki, gün geçtikçe kalabalıklaşan Osmanlı merkez ordusunun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu aşîkârdır. Daha ziyade, saray halkı ve saray adına istihdam edilen bazı kişilerin yaylarını üretip teslim ettikleri düşünülebilir. Büyük ihtimalle 1520'lerin sonuna ait bir defterde, on beş kemangerin saraya adam başı onar yay teslim ettikleri görülüyor. Yay başına 60 akçe ödenmiş; saraya giren 150 yayın toplam masrafı 9000 akçeyi bulmuştu⁶²⁵. Ne var ki, bu teslimat, yay

⁶²⁰ BOA, TSMA.d., 9706/1, vr. 12b-13b; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Sarayı’nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri”, *Belgeler*, C XI, S. 15, Ocak 1981, s. 46-47.

⁶²¹ Bahattin Yaman, “1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları”, *Belleten*, C LXXII, S. 264, Ağustos 2008, s. 516-517.

⁶²² BOA, TSMA.d., 9612, vr. 4b-5a.

⁶²³ BOA, TSMA.d., 808, vr. 7b.

⁶²⁴ Sakine Akcan Ekici, *Ehl-i Hiref-i Hassâ Sanatkârları. III. Mehmed Dönemi (1596-1601)*, Lale Yayıncılık, İstanbul 2022, s. 58, 93-94, 130-131.

⁶²⁵ BOA, KK, 7097, s. 54.

üretimine dair bildiklerimiz esas alınır, her sene tekrarlanabilecek cinsten değildi (şayet yay ustaları kendi el emekleri yanında başka üreticilere siparişler havale etmiyorlarsa). Kaldı ki, bu vakitlerde standart savaş yayı kabul edilen çağa yaylarının tanesi 20 akçe ediyordu; yaycı ustaların bu örnekte saraya teslim ettiği silahlar bu meblağın üç katıydı (belki de doğrudan sultanın muhafız alayı mesabesindeki solak neferleri için düşünülmüşlerdi). Osmanlı sarayınca beslenen kemangerlerin bir yolunu bulup aynı sene içinde onar yay çattığını varsaysak bile, örneğin, Osmanlı yetkililerinin Mohaç seferine çıkmadan önce satın alıp getirttikleri 5196 yayı kapsayan bir ihtiyaç paketinin altından kalkabilmek için yüzlerce yay üstadının aynı anda işbaşı yapması gerekeceği tartışmasızdı. Oysaki mevcut maaş defterleri, 16-17. yüzyıllar boyunca kemangerân cemaatinin sayısında ciddiye alınır bir artışın yaşanmadığını zaten gösteriyor. Bununla birlikte aynı yay ustaları ve şakirtleri, kapıkulu ocağının yay ihtiyacını karşılamak olmasa da, askerî açıdan yine de son derece önemli bir işlev görüyorlardı. Bunların büyük ihtimalle Osmanlı silah envanterine alınan yayların ve yay aksamalarının evsafını denetlediklerine önceden değinmiştim. Yay ustaları, üretim sürecinden itibaren, ağacın kesilmesinden tutkallanmış parçaların kurutulmasına kadar baştan aşağı doğaya bağımlı geleneksel menzilli silahların tabiat ananın kaprislerinden korunmasını, gevşeyen parçaların sıkılaştırılmasını, battal hale gelen yayların yeniden kullanılır hale gelmesini sağlıyorlardı. Burada da öncelik sarayın ihtiyaçları gibi görünmekle beraber kemanger usta ve şakirtlerinin sefer ordularına katıldıklarını veya kalelerdeki silahların onarımına yollandıklarını biliyoruz.

1490'lar sonu-1500'ler başında Balyabadra kalesinde bir hayli tamire muhtaç silah olduğu payitahta bildirildiğinde böyle yapılmıştı. Kale cephaneliğinde yürütülen sayım çalışmasına göre, Balyabadra'da o an itibarıyla kullanıma hazır (sahih) elli kabza yay vardı. Bununla birlikte kalede mevcut 120 yayın acilen tamir edilmesi gerekiyordu (meremmete muhtâc); tamirlik yayların kirişi de yoktu. Osmanlı sarayı, yayların onarılacak meselenin halledilmesi için bir yaycı gönderilmesini emretti⁶²⁶. 1521 Belgrad ve 1522 Rodos seferlerine katılan ehl-i hiref ustaları arasında sırasıyla iki ve bir kemanger yer almıştı⁶²⁷. Keza 1626 baharında kemangerân cemaatinden

⁶²⁶ BOA, MAD, 15334, s. 532. Bu kayıttan beni haberdar eden meslektaşım Göksel Baş'a teşekkür ederim.

⁶²⁷ BOA, TSMA.d., 5639, s. 1, 10 Cemazıyelevvel 927/18 Nisan 1521; s. 3, 21 Receb 928/16 Haziran 1522.

yirmi beş kişi sefer hizmetiyle başkentten yollanmıştı. Bunların ertesi ulufe takviminde geri dönmüş oldukları görülüyor; lakin orduda kalan Amasyalı Ali b. İbrahim'in sefer hizmeti boyunca otağına getirilen verimsiz, bozuk, sakat yayları en azından sefer müddetince işleyecek hale getirdiğini hayal etmek zor değil⁶²⁸. Aynı saptamanın orducu esnafı sıfatıyla sefere celp edilen yaycılar için de geçerli olduğunu düşünüyorum. 1578'de İran cephesinin açılmasıyla Rumeli beylerbeyinden diğer orducu esnafı arasında bir de yaycı göndermesi talep edilmişti⁶²⁹. 1581'de bu kez ordu için teğeltici ve kılıççı ustalarıyla beraber bir yaycı göndermekle görevlendirilen Bursa kadısı oldu⁶³⁰. 1587'de Ferhad Paşa meşhur şark seferine çıkarken Filibe, Sofya, Üsküp, Tatarpazarı ve Köstendil kadılarından birer yay ustası hazır edip yollamaları istendi⁶³¹. Bu yaycı esnafının ordu pazarında acil ihtiyaç sahiplerine satmak üzere dükkânlarından yanlarına bir miktar yay alması pekâlâ mümkündür; ama gene de, esas müşterilerin çeşitli gerekçelerle yayının performansından memnuniyetsizlik duyan ordu neferleri olacağını zannediyorum.

Hâsıl-ı kelam, 16. yüzyılda (elbette çok daha erken tarihlerden beri) uçbükümlü katışık yay üretiminin talep ettiği zaman, üretim miktarları, imalata karışan kişilerin niteliği, cebehane-i amirenin satın alıp getirttiği yayların sayısı vs. gibi etkenler bir arada ele alındığında, Osmanlı geleneksel yay üretiminin erken modern dönem savaşlarının *hızına* ve *sürekliliğine* yetişebilecek seri üretimi karşılamaktan uzak kalacağına inanıyorum.

b. Yoksa Bir Alay Fukarâ Varub Akçe ile Nice Ok Atsunlar?: Osmanlılarda Ok İmalatı ve Ok Fiyatları

Osmanlı devletinin 1570'ten sonra giriştiği askerî hareketliliğin hızına yetişmekte zorlanan başka bir şey de, geleneksel yay imalatıyla doğrudan bağlantılı olarak ok yapımıydı. Yayların bizatihi kendisi tüfeklerden pahalı değildi; ancak kırışe geçirilen oklar, yani bu silahların mermileri, tüfek namlusundan çıkan (Osmanlıların deyimiyle) fındık tanelerinden çok daha maliyetliydi. Bu, okçu yetiştirmenin meşakkati ve tüfeklerin kısa menzillerde

⁶²⁸ Fatih Özdemir, 1027 H. / 1617-1618 M. ve 1035 H. / 1625-1626 M. *Tarihli Ehl-i Hiref Defterlerine Göre Osmanlı Saray Sanatkârları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2017, s. 21-22.

⁶²⁹ BOA, MD, 35, 236/590, 16 Receb 986/18 Eylül 1578.

⁶³⁰ BOA, MD, 44, 23/50, 28 Safer 989/3 Nisan 1581.

⁶³¹ BOA, MD, 63, 4/5, 6 Cemaziyelevvel 995/14 Nisan 1587.

tahrip gücü gibi etkenlerle birlikte uzun vadede geleneksel menzilli silahların sonunu getiren yapısal bir zaafa yol açıyordu.

15-16. yüzyıllarda ok yapımında tercih edilen malzeme türündeki değişiklik bile, yüklü miktarlarda ok imal etmenin yol açtığı malî baskının alametidir. Osmanlı okçuluğuna dair erken tarihli telif-tercüme risalelerde, 15. yüzyıl itibarıyla okların mevsim şartlarına göre kayın, söğüt ve bunlara benzer esnek ağaçlardan yapılmasının evla olduğu yazılır. Yine de, aynı metinlere göre, okçulukla ilgilenen herkesin hemfikir olduğu üzere okun en iyisi kamıştan elde ediliyordu. Çam ağacından elde edilen oklar eskiden beri biliniyordu; ama bunlar kalite bakımından diğerlerinden aşağıda kabul ediliyordu⁶³². Bu bakımdan 16. yüzyılda Ramazan bayramı vesilesiyle ehl-i hirefin Sultan Süleyman'a takdim ettiği hediyeler arasında kıymetli kamış okların bulunması şaşırtıcı değildir. Buna göre, sultanın bayramını tebrik eden okçubaşı ve okçu ustalarından Mustafa, Hüseyin ve Hasan, hepsi birer tutam kamış kesme oku saraya sunmuşlardı⁶³³.

Ne var ki, kamış oklar, 16. yüzyılın ilk yarısında ömürlük uğraşları giriş çekip ok atmak olan namdar kemankeşler için bile lüks tüketim malzemesi arasına girmişti. Bu tarihten itibaren (büyük ihtimalle askerî amaçlarla daha öncesinden) Osmanlılar büyük oranda çam ağacından yapılma oklar tercih ettiler. 17. yüzyıl başında diğer ok çeşitlerinden bahsetmeden ağaç oklar arasında en iyisinin çam ağacından yapılanlar olduğunu yazan *Tuhfetül-mülük* yazarı durumu kabullenmiş görünüyor⁶³⁴. Çağının Osmanlı okçuluk literatürü, kamış okların ortadan kaybolmasını Sultan Süleyman saltanatının başlarına tarihler. Kemankeş Mustafa Efendi'nin 17. yüzyıl sonlarında yazdığına bakılırsa, kamış oklardan çam oklarına geçişi sağlayan devrinin en meşhur atıcısı Miralem Ahmed Ağa olmuştu; gerekçe tabii ki kamış okların niteliksizliği değildi, mesele tamamen ok fiyatlarıyla ilgiliydi⁶³⁵.

632 *Münyetül-Guzât*, haz. Mustafa Uğurlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1987, s. 115: "... kamışdın kılurlar takı kasab fârsî-din kılurlar takı söğüt ağaçdın kılurlar munga ohşar yingil yumşak ağaçdın kılurlar ..."; *Umdetül-Mütenâzilin*, s. 79.

633 BOA, TSMA.d., 6503, s. 1-2; Uzunçarşılı, "Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", s. 65-66 (tarihleme Uzunçarşılı'ya aittir).

634 *Tuhfetül-Mülük ve's-Selâtin*, vr. 195a.

635 *Kavusnâme*, s. 76: "[Mir-'alem Ahmed Ağa] Yedi yıl atıcılık itmişdür. Kamış okı Mir-'alem Ahmed Ağa battal itdürmişdür. Kamış okı bir dânesi bir altuna, çam okı yarım guruşa. Cümle atıcılar çamdan ok atmaga mübâşeret idüp kamış battâl oldu."

Ok imalatında üreticiler, aynen yaylarda olduğu gibi, doğanın imkân ve inceliklerini son derece titizlikle gözetmek durumundaydılar. Çam ağacının birçok türünden okluk çubuk temin etmek mümkün olsa da, ağacın her kısmını kullanmak mümkün değildi; gövdenin ne fazla aşağıda ne de fazla yukarıda olmayan orta bölümünden okluk çıkarmak gerekiyordu. Kesilen ağaçların suyunun çekilmiş olması önemliydi; bu da kesim işlemlerinin çoğunlukla sonbahar sonlarına bırakılması anlamına geliyordu. Kent merkezlerindeki okçu esnafına getirilen okluk çubuklar, işleme tabi tutulup ok gövdesi haline getirilmeden evvel günlerce bekletilir; fırında ısıtılarak tımar edilir ve nihayet kuru hava cereyanlı bir ortamda yine günlerce tutulurdu. Mustafa Kani Efendi, okluk çamların rutubetsiz odalarda iki ay kadar bekletildiğini yazıyor.

O halde, Osmanlı kaynaklarında karşımıza çıkan “oklukçu”ları okçu ustalarından ayrı ele almak icap ediyor. 1445’te Sofya tımarlarından birini tasarruf eden Oklukçu Ali, belki de, unvanını kendisinin veya ailesinin mesleğinden alıyordu⁶³⁶. Keza 1454-55’te Tırhala’ya bağlı Fener vilayetinde yer alan Yusufca köyünde yaşayan Mahmud’un hayatını oklukçu olarak kazandığı kayıtlıdır⁶³⁷. Bu kişileri kent ve kasaba merkezlerindeki okçu esnafına ok imaline yarar evsafta ağaç çubukları satarken hayal etmek zor değil. 1563’te Üsküdar’da vefat eden Hacı Behram b. Kasım, ya doğrudan ok yapımıyla ilgileniyordu; ya da okçu esnafının ihtiyaç duyduğu alet edevat ve hammaddeyi onlara sağlayan aracı tacirlerden biriydi. Terekesi içinde yer alan ok imalatına yarar eşyaya 100 akçe kıymet takdir edilirken 450 adet okluka (çubuğa) 23 akçe değer biçilmişti⁶³⁸.

Okluk çubuklardan kesilen ok gövdeleri nihayet “mermi” haline getirilene değin bazı ilave aksamla birleştirilmesi gerekir. Tirkeş/savaş oklarında demir veya çelikten imal edilen temrenler okun uç kısmına raptedilir (balık dişi, kemik, fildişi uçlu özel okları bir kenara koyuyorum). Dahası, havada dengesini kaybetmesini engellemek için okun boyun kısmına kuş tüylerinden yapılmış yelekler yapıştırılır. Bu aksamaların tek parça haline getirilmesinde yay üretiminde olduğu gibi doğal yollarla elde edilen tutkal ve reçineler

⁶³⁶ *1445 Tarihli Paşa Livâsı İcmâl Defteri*, haz. Halil İnalcık, Evgeni Radushev, Uğur Altuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 16.

⁶³⁷ *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, s. 239.

⁶³⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563)*, haz. Rifat Günelan, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 441-443, evâhir-i Rebiülevvel 971/8-17 Kasım 1563.

kullanılıyordu⁶³⁹. Bu zaviyeden bakıldığında Osmanlı kale envanterlerinde boy gösteren temrensiz oklar ve ok çubuklarına anlam vermek kolaylaşıyor. Birkaç örnek vermek gerekirse, 1530'da Serfiçe kalesinde 700 adet ok temreni ve 2500 adet temrensiz ok vardı. Aynı sayımda Kesriye'de temreniyle beraber 10.000 ok olduğu tespit edilmiş; Görice kalesinde ise, 5000 okun temrenli 5000 okun temrensiz olduğu görülmüştü⁶⁴⁰. Ok gövdeleri ve temrenlerin bambaşka maddelerden (biri ağaç, diğeri metal) üretildikleri, dolayısıyla yine bambaşka yerlerden getirildikleri akla getirilirse, okçu ustaların müdahalesiyle bu parçaların vakti geldiğinde birleştirileceği düşünülebilir. 1530 genel muhasebelerine göre, bu kez Çeşme kalesinde muhafaza edilen 69 kıta ok çubuğu kalede ok yapımının sürdüğü intibasını veriyor. Çeşme'de aynı zamanda 85 tane temren ok gövdeleriyle birleştirilmeyi bekliyordu⁶⁴¹. Bu kabilden örneklerin sayısını artırmak zor değildir; burada dikkat çekmeye çalıştığım husus, okun üretiminden gelen karmaşıklıktan ötürü pahalı bir mermi çeşidi olduğudur.

Osmanlı idaresi, yayların temininde olduğu gibi, merkezî cebehane ve kalelerin ihtiyaç duyduğu okları tedarik ederken verdikleri hizmet karşılığında taşra vilayetlerinde yaşayan reayayı belirli vergilerden muaf tutuyordu. 1545'te Dulkadirli aşiretinden bazı kişilerin sunduğu arzda Bağdat seferinden (1534) bu yana devlet yetkililerine 80.000 gönderle beraber 30.000 ok yeleği verdikleri yazılıydı. Ücretsiz teslim edilen bu savaş gereçleri mukabilinde çeri harcı, taş akçesi (kale binasına maddî katkı) ve avarızdan muaf sayılmışlardı⁶⁴². 1453'te babaları Okçu Saruca'nın Jitomi köyündeki (Berat, Arnavutluk) tımar hissesini müştereken üzerlerine alan oğulları, Belgrad kalesinde nöbetleşe muhafızlık yapmayı taahhüt ediyorlardı. Bu arada baba Saruca'nın unvanının nereden geldiği belliydi; çocuklar İsmail, Yusuf ve Eynebeği babaları gibi kaleye senede 1000 ok vermeyi sürdüreceklerdi⁶⁴³. Defterde ilave kayıt olmasa da, aynı mantıkla, 1444'te Paşa sancağında Visoka nahiyesinden tımar alan

639 Ok yapımı için bk. Yücel, *Türk Okçuluğu*, s. 274-287.

640 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İlî Defteri I, s. 151: "Serfiçe, peykân-ı tîr, 700, tîr bi-peykân, 2500; s. 166: Kesriye, tîr ma'a peykân 10.000; s. 178: Görice, tîr bâ-peykân, 5000; tîr bi-peykân, 5000."

641 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s. 407: peykân-ı tîr, 85 aded; çüb-ı tîr, 69 kıta.

642 E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, s. 300, h. 409, 5 Safer 952/18 Nisan 1545.

643 Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, nşr. Halil İnalcık, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 56, evâil-i Receb 857/8-17 Temmuz 1453.

Okçu Karaca ve 1455'te Sofya civarında İznepol'de iki köy tasarruf eden Okçu Hızır'ın benzer mükellefiyetler üstlendiklerini ya da bölgenin ok tacirleri arasında olduklarını tahmin edebiliriz⁶⁴⁴.

Osmanlı düzeni, yerel imkânların en verimli şekilde değerlendirilip taşra idaresinin ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda epeyce esnek ve işlevsel davranmış görünüyor. 1470'lerde Lofça civarında oturan altı kişilik ok yapımcıları cemaati (cemaât-i tîrgerân) eskiden beri muaf sayıldıkları ispençe ve haraç karşılığında Niğbolu kalesine yılda 6000 el oku (kavisli yaylar için) ve 6000 zemberek oku (kurmalı yaylar için) veregelmişlerdi⁶⁴⁵. 1501'de Yenihisar (Balyabadra yakınları) sakinlerinden Yani veled-i Kalavriça avarız ve divan vergilerinden muaf tutulan kişilerden biriydi. Yani, bunun karşılığında kale tamirati işlerine katılıyor ve devlet hazinesine senede 400 ok temin ediyordu⁶⁴⁶. 1520'lerde Narda kazasına tabi 36 hanelik bir derbent köyü, hizmetlerini senede kaleye 15 yayın yanı sıra 1500 ok vererek ifa ediyorlardı⁶⁴⁷.

Bununla birlikte kalelere ok sağlamayı taahhüt edenler taşra makamlarıyla sözleşme içine giren reayadan ibaret değildi. Yerel tacirler, kök saldıkları ya da salmak istedikleri kent ve kasaba merkezlerinde daha iyi tutunabilmek için Osmanlı makamlarına başvurarak belirli kalelere ok sağlamayı iltizam ediniyorlardı. Gördes kalesine senede 150 ok vermeyi deruhte eden Anton veled-i Mihâl ve 200 ok temin etmeyi üstlenen başka bir zımmi bunlardandı. Osmanlı yönetimi bu hizmet karşılığında ikisinin de avarız muafiyetinin yenilenmesine karar vermişti (bu iki kişinin vergi muafiyeti, dolayısıyla kaleye ok temin etme yükümlülükleri yıllar öncesinden başlamış olmalıydı)⁶⁴⁸. Görünüşe göre, 16. yüzyıl başlarındaki göç dalgasının parçası olan Yahudi tacir Abraham, Osmanlı memalikinde nitelikli bir hayat sürebilmenin yolunu kendince keşfetmiş gibiydi. Abraham Balyabadra'ya yerleşmek istiyordu; yetkililere Korfu'dan on tüccar daha getirtebileceğini söylemişti. Osmanlı yönetimi, Abraham'ın Balyabadra'ya yerleşmesi sürecinde ondan avarız ve

644 1445 *Taribli Paşa Livâsı İcmâl Defteri*, s. 24 (Okçu Karaca, evâil-i Rebiülevvel 851/17-26 Mayıs 1444) ve s. 12 (Okçu Hızır, evâhır-ı Receb 859/7-16 Temmuz 1455).

645 *Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tahrir Defterleri*, s. 100.

646 Feridun M. Emecen-İlhan Şahin (haz.), *II. Bayezid Dönemi Ahkâm Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 208, h. 396, evâsıt-ı Zilhicce 906/8-16 Temmuz 1501.

647 367 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet -i Rûm-İlî, IV*, s. 287.

648 BOA, KK, 61, s. 161, 25 Rebiülevvel 927/5 Mart 1521; 165/423 ve 424, 26 Rebiülevvel 927/6 Mart 1521.

tekâlif vergilerini almayacak; Yahudi tacir ise Balyabadra kalesine senede 200 ok teslim edecekti⁶⁴⁹.

Vergi muafiyetleri yoluyla kale garnizonlarının ihtiyaç duyduğu ok mühimmatının ne dereceye kadar sağlanabildiğine karar vermek güçtür. En azından belirli bir tarihe kadar yukarıda örneklenen şablonun yeterli verimlilikle işlediği söylenebilir. Bununla birlikte Osmanlı merkez ordusu mühimmatının tedariki ve bilhassa imparatorluk serhaddini koruyan kalelerin mahzenlerinin doldurulması için daha büyük ölçekli bir girişimin yürütülmesi şarttı. Burada bir kez daha İstanbul'daki cebehane-i amirenin devreye girdiğini görüyoruz. 16. yüzyılda Osmanlı merkez bürokrasisinin nispi gelişimi, cebehane-i amireyi diğer harp malzemeleriyle birlikte ok üretimi ve dağıtımında öne çıkarmış olmalı.

Cebehane-i amire, 1513-17 arasında 1839 akçe ödeyerek 2030 deste tahta çubuk satın aldı. Bunların büyük kısmı ok çubuğuydu⁶⁵⁰. Ne var ki, alınan çubukların cebehanede işlenerek ok mermisine dönüştürüldüğüne dair bir iz yok. Bunlar, büyük ihtimalle, cebeciler ve yahut tirgeran cemaatinden birileri aracılığıyla tekrar cebehaneye alınmak kaydıyla İstanbul'daki okçu esnafına dağıtılmış olmalı. 1511-12'ye ait cebehane kayıtları bize bu işlemin nasıl yapılmış olabileceğine dair hayli tafsilatlı bilgi sunuyor. Cebehane-i amire bütçesinin 31 Mart 1511'den sonra hangi kalemlere harcadığını soruşturan Osmanlı sarayı, bu vesileyle cebecibaşı Ali Bey ve cebeci kâtibi Mehmed'in hesap defterlerini karıştırdığında akıbeti merak edilen 193.312 akçenin büyük bölümünün İstanbul ve Edirne'deki okçu esnafının zimmetinde olduğunu görmüştü. 130.000 akçelik heybetli alışverişin başında duranlar okçubaşı Hayreddin (tirgeran cemaatinin ustabaşısı) ve cebeciler ocağından okçu Hacı Hayreddin'di. Bu ikisi, cebehaneye tahsis olunan hazineden 100.000 akçeyi İstanbul, 30.000 akçeyi Edirne okçularına tevzi etmişlerdi. Okçubaşı Hayreddin ve adaşı bu meblağ karşılığında 780.000 okun el-an kendi borçları olduğunu kabul ediyor; yürütülen muamelatta hiçbir yolsuzluğun olmadığını gönül rahatlığıyla ifade ediyorlardı. Hayreddin'ler, İstanbul'daki okçular için tanzim edilen tevzi defterini müfettişlere göstermişlerdi. Bu sayede, en azından cebehanenin bu alımında, İstanbul okçuları dendiğinde kimleri anlamamız gerektiği ortaya çıkıyor. Okçubaşı Hayreddin ok üretmeyi taahhüt edenlerin başında geliyordu; başka bir deyişle, yalnızca alışverişe aracılık etmiyor, bizzat cebehane için (üçüncü kişilere havale etmediyse) kendi dükkânında ok imal ediyordu. Okçubaşı sözleşme gereğince 18.000 akçe

⁶⁴⁹ BOA, KK, 61, s. 308, 4 Cemaziyelevvel 927/12 Nisan 1521.

⁶⁵⁰ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 6, gurre-i Şevval 919 ilâ 26 Cemaziyelevvel 923/30 Kasım 1513-16 Haziran 1517 muhasebesi içinde.

almıştı. Artık hiç de şaşırtıcı olmayan şekilde, tevzi defterinde 10.000 akçeyle üzerine en yüksek meblağın zimmetlendiği ikinci kişi cebecilerden okçu Hacı Hayreddin idi. Daha mütevazı miktarlar alan diğerleri arasında çoğunluğu tîrger cemaatinden isimler oluştuyordu; ama listede tacir, yeniçeri, talimhane ustası, kapıcı gibi kişilere rastlanıyor. 100.000 akçelik yüklü devlet ihalesinde yüklenici tarafı bir araya getiren Hayreddin ve adaşının girişimleri olmuşa benziyor.

Hayreddin'ler, ne yazık ki, Edirne okçuları için benzer bir tevzi defteri sunamamışlardı. Yine de içleri rahatı; Edirne'de dağıtılan 30.000 akçeye kefil olduklarını belirtiyorlardı. Paranın paylaşımı Edirne kadısı marifetiyle yapılmış; işlem Edirne sicillerine kaydedilmişti. Bahsedilen meblağların ok üreticilerinin eline ne zaman geçtiğini bilmiyoruz (31 Mart 1511'den sonra bir tarihte olmalı); ama 11 Ekim 1512'de halen okçuların zimmetinde görünüyorlardı. Ok ustaları, 9 Aralık 1512'de taahhüt ettikleri 780.000 oku halen cebahaneye teslim edememişlerdi⁶⁵¹. Demek ki, en iyi ihtimalle, aylar (belki de bir seneden fazla) geçmiş olmasına rağmen ok siparişi tamamlanıp işlem kapatılamamıştı. Bu, bir kez daha, bizi, yay üretiminde olduğu gibi ok üretiminin zaman maliyetini hesaba katmaya zorluyor.

Cebahane-i amire ok ihtiyacını İstanbul, Bursa, Edirne ve Çanakkale yörelerinden karşılıyordu. Miri/hazine (devlete ait) okların üretim ve teslimat aşamalarına dair dağınık ve kısıtlı bilgiye sahibiz. Yine de, işleyişin genel seyri hakkında birkaç kelam etmek mümkün. Cebahane yetkilileri öncelikle ok yapımına uygun çam çubuklarının kesilip hazırlanmasını sağlıyorlardı. Bir örnekte, 1575'te İnceik'e yollanan cebecilerden Musa, İnceik kazasına bağlı Okçular ve Çavuşlar köyünden 60.000 okluk çam ağacı kesimine nezaret etmişti. Cebeci Musa'nın bu esnada ağacın hangi kısımlarının ok gövdesi imaline uygun olduğunu belirlediği, çubukların ölçülerine karar verdiği, kesilen ağaçların yeterince kuru olup olmadığına baktığı tahmin edilebilir. Temin edilen çubukların (yalnızca bu örnekte değil, genel olarak) okçu ustalarına ne surette teslim edildiğini gösteren bir kayda rastlamadım. Ne var ki, İnceik kadısından hazır edilen çubukları payitahta yollaması istendiğine göre, 60.000 okluk paket herhalde İstanbul okçularına dağıtılacaktı⁶⁵².

651 BOA, KK, 7413, s. 32: arz sureti; s. 35: "Der-zimmet-i Hayreddin ser-tîrgerân ve Hacı Hayreddin tîrger an-cemâ'at-i cebeciyan-ı Dergâh-ı âli ki be-ma'rîfet-i mezkûrin be-tîrgerân-ı İstanbul ve Edirne be-cihet-i tîrhâ-yı hazîne tevzî' şüd est, 130.000; s. 43: Harc-ı bahâ-yı tîrhâ-yı cebehâne ki be-tîrgerân-ı İstanbul ve Edirne akçe tevzî' kerde ve tîrhâ henüz be-cebehâne vâsıl ne-şüde, be-cihet-i 780.000 adet tîr, be-her 6 aded fî 1 akçe."

652 BOA, MAD, 7534, s. 99, 23 Muharrem 983/4 Mayıs 1575.

Görsel 42: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde okçu esnafı. *Şehinşâhnâme*, II. Cilt, TSMK, Bağdat, 200, vr. 61a'dan detay.

1572 baharında, İnebahtı hezimetinin ardından Osmanlı silah depolarının doldurulmaya çalışıldığı günlerde, İstanbul harc-ı hassa eminden cebecibaşının talepleri doğrultusunda başka bazı aletlerle birlikte 300.000 okluk çam ve 300.000 ok temreni hazırlatmak için girişimde bulunması istendi⁶⁵³. Osmanlı bürokrasisi, bu tarih itibarıyla bilhassa baştan inşa edilen donanmanın mühimmatını bir araya getirmek için hummalı bir çalışmaya gömülmüştü. İstanbul hassa eminine yollanan tezkerenin akıbetini takip etmek şimdilik mümkün değil; ama rakamlar bir miktar düşük olsa da, iki ay sonra Edirne ve Bursa'daki yetkililere yollanan hükümler aynı meseleyle alakalı görünüyordu. Buna göre, 1572 Eylül'ünde Edirne kadısı ve harc-ı hassa eminden sefer-i hümayun ihtiyaçları için 100.000 ok temin etmesi istenmişti. Oklar, Edirne'deki okçu esnafından ve onların elindeki mühimmat yeterli gelmezse mümkün olan herhangi bir yerden parasıyla satın alınacaktı. Askeri ihtiyaçlar acildi. Osmanlı devlet ricali, (büyük bir şehir ve köklü bir ok üretim merkezi olsa bile) Edirne piyasasında bir anda 100.000 okun çıkamayabileceğinin farkındaydı. Böyle bir eksiklik yaşanması durumunda şehirde ehil olan ok üreticilerine noksan kalan kısım tamamlatılacaktı. Tedarik edilen oklar kiralanan araba ve yük hayvanlarıyla cebehane-i amireye iletilecekti⁶⁵⁴. Aynı anda Bursa'ya yollanan hükümde aynı şartlarla 100.000 okun İstanbul'a gönderilmesi istendi⁶⁵⁵.

⁶⁵³ BOA, KK, 67, s. 301, 15 Rebiülevvel 980/26 Temmuz 1572.

⁶⁵⁴ BOA, KK, 67, s. 537, 13 Cemaziyelevvel 980/21 Eylül 1572.

⁶⁵⁵ BOA, KK, 67, s. 537, 13 Cemaziyelevvel 980/21 Eylül 1572.

Osmanlı makamları, Edirne ve Bursa'dan sağlanan okların başına takılacak temrenleri yine satın alma yoluyla tedarik etmeye çalıştılar. Edirne kadısı ve Sultan Bayezid vakfı mütevellisinden Edirne'de yaşayan Çingene cemaatinden bazılarıyla görüşerek cebehanenin gereksinim duyduğu temrenlerin imaline rol almaları isteniyordu. Temren işlemede mahir oldukları duyulan İnebeği b. Behram, İbrahim b. İnebeği, Kara Bali ve Temur, 200.000 parçalık devlet siparişinin tamamlanmasında öncülük edeceklerdi. İşlenen temrenlerin 100.000 tanesi, o esnada şehirde ok imaline devam eden Edirne ustalarına verilecek; kalan 100.000 adetlik kısım doğrudan cebehaneye yollanacaktı⁶⁵⁶. Belgede fazladan ayrıntı bulunmamasına rağmen Edirneli ustaların elinden çıkma okların yine orada temrenlerle birleştirileceğini, Edirne'den cebehane-i amireye nakledilen 100.000 temrenin ise, Bursa'dan İstanbul'a gönderilen oklara takılacağını varsayabiliriz (ne yazık ki, okların yeleklerle teşhizine dair kayıt yok). O halde, Osmanlı sarayı, ya başlangıçtaki 300.000 ok hedefinden vazgeçerek cebehaneye 200.000 ok almaya karar vermişti; ya da Edirne ve Bursa haricinde İstanbul'daki hassa emini, cebecibaşı ve okçu ustaları marifetiyle (elimizdeki belgelere yansımayan) 100.000 okluk ayrı bir işlem daha yürütüyordu.

Hal buyken, başka bazı belgelerde cebehane mahzenlerine girdiğini gördüğümüz okların muharebede kullanılmaya hazır "mermi"ler mi olduğu, yoksa cebehane-i amire görevlileri marifetiyle son halini almayı bekleyen ok gövdelerinden mi ibaret bulunduğu yanıtlanması zor bir suale benziyor. 1518-19'da Bursa ve Gelibolu'dan getirtilen 55 yük ok için vaziyet kabaca böyledir⁶⁵⁷. Cebehaneye gelmesi gerektiği halde eksik kalan 4000 ok için 1573'te Ezine'ye gönderilen mübaşirin ilgili köy ahalisine yanında getirdiği numuneye uygun ok işletmesi hakkında da aynı şeyler söylenebilir. Ezine'deki yükümlü köyler eskiden beri İstanbul'a senede 20.000 ok gönderiyorlardı⁶⁵⁸.

1510'ların başında Okçubaşı Hayreddin ve iş ortaklarının cebehane-i amireye yüklü miktarda ok teslim etmeyi taahhüt ederek hazineden belli bir meblağ aldıklarını görmüştük. O halde, ehl-i hiref içinden tirgeran/okçular cemaatinin Osmanlı ordusuna, daha doğrusu, Osmanlı merkez ordusu kapıkulu alaylarına ok üreten kurumlar içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ne var

⁶⁵⁶ BOA, KK, 67, s. 682, 10 Receb 980/16 Kasım 1572.

⁶⁵⁷ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 29: 20 Cemaziyelahir 924-gâye-i Zilhicce 925/29 Haziran 1518-22 Aralık 1519 muhasebesi içinde.

⁶⁵⁸ BOA, D.EVM.d., 26278, s. 198, 7 Safer 981/8 Haziran 1573.

ki, tıpkı kemangeran/yaycılar cemaatinde olduğu gibi, bunların mevcudu da büyük miktarlardaki siparişleri sürekli biçimde kotarabilecek denli çok değildi. 1500'lerin başında, aralarında muhtemelen Hayreddin ve meslektaşlarının da yer aldığı okçular cemaati şakirtlerle beraber 20 kişiden oluşuyordu. Bunlara ödenen aylık 7436 akçe sene sonunda devlet hazinesine 89.232 akçeye mal oluyordu⁶⁵⁹. 1526 tarihli yoklamada 4 şakirtle beraber 11 okçu ustası mevcuttu. Niğbolulu Hayreddin cemaatin başındaydı; bu Hayreddin 1500'ün ilk yıllarından tanıdığımız okçubaşı olabilir. Belki de, yirmi senenin ardından halen okçubaşılık hizmetine devam ediyordu. Ya da, kim bilir, ihtiyarlayan Hayreddin'in yerine yine yukarıda anlatılan ok temini siparişlerinden aşına olduğumuz cebeci Hayreddin geçmişti. Büyük ihtimalle birinci seçenek geçerliydi; defteri tutan kâtibe göre, Hayreddin, ta Sultan Mehmed zamanında devşirme yoluyla getirilmiş biriydi. Her ne olursa olsun, okçu ustaları ve şakirtlerin isimlerinin üzerine düşülen notlardan bunların (biri hariç) hepsinin kul asıllı devşirmeler olduğu açıkça anlaşılıyor⁶⁶⁰. 1545'te cemaat-i tirgeran 9'u şakirt toplam 24 kişiden oluşuyordu⁶⁶¹. Vefat eden kapıağası Cafer Ağa'nın kullarından üç okçu, tahminen 1556-57'de doğrudan saraya bağlı ehl-i hiref teşkilatına alınmışlardı. Cafer Ağa'nın eski okçuları Hürrem, Behram ve Lütfi, üçü de Bosna diyarlarından getirilmiş devşirmelerdi⁶⁶². Bu ilaveye rağmen 1557-58 ve 1564 yıllarında okçular cemaatine kayıtlı toplam 20 kişi olduğu görülüyor⁶⁶³. Yüzyılın kapanışına doğru, 1595 ve 1596 senelerine ait sayımlarda tirgerler 34 ile 39 kişi arasında değişiyordu⁶⁶⁴.

659 Barkan, "1527-1528 Mali yılına ait bir bütçe", s. 309-310.

660 BOA, TSMA.d., 9706/1, vr. 12-b; İ. H. Uzunçarşılı, "Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", s. 45-46.

661 Yaman, "1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları", s. 516-517.

662 BOA, D., Piyale Mukabelesi Kalemi (PYM.) 1/2A, [H. 964/1556-1557]

663 BOA, TSMA.d., 9612, vr. 5a (1557-1558); BOA, TSMA.d., 808, vr. 8a (1564).

664 Ekici, *Ehl-i Hiref-i Hassâ Sanatkârları*, s. 58-59, 94-95, 131-132.

Görsel 43: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde okçu esnafı. TSMK, Hazine, 1344, vr. 110a.

Saray hazinesinden nasiplenene okçu ustalarının sayısı, özellikle 1570'ten sonra Osmanlı devletinin içine girdiği sürekli savaş halinin talep ettiği mühimmat miktarını hatırlatmama bir kere daha müsaade edilirse, Osmanlı askerî düzeni açısından verimli, yeterli ve sürdürülebilir bir mühimmat arzı sağlayabilecek düzeyde değildi. Ehl-i hiref zanaatkârları, kimi zaman merkezi cebehaneye iş yapmalarına ve muhtemelen kendi adlarına dükkânlarından piyasaya mal sürmelerine rağmen, saraydan talep edilen mesela özel ve pahalı okları sağlamaya, yine saraydan yollanan kıymetli okları onarıp geri göndermeye her daim hazır olmalıydılar. Bu çalışma düzeni, okçular cemaatini Osmanlı kapıkulu neferlerinin devamlı ve en büyük ok tedarikçisi olmaktan alıkoymordu.

Ok üretimi, görüldüğü üzere, doğaya bağımlı, ince işçilik gerektiren, ağaç-metal-kuştüyü ve reçinelenmiş sinirleri bir araya getirmeyi gerektiren uzun süreli bir uğraştı. Bu, bir uzun menzil mühimmatı olan oku, ister istemez, pahalı hale getiriyordu. Piyasada farklı kaliteden, farklı amaçlar (talimde kullanmak, menzil ve yahut darp atışı yapmak vs.) için imal edilmiş oklar vardı; dolayısıyla fiyatlar da muhtelifti. Mesela, 1520'de Hacı'nın vefatıyla arkasında bıraktığı yirmi ok üç akçe ediyordu; yani hepsi aynı cins ve evsafa kabul edilirse, ok başına 0,15 akçe⁶⁶⁵. Bu tarihten sonra terekelere giren oklara yıl geçtikçe daha yüksek meblağlar biçildiği görülüyor. Muhallefatı 1563'te Üsküdar mahkemesince görülen Hacı Behram b. Kasım'ın oklarına takdir edilen bedel, diğerlerine kıyasla çok daha

⁶⁶⁵ *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 425-427, evâsıt-evâhır-ı Zilkade 926/22 Ekim-11 Kasım 1520.

makuldü. Hacı Behram'ın dokuz okunun üç akçe ettiği kaydedilmişti: parça başına 0,33 akçe⁶⁶⁶. Örneğin, bundan on sene evvel, voynuk sancakbeyi Sinan'ın terekesinde kayıtlı 58 adet okun 85 akçe ettiği yazıyordu (tanesi, elbette yine aynı cins ve kalitede oldukları varsayımıyla 1,38 akçe)⁶⁶⁷.

Tablo V: 16. Yüzyıl Terekelerinde Ok Fiyatları

Tarih	İsim	Ok Sayısı	Meblağ (Akçe)
1520	Hacı	23	3 (0,15)
1553	Voynuk sancakbeyi Sinan	58	85 (1,38)
1563	Hacı Behram b. Kasım	9	3 (0,33)
1572	Yunus Bey (Köstendil sancakbeyi)	57	65 (1,14)
1591	Mehmed Reis	28	70 (2,5)
		67	391 (5,83)
		24	228 (9,5)

1572'ye gelindiğinde Köstendil mirlivasi Yunus Bey'e ait heki (hâkî) okların yine bir akçeden daha pahalı olduğuna hükmedilmişti. Terekede 57 tane ok vardı; bunların 65 akçe edeceği düşünülüyordu⁶⁶⁸. Metruk malları 1591'de büyük çarşıda (Bedesten) satışa çıkarılan Mehmed Reis'in, görünüşe bakılırsa, üç farklı evsaftan okları vardı. Bedesten'deki satışta merhumun oklarından 28'i 70 akçeye (parça başına 2,5 akçe) alıcı bulurken, 67 okuna 391 akçe (parça başına 5,83 akçe) ve 24 başka okuna 228 akçe (parça başına 9,5 akçe) verilmişti⁶⁶⁹.

Osmanlı yönetimi piyasada ok fiyatlarının yüksek olduğunu biliyordu; bunu kabullenmişti. 1600 tarihli narh defterine göre, sultanların tirkeşine girmeye layık okun tanesine 40 akçe ödemek makuldü. Demir temrenli ve yelekleri az bulunur kuşların tüylerinden yapılan savaş oklarının tanesi 10 akçeye geliyordu. 1600 tarihli düzenleme, orduda savaş oku olarak kullanıldığını bildiğimiz tatar oklarına 6 akçe ödemenin fazla olmadığını hükme bağlıyordu.

⁶⁶⁶ *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil*, s. 441-443, evâhır-ı Rebiülevvel 971/8-17 Kasım 1563.

⁶⁶⁷ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı", s. 116-119, evâil-i Rebiülevvel 960/15-24 Şubat 1553.

⁶⁶⁸ "Edirne Askerî Kassamı", s. 147-151, Zilhicce 979/16 Mart-14 Nisan 1572.

⁶⁶⁹ *Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*, s. 294-299, Zilkade 999/Ağustos-Eylül 1591.

Bu meblağların altından kalkamayanlar, tanesi 2 akçeden sivri temrenli savaş okları alabilirlerdi. Yine savaş oku olarak kullanıldığını bildiğimiz Gelibolu hâkîlerinin en iyi kaliteden olanlarının tanesi ise 3 akçeydi⁶⁷⁰. Kırk yıl sonra, 1640 narh düzenlemesinde, hünerli üstatların elinden çıkma özel okların 30 akçe ettiği yazıyordu. Burada savaş oklarına dair açık ibareler olmasa da, hâkî okların fiyatının bir hayli yükselmiş olduğu tespit edilebiliyor. 1640 itibarıyla merkezî iktidarın piyasa düzenlemesine göre, bu okların yüksek kalitelipleri 16, düşük kalitelipleri 13 akçeye alışveriş edilmeliydi⁶⁷¹.

Osmanlı idaresi, cebehane-i amire gibi merkezî kurumların piyasaya müdahale gücü sayesinde asker ve kale garnizonlarına aldığı okları daha düşük fiyata mal edebiliyordu. 1400'lerin son yıllarında Güğercinlik kalesinde yapılan sayımda 4500 okun yerinde olmadığı fark edilmişti. Kaleden ayrılan eski dizdar Hızır'dan noksan okların bedelini tazmin etmesi istendi. Hızır, devir teslimden önce hesabı kapatabilmek için hazineye eksik oklar için 550 akçe ödedi⁶⁷². Bu hesapla 15. yüzyıl sonunda Güğercinlik'teki okların tanesinin 0,12 akçe kadar ettiği düşünülüyor olmalıydı. Kitabın bu bölümünde kendisini sıkça yâd ettiğimiz Okçubaşı Hayreddin, 1511-12'de İstanbul ve Edirne'deki okçu zanaatkârlarıyla beraber cebehaneye 780.000 ok teslim etmeyi üstlendiğinde 6 okun bir akçeye mal olacağını öngörmüştü⁶⁷³. Bunlar, tahminimce, Güğercinlik'te muhafaza edilen oklarla aşağı yukarı aynı evsafa harcı veya hazine oku denilen savaş oklarıydı. Hayreddin'in girdiği anlaşmada okun birim başına maliyeti 0,16 akçeye geliyordu. Buna karşın 1527-28'de saray için satın alınan şunun şurasında 13 tane oka 292 akçe ödenmişti⁶⁷⁴. Ok başına verilen meblağ neredeyse 22,5 akçeye ulaşıyordu. O halde, bir kez daha, Osmanlı savaşçı bölüklerine dağıtılan ya da taşra kuvvetlerinin piyasadan toplamayı başardıkları askerî mühimmat cinsinin daha ucuz ve çok sayıda alınmaya uygun nitelikte olanlar olabileceğini hatırlatmama izin veriniz. Bu bağlamda, Osmanlı ordusunun saha performansını değerlendirirken saraya takdim edilmek üzere zanaatının piri üstatlar eliyle bin bir itinayla işlendikten sonra bir yolunu bulup müze envanterlerini süslemeye başlamış okları değil,

670 Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre", s. 68-69.

671 *1640 Tarihli Narh Defteri*, s. 218-219.

672 BOA, D.M.d., 36806, s. 615.

673 BOA, KK, 7413, s. 43.

674 BOA, MAD, 17884, s. 64: "Be-cihet-i harc-ı müteferrika-yı sarây-ı âmire, bahâ-yı tîr, 13 kıt'a, 292 akçe."

nispeten kalabalık sayılarda üretilmiş, daha sade ve kalitesiz ürünleri esas almamız gerekir.

Tablo VI: Osmanlı Resmi Düzenlemelerinde Ok Fiyatları

Tarih	Fiyat	Kaynak
1400 sonu	0,12 akçe	BOA, D.M.d., 36806, s. 615
1511-1512	0,16 akçe	BOA, KK, 7413, s. 43
1600	6 akçe (tatar oku) 3 akçe (Gelibolu hâkisi) 2 akçe (sivri temrenli savaşı oku)	M. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre", s. 68-69
1621	0,5 akçe	BOA, İE.BH., 1/21
1640	13 akçe (Gelibolu hâkisi, düşük kalite) 16 akçe (Gelibolu hâkisi, iyi kalite)	1640 Tarihli Narh Defteri, s. 218-219
1657	2,5 ve 3 akçe	BOA, MAD, 4688, s. 150
1665	2 akçe	BOA, MAD, 3279, s. 165

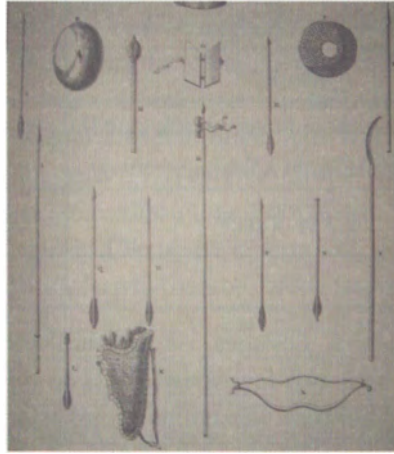
Ne var ki, 16. yüzyıl boyunca ok fiyatları cebehane-i amirenin iş bağlantılarına rağmen artmaya devam etti. 1621'de cebeci bölükbaşı Cafer b. Abdülmennan, Gelibolu'dan donanma gemilerinde kullanılmak üzere 20.000 adet ok (salt gövde kısmı olmalı) almaya gönderildiğinde okların tanesi yarım akçeye gelmişti⁶⁷⁵. 17. yüzyılın ortasında cebahanenin ok başına ödediği fiyat iyice arttı. 1657'de cebehane-i amireden çıkan kubur yaylarıyla birlikte kullanılması planlanan 8000 okun tanesi iki buçuk akçeye mal olmuştu; aynı teslimat içinde gönderilen tatar okları daha da pahalıydı (tanesi 3 akçe)⁶⁷⁶. Gerçekten de, bu tarih itibarıyla en ucuzundan bir kubur okuna (tîr-i kubur) bir buçuk akçe, tatar okuna (tîr-i tatar) iki buçuk akçe, İstanbul okuna (tîr-i İstanbul) üç akçe ödemekten başka çare yoktu⁶⁷⁷. Yakın tarihli başka bir örnekte, İlbasan'dan cebehane-i âmireye getirilen okların tanesine

⁶⁷⁵ BOA, İE.BH., 1/21, 23 Cemaziyevvel 1030/15 Nisan 1621; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Türk Okçuluğu*, s. 69-71.

⁶⁷⁶ BOA, MAD, 4688, s. 150.

⁶⁷⁷ BOA, MAD, 2873, s. 56, 16 Cemaziyevvel 1074/16 Aralık 1663.

ikişer akçe ödenmişti⁶⁷⁸. Yine İlbasan'dan getirilip 1665 Ocak'ında cebecibaşı Ali Ağa'ya teslim edilen oklar için ikişer akçe verildi⁶⁷⁹. Osmanlı hazinesi, yay masraflarının yanına çoğunlukla aynı anda imal edilen veya bir yere nakledilen okların da masrafını yazma lüzumunu hissediyordu. Tüfek mermileri için tane başına masraf çıkarmaya hacet yoktu; oklarla kıyaslandığında çok daha ucuz oldukları aşikârdı. 17. yüzyıl boyunca tersane-i âmire için Gelibolu, Silistre ve Babadağı gibi yerlerden talep edilen oklara takdir edilen fiyatlar, yarım ilâ dört akçe arasında değişiyordu⁶⁸⁰. Kemankeş Mustafa Efendi'nin 17. yüzyıl sonunda dediği gibi belki ok atan altın atmıyordu⁶⁸¹, ama kirişe geçirilen her okla havaya bir miktar akçe atıldığı şüphesizdi.

Görsel 44: 17. yüzyıl Osmanlı okları. Sol üst (S): Tatar oku (Marsigli, *Stato Militare*, II, s. 8-9, Planche V).

Okların tutumlu kullanılması ferasetli bir davranış olurdu. Bu yüzden Osmanlılar bozuk ve hasarlı oklardan vazgeçmek yerine bunları tamir etmeyi tercih ettiler. 1500 civarındaki Balyabadra kale teftişinde zemberek oklarının tamiri için Osmanlı hazinesi o zamanın parasıyla 1000 akçeyi gözden çıkarmıştı⁶⁸². Cebehane-i amire, 1518-19'da ok tamirine 2940 akçe harcadı.

⁶⁷⁸ BOA, KK, 1960, s. 80, 3 Cemaziyelahir 1075/22 Aralık 1664.

⁶⁷⁹ BOA, MAD, 3279, s. 165, 12 Receb 1075/29 Ocak 1665.

⁶⁸⁰ Bostan, *XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, s. 178-179.

⁶⁸¹ *Kavusnâme*, s. 64: "Gâyet masraflı şeydür. Ok atan altın atar, dimişlerdür."

⁶⁸² BOA, D.M.d., 36806, s. 532: "Ve 40 zemberek vardır ki meremmete muhtâcdur ve külliyyen zemberek okları meremmetine 1000 akçe harc ile sûret bulur deyü tahmîn iderler."

Bu paranın 1470 akçesinin bu kez 21.000 adet uçbükmümlü yay okunu yeniden kullanılabilir hale getirmeleri için okçu ustalarına verildiğini biliyoruz⁶⁸³. 1527-28'de Osmanlı sarayı, 61 adet muhtemelen son derece özel ve az bulunur oku tamir ettirmek için harc-ı hassa emini aracılığıyla ödeme yapmıştı. 61 okun onarımı 294 akçe tutmuştu ki⁶⁸⁴, 1520'ler itibarıyla bu meblağa yüzlerce savaş oku alınabileceğini hatırlatmak gerekir. Uzun lafın kisası, ok, mümkünse tamir edilip yeniden kullanılmayı gerektirecek denli pahalı bir mermi çeşidiydi. Buna karşın Osmanlı muhasip ve kâtipleri, tüfek mermilerinin (fındık) kaç mal olduğunu hesaplamaya gerek görmediler. Tüfek fındıkları, kantarlarca madenden yüzbinlerce, bazen milyonlarca birden dökülüyordu; tüfek fındığı tanesinin oktan çok daha ucuza mal olduğu tartışma götürmezdi.

1568'de Rodos beyine gönderilen bir hükümde, adanın muhafazası için 55 tüfekçi sipahi tayin edildiği belirtilir. Bu sipahilerin tüfek kullanması hassaten isteniyordu; ne var ki, bunlardan tüfek atmaya kadir olmayanların ok ve yaylarıyla hizmete girmelerine yine de müsaade vardı. Tek bir şartla: her birinin yanında kırktan az ok getirmemelerine dikkat edilmeliydi⁶⁸⁵. Ortaçağ ve Yeniçağ savaş meydanlarında sıklıkla görüldüğü üzere ok çatışma bitmediği halde bitebilen bir mühimmat türüydü. Birçokları gibi, Osmanlı savaşçıları da bu eksikliği bizzat yaşamış olmalıydı. En azından 1516-17 kışında Sultan Selim ordusundan ayrılarak Gazze'ye inen Sinan Paşa kuvvetlerinin Remle'de başına gelen tam da buydu. Sığındıkları hana hücum eden Arap savaşçıları ok yağmuruyla durdurmaya çalışmışlar; okları tükenince uzlaşma yolunu seçmişlerdi⁶⁸⁶. Rodos'a yollanan hükümle aynı vakitlerde yazan *Kitâbu Mesâlih* müellifi, Osmanlı padişahını korumakla sorumlu solaklardan bahsederken muhtemelen benzer bir soruna işaret ediyordu. Bunların yanlarında “beş on dâne ok” götürmeleri “hiç münâsib” değildi. Bilakis “okile kirpi-misâl” olmaları icap ediyordu. Ne de olsa, esas muharebe meziyetleri ok atmaktan geçen solaklar oklarının tükenmesi durumunda bir işe yaramazlardı⁶⁸⁷. Aynı yazar eserinin ilerleyen sayfalarında Osmanlı ordusunu oluşturan kapıkulu süvarileri ve tımarlı sipahilerin yanlarında sefere götürdükleri hizmetkârların

683 BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 9: Meremmet-i tîrhâ, 2940 akçe; s. 29: “Ücret-i meremmet-kerden-i tîrhâ-yı dest, 21.000 aded, 1470 akçe.”

684 BOA, MAD, 17884, s. 64.

685 BOA, MD, 7, 932/2560, 11 Cemaziyelahir 976/1 Aralık 1568.

686 Tansel, “Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab”, s. 318.

687 *Kitâbu Mesâlih*, s. 98.

da silahlandırılması gerektiğini savunurken aynı hatırlatmada bulunuyordu. Bunların her biri en az otuz-kırk ok taşımalydı⁶⁸⁸.

1572'de Yemen beylerbeyi Behram'ın yazdıklarına bakılırsa, Mısır'dan bu vilayetdeki karışıklığı bastırmaya gönderilen Osmanlı neferlerinin iki eksiğinin acilen giderilmesi gerekiyordu: mevacic ve ok. Mühimmattan yana darlık çekiliyordu; askerlere altmış yetmiş tirkeşlik ok gönderilmeliydi⁶⁸⁹. Osmanlı askerinin ana ikmal üslerinden ve şehir merkezlerinden uzaklaştıkça yaylarının gerektirdiği mühimmat ve araç gereçleri bulmada sıkıntıya düşeceğini tahmin etmek zor değildir. 16. yüzyılın sonlarından deneyimli bir komutan Sir Roger Williams, Avrupa sahnesindeki savaşlar için tam da bu sorunu kelimelere dökmüştür. Okçuların süvari hücumunu karşılarken yaşadığı güçlüklerle değinen Gallerli subay, okçu mühimmatının, özellikle de okların öyle her yerde bulunamayacağını altını çiziyordu⁶⁹⁰. Her deneyimli savaşçı, ortaçağlardan bu yana okun tutumlu kullanılması gerektiğini bilirdi. Muharebe esnasında atılan okları bakımdan geçirip yeniden kullanmak amacıyla yerden toplamak olağan bir uygulamaydı. Fransız gezgin Jean Thévenot, 1657 Eylül'ünde Kahire'de bir geçit resminde gördüğü Arap atlılarının yerde buldukları okları almak için kancalar taşıdıklarına şahit olmuştu⁶⁹¹. Görünen o ki, Osmanlı sarayı, yaylarla mücehhez savaşçıların büyük dertlerinden birinin yanlarında yeterince mühimmat bulundurmamaları olduğunun farkındaydı. Ne de olsa, yukarıda sıralanan kısıtlı mühimmat bile, düzenli birliklerin merkezî bütçeden karşılanan oklarını gösterdiğine göre, cebehane-i âmirenin düzenleyici fiyatlarından yoksun taşra sipahisinin bu tarihlerde ok bulmakta zorlandığı düşünülebilir. Yine de, kati bir yargıya varmak için bu hususta çok daha sistematik çalışmalara ihtiyaç vardır.

688 "... her biri nımçe yanınca bir hafif varsak kubûru ile ok ve yay getürmek gerekdür ve her kubûrda otuz kırk okdan aşağı ok getürene siyâset olmak gerekdür" (s. 109).

689 BOA, MD, 19, 218-219/453, 4 Rebiülahır 980/14 Ağustos 1572; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Türk Okçuluğu*, s. 53-55.

690 Sir Roger Williams, *A Briefe Discourse of Warre. With his opinion concerning some parts of the Martiall Discipline*, Thomas Orwin, London 1590, s. 47.

691 Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 221.

Görsel 45: Sultan alayında solak neferleri. *Şehinşâhnâme*, II. Cilt, TSMK, Bağdat, 200, vr. 24'den detay.

Ne olursa olsun, Osmanlı askerî aklı, 16. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, benzer sorunlarla boğuşan Venedik ve İngiliz ordularıyla aynı yolu tuttu. Tüfeğin kısa menzildeki etkinliği ve sağladığı istikrarlı ateş gücünü okçuların uzun menzilli etkinliği ve atış sıklığıyla koruma altına aldı⁶⁹². Bu, Venedik donanmasında olduğu gibi, Osmanlı denizciliği açısından da özellikle böyle görünüyor. Gemi güvertelerine bindirilen okçular, tüfeğe nazaran daha uzun menzilli silahlarıyla uzak mesafeden düşman teknelerinin halatlarını kesip özel başlıklı oklarla yelkenlerini tutuşturabiliyorlardı. 1549 sonlarına ait bir defterde Akdeniz'e açılmaya hazırlanan Osmanlı filosuna dağıtılan askerî mühimmatın niteliği böylesi bir çabayla ilişkili görünmektedir. Bu esnada gemilerini donatan otuz iki kaptan, saray-ı âmire, cebehane ve Galata mahzeninden gelen çeşitli silah ve araç gereçleri gemilerine yüklediler. Mavna, kadirga ve kalyata cinsi teknelerin güverteleri bu vesileyle bir yandan tüfeklerle donatılırken öbür yandan sandıklar dolusu okla dolduruldu. Ne yazık ki, defterde yay ve tüfek mermisi sayısına dair bilgiler bulunmasa da, hangi gemiye ne kadar tüfek ve kaç sandık içinde toplam kaç tane ok teslim edildiği kayıtlıdır. Bu arada gemi güvertelerinde cenkçilik edecek neferat için cebehane-i amireden gönderilen zırhlar (cebe-i savaşı) defterin hoş ayrıntılarından biridir⁶⁹³. Keza 1564'te Süveyş'te Sefer Reis komutasına bırakılan on gemilik donanmaya yirmi beşer

⁶⁹² Venedik kadirgalarına bindirilen karma okçu ve tüfekçiler hakkında bk. Hale, "Men and Weapons", s. 321-322. İngiliz ordusunda tüfeklerin yayın yerine değil, yanına geçişi hakkında bk. Phillips, "Longbow and Hackbutt", s. 582-583.

⁶⁹³ BOA, TSMA.d., 2771, 11 Zilhicce 956/31 Aralık 1549 (defter üzerinde tarih yoktur; tarihleme Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi personeline yapılmıştır).

tüfekçiyle beraber yirmi beşer okçu yerleştirilerek karma birlikler oluşturulması aynı ihtiyacın sonucu olmalıdır⁶⁹⁴.

Görsel 46: 16. yüzyıl sonunda Safevilere karşı yan yana çarpışan Osmanlı tüfekçisi ve okçusu (Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri* (1578 – 1585), haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2006, s. 331).

Tablo VII: Hassa Reislerine Teslim Edilen Tüfek ve Ok Sayıları (1549)

Reis ismi	Tüfek sayısı	Ok miktarı	Reis ismi	Tüfek sayısı	Ok miktarı	Reis ismi	Tüfek sayısı	
Yusuf	–	2 sandık, 6000 adet	Musa Yeniçeri	20	2 sandık, 6200 adet	Hamza Trabzon	20	2 sandık, 4300 adet
Yusuf Futacı	–	3 sandık, 7300 adet	İlyas Akkırmanî	20	3 sandık, 6200 adet	Mustafa Aydıncık	–	3 sandık, 6300 adet
Mehmed-i İzmirî	20		Hacı Ömer	20	2 sandık, 4200 adet	Yakub Kethüda	15	2 sandık, 5100 adet
Seydi Bey	20	3 sandık, 7800 adet	Yusuf Sinan	–	3 sandık, 6400 adet	Yakub veled-i Çarhi	20	3 sandık, 5100 adet
Ali Arab	–	3 sandık, 6800 adet	Mustafa Serende	20	3 sandık, 6000 adet	İsa Cüllâh	20	3 sandık, 5100 adet
Turak	20	3 sandık, 6500 adet	Mehmed-i zerd	20	–	Hamza Arab	–	2 sandık, 5100 adet

⁶⁹⁴ 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564–1565), Özet, Transkripsiyon ve İndeks, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 161-162, hüküm no. 256, 14 Rebiülevvel 972/20 Ekim 1564.

Mehmed veled-i Halayıkçı	20	–	Pircan Reis	20	2 sandık, 6300 adet	Yusuf Kassâb	20	3 sandık, 6100 adet
Ali Bolayırı	20	2 sandık, 4100 adet	Ahmed birader-i Kaya	20	3 sandık, 6100 adet	Ali	–	2 sandık, 6200 adet
Hamdi Kizir	20	–	Mustafa veled-i Heriştenci	–	5 sandık, 6000 adet	Derviş Ali oğlu	10	1 sandık, 3200 adet
Mustafa-yı zerd	25	–	Hacı Ahmed Arab	20	3 sandık, 7100 adet	Halil Divane	10	–
Barak Reis	5	2 sandık, 5200 adet	İlyas Mora	20	2 sandık, 5200 adet			

Kaynak: BOA, TSMA.d., 2711.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERKEN MODERN OSMANLI TÜFEĞİNİN SERENCAMI

1. Osmanlılar ve İlk Ateşli Silahlar

Dünya askerlik tarihinde ilk topar, barutun da icat edilmiş olduğu Çin’de üretildi. 13. yüzyılda bilhassa anakaranın güneyinde Yangtze (Mavi) nehri boyunca kullanılan topar, en geç bir asır sonra Moğol orduları aracılığıyla Karadeniz’in kuzeyi ve Ortadoğu’ya taşındı. Barutun yanıcı ve patlayıcı bir terkip olarak İslam ve Avrupa kaynaklarına henüz 13. yüzyılda girmiş olduğu düşünülürse, ilk ateşli silahların da Moğol aracılığı dışında ticaret, seyahat, elçilik vs. gibi başka yollarla Avrasya’nın batı kısımlarına taşınmış olması mümkündür. Kronoloji ne denli karışık olursa olsun, Avrupa’daki demirci ustalarının 14. yüzyılda top modelleri üzerinde çalışmaya başladıkları kesindir.

Osmanlı askerî tarihçiliğinde genel kabul gören kanaat, Osmanlıların ilk ateşli silahları Balkanlar üzerinden, özellikle Slav halklarıyla kurdukları temas sayesinde aldıkları yönündedir. 1346’da Venediklilerin Adriyatik’teki kıyı şehri Zadar’ı Macar krallığından kısa süreliğine aldıkları kuşatmada top kullanıldığı kayıtlara geçmiştir. Keza 1350-60’larda Dubrovnik’te top imal edildiği bilinmektedir. 1380’lerde Bosna’da, 1390’larda Sırp prensliğinde toparın mevcudiyetine işaret eden ilgili literatür, Osmanlıların bu nevezuhur silahlarla tanışmasını Balkan illerindeki fetihlerle ilişkilendirir. Bu bağlamda Osmanlıların hangi tarihten itibaren ateşli silah (bu örnekte top) kullanmaya başladıkları tartışma konusu olagelmıştır. Tevarih ve vekayinamelerde Osmanlıların 15. yüzyıldan önce çeşitli çarpışmalarda top ateşine başvurdıklarına dair atıflar, bu kaynakların tarif edilen olayların yaşanmasından en iyi ihtimalle bir veya daha fazla asır sonra yazılmış olmaları sebebiyle ikna edici bulunmamıştır. Bununla birlikte H. İnalçık, Osmanlıların 14. yüzyılın ikinci yarısında Sırlar üzerinden ya da doğrudan satın alma yoluyla toplara erişmiş olabileceğine işaret etmektedir⁶⁹⁵. Kabaca aynı çizgiyi takip eden Dj. Petrović, Bosna ve Sırbistan’daki silah imalatçıları ve bu prensliklere hizmet

⁶⁹⁵ İnalçık, “Osmanlılar ve Ateşli Silahlar”, s. 508-509.

eden batılı uzmanların teknik bilgi sağlamak suretiyle Osmanlıların ateşli silahlarla hemhal olmasını sağladıklarını yazar. Onun açısından da, ateşli silahların Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına akışını izlemek için ilk önce 14. yüzyılın sonlarına bakılmalıdır⁶⁹⁶.

Osmanlı tarihçiliği, Osmanlı ordularının Sultan I. Bayezid (1389-1402) devrinde top kullandığı hususunda açık görünmektedir. Petrović, bir Bulgar kroniğine istinaden İstanbul'a saldıran Bayezid kuvvetlerinin geleneksel silahların yanında şehri top ateşine tuttuklarını söyler⁶⁹⁷. 1431 tarihli bir tımar icmal defterinde Görice'de (Arnavutluk) yer alan bir tımar hakkında düşülen kayıt, tımarın eski sahibinin Sultan Bayezid zamanında burayı tasarruf eden Topçu Ömer olduğunu teyit eder⁶⁹⁸. Bu, 1390'lar itibarıyla Osmanlılar arasında meslekten topçu, belki de top dökmede mahir (tahrir defterlerinde topçu tabiri, tıpkı yaycılarda olduğu gibi, top ateşleyen nefer yerine top imalatçısı manasıyla kullanılıyor olabilir) uzmanların olduğunu gösterir. Örneğin, Tırhala tahrir defterinde karşımıza çıkan Topçu İshak'ın topçu neferinden ziyade top dökümcüsü olduğunu düşünmek daha akla yatkındır; ne de olsa, İshak, Yenişehir'de cemaat-i müteferrikagan arasına kayıtlıydı⁶⁹⁹. Abdülvasi Çelebi tarafından 1414'te kaleme alınan manzum *Halilnâme*, Musa Çelebi'nin bir sene evvel kardeşi Çelebi Mehmed'e karşı Rumeli'den asker toplarken başka sınıflarla beraber topçulara da müracaat ettiğini yazar⁷⁰⁰. 15. yüzyılla birlikte Osmanlı ordularında ateşli silah kullanımının sıklaşıp yaygınlaştığı aşîkârdır. 1422'de II. Murad devrinde İstanbul surlarına karşı bir kez daha top ateşine başvuran Osmanlı ordusu, 1430'da Selanik'in fethinde ateşli silahları etkin biçimde kullanmıştı⁷⁰¹.

14. yüzyılda Memlükler ve Timurlular gibi birçok doğu saltanatının ateşli silahlara zaten aşina olduğu bilindiğinden Osmanlılara barut teknolojisinin ithalinde tek başına batılı me hazları ileri sürmenin gerekli olmadığına konunun uzmanları dikkati çekmiştir. Ne var ki, Osmanlı ateşli silahlarına

⁶⁹⁶ Petrović, "Fire-arms in the Balkans", s. 164-194.

⁶⁹⁷ Petrović, "Fire-arms in the Balkans", s. 175.

⁶⁹⁸ Aydın, "XIV-XVI. Asırlarda Avrupalı Teknisyenler", 787; Bostan, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire", s. 251-252.

⁶⁹⁹ *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, s. 33.

⁷⁰⁰ Feridun M. Emecen, "Osmanlılarda İlk Silahlar Üzerine Muasır Bilgiler", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 29-34.

⁷⁰¹ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 39; Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", s. 50-51.

dair en erken tarihli örnekler, en azından literatüre girdiği haliyle, neredeyse istisnasız biçimde Osmanlıların batı sınırlarıyla irtibatlıdır. Gerçi 16. yüzyılın ilk yarısından İbn Kemal, Osmanlıların 1354'te Gelibolu'yu kuşattıklarında ve iki sene sonra Süleyman Paşa komutasındaki birliklerin Bolayır'ı almaya çalışırken top kullandığını yazar⁷⁰². Keza yine 16. yüzyıldan *Karamannâme*'siyle tanınan Şikârî, 14. yüzyıl Osmanlı-Karaman çarpışmalarını anlatırken 1386'da Konya üzerine yürüyen Osmanlı kuvvetlerinin şehir burçlarına çıkarılan top ve tüfeklerle karşılandıklarını söyler⁷⁰³. Her iki kayıt da, anlattıkları hadiselerden fazlasıyla geç bir tarihte kaleme alınmış olduklarından Osmanlı askerî tarihiyle ilgilenenler tarafından haklı olarak güvenilir bulunmamışlardır. Yine de, bizatihi bu iki kaydın ihtiva ettiği tarihî ayrıntıların sıhhatini savunmak gibi bir amaç taşımasam da, ateşli silah teknolojisinin 14. yüzyıl Osmanlı dünyasına batılı olduğu kadar doğulu unsurlar aracılığıyla eşzamanlı girmiş olma ihtimalini bir çırpıda yabana atmamak gerektiği fikrindeyim.

Bir kere, ne tür bir ateşleme mekanizmasını kastettiği belirsiz olsa da, “tüfek” etimolojik olarak Türkçe bir tabirdir⁷⁰⁴. Bu, doğrudan Osmanlıların olmasa bile, Önyasya'dan gelen Türkmen kavimlerin ateşli silahları ilk tecrübe ettikleri anda söz konusu teknolojiyle birlikte gelen yabancı bir kavram yerine bu silahlara kendilerinden bir isim koydukları anlamına gelebilir. Tüfek tabiri, en azından 14. yüzyılda başka milletleri kapsayacak şekilde kullanım alanı bulmuş gibidir. Moskoflular, 1382'de Tatar kumandanı Toktamış'a karşı kentlerini savunurken kullandıkları ateşli silahlara *tiufiak* diyorlardı. Kimi araştırmacılara göre, bu silahlar, Rusların eline 1376'da Büyük Bolgar'ın zaptıyla geçmişti; kelimenin etimolojik kökeni de hesaba katıldığında Moskof knezliğine gelen ateşli silahlar doğu kökenli olmalıydı⁷⁰⁵.

Osman Turan'a bakılırsa, Aydınoğulları, “zemberekle yağmur gibi mermi atan” ve “çat çat sesleri çıkaran” tüfekler kullanıyorlardı. Zaten Türkler eskiden

702 Kemal Paşa-Oğlu Şemsüddin Ahmed ibn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 133.

703 Şikârî, *Karamannâme. Zamanın kahramanı Karamanîler'in tarihi*, haz. Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi, İstanbul 2005, s. 215.

704 Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, 5. bs., I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 388, 508; IV, s. 679. Krş. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 941-942.

705 Esper, “Military Self-Sufficiency and Weapons Technology in Muscovite Russia”, s. 187-188.

beri güherçilenin yanıcılığına dayanan silahları biliyorlardı⁷⁰⁶. Bu tarih itibarıyla Anadolu'daki ahvalden emin olamasak bile, Kalkaşendî ve İbn Haldun'a dayanan Vernon J. Parry, 1365-66'da Kahire ve İskenderiye'de topun varlığına dair ikna edici kanıtlar sunmaktadır⁷⁰⁷. Zaten Sultan Selim'in 1517'de Kahire'yi ele geçirdiğinde Memlûklerden işler vaziyette köklü bir tüfenkhane tevarüs ettiği iyi bilinmektedir. Keza 1407'de Memlûk ve Akkoyunlu ordularının birbirlerine karşı top ve tüfek kullandıkları tarihî kayıtlara girmiştir⁷⁰⁸. Yine tarihî kayıtlara göre, Karamanoğlu Mehmed Bey, 1423'te Antalya'yı kuşattığında kaleden atılan bir top güllesiyle hayatını kaybetmişti⁷⁰⁹.

O halde, Osmanlılar, Rumeli yakasındaki ilerleyişlerinde olduğu gibi, 14. yüzyılda Anadolu'da giriştikleri siyasi, askerî, diplomatik ve ticarî temaslar sayesinde yaklaşık aynı vakitlerde ateşli silah teknolojisiyle tanışmış olabilirler. Bu silahların doğu yerine batı vilayetlerinde yaygınlaşıp Rumeli'yi esas alan tahrir kayıtlarında daha sıkça karşımıza çıkmasının sebebi, K. Chase'in ateşli silahların küresel inkişafını izah ettiği kitabında dile getirdiği üzere⁷¹⁰, coğrafi ve iklimsel şartlardan ötürü Avrupa'da kentler/kasabalar ve kaleler arasında nispeten daha kısa mesafelerin bulunmasıdır. Daha yoğun nüfuslu sık yerleşimler (illa ki daha kalabalık ve büyük değil), Avrupa coğrafyasında topçu kıtaları ve tüfekçi piyadelere daha rahat hareket imkânı sağladığından ateşli silahların burada yayılması daha kolay olmuştur. Dahası, ilk ateşli silahlar, ister top, ister (yine bir çeşit el topu hüviyetinde olan) tüfekler olsun, battallıklarından ötürü müstahkem surların ardından ateşlenmeye daha müsait olduklarından Osmanlı memleketine hangi canipten gelmiş olursa olsunlar, nihayet daha çok sayıda kalenin bulunduğu Rumeli topraklarında yoğunlaşmaları tabiidir.

a. Osmanlı Tüfekçiliğinin Ataları: Hristiyanlar, Yahudiler, Müslümanlar

Osmanlıların elindeki Rumeli kalelerinde hizmet eden ilk tüfekçilerin Hristiyan muhafızlar olduğuna ilgili literatürde işaret edilmiştir. Bu meyanda en bilinen örneklerden biri, 1455 Haziran'ında Novaberda kalesini Stefan

⁷⁰⁶ Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 10. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 362.

⁷⁰⁷ Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", s. 202-203.

⁷⁰⁸ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 51.

⁷⁰⁹ Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 137.

⁷¹⁰ Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*.

komutasında (10 yeniçeri tüfekçiyle beraber) bekleyen 11 Hristiyan tüfekçi askerdir⁷¹¹. 1467'de Resava'da devlet hazinesinden ulufe alan 10 Sırp tüfekçi ve 1488'de Semendire'nin muhafazasından sorumlu Marko komutasındaki 40 kişilik Hristiyan tüfekçi kıtası yine Osmanlı tarihçiliğinin iyi bilinen örnekleri arasına girmiştir⁷¹². Ne var ki, aynı tahrir kayıtları, 15. yüzyıl ortasında Osmanlı tüfekçiliğinin Rumeli'deki serencamının ilk başta görüldüğünden daha karmaşık olduğunu ihsas ettirmektedir. Yukarıda sıralanan örneklerin hepsinde çoğunlukla düşük ücretler aldıklarından emin olabileceğimiz kale neferlerinden, daha açık ifadesiyle, 15. yüzyılın toplumsal hiyerarşisinde imtiyazlı sınıflar içinde yer almayan kesimden insanlardan bahsedilmektedir. Bunların yaklaşan düşmana karşı muhtemelen kale sur ve burçlarından kendilerine emanet edilen ateşli silahları (bu tarihte halen kabaca el topları) yeterli maharet ve güvenilirlikle ateşleyebildikleri muhakkaktır. Bu anlamda ateşli silah teknolojisiyle aşinalıkları olduğuna şüphe yoktur.

Ne var ki, ilk ateşli silahları kullanabilmek ve imal edebilmek başlı başına iki ayrı bahisti. Aynı tarihlerden tahrir defterleri, "tüfekçi" namıyla bilinen kimi Müslümanların Rumeli'nin farklı köşelerinde tımar tasarruf ettiklerini göstermektedir. Bu kişilerin, tımar ehli olarak, tüfekçi asker olmadıklarını, unvanlarını büyük ihtimalle uğraştıkları tüfek dökümü sayesinde aldıklarını tahmin ediyorum. Bunlardan biri olan Tüfekçi İsmail, 1446 Mart'ından beri Pirlepe'de (Paşa sancağı) tımar sahibiydi. İsmail, 1447 Mayıs'ında aynı nahiye içinde yeni bir tımar tasarruf etmeye başladı⁷¹³. 1451 başında Köprülü tımarlarından Kuruşeviçe köyü ve Kırnino mezraası Tüfekçi Ahmed'in elindeydi⁷¹⁴. Toblice vilayetinden Tüfekçi İsmail, tahrir kâtibinin kaydına göre, Sultan II. Murad devrinde beratını almış biriydi⁷¹⁵. Onun gibi beratını Murad saltanatında almış bir diğer kişi, Alacahisar'da dirlik yiyen Tüfekçi Karaca'ydı⁷¹⁶.

711 İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler*, s. 154-155.

712 Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", s. 57.

713 *1445 Tarihli Paşa Livâsı İcmâl Defteri*, s. 67 (evâhır-ı Safer 851/8-16 Mayıs 1447) ve 70 (evâhır-ı Zilhicce 849/20-28 Mart 1446). Krş. Feridun M. Emecen, "Defter-i Köhne: Pirlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Tahrir Defteri (1445-1455)", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLIII, 2014, s. 428 ve 433.

714 *1445 Tarihli Paşa Livâsı*, s. 86 (evâil-i Zilhicce 854/5-14 Ocak 1451).

715 *1445 Tarihli Paşa Livâsı*, s. 144.

716 *1445 Tarihli Paşa Livâsı*, s. 128; Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", s. 56.

16. yüzyıla girilirken, belgelere yansıdığı haliyle, Osmanlılar tüfek üretimini saray etrafında merkezileştirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı sarayı bu maksatla batılı uzmanların deneyimine başvurdu. Osmanlı tarihçiliğinde *tâ'ife-i efrenciyân* namıyla şöhet bulan bu teknisyenler, özellikle 16. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı askerî teknolojisinin gelişimine hatırı sayılır katkıda bulundular⁷¹⁷. Yabancı mütehassısların sanatından nasiplenmek Osmanlılara özgü bir durum değildi. Erken modern devir boyunca batılı ve doğulu hükümdarların hepsi, hizmetlerini sunmak için kapılarına gelen yerli-yabancı her türden zanaatkâra – elbette işlerinde ehil oldukları düşünülüyorsa, ya da belki sarayda iyi bir bağlantıları varsa – canı gönülden bir gedik ihsan ediyorlardı. Osmanlı sultanları da farklı davranmadılar. Gelgelelim, yukarıda tasvir edilen manzara hakikate ne denli yakın olursa olsun, resmin bütünü bir kez daha şu ana değin bildiklerimizden daha karışık gibidir.

1501-1505'te sultanın hazinesinden maaş alan iki tüfenkger, yani tüfek ustası vardı⁷¹⁸. Gardo (Garde) isimli Rus tüfek imalatçısı bunlardan biri olmalıdır (Osmanlılar, Rus tabiriyle Moskov/Moskov'dan farklı olarak Ukrayna'dan gelenleri niteliyorlardı⁷¹⁹). Gardo, 1505 Şubat'ında kapı ağası aracılığıyla sultandan bir adet sırmalı elbisenin yanında 2000 akçe inam koparmayı başarmıştı⁷²⁰. 1526 tarihli ehl-i hiref defterine bakılırsa, Rus Gardo, tüfenkciyân cemaatine II. Bayezid döneminde sanatının ehli olduğunu kanıtlayarak girmişti⁷²¹. Gardo'nun tüfek yapımındaki hünerini ilk fark eden, ya da ilk defa gereğince takdir eden kapı ağası olmuş gibiydi. 1505 Mart'ında tüfenkçi olarak sultandan 2000 akçe alan Gardo, bu inamı kapı ağasının marifetine borçluydu⁷²². Rus usta, 1506 başında bir kez daha 2000 akçelik inam alırken yanında yine kapı ağası vardı⁷²³. 1507 yazında Gardo sultanın cömertliğinden istifadeyle bir Bursa câmesine sahip olurken manzara yine aynıydı: Gardo ve kapı ağası⁷²⁴.

717 Murphey, "The Ottoman Attitude"; Ayduz, "XIV-XVI. Asırlarda Avrupalı Teknisyenler"

718 Barkan, "1527-1528 Mali yılına ait bir bütçe", s. 310.

719 Omeljan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648)", çev. Kemal Beydilli, *İlmi Araştırmalar*, S. 7, 1999, s. 279-284.

720 *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 304.

721 Uzunçarşılı, "Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", s. 51: Sultan Bayezid zamanında sanatbirle yazılmış.

722 *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 328, 9 Şevval 910/15 Mart 1505.

723 *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 432, fi 8 Şaban 911/4 Ocak 1506.

724 *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 615, Safer 913/Haziran-Temmuz 1507.

Bundan birkaç ay önce hazinedarbaşı marifetiyle inam alan onlarca kişi arasında yer alan Gardo, 3000 akçelik ödülünü alırken deftere Rus tüfenkger olarak kaydedilmişti⁷²⁵. Gardo'nun kapı ağasıyla olan ilişkisinin mahiyetini bilmek bu hususta yardımcı olabilirdi. Gardo'nun Osmanlı hizmetine girişi, II. Bayezid'in 1484'te Kili ve Akkirman'ı Osmanlı topraklarına katmasıyla ilişkili görünüyor.

1509 kışında bir kereliğine görünüp kaybolan Asardov, yine Rus asıllı bir tüfekçi üstadıydı⁷²⁶. 1501-1505 aralığına ait ehl-i hiref defterindeki ikinci tüfekçi ustası, kapı ağası veya bu kez doğrudan Gardo'nun tavassutuyla Osmanlı sarayına kapılanmış olabilir. Şimdilik emin olamadığımız ikinci cemaat-i tüfenkciyân gediğinin muhtemel sahiplerinden biri de, 1511 yazının sonlarında 1000 akçelik inam alan Yusuf'tu⁷²⁷. Ne olursa olsun, 1505'ten sonra tüfekçi ustaları cemaatinin sayısı artmaya başlamıştı ve Asardov'la Yusuf, büyük ihtimalle Gardo üstadın yönetimi altında birlikte çalıştılar. 1511 Ağustos-Eylül'ünde, Yusuf'un inamına kavuştuğu vakitte, Gardo, yanına getirttiği kardeş ve oğullarıyla birlikte altı kişilik bir cemaate dönüşmüştü⁷²⁸. Bunların tüfenkhane-i amirede örs ve burguların başında ailece çalıştıklarını hayal etmek epeyce heyecan verici.

1526'ya gelindiğinde, Gardo, II. Bayezid ve Selim'den sonra üçüncü Osmanlı sultanına hizmet etmeye devam ediyordu. Tüfekçiler cemaatinin yirmi beş akçe yevmiyeyle en kıdemli ustasıydı; kardeşi Kirkor (Grigor) günlük hak ettiği on dört akçeyle cemaatin önemli isimlerinden biri haline gelmişti. 1524 Nisan'ında tüfek imalatçıları arasına Rus İvan da katılmıştı; henüz yolun başında olduğu söylenebilirdi, hazineden günlük beş akçecik alıyordu. Ferhad ve Hüdadad, isimlerinin yanına düşülen nota bakılırsa, II. Bayezid saltanatında satın alınarak saraya getirilmiş Rus kölelerdi. Bu ikisinin Gardo ve Kirkor'un rahle-i tedrisinden geçirilerek tüfekçilik zanaatini öğrenmiş olmaları uzak bir ihtimal değil. Ne var ki, 1526'da tüfekçiler cemaati on kişiden oluşuyordu; Rus ustaların cemaatteki saltanatı sarsılmıştı. Cemaatin kalan yarısını, büyük ihtimalle Osmanlı topraklarına göç edip yeni bir hayat kurmaya çalışan Sefarad Yahudileri oluşturuyordu. Musa, İsak ve Simon b. İsak, 1523 Mayıs'ında

⁷²⁵ 1503-1527 *Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 587, Şevval 912/Şubat-Mart 1507.

⁷²⁶ 1503-1527 *Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 801, âşir-i 910/Ocak-Şubat 1509.

⁷²⁷ 1503-1527 *Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1333, Cemâziyelahr 917/Ağustos-Eylül 1511.

⁷²⁸ 1503-1527 *Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1337, Cemâziyelahr 917/Ağustos-Eylül 1511.

tüfekçilik ilmindeki marifetlerini kanıtlamak suretiyle cemaate kayıtlarını yaptırmışlardı. 1524 Ekim'inde aynı suretle iki isim daha onlara katıldı: David ve Mordehay veled-i Şaban. Tüfekçi ustası Yahudilerin cemaat içinde henüz kat edecek yolları vardı; aralarında en fazla yevmiye alan Musa bile on iki akçeden fazlasını kazanamıyordu⁷²⁹. Aynı Musa, bir ihtimal, 1512 yazından bu yana Osmanlı sarayına tüfek üretiyordu⁷³⁰; 1523 ehl-i hiref arasına kaydolduğu tarihi.

1545'te tüfenkgerân cemaati yalnızca yedi usta ve bunlara bağlı çalışan iki şakirtten ibaretti. Emektar Gardo ortalıklarda yoktu (II. Bayezid'den bu yana saraya çalıştığına göre, kim bilir, belki de vadesini doldurmuştu); aldığı yevmiyeye bakılırsa, cemaatin başında başka bir Rus asıllı, Yevân (Yuvan?) Ali yer alıyordu. Gerçi ondan yalnızca yarım akçecik düşük maaş alan Nasuh b. Taceddin, cemaat neferleri sıralanırken en tepeye yazılmıştı; cemaat reisi o da olabilir. Yevân Ali'den başka Mustafa'nın da Rus kökenli olduğu kayda geçirilmişti. Tüfekçiler cemaatinin geri kalanı ise, Resul b. Osman, Bektaş b. Mahmud, Haydar b. Abdullah ve Rüstem Çerkes'ten oluşuyordu. Hamza, Resul b. Osman'dan mesleği öğrenmeye çalışırken, Ferhad Bosna, cemaatin önde gelen isimlerinden Nasuh'un yanında yetişiyordu⁷³¹.

Ne var ki, 1556 tarihli bir kayıt, payitahttaki tüfek üreticilerine dair bildiğimiz birçok şeyi altüst ediyor. Ö. L. Barkan tarafından neşredilen harc-ı hassa defterlerinden birinde yer alan bilgiye göre, bu tarihte göreve başlayan yedi tüfek üreticisi, Yahudi tüfek ustalarının gediğine yerleştirilip onların yerini alacaktı⁷³². Bu Yahudi ustalar, 1545 ehl-i hiref defterinde tüfenkgerân arasında yer almadığına göre, Osmanlı devleti adına silah üretimini başka bir kurumun çatısı altında, muhtemelen tüfenkhane-i amirede veya 1545 defterinde yer almayan topçu veya demirci (âhenger) cemaatleri arasında yürütüyorlardı. O halde, Osmanlı tüfek teknolojisinin ilk devirlerini tahlil ederken gözümüzü ehl-i hirefteki tüfekçiler cemaatinden başka yerlere de çevirme lüzumu ortaya çıkıyor. Kaldı ki, Osmanlı ordusunun gün geçtikçe daha fazla ateşli silah kullandığı yıllarda cemaat-i tüfenkgerân bilakis personel kaybetmekte ve sayıca azalmaktadır. 1557-58'de tüfekçi ve demirci cemaati olarak kayıtlı olanlar

729 Uzunçarşılı, "Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", s. 51.

730 BOA, TSMA.d., 9629, vr. 17b, 19 Cemâziyelevvel 918/2 Ağustos 1512: "İbtidâ-yı mevâcib Yahudi Musa tüfenk-ger an-19 Cemâziyelevvel 918."

731 Yaman, "1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları", s. 529.

732 Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 45, 13 Zilhicce 963/18 Ekim 1556.

1545'ten tanıdığımız Resul ve Bektaş'tan gayri Rus Simon ve yine 1545'te henüz şakirt olan Hamza'dan (1557-58 defteri sayesinde Hamza'nın da Rus asıllı olduğunu öğreniyoruz) ibaretti⁷³³. 1564'te sayı üçe düştü. Bektaş ve Hamza hizmete devam ediyorlardı; üçüncü isim Hasan'dı⁷³⁴. Tüfenkgerân cemaatinin 16. yüzyılın ortasında güç kaybederek sonradan ehl-i hiref defterlerinden tamamen çıkması, bu tarih itibarıyla Osmanlı tüfek üreticiliğinin tüfenkhane ve cebehane-i amire etrafında örgütlendiğini göstermektedir.

Ehl-i hiref defterlerinde yaptığımız yolculuğun ardından 16. yüzyılın başına dönmemiz gerekiyor. Büyük resim hakikaten biraz daha karıştı. 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sarayını ikna edip hizmete başlayan Rus ve Yahudi ustalar sultan adına tüfek üretiyorlardı; ama bu işi yapanlar onlardan ibaret değildi. 1501 Ekim'inde Dergâh-ı âli topçularına mensup Ali b. Saruca saraya takdim ettiği tüfek karşılığında Bursa işi münakkaş bir kıyafetin yanında 2000 akçe aldı⁷³⁵. İnsan, bu Ali'nin, II. Murad ve Sultan Mehmed devirlerinin meşhur topçu ustası Saruca'nın oğlu olduğunu düşünmeden edemiyor⁷³⁶. Ali b. Saruca, 1510'lar boyunca tüfek üretiminde hayli faal oldu. 1503 Ağustos'unda saraya bir kez daha tüfekler getiren Ali hizmeti karşılığında sultandan 2000 akçelik ihsan aldı⁷³⁷. 1507 Ağustos'unda darbzen topları getiren Ali, bunların yanına bir miktar tüfek eklemeyi ihmal etmemişti⁷³⁸. Saruca oğlu Ali'nin ateşli silah teknolojisine dair geniş bir tecrübesi var gibi görünüyor; darbzenlerden başka 1510'da saraya havan topu takdim etmişti; aynı vesileyle yine tüfek getirmekten geri durmamıştı⁷³⁹.

Dergâh-ı âli topçuları arasında tüfek imal etmek Ali b. Saruca'ya mahsus bir özellik değildi. Bu tespit, tüfeklerin bir nevi el topu olarak döküldüğü ilk devirler için herhalde daha geçerliydi. 1504 Nisan'ında topçulardan Firuz Bey benzer şekilde saraya tüfek getirmişti⁷⁴⁰. Dahası, 1510'da Dergâh-ı âli topçuları ağası ve kethüdasına cemaat olarak tüfek döktükleri için inamlarda

⁷³³ BOA, TSMA.d., 9612, vr. 9a.

⁷³⁴ BOA, TSMA.d., 808, vr. 2b.

⁷³⁵ *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 392, 24 Rebiülevvel 907/7 Ekim 1501.

⁷³⁶ Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet: 1453*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 195-196.

⁷³⁷ *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 122, 21 Safer 909/15 Ağustos 1503.

⁷³⁸ *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 648, 19 Rebiülahır 913/28 Ağustos 1507.

⁷³⁹ *1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1100, 12 Muharrem 916/21 Nisan 1510.

⁷⁴⁰ Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 368, 8 Zilkade 909/23 Nisan 1504; Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı", s. 61-62.

bulunulmuştu⁷⁴¹. Bu, topçular arasında tüfek üretiminin Saruca oğlu Ali veya Firuz Bey'in şahsî girişimlerinden öte kurumsal bir uygulama olduğuna işaret ediyor. Tüfek imalatıyla ilgilenen bir diğer zümre demircilerdi. Demirci Aynî, 1509 Nisan'ında getirdiği tüfek için 2000 akçe alırken⁷⁴² ertesi sene meslektaşları Ali yine 2000 akçe ihsanla ödüllendirilirken birden fazla tüfek sunmuştu⁷⁴³. Tüfekler karşılığında saray hazinesinden çıkan meblağların büyüklüğüne bakılırsa, bu silahlar ya çok özel ve pahalı ürünlerdi, ya da sultan yeni tüfek tasarımları yapılmasını teşvik etmeye çalışıyordu. Osmanlı sarayının ateşli silahları geliştirmede gösterdiği muhtemel hassasiyeti yabana atmamak gerekiyor. Venedik senatosunun İstanbul'daki elçisi Piero Zen, 1530'da yolladığı havadiste İbrahim Paşa'nın saray avlusunda toplanan bazı yeniçerilerin zırh delebilen bir tüfek cinsiyle ateş etme alıştırma yaptıklarını bildiriyordu. Venedikli diplomata göre, sultan bu cinsten çabalara büyük destek veriyordu⁷⁴⁴.

b. Standardın Yerleşmesi: Hafif Ateşli Silahlarda Osmanlı Klasığının Teşekkülü

Osmanlı tüfekçi ustalarının 1500'lerin başında saraya ne tür aletler sunduklarına dair malumatımız yok. Osmanlı sarayı, yalnızca usta ellerden çıkma tüfeklere değil, saray hazinesine girmeye aday birçok çeşit eşya ve silaha – kurmalı yaylar, kavisli yaylar, bozdoğanlar, Şam işi kılıç, kalkan ve tolgalar vs. – ilgi duyuyordu. 15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başında Osmanlı kalelerindeki tüfekler merkezi bir düzenlemenin eleğinden geçmeden yerel imkânlarla üretilmiş, kalelerin eski sahiplerinden tevarüs edilmiş ya da farklı yollarla kale envanterlerine sokulmuş silahlara benziyor. 1494-95'te Manya (Yunanistan) kalesinde mevcut 113 tüfeğin cinsi Macar işi (Üngürüsü) olarak kayıtlıydı⁷⁴⁵. 1514-15'te Moton kale yoklamasında görünen tüfekler ise tunç veya demirden imal edilmelerine bakılarak tasnif edilmişlerdi⁷⁴⁶. 1530'da Antalya'da bulunan tüfeklere ise kısa tüfek (tüfenk-i kûtâh) denmişti⁷⁴⁷. Cebehane-i amire mahzenlerine de kimi hallerde farklı çeşit ve ebatlarda tüfek teslim

741 1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri, s. 1080, 20 Zilhicce 915/31 Mart 1510.

742 1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri, s. 941, 25 Zilhicce 914/16 Nisan 1509.

743 1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri, s. 1116, 23 Safer 916/1 Haziran 1510.

744 *I Diarii di Marino Sanuto*, LIII, ed. Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi, Marco Allegri, Venezia 1898, s. 293, 14 Nisan 1530 tarihli rapor.

745 BOA, D., Baş Muhasebe Kalemi (BŞM.), Cebehane-i Âmire Defterleri (CBH.d.), 18581, s. 2.

746 Kayapınar-Kılıç, "Bir Deniz Üssü Olarak Modon", s. 548-550.

747 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s. 586.

edilebiliyordu. 1539 Eylül’ünde cebehaneye getirilen 262 tüfek o anki hallerine, ebat ve bezemelerine göre farklı isimler altında kaydedilmişlerdi. Listeye göre, 236 büyük piyade tüfeğinin yirmi üç tanesinin kundağı sandaloslanmamıştı (sandalo ağacı sakızından elde edilen özlerle cilalama işlemi); geri kalanların kundakları cilalıydı. Büyük tüfeklerden birinin kundağı füsuskârî işçilikle süslenmişken yedisinin gümüş zinciri vardı. Bunlardan başka üç büyük zincirli tüfeğin “kâfirî” cinsten olduğu yazılmıştı. İki adet zer-nişanlı büyük tüfekle beraber kundağı sürmaî kadife, namlusu gümüş kaplı bir tüfek cebehaneye teslim edilen harp aletleri arasındaydı. Beş piyade tüfeğinin orta çaplı olduğu kaydedilmişti. Tüfeklerden dokuz tanesi küçük kâfirî türden iken altısının kundağı yoktu, namlu kısmından ibaretti⁷⁴⁸. Saraya istenen kurşunların bile kemha ve taftadan lüks keseler için saklandığı düşünülürse⁷⁴⁹, bu tarihlerde Enderun-ı hümayun hazinesinde, kim bilir, daha ne çeşitten tüfekler muhafaza ediliyordu.

Ne var ki, 16. yüzyıl başında Osmanlıların ihtiyacı gümüş ve altınlarla bezeli, kundakları kadife kaplı, zincirli ve parlak tüfekler değildi. Bilakis tüfeğin birçok piyade alayının bir arada kullanabileceği alelumum, harcî bir silaha dönüştürülmesi gerekiyordu. Bu yapılırken namlu ve kundak ebatlarında istikrar tutturulmalı, dahası yeniçerilerin gerekli hallerde savaş meydanında silahlarıyla hareket edebilmeleri için tüfekler ağır olmamalıydı. Bu, aslına bakılırsa, o tarihlerde ateşli silah teknolojiyle hemhal olmuş irili ufaklı bütün siyasî organizasyonlar için müşterek bir sorundu. Namluların standart dökülmesi büyük önem taşıyordu; tabii ki namlu ağızlarına uygun mermi/findıkların dökülmesi de. Kurşun tanesinin namlu ağzından girmemesi halinde atış yapmaktan söz etmenin gereği yoktu. Öte yandan merminin namlu genişliğine nazaran küçük olması da başa belaydı. Böylesi hallerde namlu içinde merminin etrafını saran hava boşlukları kalacağından barutun yanmasıyla elde edilen itici gücün ciddi bir kısmı heba edilmiş olurdu. Kaldı ki, ilk tüfek mekanizmaları kaval namlu (yivsiz) olduğundan namlu ağzından iç cidara çarparak çıkan mermi hayli istikrarsız ve rastgele bir rota izleyecektir. Bu, erken tarihli tüfeklerin etkinliğini önemli ölçüde düşüren genel bir meseleydi; bununla baş edebilmenin yolu merkezî kurumlar vasıtasıyla namlu ve mermilerde öngörülebilir ölçüleri sürekli ve büyük miktarlarda yeniden üretebilmektir. Osmanlılar bunu 1520’den önceki bir tarihte başardılar.

748 BOA, TSMA.d., 9615, s. 21, 5 Cemaziyelevvel 946/18 Eylül 1539.

749 BOA, KK, 1867, s. 18, 28 Safer 976/22 Ağustos 1568: “Be-cihet-i kise-i finduk-ı tüfenk-i hâssa; an-kemhâ-yı yezd, iki kıt’a; yezd-i mezkûr an-tafta-yı âsmânî-i şam.”

1520-30 arasında Akçahisar kalesinde arz-ı endam eden on yedi kabza devlet tüfeği (tüfeng-i mîrî)⁷⁵⁰, bilmediğimiz özel bir hususiyete işaret etmiyorsa, bu vakitlerde payitahttaki tüfenkhane ve cebehanenin belli standartlar gözetken tüfekler üretilip dağıttığını gösteriyor olabilir. 1522'de Rodos seferine çıkan Osmanlı ordusunun yanında götürdüğü silahlar arasında 1000 adet uzun (dîrâz), 4500 adet küçük tüfek vardı. Uzun tüfekler gemileri korumak veya tekne üzerinden Rodos kalesinin deniz cephesine ateşlenmek amacıyla alınmıştı; bunların gemi güvertelerine raptedilebilmeleri için ayrıca 1000 tane ayaklık getirilmişti⁷⁵¹. Cebehane-i amire, askerlerin yanına verilen tüfekler için iki ayrı cins mühimmat öngörmüş; uzun tüfeklere 150.000 mermi/fındık tahsis ederken küçük tüfeklere 4.800.000 adet mermi hazırlamıştı⁷⁵². İki tüfek çeşidine takdir edilen mühimmat arasındaki muazzam fark, uzun namlulu tüfeklerin diğerlerine nazaran hayli büyükçe olduğunu akla getiriyor; elde ateşlenmeye müsait olmayacak ağırlıkta olmalıydılar.

1526'da Budin'e doğru yola koyulan Osmanlı ordusunda uzun tüfeklerden yalnızca altmış tane vardı. Bununla birlikte sefer ordusunun elindeki toplam 4000 tüfeğin 3000'inin basit (harcî), 1000 tanesinin üstün kalite (hâss) olduğu belirtilmişti⁷⁵³. Ne yazık ki, aynı sefer mühimmat listelerinden bu üç çeşit tüfek (uzun, has ve küçük) arasındaki farkları anlamak mümkün değil. 1517-18'de cebehane-i amirenin "küçük" tüfekler için 700 tane yeni kundak satın aldığını bilmek ancak kısmen yardımcı oluyor. Buna göre, Osmanlı merkezî yönetimi, gerçekten de 1520'den önce bir tarihte ordu neferlerini nispeten standart tüfeklerle donatmak için kolları sıvamıştı; hatta bu tarihte alınan kundakların 16. yüzyılın ilerleyen senelerine kıyasla bir hayli pahalı oluşu epeyce erken girişimlerden biriyle karşı karşıya olduğumuzu düşündürüyor⁷⁵⁴. 1524-25'te, Orta Avrupa'daki gelişmelere müdahale etmeye hazırlanan Osmanlı sarayı, yine cebehane aracılığıyla binlerce tüfek kundağı tedarik etmişti. Satın alınan kundakların 4014'ü harcî denilen cinsten küçük tüfeklerin kundaklarıydı. Esasen

750 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet -i Rûm-İli, IV, s. 415.

751 Tüfekhâ-yı dîrâz berây-ı keştî 1000 kıta. Bu ibarenin yanında kayıtlı bin adet "pây-ı cüdâ" bu uzun namlulu tüfekleri gemi güvertesine rapt etmek için kullanılıyor olmalıdır. Pierre Belon, On İki Adalar civarında karşılaştıkları bir korsanlık hadisesinden bahsederken seyahat ettiği *La Priola* gemisindeki arkebüzleri korsan teknesine çevirdiklerini yazar (s. 91).

752 BOA, TSMA.d., 5643.

753 BOA, TSMA.d., 9633.; Emecen, "Büyük Türk'e Pannonia Düzleklerini Açan Savaş Mohaç", s. 84-86.

754 BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 18.

parça başına 12 akçe ediyorlardı; aralarından yalnızca 380'inin tanesine 14'er akçe ödenmişti. Biraz daha pahalı olan has tüfeklerin kundağına ürün başına 20 akçe verilerek 1031 kabzalı alım yapılmıştı⁷⁵⁵. Aynı tarihte bir Rus tüfekçiye (çok büyük ihtimalle emektar Gardo) miri tüfek üretmesi için 400.000 akçelik heybetli bir meblağ teslim edildi⁷⁵⁶. Gardo ailesi ve Yahudi tüfek ustalarının 1522 ve 1526 sefer listelerinde görülen binlerce tüfeği tek başlarına üretmeleri mümkün değildi; daha ziyade tüfek imalatının organizasyon ve denetiminden sorumlu olmuş olmaları. Şayet hal böyleyse, bunların Osmanlı tüfeklerinin hafifletirilerek 16. yüzyılda iyice yaygınlaşan standart piyade tüfeklerinin tasarımıdaki katkılarının hakkını teslim etmek gerekir.

Osmanlı tüfek terminolojisine dair muammayı bir nebze olsun çözmek için 1533 ve 1534'te peşi sıra Safeviler üzerine sefere çıkan İbrahim Paşa ve Sultan Süleyman'ın yanlarına aldıkları tüfeklerin niteliğine bakmak gerekiyor. İbrahim Paşa'nın maiyetindeki yeniçeri efradı iki çeşit tüfek taşıyordu. Tüfeklerin 300 tanesi sefer mühimmat listesine uzun/dırâz olarak girmişti; bunların kullanımına tahsis edilen 100.000 mermi beşer dirhem ağırlığındaydı (15-16 gr). Uzun tüfekler beş karış boyundaydı (114 cm)⁷⁵⁷. Osmanlı silah terminolojisine bakılırsa (Osmanlılar bu tarihlerde tüfek lafzını namlunun kendisi için kullanıyorlardı), kastedilen silahın namlu uzunluğu olmalıdır. Görünen o ki, 5 karış-5 dirhemlik tüfekler, destek gerektirmeksizin elde ateşlenebilen silahlardı. Bu halleriyle 1522 Rodos sefer listesinde karşımıza çıkan uzun tüfeklerden daha hafif bir harp aletine tekabül ettikleri açıktır. İbrahim Paşa kuvvetlerinin elinde ayrıca 720 adet kısa/kûtâh tüfek vardı. Namlu uzunluğu dört karış (91,5 cm) olan bu silahlar dörder dirhemlik (12,5-12,8 gr) mermiler atıyorlardı. Sultan Süleyman'ın önünden yola koyulan sefer ordusunda bu hafif tüfeklerin kullanımına ayrılmış 260.000 mermi taşınıyordu⁷⁵⁸. Sultan, 1534'te biraz daha esaslı bir mühimmatla veziriazamını

755 BOA, MAD, 23321, s. 5: "Bahâ-yı kundak-ı tüfenk-i harcî-yi küçük, 1494 kabza, fi 12, 17.928 akçe; 16: Bahâ-yı kundak-ı tüfenk-i hâss, 1031 kabza, fi 20, 20.620 akçe ve bahâ-yı kundak-ı mütenevvî-yi tüfenkhâ-yi küçük-i harcî, 2520 kabza; be-cihet-i 2140 kabza, fi 12 akçe, be-cihet-i 380 kabza, fi 14 akçe."

756 Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XLI, S. 1-4, 1984, s. 443: "Teslim-i Rus tüfekçi berây-ı harc-ı tüfekhâ-i hâssa, 400.000 akçe."

757 Mermi ağırlığı ve namlu uzunluklarının hesaplanmasında Walter Hinz ("İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türkölük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 1989, s. 4 ve 72) ve Mehmet Erkal'ın rakamlarını ("Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C III, İstanbul 1991, 411-413) esas aldım.

758 BOA, TSMA.d., 10583.

Anadolu üzerinden Tebriz'e değin takip etti. Bu esnada ordu-yı hümayunda 4000 tüfek mevcuttu. Bunların 1500'ü, mühimmat listesini tertip eden kâtibe göre, has tüfeklerdi; uzundular ve beş karışlık namlulardan beşer dirhem mermi atıyorlardı. Geri kalan 2500 tüfek harcî cinstendi; bu silahlar kısa namlulu olmalarına rağmen yine beşer dirhemlik mermiler kullanıyorlardı. O sebeple sefer mühimmat listesinde, bir öncekinin aksine, mermi sayısı tüfek cinslerine göre bölünmeden tek parça halinde yazılmıştı: 1.200.000 adet⁷⁵⁹.

Bu tabirler (uzun/dırâz, kısa/kûtâh, küçük, has, harcî) esas alındığında 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tüfek terminolojisi karmaşık görünüyor; belki de henüz Osmanlı silah imalatçıları açısından da isimlendirme tam oturmamıştı. Hakikaten de, 16. yüzyıl başlarında Osmanlı ateşli silah tecrübesi bir parça deneysel duruyor. Örneğin, 1534'teki dört karışlık namlularıyla beşer dirhem atan tüfeklere bir daha rastlamak mümkün değil. Osmanlı askerî ricali, belki de, daha ağır mermiler atmasına rağmen elde taşınması daha kolay kısa namlulu tüfekler imal etmeyi denemiş; ama ortaya çıkan sonuçtan memnun kalmamıştı. Şu ana değin ortaya konan verilerden gönül rahatlığıyla yapılabilecek tek çıkarım, Osmanlı cebehane ve tüfenkhanesinin 16. yüzyılın başlarında temelde üç çeşit tüfek ürettiğidir: 1-Ebat ve kalibresini bilmediğimiz uzun (biz bunlara ağır metris tüfeği diyelim), nispeten az atış yapması beklenen, ayaklıklar üzerinden ateşlenen, belki de yivli (şeşhane), keskin nişancı ve avcılara dağıtılan tüfekler. 2-Beş karış namlu uzunluğuyla beş dirhemlik mermi atan uzun/has tüfekler. 3-Dört karış namlu uzunluğuyla dört dirhemlik mermi atan kısa/küçük/harcî tüfekler. Birinci seçenekteki tüfekler kısa sürede sefer mühimmat listelerinden çıkarken “uzun” tüfek tabiri ikinci şıktaki “has” tüfekler için kullanılmaya başlandı.

759 BOA, TSMA.d., 10584, vr. 2a: “Tüfeng-i mütenevvia, dört bin aded. An-hâss, dırâz, beş dirhem beş karış, 1500 aded, fi 30, 49 yük. An-harcî, kûtâh, 2500 aded, fi 40'dan 59 yük, 4 karış, 5'er dirhem.”

Görsel 47: Osmanlı tüfekleri. (A) Fitilli tüfek (B) Çakmaklı tüfek (C) Çakmaklı piştov (Marsigli, *Stato Militare*, II, s. 17, Planche VII).

1555-56'da Osmanlı cebehanesinin tedarik ettiği 2498 adet tüfek yüzyılın başında tespit edilen ölçülere uygundu: dört karış ve dört dirhem⁷⁶⁰. Osmanlı idaresi, 1568'de Mısır'a 2500 tüfek yollamaya karar verdiğinde harc-ı hassa eminden bunların dörder dirhemlik kurşun atan silahlar olmasını istemişti⁷⁶¹. 1572 yazında İnebahtı yenilgisinin yaralarını sarmaya çabalayan Osmanlı sarayı, cebehane-i amireden bu kez Hüseyin Paşa'ya 1000 tüfek gönderilmesinde aracılık etmesini talep ediyordu. Vezir hazretlerine yollanacak tüfeklerin bir kısmı dört, bir kısmı beş dirhemlik kurşun atanlardan olacaktı⁷⁶². 1575-76'da tüfenkhane nazırı Ferruh Bey, cebecibaşından aldığı tezkereler gereğince tüfenkhanede 2595 kabza yeni tüfek imal ettirerek cebehaneye teslim etti. Namlu demiri 75 akçeye mal olan tüfeklerin masraf kaydının yanına düşülen notta beş karış boyunda ve beş dirhemlik mermilere uygun oldukları yazıyordu⁷⁶³. Cebehane ve tüfenkhaneye ilgili belgelerde başka çeşit tüfeklerin varlığına dair bilginin olmayışı, Osmanlı askerî yönetiminin 16. yüzyıl boyunca piyade silahı olarak bu iki cins tüfeği kabul ettiğini gösteriyor. Bu arada bir yandan daha ağır çaplı metris tüfekleri üretiliyorsa bile, bir nevi küçük top oldukları mülahazasıyla bunların imalatını tophane-i amire üstlenmiş olabilir.

Osmanlı kapıkulu neferleri standart ölçülere sahip ateşli silahlarına kavuşmuşlardı. Şimdi mesele yine bu silahlara uygun standart mühimmat

⁷⁶⁰ Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 61-62: Bahâ-yı tûfenghâ-yı cecid-i musaykal, 4 dirhem, 4 karış, 2498 kıt'a, 84.932 akçe.

⁷⁶¹ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), Özet, Transkripsiyon ve İndeks, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1999, s. 308, h. 609, 7 Şaban 975/6 Şubat 1568.

⁷⁶² BOA, KK, 67, s. 129, 6 Safer 980/18 Haziran 1572.

⁷⁶³ BOA, MAD, 487, s. 66.

üretebilmekten geçiyordu. Osmanlılar, dörder ve beşer karışık namlu demiri dökümüne başladıkları sırada, yukarıda değinildiği gibi, iki çeşit namlu ağzı için iki farklı ağırlıkta mermi imal etmeye başladılar. Mermi/fındık dökümü için başlangıçta kurşun ve kalay karışımı (sürb) kullanıyorlardı. Osmanlılar, 1480'lerde Memlûkler'den kopardıkları Adana ve Tarsus yörelerini tahkim ederken Sis, Anavarza ve Tarsus kalelerine çelik ve demir gibi hammaddelerin yanı sıra birer kantar sürb bırakmışlardı⁷⁶⁴. Osmanlı cebehanesi, 1524-25'te Enderun hazinedarının önyak olmasıyla yine Enderun sarayındaki tüfekler için 1,5 kantar sürb temin etti; bunlardan tüfek mermisi imal edilecekti. Bu vesileyle dökülen mermiler anlatageldiğimiz dört veya beşer dirhemlik fındıklara benzemiyor. 1,5 kantarlık hammaddeden neticede 200 fındık üretilmişti ki, bunların salt döküm ücreti tane başına altmış akçeye geliyordu⁷⁶⁵. Bu örnekte hafif silahlardan ziyade el topu misali ağır tüfekler söz konusu olmalıdır. Bununla birlikte aynı muhasebe yılı içinde gösterilen 51 kantar küsurluksürb alımı, bu tarihlerde Osmanlı ateşli silah envanterine yerleşen miri/hassa tüfeklerin mühimmatını üretmek için kullanılmış olabilir. Cebehane-i amire, yine aynı tarihlerde tüfek mermisi dökmek için beheri beşer akçeye gelen 100 adet kepçe satın almıştı. İyice kaynatılan sürb alaşımı, herhalde bu kepçeler vasıtasıyla yine aynı vakitlerde cebehane demirbaşları arasına giren fındık kalıplarına dökülüyordu. O esnada 102 tane alınan kalıplardan 35'i dokuz, 33'ü beş ve kalan 34'ü üç haneli/gözlüydü⁷⁶⁶. 1543 yazında vefat eden 30. yeniçeri cemaatinden Bosnalı Timurhan, muhallefatında çıkan fındık kalıbı ve kepçeye bakılırsa, cebehanede tüfek mermisi dökmekle görevli kişilerden biri olabilir⁷⁶⁷. 1555-56'da Galatasaray'ında beş Müslüman oğlan, sarayın talepleri doğrultusunda sürb imal etmekle, yani kurşun ve kalayı doğru oranlarla karıştırıp sürb alaşımı elde etmekle görevliydi. Bunlara günde beş buçukar akçe nafaka ödeniyordu⁷⁶⁸. Osmanlı cebehanesi, ya 1526'da olduğu

764 BOA, TSMA.d., 10581, vr. 2a (Sis), vr. 3a (Anavarza), vr. 4a (Tarsus).

765 BOA, MAD, 23321, s. 5: "Bahâ-yı sürb berây-ı rihten-i findukha-yı tüfenk-i sarây-ı Enderûn be-ma'rifet-i ser-hâzin-i Enderûn, 1,5 kantar, fi 82, 123 akçe; Ücret-i rihten-i findikhâ-yı mezkûr, 200 aded, fi 60, 12.000 akçe."

766 BOA, MAD, 23321, s. 5: "Bahâ-yı kalıb-ı findikhâ-yı tüfenk-i cebehâne, 102 kıt'a, be-cihet-i 35 kıt'a fi 9 hane, be-cihet-i 33 kıt'a fi 5 hane, be-cihet-i 34 kıt'a fi 3 hane, be-her 3 kıt'a fi 400, 13.600 akçe"; s. 20: "Bahâ-yı sürb berây-ı levâzım-ı cebehâne, 51 kantar 80 lodra, fi 80, 4144 akçe ve bahâ-yı kefçe-i sürb berây-ı rihten-i findikhâ-yı tüfenk, 100 aded, fi 5, 500 akçe."

767 BOA, MAD, 23306, s. 27, Rebiülevvel 950/Haziran-Temmuz 1543.

768 Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 44.

gibi sefer ordularının yanına vermek, ya da bizzat merkezde tüfek mermisi üretmek amacıyla 16. yüzyılda fındık kalıpları edinmeye devam etti. 1556'da bu aletlerden on tanesine elli akçe ödenmişti⁷⁶⁹.

Osmanlılar belli bir tarihten sonra mermi imalinde sürb kullanmayı bırakıp saf kurşun madenine yöneldiler. Bu seçimde Osmanlı memalikinginde bulunmayan kalayın ithal edilmesinden doğan masraftan kaçınma ihtiyacı etkili olabilir. Bu varsayım epeyce makul görünüyor; çünkü Osmanlı askerî idaresi 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren muazzam miktarlarda tüfek mühimmatını imparatorluğun dört bir yanına dağıtmakla meşguldü. 1568'de, örneğin, topçubaşına yollanan hükümde, Belgrad'a bundan evvel 2.000.000 adet tüfek fındığı yollanmış olduğu, ama süregelen ihtiyaçtan ötürü kaleye yeni bir mühimmat paketi daha yollanacağı duyuruluyordu. Topçubaşı bu maksatla dört ve beşer dirhemlik tüfek mermilerinden 3.000.000 tane daha ürettirmeliydi⁷⁷⁰. 1573'te kendisinden külliyetli miktarda tüfek fındığı temin etmesi istenen kişi İstanbul harc-ı hassa eminiydi. Sarayın malî ve maddî gereksinimlerini halletmekle görevli emin, cebehane-i amireye verilmek üzere yirmi müdre sirkenin yanında (herhalde muhtemel yangınlara karşı bir tedbir) 1000 kantar ağırlığında dört dirhemlik tüfek mermisi tedarik edecekti⁷⁷¹.

Görsel 48. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın tüfekçileri 1583'te yerel Hıristiyan güçlerle çarpışırken (Âsaî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 371).

⁷⁶⁹ Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 61.

⁷⁷⁰ 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, s. 276/539, gurre-i Receb 975/1 Ocak 1568 ve 324/633, 11 Receb 975/11 Ocak 1568.

⁷⁷¹ BOA, KK, 67, s. 808, 1 Ramazan 980/5 Ocak 1573.

16. yüzyılın ikinci yarısında tüfek mermisi üretimi taşradaki madencilik merkezlerine yayıldı. Standartlar belliydi; cebeciler ocağından yollanan mübaşirler gerekli hallerde taşrada dökülen gülle ve mermilerin evsaf ve ebatlarıyla ilgileniyorlardı. 1574 Mayıs'ında Semendire beyinden sefer ihtiyacı namıyla top gülleleriyle birlikte iki sandık tüfek mermisi talep edilmişti. Sandıklardan biri dört, diğeri beş dirhemlik fındıklarla dolu olmalıydı⁷⁷². 1578'de İran cephesinin açılmasıyla Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu tüfek mühimmatının miktarı gözle görülür biçimde arttı. 1579'da şark seferinde bulunan Mustafa Paşa payitahttan cepheye askerî mühimmat yollanmasını talep ettiğinde kendisine Çaniçe (Gümüşhane) madenlerinde dökülecek 3.000.000 (yine dörder ve beşer dirhemlik) merminin yollanacağı sözü verilmişti⁷⁷³.

2. Yay ve Tüfek Bağlamında Mühimmat Sorunu

O halde, Osmanlı askerî tecrübesi, uzun vadede, hafif ateşli silahları erken modern orduların neredeyse standart piyade silahı haline getiren gelişmenin altında yatan amillerden birini daha hesaba katmamız gerektiğini göstermektedir: bir mühimmat/mermi türü olarak okun 16. yüzyıl başından itibaren yayılan tüfek kurşunlarına kıyasla malul olduğu atış adedi dezavantajı. Neticede, ne denli şiddetle ihtiyaç duyulursa duyulsun, imal edilip kale cebahanelerine ve yahut sefer ordularının sandıklarına girebilecek ok sayısı kısıtlıydı. Aslına bakılırsa, taşınma güçlüğü dolayısıyla hareket halindeki bir ordunun yanına alabileceği ok miktarı, (kişi başına düşen mühimmat açısından düşünüldüğünde) kale hizmetinde bekleyen neferlerin ulaşabileceği ok sayısından daha düşüktü. Erken tarihli örnekler, Osmanlı kale mahzenlerinde yay başına daha fazla miktarda okun kullanıma hazır tutulduğu, buna karşın tüfek mermisinin sayıca fazla bulunmayan bir mühimmat türü olduğu intibasını vermektedir. Bunda, elbette, erken tüfek modellerinin bir çeşit el topu olarak zaten sayıca fazla atış yapmamasının etkisi olsa gerektir. Örneğin, tahminen H. 900/1494-95 tarihli bir kale yoklama defterinde, Avlonya kalesinde 720 kabza yayla beraber 80.000 ok saklanmasına karşın 407 tüfek için sadece 7500 "fındık-ı sürb" bulunuyordu⁷⁷⁴. Bundan birkaç sene sonra Güğercinlik kalesine dizdar tayin edilen Hamza, hizmet yerine gittiğinde kale hazinesine

772 BOA, MD, 24, 282/759, 5 Safer 982/27 Mayıs 1574.

773 BOA, MD, 38, 49/117, 10 Cemaziyevvel 987/5 Temmuz 1579.

774 BOA, D.BŞM.CBH.d., 18581, s. 2.

kayıtlı 200.000 oku eski dizdar Hızır'dan tesellüm etmişti⁷⁷⁵. Bu miktar tek bir kale için gerçekten de çok yüksek görünüyor. Güğercinlik, belki de, lüzumlu hallerde Tuna boyundaki diğer askerî savunma yapılarına mühimmat dağıtan bir depolama üssüydü. Ne olursa olsun, 200.000 okun bir araya getirilmesi sonraki asırlarda ancak güçlkle gerçekleştirilebilen bir işti.

Keza 15. yüzyılın sonlarında Memlûklerle girilen savaşta Osmanlı kuvvetlerinin eline geçen yerlerde ok cinsinden nispeten büyük miktarda mühimmata rastlanılıyor. Buna göre 204 neferin koruduğu Tarsus kalesinde 80.000 ok hazır tutuluyordu. Sis (40.000), Anavarza (30.000) ve Kozan (30.000) kalelerinde durum aşağı yukarı aynıydı; yüksek sayıda oka ev sahipliği yapıyorlardı. 511 muhafızın tayin edildiği Adana, tabii olarak Memlûk karşı saldırısının en fazla beklendiği yerdı. Kale cephaneliğine 500 yayla beraber 200.000 ok bırakılmıştı⁷⁷⁶.

Sultan Süleyman saltanatının ilk yıllarına ait genel sayımlara bakıldığında manzaranın kabaca aynı olduğu görülüyor. 1530 itibarıyla, örneğin, Antalya kalesinde muhafaza edilen takriben 370 yayın farklı türlerden toplam 65.450 oku vardı. Elde taşınabilir hafif tüfeklerin bollaşmasıyla beraber tüfek mermilerinin de mühimmat envanterlerinde daha kalabalık boy göstermeye başladığı dikkati çekiyor. Aynı tarihte Antalya'da depolanan 79.060 adet tüfek fındığı bunun alametlerinden biridir⁷⁷⁷. 1530'da Selanik kalesinde yine epeyce yüklü miktarda ok tutulduğu söylenebilir. Kalede o sene itibarıyla kaç yay bulunduğunu bilemesek de, cephaneliğe kayıtlı 100.000 ok esaslı bir müdafaa gücüne tekabül ediyordu⁷⁷⁸. Osmanlı sarayı, anlaşılır stratejik gerekçelerle düşman tacizine açık kaleleri askerî mühimmat açısından kayırıyordu. 1520-30 arasını kapsayan vilayet tahrirlerine göre, Preveze kalesinde 335'i yeni, 235'i elden geçirilmeye muhtaç yayın yanında 83.800 el oku (tîrhâ-yı dest; kurmalı yayın mühimmatından ayırt etmek için uçbükümlü katışık yayların oklarına verilen isim) kullanıma hazır bekliyordu. Draç kalesinde tutulan 224 yayın yanına (11.000'i tamirlik) 66.360 el oku hazır edilmişti. İskenderiye ve Akçahisar'daki vaziyet aşağı yukarı aynıydı. İskenderiye kale neferleri 200

775 BOA, D.M.d., 36806, s. 615 (Bu kayıttan beni haberdar eden meslektaşım Göksel Baş'a teşekkür ederim).

776 BOA, TSMA.d., 10581: Mevâcib-i cemâ'at ve zehâir-i kilâ'-yı mezkûrin ki der-vilâyet-i Arab feth şüd 7 pâre.

777 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s. 585-587.

778 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri, s. 82.

yayla beraber 45.000 adetlik ok istihkakına sahipti; Akçahisar'da ise (15.500'ü yeni imal edilmiş) 44.000 ok bulunuyordu⁷⁷⁹.

Moton ve Akkirman kaleleri bu hassasiyetin en fazla gösterildiği yerler arasındaydı. 1514-15'te Moton'da yapılan yoklama kalenin baştan aşağı silahla dolu olduğunu gözler önüne seriyordu. Bu tarihte kayda geçirilen onlarca çeşit silah ve askerî malzeme içinde (tîr-i eflâk, tîr-i dikme gibi az sayıda bulunan çeşitler bir yana) 86.924 el oku ve 92.924 zemberek oku azametli miktarlara denk düşüyordu. Buna karşın kalede bulunan yay sayıca fazla görünmüyor: 74 kavisli, 110 kurmalı yay. Kale müdafaası daha ziyade şehirde mevcut 500'ün üzerinde tüfekte sağlanıyor olmalıdır⁷⁸⁰. O halde, Moton silah dökümünde arz-ı endam eden kalabalık ok destelerinin başka bir amaçla saklandığı düşünülebilir. Belki de, belirli aralıklarla Akdeniz seferine çıkan Osmanlı kadirgaları, Moton limanına uğrayarak cenkçilerinin mühimmatını tazeliyorlardı. Akkirman kalesi, Osmanlı serhaddini bekleyen devasa bir garnizona ev sahipliği yapıyordu. Kalede (700'ü tatar cinsi) 1080 savaş yayı ve 575 tüfek vardı. Kale mahzenlerinde kırıya geçirilmeye hazır 400.000 ok tutuluyordu⁷⁸¹. Akkirman'ın sınır boyundaki konumu, kentle Osmanlı ana askerî malzeme depoları arasındaki ikmal hattını ister istemez uzattığından kalede mümkün olduğunca çok mühimmatın bir araya getirilmesine özen gösterilmiş gibidir.

16. yüzyılın ilk yarısından sefer listeleri, elde taşınabilir ateşli silahların geleneksel rakibini nasıl saf dışı bıraktığına dair karineler sunar. Şöyle ki, 1522 Rodos seferine götürülen askerî mühimmat listesi, 1.890.000 ok ve 18.000 zemberek oku ihtiva etmesine karşın sadece 5500 adet tüfek için 4.950.000 mermi kaydeder. Üstelik bu tüfekler arasında gemilerde kullanılmak üzere yer alan 1000 uzun namlulu tüfek için 150.000 mermi takdir edildiğine göre, geri kalan 4500 tüfek başına düşen kurşun sayısı epeyce yüksektir. 1520'ler gibi tüfek üretiminin henüz kitleselleşmediği, buna karşın Osmanlı okçuluğunun halen kuvvetli bir geleneğe sahip olduğu bir tarihte bile, tüfeğin çarpışmalar

779 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet -i Rûm-ili, s. 301, 313, 415 ve 444.

780 Kayapınar-Kılıç, "Bir Deniz Üssü Olarak Modon", s. 548-550.

781 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937 / 1530). II. Çirmen, Müsellemân-ı Cingâne, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Kefe, Niğbolu ve Vidin Livâları, Çirmen ve Vize müsellemleri, Yörük ve Tatar Cemâatları ile Voynugân-ı İstabl-ı Amire ve Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili. Dizin ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, s. 399-400.

esnasında yaylardan iki kattan fazla atış yapmasının beklendiği görülmektedir. Aşağıda verilen liste ve açıklamalar, 16. yüzyıl boyunca tüfek başına tahsis edilen mühimmatın ok aleyhine düzenli olarak artacağını gösterecektir.

Tablo VIII: 1522 Rodos Seferi Mühimmat Listesi

	Çağa yayı	Zemberek	Tüfek	Uzun tüfek
	4000	-	4500	1000
Mermi (ok/kurşun) sayısı	1.890.000	18.000	4.800.000	150.000
Silah başına mermi adedi	472,5		1066 (ort.)	150

Kaynak: TSMA.d., 5643. Nicholas Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz’de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, çev. T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 448-453.

1526 tarihli Mohaç seferi listesinde ise, 4000 tüfeğe karşı 3.000.000 mermi kaydedilmiştir. Bundan daha önemlisi, bu tarihte Osmanlı ordusunda, ihtiyaç halinde tüfek kurşunu imal edebilmek için 200 adet “fındık kalıbı”nın bulunmasıdır. 1522’de çıkılan Rodos seferiyle kıyaslandığında Osmanlı cebehane ve hazinesinin Macaristan cephesine ilerleyen orduya yay başına daha az mermi takdir ettiği ve yahut yetiştirebildiği dikkati çekmektedir. Buna karşın menzilli silahlarda atış/ateş ağırlığı bariz biçimde tüfeklere kaymaktadır. 1533 Eylül’ünde İbrahim Paşa’ya cebahaneden tahsis edilen askerî mühimmat, tüfek ve yaylara sefer şartlarında takdir edilen mermi oranlarını teyit eder. Buna göre, Anadolu’ya doğru yola koyulan Osmanlı kuvveti, yanına 1000 adet çağa yayı alırken 1020 kabza tüfek almıştı. Yaylar için verilen ok sayısı 60.000 adetti; tüfeklerin ise 360.000 fındık atacağı öngörülmüştü. Veziriazamı takiben Sultan Süleyman’ın riyasetinde sefere çıkan Osmanlı ordusunda ise daha yüksek rakamlar söz konusuydu. Sultanın ordusu yanında 400.000 adet okuyla 3600 çağa yayı taşıyor; bir kez daha 4000 tüfekle teçhiz edilmiş yeniçerilerin çok daha fazla sayıda, 1.200.000 kere ateş edebileceği tahmin ediliyordu.

Tablo IX: 1526 Mohaç Muharebesi Mühimmat Listesi

	Çağa yayı ve has yay	Zemberek	Tüfek	Metris tüfeği		
	5200 + 90	42	4000	60	Fındık kalıbı	200
Mermi (ok/kurşun) sayısı	1.400.000	10.000	3.000.000		Çelik	14 kantar
Silah başına mermi adedi	265 (ort.)	238 (ort.)	739 (ort.)		Ham demir	59 kantar
					Kalay	1 yük

Kaynak: BOA, TSMA.d., 9633. Mohaç seferi mühimmat listesi, Emecen tarafından transkript edilerek değerlendirilmiştir (“Büyük Türk’e Pannonia Düzlüklerini Açan Savaş Mohaç”, s. 84-86).

1568 başına ait başka bir örnek, tüfeklerin atış adedi üstünlüğü hakkında yine açık bir delil teşkil eder. Bu tarihte İstanbul’dan Mısır’a yollanan 2500 tüfeğin yanına bu silahın mühimmatı kabilinden 5.000.000 fındık eklenmişti⁷⁸². Bu miktarın bir kısmının halihazırda Mısır’da mevcut tüfekler için tahsis edildiği düşünülebilir; aksi halde tüfek başına 2000 mermilik bir atış hakkı sağlanmaktadır ki, şu ana değin Osmanlı envanter defterlerinden elde edilen bilgilere nazaran yayların aynı miktara ulaşması mümkün görünmemektedir. Oysaki 1571’de Brez’in (Ohri) muhafazası için İstanbul’dan kaleye yollanan askerî mühimmat arasında yüz yaya karşılık yalnızca 5000 ok bulunuyordu⁷⁸³. Bunun gibi karşılaştırma yapmaya yaracak daha nice örnek öne çıkarılabilir. Lafı uzatmamak adına son bir örneğin yeterli olduğu kanaatindeyim. 1573’te, İnebahtı yenilgisi sonrası Osmanlı idaresinin cebehane-i amire marifetiyle yüzbinlerce ok üretebilmek için canını dişine taktığı vakitlerde sadece Semendire’de 3.600.000 tüfek mermisi vardı; Çernik (Bosna) madenlerinden getirilecek kurşunla bir o kadar daha (36 kerre 100.000) tüfek fındığı döktürülmesi isteniyordu⁷⁸⁴. Harbin açık meydanlardan müstahkem mevkiilerin

⁷⁸² 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, s. 308, h. 609, 7 Şaban 975/6 Şubat 1568.

⁷⁸³ 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572). Özet-Transkripsiyon ve İndeks, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996, s. 155, hük. 175, 17 Şevval 978/14 Mart 1571.

⁷⁸⁴ BOA, KK, 67, s. 1103, 18 Zilkade 980/22 Mart 1573.

ardına çekildiği bir dönemde, ateşi *sürekli* halde tutmaya yarayan bir silahtan daha iyisi herhalde bulunamazdı. Dahası, Mohaç listesinden de anlaşılacağı üzere, yeterli miktarda kurşun külçesi nakledilebildiği takdirde, bu silahın mermilerini bizatihi muharebe alanında dökmek mümkündü. Bu da, “tüfeng bulunduğu”nın, bir tanesi için bile, demir, ağaç ve tüy gibi en az üç farklı materyal gerektiren okların karmaşık ve uzun üretim safhalarına nazaran ne denli nazsız bir mermi çeşidi olduğunu göstermek için yeterlidir.

Tablo X: 1533-1534 Irakıyın Seferi Mühimmat Listesi

	Yay (İbrahim Paşa kuvveti)	Tüfek (İbrahim Paşa kuvveti)		Yay (Sultan Süleyman ordusu)	Tüfek (Sultan Süleyman ordusu)	
	1000	1020		3600	4000	
		Uzun	Kısa			
		300	720		Uzun	Kısa
					1500	2000
Mermi (ok/kurşun) sayısı	60.000	360.000		400.000	1.200.000	
		100.000	260.000			
Silah başına mermi adedi	60	333 (ort.)	361 (ort.)	111 (ort.)	300	

Kaynak: BOA, TSMA.d., 10583; 10584.

Tabii ki, ok sayısının sınırlı oluşu, gücünü muazzam gerginlikteki kırışte biriken enerjiye borçlu olan kavisli yayın kullanım kapasitesiyle de bağlantılı olmalıdır. Dolayısıyla ortada ismi konmuş bir ilişki biçimi olmasa da, o veya bu sebeple, Osmanlı askerî yönetiminin, 17. yüzyılda bir yaydan beklenen ortalama atış sayısına dair kayda değer berraklıkta bir görüşe sahip olduğu iddia edilebilir. Osmanlı idaresi, birçok sebepten ötürü (üretim güçlükleri, maliyet, ağırlık, depolama ve nakliye zorluğu vs.) yay başına ortalama yüzden fazla ok tedarik etmenin akılcı olmadığına hükmetmiş olmalıdır. 17. yüzyıldan günümüze kalan birçok Osmanlı arşiv kaydı, imalat sürecinde olsun,

imparatorluğun çeşitli yerlerindeki kale garnizonlarına yollanan mühimmat paketlerinde olsun, Osmanlıların nazarında bir yaya yüz atışlık mühimmat takdir edildiği izlenimini pekiştirmektedir. Bu miktar, devlet hazinesinden ok üretimi için çıkan meblağı dengelemek açısından da önemli görünmektedir. Aşağıdaki tablo, farklı yıllara ait birçok örnekte, 17. yüzyıl boyunca Osmanlı idaresinin imal ettirdiği yay başına ortalama yüzer ok hazırlattığını veya aynı tarihlerde seferber edilen kuvvetlere tahsis edilen yay miktarının yüz katı okla donatıldığını gözler önüne serer. İlginçtir, rakamlarla gönlünce oynamak gibi kötü bir şöhrete sahip olan Evliya Çelebi bile, 1664 yazında, Osmanlı ordusunun Râba nehri kenarında yaptığı zahmetli yürüyüş esnasında, çamur deryasına dönen yollar nedeniyle ağırlıkların bir kısmından kurtulmak gerektiğinde toprağa gömülen askerî mühimmat arasında 2000 yay ve 200.000 ok bulunduğunu söyleyerek bir yayın teorik olarak yüz adet mermiye sahip olduğunu teyit eder⁷⁸⁵. Bu rakamlar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kalıcılaşan ve mevzi çarpışmalarının gün geçtikçe arttığı, uzun yıllara yayılan cephe savaşlarının gerektirdiği atış adedini karşılamaktan çok uzaktır.

Tablo XI: 17. Yüzyılda Osmanlı Yay-Ok Oranları

Tarih	Yay	Ok	Silah başına mermi ort.	Kaynak
1621	400	20.000	50	İE. BH 1/21
1622	150	10.000	67 (ort.)	İ.Bostan, <i>Babriye Teş.</i> , s. 179, tab. 41
1632	100	10.000	100	İ.Bostan, <i>Babriye Teş.</i> , s. 179, tab. 41
1644	100	10.000	100	MAD, 2475, s. 8 ve 212
1645	120	10.000	83 (ort.)	MAD, 2765, s. 199
1647	100	10.000	100	İ.Bostan, <i>Babriye Teş.</i> , s. 179, tab. 41
1655	100	10.000	100	İ.Bostan, <i>Babriye Teş.</i> , s. 179, tab. 41

⁷⁸⁵ Evliya Çelebi, VII, s. 29.

1663	500	50.000	100	MAD, 18214, s. 6; MAD, 2873, s. 129
1664	200	20.000	100	KK, 1960, s. 80
1664	500	50.000	100	MAD, 3279, s. 165
1664	500	50.115	100 (ort.)	MAD, 3279, s. 169
1692	100	10.000	100	İ.Bostan, <i>Babriye Teş.</i> , s. 179, tab. 41

3. Tüfenkhane-i Amire Nasıl Çalışırdı?: Miri Tüfek Üretiminin Organizasyonu

Teknoloji tarihçileri, klasik dönem Osmanlı tüfek namlularının iyi evsafıta metalden yapıldığını söylerler. Onlara göre, Osmanlı namlusunun gücü, düz çelik levhaların kangallanma yöntemlerinde gizlidir. 16. yüzyılda Şam işi (dımışkî) bükümle imal edilen namlular, batılı ordular tarafından da talep edilen ürünler arasındaydı. Osmanlılar, ateşli silah üretiminin erken devirlerinde bizatihi namlunun kendisine tüfek diyorlardı. 15. yüzyılda birçok (ileride tüfeğe evirilecek olan) el topunun demir veya tunçtan düz bir boru şeklinde kundaksız imal edilmiş olması bu terminolojiyi haklı çıkarıyor. Bu sebeple tüfenkhane-i amirenin esas vazifesi, en azından 1570'lere değin namlu üretmekten ibaretti. Tüfenkhanede imal edilen namlular, başka kanallarla satın alınıp cebehane-i amireye getirilen kundaklarla birleştiriliyordu. Namlu ve kundak, askerî harcamaların muhasebesini tutanlar, hatta kıyısından köşesinden askerlikle alakalı olanların hepsi için iki müstakil parçaydı. İstanbul'da olduğu gibi, taşra cebehanelerinde de namlusuz kundaklara veya kundaksız namlulara rastlamak mümkündü. Cebehane-i amire, namlu ve kundakları bir araya getirip bizim anladığımız manasıyla tüfeğe dönüştürdüğü gibi bu silahların ihtiyaç duyduğu temizleme çubuğu (harbi), tetik, vezne (ölçülü barut kabı), fitil gibi ilave teçhizatı temin ediyordu⁷⁸⁶.

Modern tarihçiliğin Osmanlı ateşli silahlarına yönelik sergilediği dikkate değer tutkuya rağmen 16-17. yüzyıllarda devlet namına tüfek üreten merkezi

⁷⁸⁶ Örnek olarak şu kayda bk. BOA, KK, 225, s. 9, 2 Muharrem 980/15 Mayıs 1572: "Hâssa tüfenk kârhanesinde kâtib olan Mehmed'in *tüfenk ve kundak* işlenmekde envâ' sa'y ve ikdâmı zuhûra gelmeğin bir akçe terakki olmak buyruldu."

tüfenkhanenin nerede bulunduğuna dair mevcut literatürün halen bir şey söyleyememesi hayrete şayandır. Konuyla ilgili eserlerde tüfenkhane-i amirenin 15 veya 16. yüzyılda Unkapanı civarında bir yerde kurulmuş olduğu tahmin edilir. Ne var ki, bu varsayım, büyük oranda Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın ikinci yarısına ait İstanbul tasvirinden neşet etmiş görünüyor. Evliya Çelebi, İstanbul esnafını sayarken tüfek imalatçılarının Odunkapısı ve Divanyolu'nda dükkânları olmasına karşın en büyük imalathanelerinin (kârhâne-i azîm) Unkapanı'nda olduğunu belirtir⁷⁸⁷. Bu tarihten öncesine ait açık kanıtların yokluğunda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgi geriye dönük olarak genelleştirilmiş gibidir.

Bugün itibarıyla tüfenkhane-i amirenin yeri konusunda daha iyi bir durumda olduğumuzu söyleyebiliriz. Tüfenkhanenin ilk yerini halen bilemesek de, 1553'te Esekapi (Cerrahpaşa, Fatih) yakınlarında bir mîrî tüfek imalathanesinin inşa edildiğini bir harc-ı hassa defterinden öğrenebiliyoruz. Osmanlı yönetimi bu tarihte yeni imalathanenin yapımı için 1447 akçelik malzeme alımı yaparken usta ve işçilere 4227 akçe ödemişti. Aynı vakitte kundak imalatçıları için de 7287 akçeye (2836 akçe malzeme alımı, 4451 akçe işgücü kirası) mal olan yeni odalar yaptırıldı⁷⁸⁸. Tüfenkhane inşaatının tamamlanması ertesi seneye sarkmış görünüyor. Bir yıl sonrasına ait harc-ı hassa muhasebesinde tüfenk karhanesi tamirâtı için 2240 akçe harcandığı kayıtlıdır⁷⁸⁹. İmalathane ve kundakçı odalarının aynı sene içinde baştan inşa ettirilmesi üç ihtimali akla getiriyor. Tüfenkhane-i amire şehrin büyümesiyle iyice İstanbul'un içinde kalmış olabilirdi; bu durumda güherçile, barut ve odun kömürüyle içli dışlı bir imalathaneyi kentin dışına taşımak mantıklı bir karardı. Ya da, 16. yüzyılın ortası itibarıyla miri tüfek üretiminin vardığı hacim, daha geniş ve kapsamlı bir üretim tesisini gerekli kılıyordu. Pekâlâ, böylesi bir inşaat hamlesi, Osmanlı sarayı açısından iki ihtiyacı bir arada karşılamak anlamına geliyor da olabilir. Belki de burada kastedilen tüfenkhane-i amireye

⁷⁸⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap: *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Orhan Şaik Gökyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 303.

⁷⁸⁸ BOA, D.BŞM.d., 38, s. 330, gurre-i Muharrem - gaye-i Zilhicce 960/ 18 Aralık 1552-6 Aralık 1553 muhasebe yılı içinde: "be-cihet-i sahten-i kârhâne-i tüfenkhâne der-nezd-i bâb-ı Ese."

⁷⁸⁹ BOA, D.BŞM.d., 38, s. 49: "Be-cihet-i meremmet-i kârhâne-i tüfenkciyân, 2240 akçe, mübâyâ'ât 1217 akçe, icârât 1123 akçe."

bağlı ilave bir imalathane binasıydı; ne var ki, muahhar kayıtlarda ayrı bir tüfek imalathanesinden bahsedilmemesi bu ihtimali zayıflatıyor.

Tüfenkhane-i amire bu haliyle şehir surlarına bir hayli yakın olmalıydı. 1565 sonlarında surlardan kopan bazı parçalar tüfenkhaneye düşerek binanın zarar görmesine sebep olmuştu. İstanbul harc-ı hassa emini imalathanenin zarar gören kısımlarını ayağa kaldırmakla görevlendirildi⁷⁹⁰. 1614-15'te tüfenkhane Esekapi dolaylarında veya yarım asır kadar sonra Evliya Çelebi'nin gördüğü Unkapı'nda işlemeye devam ediyordu. Bu tarihte tüfenkhanede yapılan tamirat ve yeni inşa edilen müstemilatin masraf kayıtları, tüfenkhaneye bağlı bir iskele ve kayıkhaneye bulunduğunu gösteriyor⁷⁹¹. İmalathanenin en fazla ihtiyaç duyduğu iki hammadde, demir ve odun kömürünün, deniz yoluyla iskeleye getirilip buradan ana binaya aktarıldığını düşünmek yerinde olur. 1602 yazında cebehane-i amireye teslim edilen dört çift karasığırının bunun gibi ağır malzemeleri taşımada kullanılmış olmaları mümkündür⁷⁹². 1583'te, büyük ihtimalle halen Esekapi'da iken, tüfenkhane-i amirenin ağır bir konluğu olmuştu. 1583 Mart'ında miri imalathaneyi ziyaret eden III. Murad, cebecibaşıya 100 filoriyle bir seraser kaftan, cebeci kethüdalarına birer hilat ve beş nefere birer donluk atlas ve kemha ihsan etmişti⁷⁹³.

Tüfek namlusu imal edebilmek için gereken temel hammadde demirdi. Tüfenkhanenin ihtiyaç duyduğu demir, imparatorluğun maden şehir ve kasabalarından temin ediliyordu. Bu hususta özellikle Samakov (Bulgaristan) öne çıkmış görünüyor. İstanbul'daki miri tüfek imalathanesiyle Samakov'daki demir işletmeleri arasında sürekli bir ilişki vardı. 1572-73'te Samakov'dan miri tüfek namlusu işleyebilmek adına iki ayrı seferde 1200 kantar demir getirtilmişti. 500 kantarlık ilk siparişe Mustafa Çavuş aracılık ederken 700 kantar ağırlığındaki ikinci sevkiyatın sorumlusu bir tüfekçi ustası olan Üstat

⁷⁹⁰ BOA, MAD, 2775, s. 637, 14 Cemaziyelevvel 973/7 Aralık 1565.

⁷⁹¹ BOA, MAD, 653, s. 23-24: "Be-cihet-i nev-sâhte ve ta'mir-kerden-i tüfenkhâne ve odahâ ve kayıkhâne-i iskele-yi kârhâne-i mezbûrin bahâ-yı kerestehâ-yı mütenevvîa ve mesâmir-i müteferrika ve ücret-i neccârân ve ırgadân ve nakafâ-yı mu'temedân ve ücret-i hammâlîye ber-müceb-i defter-i mu'temedân, 297.731 akçe."

⁷⁹² BOA, D.PYM., 1/21, 21 Muharrem 1011/11 Temmuz 1602. Cebehane için Mehmed Efendi'den teslim alınan dokuz çift kara öküz: BOA, D.PYM., 1/23, 29 Muharrem 1011/19 Temmuz 1602.

⁷⁹³ *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi 34 Numaralı Filori Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon)*, haz. Osman Yiğit, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 412.

Yunus'tu. Bu ikisi, Osmanlı hükümetini temsilen Samakov'dan alınan demirin iyi evsafa olmasına dikkat edeceklerdi. Tüfeklerin (namluların) iyi kalitede olabilmesi için demirin yumuşak olması talep ediliyordu⁷⁹⁴. Bundan birkaç sene sonra tüfenkhane nazırı Ferruh Bey, tüfek namlusu imalinde kullanılmak üzere 431 kantar ham demir daha satın almıştı⁷⁹⁵. 1576 yazında Ferruh Bey tarafından Samakov'a gönderilen tüfekçi ustalarından Mehmed, yukarıda işaret edilen 431 kantarlık demir sevkiyatının hemen ardından tüfenkhaneye Samakov'dan demir nakledilmeye devam edildiğini gösteriyor⁷⁹⁶.

Namlu üretiminin ikinci safhası, tüfenkhaneye nakledilen ham demirin işlenerek dövme (işlenmiş) demir veya çeliğe dönüştürülmesiydi. Ham demirin ergime noktası 1500 santigradı aşsa da, 700 derecenin üstüne çıkan ısılarda karbondan arınma işlemi başlar. Karbonun metalden ayrışmasıyla (genellikle 1000-1200 derece arasında) ham demir yumuşayarak hamurumsu bir kıvama kavuşur ve işlenerek şekil verilmeye hazır hale gelir. Çelik elde edilebilmesi için demir-karbon alaşımının % 1,5'tan fazla karbon ihtiva etmemesi gerekir. Osmanlı imalatçıları ham demiri yumuşatmak için fırınlar kullanıyorlardı. 1575-76'da cebehane-i amireye yeni imal edilen tüfekleri teslim eden Ferruh Bey'in harcamaları arasında yer alan fırıncı ücretleri bununla alakalı olsa gerektir⁷⁹⁷. Bu fırınların özellikleri hakkında kati bir şey söylemek zor; ama büyük ihtimalle aslen zemine gömülü demirci ocağı/haddehanelerden ibaretlerdi. Fırının kalın duvarları ısı kaybını önlerken körüklerle içeri üflenen hava ateşin harlanmasına yardımcı oluyordu. Demir oksitten metalik demir ve çelik elde etmek için en uygun indirgen karbondur. Bu sebeple Osmanlılar, ortaçağ ve erken modern dönemde birçok milletin yaptığı gibi, yüksek ısı gerektiren ocaklarda yakıt olarak odun kömürünü tercih ediyorlardı. Odun kömürü, ağaç çubuklarının mümkün olduğunca oksijensiz ortamda tutuşturularak odunun su ve diğer uçucu elementlerinden temizlenmesiyle elde edilen bir karbon artığıdır. Fırının zeminine yerleştirilen odun kömürü yığınları, istikrarlı ve

⁷⁹⁴ BOA, KK, 67, s. 586, 5 Cemaziyelahir 980/13 Ekim 1572 ve 1006/3447, 26 Şevval 980/1 Mart 1573.

⁷⁹⁵ BOA, MAD, 487, s. 3, gurre-i Şaban 983 - gâye-i Zilhicce 983 / 5 Kasım 1575 - 30 Mart 1576 harc-ı hassa muhasebesi içinde: "an-bahâ-yı âhen-i hâmi ki berây-ı mühimmât-ı namlıhâ-yı tüfenk ber-müceb-i defter-i Ferruh Bey nâzır-ı kârhâne-i tüfenkgerân-ı hâssa."

⁷⁹⁶ BOA, MAD, 6002, s. 62: "Be-cihet-i harc-ı râh-ı Mehmed an-tüfenkgerân-ı hâssa ki be-cihet-i mühimmât-ı âhen be-câhib-i Samakov firistâde ber-müceb-i hükm-i şerif" (Bu kayıttan beni haberdar eden meslektaşım İsmail Emre Pamuk'a teşekkür ederim).

⁷⁹⁷ BOA, MAD, 487, s. 66.

yüksek dereceli ısı sağlarken geçirgen yüzeyleri sayesinde dışarıdan körüklenen havanın içindeki oksijeni kolayca yanıcı hale getirir. Ferruh Bey'in tüfenkhane harcamaları arasında görülen kömür üfleme aletlerini yapanlar (âlâtgerân berây-ı damîden-i engîşt) körükleri imal ediyor olmalı⁷⁹⁸.

O halde, resmî tüfek imalathanesi adına İstanbul çevresinde odun kömürü yakılmasını miri tüfek üretiminin bir parçası olarak ele almak isabetli olur. 1559 Kasım'ında Üsküdar kadısına yollanan bir emirde, tüfek imalathanesi için kış aylarında İrva/Riva deresinin (Beykoz) kullanılmasına izin verilmesi isteniyordu. Bu işle görevli zımmi reaya yazın yapageldikleri yerlerde kömür yakmaya devam edecekti⁷⁹⁹. 1565'te Yoros'ta namlu yapımında kullanılacak kömürü yakma işine Dimitri talip olmuştu. Dimitri, tüfenkhaneye gereken odun kömürünü on beş yoldaşıyla beraber hazırlayıp teslim etmeyi deruhte ediyordu⁸⁰⁰. 1571 yazında bizzat saraya gelip maruzatını dile getiren harc-ı hassa emini Ali, tüfenkhanede işlenen namlular için şiddetle odun kömürüne ihtiyaç duyulduğunu haber vermişti. Mevzu bostancıbaşıya havale edildi. Onun sorumluluk alanına giren Riva deresi ve Kabakoz (Şile) etrafındaki hassa korularında odun kömürü yakılmasına izin verilmeliydi. Tüfenkhanenin talep ettiği miktar oldukça fazlaydı. Bu sebeple koruları korumak adına kömür yakma işleminin yalnızca Ali'den temessük almış kişiler tarafından yapıldığından emin olmak gerekiyordu⁸⁰¹.

Osmanlı idaresi, taşrada odun kömürü hazırlama işini reayayla yapılan sözleşmeler yoluyla hallediyordu. 1572'de, bu kez Gemlik'te, İstefani veled-i Dimitri ve Dimitri veled-i Yorgi, reayadan yirmi kişilik işgücü seferber ederek devlet tüfenkhanesine gereken kömürü yakmayı taahhüt ettiler⁸⁰². 1573 başında Üsküdar ve Yoros kazalarında tüfenkhane-i amire için kömür yakılmaya devam ediliyordu. Otuz beş yoldaşıyla beraber köylerdeki faaliyeti örgütleyen iki zimmiden Yorgi veled-i Dimitri (diğeri Dimitri veled-i Nikola'ydı), belki de, bundan yedi-sekiz sene evvel aynı işi üstlenen Dimitri'nin oğluydu⁸⁰³. Bu tarihlerde harc-ı hassa/şehremini Ali miri imalathaneye yeterli miktarda odun

798 BOA, MAD, 487, s. 66.

799 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 239, hüküm no. 544, 27 Safer 967/28 Kasım 1559.

800 BOA, MAD, 2775, s. 511, 7 Rebiülahir 973/1 Kasım 1565.

801 BOA, MD, 10, s. 45/64, 14 Muharrem 979/8 Haziran 1571.

802 BOA, KK, 67, s. 675, 8 Recep 980/14 Kasım 1572.

803 BOA, KK, 67, s. 866, 10 Ramazan 980/14 Ocak 1573.

kömürünün aktarılmasında başlıca rolü oynuyordu. Ali, 1573'te Hüdavendigâr dağlarına yolladığı yirmi dokuz zımmiden tüfenkhane için kömür yakarak getirmelerini istemişti⁸⁰⁴.

Fırından çıkarılan akışkan alaşım tüfenkhane veya cebehane-i amiredeki örsler üzerinde dövülerek şekillendiriliyordu. 1520'lerde varlığına rastlanan demirci atölyesi sıvı alaşımdan çelik levhalar dökülmesinde herhalde üzerine düşen görevi yerine getiriyordu⁸⁰⁵. En azından yine Ferruh Bey'in hesaplarında bir demirciye iki adet demir örs yapması için ücret ödenmişti⁸⁰⁶. 1576 tarihli bir kayıttan tüfenkhanedeki örslerin ayrıca çeliklendiğini öğreniyoruz. Bu tarihte İstanbul harc-ı hassa eminden bu maksatla kürek temin etmesi istenmişti⁸⁰⁷. Örslerde dövülerek yassılaştırılan levhalar burgular vasıtasıyla namluya dönüştürülüyordu. 1513-17'de cebehaneye alınan otuz adet burgunun tüfekler için olduğu hassaten belirtilmişti⁸⁰⁸. 1480'lerde Memlüklerden alınan Kozan, Sis ve Adana kalelerine bırakılan savaş araç gereçleri arasında toplam yirmi adet (Adana'da on, kalan iki kalede beşer) "burgu-yı tüfek" görünmesine rağmen bunların namlu imalatında kullanılan burgular olup olmadığından emin olamadım⁸⁰⁹. Buna karşın 1574-75'te Ferruh Bey nezaretinde üretilen 2595 tüfeğin masrafları arasında burguculara ödenen ücret de yer alıyordu⁸¹⁰. Yine cebehane mühimmatı arasında arz-ı endam eden çekiç, ege, çakı ve törpüler, muhtemelen başka işlerin yanı sıra namluların ince işçiliğinde kullanılıyordu. 1554-55'te miri tüfeklerin "açılması" amacıyla yapılan kırk akçelik masrafın namlularda ateşleme falyalarının delinmesi esnasında oluştuğu düşünülebilir⁸¹¹. En nihayetinde, cilalanarak parlatılan namlular kundaklara monte edilip tüfeğe dönüşmeye hazır hale getiriliyordu.

Osmanlı tüfek namlularının üretilme biçimi, bunların çağdaşı namlular arasında hayli iyi evsafa sahip olduğunu akla getiriyor. Kangallanmış çelik

⁸⁰⁴ BOA, MD, 23, 119/240, 15 Recep 981/10 Kasım 1573.

⁸⁰⁵ BOA, MAD, 23321, s. 19: "Be-cihet-i harc-ı kârhanê-i haddâdân ve sorguç berây-ı kârkerden-i levâzime-i cebehâne, 184 akçe."

⁸⁰⁶ BOA, MAD, 478, s. 66: "Ücret-i haddâd berây-ı sahten-i örsâ-yı âhen."

⁸⁰⁷ BOA, MAD, 7534, s. 550, 11 Rebiülahır 984/8 Temmuz 1576.

⁸⁰⁸ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 7: "Bahâ-yı burgı-yı tüfenk, 30 kı'ta, fî 7 akçe, 210 akçe."

⁸⁰⁹ BOA, TSMA. d., 10581, vr. 1b (Kozan), vr. 2a (Sis), vr. 3b (Adana).

⁸¹⁰ BOA, MAD, 478, s. 66.

⁸¹¹ Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 84-85: "be-cihet-i küşâden-i tüfenghâ-yı hâssa, 40."

namlular, muhtemeldir ki, hemcinsleri karşısında (şu an rakamlaştıramadığım) miktarda daha fazla barut hakkı alabiliyor; fazladan barutun yarattığı basınca dayanabiliyordu. Bu, Osmanlı tüfek findık veya dânelerinin (mermilerin), en azından 16. yüzyılda, namlu ağzından epeyce hızlı çıktığı ve tahrip gücünün görece fazla olduğu anlamına gelebilir. 16. yüzyılda Osmanlı ateşli silahlarının kara barut (barut-ı siyâh) kullandığını biliyoruz. Bununla birlikte, en geç 1663'ten itibaren Osmanlı baruthanelerinde perdahlı (dumansız) barut imalatına geçildiği görülüyor⁸¹²; daha yüksek infilaklar elde edilen bu barut çeşidiyle iyi evsafa namlu kullanmak daha önemli hale gelmiş olsa gerektir.

Tüfek kundaklarının hangi surette imal edildiklerine dair bilginiz de fazla değil. 16. yüzyılda saraya bağlı çalışan sanatkâr zümreleri arasında kundak üretiminden sorumlu bir cemaat, en azından ismen bulunmuyor. Kundakçıyân-ı hâssa, 17. yüzyılın ikinci yarısından önce ehl-i hiref teşkilatı içerisinde kendine yer bulamamış⁸¹³. Marangoz ve doğramacı ustalarının belli hallerde tüfenkhane ve tophaneye teslim etmek üzere kundak yapması ihtimal dâhilinde görünse de, bu yolla tüfenkhaneden çıkan namluların sayısına erişecek sürekli bir kundak arzının sağlanabileceği düşünülemez. 1553'te Esekapi'da tüfenkhane inşaatıyla aynı sırada kundakçı ustaları için yapılan odalar, bunların ya doğrudan tüfenkhaneye bağlı olarak ya da cebehane-i amire çatısı altında istihdam edildiklerini düşündürüyor. 1556'da bunlardan biri, Ahmed b. İbrahim, günlük on akçe maaş alıyordu⁸¹⁴. Bu tarihlerde kundakçı cemaatinin çalışanları Galatasarayındaki acemi oğlanlarından seçiliyor gibi görünmektedir. 1555-56 tarihli harc-ı hassa muhasebesine göre, on iki kundakçıya günlük 19 akçeden senede 6726 akçe ödeniyordu⁸¹⁵. Tam da bu tarihte kundakçılık yapan Ahmed gün başına yalnızca on akçe aldığına göre, muhasebe defterindeki kayıt, nefer başına ödenen maaşı göstermekten ziyade

812 BOA, MAD, 15877 (1663 Mart'ından 1664 başına değin Cebecibaşı Ali Ağa marifetiyle yapılan sefer harcamaları). Defterdeki kayıtları dikkatime sunan meslektaşım Kadir Purde'ye teşekkürü borç bilirim.

813 Sakine Akcan Ekici, *17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hiref-i Hâssa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 95-96.

814 Fatih Karabulut, *1556-1557 (H. 963-964) Tarihli Divân-ı Hümayûn Ruûs Defteri (126-243). Metin-Değerlendirme-Dizin*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2015 [=1556-1557 Tarihli Ruûs Defteri, II], s. 177, h. 1490, 28 Zilkade 963/3 Ekim 1556.

815 Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 45.

kundakçıyan cemaatine topluca verilen ulufenin kişi başına düşen ortalamasına işaret ediyor olabilir. Zaten büyük ihtimalle, burada zikredilen on iki kundakçı Galatasaray'ı'na bağlı acemi oğlanları oldukları için deftere girmişlerdi; 16. yüzyıl ortası itibarıyla fiilen kundak üretiminde yer alan daha fazla sayıda usta ve çırak bulunuyordu.

Sayıları kaç olursa olsun, devlet adına çalışan kundakçı ustalarının üretim kapasitesi, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ateşli silah üretiminin artan hacmi karşısında yeterli gelmemeye başladı. 1568 Eylül'ünde cebehane-i amirede kundaksız şekilde bekleyen 7000 tüfek namlusu vardı. Osmanlı sarayı, bu silahların kundaklarla donatılabilmesi için kundakçı cemaatinin yanı sıra piyasada elinden kundak imali gelen üstatları istihdam etme yoluna gitti. İstanbul ağası ve harc-ı hassa emini, görevlendireceği memurlar vasıtasıyla kundakçı ustalarıyla temasa geçecek ve siparişlerin tamamlanmasını sağlayacaklardı⁸¹⁶.

Cebehane-i amire, 16. yüzyılın ikinci yarısında ihtiyaç duyduğu çok sayıdaki tüfek kundağını Anadolu ve Rumeli'nin ormanlık arazilerinden temin ediyordu. 1572'de, İnebahtı sonrası Osmanlı askerî mekanizmasının dışlılarının alabildiğine döndüğü bir vakitte, hassa kundakçılarından Pervane tüfenkhaneden çıkan namlulara yetiştirmek üzere Adana'dan kundak temin etmeye yollanmıştı. Cebehane ambarlarına girmiş 3000 tüfek kundaksız bekliyordu; Üstat Pervane, Adana yöresinde kesilen ağaçlardan Osmanlı ordusunun standartlarına uygun kundaklar yontulmasına nezaret edecekti⁸¹⁷. Pervane, anlaşılan o ki, Adana'ya inerken Akyazı'ya (Sakarya) uğramıştı. Akyazı, ilgili belgenin ifadesine bakılırsa, eskiden beri tüfek kundağı kestirilip İstanbul'a gönderilen yerlerden biriydi. Kundakçı Pervane, elinde bir numune ve kesesinde devlet hazinesinden aldığı akçelerle kazaya gelmiş ve merkezî cebehanenin beklediği kundakların ölçülerini (dört ve beş karışlık namlular için) bizzat gösterip tarif etmişti. Ne var ki, kundak sevkياتında gecikme olmuştu; Akyazı kadısından siparişin tamamlanıp payitahta göndermesi isteniyordu⁸¹⁸. İnebahtı yakınlarındaki Ormankale'nin de miri tüfek imalatı açısından benzer bir işlevi vardı. Osmanlı sarayı, buradaki ağaçların top ve tüfek kundak yapımı için ayrılmasını talep ediyordu⁸¹⁹. Kanımca, 16. yüzyılın ilk

⁸¹⁶ BOA, D.EVM.d., 26278, s. 16, 2. hüküm, 5 Rebiülahır 976/27 Eylül 1568.

⁸¹⁷ BOA, KK, 67, s. 5, 5-7 Muharrem 980/18-20 Mayıs 1572.

⁸¹⁸ BOA, KK, 67, s. 349, 2 Rebiülahır 980/12 Ağustos 1572.

⁸¹⁹ BOA, MD, 26, 199/550, 19 Cemazıyelevvel 982/6 Eylül 1574.

yarısı boyunca cebehane çatısı altında iş gören kundak yapımcıları, asrın ikinci yarısında ateşli silah imalatının ciddi biçimde artması üzerine bizzat kundak yapmaktan ziyade (veya bununla beraber) imparatorluğun farklı köşelerinde yürütülen üretimi denetleyip silahların standardını koruyan kişilere dönüştüler.

Kundaklar, namlu boylarına göre, dört veya beşer dirhem mermi atan silahlar için ayrı ebatlarda üretiliyordu. Cebahaneye teslim edilen kundaklar namlulara monte edilmeden evvel birkaç ufak işleme daha tabi tutuluyordu. En azından bir örnekte, kundaklar için pirinç ve demir teller satın alındığı görülebiliyor⁸²⁰. Bu tellerin namlu demirini kundağa bağlayan bileziklerin imalinde kullanıldığı düşünülebilir. Nihayet kundakların vaktinden evvel çürüyüp bozulmasını engellemek yine cebecilerin uhdesindeydi. Bu maksatla kundak yüzeylerinin koruyucu sıvılarla cilalandığı biliniyor. Bazı yüksek kalite ürünlerin sandaloslandığı, daha açık ifadesiyle, sandaloz ağacı sakızından elde edilen özlerle cilalandığı belirtilmişti⁸²¹. 1524-25'te aynı cilalama işlemi 124 kabza tüfek kundağında tatbik edildi. Kundak tahtasını haşerat ve rutubete karşı korumanın tabii ki bir bedeli vardı; işlem başına sekizer akçe ödenmişti⁸²². Cilalama ameliyesinde sandaloz sakızının hangi sıklıkta kullanıldığından emin olmak zor. Cebahane kayıtlarında silahların cilalanmasında daha ziyade zeytinyağı kullanıldığından bahsediliyor. 1505-06'da, genel bir ifadeyle, silahların cilalanması için (herhalde cebahane ambarlarına giren silahların tamamı kastediliyor) 72,5 medre zeytinyağı satın alınarak karşılığında 1607 akçe ödenmişti. Bu vesileyle alınan yağın 22,5 medresinde birim başına 27'şer akçe ödenirken kalan miktarda medre başına yirmişer akçe elden çıkarılmıştı⁸²³. Tek bir savaş aletini cilalamak için ne kadar yağ kullanıldığını bilmemekle beraber sandaloslama işlemine kıyasla zeytinyağının daha hesaplı bir seçenek olduğu aşikârdır. Bu sebeple cebahane-i amireye ilerleyen tarihlerde de zeytinyağı alınmaya devam edildi. 1512-13 ve 1513-17'de, örneğin, cebahaneye iki ayrı sevkiyat paketi halinde getirilen 173,5 ve 4056 medre zeytinyağının silah cilalamada kullanılacağı sarahaten yazıya dökülmüştü⁸²⁴. Zeytinyağına ayrıca silahların temizlenmesinde başvuruluyordu⁸²⁵. Tahminde bulunmak

⁸²⁰ BOA, MAD, 23321, s. 5.

⁸²¹ BOA, TSMA.d., 9615, s. 21.

⁸²² BOA, MAD, 23321, s. 16.

⁸²³ BOA, KK, 7413, s. 5: "Bahâ-yı revgân-ı zeyt berây-ı musaykal-kerden-i yarakhâ."

⁸²⁴ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 2: "Bahâ-yı revgân-ı zeyt beray-ı saykal-kerden-i yarakhâ ve gayruhu, s. 4: Bahâ-yı revgân-ı zeyt be-cihet-i saykal-kerden-i yarakhâ."

⁸²⁵ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 18: "Bahâ-yı revgan-ı zeyt be-cihet-i pak-kerden-i yarakhâ-yı

gerekirse, şayet böyle bir uygulama var idiyse, bizim açımızdan zeytinyağı, tüfek namlularının iç ve dış yüzeylerinin temizliğinde (elbette tüfeklerin cebehanede muhafaza edildiği vakitler boyunca) ve oluşturulan yağlı yüzeyle madenin havayla temasını kesip paslanmaya karşı önlem alındığında devreye girmiş olmalıdır.

Miri tüfekler ağızdan dolma fitilli mekanizmalardı. Namlunun ucundan harbi ile itilerek yerleştirilen mermi, yine namlu dibine sıkıştırılmış barutun ateşlenmesiyle ortaya çıkan gaz sayesinde ileri fırlatılıyordu. Erken modern dönem tüfekçileri, namlunun içindeki barutu ateşlemek için 15. yüzyılda icat edilen bir çeşit tetik mekanizması kullanıyorlardı. Kundağın altına yerleştirilen Z veya S şeklindeki bir kol/maniveladan ibaret olan yılankavi tetik, tüfekçinin bastırmasıyla horozcuğun başına takılı fitilli namlunun yakın ucuna iliştirilmiş ateşleme tablasına indiriyor; yanan fitilin temasıyla ateş alan falya içindeki yemleme barutu (ince barut) namlu içindeki nispeten iri taneli barutun yanmasını sağlıyordu. İri taneli barut, ince baruta nazaran daha ağır ve verimli yandığı için mermi namlu ucuna doğru ilerledikçe mermi ardında oluşan boşluk gazla tamamen dolmuş oluyordu. Barutun haddinden hızlı yanması halinde namlu gerisinin patlayarak tüfekçiye zarar vermesi işten bile değildi. Kimi saygın teknoloji tarihçileri, büyük ihtimalle Çin’de icat edilmiş olsa da, yılankavi tetik mekanizmasının elde taşınan ilk ateşli silahlardaki haline Osmanlılar sayesinde kavuştuğu kanaatindedirler⁸²⁶. Ne yazık ki, 16. yüzyılda tetiklerin imalat sürecine dair gerçekten çok az şey biliyoruz. Konuya ilişkin ufukumuzu genişleten nadir örneklerden birinde, 1517-18’de bir tetikçi ustasının (mâşe-dûz) cebehanedeki kundaklara monte ettiği 360 adet tetik için 1530 akçe aldığını öğreniyoruz⁸²⁷. 1575-76’da miri tüfekler için alınan 1556 tetiğe ise, parça başına 3,5 akçe olmak üzere toplam 5446 akçe ödenmişti⁸²⁸. 1582-83’te fiyat aynıydı; cebehane-i amire, bu tarihte aldığı 859 tetiğin tanesine 3,5 akçe vermişti⁸²⁹.

Osmanlılar, 16. yüzyılda ateşleme mekanizmalarında kullandıkları fitilleri pamuk ipliğinden büküyorlardı. Fitilin yanıcı sıvıları daha iyi emebilmesi ve uygunsuz bir zamanda tellerine ayrılmaması için iplerin birbirine iyice

mütenevvîa”; BOA, MAD, 2275, s. 1076, 10 Şaban 973/2 Mart 1566.

⁸²⁶ Needham, *Science and Civilisation in China*, V, s. 10.

⁸²⁷ BOA, A.E.SSLM.I., 1/10, s. 19.

⁸²⁸ BOA, MAD, 487, s. 66: “Bahâ-yı mâşî-yi tüfenkhâ-yı hâssa, 1556 aded, 5446 akçe.”

⁸²⁹ BOA, MAD, 422, s. 160.

dolanması şarttı. Merkezî cebehane, 1520’lerde fitil imalatında kullanmak üzere 100 adet burğu satın almıştı⁸³⁰. Cebehane-i amirenin Halep’ten yüklü miktarlarda pamuk ipliği getirtmesi olağan bir durumdu; Suriye ve havalisi Osmanlı memleketlerinde en fazla pamuk ekimi yapılan yerlerden biriydi. 1572 Haziran’ında tam da bu amaçla Halep’ten 200 kantar pamuk ipliği satın alınmıştı⁸³¹. 1576’da “Dergâh-ı âlî yeniçerileri fitili” için Halep’ten istenen miktar daha da fazlaydı. Halep defterdarı piyasadan İstanbul kantarıyla 500 kantar pamuk ipliği toplayacak; parasını sahiplerine ödediği iplikleri yükler halinde davarlarla İstanbul’a nakledecekti⁸³². Bununla birlikte Osmanlı ordusunun fiilen seferde olduğu zamanlarda askerî hareketliliğin yönüne bağlı olarak pamuk ipliği talep edilen yerler değişebiliyordu. 1566 yazında Sultan Süleyman’ın Macar serhaddine yola çıktığı vakitlerde Üsküp’ten fitil yapımında kullanmak üzere pamuk ipliği toplanması emredilmişti. Satın alınan iplikler sefer ordusuna teslim edilmek üzere Belgrad’a yollanacaktı⁸³³.

Görsel 49: Tüfekli yeniçeri ve elinde yanan fitil, Nicolas de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages*, L 3, fol. 137.

⁸³⁰ BOA, MAD, 23321, s. s. 21: “Bahâ-yı burğı-yı fitil, 100 aded, fi 5, 500 akçe.”

⁸³¹ BOA, KK, 67, s. 117, 5 Safer 980/17 Haziran 1572.

⁸³² BOA, MAD, 7534, s. 851, 9 Cemaziyelevvel 984/19 Ağustos 1576; 798, 24 Cemaziyelevvel 984/19 Ağustos 1576.

⁸³³ BOA, MAD, 2775, s. 1855, 12 Zilhicce 973/30 Haziran 1566.

1572 Kasım'ında Belgrad'a bir kez daha tüfek fitili olarak kullanılması amacıyla 15 kantar pamuk ipliği yollandı. Bu amaçla iplikleri satın alan İstanbul harc-ı hassa emini, yük hayvanlarıyla Belgrad'a yola çıkarılmadan evvel (herhalde dolaşmalarını engellemek için) iplikleri taraklara koyup öyle paketleyecekti⁸³⁴. Dikkat edilirse, Belgrad'a gönderilen mühimmat o haliyle henüz iplikten ibaretti; büyük ihtimalle bunlar kaledeki tophane veya baruthanede fitile dönüştürüleceklerdi. Ne var ki, en azından bazı belgelerde fitil ve pamuk ipliği (penbe ipliği veya rişte-i penbe) tabirlerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülüyor. Belki de, Osmanlı silah terminolojisinde pamuk ipliğinden örülme fitiller, telkin edilme adı verilen nihaî işleme, yani yanıcı sıvı karışımların fitile emdirilmesine kadar yine bilindik isimleriyle pamuk ipliği olarak anılıyordu. Bu işlemde, örülmüş pamuk telleri, fitil haline gelmeleri için içine güherçile ve kül suyu karıştırılmış suda kaynatılıp kurutuluyordu. 1526'da Sultan Süleyman'la Mohaç ovasına inen Osmanlı ordusunun yanında götürdüğü 56 kantar pamuk ipliği bunun kanıtlarından biri olabilir. Bu tarihte sefer mühimmatını kaydeden kâtibin notuna göre bu iplikler "tüfeğe fitil" olma işlevini görüyorlardı⁸³⁵. Böylesi bir örnekte, 1565'te Malta seferine çıkan donanmada görevli yeniçerilere cebecibaşı tarafından tüfek mermisiyle birlikte bir miktar pamuk ipliği temin edilmişti⁸³⁶. Cebecibaşı, 1573 Mart'ında donanmayla sefere çıkan yeniçerilere (tüfek talimi yapan bazı yeniçerilerle birlikte) bir kez daha beş kantar pamuk ipliği tedarik etti⁸³⁷. 16. yüzyıla ait belgeler tüfekçi kıtalarına fitil tahsisatının cebecibaşı marifetiyle gerçekleştirildiğini gösteriyor. 1565 Kasım'ında yeniçerilere beş yük tüfek mermisinin yanı sıra dört yük miktarında penbe ipliği teslim edilmesinde önayak olan cebecibaşından başkası değildi⁸³⁸. 1566 Mart'ında Osmanlı ordusu Sultan Süleyman'ın son seferine hazırlanırken cebecibaşı üzerine düşen vazifeyi yine yerine getirdi. Yeniçeri ortalarının seferin bin bir ahvaline karşılık çok çeşitli savaş araç gerecine ihtiyacı vardı. Bunları temin eden

834 BOA, KK, 67, s. 645, iki hüküm, 2 Recep 980/8 Kasım 1572.

835 Emecen, "Büyük Türk Pannonia Düzleklerini Açan Savaş", s. 84. Mohaç'a götürülen 56 kantar pamuk ipliğinin yaklaşık 42 kantarlık bölümü bir sene önce cebehane-i amireye alınan mühimattan ibaret olabilir: "Bahâ-yı rişte-i penbe-yi fitil berây-ı tüfenkhâ-yı cebehâne der-sefer-i Budim, 42 kantar 80 ludra, be-her kantar fî 860, 29.104 akçe" (BOA, MAD, 23321, s. 20).

836 BOA, MAD, 2775, s. 145, 22 Muharrem 973/19 Ağustos 1565.

837 BOA, KK, 67, s. 1177, 8 Zilkade 980/12 Mart 1573.

838 BOA, MAD, 2775, s. 640, gurre-i Cemaziyelevvel 973/24 Kasım 1565.

cebecibaşı, yeniçeri tüfeklerini ateşlemede kullanılacak beş yük pamuk ipliğini de mühimmat listesine eklemeyi ihmal etmedi⁸³⁹.

Görsel 50: Tüfekli yeniçeri ve elinde yanan fitil, Hans Weigel Formschneider, *Habitus praecipuorum populorum, tam virorum quam foeminarum Singulari arte depicti*, Nürnberg 1577, 193. gravür.

Tüfek mühimmatının bir araya getirilip yeniçeri kıtalarına eriştirilmesinden sorumlu diğer kişiye İstanbul harc-ı hassa eminiydi (şehremini). Tüfek, mermi, fitil ve tüfeğe ilişkin sair alet edevatın tedarik ve sevkiyatından cebecibaşı sorumlu iken İstanbul harc-ı hassa eminden aynı silahlara barut ve fitil otu ayarlaması bekleniyordu. Şehremini, 1565 Ağustos’unda Malta’ya yelken açan gemilerin güvertesine cenkçi olarak giren yeniçerilere kara barut ve fitil otu temin ederek görevini ifa etmişti⁸⁴⁰. Aynı sene içinde şehremini yeniçeri ortalarının ihtiyaç duyduğu 45 kese kara barutu ve beş kese fitil otunu yeniçeri ağasının tezkeresi gereğince hazır etti⁸⁴¹. 1575’te Mısır’a yeniçeri bölükleri gönderilirken tüfekçilere lazım olan sekiz kantar barut ve bir miktar fitil otunu tedarik eden yine İstanbul harc-ı hassa eminiydi⁸⁴².

839 BOA, MAD, 2775, s. 1076, 10 Şaban 973/2 Mart 1566.

840 BOA, MAD, 2775, s. 116, 22 Muharrem 973/19 Ağustos 1565.

841 BOA, MAD, 2775, s. 640, gurre-i Cemaziyelevvel 973/24 Kasım 1565.

842 BOA, MAD, 7534, s. 29, gurre-i Muharrem 983/12 Nisan 1575. Harc-ı hassa emini,

Burada Osmanlı ateşli silah teknolojisine dair (en azından 16. yüzyıl için) bilmediklerimizin bildiklerimizden epeyce fazla olduğunu tekrar hatırlatmakta yarar var. Osmanlı belgelerinde sıkça geçmesine rağmen “fitil otu” tabiriyle neyin kastedildiği hakkında literatürde bir açıklık olduğu söylenemez. Anlaşılan o ki, 16. yüzyılın başlarında Osmanlılar, 1547 yazında tamamlanan yeniçeri tüfeklerinin kontrolünde olduğu gibi, baruta “ot” diyorlardı. Hatta bu amaçla çıkarılan buyrulduda on kese otun yanında bu miktara uygun ölçüde fitil otu verilmesi istenmişti⁸⁴³. Bu isimlendirme zaman içinde değişti. Meseleyi daha da karmaşık hale getiren hususlardan biri, kayıtların muhtevassından anlaşıldığına göre, Osmanlıların bazen “ağızotu” ve “fitil barutu” terimlerini hâlihazırda tarif etmekte zorlandığımız fitil otu tabiri yerine kullanmasıdır. Örneğin, harc-ı hassa emini, 1573’te donanmaya katılan yeniçeriler ve tüfek talimleri için mahzenden mühimmat çıkarması gerektiğinde barutla beraber vesikalarda çoğu zaman barutun ardı sıra anılan fitil otu yerine “ağızotu” hazırlamıştı. Emine yollanan tezkerenin sonunda tahsis edilmesi icap eden mühimmattan bahsederken ikisine birden topluca barut denmesi, ağızotunun da fitil otu gibi bir barut cinsi olduğunu gösteriyor⁸⁴⁴. 18. yüzyıl itibarıyla namlu ağzından dolma topları ateşlemek için falyaya konulan baruta ağızotu dendiğini biliyoruz. Aynı tabirin 16. yüzyılda tüfek falyaları için müstakilen hazırlanan yemleme barutu (ince barut) manasına kullanıldığına hükmedebiliriz. 1574-75’te tüfenkhanede işlenen silahların kalite kontrolünü yaparken kullanmak üzere çeşitli zamanlarda talep edilen barut içinde kara barutla (barut-ı siyâh) beraber fitil barutu (barut-ı fitil) da bulunuyordu⁸⁴⁵. Sanırım, burada da farklı bir barut cinsiyle karşı karşıya değiliz; tüfenk imtihanı denilen mamul tüfeklerin düzgün çalışıp çalışılmadığının test edildiği atışlarla alakalı diğer bütün kayıtlarda siyah barutun yanında fitil otu zikredildiğine göre fitil barutuyla kastedilen aslında fitil otundan başka bir şey değildi. O halde, Osmanlılar da, hemzaman ordu neferlerinin yaptığı gibi, alevsiz yanan fitillerle tutuşabilecek denli çabuk yanan ince barutu, namlu içindeki daha iri taneli barutu tutuşturmakta kullanıyorlardı.

---

her halükârda, teknik cihazlar dışında kalan askerî mühimmatın tedarikinden sorumlu görünüyor. 1589’da yeniçeri ağasının at gemileri için talep ettiği on beş kantar bakır yine harc-ı hassa eminininden istenmişti (BOA, D. YNÇ., 1/93-2, 12 Receb 997/27 Mayıs 1589).

⁸⁴³ BOA, KK, 208, s. 104, 23 Rebiülahır 954/12 Haziran 1547: Yeniçeri tüfenk imtihanı için on kese ot ve ana göre fitil otı verilmek buyruldu.

⁸⁴⁴ BOA, KK, 67, s. 1177, 8 Zilkade 980/12 Mart 1573.

⁸⁴⁵ BOA, MAD, 487, s. 78.

Tüfekçi erlerin güvenliği bakımından önemli aletlerden biri de vezneydi. Ortalgın kara barut gibi nispeten dengesiz bir yanıcı maddeyle dolup taşıdığı bir yerde metalden dökülen vezneler, bir yandan tüfekçinin yanında taşıdığı barutu dış etkilere koruyor; öte yandan vezne içindeki ölçülü mil sayesinde tüfek namlusuna doldurulacak barut miktarının hesaplanabilmesini sağlıyordu. 16. yüzyılda Osmanlı miri tüfekleri için üretilen barut vezneleri iki ayrı büyüklükteydi. Harci tüfekler için küçük vezneler dökülürken has tüfeklere daha büyük vezneler hazırlanıyordu. Bunun sebebi kısa ve uzun namluların birbirinden farklı barut hakkı alabilmesiydi. Daha doğrusu, uzun namlulara yerleştirilen mermiler nispeten daha ağırken, kısa namluların içinde daha hafif mermilerin atılması öngörülüyordu. Uzun namlulu has tüfekler atış başına daha fazla baruta ihtiyaç duyarken (beş dirhem/15-16 gr. mermi atıyorlardı) kısa namlulu tüfekler (ortalama 12 gr. mermi atıyorlardı) daha az barutla çalışıyordu. Haddinden fazla barut koymak zaten namluyu çatlatırdı. 1524-25'te cebehane-i amirenin aldığı 5889 küçük veznenin tanesine on iki akçe ödenmişti⁸⁴⁶. Buna karşın Miri Çelebi'nin sorumluluğundaki aynı muhasebe yılı içinde satın alınan büyük veznelere iki farklı fiyat verildiği görülüyor. Has tüfekler için olduğu belirtilen büyük veznelerin ufak bir kısmı (34 adet) on beşer akçeden alınmış olsa da, 1038 adetlik çok daha büyük alımda parça başına yirmi üç akçenin gözden çıkarıldığı fark ediliyor⁸⁴⁷. Aynı kayıtlara göre veznelerin en azından bir kısmı fırında dökülüp getiriliyordu. Burada kastedilen fırın tüfenkhanede namlu dökülmesine yarayan fırınlardan biri olsa gerektir. 1574-75'te vezne fiyatlarında bir artış görünmüyor; bilakis vezne başına ödenen meblağın bir miktar düşmüş olduğu söylenebilir. Bu tarihte Ferruh Bey marifetiyle cebehaneye kazandırılan 1000 adet vezne hazineye toplam 10.000 akçeye mal olmuştu⁸⁴⁸. 1582-83'te eski fiyatlar döndü; bu vakitte cebehaneye giren 700 tüfek veznesinin tanesi on beş akçeydi⁸⁴⁹.

Fital veznesi (vezne-i fitil) adıyla üretilen vezneler de vardı. Bunlara ödenen fiyatlara bakılırsa, barut veznelerinden hatırı sayılır miktarda küçük oldukları tahmin edilebilir. 1524-25'te cebehane-i amireye alınan küçük fitil veznelerinin tanesi üç buçuk akçeydi; has tüfekler için olduğu belirtilen daha büyükçe fitil veznelerinin tanesi beş buçuk akçeye geliyordu. Fırında

⁸⁴⁶ BOA, MAD, 23321, s. 4 ve 17.

⁸⁴⁷ BOA, MAD, 23321, s. 17.

⁸⁴⁸ BOA, MAD, 487, s. 66.

⁸⁴⁹ BOA, MAD, 422, s. 160.

döküldükleri kayda geçirilen bu veznelerden de 1387 adet alınmıştı⁸⁵⁰. 1546'da cebehane harcamalarından kalan borçları kaydeden tek sayfalık bir defter ise, bu vakitlerde "veznei" Mustafa eliyle küçük mahzenden 5000 vezne-i fitil getirilip teslim edildiğini gösteriyor. Veznelerin tanesi bir buçuk akçe ediyordu; 7500 akçeye ulaşan borç henüz kapatılmamıştı⁸⁵¹. 1555-56'da cebehane envanterine yüksek miktarda vezne-i fitil girdi; bu tarihte 14.648 adet vezne birden satın alınmıştı. Bunlara ödenen meblağ 40.815 akçeyi buluyordu⁸⁵². Fitil vezneleri hakkında birkaç kelam dahi etmek çok zor. Kanımca, bunlar, namlu dibine yerleştirilen baruttan başka, ateşleme falyasına dökülen ince barutu taşımak için kullanılan aletlerdi. Görsel 53'de tasvir edilen iki barutluktan küçük olanı Osmanlı belgelerinin fitil veznesi olarak niteledikleri alet olabilir.

Kısaca tekrarlamak gerekirse, tüfenkhane fırınlarında dökülen namlular, cebehane-i amirede kundakçı cemaati veya diğer ustaların elinden çıkma kundaklarla bir araya getiriliyor; cebecibaşı marifetiyle tüfekçi kıtalarına dağıtılıyordu. Silahlarına kavuşan yeniçeriler, yine cebehaneden çıkan fitiller sayesinde ağızdan dolma tüfeklerini ateşliyor; bu işlem için gereken barut ve fitilleri veznelerde muhafaza ediyorlardı. Silahın ateşlenmesinin ardından yapılması gereken bir işlem daha vardı: namlu içini temizlemek. Namlunun adamakıllı temizlenmemesi halinde, içeride kalan yanmış barut artıkları, bir sonraki atış için silahını doldurmaya çalışan tüfekçinin başına bela olabilirdi. Osmanlı tüfekçisinin bu iş için sonraki asırlarda harbi adı verilen bir çubuk kullandığı biliniyor. Ne var ki, 16. yüzyılda, özellikle de elde taşınan ateşli silahların ordu envanterine yeni girdiği vakitlerde, namlu temizleme işleminin hangi vasıtalarla kotarıldığına dair açık kayıtlar yok. Bu sebeple 16. yüzyıla ait tek tük bilgileri birbirine bağlayarak yorumlamaktan başka çare yok.

850 BOA, MAD, 23321, s. 4 ve 17.

851 BOA, D. PYM., 1/2, 22 Şevval 953/16 Aralık 1546.

852 Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 61.

Görsel 51: Namlu ağzından tüfeğini dolduran yeniçeri (Seyyid Lokman, *Şehinşâhnâme*, TSMK, Bağdat, 200, vr. 135b'den detay).

Harbiler, ıslak bir beze sarılıp namlu içini temizleyip soğuttuktan sonra yeni atış için gereken barut ve fındığı yine namlu ağzından ittirip yerine oturtmak için kullanılıyordu. 16. yüzyıl sonunda Çin metinlerinde görseline kavuşan Osmanlı tüfeğinin bu amaçla kullanılan tahta bir çubuğu vardı⁸⁵³. 1572 Eylül'ünde Gelibolu ve Edincik'ten cebehane tüfekleri için istenen 30.000 adet çam çubuğunun harbi işlevi görmek üzere talep edildiğini tahmin ediyorum. Merkezî cebehane, bu maksatla görevlendirdiği cebecinin eline numune bir çubuk teslim ederek iki kazadan kesilip toplanacak tüfek çubuklarının belirli bir standarda sahip olmasını temine çalışmıştı⁸⁵⁴. Erken modern ordularda tahta çubukların (ağır misket tüfeklerini desteklemek için kullanılan çatalları kastetmiyorum) iki ucu da yanar vaziyette olan fitili dolamak için kullanıldığı biliniyor. Ne var ki, Osmanlı anlatı kaynaklarında yeniçerilerin tüfek ateşlerken fitil çubuğuna başvurdukları hakkında bir tasvire rastlamadığımdan bu ihtimali kenara koyuyorum.

Cebhane-i amire kayıtları, 1513-17 arasında alınan 200 adet tahta çubuğun tüfekler için olduğunu açıkça gösteriyor. Bu vakitte alınan çubukların yüz tanesine yirmi akçe ödenmişti⁸⁵⁵. 16. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ise cebehaneye tanesi yarımşar akçeden 4500 adet “çubuk” daha alındığı

⁸⁵³ Fidan, *Çin'de Osmanlı Tüfeği*, s. 153.

⁸⁵⁴ BOA, KK, 67, s. 536, 19 Cemaziyelevvel 980/27 Eylül 1572.

⁸⁵⁵ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 6: “Bahâ-yı çubuk-ı çüb be-cihet-i tüfenk, 200 aded, be-her 100 aded, fi 20, 40 akçe.”

görülyor⁸⁵⁶. 1511-12’de silah temizliği için alınan 100 adet tüfek maşasının⁸⁵⁷, burada tarif etmeye çalıştığım harbilerin yüzyıl başı itibarıyla başka bir isimlendirmesi mi, yoksa cebehane mühimmatında yapılan genel temizliklerde tüfek namlularının bozulmasını engellemede kullanılan bir alet mi olduğuna karar veremedim. Benzer bir tereddüt, yine 16. yüzyılın başlarında “tüfek okları” için satın alınan tenekeler için de geçerlidir. 1507 ve 1509-11’de cebehane-i amireye tüfek okları için ilk grupta tanesi bir, ikinci grupta bir buçuk akçeden ellişer kıta (toplam 100) tenake alınmıştı⁸⁵⁸. Tüfek oku tabiriyle, şayet 16. yüzyıl başında halen kullanımda olan arkaik bir silah kastedilmiyorsa (Milemete topu denilen, büyük demir mızraklar atan 1326 tarihli vazo şekilli İngiliz silahını hatırlayınız⁸⁵⁹), namluların içine sokulan çubuklar anlatılmak istenmiş olabilir. Bu çubukların tepesi için satın alınan tenekeler bu varsayımı kuvvetlendirmektedir. Harbiler, her ne kadar temelde tahta çubuklar olsa da, namlu dibine inen uç kısmın metalle kaplanması yaygın bir uygulamaydı.

Görsel 52: Claes Rålamb’ın Kıyafet Albümü’nde tüfeğini dolduran yeniçeri, 17. yüzyıl ortası (*Alay-ı Hümayun. İsveç Elçisi Rålamb’ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri*, 1657-1658, ed. Karin Ådahl, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 138).

⁸⁵⁶ BOA, MAD, 487, s. 66: “Bahâ-yı çubukhâ-yı tüfenk, 4500 adet, 2250 akçe.”

⁸⁵⁷ BOA, KK, 7413, s. 33.

⁸⁵⁸ BOA, KK, 7413, s. 16: “Bahâ-yı tenüke be-cihet-i tirhâ-yı tüfenk, 50 kıt’a, fi 1 akçe, 50 akçe; s. 26: Bahâ-yı tenüke be-cihet-i tirhâ-yı tüfenk, 50 kıt’a, 75 akçe.”

⁸⁵⁹ David C. Nicolle, *Arms & Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Western Europe and the Crusader States*, Greenhill Books, London 1999, s. 85-86, 401.

Merkezi idare, tüfekçi kıtaları veya imparatorluğun dört bir köşesindeki garnizonlara tüfek tahsisatına girdiğinde üstteki paragraflarda ele alınan aksamı mümkün olduğunca bir arada vermeye çalışıyor (namlu-kundak-tetik ve vezneler); fitil ve barutu ayrıca gönderiyordu. Gelgelelim, tüfenkhane ve cebehane tezgâhlarından alınan silahların muvazzaf tüfekçilere tesliminden önce üretim sürecine dâhil son bir aşama vardı. Tüfeklerin düzgün çalıştığı görülmeli; namluların barut tazyikine dayanıklı dökülüp dövüldüğünden emin olunmalıydı. 1570'lerde Samakov'dan getirtilen demirin kaliteli namlular dövülebilmesi için yumuşak olmasını talep eden Osmanlı sarayının hükmün sonunda sözü tüfek imtihanlarına getirmesinin sebebi buydu. Bu sebeple cebehaneye çeşitli tarihlerde yapımı tamamlanmış tüfeklerin kalite kontrolünde kullanılmak üzere mermi, fitil, barut ve fitil otu teslim edildi. 1573 Şubat'ında cebecibaşı bu maksatla on sandık mermi ve beş kantar pamuk ipliği ayarlarken İstanbul şehremini kendi gözetimi altındaki ambarlardan otuz kese kara barut ve beş kantar fitil otu çıkarttı⁸⁶⁰. Barut imalathanesinin düzenli gider kalemlerinden biri yeni üretilen top ve tüfeklerin kontrolü için yapılan harcamalardı⁸⁶¹. 1574-75'te tüfek imtihanı gerekçesiyle altı farklı tarihte değişik miktarlarda kara barut ve fitil otu harcanmıştı. 1575 Şubat'ındaki en hacimli tahsisatın (4 kantar 15 ludre) giderleri İstanbul ve Kâğıthane barut karhanesi bütçesinden karşılanmıştı⁸⁶². Makul bir güvenilirlikle atış yapabilen tüfekler, bundan böyle, ebat ve kalibrelerine, yani namlu uzunlukları ve mermilerinin ağırlığına göre cebehanede kendilerine ayrılan ambarlara yerleştirilebilirdi. Saraydan gelecek bir emirle ihtiyaç mahalline yola çıkmaları için sandıklara doldurulana değin kısa tüfekler harci tüfek ambarında, uzun tüfekler has tüfek ambarında muhafaza ediliyorlardı⁸⁶³.

⁸⁶⁰ BOA, KK, 67, s. 934, iki hüküm, 12 Şevval 980/15 Şubat 1573.

⁸⁶¹ BOA, KK, 7100, s. 11: "Be-cihet-i ta'lim ve imtihan-kerden-i tobhâ ve tüfenkhâ-yı nev-sâhte", H. 980/1572-73.

⁸⁶² BOA, MAD, 487, s. 78: "Be-cihet-i mühimmât-ı tüfenkhâne-yi hâssa berây-ı imtihan-kerden-i tüfenkhâ-yı cedid-i hâssa bi'd-defa'ât: 23 Ramazan 981/16 Ocak 1574, 2 kıyye 12 ludre; 23 Şevval 981/15 Şubat 1574, 2 kıyye, 7 ludre; 16 Zilhicce 981/8 Nisan 1574, 4 kıyye; 26 Safer 982/17 Haziran 1574, 4 kıyye, 10 ludre; 10 Cemaziyelahir 982/27 Eylül 1574, 4 kıyye, 10 ludre ve s. 80: Mühimmât-ı tüfenkhâ-yı hâssa berây-ı imtihan-kerden-i tüfenkhâ-yı cedid-i hâssa fi 24 Şevval 982/6 Şubat 1575, 4 kantar, 15 ludre."

⁸⁶³ BOA, MAD, 23321, s. 18: "Be-cihet-i meremmet-i anbar-ı tüfenk-i harci, 133 akçe; be-cihet-i meremmet-i anbar-ı tüfenk-i hâss, 265 akçe."

4. Yeniçeriler, Miri Tüfekler ve Tüfek Talimi

Osmanlı devleti, 16. yüzyıl boyunca gün geçtikçe daha fazla sayıda yeniçeriye tüfekle donattı. Osmanlı ricali, bir yandan daha fazla insanın eline devlet imalathanelerinden çıkma miri tüfekler veriyor; öte yandan bu silahların meslekten asker olmayanların eline geçmesine engel olmaya çalışıyordu. Eyaletlerde vefat eden yeniçerilerin üzerine zimmetli tüfekler geri toplanıyor; Dergâh-ı âlî yeniçerilerinden biri terfi ederek kapıkulu süvari bölüklerine girdiğinde veya tımara hak kazanarak taşra yöneticiliğine geçtiğinde ellerindeki tüfekler yeniçeri ağası marifetiyle cebehane-i amire için geri alınıyordu⁸⁶⁴. Ortalıkta dolanan bir tüfeğin beylik/devlet malı olduğunu göstermenin en etkili yolu silahları damgalamaktı. Cebehane-i amire, bu yöntemi sadece tüfekler için değil, cebehaneye kayıtlı bütün silahlar için erken tarihlerden beri yapıyordu. Cebehanedeki silahların damgalanması için Galata semtinden elde edilen toprak kullanılıyordu⁸⁶⁵.

Cebahaneden çıkan tüfeklerin üzerine işlenen işaretlerin silahların zayı olmasını engellemeye yaradığını gösteren en azından bir örneğe sahibiz. 1550'de Üsküdar mahkemesinden bir sicil kaydına göre, hisar erlerinden Mustafa b. Ayas, Cafer b. Abdullah adlı bir şahsa emanetinde bulundurması için bir tüfek bırakmıştı. Ne var ki, tüfeğin üzerinde padişah nişanı vardı; mahkemede Cafer'den tüfeği geri talep eden Mustafa bu hususun altını çiziyordu. Cafer'in savunması da aynı minvaldeydi; tüfeği aldığını kabul ediyordu, ama tüfekteki damgadan ötürü bir yeniçeri gelerek silahı kendisinden almıştı⁸⁶⁶. Devlet damgasının yeterli gelmediği durumlar da olabiliyordu. 1571'de Bağdat'ta, İstanbul'dan duyulduğuna göre, kaledeki bazı askerler veya onların üzerine zimmetli tüfekleri bir şekilde elde eden kaledeki yeniçeri ağası beşer dirhem kurşun atan miri tüfekleri beylik damgalarını bozmak suretiyle şahsî mülkiyetlerine geçirmişlerdi. Bağdat beylerbeyinden bu uygunsuzluğu soruşturması isteniyordu. Bu esnada hangi bölükten hangi yeniçerinin kaç dirhem atar tüfeğe sahip olduğunun tek tek sayılması, Osmanlı yönetiminin beylik tüfeklerin kaydını tutmakta epeyce itinalı davrandığını

⁸⁶⁴ BOA, MD, 10 281/445, 18 Receb 979/6 Aralık 1571.

⁸⁶⁵ BOA, MAD, 23321, s. 21: "Bahâ-yı hâk-ı Galata berây-ı tamga-yı yarakhâ-yı cebehâne, 5 akçe."

⁸⁶⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956 – 963 / 1549 – 1556)*, haz. Orhan Gültekin, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 193, evâhır-ı Cemaziyelahir 957/7-15 Temmuz 1550.

gösteriyor⁸⁶⁷. Teftiş sonunda kaç tüfeğin yeniden miri/devlete ait malzeme arasına kaydedildiğini bilemiyoruz. 1567'de yaşanan bir olay daha da ilginçti. Karahisar-ı şarki'de Koyluhisar kale muhafızlarından Mustafa'ya teslim edilen emirde (muhtemelen kale neferleri adına arzı o getirmişti) Koyluhisar civarında yaşayan reayanın elindeki tüfeklerin toplatılması isteniyordu. Kalede tüfek bulunmadığı halde, nasıl olmuşsa olmuş, damgalı tüfekler halkın eline geçmişti⁸⁶⁸. Burada da toplatılan tüfeklerin ne miktarda olduğunu gösteren bir defter hazırlanıp İstanbul'a yollanması emredilmiş olsa da, elimizde reayadan alınan tüfeklerin sayısı hakkında bilgi yok.

Ö. L. Barkan'ın Edirne Askeri Kassamından yayımladığı öncü belge koleksiyonu, Osmanlı devlet ricalinin miri tüfekleri koruyup bunları cebehane envanteri içinde tutmada en azından 1570'lere değin takdire şayan bir iş çıkardığını gösteriyor. Belgeler arasında 16. yüzyıldan kabaca on altı örnek yer alıyor. 1600'den itibaren askerî zevatın muhallefatları içinde bin bir çeşit tüfeğe – Macar tüfeği, tüfek ma'a raht, tabanca tüfek, maşalı tüfek, çarhî tüfek, çakmaklı tüfek, çarhlı el tüfeği vs. – rastlamak mümkün olsa da, 1570'lerden önce askerlerden kalanlar arasında bir tane bile tüfek yok⁸⁶⁹. Kayda değer bir örnekte, 16. yüzyılın başında yeniçeri ortaları arasında tüfek kullanımının yavaş yavaş yaygınlaştığı bir vakitte, tüfenkciyan zümresinden Ahmed b. Abdullah'ın muhallefatında herhangi bir ateşli silah görünmüyor. Yeniçeri Ahmed, şayet tüfek üreticileri arasındaysa, bu tarihlerde ender rastlanan bir meziyete sahip olmalı; ya da yine sayıca fazla olmayan tüfekçi piyadelerden biri olabilir. İki seçenekte de muhallefatında tüfek yer almaması Osmanlı merkezî kurumlarının devlet eliyle üretilen ateşli silahların özel mülkiyete geçmemesi konusundaki hassasiyetini yansıtıyor olmalı. Oysaki Ahmed'den kalan mallar arasında iki yay, oklar, iki zihgir, iki kubur ve bir kılıç miras taksimatına dâhil edilmişti⁸⁷⁰. Bu arada 1542'den önce bir tarihlerde Mehmed isimli biri tüfekçibaşılık yapmışa benziyor. Mehmed, 1542 Ocak'ında Filorina'da (Paşa sancağı) 40.000 akçelik bir tımara tasarruf ediyordu ve deftere "ser-tüfenkciyân-ı köhne"

867 BOA, MD, 12, 488/934; BOA, MD, 14, 982/1459, 2 Rebiülevvel 979/25 Temmuz 1571.

868 BOA, MD, 7, 171/452, 17 Cemaziyelevvel 975/19 Kasım 1567.

869 Barkan, "Edirne Askeri Kassamı"

870 Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 7339, s. 45, evâhır-ı Muharrem 916/30 Nisan-9 Mayıs 1510. Bu kaydı benimle paylaşan meslektaşım İsmail Emre Pamuk'a şükranlarımı sunarım. Yazmanın çeviri yazısı bir değerlendirmeye birlikte İ. E. Pamuk tarafından hazırlanmaktadır.

olarak kaydedilmişti (bu isme aynı yıllardan kalan tüfek üreticileri arasında rastlanmıyor; Mehmed de, yeniçeri ortalarının ilk tüfekçi neferlerinden biri olabilir)⁸⁷¹. Bu hususta kati bir yargıya varmak için yukarıda işaret edilen belgelerin sayıca yeterli bir örneklem sunmadığını kabul ediyorum. Bu sebeple 16. yüzyıldan başka bazı defterlere başvurarak örneklemi – sondaj usulüyle diyebiliriz – genişletmeye çalıştım. Cebehaneden çıkan tüfeklerin öncelikli sahipleri olan yeniçerilerin bu asırdan kalma muhalefat kayıtları ilk olarak ele aldığım defterler oldu. Muhalefat defterlerinde başta kılıç olmak üzere kemend, şiş, bıçak, kalkan, yay, ok ve nadiren bozdoğanlar tespit edilebiliyor. Müteveffa yeniçerilerin miras malları arasında tüfek görebilmek neredeyse imkânsız; buna karşın savaşıklık hayatlarında tüfek kullandıklarını hatırlatan bazı alet edevat (sıklıkla vezneler) şahsi eşyaları arasına kaydedilmiş.

Erzurum kalesinde görevliken vefat eden yeniçerilerden kalan eşyaların kaydedildiği 1551-52 tarihli defterde ve 1556 yazında donanmada hizmet ederken ölen yeniçeri beytülmal defterinde ateşli silahlara rastlamadım⁸⁷². 1550-56 senelerinde muhtelif kalelerdeki yeniçerilere ait metrukâtı gösteren defterde ise, bir tek 1553'te Anabolu kalesinde ölen Bosnalı Ferhad'ın bir tüfek kesesiyle aynı tüfek için olduğu belirtilen veznesi bulunduğu, bunun dışında bir de küçük vezneye sahip olduğu görülüyor. Defterde bunun dışında ateşli silahların varlığına dair bir iz yok⁸⁷³. Bundan hemen sonrasına ait, 1556'daki başarısız Sigetvar seferi vakitlerinde şehit düşen veya ölenlerin muhalefatını gösteren defterde Budin kalesinden Ferhad ve Üsküplü İlyas yine birer tüfek veznesine sahip olduğu fark ediliyor. Defterin en dikkat çekici yeri, Sigetvar kuşatmasında şehit düşen 5. sekban cemaatinden İlbasanlı İskender'in geriye bir tüfek bıraktığının belirtildiği kısımdır. Bu kayıt, o esnada İskender'in terekesini yazıya döken kâtibin de dikkatini çekmiş olmalı; yanlış anlaşılmalara mahal vermemek için muhalefata giren tüfeğin özel mülk olduğunu hassaten belirtmişti⁸⁷⁴.

1542-43 yıllarına ait Dergâh-ı âli yeniçerileri beytülmal defteri bu hususta istisnalar ihtiva ediyor. Örneğin, 1542 sonlarında vefat eden 53.

871 BOA, MAD, 34, vr. 93a, 23 Ramazan 948/10 Ocak 1542.

872 BOA, MAD, 19946 ve BOA, Ali Emiri, Sultan Süleyman (AE.SSÜL.I.), 2/104. 15 Cemaziyelahr 949/26 Eylül 1542'de vefat eden bölük ağalarından Ali'nin muhalefatında da bir kılıçtan başka bir silah görünmüyor (BOA, D. Yeniçeri Kalemî (YNC.), 1/3).

873 BOA, MAD, 22099, s. 7, Ramazan 960/Ağustos-Eylül 1553.

874 BOA, MAD, 22423, s. 16 (Ferhad, 3 Şaban 963/12 Haziran 1556), 17 (İlyas, 2 Rebiülahr 960/18 Mart 1553), 8 (İskender, gurre-i Ramazan 963/9 Temmuz 1556).

cemaatten Demirhisarlı Hamza'nın tüfeği Mahmud eliyle getirilerek muhallefata sokulmuş görünüyor. Bu cihazların beytülmal emini veya askerî kassam tarafından cebahaneye iade edilmek üzere müteveffanın metruk malları arasına alınması mümkün gibi görünse de, tüfeğin de diğer eşyalarla birlikte akçe üzerinden kıymetlendirilmiş olması bu ihtimali zayıflatıyor. Aynı vaziyet 28. cemaatten Mustafa ve 15. bölükten Delvineli İlyas için de geçerlidir. 30. cemaatten Bosnalı Timurhan'ın metrukâtı daha da ilginç bir duruma işaret ediyor. Timurhan, 1543 yazında vefat ettiğinde, geride kalan malları arasında kurşun dökmeye yarayan bir fındık kalıbı ve kepçe vardı⁸⁷⁵. Bu aletlerin muhallefata girmiş olması, irdelenen defterin nevi şahsına münhasır bir özelliği olsa gerek.

Miri tüfekler hakkında bir sorunun cevabını vermek gerekiyor. 16. yüzyılın ilk üç çeyreğinde bile Osmanlı reayasının elinde çok sayıda tüfek olduğu biliniyor. 16. yüzyılın ilk çeyreğinden sicil kayıtları, henüz bu erken tarihlerde bile reayanın eline geçen ateşli silahların merkezî hükümetin başını ağrıtmaya başlamış olduğunu gösteriyor⁸⁷⁶. Yine bu tarihlerde Osmanlı sefer ordularına yazılan "yevmlü" (paralı) askerlerin teçhizatı arasında tüfekler olduğu tahmin ediliyor⁸⁷⁷. Sultan Süleyman'ın son yıllarında şehzadeleri Selim ve Bayezid arasında vuku bulan muharebeye katılan ulufeli askerlerin çoğunlukla tüfekçi oldukları zaten kabul ediliyor⁸⁷⁸. Keza 16. yüzyılın ikinci yarısında eyaletlerde görevli paşa ve beylerin kapılarına çok sayıda levant yazdıkları ve bu levantlerden oluşan bölüklerin aslı silahının tüfek olduğu Osmanlı tarihçiliğinin iyi bildiği hususlardan biridir⁸⁷⁹. Bu bahsi uzatmaya gerek olduğunu zannetmiyorum. En nihayetinde, Osmanlı merkezî idaresi, bilhassa bastırılan isyanlar sonrasında halktan her defasında çok sayıda tüfek topluyordu⁸⁸⁰.

⁸⁷⁵ BOA, MAD, 23306, s. 18 (Hamza, Ramazan 949/Aralık 1542-Ocak 1543), 19 (Mustafa, 15 Ramazan 949/23 Aralık 1542), 24 (İlyas, 20 Muharrem 950/25 Nisan 1543), 27 (Timurhan, 27 Rebiülevvel 950/30 Haziran 1543).

⁸⁷⁶ "Şehirli ve levant ve etrak taifesinin" taşıdığı tüfeklere el koyulmasına dair 1524 tarihli bir hüküm için bk.: M. Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 214-215.

⁸⁷⁷ Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 31-34.

⁸⁷⁸ Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid*, s. 81-88.

⁸⁷⁹ Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 86-90.

⁸⁸⁰ Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tüfeğin Halk Arasında Yayılışı", *Birinci Askeri Tarih Semineri*, Bildiriler II, Genelkurmay Yayınevi, Ankara 1983, s. 247-260; İnalçık, "The Socio-Political Effects", s. 195-198.

Tüfek, 16. yüzyılda savaşçılığa hevesli insanlara yabancı olmayan bir silah teknolojisi olduğuna göre, Osmanlı sarayının tüfenkhane ve cebehane tezgâhlarından çıkma ateşli silahların üzerine bu denli titremesinin sebebi neydi? Bu sorunun cevabının, devletin kendi imalathanelerinde ürettiği veya siparişler yoluyla bir araya getirilen silahları yine bir devlet ciddiyetine yakışır şekilde muhafaza etmesinden ibaret olmadığını sanıyorum. Tahminimce burada esas mesele bir kez daha miri tüfekler ve bunların mühimmatının belirli standartlar içinde üretilmesiydi. İlk tüfekler, teknik özelliklerinin ele alındığı sayfalarda anlatıldığı gibi, güvenilir bireysel silahlar değildi. Tüfekleri etkili kullanabilmenin yolu, yeterli sayıda tüfekçiye bir arada toplu tüfek atma melekesi kazandırmaktı. Sipahilerin firarî cebelüleri, eşkıyalar, maceraperestler, paşa kapılarında askerî eğitim almış sekbanlar, istikbalini kovalayan çiftbozan reaya gibi nice zümreden bir araya gelen bir Celali kitlesi, mesela, ne denli kalabalık olursa olsun, her birinin elinde namlu uzunluğu ve genişliği, ateşleme mekanizması, barut hakkı (silahı namluya zarar vermeden ateşleyebilmek için gereken optimal oran, fındık ağırlığının yarısı) farklı türlü çeşit ateşli silah bulunacaktır. Böyle bir kitlenin ateş hattı oluşturmak gibi bir meziyeti olamayacaktır; tüfeklerden ateşlenen mermilerin hepsinin farklı menzilleri olacaktır. Bu kişilerin tüfeklerine gereken mühimmatı, ellerine geçen kurşun alet edevatı eriterek bireysel yollarla temin ettikleri kabul edilebilir; muhtemelen kaçak silah imalathanelerinin bir işlevi de buydu. 1576'da Sultanönü reayasından eşkıyalığa soyunan bazı kişilerin tüfeklerine mermi dökcek kurşun bulamayınca çareyi Eskişehir'deki Mustafa Paşa camiinin kurşunlarını soymakta bulduğunu söylemek sanırım durumun ciddiyetini anlatmaya kâfi gelir⁸⁸¹. Gelgelelim, silah kalibrelerinin standart olmadığı durumlarda Celali kitlesinin başını çekenler açısından hangi mermi ağırlığından hangi silah için kaçır tane döküleceğini ayarlamak son derece güç olsa gerek. En yıkıcı ve süregelen Celali ayaklanmalarının kapıkulu ocaklarını kısmen de olsa taklit etme becerisine sahip eski komutanlar eliyle çıkartılmış olması ve nihayetinde düzenli yeniçeri kıtalarının gelişiyile isyanların sonlanması tesadüf olmamalıdır. Uzun lafın kısıası, yeniçeri ortaları, (aldıkları genel askerlik terbiyesi dışında) 16. yüzyıl, başka bir deyişle, en az üç-dört nesil boyunca standart tüfeklerle talim yaptılar; ellerindeki silahların hangi mesafelerde nasıl etki edeceğine dair kesin öngörülerini vardı ve etkili bir ateş hattı yaratabilmek için tüfeklerini topluca kullanmada deneyimliydiler.

1526'da Mohaç meydanında saflar halinde istikrarlı bir ateş açmayı başardıklarına göre, yeniçeriler 16. yüzyılın başlarından itibaren tüfek talimi yapıyorlardı. Yeniçerilerin atış talimlerine dair tarihî kayıtlar bundan biraz sonrasından başlıyor. 1547 yazında “yeniçeri tüfenk imtihânı” için istenen on kese ot ve bu ölçüye uygun fitil otu, tahminimce atış talimi yapan yeniçerilere değil, tezgâhtan alınmış tüfeklerin düzgün çalışıp çalışmadığını anlamak için cebehane veya tüfenkhaneye gitmişti⁸⁸². Osmanlılar, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, tüfeklerin kalite kontrolü veya askerlerin gerçekten tüfekleri ateşleyip ateşleyemediklerini görmek için “imtahan”, düzenli yapılan tüfek atış çalışmaları için “talim” veya “idman” kelimelerini kullanıyorlardı. Bununla birlikte 1552 başında yeniçeri ağasına yollanan hükümde kastedilenin tüfek atış talimi olduğu açıktır. Buna göre, Osmanlı sarayı, ağayı yeniçerileri tüfek talimi yaptırmaya ve yeniçeriler arasında tüfek atmayı bilmeyen hiç kimsenin kalmamasını sağlamaya çağırılmaktadır⁸⁸³. Aynı hüküm birkaç gün sonra Mehmed isimli bir yeniçeri vasıtasıyla bir daha gönderilmişti⁸⁸⁴. 16. yüzyılın ilk yarısına ait kısıtlı miktarda arşiv belgesine sahip olduğumuzdan kesin bir kanaat serdetme cesaretini bulamıyorum; ama 1552 tarihli bu hükümde bahsedilenin yeniçeri ortalarının tamamını tüfekçi birliklere dönüştürme (tabii ki kullanageldikleri diğer silahları bir anda terk etme lüzumu yok) teşebbüsü olma ihtimali var. Yeniçerilerin bütün fertleriyle tüfenk-endaz sınıfına girişi, literatürle uyumlu biçimde III. Murad devrinde tamamlanmış olabilir⁸⁸⁵.

Osmanlı sarayı, yeniçerilerin sahip olduğu tüfekçilik meziyetlerini kaybetmemesi için onları teşvik ediyordu. II. Selim, 1573 Nisan'ında bu maksatla meydana gelerek tüfekleriyle nişanlara ateş eden yeniçerilere dağıtılmak üzere yeniçeri ağasına 200 akçe vermeye karar verdi. Ağa, “tüfenk-endâzlığa ve cenk ü cidâl ilmine tâlib ve râğb” yeniçerilerden hak edenleri “olıgelen âdet ve kânûn” üzere ödüllendirecekti⁸⁸⁶. 16. yüzyılın ikinci yarısında top ve tüfek talimlerinde nişan taşlarının kullanılmaya başlanmış olması, bu silahların sergilediği teknik

882 BOA, KK, 208, s. 104, 23 Rebiülâhır 954/12 Haziran 1547.

883 *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tablil ve Transkrip)*, haz. Abid Yaşaroğlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 9, hük. 25.

884 *Koğuşlar 888*, s. 10-11, hük. 29, 22 Muharrem 959/19 Ocak 1552. Hükümün metni için bk. Emecen, *Klasik Çağda Savaş*, s. 79.

885 Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 47.

886 BOA, MD, 21, 276/653, 23 Zilhicce 980/26 Nisan 1573.

gelişimle alakalı olabilir. Nişanların kaç metrelik menzillere yerleştirildiğine dair malumatımız yok; ama bu tarih itibarıyla tüfekçilerden en azından belirli mesafelerdeki hedeflere isabetli atış yapmalarının beklendiği aşîkâr. Ferman suretindeki ibareye bakılırsa, nişan vuran yeniçerilere inam ve bahşîş ihsan edilmesi 1573'ten önce başlamış olmalı. 1582'de vaat edilen ödül daha iyiydi. Meydana çıkıp düzenli atış talimleri yapanlardan hüner sergileyen beş solak ve on yeniçerinin bölüğe çıkmasına (kapıkulu süvarileri arasına yazılmasına) izin verilecekti⁸⁸⁷. 1596 baharında Ağa meydanında yeniçerilere yaptırılan tüfek talimi, aynı sene içinde III. Mehmed önderliğinde çıkılan Eğri seferi hazırlıklarıyla alakalı görünüyor. Tüfek atışlarında başarılı olanlar, padişahın gelen hatlar doğrultusunda daha kıdemli mansıplara geçirildiler. Bu vesileyle iki yayabaşı çavuşluk alırken iki yayabaşı bölüğe çıkarıldı; ödüllendirilen iki zağarcıdan biri altı bölük halkı arasına girerken diğeri tımar aldı. İki bölükbaşından biri (herhalde daha üst bir) bölüğe terfi etti; ikincisi tımar ehli arasına kabul edildi. Beş yeniçeri sipahilik, beş yeniçeri silahdarlık hak etti. İki solak bölüğe alınırken üç yeniçeri kapıcılıkla taltif edildi⁸⁸⁸.

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başında yeniçerilerin bir yandan düzenli tüfek talimi yaptıklarını, öte yandan nişan vurma becerisi gösteren yeniçerilerin çeşitli vesilelerle ödüllendirilmeye devam edildiğini teyit eder. Abdülkadir Efendi'nin konu hakkında verdiği bilgiler bir parça karışıktır. Yazdıklarından yeniçeriler açısından tüfek talimi yapmanın yerleşik bir uygulama olduğu anlaşılrsa da, talimlerin yeri ve sıklığı hususunda eserde birbirini tutmayan ifadeler bulunuyor. Örneğin, 1596'da Koca Sinan Paşa'nın vefatıyla boşalan sadaret makamına getirilen Damat İbrahim Paşa'nın ilk icraatlarından biri, Veli Ağa'yı yeniçeri ağası yapmaktı. İbrahim Paşa, yeniçeri ağasına bundan böyle Okmeydanı ve Etmeydanı'nda haftada iki gün tüfek talimi yaptırması emrini verir⁸⁸⁹. İbrahim Paşa, bu hususa (ya da Topçular Kâtibi bu hususu kaydetmeye) özel önem veriyor gibidir. Paşanın üçüncü sadrazamlığında 1599'da Uyvar seferine hazırlanılırken yeniçeriler "her gâh" meydana tüfek talim ediyorlardı⁸⁹⁰. 1605'te Estergon'u Avusturya Habsburglarından geri almak için sefer tertip edildiğinde manzara aynıydı. Yeniçeri odabaşlarına odalarındaki yeniçerileri

⁸⁸⁷ BOA, MD, 47, 25/64, 25 Safer 990/21 Mart 1582.

⁸⁸⁸ BOA, A.RSK.d., 1474, s. 290-291, 1 Ramazan 1004/29 Nisan 1596.

⁸⁸⁹ *Topçular Kâtibi*, I, s. 110-111.

⁸⁹⁰ *Topçular Kâtibi*, I, s. 237.

tüfek talimi yaptırmaları talimatı verilmişti. Haftada üç gün Etmeydanı'ndaki talimhaneyi ziyaret eden yeniçeri ağası, atış yapan yeniçerileri izliyordu. Bu esnada nişanlar yerleştiriliyor; odabaşlarıyla saf tutan yeniçerilerden nişana isabet ettirenlere ödüller veriliyordu⁸⁹¹. Topçular Kâtibi, bundan kısa bir vakit sonrası için bu kez Okmeydanı'nda yapılan talimlerden bahseder. Buradaki talimhanede de tüfek atış çalışmaları yapılmakta ve odabaşların nezaretinde hedefi vuranlara inamlar dağıtılmaktaydı. Yeniçeri ağası Hüseyin Ağa, haftada iki gün Okmeydanı'na gelerek atış yapan askerleri teftiş ediyordu⁸⁹². Yeniçeri ağası veya veziriazamdan ödül almak bir yeniçeri tüfekçisi için hoş bir duygu olmalıydı; hele ki, yeniçeri ağası aracılığıyla yaptıkları tüfek talimi padişaha arz edildiğinde. 1604'te Nakkaş Hasan Ağa, yeniçerilerin kendi gözetiminde atış talimi yaptıklarını bildirip sultandan (yeniçerilere dağıtılmak üzere?) 1000 filori ve bir seraser hilat almıştı⁸⁹³.

Tüfek talimlerinde nişanı vuranlara ihsanlarda bulunulduğu doğrudur. 16. yüzyılın ikinci yarısında Çin'de tüfek talimi yapan erlere de ödül veriliyordu. Hedef vuranların isimleri bir abaküs üzerinde işaretlenerek en çok isabet kaydedenler maddî kazanç elde ediyordu. Ne var ki, tüfek alıştırma çalışmalarının tek sebebi nişan alabilme melekelerini keskinleştirmek değildi. İdmanı gözleyen subayların bu esnada dikkat kesp ettikleri şeyler, daha ziyade namlu temizleme, barut hakkını doğru yerleştirme, tüfek doldurma, namlu ağzından mermi verme vs. gibi tüfekçiliğe dair temel bilgilerdi⁸⁹⁴. Bu işlemlerin nispeten makul bir zamanda, mümkün olduğunca az hatayla icra edilememesi halinde tüfekçi saflarının nereye hangi isabet yüzdesiyle ateş edeceği önemsiz bir ayrıntı haline gelirdi.

Osmanlı payitahtı yalnızca yeniçerilerin değil, eyaletlerdeki savaşıların da düzenli askerlik eğitimi almasını istiyordu. Bu sebeple ateşli silahlar taşıra birliklerinde yayıldıkça kalelerdeki askerlerden de tüfek talimi yapmaları beklenir hale geldi. 1571'de Van, Bağdat, Şehrizol, Şam, Erzurum, Basra ve Lahsa beylerbeyliklerine gönderilen ortak içerikli bir fermanda bu yörelerde yaşayıp görev yapan kul ve sipahi zümrelerinin silahlarıyla düzenli talim yapmalarının ehemmiyeti hatırlatılıyordu. Bu arada kale muhafızları da

⁸⁹¹ *Topçular Kâtibi*, I, s. 401.

⁸⁹² *Topçular Kâtibi*, I, s. 480.

⁸⁹³ *34 Numaralı Filori Defteri*, s. 1113, 17 Zilkade 1012/17 Nisan 1604.

⁸⁹⁴ Andrade, "The Arquebus Volley Technique in China", s. 125-128.

(Dergâh-ı âlî yeniçerileri ve yerli yeniçeriler?) haftada iki gün beylerbeyinin belirlediği bir mahalde toplanarak silahşorluk eğitimine devam edeceklerdi⁸⁹⁵. Ertesi ay Kıbrıs beylerbeyinden yeniçerilerin tüfek idmanlarını kolaylaştırması yolunda benzer bir talepte bulunuldu. Kıbrıs'ta hizmet eden yeniçerilerden biri vefat ettiğinde veya başka bir dirliğe geçtiğinde onun yerine mutlaka adada mülazemet (staj) etmekte olan tüfekçi Rumeli yiğitlerinden biri geçirilmeliydi. Bu sayede tam kadro tutulacak yeniçeriler, beylerbeyinin temin edeceği barut ve mermilerle ağaları nezaretinde nişanlara ateş etme idmanları yaparak askerî meziyetlerini muhafaza edeceklerdi⁸⁹⁶.

Merkezî yönetim eyaletlerdeki kuvvetlerin kitlesel olarak ateşli silahlara geçmesini talep ettikçe tüfek idmanları taşrada da önemli hale geldi. 1578'de Rumeli beylerbeyinden kendisine bağlı sancaklara mektup yollayarak vilayetindeki tımarlı sipahilerin tüfek talimi yapmaları gerektiğini bildirmesi istendi. Rumeli'de yeniçerilikten tımara çıkanlar tüfek kullanmaya zaten alışkındı (mu'tâd); bölük halkından olanlar (kapıkulu süvarileri) tüfek kullanmayı biliyorlardı (kâdir). Şimdi yapmaları gereken bu silahlardan satın alıp tüfek kullanmaya devam etmekti⁸⁹⁷. Bu hüküm, hakikaten de, 1570'lerden sonra klasik Osmanlı askerî düzeninin dönüştüğünü, ateşli silahların kitleselleşmesiyle beraber savaşçı kitlelerin piyasadan ateşli silah almasına müsaade edildiğini gösteriyor. 1578'te Osmanlı-Safevi savaşı başlamıştı. Sinan Paşa komutasında İran cephesine gitmekle görevlendirilen Bolu ve Bursa beylerine sefer ordusuna katılmadan evvel sancaklarındaki sipahilerin tamamını tüfekle donatıp yola çıkmadan bunlara yeterli atış talimi vermeleri istendi. Hükümün kayda değer yanlarından biri, Osmanlı sarayının bu iki sancakta yaşayan tımar ehlinin çoğunun tüfek kullanmayı zaten bildiğinin haber alındığını söylemesiydi⁸⁹⁸.

Osmanlı askerî düzeni, 1570'ler itibarıyla bir yönüyle daha klasiğin sınırlarına gelip dayanmış bulunuyordu. Orduya personel yetiştirme usulünde ve geleneksel menzilli silah üretiminde olduğu gibi, hafif ateşli silah imalatında da, 16. yüzyıl başından beri uygulanagelen yöntemler Osmanlı askerî macerasının hızına yetişmekten aciz kalıyordu. Yeniçeri ve eyaletlere merkezî

895 BOA,MD, 12, 208-210/440, 20 Zilkade 978/15 Nisan 1571.

896 BOA,MD,22, 21/48, 15 Muharrem 981/17 Mayıs 1573.

897 BOA,MD,33, 694/985, 23 Zilhicce 985/3 Mart 1578.

898 BOA,MD,32, 73/153, 20 Zilhicce 985/28 Şubat 1578.

kurumlardan tüfek dağıtıp bunları geri toplama uygulaması sürdürülebilecek gibi değildi. Hafif ateşli silahlar hünkârın hassa kullarına mahsus olmaktan çıkmış; Osmanlı ordusu (ve toplumunun) büyük kısmına yayılmaya başlamıştı. Tüfenkhane-i amirede miri tüfek üretimine devam edildi; ama her geçen gün daha çok sayıda Osmanlı askeri silahını piyasadan temin etmeyi alışkanlık haline getirdi. *Kavânin-i Yeniçeriyân* yazarı, 1600'lerin başında devlet üretimi tüfeklere itibar etmeyip yeniçerilerin silahlarını kendi imkânlarıyla satın almaları gerektiğini yazıyordu⁸⁹⁹. 1574 tarihli bir ruus kaydında tüfenkgeran cemaatinin halen faal olduğu görülüyor⁹⁰⁰. Ama 1579 Ekim'ini miri tüfek üretiminde sembolik bir kırılma tarihi olarak alabiliriz. Bu tarihte Cebecibaşı Hasan Ağa'ya yollanan hüküm, tüfenkhane-i amirede hizmet eden tüfekçiler cemaatinin bundan böyle cebeci ocağına ilhak edildiğini duyuruyordu. Başka bir deyişle, tüfenkciyan zümresi sarayın özel üreticileri ehl-i hiref arasından çıkarılıyor; Osmanlı ordusunun lojistik birimleri arasına alınıyordu. Tüfek imalatçılarının maaşları cebecilerle birlikte verilecek ve işledikleri tüfekler bizzat cebecibaşı tarafından kontrol edilecekti⁹⁰¹ (bir zamanların namdar tüfekçi ustaları Gardo ve haleflerini hatırlayınız). 1584'te tüfekçiler arasına yazılan Yahya'nın yeniçeri cemaatini bırakıp buraya gelmesi bununla ilişkili olabilir⁹⁰².

Osmanlı toplumu ateşli silahlarla tecrübesi bakımından rüşünü çoktandır ispatlamıştı. 1570'lerden sonra yaşanan, ateşli silah teknolojisinin birtakım askeri (sürekli savaş hali) ve iktisadî (geleneksel menzilli silahlar ve bunların mühimmatını üretme zorluğu) baskılar sonucu devletin varsayımsal imalat tekelinden çıkıp Osmanlı piyasasına eklenmesiydi. Osmanlı sarayı, 1568'de İstanbul'da bile kimi girişimcilerin kendi dükkânlarında tüfek yapıp sattıklarını öğrenmişti. Miri tüfek imalathanesi dışında bir yerde tüfek üretmek katiiyen caiz değildi; meselenin soruşturulması geçen bölümlerde adını sıkça andığımız tüfek nazırı Ferruh'a havale edildi⁹⁰³. Ne var ki, Osmanlı yönetiminin kanaatini gözden geçirmesi uzun sürmedi. Yeniçeri tüfeklerinin bakım ve onarımı için acilen üç dört usta gerekiyordu. Bu tüfekçi üstatlarının üçü hassa cebecileri

899 “Kavânin-i Yeniçeriyân”, s. 176-177: “Ve yeniçeriye tüfenk satın almak şartdır. Zira mîri tûfengden çendân erlik gelmez.”

900 BOA, MD, 25, 280/2607, 14 Safer 982/5 Haziran 1574.

901 BOA, MD, 40 101/224, 12 Şaban 987/4 Ekim 1579.

902 BOA, MD, 50, 40/173, 1 Zilkade 992/4 Kasım 1584.

903 BOA, MD, 7, 683/1889, 17 Safer 976/11 Ağustos 1568.

arasında bulunmuştu; ama “rençberler”den Süleyman’ın bunların yanına eklenmesi iyi olurdu. Bu dört usta, yeniçeri odalarının yanında işletecekleri dükkânda tüfek tamirâtı işini üstlenecekler; tayin edilecek bir yayabaşı bu kişilerin faaliyetlerini gözetim altında tutacaktı. Ustalar fazladan tüfek üretimi yaparlarsa, imal ettikleri silahlar tüfenkhane-i amireye alınacaktı⁹⁰⁴. Osmanlı ricali, ateşli silah teknolojisinin devlete ait bir imtiyaz olmaktan çıktığını kabulleniyordu. En akıllıca davranış piyasadaki diğer silah üreticilerini devletle birlikte çalışır hale getirmektir.

Mustafa b. Hayreddin’in hikâyesi, Osmanlı merkezî yönetiminin ateşli silah imalatının piyasa eliyle yaygınlaştırılmasını kabul etmekle kalmayıp bu süreci desteklediğinin alametlerinden birini sunuyor. Mustafa, 1572 yazında, eskiden beri vukıyyesini beş akçeden senede on kantar (540 kg.) ürettiği fitil otunu evinde imal edebileceğini bildirerek Tophane-i amireden ayrılmıştı. Topçubaşı ve tophane eminine yollanan hüküm, devlet ricalinin bu özel teşebbüsü onayladığını gösterircesine Mustafa’ya istediği havanların ve üretime yardımcı olmak adına dört nefer yayanın verilmesini emrediyordu. Mustafa’nın başlattığı girişimin uzun ömürlü olacağı bekleniyor olmalı; aynı hüküm, topçu oğlanlarından birkaç kişinin fitil otu yapımını öğrenmeleri için Mustafa’nın yanında istihdam edilmelerine izin veriyordu. Mustafa, evinde işlediği tüfek fitilleri için eskiden olduğu gibi vukıyye başına beş akçe alacaktı. Mustafa b. Hayreddin, bu tarihten itibaren Osmanlı ordusunun sözleşmeli silah tedarikçilerinden biri oldu. Yeniçerilere fitil temin ederken donanma için humbaralar imal etti; barut ıslahında görev aldı. 1575’te açılan humbara imalathanesinde (kumbara kârhânesi) sanatlarına güvendiği dört ustayı yanına alarak humbara döktü. 1576 yazında barut imalathanesi açmak üzere Anadolu vilayetine gönderildi. Mustafa’nın işleri iyi gidiyordu. 1584’te humbara imalathanesini Galata surları dışında Kireçkapı yakınlarına taşıdı; baştan inşa edilen atölyenin masraflarını tamamen kendisi karşılamıştı. Mustafa b. Hayreddin’in Okmeydanı’nda yeniçeri odaları arasında aynı malzemeleri sattığı bir de dükkânı vardı⁹⁰⁵.

1596’da, tatsız bir vaka münasebetiyle, İstanbul’daki miri mumhane civarında tüfek imalathaneleri olduğu öğreniliyor. Selaniki’nin anlattıklarına

⁹⁰⁴ BOA, MD, 7, 769/1997, 13 Rebiülevvel 976/5 Eylül 1568.

⁹⁰⁵ Salim Aydüz, “Humbaracı Mustafa b. Hayreddin ve Osmanlılar’da Özel Humbara İmalî”, *Osmanlı İstanbulu IV: IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 707-718.

bakılırsa, 1596 Haziran'ında mumhanede askerî hazırlıklar kapsamında neft yağı ve kükürt karışımı elde edilirken yangın çıkmıştı. Kuşluk vakti ortalığı saran alevler mumhane yakınlarında bulunan tüfekçi dükkânlarına sıçramıştı; buralarda ıslah edilmek için tutulan barut denklere yangının şiddetlenmesine yardımcı olmuştu⁹⁰⁶. Selanikî, ne yazık ki, tüfekçi dükkânlarının sayısı hakkında söz söylemiyor.

Bu bahisle ilgili son birkaç sözü 1598'de Çin tarihi kayıtlarına giren meşhur Osmanlı tüfekleri hakkında sarf etmek gerekir. Zhao Shi Zhen, 16 Haziran 1598'de imparatora takdim ettiği *Shen Qi Phu* (Olağanüstü Silahlar Kılavuzu) isimli eserde başka batılı tüfeklerle beraber Osmanlı tüfeğini de ele alıp tanıtmıştı. Tüfeği geliştirmek adına girişimlerde bulunup canla başla çalışan Zhao yüksek rütbeli bir Çin komutanıydı. Ateşli silahların her çeşidine büyük tutku besliyordu. Zhao, Osmanlı tasarımı tüfeklerle ilgili bilgiyi, 16. yüzyılın ikinci yarısında Pekin'e yerleştikten sonra uzun yıllar Çin imparatoru hizmetinde kalmış iki "Lu Mi" (Rumi/Osmanlı) ve onların çocuklarından edindiğini söylüyor. "Duo Si Ma" ismiyle anılan ilk Osmanlının (ve aslında ailesinin geri kalanının) hikâyesi bir parça karmaşık; özellikle nesiller arasındaki geçişi takip etmek kolay değil. Zhao'ya göre, Duo Si Ma bir Osmanlı elçisi ve ateşli silah uzmanıydı. Ne var ki, Duo Si Ma resmen elçilikle vazifelendirilmiş bir saray görevlisine benzemiyor; muhtemelen ticarî kaygılarla geldiği Çin diyarında kendini elçi olarak tanıtmış biriydi. Duo Si Ma, Çin'de kendine bir gelecek gördü; Çin'e ikinci kez geldiğinde kardeşi Bu Bu Li'yi yanında getirmişti. İki kardeş birlikte Pekin'e yerleştiler. Zhao Shi Zhen, bu iki biraderden ve çocuklarından bir tüfek modeli tasarlayıp getirmelerini istediğinde eline teslim edilen silahtan çok memnun kalmıştı. Osmanlı tüfeğinin Çin sarayı açısından ikinci seçenek olan Portekizli emsallerine kıyasla daha iyi bir tasarıma sahip olduğunu düşünüyordu. Bu tüfeğin nasıl kullanıldığını iyice anlatmak isteyen Çinli komutan, kitabında Osmanlı tüfeğinin çizimine ve tüfeğin ateşlenme aşamalarını tasvir eden görsellere de yer verdi⁹⁰⁷.

⁹⁰⁶ *Selâniki*, II, s. 604.

⁹⁰⁷ Needham, *Science and Civilisation in China*, V, s. 442-446; Giray Fıdan, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 89-102, 107-128.

Görsel 53: Zhao Shi Zhen'in *Shen Qi Phu* (1598) adlı eserinde Osmanlı tüfeği, fitil ve iki barut veznesi (Needham, *Science and Civilisation in China*, V, s. 455).

Ne var ki, Zhao tarafından tarif edilen Osmanlı tüfeği cebahane-i amirenin onayından geçmiş miri tüfeklere benzememektedir. 210-220 cm. boyuyla uzun namlulu olan tüfek 3-4 kg.dan aşağı değildir. Saç örgüsü misali örülen fitil, namlunun içine yerleştirilmiş horozcuğun başına takılmaktadır. Horozcuk, iki parmakla kısıtılarak aşağıya indirilir. Atış esnasında dipçiği koltukaltına alınan silah ayrıca nişangâhla donatılmıştır. *Shen Qi Phu*'da tarif edilen Osmanlı tüfeği, bu özellikleriyle 16. yüzyılda yeniçerilere dağıtılan miri tüfeklerden ziyade asrın sonlarında geniş kullanım alanı bulmuş ağır misket tüfeklerini çağrıştırmaktadır. Bu, Osmanlı toplumunun ateşli silah teknolojisiyle kurduğu bağın devlet girişimlerinin çok ötesine geçtiğini göstermektedir. 16. yüzyıl boyunca Osmanlı sarayının siyasi gerekçelerle doğulu hükümdarlara yolladığı askerî yardımlarda Osmanlı devlet teknolojisinin ihracından söz edilebilir. Lakin bu örnekte herhalde kim olduğunu tam olarak hiçbir zaman bilemeyeceğimiz Duo Si Ma ve ailesi, batılı emsallerinden farklı bir modele sahip, büyük ihtimalle Osmanlı topraklarında öğrendikleri bir tüfek çeşidi üretip Çinli yetkililere sunmuşlardı.

1628'de bir başka Çin metni *Wu Pei Chih*'de tasvir edilen Osmanlı tüfeğinin ateşleme mekanizması çok daha gelişkindi. Buradaki tasarımda tüfeği ateşlemek için zemberekli/çarklı bir mekanizma kullanılıyordu. Tetiğin çekilmesiyle hareket eden çark, alttaki dişli çubuğu çekerek, yukarıda ucuna fitil takılı çubuğun ateşleme tavlmasına doğru ileri itilmesini sağlıyordu.

Tetiğin serbest bırakılması üzerine üst üste yer alan dişli çubuklar en baştaki pozisyonlarına dönüyorlardı. Tabiri caizse, bu mekanizmanın eşi benzeri yoktu; zaten yaygınlaşmadığı ve geniş bir kullanım sahası bulmadığı anlaşıyor⁹⁰⁸. Ne olursa olsun, bu örnekler, Osmanlı toplumu içinde ateşli silah geliştirip üretmeye yönelik ciddiye alınması gereken bir sivil inisiyatif olduğuna işaret ediyor.

5. 1571 İnebahtı Hezimet: Aciliyet ve Hafif Ateşli Silahların Kıymeti

16. yüzyılın son çeyreğine gelinirken geleneksel menzilli savaş aletleri ve elde taşınan ateşli silahlara dair manzara ayan beyan görünür hale gelmişti. Yay üretimi ve yaycı üstat yetiştirme, 16. yüzyıl Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu hıza yetişemiyordu. Ok, bir mühimmat cinsi olarak pahalıydı; tüfekten atılan mermilerin seri üretimi karşısında nispeten az bulunabilen bir meta olma yolunda ilerliyordu. Osmanlı klasik silah üretim yapısının sınırları, Bâb-ı Âlî'nin 16. yüzyılın sonlarında girişeceği uzun soluklu, aralıksız ve yüksek yoğunluklu harpler silsilesini taşımaya vaat etmiyordu. 1578'de İran cephesinin açılmasından sonra olan bitenler birçoklarının dikkatini çekmiş; Osmanlı nasihatname yazarları bu tarihlerden sonra metinlerindeki şikâyetin tonunu arttırmışlardı. Askerî tarih penceresinden bakıldığında Osmanlıların 15-16. yüzyıllar boyunca kullanageldikleri askerî eğitim, personel yetiştirme, silah üretme usullerine ilk esaslı darbelerden birini 1571'de İnebahtı'da aldıkları söylenebilir. Osmanlılar, bu deniz muharebesinde koca bir donanmanın yanında 20.000 kadar asker kaybetmişler; aralarında askerî-idarî ekâbirden insanların bulunduğu 3000 civarında kişiyi müttefik kuvvetlere esir vermişlerdi.

Bu baskılar, kanaatimce, Osmanlıları 1571 İnebahtı hezimetini takiben sınırlı ok arzı sorunuyla ve tecrübeli savaşçı eksikliğiyle iyice yüzleşmek zorunda bıraktı⁹⁰⁹. Kadırgalarla beraber suya gömülen savaşçıların Osmanlı ordu saflarında yarattığı ani boşluk, donanmaya cenkçi temin eden Batı Anadolu kıyıları ve Ege adaları sancaklarından en kısa yoldan yeni askerlerin sisteme kabul edilmesine yol açtı. Osmanlı idaresi, bu süreçte, sipahilik kadrolarının bir kısmını tüfek kullanabilen savaşçılarla doldurmayı tercih etti. 1571 sonlarında kaptanıderyaya yollanan bir emirde, bozgunun yaralarını sarmaya

⁹⁰⁸ Needham, *Science and Civilisation in China*, V, s. 446-448.

⁹⁰⁹ Colin H. Imber, "The Reconstruction of the Ottoman Fleet After the Battle of Lepanto, 1571-1572", *Studies in Ottoman History and Law*, The Isis Press, İstanbul 1996, s. 85-101, özellikle bk.: s. 97-98.

çalışan Osmanlı devletinin yeni baştan inşa edilen donanmayı cenkçilerle donatırken nasıl bir yol izlediği görülebilir. Osmanlı payitahtı kaptanıderyadan kadırgalardaki üçer kişilik mankaların nasıl bir terkipten oluşması gerektiğinin hesaplanmasını istemektedir. Bunlardan ikisinin tüfekçi birinin okçu olması mı, yoksa birinin tüfekçi birinin okçu diğerinin mızraklı bir asker olması mı daha uygun olacaktır?⁹¹⁰

Osmanlılar, aşağıda ele alınacak çok sayıda kaydın gösterdiği üzere, bir okçunun yanına iki tüfekçinin konulmasını askerî açıdan daha verimli bulmuşlardı. Yukarıdaki emre muhatap olan Kılıç Ali Paşa, gemi güvertelerindeki mankalarda ikişer tüfekçi ve birer okçu olması gerektiği cevabını vermişti. Mızraklar ayrıca temin edilecekti. Neticede yeni kurulan donanma için 30.000 asker lazımdı; 200 teknelik bir donanma için kadırğa başına 150şer cenkçi. Osmanlı sarayı, boş muharip saflarını doldurmak amacıyla günlük dört akçe karşılığında gönüllülerin cenkçi olarak yazılmasını istiyordu⁹¹¹. Ne de olsa, Osmanlı merkezi iktidarının bu tarihte donanma hizmetine tahsis edebileceği tüfekçi yeniçeri sayısı 3000'den fazla değildi⁹¹². 1572 baharında İnebahtı'nın ardından adeta bir gövde gösterisi yaparcasına suya indirilen gemilerin güvertesinde taşradan gelen kaç sipahinin olduğu bilinmiyor. Tımarlı sipahiler eskiden beri donanma-yı hümayunun denize açılmasıyla birlikte kadırgalara girerek gemilerin duyduğu asker ihtiyacını karşılarlardı. 1572 yılı bilinmese de, bir sene sonra, 1573'te yelken açan Osmanlı donanmasında otuz iki sancaktan gelen 4407 sipahi 2262 cebelüsüyle birlikte hizmet ediyordu⁹¹³. O halde, 3000 yeniçeri ve takriben 6700 tımarlı savaşçının oluşturduğu cenkçi kitlesi 10.000 kişiyi bile bulmuyordu. Hâlbuki Kılıç Ali Paşa, 200 parçalık donanmanın 30.000 savaşçıya gereksinim duyacağını belirtmişti. Geri kalan büyük kalabalığın başka yöntemlerle toplanması lazımdı. Bu meyanda Keşan'dan toplanması beklenen savaşçılar, yeniçeri ve sipahi

910 BOA, MD, 10, 282/447, 13 Şaban 979/31 Aralık 1571: “ anun gibi her mankaya üçer nefer kimesne takdîr olundığı takdîrce ikisi tüfenklü bir neferi oklu olmak mı münâsibdür yohsa biri tüfenklü ve biri oklu ve biri harbelü olmak mı münâsibdür ”

911 BOA, MD, 10, 226/347, 13 Ramazan 979/24 Ocak 1572: “... ve her mankaya ikisi tüfenklü ve biri oklu olmak münâsib olup ziyâde harbe getürmek lâzım olup iki yüz pâre kadırganun her neferine yüz ellişer nefer hesâbı üzre otuz bin yarar cenkci lâzımdur ve tüvânâ yiğitler lâzım olduğu bildürmişsin imdi peksimedi ve varılı virilmek üzre dörder akçe ile gönüllü yiğitlerin yararların yazasın ...”

912 BOA, MD, 18, 44/85, 23 Ramazan 979/8 Şubat 1572.

913 Bostan, *XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, s. 232-233.

bölükleri dışında bir araya getirilen muhاریplerin niteliğı hakkında ipucu verir. Buna göre, Keşan'da 400-500 kişilik bir "tüfenk-endâz" grubunun varlığına dair duyum alınmıştır; kaptanıderyadan bunları celp ettikten sonra dörder akçe ulufe ve birer varille gemilere yerleştirmesi isteniyordu⁹¹⁴. Payitahttan yola çıkan emirler, imparatorluğun muhtelif sancaklarında tımarlı sipahilerin yanı sıra donanma seferine katılmaya hevesli tüfekçi piyadeleri toplamaya yönelikti. Muazzam sayıda kalabalık bir savaşçı kitlesi, çoğunlukla ellerinde tüfekleriyle bir anda Osmanlı askerî yapısının parçası haline gelmişlerdi. Doğrusu istenirse, seçilen silah bakımından başka yol da yoktu; 16. yüzyılda hiçbir devlet bir sene içinde (esasinda çok daha uzun sürelerde bile) 20.000'den fazla okçuyu bulup bir araya getirme kudretine sahip değildi. Ortalıkta ne o kadar okçu vardı, ne de o kadar okçuya yetecek mühimmat.

Bu kitleye aynı senelerde taşra sipahileri de dâhil oldular. 1571 sonunda Anadolu beylerbeyine yollanan hükümde, eyalete tabi sancaklardan donanmaya çağrılan sipahi ve cebelülerin yay ve okların yanı sıra tüfeklerle teçhiz edilmesi istendi. Osmanlı merkezinde karar alındığı üzere kadırgalara iki tüfekçi birer okçu şeklinde girilecekti. Bu sebeple, şahsen tüfek kullanma meziyetine sahip olmayan sipahiler, cebelülerinden en az birini tüfekle donatmak mecburiyetindeydiler⁹¹⁵. Aynı gün Menteşe, Karesi, Kastamonu, Biga, Hüdavendigâr, Bolu, Tekeili, Ankara ve Hamidili beylerine, sancak sipahilerinin ok ve yayların yanı sıra tüfeklerle donatılması gerektiğini bildiren emirleri yazıldı. Kadırgalara iki tüfekçi birer okçu şeklinde girilecekti⁹¹⁶. Osmanlı sarayı, 1572 Ocak'ında Eğriboz, Gelibolu, Aydıncık, Mezistre, Rodos, Midilli, Sığacık, Kocaeli, İnebahtı ve Karlılı'ne yolladığı hükümlerde ise, sipahi ve cebelülerin yarısının okçulardan yarısının tüfekçilerden oluşmasını istiyordu⁹¹⁷.

Aynı gerekçeyle Ege kıyılarındaki sancaklara, Kastamonu, Vize, Yanbolu, Tırnova, Eski Zağra, Hezargrad, Şumnu, Karinabad, Filibe, Tatarpazarı, Üsküp, Aydın, Manisa, Saruhan, Ergene, Malkara, Keşan, Hayrabolu, İpsala, Gelibolu ve Kırkkilise'ye yollanan emirler, 1572 kış itibarıyla Osmanlı sarayının nasıl

⁹¹⁴ BOA, MD, 10, 86/133, 22 Şaban 979/9 Ocak 1572.

⁹¹⁵ BOA, MD, 18, 94/207, 5 Şaban 979/23 Aralık 1571.

⁹¹⁶ BOA, MD, 18, 94/208, 5 Şaban 979/23 Aralık 1571; 109-110/243, 16 Şevval 979/2 Mart 1572; 116-117/256, 16 Şevval 979/2 Mart 1572; 118-119/258, 16 Şevval 979/2 Mart 1572; Krş. BOA, MD, 12, 546/1039, 2 Zilkade 979/17 Mart 1572.

⁹¹⁷ BOA, MD, 18, 80/173, 16 Şaban 979/3 Ocak 1572.

bir meseleyle uğraştığını tüm çıplaklığıyla gösteriyordu. Kadırgaların ihtiyaç duyduğu kalabalık savaşçı kitlesinin bir araya getirilebilmesi için sancağın sipahi ve cebelüleri yeterli gelmeyecekti. Bu sebeple beylerden insanlara çağrı yapıp askerî hizmete girmeye heveslilerden bölükler kurmaları isteniyordu. En nihayetinde bir serdarın komutasına bırakılacak bu kişiler odabaşlarının nezaretinde bir araya toplanacaklardı. Osmanlı payitahtı İstanbul'a yollanacak veya sahillerden doğrudan kadırgalara girecek bu yeni savaşçıların ulufe ve erzaklarını temin etmeyi vaat ediyordu. Dahası, sipahiler olsun, ücret karşılığı orduya yazılanlar olsun, askerî seferberliğe katılanlar arasında tüfekçilerin yer alması mühimdi; sancak sınırları içinde bulunan tüfekler parayla satın alınmalı ve bunlara dağıtılmalıydı. Keza sipahiler, geleneksel silahlarının yanı sıra birer tüfek temin edip getirmeliydiler. Tüfek atmayı bilmeyen sipahiler derhal talime başlayarak hizmet vakitleri gelene kadar yeni silahlarına aşına hale gelmeliydiler. Tüfek sahibi oldukları halde sefere katılmak istemeyenlerin ellerinden silahları alınmalıydı. Silahlar seferin bitimiyle sahiplerine iade edilecekti⁹¹⁸. Osmanlı iktidarı, o güne değin, belli başlı kara seferlerine anlaşılır taktik önceliklerle yeniçerilerden seçilen belirli sayıda bir tüfekçi kuvveti götürme gelmişti. Görünen o ki, bir kadırğa güvertesine sıkışan yüz elliler kişilik cenkçi takımları, bordalama ihtimaline karşı kısa mesafede daha etkili bir silahla donatılıyor; bu arada aynı silahların teknik yetersizliklerinden ötürü okçularla destekleniyordu. Osmanlı sarayı, tüfek kullanımını pekâlâ kısa bir sürede öğrenilebileceği inancındaydı. Tüfek talimine başlamasını istediği sipahilerden birkaç ay sonra yeni silahlarıyla askerî hizmet bekliyordu.

Bu esnada tüfek kullanımı taşra sipahilerine kadar ulaştığı halde, yine de, sipahiliğin üst katmanları, geleneksel yakın dövüş silahlarını (soğuk metaller) kullanabildikleri ölçüde alışageldikleri muharebe tarzına sahip çıkabildiler. Örneğin, Menteşe beyi ve adamları, 1571 sonunda, Ege adalarının muhafazasına yollandıklarında cebe ve cevşenleriyle (zırh takımları) görev mahalline intikal ederken geliri 5000 akçeden düşük sipahiler ok ve yayların yanında tüfeklerle donatıldılar⁹¹⁹. Buna karşın beş sene sonra Menteşe'den yine Rodos'a yollanan sipahilerin tamamı tüfekçiydi (daha doğru ifadesiyle, sipahilerden tüfekçi olanlar seçilip yollanmıştı); onlara refakat eden hizmetkârlarının ise ok ve

918 BOA, MD, 16, 248-249/484, 19 Ramazan 979/4 Şubat 1572; BOA, MD, 18, 112-113/250, 16 Şevval 979/2 Mart 1572; BOA, MD, 16, 254-255/496, 18 Ramazan 979/3 Şubat 1572.

919 BOA, MD, 10, 291-292, 467, 5 Şaban 979/23 Aralık 1571.

yaylarla mücehhez olması istenmişti⁹²⁰. Bu cinsten örnekleri çoğaltabilmek mümkündür⁹²¹.

Osmanlıların İnebahtı sonrasındaki donanma hazırlıkları imparatorluğun iç ve doğu bölgelerinden de tüfekçilerin hizmete çağrılmasına sahne oldu. Bu maksatla Diyarbakır beylerbeyiliğindeki Kürt tüfekçilerin donanmaya katılmasına “ruhsat-ı hümayûn” çıkmıştı⁹²². “Gazâya safâlu” kimseler için aynı ruhsat, Samsat, Urfa ve Malatya ahalisine ve Şam’dan Mansur ve adamlarına da verildi⁹²³. Görünüşe bakılırsa, Osmanlı idaresi, Şam havalisinin sözü geçen isimlerinden Canpolad Bey’in Kıbrıs’taki hizmetlerinden memnun kalmıştı. Bu sebeple kendisiyle birlikte oğulları Habib ve Hüseyin’in dirliklerine yüklü meblağlarda terakkiler ihsan edildiği gibi, Canpolad Bey’den 1572 başında yine tüfekçi ve okçu askerler hazırlaması istendi. Bu tüfekçi ve okçular, Canpolad’ın oğullarından birinin serdarlığında baharda denize açılacak donanmaya katılacaklardı⁹²⁴. Doğrusu istenirse, 1570’te Kıbrıs seferi için okçu temin edilmeye çalışılırken bile bu yörelerdeki savaşıların esasen okçuluktan tüfek kullanmaya doğru kaydıkları müşahede edilmişti. Beyrut kazasından gelen rapora bakılırsa, o yörede okçu temin etmekten sorumlu 3275 hane vardı; beş hanenin ortaklaşa bir okçu neferi çıkarması icap ediyordu. Bu hesaba göre Beyrut ve çevresinden Osmanlı merkezî yönetiminin isteği üzerine Kıbrıs’a 655 okçu yollanması gerektiği halde ancak 141 okçu toplanıp gönderilebilmişti. Oysaki bölgede yaşayan Dürzilerde 10.000’den fazla tüfek olduğu söyleniyordu⁹²⁵. 16. yüzyılın ortasından beri Osmanlı diyarının pek çok köşesinde ellerinde tüfeklerle dolanan nice savaşı olduğu zaten biliniyordu.

⁹²⁰ BOA, MD, 27, 333/793 ve 333/794, 15 Zilhicce 983/16 Mart 1576. Sığacık sipahilerinin orada bulunan kadirgârlarda ifa ettikleri hizmetlerde geleneksel silahların yanı sıra tüfek kullanmaları hakkında bk.: BOA, MD, 21, 274/650, 19 Zilhicce 981/11 Nisan 1574.

⁹²¹ BOA, MD, 22 64/133, 12 Safer 981/13 Haziran 1573 (Midilli); BOA, MD, 28 369/955, 20 Şaban 983/24 Kasım 1575 (İnebahtı, Karinabad, Tırhala); BOA, MD, 38, 12/60, 25 Muharrem 987/24 Mart 1579 (Menteşe); 89/190, 23 Cemaziyelevvel 987/18 Temmuz 1579 (Sakız).

⁹²² BOA, MD, 16, 230/445, 10 Ramazan 979/26 Ocak 1572.

⁹²³ BOA, MD, 16, 235/454, 16 Ramazan 979/1 Şubat 1572; 245/476, 11 Ramazan 979/27 Ocak 1572; BOA, MD, 18, 111/245, 16 Şevval 979/2 Mart 1572.

⁹²⁴ BOA, MD, 16, 223/429, 10 Ramazan 979/26 Ocak 1572; *Osmanlı Arşivi Belgelerinde Türk Okçuluğu*, s. 47.

⁹²⁵ BOA, MD, 14 1132-1133/1668, 7 Şevval 978/4 Mart 1571. Krş.: BOA, MD, 27, 295/707, 30 Zilkade 983/1 Mart 1576.

Bu tarihlerde yaşanan, askerî gerekliliklerin bu kişileri bir anda Osmanlı sefer kuvvetinin kalabalık bir parçası haline getirmesiydi.

Bu sürecin Osmanlı askerî yapısı üzerinde uzun vadeli ve kalıcı bir etkisi oldu. Tahmin edilebileceği üzere, tüfeklerle kadirga güvertelerine giren sipahiler ve cebelüler (şayet varsa) atlarını kıyıda bırakarak piyade askerler olarak savaşıyorlardı. Ellerindeki silahların Osmanlı yayları olduğu zamanlarda esaslı bir dert yoktu; ayakta kullandıkları yaylarla gerektiğinde at sırtında da pekâlâ düşmanla vuruşabilirlerdi. Ne var ki, tersi biraz daha karmaşıktı. Erken modern dönem tüfekleri at üstünde ateşleyebilmek özel yetenek gerektiriyordu. Mühimme hükümlerinden, sipahilerin bir kısmının, en azından 1570'ler boyunca yay ve tüfeği değişimli olarak bir arada kullandıkları intibai edinilse de, düşük gelirli tımar sahipleri ve cebelülerin (özellikle sipahinin sefer mevsiminden hemen önce bulup hizmete aldıklarının) bir kez tüfekçi halini aldıktan sonra, ister istemez, süvari vasıflarını yitirdiklerini düşünmek yerinde olur. Sözün özü, taşra kuvvetleri arasında ateşli silahlar yayıldıkça tımar gelirlerinden hâsıl olan savaşçılar arasına bolca yaya asker girmesi kaçınılmazdır. Belki de, 1573'te Tırhala, İnebahtı, Eğriboz, Aydın ve Saruhan'a yollanan mühimme hükmünün anlattığı üzere, ancak sipahilerin yüksek gelir elde eden üst tabakası (bu örnekte 15.000 akçe ve fazlasına tasarruf edenler) bir yandan at besleyip öte yandan tüfek kullanır hale gelmişlerdi⁹²⁶.

Bu arada M. Kunt'un vakiyle tespit ettiği gibi Osmanlı payitahtında yetişmiş kul asıllı yöneticilerin taşra idaresindeki ağırlıkları 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenli olarak artıyordu⁹²⁷. Yeniçeri ortalarından ve altı bölük halkından tımar alıp ehl-i tımar arasına katılanların artışı da bu sürecin doğal bir uzantısıydı. Ne var ki, bu kişiler, özellikle de yeniçeriler askerlik geçmişleri itibarıyla hafif ateşli silahlarla ünsiyet kesp etmiş olduklarından bu alışkanlıklarını taşra ordusunda devam ettirdiler. En azından Rumeli beylerbeyinin adamı Sinan Çavuş, 1578 Şubat'ında Rumeli'deki bütün sancaklara yeniçeri ve kapıkulu süvariliğinden çıkanların eyalette tüfek kullanmaya devam edeceklerine dair hükmü taşıırken vaziyet böyleydi⁹²⁸.

926 BOA, MD, 21, 317/747, 11 Muharrem 981/13 Mayıs 1573.

927 Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 61-71.

928 BOA, MD, 32, 77/158, 2 Zilhicce 985/10 Şubat 1578.

Hakikaten de, nasihatname yazarlarının işaret ettiği üzere, III. Murad (1574–1595) devrinde askerlik âleminin nizamı altüst olmuştu. Taşra sipahileri tüfeklerle yakinen tanışmış; Anadolu ve Suriye’nin paralı savaşçıları devletin aradığı kişiler haline dönüşmüş; 1578’de başlayan Safevi savaşının ardından artan asker ihtiyacı, kolay yenilenebilir, hızlı yetiştirilebilir piyade tüfekçileri devlet ordusu saflarına katmış; kesintisiz ve sürekli savaş hali devşirme uygulamasını gevşetmeye başlamış; artan yeniçeri mevcudu birçok bakımdan en “uygun” silah olan tüfeklerle donatılmıştı. 1578-90 Osmanlı-Safevi savaşı, Osmanlı askerî yapısını elde taşınan ateşli silahları kitlesel halde kullanmaya zorlayan tetikleyici bir etken oldu. 1579’da İran cephesine ilerleyen Mustafa Paşa’ya, savaş başlayalı ancak bir sene kadar olduğu halde, şark hududuna yollanan tüfek sayısının 9500’ü bulduğu bildirilmişti⁹²⁹. Osmanlılar, taktik faziletlerine inandıkları müddetçe ve malî açıdan karşılayabildikleri miktarda, ok ve yayları muharebe repertuarlarının bir parçası olarak muhafaza ettiler. Ok ve yaylar, 1683 Viyana seferi ve 1720’lerde İran cephesine yollanan Osmanlı ordu harcamaları arasında halen görülebilir⁹³⁰. Bununla birlikte 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hafif ateşli silahlar, gün geçtikçe, Osmanlı sefer kuvvetlerinin birincil harp aleti haline dönüşeceklerdir.

⁹²⁹ BOA, MD, 38, 174/338, 8 Cemaziyevvel 987/3 Temmuz 1579. Krş.: BOA, MD, 32, 291/533 ve 299/547, 27 Zilkade 986/15 Ocak 1579.

⁹³⁰ Meryem Kaçan Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 19; Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş. İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 120.

ALTINCI BÖLÜM

SÜVARİNİN ATEŞLE İMTİHANI:

16. YÜZYILDA OSMANLI ATLILARI VE TÜFEKLER

1. Her Yerde Aynı Dert?: At Sırtındaki Tüfekçi

16. yüzyılda ateşli silahların dünya ordularında yayılmaya başladığı vakitlerde birçok gelişkin askerî yapı halen çok sayıda süvari asker barındırıyordu. Bu atlı savaşçılar asırların birikimini omuzlarında taşıyor; bazıları (genellikle Doğu Avrupa ve Ön Asya'da) düşman saflarına at sırtından peşi sıra fırlattıkları oklarla saldırırken bazıları (genellikle Çin ve kıta Avrupa'sında) ağır zırhlar içinde ustalıkla savurduğu kargı veya gürz cinsinden soğuk metal silahını hasmıyla göğüs göğse boğuşmaya girmek için kullanıyordu. Piyade saflarının ateş gücünün artması bilhassa ikinci gruptaki ağır zırhlı süvarinin işini zorlaştırmaya başladı. Yakın menzilden topluca (hele ki saflar halinde) açılan sürekli ve kararlı bir ateş, ne denli sağlam zırhlarla örtünmüş olurlarsa olsunlar, ağır süvari açısından ölümcül olabiliyor; en azından atlı kıtaların etkinliğini önemli ölçüde sakatlayabiliyordu. Dünyanın başka köşelerinde aynı manzarayla karşı karşıya kalan nice komutan, ağır süvariye içine düştüğü çıkmazdan kurtarabilmek için bunları ateşli silahlarla donatmaya karar verdi. Ne var ki, ilk ateşli silahların at üzerinde kullanımı epeyce zordu; silahı at sırtında doldurmak, namluyu doğrultmak, hele ki fitilli silahları seyir halindeyken ateşlemek, hepsi birer dertti.

1460'lardan kalma bir Alman elyazmasında atına oturmuş bir şövalyenin elindeki epeyce hantal silahını (*Faustrohr*) yine atını süren hasmına ateşlemeye çalışırken bir tasviri yer alıyor⁹³¹. Hayli erken tarihli bir örnek olsa da, bu, muhtemelen insanî merakın ağır bastığı bireysel bir denemeden ibaretti. Buna karşın Avrupa atlıları, meseleyi çözebilmek için 16. yüzyıl ortasından itibaren kısa namlulu, tek elde kullanılmaya müsait, çarklı mekanizmalara yöneldiler. Ateşli silahlarının menzil dâhilindeki etkinliklerine güvenen atlılar,

⁹³¹ R. Coltman Cleaphan F.S.A, "The Military Handgun of the Sixteenth Century", *Archaeological Journal*, C LXVII, S. 1, 1910, s. 144-145.

mızrak ve kargı gibi darbe esaslı şok taarruzlarının vazgeçilmez araçlarını bir kenara bırakıp yaya tüfekçi neferleri gibi saflarını bozmadan muharebe hattında kalmanın çarelerini düşünür hale gelmişlerdi⁹³². Geleneksel muharebe yöntemlerine yabancılaşan süvari neferleri Avrupa ordularında yaygınlaştıkça, aynen tüfekçi piyade alaylarında olduğu gibi, ateşli silahlarının kullanım etkinliğini artırmak ve istikrarlı bir ateş gücü yaratabilmek için nispeten katı kurallara tabi bir emir-komuta zincirinin parçası haline geldiler⁹³³. 16. yüzyılda, bazılarına göre, süvari birliklerini, üstün ateş gücüyle muazzam bir savunma yeteneğine sahip tüfekli piyade kıtalarının üstüne sürmektense, bunları, kısıtlı hareket özgürlüğüne sahip yayalara kanatlardan yaklaştırıp ateş açmak çok daha faydalıydı⁹³⁴.

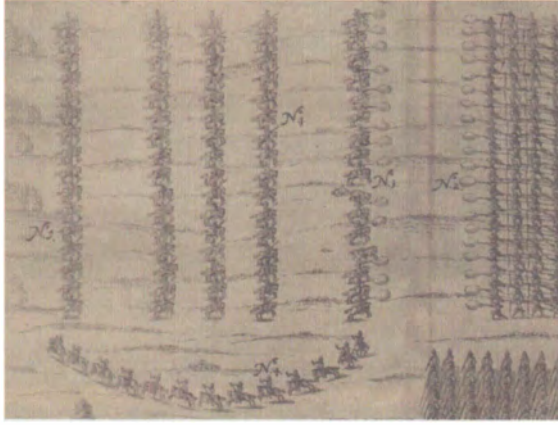
Bu itibarla, 16. yüzyıl askerî kuramcıları, süvari kıtaların ateş gücünü azamî seviyeye çıkarmak amacıyla karmaşık taktik manevralarla dolu muharebe usulleri üzerinde kafa yordular. Bu manevralar arasında temayüz eden *caracole*, esas itibarıyla, temel kaideleri bakımından piyadenin “enfilade” ya da “conversion” taktiklerine benzeyen bir kontramars yürüyüşüydü. Ya da, daha doğru bir ifadeyle, teorik olarak böyle olması icap ediyordu. Kitabına uygun icra edildiğinde, *caracole* emri alan süvariler, en az altı saf derinliğinde ve altı ilâ yirmi sıra genişliğinde bir kol şeklinde dizilirlerdi. Düşman hattına darbe indirmek gibi bir derdi olmayan bu formasyon, düzenli olduğu kadar hantal yapısıyla tırısı kaldırılmış atların hızından ötesine geçmezdi. Ateş açma usullerine dair bin bir tavsiye ve teklif bulunsada, *caracole* uygulamasının ruhunu, piyadelerin yayılım ateşinde olduğu gibi, ateş eden safin geriye çark ederek yerini arkadan gelen tüfeği/tabancası dolu neferlere bırakması oluştuyordu⁹³⁵.

932 Tallett, *War and Society in Early Modern Europe*, s. 30-31; Eltis, *The Military Revolution*, s. 21-22; Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe*, s. 190-200.

933 Atların ateşli silahlarını kullanırken uymaları gereken komutların listesi için bk. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier*, s. 102-103.

934 Eltis, *The Military Revolution*, s. 48-49.

935 Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier*, s. 103-112; *Erken Modern Çağ*, s. 73-76.

Görsel 54: *Caracole* manevrası yapan tüfekçi süvari (Wallhausen, *Kriegskunst zu Pferd*, Fig: 20, Cap: 2, Par: 2).

Ağır zırhlı süvari soğuk metallere vazgeçmişti vazgeçmesine ama yeni silahıyla elde edebileceği başarı hayli şüpheliydi. Batı süvarisi, kâğıt üzerinde ateşli silah talimi alan ilave ateş gücüne tahvil edilmiş olsa da, 16-17. yüzyıllarda, atlı askerlerin nasıl daha etkili taktik birimlere dönüştürülebileceğine dair kafa karışıklığı bitmedi. Tek eli silahının namlusunu doğrultmakla meşgul süvari, ister istemez, tırıstan daha fazla sürate nadiren ulaşan hantal ve ağır formasyonlar oluşturma eğilimindeydi. Bu şekilde, en azından teorik düzlemde, düşman hattına yanaşıp ateş atıktan sonra ark ederek atların çabuk ayakları sayesinde düşman silahlarının menziline dökmek elbette mümkündü. Ne var ki, fiiliyatta bu başarılsa bile, süvari neferlerinin nispeten hafif arklı mekanizmalarından çıkan mermiler, çoğu vakit hasım formasyon üzerinde hissedilir bir etki bırakmıyordu. Daha beteri, yine silahların menzil sorunuyla alakalı olarak, piyade tüfekçilerin kullandığı uzun namlulu silahların çok daha uzağa kurşun yollayabilmesi idi.

Görsel 55: Tüfekçi *Reiter*, atların iki yanından sarkan piştovlara dikkat ediniz
(Wallhausen, *Kriegskunst zu Pferd*, Figü: 10, Par: 1, Cap: 3.)

Demek ki, süvari neferlerinin, yaya rakiplerine karşı bir ateş düellosuna cüret ettikleri vakit bu mücadeleden galip çıkabilme ihtimalleri yok gibiydi. Birçoklarına göre, atlı birlikleri ateşli silahlarla donatma teşebbüsü, bunları toptan kullanışsız hale getiren hatalı bir taktiksel hamle olmuştu. Süvarinin esas faziletinin göğüs göğüse çarpışmalar esnasında yarattığı şok etkisi olduğuna inananlar için, düşmanın muharebe hattında bir gedik açıldığı hallerde bile, bu noktaya karşı taarruza geçebilecek atlı sayısının neredeyse bir elin parmaklarını geçmemesi keder verici bir gelişmeydi. Sonuç olarak sözü batı askerî tarihinin en büyük üstatlarından biri olan C. Oman'a bırakmak gerekirse, "Piştovcu süvarinin en kötü alışkanlığı *caracoleydi* Adamların hepsi, fevkalade iyi talimli ve sıkı iradeli olmadıkları takdirde, bu hareket kargaşa ve düzen bozukluğundan başka bir şey getirmezdi"⁹³⁶. Batı Avrupa ordularında süvari ve ateşli silahları birleştirme denemesi iyi sonuç vermemişti. 17. yüzyılda, özellikle İsveç kralı Gustavus Adolphus'un önyak olmasıyla batılı süvari düşman saflara doğrudan darbe indirmeye dayanan geleneksel çarpışma yöntemlerine önemli ölçüde geri döndü. Bu arada ateşli silahlar düşman hattıyla sıcak temas sağlanmadan hemen önce bir kez ateşleniyor; ateş açıldıktan sonra kısa namlulu tüfeklerini ortadan kaldıran süvari neferi "yumuşatılmış" düşman saflarına çarpmadan evvel kılıcına davranıyordu⁹³⁷.

16. yüzyılda atın çeviklik ve hızıyla tüfek mermisinin yakın mesafedeki tahrip gücünün bir araya getirilmeye çalışıldığı yerlerden birisi Çin'di. Burada

⁹³⁶ Charles W. C. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Methuen, London 1937, s. 241.

⁹³⁷ Roberts, *Gustavus Adolphus*, II, s. 255-258.

da temel mesele silahı at sırtında ateşlenebilir hale getirmektir. Zhao Shi Zhen, 1598 tarihli silahlar üzerine ünlü metninde, tüfeğin at hareket halindeyken, bilhassa da kuzey illerindekilerin âdeti olduğu üzere hayvan dört nala koşarken ateşlenemeyeceğini söyleyenleri yeni silahları yeterince tanımamakla suçluyordu. Sanılanın aksine, ne rüzgâr, ne de atın koşuşturması, ateşleme falyasındaki barutu uçurup havaya saçmayacaktı; falyanın üstünü örten bir kapak vardı. Namlu uzunluğu ve ağırlığı, süvari neferinin silahı tek eliyle kullanabilmesine imkân tanıyacaktı. Ne var ki, Çinlilerin deyişiyle “kanatlı kaplan” silahı, at sırtında ateşlenebilse bile yeniden doldurulamıyordu. Silahın nasıl kullanılacağı hakkında *Shen Qi Phu*’da ayrıca çizimler vardı. Atlı asker, tüfeği hasmına doğrultup yaklaşarak kısa menzilden (tüfeğin küçük ebatları ancak yakın mesafede etkiye izin veriyordu) bir kez ateş etmeli; sonra diğer eline geçirdiği tüfeği kalkan olarak kullanırken çarpışmaya kılıcıyla devam etmeliydi⁹³⁸. Çin deneyimi de aynı yere takılıp kalmıştı. At üzerinden ateş etmek mümkündü; ama bir kez ateşlenen silahın atın sırtında nasıl doldurulabileceği sorununa çözüm getirilemiyordu. Atlı tüfekçinin kullandığı silahlar kısa namluluydu ve etkili menzilleri hem geleneksel yaylara hem piyade tüfeklerine nazaran epeyce kısaydı.

Görsel 56: 16. yüzyılda Çin atlı tüfekçisi. Atış yapan süvarinin tüfeğini boştaki koluna kalkan olarak geçirdiğine dikkat ediniz. Zhao Shi Zhen’in *Shen Qi Phu* adlı eserinden (1598).

⁹³⁸ Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, s. 186-188.

Safevi İran'ı ateşli silahları atlı birliklerin teçhizatı arasına sokmayı deneyen siyasî teşkilatlar arasındaydı. Şah Abbas, 16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başında ordu içinde Kızılbaş aristokrasisinin gücünü kırmaya yeltendiği vakitlerde şahlığa bağlı yeni askerî birimler oluşturmıştu. Maaşlarını doğrudan doğruya şahlık hazinesinden alan bu yeni birliklerin ikisi, *tüfenkciyân* ve *gulâmân-ı hâss-ı şerîfe* ya da *kullar*, süvari oldukları halde tüfeklerle donatılmış askerlerden oluşuyordu. Çoğunlukla çiftçiler arasından toplanan tüfenkciyan esasen at marifetiyle bir yerden diğerine intikal eden piyade tüfekçilerden ibaretti; yüzbaşılarının komutası altında örgütlenip hareket ediyorlardı. Batılı seyyahlar bunların sayısının 12.000 civarında olduğunu söylüyordu. Genellikle Gürcistan ve Kafkaslardan küçük yaşlarda toplanıp eğitilen gulamlar ise daha seçkin bir askerî zümreyi temsil ediyordu. At sırtında savaşçıları halde tüfeklerle teçhiz edilmişlerdi. Şah Abbas, medar-ı iftihar olarak gördüğü bu birliklere “atlı yeniçeriler” demekten hazzediyordu⁹³⁹.

Görsel 57: Japon askerî mühendis Inadome Sukenao'nun topçuluk okulunda okutulan *Sanjumi-so Ezu* adlı talim kitabında at sırtında ateş eden tüfekçi, y. 1600 (Sanjay Subrahmanyam-Geoffrey Parker, “Arms and the Asian. Revisiting European Firearms and their Place in Early Modern Asia”, *Revista de Cultura*, S. 26, 2008, s. 28).

Osmanlı askerî tarihçiliğinin önemli ölçüde gözünden kaçmış gibi görünse de (bildiğim kadarıyla meseleyi fark ederek sistematik biçimde ele alan tek kişi Feridun M. Emecen olmuştur⁹⁴⁰), Osmanlılar, 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren atlı tüfekçilik bakımından aynı yola girmişlerdi. At sırtında ateşli silah

⁹³⁹ *Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725). Persian Text in Facsimile* (B.M. Or. 9496), tercüme ve şerh eden V. Minorsky, W. Heffer & Sons Ltd., Cambridge 1943, s. 32-33. Şah Abbas dönemi askerî reformları için bk. Masashi Haneda, *Le Châh et les Qizilbâs. Le système militaire safavide*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1987, s. 168-202.

⁹⁴⁰ “Ateşli Silahlar Çağı”, s. 66-68; *Savaşın Sultanları*, I, s. 60-62.

kullanmanın yarattığı meselelerle boğuşurken batı ordularından ziyade Çin ve Safevi örneklerine daha yakın duruyorlardı. Bu noktada bir açıklama yapmak zaruri görünüyor. At ve tüfeği bir araya getirmekle atlı tüfekçi neferi istihdam etmek iki farklı şeydi. Bunların ilki 16. yüzyılda seferlere veya çatışma alanlarına at sırtında gidip piyade olarak savaşan tüfekçiler suretinde zaten yayılıyordu. İkinci şıktaki süvari tüfekçilik çok daha deneyseildi; atın savaş meydanındaki hız ve çevikliğiyle tüfek mermisinin deliciliğini süvariye yere indirmeden birleştirmeye çalışılıyordu. 16. yüzyıl kaynaklarında, en azından Osmanlı örneğinde, iki çeşit askeri birbirinden her defasında kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmuyor. Kitabın bu bölümünde, kimi zaman belgelerin bana yapabileceği azizlikleri akıldan tutup bir ihtiyat şerhi düşerek, esasen 16. yüzyılda Osmanlılarda atlı tüfekçiliği irdelemeye yeltendiğimi belirtmeliyim.

2. Bir Garip Hikâye: 16. Yüzyılda Kapıkulu Neferleri ve Ateşli Silahlar

Habsburg elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Osmanlı süvarisinin hafif ateşli silahlarla donatılmasına dair Osmanlı askeri tarihini konu alan eserlerde sıkça tekrar edilen bir hikâye anlatır. Felemenk asıllı imparatorluk elçisi, kaleme aldığı üçüncü mektubunda, 1560'da Osmanlı payitahtında iken Osmanlı devlet ricalinin Hırvat serhaddinden aldığı bir haber üzerine ne denli şaşırıldığını yazar. 2500 kişilik bir akıncı birliği, yalnızca 500 askerden oluşan bir zırhlı Alman süvari alayına yenik düşerek kaçmıştır. Olan biteni anlatmak üzere divana gelen ulak, yaşanan utanç verici hezimet, “mertçe” savaşmayan Hristiyan atlıların ateşi yardımlarına çağırma ve bağliyordu. Yoksa tarafların yiğitçe kozlarını paylaşmaları halinde akıncı atlıların düşmanlarına boyun eğmelerinin imkânı yoktu. Busbecq, bu olay vesilesiyle, Türklerin ve İranlıların at sırtında kullanılan pıştov ve karabinalardan ölesiye çekindiklerini öğrenmişti. Hatta bu sebeple, birisi, Rüstem Paşa'ya, sultanla beraber Safeviler üzerine gittiği seferlerden birinde (muhtemelen 1548'de Sultan Süleyman'ın ikinci İran seferinde), kapı halkından seçtiği 200 süvariye ateşli silahlarla donatmasını salık vermişti. Rüstem Paşa, bu seçmece birliği yeni silahlarıyla ünsiyet kurabilmeleri için eğitmesine rağmen sonuç hüsrandı. Tüfekçi atlılar, doğuya doğru ilerledikçe tüfeklerinin aksamı bozuldu; yeni silahlarına alışmakta zorluk çeken süvariler, ister istemez bulandıkları barutun pisliliği yüzünden yoldaşlarının alaycı sataşmalarına maruz kaldılar. Nihayet, Rüstem Paşa'nın etrafını saran süvariler, paşayı bunaltan şikâyetleriyle eski silahlarına, ok ve yaylarına kavuştular⁹⁴¹.

941 Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 134.

Busbecq'in aktardığı bu tarihî anekdot, kimi Osmanistlerin elinde, Osmanlı atlılarının ateşli silahlara karşı kültürel bir önyargı ve iğreti bir beceriksizlikle yaklaştıkları yönünde kullanıla gelmiştir⁹⁴². Askerî tarihe daha evrensel bir perspektiften bakan yeni kuşak araştırmacıların zihninde ise durum öyle değildir. K. Chase, Osmanlı tarihi uzmanı olmamasına rağmen Dalmaçyalı süvarinin acıklı ama yersiz serzenişleri karşısında Osmanlı devlet ricalinin verdiği sert tepkinin hikâyeden çıkarılmaması gerektiğini hatırlatarak daha isabetli bir tespitte bulunur. “Başka bir deyişle, özür aptalca olmaktan çok, ‘özü kabahatinden büyük’ dedirtecek nitelikte olduğundan, vezirler öfkelerine ve durumun ciddiyetine karşın gülmelerini tutamadılar”⁹⁴³. Doğrusu istenirse, Osmanlı atlı savaşçıların ateşli silahlarla tecrübesini, özellikle de bu sürecin erken devirlerini tafsilatıyla ele alan kapsamlı bir araştırma olmadığından bir çırpıda kati bir söz etmek zor. Yine de, şimdilik emin olunabilecek tek şey varsa, o da, 16. yüzyılda Osmanlı atlısının tüfeklerle buluşma macerasının Busbecq'in anlattığı öyküye yüklenen anlamdan çok daha karmaşık olduğudur. Aşağıda, takip eden sayfalarda, Osmanlı iktidarının 16. yüzyılda yalnızca merkez ordusunda değil, eyalet birlikleri arasında da tüfekçi süvariler ihdas ettiği, Busbecq'in anlattığı teşebbüsün nevi şahsına münhasır tek seferlik bir denemeden ibaret olmadığı gösterilecektir. Bu yolun, elbette, her zaman rahat ve engebesiz olduğunu düşünmek için de bir sebep yoktur, fakat dünya askerlik tarihi, zaten şahsî cengâverlikten feragat edip ateşli silah talimi yapmak zorunda bırakılan savaşçıların bu işi hiç de severek yapmadığı örneklerle doludur⁹⁴⁴. Rüstem Paşa süvarisinin, şayet farz edildiği gibi yoldaşlarının alaycı tebessümleri karşısında barut tozuyla hemhal olmaktan utanır hale geldikleri doğruysa bile, bu hususta istisnâî bir vaka olmadıkları açıktır⁹⁴⁵.

⁹⁴² Parry, “İslâm'da Harb Sanatı”, s. 205; Jennings, “Firearms, Bandits, and Gun-Control”, s. 341. Ayrıca bk. Cezar, *Osmanlı Taribinde Levendler*, s. 162-164.

⁹⁴³ Chase, öykünün “can alıcı noktasını” atladığı için Jennings'i eleştirir (*Ateşli Silahlar Tarihi*, s. 121-122 ve not. 45). Emecen, Busbecq'in Rüstem Paşa'nın kurmaya çalıştığı atlı tüfekçi birliği hakkındaki anlattıklarını *Savaşın Sultanları*'nda değerlendirmiştir (s. 60-61).

⁹⁴⁴ Fransız ordusunun ateşli silahlara geçişte yaşadığı sıkıntılar hakkında bk. Frederic J. Baumgartner, “French Reluctance to Adopt Firearms Technology in the Early Modern Period”, *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, ed. Brett D. Steele-Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts-London 2005, s. 73-85. Rusya'da atlı askerler arasında ateşli silah taşıyanların oranının geleneksel kavisli yay kullananları yakalaması 17. yüzyılın ortalarını bulmuştu (Ostrowski, “The Replacement of the Composite Reflex Bow”).

⁹⁴⁵ Willem Lodewijk, kuzeni Maurits'e yazdığı mektubunda, insanlara ilk başta garip

Bir kere, Rüstem Paşa'nın atlıları, Osmanlı sarayının merkezî süvari alaylarını ateşli silahlarla donatma yolundaki tek girişimi değildi. Osmanlı payitahtındabazı kişiler,16.yüzyılıortalarında bu kez kapıkulu ocakları namensup askerlerden bir tüfekçi süvari alayı kurulması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu tarihlerde yazan *Kitâbu Mesâlih* yazarı, şark seferine hazırlanan (muhtemelen 1553-54 Nahçıvan seferi) Osmanlı ordusunda yeniçerilerden bu işe talip olan 4000-5000 kişinin atlı tüfekçi olarak kullanılmasının yerinde olacağı kanaatindeydi⁹⁴⁶. Bu öneride seferin İran yönüne tertip edilmesinin büyük payı olmalıdır. Doğu seferlerine katılan Osmanlı birliklerinin en büyük sorunlarından biri, meydan muharebesine girmektense ülkenin iç kısımlarına çekilen neredeyse hepsi atlı Safevileri takip etmektir.

Osmanlıların bu tarihlerde kapıkulu neferleri arasından atlı tüfekçi yetiştirip donatmada ne kadar yol kat ettiği hakkında malumatımız yok. Büyük ihtimalle ilk başta fazla yol kat edemediler. Bununla birlikte 1552 tarihli bir mühimme hükmü, kapıkulu içinden olmasa bile İstanbul'dan bir miktar atlı tüfekçinin Halep'e hizmet etmek üzere gönderildiğini göstermektedir. Ferman şehreminine, nam-ı diğer İstanbul harc-ı hassa eminine hitaben çıkarılmıştır ve eminden Halep'e yollanmak üzere 200 atlı tüfekçi tedarik etmesi istenmektedir. Halep beylerbeyinin kethüdası Ahmed divandan koparmayı başardığı bu emirle şehremininin kapısını çaldığında maiyetine kaç kişinin (en azından söz) verildiğini ya da daha önemlisi bu atlı tüfekçilerin kimlerden seçilip donatıldığını bilmiyoruz⁹⁴⁷. Ne var ki, hüküm yeniçeri ağası veya bölük ağaları yerine harc-ı hassa eminine yazıldığına göre, tedarik edilen atlı tüfekçilerin kapıkulu içinden değil, şehremininin yetki alanı içinde kalan Galata veya İbrahim Paşa sarayındaki oğlanlardan geldiğini tahmin edebiliriz.

16. yüzyılın son çeyreğinde merkezî kapıkulu alaylarında tüfekçi olduğu anlaşılabilen bir miktar süvari askeri tespit edilebiliyor. Gelibolulu Mustafa Âli, 1578 Koyungeçidi muharebesini tasvir ederken Şeki'nin zaptı için görevlendirilen kuvvet içinde 200 tüfekli sipahioğlanı olduğunu yazıyor⁹⁴⁸.

---

geleceğinden talim işlerinin gizlice ya da yalnızca dostların huzurunda yapılmasını tavsiye etmişti. Ne de olsa, yaylın ateşi alıştırma bazıları için gülünç manzaralar yaratmaktaydı (Parker, "The Limits to Revolutions in Military Affairs", s. 339 ve not. 13).

⁹⁴⁶ *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. 123: "...kendi ihtiyarıyla kabul eden eli tüfekli yeniçerilerden 4000-5000 nefer atlı tüfekçi..."

⁹⁴⁷ *Koşuşlar* 888, s. 14, hük. 41, 22 Muharrem 959/19 Ocak 1552.

⁹⁴⁸ *Nusret-Nâme*, s. 140.

Venedik kaynaklarına nazaran 1593-1606 savaşına katılan Osmanlı hassa süvarisinin, yani ulufeli kapıkulu atlılarının bir kısmı tüfeklerle teçhiz edilmişti⁹⁴⁹. Sayıları hakkında yardımcı olmasalar da, Osmanlı kaynakları bu tespiti destekliyor. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, 1593'te Avusturya Habsburglarına karşı ilk sefere çıkıldığında Osmanlı ordusunun Cankurtaran menzilinde icra ettiği alay merasimini tarif ederken geçit resmindeki yeniçerileri ikiye ayırıyor. Bunlardan bazılarını beklentilerimize uygun şekilde “piyâdegân-ı tûfengli” derken kimi yeniçerilerin süvari olduğunu kaydediyor⁹⁵⁰. Bu süvari yeniçerilerin zağarcı ve sekban ortalarında eskiden beri at sürme imtiyazına sahip zabıt sınıfından olabilecekleri ihtimalini yekten bir tarafa bırakmamak lazımdır⁹⁵¹; her ne kadar metnin akışı, Abdülkadir Efendi'nin bu ikili ayrımı yeniçeri tüfekçilerini tasnif ederken yaptığını akla getirirse de. Abdülkadir Efendi, tarihinin ilerleyen sayfalarında Kuyucu Murad Paşa'nın 1607-08 Celali seferini anlatırken iki orduda da tüfek kullanan atlılar olduğunu açıkça yazar. Osmanlı veziriazamı, Celali reislerini elinden kaçırmamak için ağırlıklarla beraber ordunun bir kısmını Sivas'ta bıraktığında yanına son ferdine kadar süvarilerden oluşan bir güç almıştı. Bunlar arasında Mısır kulları (Mısır askerlerine aşağıda ayrı bir bahis açacağız) ve süvari yeniçeriler dikkat çekiciydi⁹⁵². Kâtip Çelebi, aynı vukuatı, 17. yüzyılın ilk yarısında kaleme alırken Osmanlı ordusunda 2000'den fazla “atlu tûfeng-endâz” yer aldığını kaydediyor⁹⁵³. Aslına bakılırsa, Murad Paşa'nın ordusunda atlı tüfekçiler bulunmasında şaşılacak bir şey yoktu; Celali liderleri Kalenderoğlu ve Kara Said askerleri arasında zaten tüfekçi süvari sekbanlar bulunuyordu. Kuyucu Murad'ın gazalarını aktaran Vasıtı'ye bakılırsa, sadrazam Celali kuvvetleriyle karşı karşıya geldiğinde Kara Said kolundan ileri atılan sekbanlar Osmanlı sağ kanadı üzerine “at salup tûfeng serpüp” yürümüşlerdi. Çarpışma ilerledikçe aynı şey Osmanlı sol cenahının başına da geldi⁹⁵⁴. Keza 1607'de Celali reisleri

949 Parry, “İslâm'da Harb Sanatı”, s. 205.

950 *Topçular Kâtibi*, I, s. 33.

951 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 165, 228.

952 *Topçular Kâtibi*, I, s. 527-531.

953 Kâtip Çelebi, *Fezleke. [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Zeynep Aycibin, I, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 404-405.

954 *Vasıtı'nın “Gazâvât-ı Murad Paşa”*, s. 80-81. Celali bölüklerinin piyadelerle beraber atlı savaşçılarının da tüfekçi olduğu Osmanlı tarihçiliğinin uzun süredir malumu olduğu halde meselenin doğası üzerine düşünülmüş görünmüyor. Tüfek kullanan süvari Celaliler hakkında örnek olarak bk. BOA, MD, 64, 86/251, gurre-i Şevval 996/24 Ağustos 1588.

Kalenderoğlu ve Kara Said ile uğraşan Kuyucu Murad Paşa'nın Mısır'dan talep ettiği 500 “müsellah süvârî cündî asker”, anlatı örgüsüne bakılırsa, geçen yüzyılın başlarında kurulmuş atlı tüfekçi cemaatinden başkası değildi⁹⁵⁵. Osmanlı kroniklerinde karabina ve piştovlarla donatılmış Macar ve Avusturya (Nemçe) ağır süvarisinin, aynı tanımlamayla, müsellah olarak geçmesi bu kanaati pekiştirmektedir.

Macar serhaddine geri dönersek, 1601'de Yemişçi Hasan Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Avusturya ordusunun İstolni Belgrad ve Kanije'deki hücumları karşısında nasıl bir hatt-ı hareket izlemesi gerektiğine karar veremiyordu. Yeniçeri ağasına en hızlı şekilde serdar-ı ekremin yanına gitmesi emri verildi. Hasan Paşa'nın yeniçeri ortalarıyla takviye edilmesi büyük önem taşıyordu; yeniçeri ağası, bu sebeple, piyade yeniçerileri kethüdaları veya bir ağa nezaretinde geride bırakacak, atlı yeniçerilerle hiç vakit kaybetmeden yola koyulacaktı⁹⁵⁶. O halde, süvari yeniçeriler vardı ve sayıları öyle yabana atılacak azlıkta değildi. Yine de, belgenin ifadesinden bu yeniçerilerin atlı tüfekçi olmak üzere eğitim almış profesyonel bir birlikten ziyade sefere atla katılmış yeniçeri erlerinden ibaret olduğu anlaşılıyor. Keza eserini II. Osman adına yazan Mehmed Kılârî, 1621'de Hotinde çarpışan atlı yeniçerilerin askerî katkısından sitayişle bahsediyor. Kılârî'ye göre, Turla nehrini tutan Osmanlı birliklerini takviye etmek amacıyla yollanan 500 kişilik atlı ve tüfekçi yeniçeri kıtası mücadelenin seyrine doğrudan etki edebilmişti⁹⁵⁷.

⁹⁵⁵ *Topçular Kâtibi*, I, s. 516, 524-525, 527-529.

⁹⁵⁶ BOA, MD, 72, 432/834, 26 Cemaziyelevvel 1010/22 Kasım 1601.

⁹⁵⁷ Mehmed Kılârî (Halisi), *II. Osman Adına Yazılmış Zafer-Nâme (Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler VI)*, haz. Yaşar Yücel, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983, s. 126, 133, 150.

Görsel 58: 1600'de Kanije önlerinde Osmanlı atlı tüfekçisi, Hans Leonhard von Yell'e ait bir gravürden detay, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, 1600/13/3, fol. 532-533, Viyana (Géza Pálffy, *Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*, Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv, 14. März–31. Mai 2001, Budapest-Wien 2001, s. 24-25).

Kapıkulu neferlerinin atlı tüfekçilik tecrübesi bu haliyle halen bir hayli muğlak duruyor. 16. yüzyıl ortasındaki resmî denemelerin arkası gelmemiş olmalı. Ateşli silahlarını at üstünde kullanmak üzere yetiştirilmiş ya da en azından kapıkulu ocakları içinde bu şekilde donatılmış askerler bulunsaydı, bu hususiyetin Osmanlı divanı ve maliyesinin ürettiği belge ve defterlere yansımaları beklenirdi. Sanırım, yaşanan, 16. yüzyıl ölçeğinde haddizatında savaşçılık hayatına tüfek atarak başlamış yeniçerilerin terfi ederek bölük halkı arasına karıştıktan sonra aynı silahı kullanmayı sürdürmeleriyle alakalıydı. Osmanlı devleti, hatırlanacağı üzere, 1570'lerden itibaren taşrada dirliğe çıkan ve kapıkulu süvarileri arasına yükselen yeniçerilerin piyasadan satın aldıkları ateşli silahlarla askerî hizmet görmelerini teşvik ediyordu. Zaten tımarlı sipahiliğin alt katmanları da aynı vakitlerde geleneksel menzilli silahlardan tüfeğe doğru geçiş yaşıyorlardı. Ne var ki, bu tahminin isabetli olduğunu farz etsek bile, bölümün en başındaki meseleye, bu örnekte Osmanlı tüfekçisinin at sırtında silahını nasıl ateşleyebildiğine bir açıklama getirmekten uzağız. Osmanlı atlı tüfekçileri nasıl savaşıyorlardı? Bunun için başka yerlere bakmak ve yeni tahminlerde bulunmak gerekiyor.

3. Memlük Diyarından Osmanlı Memalikine: Osmanlı Süvarisi ve Tüfek

16. yüzyıl tarihî kaynaklarında boy gösteren Osmanlı atlı tüfekçisi, belki de, aynı vakitlerde savaş meydanlarında at ve ateşli silahları birleştirmeye çalışan batılı emsalleri gibi çarklı mekanizmalar kullanıyordu. 16. yüzyıl itibarıyla çarklı süvari tüfeklerinin Osmanlı topraklarında üretildiğini gösteren bir emare yok. Ama ithalat yolu büyük ölçüde açıktı. 1559'da Venedik'i iki kez ziyaret eden Hasan Çavuş, senato nezdinde Şehzade Selim'in haklarını savunan uyanık bir diplomat olarak biliniyordu. 16. yüzyılın ortasında Venedik'e geldiğinde esas itibarıyla iki meseleyle ilgilenmişti: Nurbanu Sultan hakkında istihbarat toplamak ve Alman ustaların elinden çıkma 500 tane çarklı arkebüz satın almak⁹⁵⁸. Selim, kardeşi Bayezid'le kozlarını paylaşmadan evvel askerî kudretini artırmaya çalışıyordu; peşine düşülen mekanizmanın cinsine bakılırsa, alınması planlanan silahlar şehzadenin süvari askerlerine tahsis edilecekti. Kısa namlulu çarklı mekanizmalar her şeyden evvel bir süvari silahıydı. 1596-97 tarihli Has Ahır hazinesi müfredatında bir piştovun (ağızdan dolma tabanca) yine at üstünde kullanılan gaddare, topuz, bozdoğan gibi silahlarla birlikte kaydedilmesi bu yüzdendi⁹⁵⁹. Macar serhaddinin kadim aristokrat ailelerinden kalan silah koleksiyonları, 16. yüzyıl mamulü Osmanlı piştov ve karabinalarının modern müze envanterlerine girdiğini gösteriyor. Levha zırh kullanımının yaygın olduğu batı sınırlarında Osmanlı atlılarının bir kısmının 16. yüzyılda ateşli silah taşımaya başladığı düşünülebilir⁹⁶⁰. Çarklı ve kısa namlulu süvari silahları Osmanlılara yabancı değildi. Ama bunların muharip süvari alaylarına kitlesel olarak dağıtıldığını gösteren belgelere sahip değiliz.

Tüfeği yeniden doldurma güçlüğüne çare olmasa da, atlı bir tüfekçi, en azından tek atış için çakmaklı bir mekanizma da tercih edebilirdi. Ne var ki, miri tüfekler çakmaklı değildi. Çarklı mekanizmaların aksine çakmaklı tüfekler Osmanlı topraklarında 16. yüzyıldan itibaren üretiliyordu. Bununla birlikte, ilk çarklı mekanizmalar gibi, kıvılcım çıkartma özelliğine sahip çakmaktaşını metal bir yüzeye (ateşleme tavası) çarptırmaya dayanan ateşleme

958 Maria Pia Pedani, "Osmanlı Padişahının Adına". *İstanbul'un Fetbinden Girit Savaşı'na Venedik'e Gönderilen Osmanlılar*, çev. Elis Yıldırım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 15.

959 Ahmet Uzun, *İktisadi ve Mali Yönleriyle İstabl-ı Âmire (1500-1900)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 205-206.

960 János Szendrei (ed.), "A XVI-XIX. század hadtörténelmi emlékei. 1526-1848", *Magyar hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Országos Kiállításán*, II, Budapest 1896, s. 377, 410, 600.

mekanizmaları da pek güvenilir değildi; bunların büyük oranda tutukluk yapmadan çalışabilmeleri için 17. yüzyılı beklemek gerekti. 16. yüzyıldan kalma Osmanlı yapımı çakmaklı tüfekler müze koleksiyonlarında tek tük karşımıza çıkıyor. Osmanlı ustaları, görünen o ki, Sadrazam Mehmed Paşa gibi özel müşteriler için çakmaklı tüfekler imal ediyorlardı⁹⁶¹. Örneğin, Âsafî Dal Mehmed Çelebi, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran gazalarını anlatırken hamisinin Kızılbaş süvarisiyle vuruşurken at sırtından ateşlediği tüfeğin çakmaklı olduğunu kaydeder⁹⁶². Bu, bir yandan çakmaklı ateşleme mekanizmalarının Osmanlı silah üreticilerinin bilgi birikimi dışında kalmadığını gösterirken, bir yandan da çakmaklı tüfeklerin 16. yüzyıl itibarıyla çok yaygın olmadığını teyit ediyor.

Çakmaklı ve çarklı ateşleme mekanizmaları 17. yüzyılda Osmanlı savaşçıları arasında iyice yayıldı. 17. yüzyıl tereke ve muhallefet kayıtlarına bakıldığında bu cinsten silahların bin bir çeşidine tesadüf edilebilir. Dolayısıyla süvari tüfekçilerin bu yüzyılda silahlarını ateşleme konusunda geçen asrın güçlüklerinden önemli ölçüde azade oldukları söylenebilir. Bu döneme tanıklık edenler, Osmanlı süvarisinin fiilî çarpışma anlarında çakmaklı ve çarklı silahlara başvurduklarını şahsen görüyorlardı. 17. yüzyılın ikinci yarısında Van'a uğrayan Evliya Çelebi, atlı kale muhafızlarının kargılarından ayrı bellerinde ikişer tabanca olduğunu müşahade etmişti⁹⁶³. 1664'te Osmanlı ve Avusturya kuvvetlerinin Levá (Slovakya) kalesi önünde yaptığı muharebeyi canlandıran bir gravürde, bir müttefik ve Osmanlı süvarisinin birbirlerine kısa namlulu tüfeklerle saldırdıklarını gösteren temsili bir sahne vardır⁹⁶⁴. Keza İngiliz kâtip ve diplomat Paul Rycaut, 1663-64 seferlerini naklettiği sayfalarda kapıkulu süvarisinin bir kısmının tabanca ve karabina tüfekler taşıdıklarını, ama muharebede işten çok gürültü çıkardığına

961 Aysel Çötelioglu, *Askeri Müze Osmanlı Dönemi Ateşli Silahlar Kataloğu*, Askeri Müze, İstanbul 2000, s. 45: Çakmaklı tüfek, Sadrazam Mehmed Paşa'nın, 132 cm., 19 mm., 16. yüzyıl; Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Teczizatları (Askeri Müzeden Örneklerle)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 31: "Çakmaklı tüfek, şeshaneli namlu, 123 cm., 12,5 mm.", H. 981/M. 1573-74, s. 39: "Çakmaklı tüfek, ejderhan model, 147 cm., 29 mm., 16. yüzyıl, Anadolu kâri."

962 *Âsafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atnâme*, haz. M. Mustafa Eravcı, MVT Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 139.

963 Emecen, "Askeri Dönüşüm Çağında Evliya Çelebi", s. 112.

964 Johann Hoffmann, *Abbildung der Denckwürdigen Schlacht/ welche den 19. Julii Anno 1664. Die Christen mit dem Erbfeinde/ nach Entsetzung Leventz/ gehalten/ und dabey eine herrliche Victori erlanget samt beygefügeter Nachricht deß eigentlichen Verlauffs*, Nürnberg 1664.

inandıkları bu ateşli silahlara fazlaca itibaretmediklerini yazar⁹⁶⁵. Luigi Ferdinando Marsigli'ye bakılırsa, 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı merkezî süvari alaylarının ateşli silahlarla ünsiyeti neredeyse mükemmelen tamamlanmıştı; atlıların büyük bölümü en az birer pıstovla teçhiz edilmiş haldeydi⁹⁶⁶. Daha önemlisi, Osmanlılar, 17. yüzyılda bu cins silahları bizzat üretiyorlardı. 1663 Ekim'inde Mehmed Ağa eliyle Edirne'den cebehane-i amireye yapılan silah teslimatı içinde 734 "tabancalı" tüfek vardı⁹⁶⁷.

Bu bağlamda 1570'lerin ilk yarısında divan-ı hümayundan çıkan Kıbrıs'la alakalı iki emir Osmanlı atlı tüfekçiliğinin serencamı bakımından epeyce önemli görünüyor. Fetihden sonra adada devlet iktidarını pekiştirmek isteyen Osmanlı payitahtı, Kıbrıs'a yeniçeri kıtaları yollamaya başlamıştı. 1572 yazında cebecibaşından Kıbrıs muhafazasına gönderilen yeniçeriler için 500 tane tüfek vermesi istendi. Adada muvazzaf yeniçerilere gidecek silahlar bildiğimiz cinstendi: 250 tanesi dört dirhemlik mermi, 250 tanesi beş dirhemlik mermi atan miri tüfekler. Lakin cebecibaşından talep edilenler bunlarla bitmiyordu. Aynı sevkiyat içinde ayrıca 300 kabza "atlı tüfeği" gönderilecekti⁹⁶⁸. İki sene sonra Kıbrıs yeniçerileri ağası Sinan, adaya gönderilen tüfeklerin bir kısmının kayıp bir kısmının bozuk halde olduğunu haber veren bir arz göndermişti. Bazı atlı yeniçeriler yolda tüfekleriyle birlikte sırı kadem basmışlardı; bazı atlı yeniçerilerin silahları da kullanılamayacak vaziyetteydi. 1574 Haziran'ında buna cevaben yazılan emirde adaya 100 piyade tüfeğiyle beraber 100 kabza atlı tüfeği gönderileceği söyleniyordu⁹⁶⁹. Ne yazık ki, belgeler, atlı askerlerin kullanımı için sevk edilen bu tüfeklerin fiziksel ve teknik özelliklerine dair bir şey söylemiyor. Yine de, cebehane-i amirede, kitap boyunca sıkça dile getirilen kısa ve uzun miri tüfekler dışında süvari neferlerine tahsis edilen müstakil bir tüfek çeşidi bulunması bir hayli kayda değer. Kullandığım defterlerde 16. yüzyılda süvari tüfeklerinin üretim veya satın alınması hakkında bir kayda rastlamadığımdan şimdilik konuyu derinleştirme imkânından yoksunum.

⁹⁶⁵ Paul Rychaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire, Containing the Maxims of the Turkish Polity, the most Material Points of the Mahometan Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries*, printed for Charles Brome, at the Gun, at the West-End of St. Paul's Church-Yard, London 1686, s. 349-350.

⁹⁶⁶ *Stato Militare*, II, s. 16.

⁹⁶⁷ BOA, MAD, 3279, s. 169.

⁹⁶⁸ BOA, KK, 67, s. 113, 6 Safer 980/18 Haziran 1572.

⁹⁶⁹ BOA, MD, 26, 44/119, 8 Rebiülevvel 982/28 Haziran 1574.

Bu noktada ifade edilebilecek tek ama sanırım önemli bir şey, Kıbrıs'taki süvari yeniçerilerin *Dragoon/Drager* cinsi atlı piyade tüfekçiler olamayacağıdır. Şayet bunlar muharebe anlarında atlarından inerek yaya savaşan askerler olsaydılar, ellerine cebahanenin hâlihazırda büyük miktarlarda üretip dağıttığı miri tüfekler dışında özel bir "atlı tüfeği" vermek icap etmezdi. Kullandıkları tüfeğin ebatları ve ateşleme mekanizmasının teknik hususiyetleri sorununu çözememiş olsak da, 16. yüzyıldan yeterli sayıda şahitlik, Osmanlı diyarında at sırtından tüfek ateşleyerek harp etmenin iyi bilinen bir yöntem olduğunu kanıtlıyor. Osmanlı atlı tüfekçiliğinin izini 16. yüzyılın başlarına kadar sürebilmek mümkün; başka bir deyişle, çarklı ve çakmaklı mekanizmaların henüz ortada olmadığı ve Osmanlı belgelerinin bir süvari tüfeğinden bahsetmediği vakitlere.

Dahası, tüfeklerle mücehhez ilk atlı Osmanlı askerleri, ne imparatorluk ordusunun İstanbul'daki kışlalarından ne de buraya yakın bir yerden çıkmıştı. Atlı tüfekçiliğin menşei ve menbaı Mısır ve Suriye yöreleriydi. Osmanlılar, 1517'de Memlük saltanatından kalan toprakları tevarüs ettiklerinde süvari silahşorluğunun en köklü ve mazisi en parlak geleneklerinden biriyle karşılaştılar. Memlük cündileri, toplu süvari hücumları düzenlemenin yanı sıra hasımlarıyla göğüs göğse mücadelede galip gelebilmek için uzun yıllar eğitim almış, at sırtında yay kullanıp kargı savurabilen, düşmana kılıç ve topuzlarla yakın mesafeden darbeler indirilebilen yetenekli süvarilerdi. Muharebe repertuarlarının neredeyse tamamı at üzerinde icra ettikleri manevralara dayanıyordu. Bu sebeple silahlı talimlerin haricinde binicilik meziyetlerini keskinleştirmek için binek hayvanlarıyla uzun vakit geçiriyorlar; atlarının bakımıyla şahsen ilgileniyorlardı. 16. yüzyıl başında cündiliği ve süvari silahşorluğunu var eden harp kültürü eski heybetinde olmasa da, atıyla yekvücut savaşabilme hünerine sahip süvari cenkçisinin önünde hala nice ışıltılı günleri vardı.

Osmanlı yönetimi, 1525'te, Ahmed Paşa isyanı sonrasında Mısır'a çekidüzen verirken bir vilayet kanunnamesi tertip ettirdi. Sultan Süleyman'ın meşhur veziriazamı İbrahim Paşa ve Osmanlı bürokrasisinin dillere destan nişancısı (o vakitler divan kâtibiydi) Celalzade Mustafa Efendi'nin önyak olmasıyla ortaya çıkan metin Mısır ve yöresinin Osmanlı idarî şablonuna adamakıllı eklenebilmesi için çok sayıda düzenleme içeriyordu. Kanunnamenin Mısır'daki Osmanlı garnizonu hakkında belirlediği kıstaslardan biri, bizim konumuz açısından hayati önem taşıyordu. Buna göre, 1525 tarihinde Mısır'da

“tüfengciyân-ı süvârî” namıyla 900 kişilik bir atlı tüfekçi cemaati kuruldu. Kanunnamenin ifadesine göre, bunlar, “at üzerinden tüfenk atmakda mahir” olmalıydılar. Dahası, aynı kanunlara bakılırsa, Osmanlı sarayı bu tarihte Mısır’daki bütün tüfek ve barut üretimini devlet tekeline alıyor; bu stratejik öneme ait alet ve mühimmatın pazarda veya vilayetin başka yerlerinde istihsal edilip satılmasını yasaklıyordu⁹⁷⁰. Atlı tüfekçi birliğinin en erken Mısır’da ihdas edilmesi konjonktürel bir tesadüften ibaret görünmüyor. İbn İyas, bu süvari tüfekçilerin Kahire’ye Sultan Selim’le birlikte geldiğini, ama Osmanlı merkez ordusunun bir parçası olmaktan ziyade gayrinizami bir savaşçı kitlesini temsil ettiğini yazıyor⁹⁷¹. Mısır’da “tüfengciyân-ı süvârî”, 16. yüzyılda kurumsal yapısına kavuştuktan sonra temsil ettikleri muharip tipolojisi bakımından Osmanlı ordusunun en namdar askerleri arasına girdiler; yine eski bir Memlûk vilayeti olan Şam yeniçerileriyle birlikte.

Mısır ve Şam’daki atlı tüfekçi birliklerinin idarî organizasyonunu ve buralarda neşet eden askerî şemanın civar eyaletlere yayılışını ilerleyen sayfalarda ele almak üzere şimdilik bir kenara bırakıyorum. Osmanlı anlatı kaynakları, biraz geç bir tarihte olsa da, 16. yüzyılın sonlarında Şam yeniçerisi adı verilen askerî grubun at üzerinde tüfek atmada uzmanlaşmış süvariler olduğunu teyit ediyor. Selaniki Mustafa Efendi’ye göre, Koca Sinan Paşa’yla 1594 Yanık seferine katılan Şam yeniçerileri at üstünden tüfek kullanmakta yetenekli meşhur yiğitlerdi. Sefer 600 kişilik bir kıta olarak iştirak etmişlerdi⁹⁷². Koca Sinan, 1595 yazında payitahtta vezirler ve ulemayı selamlarken merasimde hazır bulunan Şam yeniçerileri Hz. Peygamber’in sancağını getirip açma şerefine nail olmuşlardı. Selaniki bu vesileyle onların “at üstünden tüfeng atan” bir “tâ’ife” olduklarını belirtmekten geri durmuyor⁹⁷³. 1596’da III. Mehmed’in Eğri seferinde hizmet eden Şam yeniçerileri, sefer alayında yine kendilerine özgü savaşçılık meziyetleriyle tebarüz etmişlerdi. Selaniki, geçit resmindeki askerî sınıfları sayarken Şam yeniçerilerinin at üstünde tüfek atmakla ünlü olduklarını bir kez daha kaydediyor⁹⁷⁴.

970 Barkan, *Kanunlar*, s. 356-357.

971 Stanford Jay Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1962, s. 196.

972 *Selânikî*, I, s. 420: “...altı yüz nefer at üstünden tüfeng-endâzlık ile yarak kullanur...”

973 *Selânikî*, II, s. 493.

974 *Selânikî*, II, s. 610: “Ve anlarun ardınca Şâm yeniçerileri alay bayrağı ki ... darb u harbde at üstünden tüfeng-endâzlıkda nâm-dâr...”

Bilhassa 1596 Eğri seferine dair anlatılarda Şam yeniçerileri müelliflerin dikkatini çekmiş görünüyor. Talikizade Mehmed Subhi Efendi, III. Mehmed'e sunduğu şehnamesinde söz Şam yeniçerilerine geldiğinde övgülerinde tüfekçilik ve süvariliği atlamıyor⁹⁷⁵. Keza Hasan Beyzade, Haçovası muharebesini tasvir ettiği sayfalarda Şam yeniçerilerine ufak da olsa bir yer ayırmıştı. Bunların iyi askerler olduklarını, süvari ve tüfek atıcısı olduklarını yazmadan edememişti⁹⁷⁶. Şam yeniçerilerinin kimlerden oluştuğunu, atlı tüfekçilik maharetine ne suretle kavuştuklarını izah edebilmek şu anki bilgi seviyemizle kolay görünmüyor. Bu askerî taifenin 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Şam garnizonunun bir parçası olduğu kesin olmakla beraber atlı tüfekçilik hünerlerini daha geç bir tarihte, örneğin yüzyılın ortalarında kazanmış olabilirler. Bu halde bile atlı tüfekçiliğin Şam yeniçerilerinin tamamına şamil olmadığından eminiz; yüzyıl ortası itibarıyla Şam yeniçerileri arasından en azından bazılarının atlı tüfekçi olarak hizmet ettikleri arşiv kayıtlarına girmiş vaziyettedir. En erken ve kuvvetli karinelerin yine eski bir Memlûk diyarından gelmesi manidardır.

O halde, Osmanlılar, 16. yüzyılın ilk yarısında (en geç 1520'lerden itibaren) at üstünde tüfek kullanarak savaşmakta uzmanlaşmış süvariye sahipti. Peki, bu atlı tüfekçiler bineklerinin üzerinde silahlarını ateşleme ve silahı yeniden doldurma meselelerine nasıl bir çözüm getirmişlerdi? Çözüm süvarinin maharetinde yatıyordu. 16. yüzyılın ortasına ait anonim bir silahşorluk metninde usta bir süvarinin en azından silah talimi esnasında ok ve kargının yanı sıra atından inmeden nasıl tüfek kullanabileceği tarif ediliyor:

"Tüfenkle ok atmak tarikin bildürür tüfenkle ok atmak iki nev' üzredür evvelâ tüfengi doldurup atun tobusluğında habs idesin ve bir ok çıkarup habs idüp ata ve tüfengi girü dobusluğa koya ve bir dâne ok çıkarup kabağa ata ba'dehu geze ve yan başına ve dizgin düşürüp nûş eyleye dört okla bir findukdur şöyle ma'lûm ola ve tüfenkle ok atmanun ikinci kısmı budur ki dört beş dâne kamış mısra'ların getürüp mikdârınca gele ile barut ve findukların koya kaç aded murâd idiyorsa ba'dehu tüfenk kîsesinde dahî bunlara birer yer düzüp koya ve ardına ala ba'dehu tüfengin ağır otın koyıcak yeri bolca ola ba'dehu meydân başına hâzır tüfenkle varup ve at koparduğı hinde tüfenge ot vire ba'dehu finduğla ve

975 *Ta'likî-zâde's şehname-i hümayun*, s. 218-219: Dilîrân-ı şâmend merdân-ı ceng/Ki dîde tüfeng-efgeni ez peleng/Dilâver süvârân-ı pürhâş-cûy/Dilir ü kavî-heykel ü tünd-hûy.

976 *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 523: "Şam-ı Darüsselâm yeniçerileri ki süvârî, tüfeng-endâz ve yarar serbâzlardır." Krş. II, s. 462: "... Şam-ı Darüsselâm yeniçerileri atlusunu getürdüp "

barutla dolan mısra'ları birer birer çıkarup barut olduğu cânibin tüfenk ağzına götürüp ahtara ve mısra' içinden barut akabince finduk dahî kendü gide ve mahalline irişdükde girü ot vire ammâ finduk küçücek gerekdür tâ ki tüfenge kendü gide bu üslûb üzre meydân başına varınca hâzır etdüğü mısra'ların çapuklığına göre kaç aded aktarup atabilürse ata ne kadar ziyâde bilürse hünerdür dört beş atılmak mümkündür ammâ mukaddemden muhkem idmân ister şöylece ma'lûm ola⁹⁷⁷."

Buna göre at üzerinde tüfek atmanın iki yolu vardı. İlkinde, önceden doldurulup hazırlanan tüfek atın sağrisına sıkıştırılıyor; ilk olarak tüfeğini ateşleyen süvari silahını eski yerine sıkıştırdıktan sonra asırlara sâri ok idmanını yapmayı sürdürerek çeşitli şekillerde dört ok atıyordu. İkinci yöntem çok daha karmaşıktı; silahın birden fazla art arda ateşlenmesini esas alıyordu. Bu usulde evvelden kartuş/fişekler hazırlayan süvari fişegin içine yeterli miktarda barutla beraber mermiyi yerleştiriyordu. Tüfek kesesinde açılan yere konulan dört-beş fişek atın hareket halinde olduğu vakitlerde süvarinin silahını yeniden doldurulabilmesine olanak sağlıyordu. Her atıştan sonra keseden çıkardığı fişegi kurşun üstte kalacak şekilde namlu ağzına dayayan savaşçı, buradan namlu dibine akan barut ve kurşun sayesinde atının koşmasını kesmeden silahını baştan hazır edebiliyordu. Özellikle at sırtında tüfeğin yeniden doldurulmasında süvarinin şahsî kabiliyeti son derece belirleyiciydi. Fişekler sayesinde dört beş kez üst üste atış yapabilmek olasıydı; ama atıcının bunun için evvelden iyice talim etmiş olması gerekiyordu. Yazarı belirsiz metnin atlı savaşçılık ve okçuluğun inceliklerini anlatmaya yönelik *fürûsiyye* kitapları geleneği içinde kaldığı düşünülürse, Osmanlı atlı tüfekçiliğinin kökenini kadim Memlûk topraklarına bağlamak bir kez daha makul görünüyor. Keza insan, 1517 Mart'ında Memlûklerden alınan Reşid kalesinde diğer ateşli silahlar ve mühimmat arasında sayılan 29 "fişegin" anonim müellifin kast ettiği cihazlardan olup olmadığını merak etmeden duramıyor⁹⁷⁸.

Metnin dile getirdiği atlı tüfekçilik düsturlarını mükemmelen yerine getirebilen kaç kişi olduğunu bilmek imkânsızdır. Herhalde cündilik

977 Belediye Ktp. Muallim Cevdet Yazmaları, nr. O.50, vr. 32b-33a. Emecen, bildiğim kadarıyla yazmanın ilgili kısmını Osmanlı askerî tarihi açısından değerlendiren ilk kişi oldu (*Savaşın Sultanları*, I, s. 62-63).

978 BOA, TSMA.d., 5641: "Der-beyân-ı süyûf ve kısı ve sihâm ve cene ve hûd ve bergüstvân ve etrâs ve nize ve gayrihu der-mahzen-i burc-ı Reşid mevcûd-yâfte fi 13 şehri-Saferi'l-muzaffer sene 923." Liste F. Emecen, "Osmanlı-Memlûk Rekabetinde Ateşli Silahlar", s. 100-103 arasında verilmiştir. Fişekler için bk. s. 101.

düsturlarından kopmamış, ufaklığından beri sıkı binicilik terbiyesi almış kimi savaşçılar metnin idealize ettiği hüner ve hareketleri sergileyebiliyorlardı. Meşhur Budin valisi Murteza Paşa, en azından onun yüce vasıflarını 1628-29'da kâğıda döken Bosnalı Nergisî Mehmed'in süslü kaleminde böyle biriydi. Atını dörtnala koşturduğu vakitlerde bile el çabukluğu ve hüneri sayesinde tüfeğine barut ve mermi doldurabiliyor; havada gözüne kestirdiği bir kuşu nişan alıp avlayabiliyordu⁹⁷⁹. 17. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla Murteza Paşa ve diğerlerinin daha gelişkin tüfekler kullandıkları tahmin edilebilir; ancak Nergisî Mehmed Efendi ateşleme mekanizması olarak halen fitilden bahsediyor. Özdemiroğlu Osman Paşa, 1585'te Tebriz'i ele geçirmesinin ardından bin Şam yeniçerisinin İran topraklarında harekât icra eden Osmanlı kuvvetlerine katılmasının yararlı olacağını düşünmüştü. Osman Paşa'nın at sırtında beşer dirhem tüfek atabilen Şam yeniçerileri hakkındaki kanaati hayli olumluydu. Bunların savaşın seyrine doğrudan müdahale ettiğini söylüyor; gerektiğinde fethedilen kalelere muhafız olarak bırakılabileceklerini ifade ediyordu⁹⁸⁰. Şam yeniçerilerinin elindeki tüfeklerin beşer dirhem atan silahlar olduğu belirtildiğine göre, bunlar, Osmanlı tüfekhanesinden çıkan ya da onlarla aynı kalibreden fitilli tüfeklerdi.

Görsel 59: 1621 Hotin kuşatmasında hasmına at sırtından tüfek ateşleyen Osmanlı süvarisi. *Şehnâme-i Nâdiri*, TSMK, Hazine, 1124, vr. 68a.

979 *El-Vasfû'l-Kamil fi Abvali Veziri'l-Adil Adlı Yazma Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, haz. Fahri Oluk, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2007, s. 40-41.

980 BOA, KK, 330, vr. 167b: "... Şam yeniçerisi nâmına a t üzerinde beşer dirhem tüfenk atmağa yarar yiğitlerden altışar akçe ulûfe ile bin nefer yarar yiğit yazılmak ... esbâb-ı muharebeye külli dahil olduğu mukarrer olup eğer kal'a yapılmak fermân buyrulursa muhafazaya konulmağa hâzır askerdür "

17. yüzyıl ortalarında at üzerinde tüfekle yapılan nişan oyunlarının yaygınlaştığı anlaşıyor. 1638'de IV. Murad'la Bağdat seferine katılan Mısır gönüllüleri, Müteferrika Ahmed'in anlatımına göre, Safevi elçisi Sarı Han önünde icra ettikleri gösteride ikiyeşerli takımlar halinde sağa sola at sürerlerken etrafa kurşun saçarak elçinin takdirini kazanmışlardı⁹⁸¹. Sultan IV. Murad, Mısır atlı tüfekçisinin eşine kolay rastlanmayan meziyetlere sahip olduğunun farkındaydı. Mısır'a yolladığı hatt-ı hümayunlarından birinde Yemen'e gönderilen askerî kıtalarının terkinde Mısır kullarının ne derece hayati bir yer tuttuğunu teyit ediyordu. İstanbul'dan Yemen'e giden askerler piyadeydi ve "at ve silâh ilminden habîr" değillerdi. Mısır beylerbeyi bu yüzden Mısır'daki atlı askerlerden aynı zamanda (ateşli) silah kullanabilenleri kendi yöntemleriyle seçip bir araya getirmeliydi⁹⁸². Fransız seyyah Jean de Thévenot, yüzyıl ortasında Türklerin hoşça vakit geçirmek için kırılık yerlere çıkıp at sırtında arkebüzlerle atış yaptıklarına şahit olmuştu. Bunlar, uzakça bir mesafeden dörttnala koşturmaya başladıkları atlarının üzerinde tek elleriyle kavradıkları tüfekleri yere konulan çömlek veya duvarlara yerleştirilen nişanlara ateşliyorlardı. O esnada ekâbirden orada bulunan biri varsa, isabetli atışlara beş altı akçelik bahşış verdiği de oluyordu⁹⁸³.

At sırtında envaiçeşit savaşıklık hüneri sergileyerek yoldaşlarının medar-ı iftiharı olan atlı tüfekçiler muhakkak ki vardı. Ne var ki, bunların sayıca fazla olmadığını, yüzyıllar geçtikçe sayılarının daha da azaldığını kabul etmek gerekir. Osmanlı atlı tüfekçileri, çağdaşı diğer atlı tüfekçiler gibi, tüfeklerini ateşlemede büyük ihtimalle anonim silahşorluk risalesinde önerilen ilk yönteme bağlı kalıyorlardı. 1596'da yazan İspanyol komutan ve diplomat Bernardino de Mendoza, kapalı formasyonları ve kalabalık savunma kütlelerini yumuşatmak için bunun şart olduğunu düşünüyordu. Kargılı ve tüfekçi atlılar öne atılarak düşman hattına kısa bir süre kala ateş açacaklar; ilk ateş dalgasıyla sarsılmış düşmana karşı muharebe bundan sonra yakın dövüş silahlarıyla devam ettirilecekti⁹⁸⁴. Osmanlı süvarisinin tüfekler haricinde kargı ve kılıç gibi

981 Müteferrika Ahmed, *Târihül-İhtimâm bi-Fethi Dâri's-selâm. Mısrılı Bir Askerin Kaleminden IV. Murad'ın Bağdat Seferi (1638)*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 111.

982 *Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayunları. Suver-i Hutût-ı Hümayün*, haz. Önder Bayır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2014, s. 49, hük. 61. Krş. s. 51-52, hük. 65.

983 *Thévenot Seyahatnamesi*, s. 72.

984 Don Bernardino de Mendoza, *Theorica y Practica de Guerra escrita al Príncipe Don Felipe Nvostro Señor*, En la Empronta Plantiniana, Anvers 1596, s. 60-61.

silahlarla donatılmış olması bu ihtimali güçlendiriyor. 1594 Yanık kuşatmasına katılan Şam yeniçerileri, Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre, atlı birlikler oldukları halde hem mızrak hem tüfeklerle donatılmışlardı⁹⁸⁵. 1621'de Hotin önlerinde yapılan çarpışmalarda öncü Osmanlı süvarisinin kimi zaman tüfeklerini ateşleyip kimi zaman düşman hattına yakın tacizlerde bulunması⁹⁸⁶, bundan on beş yirmi yıl sonra Gustavus Adolphus'un süvari kıtalarınca icra edilen manevralara hayli benzer davrandıklarını düşündürüyor. Kısacası, Osmanlı atlı tüfekçisinin büyük kısmı, seferler esnasında saflar halinde dövüştükleri hesaba katılırsa belki de hepsi, tüfeklerini yakın mesafeden bir kez ateşleyerek ateşli silahlarının kısa menzildeki muazzam tahrip gücünden istifade ediyor; sonra eline geçirdiği kargı, kılıç veya benzeri bir harp aletiyle sarsıntıyı atlatmaya çalışan hasım kuvvetlerin üzerine çullanıyordu.

Bu muharebe usulü, imparatorluğun dört bir yanından gelip sefer ordularında bir veya birkaç mevsimi birlikte geçiren neferler arasında doğal yollarla yayılmış olabilir. Kimi azimli silahşorların at üzerinde tüfek talimine şahsen heves ettiği de vakidir. Bununla birlikte atlı tüfekçiliğin Osmanlı sahasında yayılması, tahminimce Mısır ve Şam'da 16. yüzyılın başlarında tesis edilen kurumsal yapının civar bölgelere ve imparatorluğun İran, Arabistan ve Afrika'daki uzak hudut garnizonlarına genişlemesi sayesinde olmuştur.

4. Uzak Diyarların Atlı Silahşorları: 16. Yüzyılda Süvari Tüfekçiler ve Osmanlı Güney Fütuhâtı

1525'te Veziriazam İbrahim Paşa'nın girişimleriyle Mısır'da Osmanlı iktidarını pekiştirmeye yönelik esaslı düzenlemeler yapıldığı bilinen bir husustur. Bu tarihte tertip edilen Mısır kanunnamesi çeşitli veçhelerden Osmanlı tarihçilerinin dikkatini çekmiştir⁹⁸⁷. Mısır beylerbeyliğini ele alan çalışmalarda

⁹⁸⁵ *Künhü'l-Abbâr*, s. 609-612.

⁹⁸⁶ *Zafer-Nâme*, s. 151: "...çarhacılar 'arsa-i peygâra at sürüp gâh ceng-i tûfeng ve gâh âheng-i peleng iderken ..."

⁹⁸⁷ Barkan, *Kanunlar*, s. 356-357; Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman. Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 53-59; Abdurrahman Atçıl, "Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 2017, s. 89-121. Kanunnamenin tedvin tarihi hakkında literatürde farklı tarihler bulunur. Nikolay İvanov, kanunname-i Misriye'nin 18 Temmuz 1523 tarihinde yayımlandığı kanaatindedir (*Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi, 1516-1574*, çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 56). Barkan, kanunnameyi 1524'e tarihlenirken (s. 355) Atçıl, İbrahim Paşa'nın Mısır'da kaldığı tarihlerden hareketle kanunname ilanının 1525'te olması gerektiğini söyler (s. 106).

eyaletin 16. yüzyıldaki askerî teşkilatına dair anlatılanlar kanunnamenin garnizon terkiibini düzenleyen kısımlarının değerlendirilmesinden öteye çoğunlukla geçmez⁹⁸⁸. Bunun kıymetli istisnalarından biri, Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud'un 16. yüzyıl Mısır vilayeti üzerine hazırladığı doktora tezidir. Yazar, sonradan kitap haline getirilen çalışmasında Mısır'ın askerî yapılanmasını irdelerken kanunname maddelerinin yanı sıra Osmanlı arşivindeki defter serilerinden istifade ederek vilayette mevcut askerî sınıfların tarihsel gelişimini açıklamaya girişmiştir. Bununla birlikte Mahmud'un eserinde Mısır'daki atlı tüfekçilere ayırdığı yer, ne yazık ki, birkaç sayfadan ibarettir⁹⁸⁹. Temel Öztürk'ün Mısır'dan Osmanlı sefer ordularına gönderilen askerî kıtaları konu edinen makalesi 16. yüzyıla çok az ilgilenir; daha ziyade, 18. yüzyılda eyaletten Osmanlı ordusuna yapılan katılımları örneklemesi bakımından kullanışlıdır. Bu örneklerde de, atlı tüfekçilik müstakil bir olgu olarak ele alınıp yorumlanmamıştır⁹⁹⁰.

1525 tarihli kanunnameyle Mısır'da altı cemaatten oluşan bir askerî kuvvet tesis edildi: gönüllüler, tüfenkçyan-ı süvari, müstahfızlar, azaplar, Çerakise (Çerkezler) taifesi ve çavuşlar. 16. yüzyılın ortalarında bu cemaatlere müteferrika sınıfı eklendi. Mısır eyalet ordusu, 16. yüzyılın ortasında kavuştuğu kurumsal yapısını uzun asırlar boyunca aşağı yukarı muhafaza etti. IV. Murad'ın hatt-ı hümayunlarından birinde, Mısır'daki askerî zevat sıralanırken yine yedi bölüğe atıfta bulunulurken azaplar yerine garipler cemaati zikrediliyordu⁹⁹¹. Kanunnameye göre, tüfenkçyan-ı süvari namıyla bilinen cemaatin bir ağası, bir kethüdası ve bir kâtibi vardı. Cemaat üyeleri, gönüllü bölüğündekiler gibi birer at beslemekle mükellefti; fakat bunlar gönüllülerin aksine at sırtında ok-yay ve kargı yerine tüfek kullanmakta uzman olmalıydılar. Ağaları nezaretinde düzenli talim yapmaları bekleniyordu; talimler için gereken barut cebecibaşı aracılığıyla tahsis edilecekti. Atlı tüfekçiler cemaatinde yirmi veya daha fazla geldiğin boşalması halinde sene sonunda İstanbul'a arzlar gönderiliyor ve mahlûl gediklere yeni isimler atanıyordu.

⁹⁸⁸ Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, Routledge, London-New York 1992, s. 36-38.

⁹⁸⁹ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s.179-181.

⁹⁹⁰ Temel Öztürk, "Egyptian Soldiers in Ottoman Campaigns from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", *War in History*, C XXIII, S. 1, January 2016, s. 4-19.

⁹⁹¹ *Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayunları*, s. 57, hük. 74.

Süvari tüfekçilerle alakalı maddenin devamında Kahire cebehanesinde veya buna yakın bir mahalde bir tüfek imalathanesi kurulması kararlaştırılıyordu. Cebecibaşının önayak olmasıyla ulufeye bağlanıp cebeciler zümresine alınacak bir tüfek ustası açılan işletmenin başında duracak; bilhassa kale neferlerinin tüfeklerinin tamirinde ihtiyaç olması halinde cebeciler arasına başka ustalar katılacaktı. Kanunnameyle tüfek ve barut imali devlet tekeline alınıyor; müstahfız (hisar eri), azap ve atlı tüfekçiler dışında vilayette kimsenin ateşli silah taşımaya izin verilmiyordu. Bunlar da beylik silahlarını ancak vazifeleriyle ilgili sahalarda kullanacak; tüfek alım satımına girişmeyeceklerdi. Süvari tüfekçilerin ulufesi günlük yedi-sekiz akçe arasında değişiyordu. Kanunnamede belirtilmemiş olmasına rağmen süvari tüfekçiler cemaatine mensup neferlere atlarının bakımı için ayrıca otluk ve ceraye hakkı veriliyordu. 1567'de Mısır eyaletindeki zabıt ve neferlere tahsis edilen iâşe haklarının kaldırılmasıyla hazinenin elinin rahatlatılması teklif edilmişti. Bununla birlikte atlı tüfekçilerin özel hallerine binaen bunlara ceraye ve yem (alîk) hakkı karşılığında birer akçe terakki verilmesi uygun görüldü; hatta nakit ücret almayı kabul etmemeleri halinde eski uygulamanın aynen sürdürülmesi istendi⁹⁹².

1525 kanunnamesi süvari tüfekçilerin 900 kişilik bir cemaat olmasını öngörüyor; mevcudun artırılmamasını istiyordu. Bu, imparatorluğun dört bir köşesinde olduğu gibi, gedik sayısını belirli bir seviyede tutmaya yönelik malî bir tedbirdi. Ne var ki, Mısır'daki atlı tüfekçilerin sayısı kanunnamenin ilanından hemen sonra artmaya başlamış görünüyor. 1527-28 bütçesine göre, eyalette tüfenkçıyan olarak ulufe alan 927 nefer vardı ve bunlara bütçe yılı içinde 2.620.308 akçe ödenmişti⁹⁹³. Kanunname metni ne derse desin, 16. yüzyıl boyunca atlı tüfekçilerin sayısı önü alnamaz şekilde artmaya devam etti. Osmanlı idaresi 1566'da Mısır'daki askerî gediklerin haddinden fazla şişmesinden şikâyetçiydi. Ne gönüllülerde, ne azap ve yeniçerilerde, ne de süvari tüfekçilerde İbrahim Paşa devrinde belirlenen nefer sayılarına artık riayet edilmiyordu. Görünen o ki, Osmanlı payitahtı Mısır'daki atlı tüfekçilerin bin tane olmasına istemese de razıydı; başlangıçtaki 900 sayısına dönmek 1566 itibarıyla hayalcilik olabilirdi. Bu tarihte İstanbul'dan duyulduğu kadarıyla eyalette 1400'den fazla atlı tüfekçi faal haldeydi⁹⁹⁴.

⁹⁹² 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, s. 199, hüküm no. 378, 19 Rebiülahir 975/23 Ekim 1567.

⁹⁹³ Barkan, "1527-1528 Mali yılına ait bir bütçe", s. 292: "Be-cihet-i mevâcib-i cema'at-ı tüfenkçıyan-ı Mısır."

⁹⁹⁴ BOA, MD, 5, 430/1146, 14 Şaban 973/6 Mart 1566.

Osmanlı sarayı 16. yüzyılın ikinci yarısında Hint suları, Arabistan ve Habeş diyarında hayli girişkendi. Hal böyleyken, Mısır'daki askerî zümrelerin sayısını aşağı çekmek pek mümkün görünmüyordu. Habeşistan'a tayin edilen Cafer Paşa, 1579 sonlarında eyaletin merkez kalesi Masavva tamir edilene değin Mısır'dan yardım istediğinde paşaya 1000'i piyade, 1000'i atlı toplam 2000 tüfekçi gönderilmesine karar verilmişti⁹⁹⁵. Atlılar Mısır'daki tüfenkçi bölüğüne mensuptu. Demek ki, payitahtın on beş sene kadar evvel atlı tüfekçileri bin kişiyle sınırlama hamlesi, ya ucu ucuna başarılmış ve 1579'da bunların tamamı Cafer Paşa'nın yanına gönderilmişti; ya da çok daha büyük ihtimalle, Mısır'daki atlı tüfekçilerin sayısı halen 1000'in üzerindeydi. 1580 başlarına ait Mısır kalesi neferlerinin Şam muhafazası başta olmak üzere muhtelif görevlerle gönderildikleri yerleri kaydeden deftere bakılırsa, zaten Mısır dışında hizmet veren hâlihazırda 150 tüfekçi süvari bulunuyordu⁹⁹⁶. 1595-96 (H. 1004) Mısır bütçesine göre ise, hazineden maaş alan süvari tüfekçi sayısı 1080'di⁹⁹⁷.

16. yüzyılın ortasından, kurumsal bir hüviyet kazanmalarının yaklaşık çeyrek asır ardından, Mısır süvari tüfekçilerinin idarî yapısına dair kayıtlara ulaşılabilir. Cemaatin başında bir ağa bulunuyordu. 1556 Mayıs'ında atlı tüfekçiler cemaatinin ağası Mahmud'du; bu tarihte gönüllü ağalığına geçip yerini Çerakise ağası Hüseyin'e bırakmıştı⁹⁹⁸. Bu atama büyük oranda zamanı gelmiş teşrifati bir yükseltmeye benziyor; üçü de süvarilerden mürekkep cemaatlerin ağalarının kendi içlerinde yer değiştirmesi hayli manidar. Mısır tüfekçiliği ağalığından terfi edip çok daha itibarlı idarî mevkilere yükselmiş kişiler olabiliyordu. Aynı senenin yazında Özdemir Paşa'nın arzıyla eski tüfekçiler ağalarından Ahmed Bey'e Mısır'da 200.000 akçelik sancak tahsis edilmişti; Ahmed Bey bundan evvel Habeşistan'da yine aynı kazançla hazineye ait gelirlerin toplanmasını sağlıyordu⁹⁹⁹. 1577 Ocak'ında ağa olan Mustafa, ne hikmetse, Osmanlı payitahtının öfkesini üzerine çekmişti. Mısır beylerbeyinden tüfekçiler ağalığı elinden alınan Mustafa'yı İstanbul'a göndermesi isteniyordu¹⁰⁰⁰. Ertesi sene Şam'ın muhafazası için Mısır'dan 1500

⁹⁹⁵ BOA, MD, 39, 47/111, 26 Şevval 987/16 Aralık 1579; C. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 208, belge no. 37.

⁹⁹⁶ BOA, MAD, 7072 (Akdeniz seferi 35 nefer, şark seferi 30 nefer, Şam muhafazası 85 nefer).

⁹⁹⁷ Shaw, *Ottoman Egypt 1517-1798*, s. 210.

⁹⁹⁸ 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 212, 25 Cemaziyelahir 963/6 Mayıs 1556.

⁹⁹⁹ 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 323, 28 Ramazan 963/5 Ağustos 1556.

¹⁰⁰⁰ BOA, MD, 29, 80/192, 27 Şevval 984/17 Ocak 1577.

kişilik takviye gönderilmesi talep edildiğinde hazırlanan askerî kuvvetin başına tüfekçiler ağası Davud tayin edildi¹⁰⁰¹. Safevilere savaş açılmıştı ve Erzurum civarına giden Şam beylerbeyinin boşalttığı vilayetin koruma altına alınması gerekiyordu. 1589 sonlarında başı bu kez cemaatinin neferatıyla belada olan tüfekçiler ağası Sadi'ydi. Mısır valisinin mektubuna göre, ağa ile neferleri arasında şiddetli geçimsizlik vardı; ağanın görevden alınarak yerine Mısır azaplar ağası Mehmed'in atanması isabetli olacaktı. Mısır beylerbeyinin önerisi kabul edilerek gerekli muamelat yapıldı¹⁰⁰².

1583'te divan-ı hümayundan Mısır tüfekçiler ağalığına tayinini sağlayan Sinan Ağa, elinde getirdiği emirle Reşid'de ağalık buyrulduğunun yazılmasını temin etti¹⁰⁰³. 16. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki idarî ve askerî ricalden Mısır'daki süvari tüfekçilerin başına geçmeye hevesli kişiler olduğu anlaşıyor. 1590 Mart'ında tüfekçiler ağalığına tayin edilen Dergâh-ı âlî çaşnigirlerinden Ayas Ağa bunlardan biriydi¹⁰⁰⁴.

Süvari tüfekçiliğinden ekmek yemek herkesin yapabileceği bir iş değildi. Bir kere, büyük ihtimalle, ateşli silah kullanımıyla birlikte en azından asgarî seviyede süvarilik meziyetlerine sahip olmak (bölükte eğitim alacağı düşünülebilirse bile) şarttı. İlginç örneklerden birinde, isminin yanına yazıldığı nisbesine bakılırsa, Macar serhaddinden gelen bir Mehmed, hac yolunda vefat eden efendisi Mustafa Bey'in ardından Mısır'da atlı tüfekçi olarak gedik almıştı¹⁰⁰⁵. Ne var ki, askerlik hünerleri tek başına yeterli gelmiyordu. 1590'da Mısır tüfekçilerinden 49. bölükte günlük 18 akçe ulufe alan Abdullah oğlu Bekir'in gediği "fellah", yani yerel Arap ahalisinden olduğu gerekçesiyle elinden alınmıştı. Bu suçlamanın asılsız olduğuna inananlar da vardı; Osmanlı sarayı Bekir'in kimliğinin adamakıllı araştırılarak karar verilmesi gerektiğine inanıyordu¹⁰⁰⁶. Süvari tüfekçileri cemaatine (uzak vilayetlerdeki birçok askerî gedikte olduğu gibi) başvuruların bizzat divan-ı hümayuna yapılması, herhalde

1001 BOA, MD, 32, 249/460, 10 Ramazan 986/10 Kasım 1578. Kısa süre sonra Mısır'dan o tarih itibarıyla 1500 neferlik bir takviye ordusu çıkarılamayacağı haber verildiğinden istenilen miktar 1000 kişiye düşürüldü: BOA, MD, 32, 282/516, 27 Zilkade 986/25 Ocak 1579.

1002 BOA, MD, 65, 82/338 ve BOA, KK, 252, s. 145, 1 Muharrem 998/10 Kasım 1589; Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 180.

1003 BOA, MD, 50, 9/28, 2 Cemazıyelevvel 991/24 Mayıs 1583.

1004 BOA, MD, 65, 222/935, 8 Cemazıyelevvel 998; Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 180.

1005 *1556-1557 Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 243-244, 21 Recep 963/31 Mayıs 1556.

1006 BOA, MD, 65, 202/842.

aynı hassasiyetin sonucuuydu. 1590'da Mısır'da tüfekçilik gediği peşinde koşan Osman, İstanbul sarayında bu işin hakkından gelebilecek evsafda olduğunu beyan etmişti. Yine onun getirdiği malumata göre, tüfekçi süvarilerden 65. bölükte görevli İlyas oğlu Mustafa Hakk'ın rahmetine kavuşmuş; 19 akçelik gediği boş kalmıştı. Divandan çıkan emir, Mısır beylerbeyinden Mustafa'nın sahipsiz kalan gediğe yerleştirilmesini talep ediyordu¹⁰⁰⁷. Tüfekçi gediği alabilmek için beklemeyi göze alanlar da vardı. Dirliksiz olduğunu bildiren Hüseyin, Mısır'da atlı tüfekçi gediklerinden birinin boş kalması halinde talip olduğunu söyleyerek ismini yazdırmayı seçmişti¹⁰⁰⁸.

Süvari tüfekçiler, Mısır eyaletine özgü bazı vazifeleri yerine getirmeleri karşılığında terakkiye ödüllendiriliyorlardı. Dört Mısır tüfekçisi, başka cemaatlerden yoldaşlarıyla beraber Mısır'dan Osmanlı sarayına doğan götördükleri için 1556 Mayıs'ında "âdet üzre" birer akçe terakkiye layık görülmüşlerdi¹⁰⁰⁹. Bundan üç ay sonra Behram b. Abdullah ve Ali b. Ferid isimli tüfekçilerin de birer akçe terakkiye ödüllendirildikleri görülüyor; ama bu ihsanın sebebi hakkında ilgili ruus defterinde açıklamayapılmamış¹⁰¹⁰. Mısır'dan saraya doğan teslimi ve bunun karşılığında alınan ihsanlar gerçekten de bir âdete dönüşmüş görünüyor. Mısır süvari tüfekçilerinden Kasım b. Abdullah, Hasan b. Osman, Ahmed b. İbrahim, Murad b. Karagöz ve Mehmed b. Davud, 1557 Mayıs'ında yine aynı gerekçeyle, İstanbul'a doğan nakleden kitlenin içinde yer aldıkları için birer akçe terakkiye hak etmişlerdi¹⁰¹¹. 1564 Ocak'ında 73. bölükten Hızır, bu kez Mısır beylerbeyi tarafından kendisine tevdi edilen hizmeti eda ettiği için döndüğünde terakki talep etmişti¹⁰¹². Mısır askerleri açısından senenin en önemli hadiselerinden biri eyaletten İstanbul'a hazine/irsaliyenin yollanmasıydı. Nakliye gemileriyle yola çıkarılan bu yüklü meblağın başına bir şey gelmemesi için Mısır'daki askerî cemaatlerden seçilen askerler refakatçi tayin ediliyordu. 1556 yazında hazineyle İstanbul'a gelen askerler arasında on üç tüfenkçıyan-ı süvari vardı. Bunlara her sene hazine

1007 BOA, MD, 65, 181/749; Mahmud, XVI. *Asırda Mısır Eyâleti*, s. 179.

1008 BOA, MD, 65, 151/614, 2 Rebiülahır 998/8 Şubat 1590.

1009 *1556-1557 Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 214, 29 Cemaziyelahir 963/10 Mayıs 1556. Burada "togan" ibaresi okunamamıştır. Krş. MD, 2, s. 73.

1010 *1556-1557 Tarihli Ruûs Defteri*, II, s. 31, 5 Şevval 963/12 Ağustos 1556.

1011 BOA, A.RSK.d., 1457, s. 12, 10 Receb 964/9 Mayıs 1557.

1012 BOA, KK, 219, s. 119, 12 Cemaziyelahir 971/27 Ocak 1564.

getirenlere verildiği üzere terakki ihsan edilmesine karar verilmişti¹⁰¹³. Böyle bakıldığında Mısır irsaliyesinin taşınmasına katılma eyalet neferleri açısından herhalde itibar artırıcı bir fırsat olarak görülüyordu. 1560'ta Mısır hazinesine eşlik edenler arasında bu kez yirmi dört atlı tüfekçi yer alıyordu¹⁰¹⁴.

Mısır irsaliyesinin Osmanlı sarayına intikali vesilesiyle isimlerini öğrendiğimiz süvari tüfekçiler, cemaat neferlerinin en azından bir kısmının gerçekten de İstanbul, Anadolu ve Rumeli'den gelen savaşçılardan terkip edildiği varsayımını güçlendiriyor. 1556 tarihli listede adı geçen on üç kişiden Arnavud Hasan ve Bosnalı Behram acemi ocağından veya daha geç bir tarihte kapıkulu ocaklarından çıkma olabilirler. Baba adı olarak hepsi de Abdullah'ı taşıyan Hasan, Mehmed, Sinan ve Murad, ilk nesil devşirmeler olabileceği gibi yerel ahalinin çocukları da olabilirler. 1560 listesine göre ise, hazineyi İstanbul'a getirenlerden Murad b. Abdullah ve Hasan b. Abdullah Bosnalı bölükbaşlarıdır. Bosnalı Mehmed kâtip olarak kaydedilmişti. Mustafa b. Abdi, Mustafa b. Hüseyin, Mehmed b. Sevindik, Hüseyin Alagöz ve Süleyman b. Behram yalnızca mensup oldukları bölük numarası ve aldıkları yevmi akçe miktarıyla defter edilmişlerdi. Babası Abdullah olanların sayısı yine çoktu: Mustafa, diğer Mustafa, Pervane, Ahmed, Ferruh, Fethi ve Ali. Bazı şahısların yanına açıklayıcı notlar düşülmüştü. Ahmed b. Abdullah, örneğin, Hüseyin Bey'in adamlarından biriydi. Hüseyin ve Sefer b. Ramazan, Murad Bey'in adamları; İlyas Bosna, Sinan Bey'in adamları arasındaydı. 117. bölükten Ali birader-i kul, başka bir deyişle, kul karındaşıydı. Mehmed b. Mahmud, Mısır kalesi müstahfızı olarak kayıtlara geçmişti. Listedeki iki ismin İstanbul bağlantısı şüpheye mahal bırakmayacak denli açıktı. 52. bölükten Mustafa b. Ramazan ve 59. bölükten Ali b. Ramazan, belki de babalarının tavassutuyla Mısır atlı tüfekçileri arasına katılmadan evvel Dergâh-ı âlî sipahi oğlanları zümresine mensuptular.

Askerî kariyerlerinin bir döneminde süvari tüfekçiliği yapıp daha yüksek mevkilere terfi edenler vardı. Mısır tüfekçilerinden 8. bölükteki İlyas, 1550'lerin ilk yarısında boşalan bir çavuşluk gediği peşine düşmüş; bu yönde emir çıkartmış olduğu halde istediğini elde edememişti. İlyas hakkından vazgeçecek gibi görünmüyordu; 1554 Ekim'inde boşta çavuşluk kadrosu olup

1013 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, II, s. 46, 16 Şevval 963/23 Ağustos 1556.

1014 BOA, MD, 4, 56/591, 27 Ramazan 967/21 Haziran 1560: "Esâmi-i cemâ'at-i mezkûrin ki berây-ı muhâfaza-yı hazîne-yi Mısır be-Dergâh-ı âlî âmedend."

olmadığının öğrenilmesine yönelik yeni bir hüküm çıkartmayı başarmıştı¹⁰¹⁵. 1556'da Yunus oğlu Mustafa'nın tüfekçilikten müteferrikalığa yükseltilmesine karar verilmişti. Mustafa, terfi sayesinde günlük on bir akçe ulufesine beş akçe daha ekleyecekti¹⁰¹⁶. 1557 Ocak'ında müteferrikalığa terfi eden "niçe eski emekdâr"lardan Mesih, belki de, cemaatin ilk kayıtlı neferlerinden biriydi¹⁰¹⁷. 1564'te sarayın kapısını aşındırıp çavuşluk gediği talep eden Mısır tüfekçileri zümresinden Beypazarlı Mehmed'di. İsteği uygun karşılanan Mehmed'e boşalan gediklerden birinin tahsisi buyurulmuştu¹⁰¹⁸. 16. yüzyılın sonlarında, büyük ihtimalle, yine cemaatin eskilerinden biri, Yusuf oğlu Süleyman, saraya başvurup on altı akçe ulufe ile bölükbaşılık yaptığını bildirmişti. Süleyman yaşını başını almıştı; emekli olmak istiyordu. Mısır beylerbeyine yollanan emirle Süleyman'a civar bölgelerden on paralık emekli maaşı ayarlanması istendi¹⁰¹⁹. Süvari tüfekçileri cemaatinden tımar alarak taşra hizmetine çıkanlar da oluyordu. Mehmed oğlu Bekir bunlardan biriydi. Bekir'in 1570'te tüfekçiler cemaatinde 64. bölükte on iki akçe ulufesi vardı. Kaptanıderya tezkeresiyle tımara çıkmaya hak kazanmıştı; lakin uzun süredir mahlûl kalan bir tımar dirliği bulamamıştı. Nihayet Hamid sancağında tespit edilen 8000 akçelik tımar arazisine yerleşiyordu¹⁰²⁰. Tüfekçi ağalığından terfi ederek çok daha itibarlı mansıplara yerleşenler de vardı. Bunlardan biri Mustafa Bey, yine Mısır vilayeti içinde bir sancakbeyliğine getirilirken bir ser-âlem ve yirmi dört çift kırmızı tafta kumaşla ödüllendirilmişti¹⁰²¹.

Mısır süvari tüfekçileri kurumsal olarak imparatorluğun askerî yapılanmasının içine iyice yerleşmişti. Bu cemaatte hizmet edenler genel manasıyla askerî hiyerarşi içinde yatay ve dikey hareket edebiliyorlardı. Bu, şahsî örnekler üzerinden at sırtında ateşli silah kullanabilme hünerinin imparatorluğun farklı askerî birimlerine yayılmasında yardımcı olmuş olabilir. Bu geçişkenliğin kayda değer örneklerinden biri, 1556 yazında sipahi oğlanları arasına katılan Kâtip Yusuf'tu. Yusuf esasen Mısır atlı tüfekçilerinden biriydi. Habeş vilayetine yirmi akçe günlük maaşla ruznameci tayin edilerek burada malî

1015 BOA, MD, 1, 124/683, 19 Zilkade 961/16 Ekim 1554.

1016 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, II, s. 130, 7 Zilhicce 963/12 Ekim 1556.

1017 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, II, s. 21 Rebiülevvel 964/22 Ocak 1557.

1018 BOA, KK, 219, s. 75, 13 Rebiülahır 972/18 Kasım 1564.

1019 BOA, MD, 65, 191/791, gurre-i Cemaziyelevvel 998/8 Mart 1590.

1020 BOA, MD, 42, 287/1315, gurre-i Şaban 978/29 Aralık 1570.

1021 BOA, MAD, 6002, s. 134, 22 Şevval 984/12 Ocak 1577.

vazifeler yürütmüş; Osmanlı yönetimine ısındırılmaya çalışılan Habeşistan'da sergilediği başarılı hizmetler karşılığında sipahi oğlanları zümresine terfi etmesine karar verilmişti¹⁰²². 1574'te Mısır'daki süvari tüfekçilerinden bir başkası daha bölüğe çıkmıştı. Yahya Abdi bölüğe terfi ederek İstanbul'a gittiğinden yerine on dokuz akçe ulufeyle Ramazan oğlu Ahmed getirildi¹⁰²³. Tüfekçiler cemaatinin 31. bölüğünden Mustafa b. Abdi, 1564'te Yemen beylerbeyi Mahmud Paşa'nın yanında hizmet ifa ediyordu. Hatta bu sebeple Mısır'daki yoklamalarda boy gösteremediğinden başı belaya bile girmiş; gediği neredeyse elinden alınacak olmuştu. Mustafa, Yemen'de paşanın maiyetinde hizmet ettiğini belirterek Mısır'daki kadrosuna sahip çıktı¹⁰²⁴. Atlı tüfekçilerin o veya bu vesileyle Osmanlı memalikinin farklı diyar ve askerî kadrolarını deveren ettikleri nice örnek olsa gerektir. Mısır tüfekçilerinin şahsî ikballerinin peşinde kat ettiği yollar, atlı tüfekçiliğin Osmanlı toprakları genelinde tanınmasına imkân sağlayan bir vasıta teşkil etmiş olmalıdır.

Osmanlı atlı tüfekçiliğinin ikinci menbaı, en geç 16. yüzyılın ortasından (muhtemelen daha öncesinden) itibaren Şam vilayeti oldu. Linda Darling, 2019'da yayımlanan hacimli çalışmasında kale mevacip ve mühimme defterlerine dayanarak Şam'daki yeniçeri bölüklerinin 16. yüzyılda geçirdiği dönüşümün imparatorluğun bütününe ne surette etkilediğini göstermeyi amaçladı. L. Darling'in yaklaşımına göre, Osmanlıların Arap yarımadasındaki hızlı ilerleyişi, 16. yüzyılın ortalarında Şam'daki kale neferlerinin sayısının acilen artırılmasına yol açmıştı. Bu esnada yeniçeri namıyla kuloğulları, kul karındaşları ve yerel ahaliden insanlar garnizon hizmetine kabul edilmeye başlandı. Şam'da yeniçeri bölüklerinin ilk başta akla gelmeyen toplumsal zümrelere açılışı, Darling'e göre, İstanbul'daki Dergâh-ı âlî ocaklarını da etkileyerek yeniçeri çocuk ve akrabalarının yeniçeriliğe sızmasını sağladı. Hatta aynı bakış açısına nazaran 16. yüzyılın ikinci yarısında Budin'de görülen benzer uygulamalar Şam'dan esinlenmişti¹⁰²⁵. Darling, 16. yüzyıla dair Osmanlı askerî yapılanmasını kökten sarsan bir fenomeni tarife kalkmış olmasına rağmen bu hususta Şam vilayetine yüklediği öncülük rolü fazlasıyla seçici görünüyor. 16. yüzyılın ikinci yarısında yeni insan kaynaklarının kale neferatı ve kapıkulu ocaklarını beslemeye başlaması, Şam'a özgü olmayan çok daha

1022 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 325, 28 Ramazan 963/5 Ağustos 1556.

1023 BOA, KK, 80, s. 329, 10 Cemaziyelevvel 982/28 Ağustos 1574.

1024 BOA, KK, 219, s. 124, 21 Cemaziyelahir 971/5 Şubat 1564.

1025 Darling, *The Janissaries of Damascus*.

genel bir görüngüye benziyor. Darling'in çalışmasının ana eksen, Osmanlı askerî teşkilatının sosyopolitik dönüşümü olduğundan Şam yeniçerilerinin atlı tüfekçiliği üzerine bir değerlendirme içermiyor.

Mısır'daki ahvalin aksine, Şam'ın Osmanlı egemenliğine girişinin ardından şehir ve eyalette nasıl bir idarî ve askerî nizam kurulduğunu gösteren bir kanunnameye sahip değiliz. Bununla birlikte, bölümün başında verilen örneklerden hatırlanacağı üzere, Şam yeniçerileri namıyla şöhret bulan garnizon neferleri, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren at sırtında tüfek ateşleme meziyetleriyle Osmanlı anlatı kaynaklarına girmişlerdi. Yine de, Osmanlı divan ve maliye bürolarının kaleminden çıkma defterlerde karşımıza çıkan Şam yeniçerilerinin hepsinin atlı tüfekçiler olmadığı, bu genel isim altında atlı tüfekçilerin ayrı bir bölük teşkil ettiği anlaşıyor. Bu sebeple 1527-28 bütçesinde maaş aldıkları görülen 612 Şam yeniçerisinin bu vakitlerde atlı tüfekçi olup olmadıklarına dair katı bir şey söylemek zor¹⁰²⁶. En iyi ihtimalle, bunların ancak şu an sayısını bilmediğimiz bir miktarı süvari tüfekçiydi. 1572 tarihli bir hüküm, Şam kalesindeki yeniçerilerin 300'ünün atlı olmasının öngörüldüğünü gösteriyor. Buna göre, Şam beylerbeyi, eskiden at besleyen yeniçerilere verilen birer akçelik fazladan ulufe sayesinde birçok yeniçerinin süvari olduğunu, fakat bir süredir bu uygulamanın ihmal edilmesi nedeniyle atlı yeniçeri bulmakta zorluk çekildiğini yazıyordu. Şam beylerbeyine sorulursa, eyaletin zapturaptı için kalede atlı askerlerin bulunması zaruriydi; piyade yeniçeriyle bu işin üstesinden gelinemeyeceği anlaşılmıştı. Atlı yeniçeri her halükarda çok daha etkiliydi. Beylerbeyi, atlı yeniçerinin mümkün olduğunca fazla sayıda olmasını arzuluyordu; ama Osmanlı merkezî yönetimi bunların en fazla, eskiden olduğu gibi, 300 kişi olabileceğini, atlı savaşıya ihtiyaç duyulması halinde vilayette sipahi yazılması yoluna gidilmesi gerektiği cevabını vermişti¹⁰²⁷. Bu hükümle Şam'daki atlı tüfekçiler bir zamanlar zaten kendilerine ödenen birer akçelik ilave ödeneğe tekrar kavuşmuşlardı. Gelgelelim, Osmanlı anlatı kaynakları, 16. yüzyılın sonlarında Şam'dan gelip Osmanlı ordusuna katılan atlı yeniçerilerin sayısının 500 civarında olduğu konusunda hemfikirler.

1554 Ağustos'u başında Şam yeniçerilerinin başında ağa olarak Ayas görev yapıyordu. Ayas, Ağustos ortalarında vefat edince yerine Şam kalesi dizdarı

¹⁰²⁶ Barkan, "1527-1528 Malî yılına ait bir bütçe", s. 294: "Be-cihet-i yeniçeriyân-ı kala-yı Şam, 1.528.216 akçe."

¹⁰²⁷ BOA, MD, 18, 79/159, 27 Ramazan 979/12 Şubat 1572.

Mustafa tayin edilmişti¹⁰²⁸. Aynı vakitlerde Şam yeniçerileri kethüdası Cafer'di; sefer-i hümayunda (Sultan Süleyman'ın Nahçıvan seferi olmalı) hizmet etmişti ve şimdi de hac kaflesinin sağ salım Hicaz'a ulaştırılmasına nezaret etmesi isteniyordu¹⁰²⁹. 1564 Ekim'ine ait bir hüküm, Şam beylerbeyinin yaklaşık on sene sonra eyaletin muhafazasında atlı tüfekçilerin gerekliliğine yaptığı vurgunun altını dolduruyor. Buna göre, Kudüs-Mısır yolunun korunması için Nablus sancağı sınırlarının ucunda yer alan metruk bir hanın tamir edilerek bir karakola çevrilmesi planlanıyordu. Şam beylerbeyinden gelen mektuba bakılırsa, buraya on hisar eriyle beraber 40 atlı tüfekçinin yerleştirilmesi uygun olacaktı. Bu müstahkem mevki bekleyecek piyade askerlere 1400'er akçelik tımar verilirken atlı tüfekçilere 2000'er akçelik tımar geliri tahsis edilmesi beylerbeyinin önerileri arasındaydı¹⁰³⁰. Atlı tüfekçilik, gerçekten de, Şam civarında geçer akçe kabul edilmiş görünüyor. 1556 Nisan'ında Kubad Paşa'nın Halep atlı tüfekçilerinden Ali b. Sinan için tımar arzı yollamış olması¹⁰³¹, süvari tüfekçilerin burada da bulunduğu işaret ediyor. 1578'de emir-i hac olan Kansu, Aclun yöresinde güvenliği sağlamak için Şam'dan elli atlı yeniçeri talep etmişti¹⁰³². Hac kaflesinin emniyetinin sağlanmasında atlı tüfekçilerin hayli işlevsel olduğunu, Arap kabilelerinin baskınlarına karşı seri bir müdafaa sağladığını düşünebiliriz. Aslına bakılırsa, 1578'de Safevi savaşının başlamasıyla birlikte atlı tüfekçilik bilhassa bu yörelerde akla gelmeyecek denli yaygınlık kazanmış ve 16. yüzyılın başlarında ihdas edilmiş özel süvari bölüklerinin ötesine geçmiş olabilir. En azından Osmanlı sarayının bu yönde bir gelişme görmek istediği açıktır. 1578 başında Halep ve Dulkadikiye vilayetlerine yollanan hükümlerde Koca Sinan Paşa'nın şark seferine katılacak sipahilere at üzerinde tüfek atma talimleri yaptırılması isteniyordu¹⁰³³.

Mısır ve Şam'ın atlı tüfekçileri, Osmanlı iktidarının güney illerine yayıldığı günlerde fütuhatin öncü kuvvetleri arasında yer aldılar. 1538'de Hadım Süleyman Paşa'nın Yemen seferinde hizmet edenlerden bazıları Mısır'ın süvari tüfekçileriydi. Sefer, esasen Osmanlı sarayının Portekizlilerin Hindistan

1028 BOA, MD, 1, 16/57, 19 Ramazan 961/18 Ağustos 1554.

1029 BOA, MD, 1, 22/64, 19 Ramazan 961/18 Ağustos 1554.

1030 6 Numaralı Mühimme Defteri, I, s. 153, hüküm no. 240, 11 Rebiülevvel 972/17 Ekim 1564.

1031 BOA, A.RSK.d., 1456, s. 3, 2 Cemaziyelahir 963/13 Nisan 1556.

1032 BOA, MD, 40, 123/251, 9 Recep 986/11 Eylül 1578.

1033 BOA, MD, 32, 73/152, 20 Zilhicce 985/28 Şubat 1578: "...at üzerinde tüfenk atmağa tergib idüp..."

kıyılarına yerleşmesine verdiği tepkinin sonucuydu; hedef olarak Diu şehri seçilmişti. Ne var ki, Süleyman Paşa, kaledeki Portekiz garnizonunun kararlı savunmasını aşmayı başaramadı¹⁰³⁴. Bununla birlikte Hindistan yolu üzerindeki Aden'in fethinin ardından Behram Bey komutasında kaleye bırakılan garnizon içinde yüz atlı tüfekçi vardı. Toplam 500 kişilik muhafaza kuvvetinin geri kalanı, yine Mısır'dan beri Süleyman Paşa'ya refakat eden yüzer kişilik gönüllü, Çerkes, azap ve hisar erlerinden oluşuyordu¹⁰³⁵. Bu tarihten sonra Mısır'daki askerî birlikler Yemen'de Osmanlı egemenliğinin pekiştirilip sürdürülmesinde görev almaya devam ettiler. Nöbetçi olarak yazılan neferler, belirli bir süreliğine Yemen'e giderek eyaletin güvenliğini sağlıyorlardı. 1544 sonlarında Yemen'de muhafaza hizmetine atanmak Mısır'daki askerler açısından hayli istenilen bir durumdu. Mısır beylerbeyi bu tarihte Yemen hizmetine yazılan askerlerin defterini yolladığında payitahttakiler sayıyı fazla bulmuşlardı. Defterde farklı sınıflara mensup 919 askerin adı vardı; merkezî idare eskiden olduğu gibi Mısır'dan 500 kişilik bir kuvvetin yeterli olacağı kanaatindeydi. Bu sebeple ilk başta belirtilen 135 atlı tüfekçi yerine Yemene 65 atlı tüfekçi gönderilecekti¹⁰³⁶. Aynı hükümden Mısır askerleri arasında Yemen'e rağbetin sebebi de anlaşılabilir. Hadım Süleyman Paşa'yla vilayetin ilk fethine katılanlardan bazıları oraya yerleşerek eyaletin kazançlı idarecilik mansıplarını üstlenmişlerdi. Yine boş kalan gediklere Mısır'dan giden askerlerin gönüllü yazılmaları halen mümkündü. Bundan aşağı yukarı iki sene önce bizatihi Mısır tüfekçileri ağası Zebid'de 200.000 akçelik bir beylik edinmeyi başarmıştı¹⁰³⁷.

Osmanlılar 16. yüzyıl boyunca Arabistan ve Afrika'da ilerlemeyi sürdürdüler. Bağdat beylerbeyi Ayas Paşa, 1546'da ele geçirdiği Basra'yı doğrudan merkezî idareye bağlı bir eyalet şeklinde tanzim etti¹⁰³⁸. Osmanlı

¹⁰³⁴ Yakub Mughul, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı Hint Müslümanları Münasebetleri: 1517-1538*, Fetih Yayınevi, İstanbul 1974, s. 111-131, 134-160.

¹⁰³⁵ Fevzi Kurtuluş, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları ve Belgrad'ın Muhasara Pîlânı", *Belleten*, C IV, S. 13, Ocak 1940, s. 67.

¹⁰³⁶ *E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 97-98, hüküm no. 120, 13 Ramazan 951/28 Aralık 1544.

¹⁰³⁷ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, C XIX, S. 23, Ocak 1999, s. 98: "Liva-i tabi-i Zebid-i Süleyman Bey. Der-'uhde-i aga-i sâbık-ı tûfengciyân-ı Mısır, fî 16 Cemâziye'l-âhır sene 949 (27 Eylül 1542), 200.000."

¹⁰³⁸ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *Tarih Dergisi*, S. 25, 1971, s. 53-57.

güçleri 1550'de daha güneye inerek Katif şehri merkez olmak üzere Lahsa'da bir beylerbeyilik kurdular¹⁰³⁹. Şam yeniçerileri Ayas Paşa'nın Basra içlerine yönelen seferinde paşanın hizmetinde bulundular. Ayas Paşa, Şam'dan gelip, ilgili ruus kaydının ifadesiyle, "Basra seferinde yoldaşlık eden" yeniçeri bölükbaşılarının ödüllendirilip tımara çıkması için İstanbul'a arzlar yolladı. Bu sayede Şam yeniçerileri bölükbaşlarından Piri b. Mustafa, Alagöz birader-i Mehmed, Hasan Kul, Elbasanlı Hüseyin b. Abdullah, Elbasanlı Hasan, Elbasanlı Mustafa, Mustafa birader-i Ali ve Mahmud Zihne terfi ederek tımar ehli arasına karıştılar. Bunların yerine aynı bölük içinden yeni isimler tayin edilmiş; yeni atananlar göreve birer akçe terakkiyle başlamışlardı. Aynı ruus kayıtları sayesinde Şam yeniçeri bölüklerinin 1540'ların ortalarında belki de ilk kurucularının adıyla anıldığını öğreniyoruz. Örneğin, Piri b. Mustafa'nın yerine geçen Ramazan birader-i Hüsrev, Hüseyin Subaşı bölüğünün yeni komutanı olmuş; Alagöz birader-i Mehmed'in yerine atanan Murad birader-i Hamza, Ramazan Subaşı bölüğü namıyla bilinen bölüğün başına geçmişti (diğer bütün atamalar için benzer saptamalar yapılabilir)¹⁰⁴⁰. Aynı zamanda sabık ve yeni bölükbaşılarının isimlerinde sıkça geçen "birader-i" tabirine bakılırsa, kul karındaşlarının Şam garnizonunda boy göstermesi epeyce erken tarihlerde başlamış olmalıydı.

1554-55'te Özdemir Paşa, Osmanlı sarayından kopardığı izinle Habeşistan'a yönelik bir dizi askerî faaliyete girişti. Habeş beylerbeyliği 1555'te resmen kurulduğunda halen Afrika kıyısındaki birkaç belli başlı liman kentinden ibaretti; ama 16. yüzyılın ikinci yarısında genişlemeyi sürdürdü¹⁰⁴¹. Bu zaman zarfı boyunca Habeşistan'da boy gösteren Osmanlı kuvvetlerinin ciddi bir kısmı Mısır'dan toplanıp yollanmıştı. 1579'da Cafer Paşa'nın yardımına koşan güçler arasında Mısır'ın atlı tüfekçileri olduğuna yukarıda değinilmişti¹⁰⁴². 1580 ve 1582 tarihli iki hüküm süvari tüfekçilerin bir yandan Habeşistan'da Osmanlı yönetiminin konsolidasyonunda rol oynamaya devam ettiklerini, öte yandan Portekiz destekli Habeş Hristiyanlarına karşı verilen

¹⁰³⁹ Jon E. Mandaville, "The Ottoman Province of el-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of American Oriental Society*, C XC, S. 3, July-September 1970, s. 486-513; M. Mehdi İlhan, "The Katif District (Livā) during the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey", *Belleten*, C LI, S. 200, Ağustos 1987, s. 781-798.

¹⁰⁴⁰ BOA, KK, 208, s. 131, 3 Cemaziyevvel 953/2 Temmuz 1546.

¹⁰⁴¹ Orhonlu, *Habeş Eyaleti*.

¹⁰⁴² Bk. not. 995.

mücadelede atlı tüfekçilerin neden önemli bir yere sahip olduğunu gösteriyor. Buna göre, Habeş valilerinin önemli şikâyetlerinden biri, Doğu Afrika kıyılarındaki Portekiz filolarıyla iç kesimlerden gelen Habeş Hristiyanlarının eşzamanlı saldırılarıydı. Dahası, Hristiyan Habeş prensliği, Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelere hücum ederken bir araya getirdiği çok sayıda atlı tüfekçiden istifade ediyordu¹⁰⁴³. O halde, Yemen ve Basra gibi Arabistan'ın uzak köşelerinde olduğu üzere, at üstünde ateşli silah kullanabilen savaşçılar Habeşistan topraklarında da askerî sahnenin aranılan oyuncularından biriydi ve Osmanlılar Mısır'ın tüfekçi süvarilerini bölgeye yollayarak bir denge unsuru sağlamaya çalışıyorlardı.

1560'lar boyunca Yemen'de aralıklarla patlak veren isyanlar İmam Mutahhar'ın katılımıyla ciddi bir hal aldı. 1568'de Aden kenti Zeydilerin eline geçti; Yemen'deki Osmanlı egemenliği fiilen sona ermiş gibi görünüyordu¹⁰⁴⁴. O vakitler Mısır beylerbeyi olan Koca Sinan Paşa, 1569-71 yılları arasındaki başarılı seferleriyle Yemen'i yeniden Osmanlı yönetimine bağlamayı başardı¹⁰⁴⁵. Yemen'in istirdadında Mısır ve Şam'dan gelen askerlerin büyük katkısı oldu; bunlar ayrıca, eskiden olduğu gibi, memalik-i Osmaniyye'ye eklenmiş vilayetin muhafazası için nöbetçiliğe devam ettiler. 1567'nin son günlerinde Yemen'deki kargaşaya müdahale etmek için Mısır ve Şam'da askerî hazırlıklara başlandığında Osmanlı sarayının Mısır'dan yola çıkacak atlılara dair özel bir isteği vardı. Atlı askerlerin kara yolculuğunun çok daha maliyetli olacağı ve bir süvari neferine en az iki deve gerekeceği kabul ediliyordu; bu haddin üzerine çıkılmaması halinde payitahttakiler Mısır atlısının giderlerini sırtlamaya razıydı. Bununla birlikte bu atlılardan tüfek kullanmayı bilenler tüfeklerini yanlarına alıp sefere çıkmalıydılar¹⁰⁴⁶. 1568 yazında Sinan Paşa'ya yollanan hükümle Şam'dan Mustafa Paşa'yla birlikte gelecek yeniçerilerin de Yemen seferi için görevlendirildikleri bildirildi. “Yemen vilayetini ıslah”a giden kuvvet içinde 500 Şam yeniçerisi vardı; bunların başına ayrıca bir serdar tayin

¹⁰⁴³ BOA, MD, 43, 186/339, 7 Ramazan 988/16 Aralık 1579 (*Habeş Eyaleti*, s. 224-227, belge no. 51); BOA, MD, 48, 4/10, 6 Receb 990/27 Temmuz 1582 (*Habeş Eyaleti*, s. 231, belge no. 55).

¹⁰⁴⁴ J. Richard Blackburn, “The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568”, *Die Welt des Islams*, C XIX, S. 1-4, 1979, s. 119-176.

¹⁰⁴⁵ Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târîhi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. cxxxi-clx.

¹⁰⁴⁶ 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, s. 306-307, hük. no. 605, 25 Cemaziyelahir 975/27 Aralık 1567: “ ve atludan dahi tüfenk kullanmağa kâdir olanlar tüfenkleriyle gideler.”

edilmişti¹⁰⁴⁷. Aynı senenin güz aylarında Koca Sinan Paşa'nın Yemen'e 2500 kişilik bir kuvvetin başında kara yoluyla gideceği kesinleşti. Sefer ordusunun 2000 kişilik bölümü Mısır askerlerinden oluşacak; bunlara 500 Şam yeniçerisi katılacaktı. Mısır'dan yola çıkacaklar arasında tüfekçi cemaatinden neferler de sayılmıştı¹⁰⁴⁸. Şam yeniçerileri Sinan Paşa'yla sefer öncesi muhaberatın sürdürüldüğü bu günlerde Mısır'a gelerek sefer ordusu içindeki yerlerini aldılar¹⁰⁴⁹. Gelgelelim, hükümlerde bahsi geçen Şam yeniçerilerinin süvari mi, piyade sınıfından mı oldukları açıkça kaydedilmemiş.

Koca Sinan Paşa 1571'de Yemen'i tekrar Osmanlı hâkimiyetine soktuktan sonra eyaletten ayrıldı. Bununla birlikte Mısır süvari tüfekçilerinden bazıları Yemen'in Osmanlı idaresinden bir kez daha kopmasını engellemek gayesiyle vilayette hizmet etmeyi sürdürdüler. 1576'da maaşını Yemen'de alan 78 Mısır süvari tüfekçisi vardı¹⁰⁵⁰. Ertesi sene Yemen'i bekleyen Mısır süvari tüfekçilerinin sayısı tamı tamına aynıydı¹⁰⁵¹. 1580'e gelindiğinde sayı hafifçe düşmüştü; Mısır tüfekçilerinden Yemen'de hizmet edenler 70 kişiydi¹⁰⁵². Mısır'daki devlet ricalinin Yemen'in Osmanlı memaliki arasına katılmasındaki öncülüğü muhakkaktı. Bu, aynı zamanda Yemen'deki idarî yapının büyük ölçüde Mısır'daki uygulamaların taklidi olmasına yol açmıştı. Mısır'daki askerî zümrelerin hepsinin birer benzeri Yemen vilayetinde tesis edildi; bu arada, aşağıda anlatılacağı üzere, Yemen'i koruyan Mısır süvari tüfekçilerinin haricinde vilayetin kendi bütçesinden beslediği çok daha kalabalık bir tüfekçi cemaati oluşturulacaktı.

1570'de Kıbrıs adasına çıkan Osmanlı güçleri arasında Şam yeniçerileriyle birlikte Mısır süvari tüfekçileri de yer alıyordu. Şam yeniçerilerinin bazıları sefere resmen davet edilmişlerdi; bununla birlikte fethin muhtemel nimetlerinden yararlanma hayaliyle yanıp tutuşan kimi yeniçerilerin adaya izinsizce geçtiği de vakiydi¹⁰⁵³. Osmanlı sarayı, Şam'dan sefer mühimmatıyla beraber asker yardımı talep ederken Şam yeniçerilerinin atlı tüfekçilerden olması gerektiğini

1047 7 Numaralı Mühimme Defteri, II, s. 363-364, hüküm no. 1907, 21 Safer 976/15 Ağustos 1568. Şam yeniçerileri serdarına yazılan hüküm (s. 364, hüküm no. 1908).

1048 BOA, MD, 7, 767-768/2099, 24 Rebiülevvel 976/16 Eylül 1568.

1049 BOA, MD, 7, 768/2100, 24 Rebiülevvel 976/16 Eylül 1568.

1050 BOA, TSMA.d., 798, vr. 25a-26b, H. 984 Masar mevacibi.

1051 BOA, TSMA.d., 7928, vr. 27a-29a, H. 985 Masar mevacibi.

1052 BOA, TSMA.d., 168, vr. 24a-25b, H. 987.

1053 Darling, *The Janissaries of Damascus*, s. 40-42.

hassaten bildirmişti¹⁰⁵⁴. Mısır tüfekçilerinden bazıları Kıbrıs'ta sergiledikleri askerî başarılar sayesinde terfi ederek tımar geliri alırken kimi (muhtemelen) gönüllüler de aynı savaşta gösterdikleri kahramanlık aracılığıyla süvari tüfekçileri gediklerine yerleştiledi. Bunlardan biri olan Abdi oğlu Mustafa, ölen Hüseyin Sarrac'ın 124. bölükteki 9 akçelik gedğine atanmıştı; Mustafa'nın Lefkoşa kuşatmasında harp ederken önemli bir düşman askerini esir alıp getirdiği söyleniyordu¹⁰⁵⁵. Mustafa'nın durumu epeyce ilginç görünüyor. Belki de, Mısır süvari tüfekçi gedğini istikbal merdivenlerini tırmanırken yalnızca bir basamak olarak görüyordu. Çok geçmeden, Lefkoşa fethedilirken birçok düşman askeri öldürüp kellelerini keserek göz dolduran Mustafa b. Abdi'nin Yenişehir beyinin arzıyla Rumeli'de tımar dirliği almaya hak kazandığı görülüyor¹⁰⁵⁶. Anlaşılan o ki, Mısır tüfekçilerinden Mustafa, Kıbrıs fatihi Lala Mustafa Paşa'nın adamlarından biriydi; Yenişehir beyi gönderdiği yeni bir arzla 1571 yazında Mustafa'ya halen Rumeli'de boş bir tımar toprağı arıyordu¹⁰⁵⁷. 1572 yazında uygun bir tımar dirliği arayışı sürüyordu. Mustafa'nın işini zorlaştıran herhalde ulufesine karşılık 15.000 akçelik bir tımar peşinde olmasıydı¹⁰⁵⁸.

1572 Şubat'ında Mısır tüfekçilerinden başka bir Mustafa'ya bu kez Anadolu eyaletinde tımar bakılıyordu. Kıbrıs'taki çarpışmalarda uzun süre yoldaşlık etmiş Mustafa'nın bunu fazlasıyla hak ettiği düşünülüyordu¹⁰⁵⁹. Keza 1571 yazında Halep valisi, Hafız Mehmed isimli Mısır tüfekçisinin tımara çıkarılmasını talep ediyordu. Mehmed, tüfengciyan-ı süvari cemaatinin 100. bölümünde günlük 12 akçe ulufe alıyordu. Halep valisinin arzına bakılırsa, Hafız Mehmed, Kıbrıs'ta hizmetten bir an olsun geri durmamış; dahası, Magosa kuşatmasında Osmanlı metrislerini basmaya gelen Venediklilerden birini öldürürken ikisini yaralamıştı. Mehmed'in maaşına terakki yapılmalı ve Anadolu'da yeni gelirine münasip bir tımar ayarlanmalıydı¹⁰⁶⁰. Hafız Mehmed'in tımar ehli arasına karışması uzun sürmedi. Aynı ay içinde onun boşalttığı tüfekçiler gedğine yine Magosa kuşatmasında yararlığı görülen Rıdvan b. Abdullah getirildi¹⁰⁶¹.

1054 12 Numaralı Mühimme Defteri, s. 54-55, hüküm no. 45, 18 Zilkade 977/24 Nisan 1570.

1055 BOA, MD, 8, 86/951, 19 Safer 978/23 Temmuz 1570.

1056 BOA, MD, 8, 111/1244, 6 Cemaziyelahir 978/5 Kasım 1570.

1057 BOA, MD, 42, 405/1446, evail-i Muharrem 979/26 Mayıs-4 Haziran 1571.

1058 BOA, MD, 13, 123/857, Rebiülevvel 980/TeMMuz-Ağustos 1572.

1059 BOA, MD, 13, 166/1182, 13 Şevval 979/28 Şubat 1572.

1060 BOA, MD, 13, 213/1580, 16 Safer 979/10 Temmuz 1571.

1061 BOA, MD, 13, 246/1810, 29 Safer 979/23 Temmuz 1571.

16. yüzyılda, güney illerinin fütuhatında, Mısır ve Şam atlı tüfekçilerinin boy gösterdiği bütün savaş sahnelerinde bir süre sonra yeni tesis edilen eyaletlerin kendine ait süvari tüfekçi cemaatleri oluştu. Bu askerî örgütlenme tarzında Mısır ve Şam'dan gelenlerin doğrudan girişimlerinden çok benzer coğrafyaların zorlamaları rol oynamış olabilir. Neticede 16. yüzyılda Kıbrıs dâhil olmak üzere Osmanlıların yayıldığı yeni eyaletlerin hâkim topografik örüntüsü, Rumeli serhaddinin aksine, yerleşim birimleri arasındaki nispeten uzak mesafelerdi. Yine Rumeli cephesinde bilinmeyen bir tehdit, Arap ve Afrika kabilelerinin apansız baskınları, at sırtında hasmını kovalayabildiği halde ateşli silah kullanabilen zevatın kıymetini artırıyordu. Zapt edilen eyaletlerin tanziminde yalnızca “tüfengciyan-ı süvari” (çoğunlukla sadece tüfengciyan deniyordu) değil, azaban, yeniçeriyan/müstahfızan, gönüllüyan, müteferrika ve çavuşan cemaatleri de esasen Mısır ve Şam'da vakiyle kurulmuş olan askerî düzen model alınarak canlandırılıyordu. Bununla birlikte Habeşistan, Yemen, Basra ve Lahsa gibi yerlerdeki fetihlere katılan süvari tüfekçilerinden bazıları (bu tespit muhtemelen diğer cemaatler için de geçerlidir), geldikleri yere dönmeyerek baştan inşa edilen eyaletin tüfekçi bölüklerine yerleşmişlerdi. Bu haliyle Mısır ve Şam tüfekçilerinin fethedilen güney vilayetlerinde atlı tüfekçiliğin gelişimine yaptığı katkıyı yine de ihmal etmemek gerekir.

Özdemir Paşa, 1556'da Habeşistan'da Osmanlı rejimini tesis etmeye çalışırken Habeş tüfekçileri ağası Abdulkadir'in büyük yardımını görmüştü. Abdulkadir, Habeşistan'a gelmeden evvel sarayda silahdarlık hizmetindeydi. Özdemir Paşa, tüfekçiler ağasının yeni eyalette icra ettiği askerî hizmetten son derece memnundu; payitahta müracaat ederek Abdulkadir'in Arabistan'dan 25.000 akçelik bir zeamet edinmesini sağladı¹⁰⁶². Özdemir Paşa, aynı tarihlerde Yemen'deki Osmanlı idaresinin yoluna sokulmasında üzerine düşen vazifeyi yapıyordu. İstanbul'a yolladığı mektuba göre, Yemen'de olduğu günlerde Hızır adlı birine vilayet gelirinden tımar tahsis ettirmişti. Tımar arazisini daha yüksek bir meblağa elden çıkaran Hızır, bu arada Yemen tüfekçileri ağalığı almayı başarmıştı. Şimdi Hızır'ın zimmetinde kalan paraların soruşturulması gerekiyordu ve Özdemir Paşa'nın huzuruna, Mısır'a çağrılmıştı. Özdemir Paşa'nın isteği üzerine paşanın akrabasından Mısır müteferrikaları cemaatine mensup Yusuf, Hızır'ın görevden alınmasıyla mahlûl kalan Yemen tüfekçiler ağalığına atandı¹⁰⁶³.

1062 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 324, 28 Ramazan 963/5 Ağustos 1556.

1063 1556-1557 *Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 324-325, 28 Ramazan 963/5 Ağustos 1556.

1560'lara gelindiğinde Yemen'de bilfiil hizmet eden ve mevacibini eyalet hazinesinden alan bir tüfekçi cemaati vardı. 1560-61'de (6 Rebiülevvel 968/25 Kasım 1560 – 29 Zilhicce 968/10 Eylül 1561) bunların sayısı 300 neferdi¹⁰⁶⁴. Bu küsuratsız rakamlar, Mahmud Paşa'nın Yemen eyaletinin merkezini Taiz'e taşımasının ardından vilayete baştan verilen nizamla alakalı olabilir. Belki de, Yemen'deki tüfekçiler cemaatine tam bu tarihte çekidüzen verilerek bölük neferlerinin sayısı 300'e tamamlanmıştı. Ertesi seneye ait vilayet muhasebe defterinde cemaat neferlerinin sayısında bir değişiklik olup olmadığı yazmıyor; yalnızca askerlere bir yıl için ödenen toplam maaş miktarı belirtilmiş. Buna göre H. 969 (1 Muharrem 969/11 Eylül 1561 – 29 Zilhicce 969/30 Ağustos 1562) senesinde Yemen tüfekçilerine 1.540.764 akçe ödenmişti¹⁰⁶⁵. Bu meblağ bir önceki yılın kayıtlarında geçen 1.308.073 akçeye nazaran kısmen yüksek görünse de, tüfekçilere hazineden ayrılan tahsisatın oranı, H. 968 senesi muhasebesinin yaklaşık iki ay eksik olmasıyla açıklanabilir. O halde, 1561-62'de Yemen hazinesinden ulufe yiyen tüfekçi neferlerinin yine kabaca 300 kişi olduğunu tahmin edebiliriz.

Yemen tüfekçileri cemaatinin mevcudu 16. yüzyılın ikinci yarısında esaslı biçimde arttı. 1576 baharında cemaate kayıtlı olarak maaş alan neferlerin sayısı 782'yi bulmuştu. Bunlar, tıpkı Mısır'da olduğu gibi, bölükler halinde teşkilatlandırılıp toplam 69 bölüğe dağıtılmışlardı. Bölük başına ortalama on nefer düşüyordu¹⁰⁶⁶. Ertesi bahar Yemen'deki tüfekçiler cemaatine üç bölük daha eklenmişti; ama cemaatte hizmet eden savaşçıların sayısında kısmi bir azalma yaşandı. 1577 baharı itibarıyla 72 bölükte 669 nefer görünüyordu¹⁰⁶⁷. Tahminen iki sene sonrasına ait başka bir defterde sürecin aşağı yukarı aynı şekilde sürdüğü tespit edilebiliyor. Şöyle ki, Yemen tüfekçiler cemaatinin bu seneki sayısı ciddi biçimde artmadığı, 690 neferde kaldığı halde, bölüklerin

¹⁰⁶⁴ BOA, TSMA.d., 314, vr. 2b ve 8a; Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century*, The ISIS Press, İstanbul 1994, s. 58. İdris Bostan, bütçeyi ele alıp derinlemesine inceleyen ilk kişidir; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde saklanan defteri 1978'de İstanbul Üniversitesi'nde mezuniyet tezi olarak hazırlamıştır. Bu vesileyle meseleyi benimle tartışıp değerli yönlendirmelerde bulunan hocama şükranlarımı sunarım.

¹⁰⁶⁵ BOA, TSMA.d., 314, vr. 18b.

¹⁰⁶⁶ BOA, TSMA.d., 798, vr. 57b-67a.

¹⁰⁶⁷ BOA, TSMA.d., 7928, vr. 64a-74a.

sayısı 77'ye çıkmıştı¹⁰⁶⁸. Her halükarda Osmanlı memalikinin en uzak köşelerinden birinde, Yemen beylerbeyliğinde, muhtemelen yüzyılın başında Mısır'da edinilen tecrübeden mülhem bir süvari tüfekçi kıtasının beslendiği ve 16. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bunların sayısının 700'e kadar yükseldiğini nispi bir kesinlikle söyleyebiliriz. 1578 baharından kalma birkaç belge, bu süvari tüfekçilerin atlarının yem masraflarını tazmin etmek adına bunlara, yine Mısır'da olduğu üzere, "âdet-ı alık" ödendiğini gösteriyor. Ne var ki, bu ilave ödenek, belki de Yemen'deki bütün süvari tüfekçilere verilmiyordu. 1578'de San'a kalesinde görev yapan 52 tüfekçiden yalnızca altısının atlarının bakımı için yem desteği aldığı görülüyor¹⁰⁶⁹. Aynı mevacic dönemine ait (Masar 986) müstakil bir belgede de sadece dört kişilik bir liste verilmiş; bu dört kişiden birinin cemaatin kethüdası Hüseyin birader-i Mehmed, birinin cemaat kâtibi Yusuf olması dikkate değer¹⁰⁷⁰. Aynı vakitlerde Yemen'de Haydar Bey'in maiyetinde hizmet eden on süvari tüfekçisinin de atları için yem hakkı aldıkları tespit edilebiliyor¹⁰⁷¹.

Osmanlı atlı tüfekçileri takriben aynı tarihlerde Basra körfezi civarında da faaliyet gösteriyorlardı. 1554'te Beni Said Arapları muharebesinde üç baş kesip getiren Basra atlı tüfekçileri ağası Mahmud'a terakki verilmesi kararlaştırılmıştı. Mahmud'un Şam'da 30.900 akçelik bir zeameti zaten vardı; ama bölgenin yerli ahalisine karşı Osmanlı davasını savunurken ortaya koyduğu cesaret daha fazla ödüllendirilmeye layıktı¹⁰⁷². 1568 sonlarında (Ulyanoğlu isyanının Basra'yı kasıp kavurduğu vakitlerde¹⁰⁷³) körfez kıyısında Lahsa'nın korunması icap ettiğinde Basra'dan seçilen 200 gönüllü buraya gönderilmişti. Hükümde gönüllü tabiriyle kastedilen dirlik peşinde talihini deneyen gönüllüler değil, kalenin gönüllü cemaatine mensup atlı askerlerdi. Osmanlı payitahtı Lahsa'ya yollanacak müfrezenin atlı ve tüfekli olmasına dikkat edilmesini istiyordu; "tüfenk atar" olmalıydılar¹⁰⁷⁴. Basra garnizonunda bu sebeple doğacak boşluk Bağdat ve Şehrizol'den gönderilecek yüzer gönüllü

¹⁰⁶⁸ BOA, TSMA.d., 168, vr. 55b-66b.

¹⁰⁶⁹ BOA, TSMA.d., 2136, vr. 2a ve 6a.

¹⁰⁷⁰ BOA, TSMA.e., 547/15.

¹⁰⁷¹ BOA, TSMA.d., 9281, s. 2, Masar 986/Mart-Haziran 1578.

¹⁰⁷² BOA, KK, 212, s. 10, selh-i Cemaziyelevvel 961/3 Mayıs 1554.

¹⁰⁷³ İ. Metin Kunt, "An Ottoman Imperial Campaign: Suppressing the Marsh Arabs, Central power and peripheral rebellion in the 1560s", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLIII, 2014, s. 1-18.

¹⁰⁷⁴ 7 Numaralı Mübimme Defteri, II, s. 64, hüküm no. 1311, 2 Zilkade 975/29 Nisan 1568.

neferiyle doldurulacaktı. Bunlar da aynen Basra'dan göreve çağrılanlar gibi atlı ve tüfekli askerlerdi¹⁰⁷⁵. Gönüllü cemaatine mensup bu neferlerin silahlarını at sırtında ateşleyen süvariler mi, yoksa binek hayvanlarını çatışma mahallerine süratle intikal etmek için kullanıp piyade savaşan tüfekçiler mi olduğuna karar vermek zor. Müteferrika Ahmed, 17. yüzyılın ilk yarısında Mısır gönüllülerinin de at üzerinde tüfek kullanmakta mahir olduğunu iftiharla anlattığına göre iki seçenek de doğru olabilir.

1550'lerde Basra'da bir atlı tüfekçi ağasının varlığına dair tarihî kayıtlara sahip olsak da, aynı şeyi Bağdat için söylemek zor görünüyor. Eyaletin Sultan Süleyman saltanatında Osmanlı egemenliğine girmesinin üzerinden fazla geçmeden 1541'de tertip edilen muhasebe defterinde Bağdat kalelerinde hizmet eden bir atlı tüfekçi bölüğü görünmüyor. Bu sene itibarıyla eyalet hazinesinden mevacic alan askerî cemaatler arasında yeniçeriler, gönüllüler, azaplar, topçular ve kale muhafızlarından (merdân) başka kimse sayılmıyor¹⁰⁷⁶. O halde, gerçekten de, bu havalide atlı tüfekçiliği Mısır, Habeşistan ve Yemen'de olduğu üzere, kendi ismiyle müsemma bir süvari tüfekçileri cemaatince temsil edilmiyor; Bağdat'ın at sırtında ateşli silahlarla vuruşan neferleri muhtelif bölüklere dağılmış vaziyette hizmet ediyorlardı. 1585'te, örneğin, Bağdat'ın sağ ve sol yeniçerileri (belgenin diliyle yemin ve yesâr yeniçerileri) atlı savaşçıları¹⁰⁷⁷. Bunlar tahminimce 1548-49'da Bağdat hazinesinden ulufe alan gureba-yı yemin ve yesarla aynı kişilerdi¹⁰⁷⁸. Bilhassa Bağdat kalesi yeniçerilerinin, ya da maliye defterlerinin ifadesiyle (kapıkulu süvarisinden kinaye) sağ ve sol gariplerin süvari tüfekçiler olması, burada Şam garnizonundaki örneğin takip edildiğini gösteriyor.

1570'lerde atlı tüfekçiliğin arz-ı endam ettiği Osmanlı memleketlerinden biri Kıbrıs oldu. Kıbrıs'ın fethinde Mısır ve Şam'dan gelip Lefkoşa ve Magosa kuşatmalarında hizmet eden süvari tüfekçilere dair örnekler yukarıda sunulmuştu. Keza adanın Osmanlı düzenine iltihak edilmeye çalışıldığı vakitlerde buraya İstanbul'dan yollanan yeniçerilerin bazılarının atlı tüfekçiler olması gerektiği hakkında değerlendirmeler, bölümün nispeten başında,

¹⁰⁷⁵ 7 Numaralı Mühimme Defteri, II, s. 63, hüküm no. 1310, 2 Zilkade 975/29 Nisan 1568.

¹⁰⁷⁶ BOA, MAD, 127, vr. 27b.

¹⁰⁷⁷ BOA, MD, 53, 299/858, 2 Cemaziyelevvel 993/2 Mayıs 1585.

¹⁰⁷⁸ BOA, MAD, 7111. Defterin birçok yerinde gureba cemaati hakkında kayıtlar bulunmaktadır. Bu vesileyle Bağdat'ta sağ garipler cemaatinin H. 955 Lezez mevacibi döneminde (Kasım 1548-Ocak 1549) 344 kişiden oluştuğunu öğrenebiliyoruz (s. 6).

Osmanlı süvari tüfeklerinin teknik özelliklerinin tartışıldığı sayfalarda yer alıyor. 1572 yazında Kıbrıs çavuşlarından Hüseyin vasıtasıyla adaya yollanan bir emir, Kıbrıs'taki askerlerden ne tür savaşçılık meziyetleri beklendiğini tebarüz ettiriyor. Hüküm adada hizmet eden her sınıftan askere (kullar, yeniçeriler, sipahiler, gönüllüler vs.) hitap ederken haftada bir silahlı talimin ne derece önemli olduğunu hatırlatıyor. Hangi çeşit silah kullanıyor olurlarsa olsunlar, örneğin geleneksel menzilli silahlar, yakın dövüş aletleri veya tüfek, bütün neferler kabzasını kavradıkları silahı ustalıklı kullanabilmeli; bu maksatla “silâhşorluk fenninde idmân” eylemeliydiler. En azından bazı askerlerden beklenenler arasında at üzerinde tüfek kullanmak da yer alıyordu. Aynı hükmün sonlarına doğru at sırtında ok-yay ve tüfek kullanımının “cündiliğe ve silâhşorluğa müte'allik” bir husus olarak kabul edilmesi¹⁰⁷⁹, Kıbrıs'ta palazlanan atlı tüfekçiliğin Mısır ve Şam'daki örneklerden mülhem olduğunu akla getiriyor.

Bununla birlikte Kıbrıs eyalet bütçelerinde mevacic alan bir atlı tüfekçi bölüğüne, en azından bu isim altında rastlanmıyor. Adanın fethinden sonra hazırlanan ilk bütçede hizmetleri karşılığında hazineden nakit maaş alanlar arasında müstahfızlar, azaplar, gönüllüler, çavuşlar, topçular ve cebeciler yer aldığı halde, Mısır, Habeşistan, Yemen gibi vilayetlerde karşımıza çıkan “tüfengciyan” cemaatinden eser bulunmuyor¹⁰⁸⁰. Aynı tespit 1586 ve 1598-99 mali yılları için de geçerli. Bu senelerde Kıbrıs hazinesinden maaş alan yeniçeriler, ilk bütçede kaydedilen müstahfızlarla aynı cemaati temsil ediyorlar¹⁰⁸¹. Oysaki geçen sayfalarda dile getirildiği gibi, Kıbrıs'taki yeniçerilerden bazılarının, üstelik de öylece gözden kaçırılmayacak denli büyüklükte bir kısmının süvari tüfekçiler oldukları muhakkaktır. 1579 yazında hayalini kurduğu tımar dirliğine geçemeyince Kıbrıs'taki yeniçeri bölükbaşlıklarından birini üstlenen “atlı yeniçeri” Maksud Çerkes muhtemelen bunlardan biriydi¹⁰⁸². Maksud'un Çerkes nisbesini taşıyor oluşu, Kıbrıs'ta yer edinen süvari tüfekçiliğinin eski Memlûk topraklarıyla ilişkisine delil olarak yorumlanabilir. Kıbrıs'taki atlı

1079 BOA, MD, 19, 191/394, 27 Safer 980/9 Temmuz 1572.

1080 Halil Sahillioğlu, “Osmanlı İdâresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, C IV, S. 7-8, Ocak 1967, s. 24.

1081 BOA, TSMA.d., 9903, Mehmet Demiryürek, H. İbrahim Cellaoğulları, Deniz Arıcı, “H. 994 (M. 1586) Yılı Kıbrıs Ruznâmçesi (Bütçesi) Üzerine Bir İnceleme”, *History Studies*, C IX, S. 2, 2017, s. 85-107 (1586); BOA, MAD, 423, Kadir Arslanboğa-H. Ahmet Arslantürk, “Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs Adası'nın Ağustos 1598 ile Nisan 1599 Tarihleri Arasındaki Gelir ve Giderlerinin Tahlili”, *History Studies*, C VI, S. 5, 2014, s. 13-30 (1598-1599).

1082 BOA, MD, 37, 267/3171, 2 Cemaziyelevvel 987/27 Haziran 1579.

tüfekçiler, ayrı bir süvari tüfekçi cemaati olarak örgütlenmedikleri halde, aynen Şamda olduğu gibi, vilayetin yeniçeri cemaatinin bir parçası olarak hizmet görüyorlardı. Başka bir deyişle, adada ikisi de tüfekli askerlerden müteşekkil atlı ve piyade yeniçeriler vardı. 1599'da, örneğin, Kıbrıs'ta 37 subay komutasında 668 piyade yanında 308 süvari yeniçeri görev yapıyordu¹⁰⁸³.

5. Osmanlı-Safevi Serhaddinde Süvari Tüfekçiler

Osmanlı atlı tüfekçiliğinin mümbit sahalarından biri Osmanlı-Safevi hattı oldu. 16. yüzyılda atlı tüfekçi bölüklerine sahip Diyarbakır, Şehrizol, Van, Erzurum ve Kars üzerinden geçen muhayyel bir çizgi Osmanlı süvari tüfekçiliğini Tebriz, Revan, Gence ve Tiflis'teki atlı tüfekçilerle irtibatlandırır. Bu gözle bakıldığında Osmanlı güney ve doğu hudutlarının az veya çok atlı tüfekçi ihtiva eden garnizonlarla sarıldığı dikkati çekiyordu. Safevi kuvvetlerine bakan doğu cephesinde de atlı tüfekçiliği teşvik eden esas amilin askerî noktalar arasındaki mesafelerin nispi uzunluğu olduğu söylenebilir. Osmanlı-Safevi savaşlarının en çilekeş kitlesini, özellikle 16. yüzyılda, Tebriz'e defaatle girip çıkmak zorunda kalan piyade neferlerin teşkil ettiğini, genellikle aynı sefer mevsimi içinde tamamlanamayan şark seferlerinin ordu yönetimini, kimi zaman bizatihi sultanların kendisini, epeyce müşkül ve tatsız durumlara soktuğunu söylemekte beis yoktur. Osmanlı ateş gücünün 16. yüzyıl sonlarındaki Şah Abbas reformlarına değin çok büyük oranda atlı askerden oluşan Safevi güçleri karşısında aynı zamanda atlarla donatılması işlevsel hatta kaçınılmaz bir seçenek olarak görülmüş olmalı. 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı merkezî alaylarında ateşli silahlarla atları bir araya getirmeye yönelik girişimlerin, ister Rüstem Paşa'nın Busbecq'in diline dolanan teşebbüsü, ister *Kitâbu Mesâlih* müellifinin önerisi olsun, Safevilere yönelik seferlerle ilişkili olarak ortaya atılmış olması bu değerlendirme tarzını epeyce pekiştiriyor.

Safevilerle hesaplaşma 1533'te İbrahim Paşa'nın şark hududuna yürüyüşüyle başladı. Sultan Süleyman ertesi sene başını çektiği askerî kuvvetlerle Tebriz'de veziriazamıyla buluştu. 1535'e sarkan İran seferi, Osmanlı ordusunun Bağdat ve Tebriz arasında gidip gelmek ve Şah Tahmasp'ı Tebriz'den Azerbaycan içlerine kadar beyhude yere kovalamak zorunda kalmasıyla lojistik bir çıkmaza dönüşmüştü. Bu arada 1534 Haziran'ında Osmanlılara teslim olan Van kalesi, Şam beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın tasarrufuna bırakıldı. Hüsrev

¹⁰⁸³ Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1998, s. 150.

Paşa'yla Şam'dan gelen birlikler arasında atlı tüfekçi yeniçerilerin bulunması muhtemeldi. Ne var ki, Osmanlılar, şehirde kalıcı bir idare kurma fırsatı yakalayamadan kaleyi Safevilere geri vermek zorunda kaldılar¹⁰⁸⁴. 1548 Elkas Mirza seferinde ise, Osmanlı ordusunda Mısır, Şam ve yahut başka yerlerden gelen atlı tüfekçilerin bulunup bulunmadığına dair bir kayda rastlamadım. Bununla birlikte Şam yeniçerilerinin 1553-54 Nahçıvan seferinde Osmanlı ordusunda hizmet ettikleri görülebiliyor. Şam beylerbeyi Mahmud Paşa sefere iştirak eden Osmanlı ümerası arasındaydı¹⁰⁸⁵. Sefere onunla birlikte giden Şam yeniçerilerinden Ali Subaşı oğlu Mustafa, seferde gösterdiği yararlıktan ötürü 5000 akçelik tımar almaya hak kazanmıştı¹⁰⁸⁶. Şam yeniçerileri kethüdası Cafer'in Nahçıvan seferine bizzat katıldığına yukarıda temas edilmişti¹⁰⁸⁷; yeniçeri ağasının yokluğunda sefer hizmetinde olan Şam yeniçeri kıtasının komutası ona bırakılmış olabilir. Safevilerden zapt edilen yerlerde atlı tüfekçi birliklerinin teşekkülünde Şam yeniçerilerinin ilk anda ne derece doğrudan rol oynadıklarına dair bir şey söylemek zor; ilerleyen tarihlerde Şam'daki kurumsal yapılanmanın Osmanlı doğu serhaddinde hizmet eden süvari tüfekçilere model teşkil ettiği örneklerle tesadüf etmek daha kolay görünüyor.

Osmanlı-Safevi sınırında atlı tüfekçiliğin ilk kurumsallaştığı yerlerden biri Van'dı. 1548'de kale ele geçirildiğinde Osmanlıların yaptığı ilk işlerden biri burada diğer askerî zümrelerle birlikte bir süvari tüfekçi bölüğü kurmak oldu. En geç 1548'in Ekim ayında kalede bir süvari tüfekçileri ağası vardı¹⁰⁸⁸. Bu esnada Van'daki atlı tüfekçilerin kaç neferden oluştuğuna dair bir malumatımız yok; fakat muahhar belgeler, Osmanlı sarayının en başından beri burada 300 kişilik bir bölük besleme niyetinde olduğunu gösteriyor. Van'ın büyük ihtimalle ilk tüfekçi ağası Kasım Ağa, bu mansıpta fazla kalmayarak 1549 Mart'ında

1084 M. Tayyip Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Belleten* C XXI, S. 83, Temmuz 1957, s. 449-482; Feridun M. Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 224-225.

1085 Mehmet İpçioğlu, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 102.

1086 BOA, MD, 1, 87/477, 11 Zilkade 961/8 Ekim 1554.

1087 Bk. not. 1029.

1088 BOA, D. Büyük Ruznamçe Kalemi (BRZ.d.), 20615 A, s. 112, 23 Ramazan 955/26 Ekim 1548: "İn'âm be-mezkûrîn, be-ağa-yı tüfenkciyân-ı süvârî-i kal'a-yı mim (Van)"; F. Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman*, s. 403.

eyaletin defter kethüdalığına terfi etti¹⁰⁸⁹. Van'ın atlı tüfekçileri 1554'te Safevi arazisini yağmalayan Osmanlı güçleri arasındaydı. Sultan Süleyman'ın bu seferi, ilk ikisinin tersine Safevi memleketlerini yakıp yıkmak suretiyle Şah Tahmasp'ı Osmanlı saltanatı lehine bir barışa zorlamaktı¹⁰⁹⁰. Bu hengâmede Han Mehmed'le beraber Safevi topraklarından esir alıp getirmek üzere akın düzenleyen yirmi Van süvari tüfekçisi hizmetleri karşılığında birer akçe terakki almışlardı. Bu kayıttan Van tüfekçilerinin toplam kaç kişi olduklarını çıkarabilmek mümkün olmasa da, Aras suyu ötesindeki akına iştirak eden tüfekçilerden birinin 27. bölüğe mensup olduğuna bakılırsa Van'daki cemaatin mevcudu Osmanlı merkezî yönetiminin arzuladığı miktara ulaşmış olabilir. Bununla bağlantılı (defterin aynı sayfasında yer alan) başka bir kayıt sayesinde Van "atlı tüfekçileri kethüdası" Ali b. İskender'in cephede olduğunu, ya da en azından olması gerektiğini öğreniyoruz. Ali, tam da bu tarihte, serhat hizmetinde sebatkâr olmayıp gönlünce hareket ettiği için gediğini Van çavuşlarından Hüseyine bırakmak zorunda kalmıştı¹⁰⁹¹.

Arşiv belgelerine yansıyan kayıtlar, 16. yüzyılda Van atlı tüfekçilerinin imparatorluğun diğer köşelerindeki yoldaşlarına benzer bir meslekî hayat sürdüklerini ortaya koyuyor. 1565'te Osmanlı sarayına başvuran Mir Muslı, Van'da tüfekçiler cemaatinin dördüncü bölümünde sahip olduğu gediğinin sebepsiz yere başkasına verildiğini şikâyet etmişti. Muslı, payitahttaki girişimi sayesinde günlük 12 akçelik gediğine kavuştu¹⁰⁹². Mahmud'un başına gelen de aynıydı; söylediğine göre ortada bir sebep yokken on akçelik tüfekçi gediği elinden alınmıştı. Osmanlı idaresi, Van'da boş kalan tüfekçi gediklerinden birinin Mahmud'a verilmesini emretti¹⁰⁹³. Cemaate geri dönmesi istenenler olduğu gibi cemaatten ihraç edilmek istenenler de vardı. Yusuf b. Abdullah, 1568'de şehirde bir zımminin hayvanlarına zarar verdiği gerekçesiyle hapisteydi; mahkemesinin görülmesinin ardından ulufesini yediği dokuzuncu

1089 BOA, A.RSK., 1452, s. 274, 5 Safer 956/5 Mart 1549; Bilgin Aydın-Rıfat Günelan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, C XXXVIII, 2011, s. 158; Kasım Beğ ağa-yı tüfenkciyân-ı sâbık-ı Van.

1090 Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman*, s. 490-495; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 205-249.

1091 BOA, KK, 211, s. 91, 7 Cemaziyelahr 961/10 Mayıs 1554; Kılıç, *Doğu Serhaddinin Kilidi*, s. 353, not. 1682: "an-cemâ'at-ı tüfenkciyân-ı süvâr-i Van." O. Kılıç, ilgili kaydı kitabında bu yirmi kişinin Van süvari tüfekçileri cemaatinde hizmete başlama kayıtları olarak değerlendirmiştir.

1092 BOA, KK, 7502, s. 58, 12 Şevval 972/13 Mayıs 1565.

1093 BOA, KK, 7502, s. 86, 5 Zilhicce 972/4 Temmuz 1565.

bölükle ilişkisinin kesilmesi bekleniyordu¹⁰⁹⁴. 1572 başında vefat eden Ahmed oğlu Ürkmez'in yerine atlı tüfekçilerin 14. bölüğüne Turali b. Hüseyin tayin edilmişti. Bundan böyle müteveffa Ürkmez'in yevmi 12 akçelik ulufesini Turali alacaktı¹⁰⁹⁵.

Van'daki süvari tüfekçilerinin çeşitli vesilelerle terakki aldıkları, terfi ettikleri veya tımara çıktıkları örneklerle rastlanabiliyor. Bunlardan biri olan Bali oğlu Mehmed, 1571 yazında Kıbrıs'taki askerî harekâta (Magosa kuşatmasında) sergilediği kahramanlık sayesinde günlük on akçe olan ulufesine iki akçe ekletmeyi başarmıştı¹⁰⁹⁶. 1556'da ise, atlı tüfekçilerden ikisi terfi ederek isimlerini Van çavuşları arasına yazdırdılar. Beşaret birader-i Timur, Ocak ayında Divane Mahmud'un yerine çavuş tayin edilirken¹⁰⁹⁷ Temmuz'da yine atlı tüfekçilerden Hüseyin b. Nasuh çavuşlar cemaatine yükseltilmişti. Hüseyin, vefat ettikten sonra gediği bir süredir boş ve sahipsiz kalmış Dede Çavuş'un yerini dolduruyordu¹⁰⁹⁸. Van tüfekçileri ağası Hacı Bey, 1569 sonbaharında vilayet içinde Ağakis sancağına bey tayin edilmişti¹⁰⁹⁹. 1574'te, Van atlı tüfekçilerinden Keyvan, kim bilir, belki de uzun zamandır hayalini kurduğu şeye kavuşarak Anadolu'da 4000 akçelik bir tımar almaya muvaffak olmuştu¹¹⁰⁰.

1570-71 yıllarına ait üç mühimme hükmü, Van başta olmak üzere imparatorluğun doğu ve güney hudutlarındaki süvari tüfekçi cemaatlerinin yapısal özelliklerine dair dikkate değer bilgiler ihtiva ediyor. 1570 sonlarında Van beylerbeyine yollanan ilk hüküm, kalenin fethinden itibaren vilayetteki atlı tüfekçi sayısının 300 olmasının öngörüldüğü hatırlatmasıyla başlıyor. Oysaki İstanbul'dan duyulduğu kadarıyla o an itibarıyla Van'da ancak 200 kişilik bir cemaat hizmet ediyordu; bunların yeniden en başta belirlenen mevcuda, 300 nefere çıkarılmaları şarttı. Ne var ki, atlı tüfekçi bölüklerine adam yazılırken bunların at üzerinde tüfek atmaya kadir olmalarına özellikle dikkat edilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda Van beylerbeyine de bir parça sorumluluk düşüyordu. Muhtemelen cemaate katılması planlanan yeni

¹⁰⁹⁴ BOA, MD, 7, 921/2527, 3 Cemaziyelahir 976/23 Kasım 1568.

¹⁰⁹⁵ BOA, MD, 15, 276/2324, 17 Şaban 979/4 Ocak 1572.

¹⁰⁹⁶ BOA, MD, 13, 228/1661, 20 Safer 979/14 Temmuz 1571.

¹⁰⁹⁷ *1556-1557 Tarihli Ruûs Defteri*, I, s. 51, 5 Rebiülevvel 963/18 Ocak 1556.

¹⁰⁹⁸ BOA, KK, 215, s. 72, 18 Ramazan 963/26 Temmuz 1556; Orhan Kılıç, *Doğu Serhaddinin Kilidi*, s. 353.

¹⁰⁹⁹ BOA, KK, 1767, s. 83, 22 Rebiülahir 977/4 Ekim 1569.

¹¹⁰⁰ BOA, MD, 25, 251/2312, 15 Cemaziyelevvel 982/2 Eylül 1574.

neferlerin at sırtında tüfek kullanabilme meziyetini keskinleştirebilmek (belki de en baştan kazandırabilmek) için bunların haftada bir gün toplu idmanlar icra ettiklerinden emin olmalıydı. Hükümün kayda değer yanlarından biri, bir suretinin Diyarbakır'a yollanmış olmasıydı. Üstelik suret kaydının altına yazılmış notlardan Diyarbakır'da da gerçekten 300 kişilik bir tüfekçi cemaatinin hizmet edegeldiği ya da en azından merkezî idare tarafından bu sayının beklendiği anlaşılabiliyor¹¹⁰¹.

1570 itibarıyla Van ve Diyarbakır'da süvari tüfekçi bölüklerinin istenilen sayıda neferle doldurulamamasının sebebi, herhalde tüfek ve tüfekçi bulamamakla alakalı değildi. Bu tarihlerde elde taşınan ateşli silahlar Osmanlı memalikinın hemen her köşesinde ziyadesiyle yayılmıştı. O halde, sorun, ya yeterince at bulamamaktan ya da süvari olduğu halde at sırtında tüfek ateşleme becerisini haiz neferleri bir araya getirememekten kaynaklanıyordu. Takip eden iki hüküm, iki amilin de atlı tüfekçi kadrolarının boş kalmasında kendi cephelerinden etkili olduğuna işaret ediyor. 1571 Nisan'ında Van'la beraber Bağdat, Şehrizol, Şam (kaledeki yeniçerilere hitaben), Erzurum, Basra ve Lahsa'ya yollanan bir emir, süvari tüfekçi cemaatlerinin askerî açıdan ne tür kaygılarla ihdas edildiklerinin altını çiziyor.

“... anda tüfenkci bölüğü ihdâs olunmakdan murâd at üzerinde tüfenk isti'mâline kâdir yarar kullar tedârük olunmakdur. Anun gibi tüfenkci bölüğünde gedük tasarruf idenlere dahı muhkem tenbîh ü te'kid eyleyüp emrüm üzre haftada iki gün ata binüp tüfenkleri ile ve sayırları dahı âlât ü si[l]âhları ile müretteb ü mükemmel cem'ıyyet için ta'yîn olunan mahalde gelüp at üzerinden tüfenk atmaga ve sayır âlât-ı harb ü kıtâl isti'mâline idmân ve kendün bi'z-zât imtihân eyleyüp ihmâl ü müsâheleden ziyâde hazer eylesesin ...”¹¹⁰²

Bu arada emrin gönderildiği vilayetlere bakıldığında Osmanlıların Safevi sınır boylarında hangi noktalarda atlı tüfekçiler besledikleri görülebiliyor. Dönem kayıtları üzerinde yapılacak sistematik bir tarama, bu mütevazı çalışmanın sınırlarını aşan çok daha fazla sayıda askerî noktanın varlığını ortaya çıkarabilir. 1556'da Tortum gibi nispeten mütevazı bir kalede bile tüfekçi ağası, dolayısıyla bir süvari tüfekçi kıtası bulunduğu görülebiliyor¹¹⁰³.

¹¹⁰¹ BOA, MD, 14, 682/982, 19 Recep 978/17 Aralık 1570.

¹¹⁰² 12 Numaralı Mühimme Defteri, s. 310-312, hüküm no. 440, 20 Zilhicce 978/15 Nisan 1571.

¹¹⁰³ BOA, A.RSK.d., 1456, s. 6, 13 Cemaziyelahr 963/24 Nisan 1556: “Zeâmet-i be-nâm-ı Yusuf ağa-yı tüfenkciyân-ı Tortum.”

Hükmün muhtevasına bakılırsa, Osmanlı iktidarı, askerî açıdan atlı tüfekçiliğin faziletlerine inanmayı sürdürüyordu; o yüzden bu bölüklerde gedik tasarruf edenler haftada iki gün atlı talim yaparak süvari halde ateşli silah kullanabilme meziyetlerini asla köreltmemeliydiler. Beylerbeyilerin talimlerde şahsen bulunup bölük mensuplarını imtihan etmeleri istendiğine göre, bu uyarı, atlı ve tüfekli olması icap eden bölüklere sızan ehliyetsiz askerleri ayıklama amacını taşıyor olabilir.

Birkaç ay sonrasına ait üçüncü hüküm, en azından Van'da atlı tüfekçi gediklerinin boş kalmasının at yetiştiriciliği ile ilgili olabileceğini akla getiriyor. Buna göre, kaledeki süvari gediklerinin (evvela gönüllü gedikleri kastediliyor) tahsisinde öncelik tüfekçi bölüklerine verilmeliydi. Ne cinsten olursa olsun, garnizona ait süvari kadrolarında boşluk olması halinde boşalan gedik tüfekçiler cemaatine ilhak edilerek kaledeki atlı tüfekçilerin miktarı olması gereken seviyeye yükseltilecekti¹¹⁰⁴. Van ve Diyarbakır'da bu seviyenin, tıpkı Şam'da olduğu gibi, kanunen 300 nefer olması, Şam'daki erken tarihli yapılanmanın imparatorluğun doğu sınırlarındaki diğer yerleri etkilediğini gösteriyor.

III. Murad'ın emriyle 1578'de açılan İran cephesi Osmanlı ordularını uzun yıllar boyunca doğu hududunda meşgul etti. Osmanlı kuvvetleri savaşta epeyce iyi bir performans sergilediler; Tiflis, Şirvan, Tebriz, Gence, Revan gibi birçok bölge zapt edildi. 1590'a değin süren mücadele, bir yandan Osmanlı ordularında sefere katılan atlı tüfekçilere şahit olurken, öte yandan yeni ele geçirilen yerlerde teşkil edilen süvari tüfekçi cemaatlerini gördü. Kars, gerçi 1578'de savaşın başlamasından birkaç sene önce Osmanlı egemenliğine girmişti; ama 1582'de burada 200 kişilik atlı yeniçeri birliğinin kuruluşunu Safevilerle yürütülen çarpışmalara bağlamak (ilgili mühimme hükmünde daha ziyade Kars yeniçerilerinin tımara çıkma usulleri hakkındaki ricalarına vurguda bulunulsa da) hiç de mesnetsiz görünmüyor. Osmanlı sarayı, Kars'taki yeniçeri bölüklerine çekidüzen verilirken Şam'daki örneğin takip edilmesini istediğinden kalede kendi adını taşıyan bir süvari tüfekçi kıtası değil, Şam'daki gibi bir kısmı piyade bir kısmı süvari olan tüfekçi yeniçeriler görmeyi umabiliriz¹¹⁰⁵.

¹¹⁰⁴ BOA, MD, 10, 48/69, 14 Muharrem 979/8 Haziran 1571.

¹¹⁰⁵ BOA, MD, 46, 337/774, 23 Muharrem 990/17 Şubat 1582.

Osmanlı kuvvetleri 1578 yazında Tiflis'e girdiler. Şehir tahliye edilmiş durumdaydı; kale mukavemetle karşılaşılmaksızın alındı. Tiflis'in muhafazasına bırakılan Mehmed Bey'in emrine bir miktar askerî güç tayin edildi. Bu maksatla kaleye yerleştirilen yeniçeri, sipahi, hisar eri, azap ve gönüllülerin yanına 200 atlı tüfekçi eklenmişti. Gelibolulu Mustafa Ali, bu esnada muhafız kıtalarına yazılan askerler arasında yeni bedergâh olmuş kuloğullarından 100 "fâris" bulunduğunu yazar¹¹⁰⁶. Şayet bu atlılar, 1552'de İstanbul'dan seçilip Halep'e yollanan acemi oğlanları veya yine Mustafa Âli'nin 1578'de Şeki'nin zaptı için yollanan kuvvetin içine yerleştirdiği 200 tüfekli sipahi oğlanıyla aynı savaşı tipolojisini temsil ediyorlarsa, bunların da süvari tüfekçiler olması muhtemeldir¹¹⁰⁷.

1583'te Ferhad Paşa'nın serdarlığında ilerleyen Osmanlı ordusu Revan'ı zapt etti. Bu fetih de kolay olmuştu; çünkü Safevi valisi Tokmak Muhammedî Han şehir içine sıkışmaktansa Revan'ı boşaltıp çekilmeye karar vermişti. Osmanlılar, doğu serhaddinde ele geçirdikleri illerde kalıcı olmak istiyorlardı. Bir buçuk aylık hummalı bir çalışmanın sonunda Revan'da iç ve dış kaleden mürekkep bir müdafaa tahkimatı inşa edildi. Mustafa Âli, kaleye yerleştirilen garnizonun mevcudu hakkında epeyce ilgili ve bilgili görünüyor. Ona göre, Revan'a toplam 5601 neferlik heybetli bir savunma gücü bırakılarak bunların ihtiyacını karşılamak için 26.400.000 akçelik bir meblağ tahsis edilmişti. Bu esnada kalede hizmete başlayanlar arasında 500 "tüfeng-endâzân-ı süvari" yer alıyordu¹¹⁰⁸. Bununla birlikte vilayetinkuruluşunun ardından Revan'daki muhafız kıtalarını sayan defterde bu denli yüksek sayıda süvari tüfekçisi kaydedilmiyor. Esasında defterde kayıtlı süvari tüfekçileri, onu ağa bölüğünde, on bir tanesi müteferrika bölüğünde hizmet eden 21 Nahçıvan süvari tüfekçisinden ibaret¹¹⁰⁹. Bunun sebebi, belki de, Mustafa Âli'nin anlatımında geçmediği halde, ilgili defterde kendine bolca yer bulan sağ ve sol gılman cemaatlerinin atlı tüfekçileri kapsayacak şekilde teşkilatlandırılmış olmasıdır. Bu varsayımı kanıtlamak şu haliyle kolay görünmese de, farklı arşiv belgelerinden atlı tüfekçilere sahip

¹¹⁰⁶ *Nusret-Nâme*, s. 116; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s. 58.

¹¹⁰⁷ Bu bölümde 947 ve 948. notlara bakınız.

¹¹⁰⁸ *Künhü'l-abbâr*, III, s. 453; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri*, s. 136.

¹¹⁰⁹ BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 637, s. 27: "an-cemâ'at-i tüfengciyân-ı süvârî-i Nahçıvan der-bölük-i ağa, 10 nefer, fi yevm 357 akçe; an-cemâ'at-i tüfengciyân-ı süvârî-i Nahçıvan der-bölük-i müteferrika, 11 nefer, fi yevm 207."

olduğunu bildiğimiz yerlerde, örneğin yukarıda nispeten tafsilatıyla ele alınan Van'da, 17. yüzyıl başlarında eskisine kıyasla çok daha kalabalık gılman cemaatleri zuhur ettiği halde süvari tüfekçilerden bahsedilmemesi bu ihtimali akıllara getiriyor¹¹¹⁰.

Osmanlı ileri harekâtı 1584'te devam etti. Gürcistan'da ele geçirilen Lori ve Tomanis kaleleri baştan inşa edilerek tahkim edildi. Cigalazade Sinan Paşa, 1604-05'te şark seferine çıktığında ordu hazinesi adına yaptığı harcamalar arasında Tomanis kalesinin süvari tüfekçilerine yapılan mevacicp ödemesi de yer alıyordu. İlgili kayda göre, bu tarihte Tomanis'te maaşlarının ödenmesi gereken askerî sınıflar sağ ve sol gılmanlar, çavuşlar, azaplar, müteferrikalar, müstahfızlar ve "tüfenkciyân-ı süvârî"den oluşuyordu. Aynı defterde I. Ahmed'in tahta cülusu münasebetiyle ordu neferlerine dağıtılan bahşişlerden bir kısmının Tomanis süvari tüfekçilerine gittiği görülüyor. Atlı tüfekçilerin cülus bahşişini alırken başka birimlerle değil, kalenin sağ gılmanlarıyla beraber kaydedilmiş olmaları bir üst paragrafta dile getirilen varsayımın hepten mesnetsiz olmadığına işaret ediyor olsa gerek¹¹¹¹.

Özdemiroğlu Osman Paşa 1585'te Tebriz'i ele geçirdi. Ne var ki, paşanın aynı sene içinde vakitsiz ölümü Tebriz'deki Osmanlı garnizonunu zor duruma düşürdü. Safevi güçleri şehri geri almak için Osmanlı garnizonunu kuşattılar. On bir ay süren muhasara müddetince Tebriz'de sıkışmış Osmanlı birlikleri ana üsleriyle irtibat kurmakta zorlandılar. Bununla birlikte şehrin zaptını müteakip Tebriz garnizonuna gerekli atamalar yapılmış olmalıydı; müdafaanın başında duran Cafer Paşa'nın hizmetinde hâlihazırda bir atlı tüfekçiler ağası vardı. Cafer Paşa'nın payitahta yazdığı şekliyle Ali Ağa, Tebriz'in dört bir yanına kazılan Safevi metrislerini basmak üzere tertip edilen özel huruç kuvvetinin başına geçmiş ve kuşatmanın yarılmasında olağanüstü bir kahramanlık sergilemişti. Cafer Paşa, Ali Ağa'nın Diyarbakır'a bağlı Birecik sancağına bey tayin edilerek ödüllendirilmesinin yerinde olduğunu savunuyordu¹¹¹². 1586'da Tebriz'i savunanlar arasında yer alan Şeyh Vefâî Mehmed, Ali Ağa'yı görmüştü¹¹¹³. Vefâî Mehmed, muhasara esnasında Tebriz'de yaşananları anlattığı eserinin

¹¹¹⁰ Kılıç, *Doğu Serhaddinin Kilidi*, s. 364-366.

¹¹¹¹ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 121 ve 123.

¹¹¹² BOA, KK, 248, s. 16, 9 Şevval 994/23 Eylül 1586.

¹¹¹³ *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, s. 67-68.

muhtelif yerlerinde başka bir tüfekçiler ağası Mustafa Ağa'dan bahsediyor¹¹¹⁴. Keza Şeyh Vefâyî'ye bakılırsa, 1586'da Tebriz'de çarpışan Mirliwa Tatar Ali Bey de bir zamanlar tüfekçi ağalığı yapmıştı¹¹¹⁵. Cafer Paşa'nın gözüne girmeyi başaran atlı tüfekçilerden biri de Murad oğlu Bekir olmuştu. Paşa, Tebriz'in süvari tüfekçilerinden 21. bölükte 22 akçe ulufesi olan Bekir'in Diyarbakır'da 7333 akçelik bir tımara çıkmasına tavassut etmişti¹¹¹⁶.

¹¹¹⁴ *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, s. 60, 81, 82, 83, 85, 93, 102.

¹¹¹⁵ *Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, s. 69.

¹¹¹⁶ BOA, MD, 65, 127/516, 9 Ramazan 998/12 Temmuz 1590.

YEDİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYIL OSMANLI SÜVARİLİĞİNİN MADDİ ŞARTLARI

1. Atına Sahip Çıkmak: Yeniçağ Osmanlı'sında Kıymetli Bir Araç/Meta Olarak At

Atlılarla ateşli silahları yekpare bir ateş platformuna dönüştürmeye çalışmak cesurca bir girişimdi. Ama tüfekçi süvari, ne Osmanlılarda, ne de dünyanın başka bir yerinde orduların temel birimlerinden biri olabildi. 16-17. yüzyıllar boyunca süvari alayları, bazıları hafif ateşli silahlar taşıdılar da, aslen geleneksel silahlarına sadık kalıp (muharebenin elverdiği anlarda) yine geleneksel rollerini oynayıp darbe esaslı taarruzlar tertipleme eğiliminde oldular.

Gerçi Yeniçağ süvarisinin nasıl bir askerî hizmet gördüğü hususunda eski ve yeni literatür arasında uyum olmadığını söylemek gerekir. Mütebahhir ortaçağ savaş tarihçisi C. Oman'da tecessüm eden ve askerlik tarihi çalışmalarına uzun süre hâkim olan kanaat, disiplinli piyade birliklerinin ortaya çıkışıyla geleneksel zırhlı süvarinin mevzi kaybetmeye başladığı yönünde olmuştur¹¹¹⁷. Nihayet tüfekçi kıtaların muharebe meydanlarında arz-ı endam etmesi, cepheden yapılan atlı hücumları anlamsız kıldığından süvari alayları gittikçe geri hizmetlere kaydırılmışlar; orduların muharip saflarını piyadeler doldurmaya başlamışlardı. Buna karşın daha geç tarihli araştırmalar, süvari alaylarının muharebelerdeki etkinliğinin uzun asırlar boyunca, mekanize tugayların meydanı işgal ettiği devirlere kadar devam ettiğini ileri sürer. 17. yüzyılda, örneğin, Avrupa'da Otuz Yıl Savaşı'na katılan devletler ne denli çok piyadeye maaş öderlerse ödesinler, sıra bir sefer ordusu teşkil etmeye geldiğinde mümkün olduğunca çok sayıda süvariye bir araya getirmeye gayret ediyorlardı¹¹¹⁸. Dahası, 17. yüzyıl itibarıyla siperlere giren veya etrafını hendekler ve diğer engellerle çeviren düşmanı yerinden sökebilmenin kimi zaman yegâne yolu, atlı birliklerle kanatlardan

¹¹¹⁷ Ağır zırhlı süvarilerin feodal içtimai yapının çözülmesiyle varlık sebeplerini ve toplumsal dayanaklarını yitirmeleri, Oman'ın başlıca ilgi alanlarından biridir: *A History of the Art of War*.

¹¹¹⁸ Adams, "Tactics or Politics?", s. 255-261.

veya geriden yapılan hücumlardı¹¹¹⁹. Aksi takdirde, muharebe, iki tarafı da takatsiz bırakan usandırıcı bir karşılıklı ateş çıkmazına girme temayülü sergileyebilirdi. Kimi araştırmacılar, bu sebeple, yerleşik kanaatin aksine atlı muharip kıtaların I. Dünya Savaşı'na kadar etkili bir kullanım sahasına sahip olduğunu yazmışlardır¹¹²⁰.

Bununla birlikte 16. yüzyılda büyüyen dünya orduları eksik asker ihtiyacını karşılarken yeni kadrolara talip piyade neferlerin baskısıyla yüzleşmek zorunda kaldılar. Süvari neferler halen istenen, değer verilen, savaşçılık meziyetlerine güvenilen muhariplerdi; ama bunları bulmak, eğitmek ve donatmak yaya askerlere kıyasla zahmetliydi. Osmanlılar için de durum farklı değildi. Osmanlı sarayı, 16. yüzyılın sonlarında beslediği asker sayısını artırırken, kapıkulu süvarilerinin miktarını piyade yeniçerilerinkine aynı seviyede yükseltmişti. Osmanlı merkezî hükümeti, süvari bölüklerin yitip gitmesine razı değildi; atlı savaşçılara daha yüksek maaşlar ödeniyor, tımarlı sipahilere sefer mevsimlerinde hazineден kredi açılıyordu. Yine de, muharip süvari bulmak gün geçtikçe zorlaştı; 1663-64'te Macar serhaddine giden Osmanlı sefer ordusunda – geçen asrın süvari ağırlıklı Osmanlı ordularının aksine – süvari ve piyade muharipler birbirine yakın oranda dağılmışlardı¹¹²¹. 1697'de Zenta'da acı akıbetine doğru ilerleyen Osmanlı ordusu ise, %60 civarında yaya neferden oluşurken süvarilerin oranı %40'lara düşmüştü¹¹²².

Ordunun piyadeleşme sürecinde esas baskının taşra kuvvetlerinde yaşanan değişimden kaynaklandığı görülüyor. Yoksa yakın zamanda ortaya konan nice çalışma, bir zamanlar söylene geldiği üzere, Osmanlı tımar rejiminde 16. yüzyıl sonlarında tamir edilemez bir tahribat yaşandığı ve dirliklerin bozularak askerî niteliklerinin epeyce aşındığı fikrine katılmıyor. Bu araştırmaların ortak kanaati, en azından 17. yüzyıl sonlarına değin tımar sisteminin hayatiyetini koruduğu ve

1119 David A. Parrott, "Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The 'Military Revolution'", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, C XXXVIII, S. 2, December 1985, s. 12-16.

1120 Gervase Phillips, "Who Shall Say the Days of Cavalry are Over?": The Revival of the Mounted Arm in Europe, 1853-1914", *War in History*, C XVIII, S. 1, January 2011, s. 5-32.

1121 Özgür Kolçak, "The Composition, Tactics and Strategy of the Ottoman Field Army at Zrinyi-Ujvár and St. Gotthard (1663-1664)", *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke: Oszmán Terjeszkedés-Európai Összefogás – La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár: Expansion Ottomane-Coopération Européenne*, ed. Tóth Ferenc-Zágorhidi Czigány Balázs, MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2017, s. 73-92.

1122 Géza Dávid-Pál Fodor, "Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End of the Seventeenth Century", *Eurasian Studies*, C IV, S. 2, 2005, s. 175-176 ve 188, tablo 9.

askerî açıdan işlevsel olmayı sürdürdüğü yönünde¹¹²³. Hatta Osmanlı bürokrasisi, vilayet ve sancak tahrirlerinden vazgeçildiği yüzyıllarda tımar rejiminin sağlıklı işlemesini temin etmeye yönelik yeni kayıt usulleri ve defterler ihdas etmişti¹¹²⁴. Burada konuyu derinlemesine tartışmaya girmeyeceğim. Kabaca söylemek istediğim şey, Dergâh-ı âlî'ye bağlı merkezî bölükler dışında kalan eyalet askerleri ve kale garnizonlarının 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gün geçtikçe daha fazla yaya asker beslemeye yönelik bir tavır içerisinde olduklarıdır. Bu iki kitleden gelenler, ellerinde sefer emriyle yürüyüş halindeki ordulara iltihak ettikçe sefer ordularındaki terkihi piyadeler lehine değiştiriyorlardı. Kale neferlerinin tımar topraklarına yayılması hususuna bölümün sonlarında değineceğim. Bu arada yaşanan başka bir değişim, Osmanlı tarihçiliğinin üzerine uzun zamandır düşünüp neşriyat yaptığı “kapı halkları”nın taşra ümerasının maiyetinde birikmesiydi. Zengin has ve zeamet toprakları tasarruf eden bey ve paşalar, askerî seferlerde hizmet etmek için yola koyulduklarında geleneksel tımar rejiminin yükümlülüklerine kâğıt üzerinde halen tabiidiler. Bunlar, orduya getirmek zorunda oldukları “cebelü”leri, 16. yüzyılın sonlarından itibaren seferden önce nakit ödemeler yoluyla kiraladıkları sekban neferlerinden oluşturmaya başladılar. 1596 Eğri seferi ruznamesinde yer bulan bir kayıt, örneğin, vezirlerin Sofya’ya ulaşıldığında kapıları için asker yazmaya başladıklarına işaret ediyor. Ruzname kâtibinin bu hadiseyi anlatırken seçtiği sözcükler, Osmanlı ümerasının kapısına yazdığı sekbanları, en azından bu tarihlerde cebelü mesabesinde gördüklerini teyit ediyor¹¹²⁵. Bu paralı savaşçıların bir kısmının atlı askerler olması muhtemeldi; ama çoğunluğu piyadeler oluyordu. Kaldı ki, her iki seçenekte de, sekbanlar neredeyse istisnasız tüfekçi askerlerdi ve atlı olanlar bile muharebe vakitlerinde bineklerinden inip yaya olarak dövüşebiliyorlardı¹¹²⁶.

1123 Muhsin Soyudoğan, *Reassessing the Tımar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012; Victor Ostapchuk, “The Trouble with Timars: An Excursion into a Seventeenth-Century Documentary Landscape”, *Ottoman War and Peace. Studies in Honor of Virginia H. Aksan*, ed. Fank Castiglione, Ethan L. Menchinger, Veysel Şimşek, Brill, Leiden 2020, s. 35-62. Aynı kanaatte olan Linda T. Darling’in çalışmalarına yeri geldiğinde değineceğim.

1124 Erhan Afyoncu, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XV, S. 1, 2000, s. 221-229.

1125 *Macaristan’da Bir Osmanlı Padişahı. Sultan III. Mehmed’in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, haz. Günhan Börekçi, Okur Kitaplığı, İstanbul 2016, s. 54-55 (23 Temmuz 1596 tarihi altında): “... bu menzilde vüzerâ-i ‘îzâm *cebelü* yazmağa başlayup, bayraklı tedârükine ibtidâ itmişlerdür ...” (italik vurgu bana aittir).

1126 Özgür Kolçak, “Yeniçeriler, Ümera Kapıları, Tımarlı Sipahiler: 1663-64 Osmanlı-

O halde, süvarilikten piyadeliğe kayış taktik seçimlerle alakalı, tüfekçi piyade kıtaların harp meydanlarına egemen olmasıyla zorunluluk halini almış bir dönüşüme benzemiyor. Mesele, bir kez daha, askerî personel rakamlarının artışıyla bağlantılı malî baskılar ve klasik at ve atlı yetiştirme usullerinin yükselen rakamları karşılamakta yetersiz kalmasıyla daha iyi açıklanabilir görünüyor. Kadim kozmografya/coğrafya öğretilerine göre dünyanın Ekümene ve yahut İslam coğrafyacılarının deyimiyle rub‘-ı meskûn denilen yaşanılabilir dilimi, en başından beri, atın nispeten az bulunan, kıymetli metadan sayıldığı ve bu haliyle toplumsal statüyü simgelediği bir yerdi. İyi cins atların yetiştirilip korunması, bu yörelerde, kuzeyin alabildiğine düzlüklerinde sürülerle at yetiştiren bozkır topluluklarının aksine, masraflı ve teknik bilgi gerektiren bir uzmanlığa dönüşmüştü. Safkan atlar, elçilik heyetleri arasında iyi niyet nişanesi olarak el değiştiriyor; ekâbir hediyeleri arasında ihtişamlı atlar yer alıyordu.

16. yüzyıl Osmanlı dünyası bu genel şemanın içine oturmuştu. Bu sebeple 1579’da Boğdan tahtına geçmek isteyen Iancu Sasul’un İstanbul’da yaptığı müzakerelerde voyvoda olması halinde Osmanlılara yüz elli at hediye edeceğini söylemesi boşuna değildi¹¹²⁷. Eflak ve Boğdan voyvodaları açısından Osmanlı sarayına şahinlerle beraber at yollamak mutata bir uygulamaydı. Eflak voyvodası Petru, 1564’te adet olduğu üzere bir miktar şahinle sekiz beygiri İstanbul’a yollarken¹¹²⁸, Boğdan voyvodası Boğdan, bundan birkaç sene sonra hazinedar ve tercümanı aracılığıyla yine pişkeş kabilinden altı şahin ve altı beygir göndermişti¹¹²⁹. Keza bayramlar, saray şenlikleri, düğün merasimleri gibi vesilelerle sultanın özel ahır ve istabl-ı âmire için konuklarından armağan olarak at kabul etmesi epeyce yaygın bir uygulamaydı. Osmanlı yönetimi, 15-16. yüzyıllarda memleketteki at arzını istenilen seviyede tutmak ve bu kıymetli savaş unsurunun fiyatının yükselmesini engellemek adına bazı tedbirler aldı. Bu önlemler esas itibarıyla saray ve merkezî asker kıtalarının ihtiyacı olan atların miri ahırlar vasıtasıyla düzenli olarak tedarik edilmesi ve imparatorluk topraklarındaki hayvanların ülke dışına çıkarılmasının yasaklanmasıydı. Bu

---

Habsburg Savaşlarında Osmanlı Ordu Terkibi”, *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 231-234.

¹¹²⁷ Yusuf Heper, *Osmanlı Devleti ve Eflak-Boğdan İlişkileri (1574-1634)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uşak 2020, s. 301-302.

¹¹²⁸ 6 Numaralı Mühimme Defteri, I, s. 29-30, hüküm no. 10, 5 Muharrem 972/13 Ağustos 1564.

¹¹²⁹ BOA, D.EVM.d., 26278, s. 11, 4 Rebiülahır 976/26 Eylül 1568.

tedbirlerden ilki payitahttaki rical ve savaşıların haklarını korurken ikincisi taşra sipahisinin at bulmakta zorlanmasını önlemeye yönelikti. 1560 itibarıyla Osmanlılar, Avusturyalı komşularıyla kıyaslandığında kendi atlarının çok daha “yarar” olduğu ve düşman memleketlerinde bu atlara denk hayvanların bulunmadığı kanaatindeydiler. Bu nedenledir ki, Osmanlı sarayı, Budin serhaddinde Habsburglara esir düşen askerlerin özgürlüklerine kavuşmak için fidye kabilinden at önermelerinin caiz olmadığını hatırlatma lüzumu hissediyordu¹¹³⁰.

Osmanlı idaresi açısından at stratejik bir metaydı. Türk atlarının imparatorluk dışına çıkarılması yasağından yabancı devlet temsilcileri ve diplomatlar da müstesna tutulmuyorlardı. 1545'te İstanbul'dan Dubrovnik'e giden Fransız elçiliği çalışanları, sıkı sıkıya takip edilen at yasağından ötürü yolculuklarını düşükevsafta beygirlerle yapmak zorunda kalmışlardı¹¹³¹. 1559'da Erdel kralı János Zgismond ve annesi Isabella namına Báb-ı Âlî'ye gelen heyetin başına da aynı şey gelmişti. Erdelli temsilciler dönüş yolculuğunu beygirlerle yapacak; yanlarında iyi cinsten atlar götürmelerine müsaade edilmeyecekti¹¹³². Öyle de oldu; Erdel heyeti Rusçuk'tan yanlarında altı atla geçmeye çalıştıkları için atlar ellerinden alındı ve bir süre iskele civarında alıkonuldu. Nihayet payitahttaki Erdel kapı kethüdasının girişimiyle atlar İstanbul'a geri dönebileceklerdi¹¹³³. Bu örnek, Osmanlı makamlarının ülke dışına at çıkarılması yasağını epeyce ciddiye aldıklarını gösteriyor.

Sınır boyları, tabiatıyla at kaçakçılığı hakkında en dikkatli olunması gereken yerlerdi. Bu manada Osmanlı atlarının yasa dışı yollardan imparatorluk dışına çıkarıldığı noktalardan biri Basra civarıydı. 1545 tarihli bir hükme göre, Halep, Şam ve Trablus yöresinden at ve katırlar toplayan tacirler bu hayvanları Basra'ya naklederek buradan memleket dışına satıyorlardı. Osmanlı sarayı bu ticaretin engellenmesi vazifesini Bağdat beylerbeyine vermişti¹¹³⁴. 1565'te Basra'dan dışarı yollanması memnu emtia arasında diğer harp aletleriyle beraber atların halen anılıyor oluşu, sınır boylarında alınan önlemlerin ancak bir

1130 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 305, hüküm no. 674, 10 Rebiülahır 967/9 Ocak 1560.

1131 E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, s. 93, hüküm no. 115, 23 Şevval 951/7 Ocak 1545.

1132 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 84, hüküm no. 173, 27 Şevval 966/2 Ağustos 1559.

1133 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 141-142, hüküm no. 310, 8 Zilhicce 966/11 Eylül 1559.

1134 E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, s. 282, hüküm no. 381, gurre-i Muharrem 952/15 Mart 1545.

yere kadar etkili olabildiğini gösteriyor¹¹³⁵. Hal böyleyken, Osmanlı serhaddinin hemen her yerde aynı dertten mustarip olmasına şaşmamak gerekiyor. Bosna vilayet kanunnamesi, 1516'dan beri "eyü at"ların İslam memleketlerinden çıkarılıp "küffâr" diyarına satılmasını yasaklıyordu¹¹³⁶. 1545'te Hersek'ten Venedik egemenliğindeki yerleşimlere yağ, bal ve gümüşün yanı sıra at satışının önlenmesi için emirler yazılmıştı¹¹³⁷. At kaçakçılığı, İran istikametine yapılan yasadışı ticarete de önemli bir yer tutuyordu. Erzurum beylerbeyi, 1564'te Safevi illerine izinsiz nakledilen gümüş, bakır ve at gibi kıymetli ve stratejik malların önünün kesilmesiyle uğraşıyordu¹¹³⁸. Bu kabilden örneklerin sayısını artırmak mümkündür¹¹³⁹.

At, çağdaşı bütün toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı dünyasında da en belirgin statü alametlerinden biriydi. Teoride reaya tabakasından gelenlerin ata binmesine müsaade edilmiyordu. At hırsızlığı iki sebepten ötürü büyük suçtu: at başlı başına çok pahalı bir maldı ve daha fenası böyle bir hareket toplumsal hiyerarşinin üst basamaklarına yönelik bir hakaret olarak algılanabilirdi. Sultan II. Mehmed, reaya-sipahi ilişkilerini düzenlemeye yönelik kanunnamesinde at çalan birisinin ceza olarak elinin kesilebileceğini yazıya döktürmüştü. Küçük ve yahut büyükbaş hayvan çalanların aynı kanunnamenin şarap içme ve hırsızlığı düzenleyen üçüncü babında yalnızca kadı dayığı ve para cezasıyla cezalandırılmaları, at çalmanın çok daha esaslı bir cürüm kabul edildiğini gösteriyor¹¹⁴⁰. Buna rağmen at kaçakçılığından elde edilebilecek muazzam servet, ehl-i örf ve askeriden bazılarını yüksek de olsa risk almaya yüreklendirmeye yetebiliyordu. 1488'te, örneğin, tımar ehlinden Hamza şeytanın iğvasına kapılmış; at hırsızlığına bulaştığından dirliği elinden alınmıştı¹¹⁴¹. 1565'te, başka bir sipahi,

1135 BOA, MD, 5, 25/67, 11 Muharrem 973/8 Ağustos 1565.

1136 Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 396.

1137 *E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 287-288, hüküm no. 389, 2 Muharrem 952/16 Mart 1545.

1138 *6 Numaralı Mühimme Defteri*, I, s. 149-150, hüküm no. 233, 6 Rebiülevvel 972/12 Ekim 1564.

1139 Konuyla ilgili genel bir çalışma için bk. Hedda Reindl-Kiel, "No Horses for the Enemy: Ottoman Trade Regulations and Horse Gifting", *Pferde in Asien: Geschichte, Handel und Kultur*, hrsg. Bert G. Fragner, Ralph Kauz, Roderich Ptak, Angela Schottenhammer, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2009, s. 43-49.

1140 Barkan, *Kanunlar*, s. 389: "Eğer sığır ogurlasa elin kesmeyeler ...; eğer at ogurlasa elin keseler kesmezlerse iki yüz akçe cürm alına ..."

1141 BOA, MAD, 17893, s. 134, 15 Cemaziyelahir 933/27 Mayıs 1488 (Bu kayıttan beni haberdar eden meslektaşım Abdülhadi Uysal'a teşekkür ederim).

Cemşid, eline geçirdiği iyi cinsten atları yabancı memleketlere sattığı için Tırhala ve Narda civarında soruşturma konusu olmuştu¹¹⁴². İki sene sonra benzer bir dava imparatorluğun doğu serhaddinde görüldü. Diyarbakır müteferrikalarından Aydın, iddiaya göre, Van yöresinden çaldığı atları İran'a yolluyordu. Müteferrika Aydın bu işte öylesine ileri gitmişti ki, Van kalesi neferleri, otlamaları için çayıra saldıkları atlarının neden sonra Aydın'ın yanında bulunabildiğini söylüyorlardı¹¹⁴³.

1572'de Osmanlı divanından çıkan bir dizi hüküm, atın askerî değerine ve bu stratejik unsurun resmî kurumlarca denetlenmesinin önemine dair açıklayıcı bilgiler verir. Geçen güz Osmanlı donanmasının İnebahtı'da uğradığı ağır yenilgi Rumeli'deki gayrimüslim tebaa arasında bazı kıymıdanmalara sebep olmuş gibiydi. Osmanlı sarayı, Mora, Delvine, Yanya, Avlonya, İlbasan, Karlılı ve Mezistre'de her an kargaşa çıkarmasından korkulan gayrimüslim reayanın beslediği at ve beygirlere el konulmasına taraftardı. Hatta Delvine beyine yollanan emirde, kimi Arnavut ve Rumların İstanbul'dan satın aldıkları atları memleketlerine götürdükleri istihbaratının alındığı belirtilmişti. At ve beygirler bedeli karşılığında zorla alınmalı; sipahilere ve sefer hizmetinde bulundukları bilinen ehl-i İslam gazilerine dağıtılmalıydı¹¹⁴⁴.

2. Bir Devlet Girişimi: İstabl-ı Âmire

a. İstabl-ı Âmire ve Osmanlı Klasik At Yetiştiriciliği

Osmanlı payitahtı, memleketteki at arzını istikrarlı bir seviyede tutmak için mevcutları koruyup imparatorluk dışına çıkmalarını önlemek dışında bir şeyler yapmalıydı. II. Mehmed devrinde Topkapı Sarayı'nda, irili ufaklı her sarayda olacağı gibi, miri bir ahır mevcuttu. İstabl-ı âmire, 1478 itibarıyla mirahur İlyas Bey yönetiminde birer emin, kethüda, kâtip ve çalışanlarıyla kurumsallaşmışa benziyordu¹¹⁴⁵. Bu yapı, 16. yüzyıl boyunca genişleyerek Rumeli ve Anadolu'da devlete ait birçok ahır, ambar, koru, çayır ve çiftliği ihtiva eden heybetli bir teşkilat haline geldi. Ne var ki, ehl-i hiref teşkilatında olduğu üzere, ıstabl-ı âmirenin esas kaygısı sultan ve saray halkının binek ve yük hayvanı ihtiyacını karşılamaktı. Miri ahırlarda bu gayeyle çok sayıda at, beygir, eşek, katır ve deve bakılıyordu.

1142 BOA, MD, 5, 78/181, 7 Safer 973/3 Eylül 1565.

1143 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, s. s. 246-247, hüküm no. 479, 27 Cemaziyevvel 975/29 Kasım 1567.

1144 BOA, MD, 19, 7/17, 18 ve suret kayıtları, 5 Muharrem 980/18 Mayıs 1572.

1145 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 488.

Ben, kitabın ana konusundan sapmamak adına yalnızca at ve beygirlere ilişkin birtakım bilgi ve verilere dikkatleri çekeceğim.

Osmanlı sarayının hayvan gereksinimini karşılamaya yönelik bu kapsamlı yapının başında mirahur-ı evvel (baş mirahur) bulunuyordu. İstanbul'daki has ahırlarda çalışan at oğlanları (seyisler) doğrudan baş mirahura bağlıydı. Yine İstanbul'da Vefa'daki ahırlarla Edirne, Yanbolu, Hayrabolu gibi yerlerde ıstabl-ı âmire çatısı altında hizmet verenler mirahur-ı saninin (ikinci mirahur) sorumluluğu altındaydı. Baş mirahur, at oğlanları dışında, İstanbul'da ve yahut Anadolu ve Rumeli'de olsun, ıstabl-ı âmireye tahsis edilmiş nice müştemilatta çalışan saraç, ambar muhafızı, nalbant, yularcı, palancı, iplikçi, keçeci, debbağ ve çayır korucusunu çekip çeviriyordu. At, biniciliğin en kadim hayvanlarından olmasına rağmen paradoksal biçimde ürkek, ehlileştirilmesi zaman isteyen ve sırtına binilmesinden haz etmeyen bir hayvan olduğundan has ahırlarda bunların terbiyesi için selahur/serahur denilen özel binici-terbiyeciler de çalışıyordu. 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı sarayında *muallimân-ı esb/at* eğitimci namıyla on kişinin maaş aldığı biliniyor; ama bu bölük herhalde ıstabl-ı âmiredeki atların terbiyesinden ziyade doğrudan padişaha ait hassa atların eğitimiyle ilgileniyordu¹¹⁴⁶.

Görsel 60: 1566'da Sultan Süleyman'ın ölüm haberini alan Şehzade Selim'in maiyetinde hızla Osmanlı ordusuna yetişmeye çalışan süvarilerden bazıları atlarına söz geçirmeye çalışırken. *Nûzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sîgetvar*, TSMK, Hazine, 1339, vr. 83b.

¹¹⁴⁶ BOA, MAD, 186, vr. 24a; Emine Dingec, *Osmanlı Sarayında At*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2000, s. 159.

İstabl-ı âmire, taşra hizmetlerini tımar dirliği veya vergi muafiyeti mukabilinde çalışan dört zümre insandan temin ediyordu. Yundcı (ya da mâdiyân-ı hâssa) namıyla bilinen kısrak hademeleri, korulara dağılmış ocaklarında hayvan güdüp yetiştirmekle meşgul oluyorlardı. Korucular, has ahırlara ait koruları koruyup gözetmekten sorumluydu. Yine miri çayırları mevsimi geldiğinde budayarak elde edilen otları satıp parasını devlet yetkililerine teslim etmek korucuların işiydi¹¹⁴⁷. Tay yetiştirmekle mükellef taycılar cemaatinin merkezi Sultanönü'ydü (Eskişehir ve Karacahisar yöreleri). Taycılar hakkında nispeten biraz daha fazla bilgiye sahibiz. Germiyanogulları devrinden beri bölgede yaşayan atçılık geleneği, 1492'de II. Bayezid'in yaptırdığı tahrir sayesinde merkezileştirilerek at yetiştiricileri İnönü civarında toplanarak nahiyelere yerleştirilmişti. 1502'de Ali Çelebi'nin faaliyetleri taycılar cemaatinin nihayet klasik formunu almasını sağladı. Taycı çiftlikleri, İnönü'de oturan taycılar ağasına yetiştirdikleri atları teslim ediyor; bunlar sürüler halinde Bursa'da ikamet eden bölükbaşına götürülüyordu. Bölükbaşı, yine katarlar halinde atları İstanbul'daki ıstabl-ı âmire ahırlarına sevk ediyordu¹¹⁴⁸. Bununla birlikte ıstabl-ı âmireye bağlı bütün ocaklarda azya da çok tay yetiştirildiğini belirtmek gerekir. Ocaklardaki hayvan sayılarını gösteren sayımlar ve taşrada tay yetiştirme hizmeti gördükleri için avarızdan muaf tutulan kişiler bu durumu yeterince açık şekilde ortaya koyuyor¹¹⁴⁹. Gayrimüslim tebaadan yazılan voynuklar ise, sefer zamanlarında geri hizmet kıtası olarak görev yaptıkları halde, barış zamanlarında miri ahırlarda bedenlen çalışıp devlet ricaline ait hayvanların bakımını üstleniyor; çayırları keserek ambarlar için ot depoluyorlardı. Bu maksatla her sene payitahta gelen bir miktar voynuk hizmetleri bittiğinde tezkere alarak memleketlerine dönüyorlardı¹¹⁵⁰. İstabl-ı âmire, imparatorluğun eyaletlerine yayılmış kurumsal yapısını 17. yüzyılın ortasında kabaca muhafaza ediyordu¹¹⁵¹.

1147 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 488-500.

1148 Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 143-166.

1149 BOA, MAD, 2775, s. 861, 7 Recep 973/28 Ocak 1566.

1150 Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 25-27, 52-57.

1151 İlhan Şahin, "Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risâle", *Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 925-926.

Görsel 61: Seyis. H. W. Formschneider, *Habitus praecipuorum populorum*, 201. gravür.

İstabl-ı âmire heybetli bir kurumdu. Anadolu ve Rumeli'nin dört bir yanına yayılmış ocak ve ahırlar, Edirne ve İstanbul'daki has ahır bürokrasisinin gözetimi altında muazzam meblağlara varan işlemler yürütüyor; kurum merkezinden yola koyulan bölükbaşılar, kısrak, beygir ve top arabası çeken hayvanları bir araya getirmek için kadılarla işbirliği içinde muhasebeler üretiyorlardı. Arpa emini Mevlana Kıvameddin, Sinan Çelebi eliyle yazıya döktürdüğü defterde ıstabl-ı âmirenin 1498-99'a denk düşen bir Hicri yıl içinde 2.281.139 akçelik bir bütçeyi çevirdiğini belirtmişti¹¹⁵². Bu tarihlerde akçenin sahip olduğu değer, hassa ahırları namına yapılan masrafın gerçekten de yüksek olduğunu gösteriyor. 1527-28'e gelindiğinde ıstabl-ı âmireye tahsis edilen meblağ 5.640.000 akçeyi bulmuştu¹¹⁵³. 1547-48'de kurumda çalışanlara yapılan ödeme geçen seneden kalan istihkaklarıyla (265.071 akçe) beraber 6.674.977 akçe olmuştu¹¹⁵⁴. 1566-67'de baş mirahura bağlı çalışan hizmetlilerin sayısı aşağı yukarı 3000'i buluyordu. Bu kişilerin has ahırları ilgilendiren her cins hayvandan (atlar, yük beygirleri, develer, katırlar, eşekler vs.) sorumlu olduklarını, hizmetlerinin binek hayvanlarıyla sınırlı olmadığını hatırlatmak gerekir. Yine de, bunların en azından 787'sinin doğrudan atlar için koşum takımı üreten (saraçlar), seyislik yapan, kısrak yetiştiren kişiler veya nalbantlar olduğundan eminiz. İkinci mirahurun emrinde yine aynı tarihlerde 563 kişi

¹¹⁵² BOA, D.BŞM., 1/12, s. 5, 4 Şaban 906/23 Şubat 1501.

¹¹⁵³ Barkan, "M. 1527-1528 Mali yılına ait bir bütçe", s. 288.

¹¹⁵⁴ Barkan, "1547-1548 Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", s. 252.

vardı¹¹⁵⁵. Bunların hepsinin vazifeleri beygirlerle, yani sürat ve çevikliklerinden ziyade güç ve dayanıklılıklarıyla öne çıkan erkek atlarla alakalıydı. Küçük mirahura bağlı hassa arabacıları bölüğü beygirleri koşum hayvanı olarak değerlendirirken beygir saraç ve seyisleri bu hayvanları yük hayvanı ve tahminimce yine savaş atı olarak eğitip donatıyordu.

Bu yapıyı ayakta tutabilmek adına ne miktarda harcama yapıldığını hesaplamak güç; bununla birlikte 1530-31 tarihli bir belge sırf ıstabl-ı âmireye ait ambarları yenileyip onarmak için bile hatırı sayılır bir meblağın gözden çıkarıldığına işaret ediyor. Buna göre, İstanbul'daki ambarların giderlerini karşılamak için bu tarihte 559.000 akçe harcanırken Edirne ambarlarına 350.000 akçe sarf edilmişti. Bu miktarlara o an itibarıyla inşa edilen ambar ve ahırlar için harcanan 76.000 akçe ve Yanbolu ve Hayrabolu'daki ambarlara yollanan 40.000 akçe ilave edildiğinde ortaya hayli göz kamaştırıcı bir meblağ çıkıyor¹¹⁵⁶.

Görsel 62: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde nalbantlar. TSMK, Hazine, 1344, vr. 292a.

At bakımının doğurduğu masraflar çeşitliydi. Burada şimdilik bin bir çeşit koşum malzemesinin üretim ve fiyatlarını bir kenara bırakıp has ahırların işleyişini daha iyi anlamak bakımından hayvan yemlerinin nasıl tedarik edildiğine eğileceğim. 1553'te ıstabl-ı âmireye Sultanönü kazasından satın alınan hayvanların arpa ve saman ihtiyaçlarının nereden karşılanacağı kadının kafasını karıştırmıştı. Bölükbaşı Ali ve saraçlar zümresinden Mehmed gelip

¹¹⁵⁵ Uzun, *Istabl-ı Âmire*, s. 16-35.

¹¹⁵⁶ Uzun, *Istabl-ı Âmire*, s. 129-131.

temin ettikleri altı beygir, iki at, sekiz katır ve altı deveyi ıstabl-ı âmire namına Bölükbaşı Hızır'a teslim etmişlerdi. Sultanönü kadısı, İstanbul'a yola çıkarılan hayvanların yem paralarının devlet hazinesinden karşılanması için müracaatta bulunuyordu¹¹⁵⁷. 1568'de İnönü'deki ocaklarda beslenen ağırlar için yem ihtiyacı hâsıl olduğunda Eskişehir ve İnönü kadılarında arpa temin etmeleri istenmişti. Eskişehir'de yüz, İnönü'de elli müd arpa özel şahıslar elinden güncel narh fiyatlarına göre satın alınacak ve İnönü'de ambarlara istiflenecekti¹¹⁵⁸. 1575'te Sultanönü kadısından bölgedeki devlet ahırlarında beslenen atlar için çok daha büyük miktarda arpa bulup hazırlaması istenmişti. Sultanönü'nde yem bekleyen dokuz tavlâ at vardı. Bunlar için İstanbul kilesi hesabınca 2000 kile arpa köylülerden satın alınarak bir araya getirilmeliydi. Kile başına dörder akçe ödenmesi öngörülüyordu¹¹⁵⁹.

1576'da Edirne kadısına yollanan bir hüküm, yukarıda yapım ve onarım masraflarından bahsedilen ambarların ne işe yaradığını gösteriyor. Buna göre, ıstabl-ı âmirenin arpa ve samana ihtiyacı vardı. Edirne kadısından eskiden olduğu gibi bu maksatla 550 müd arpa ve 550 çeten (büyük sepet) samanı reayadan parasıyla satın alarak Edirne'deki ambarlara getirmesi isteniyordu. Köylülere ödenecek para ıstabl-ı âmireden gönderilen yetkilinin yanındaydı. Edirne'deki ambar-ı âmireye teslim edilmesi beklenen hayvan yemleri bu kazayla sınırlı değildi. Bu hükmün hemen altına kaydedilen kaza isimleri, buraya Rumeli'den getirilip teslim edilen arpa ve samanın miktarı hakkında rakamlar ihtiva ediyor. Uzuncaabad, Yenice-i Kızılağaç, Kırkkilise, Mahmud Paşa Hasköyü ve Çirmen kazaları doğrudan ambar-ı âmireye arpa ve saman getirmekle mükellefti. Arpanın müdünün sekiz akçe, samanın çeteninin yedi akçeye alınması karara bağlanmıştı. 1576'da yalnızca bu beş kazadan Edirne'ye nakledilmesi planlanan arpa miktarı 1380 müdü bulurken aynı yerlerden gelmesi beklenen 1500 çetenlik saman vardı. Edirne'de en az bir tane daha merkezî ambar var gibi görünüyor. Dimetoka, Ergene, Babaeski ve Ferecik'ten getirilen 1350 müd arpa ve 900 çeten saman Edirne'deki başka bir miri ambara teslim ediliyordu. İstabl-ı âmirenin Hayrabolu, Filibe, Yanbolu ve Siroz'da da ambarları vardı. Hayrabolu ambarına bizzat kazadan tahsis edilenlerle birlikte Tekirdağ ve İneçik'ten toplam 600 müd arpa ve 700 çeten saman getiriliyordu. Hayrabolu'ya nakledilen yemlerin fiyatı Edirne'dekilerden farklıydı. Buradaki

1157 BOA, MAD, 233, s. 52, 25 Şevval 960/4 Ekim 1553.

1158 BOA, D.EVM.d., 26278, s. 60, 13 Rebiülahır 976/5 Ekim 1568.

1159 BOA, MAD, 7534, s. 408, 13 Rebiülevvel 983/22 Haziran 1575.

ambar için alınan arpanın kilesine beş akçe verilirken samanın birim fiyatı sekiz akçeye geliyordu. Akçakızanlık, İzladı, Samakov ve Tatarpazarı'ndan toplanan arpa ve samanlar Filibe'deki ambarın hakkıydı. Filibe ambarında 1300 müd arpa ve 1300 gırar saman istiflenmesi öngörülüyordu. Yanbolu ambarına taşınan arpa bir miktar daha pahalıya mal olmuş görünüyor; kile başına sekiz akçe. Yanbolu kazası nahiyeleriyle birlikte kasabadaki ambarı hatırı sayılır ölçüde doldurmaya yetiyordu. Yalnızca buradan 600 müd arpa ve 1200 çeten saman tedarik edildiği tespit edilebiliyor. Bu miktarın üzerine Yenice-i Zağra, Ruskasrı, Aydos ve Karınabad'dan nakledilen 750 müd arpa ve 1000 çeten samanı ilave etmek gerekiyor. Siroz'daki ambar, kazadan temin edilen ürünlerin yanı sıra Zihne, Avrethisarı, Demirhisar ve Ustrumca'dan elde edilecek yemlerle doldurulacaktı. Ne var ki, kazaların altına arpa veya saman gibi ürün isimleri açıkça yazılmamış; divani rakamlarla kaba hesaplamalara girilmekle yetinilmiş¹¹⁶⁰. Bununla birlikte hükümde zikredilen rakamların o seneye mahsus olduğunu kabul etmekte yarar var. Ne de olsa, yaklaşık üç sene önce Yanbolu ambarına yalnızca Yenice-i Zağra'dan 4400 kile arpa ve 440 çeten saman gönderilmesinin talep edildiğini biliyoruz¹¹⁶¹.

İstanbul'daki büyük ahırlarda muhafaza edilen hayvanların yem ihtiyacı da benzer usullerle gideriliyordu. 1565'te, bir keresinde, ıstabl-ı âmire ahırına otluk taşımak için cebehane-i âmireden 500 sicim ödünç alınmıştı¹¹⁶². İstabl-ı âmire bölükbaşlarından Emrullah, 16. yüzyıl ortalarında çayırların biçilerek miri ahırlara otluk temin edilmesinde görev alanlardan biriydi. Siroz'daki miri çayırlara gitmiş; yöredeki mukataa gelirlerinden aldığı 30.000 akçe ile çayırların biçilerek otların arabalara doldurulmasına nezaret etmişti. Otların biçilmesi, kurutulması ve arabalara yüklenmesi kaza ahalisinden ücretle tutulan kişiler aracılığıyla gerçekleştiriliyor; kadı gerekli evrakı hazırlayarak para alışverişinin düzgün şekilde işlemlerini güvence altına alıyordu¹¹⁶³. Siroz'daki ve muhtemelen imparatorluğun diğer köşelerinde ıstabl-ı âmireye ait çayırların kullanımında belirli bir düzen ve standart sağlanmış görünüyor. 1576'da yine Siroz'a giden bir has ahır saracı, biraz önce tarif edilen basamakları izleyerek

1160 BOA, MAD, 7534, s. 429, 9 Rebiülevvel 984/6 Haziran 1576.

1161 BOA, MD, 23, 57/119, 15 Cemaziyelahir 981/12 Ekim 1573.

1162 BOA, MAD, 2775, s. 373, 9 Rebiülevvel 973/4 Ekim 1565.

1163 BOA, MAD, 2775, s. 944, 21 Recep 973/11 Şubat 1566; 1181, 5 Ramazan 973/26 Mart 1566.

miri ambarlara yollanacak otluğun tedarik edilmesini sağlamıştı¹¹⁶⁴. Osmanlı sarayının devlete ait çayırların biçtirilmesinde dikkat ettiği önemli hususlardan biri, otluk hazırlama işinde istihdam edilen köylülerin hâlihazırda doğancılık, kömürcülük gibi başka devlet hizmetleriyle yüklü olmadıklarından emin olunmasıydı¹¹⁶⁵. Filibe'de de durum neredeyse aynıydı. 1566'da mirahur tarafından yollanan saraç, yanında getirdiği parayı bölge halkından çayır biçme işini üstlenenlere dağıtarak ıstabl-ı âmireye ait otluğun hazırlanmasını temin etmişti¹¹⁶⁶. Bu esnada yürütülen işlerin mahiyetinde bir farklılık görünmüyor.

İstanbul'daki ahırların ihtiyacının karşılandığı yerlerden biri Üsküdar ve Yoros civarlarıydı. 1576'da bu kazalardan ıstabl-ı âmire için 5000 kantar saman ve 500 araba otluk talep edilmişti. Malzemenin toplanma biçimi, Rumeli yakasındaki işlemlere kıyasla reayayı işin içine daha az katıyordu. Üsküdar ve Yoros'a giden yetkililer, yanlarında getirdikleri meblağlarla saman ve otluğa sahip insanların elinden doğrudan alım yapıyorlar; kadı, mal sahiplerinin hakkının ödenmesini sağlama alıyordu. Bu şekilde bir araya getirilen yemler Kadıköy'de ıstabl-ı âmireye ait ambara teslim ediliyordu¹¹⁶⁷. Yine de, köylüler arasında saman ve otluk temin etme işinin bir çeşit vergilendirme olarak algılandığı görülüyor. Aynı sene içinde bizzat saraya gelerek meramını anlatan ıstabl-ı âmire emini, Vize ve Çorlu'dan uzun yıllardır has ahırlara saman tedarik eden reayanın bir şekilde ellerine geçirdikleri muafiyet belgeleriyle hizmetten kaçmaya çalıştıklarını dile getirmişti. Merkezî hükümetin desteğini arkasına alan emin, ahır görevlilerini yeni muafiyetlerin geçersiz olduğunu duyuran bir emirle Vize ve Çorlu'ya gönderdi¹¹⁶⁸. Hayvan gıdası tedariki tabiat ananın kapislerinden azade değildi. 1573'te yaşanan kıtlık Çorlu'da arpanın kilesini otuz akçeye çıkartırken samanın kırk bir akçeden alıcı bulmasına yol açmıştı. Osmanlı sarayı, herhalde geçici olduğu tahmin edilen fiyat artışları karşısında

1164 BOA, MAD, 7534, s. 100, 24 Muharrem 984/23 Nisan 1576.

1165 BOA, MAD, 2775, s. 1386, 23 Ramazan 973/13 Nisan 1566.

1166 BOA, MAD, 2775, s. 1386, 23 Ramazan 973/13 Nisan 1566; BOA, MAD, 7534, s. 66, 23 Muharrem 984/22 Nisan 1576.

1167 BOA, MAD, 7534, s. 457, 27 Rebiülevvel 984/24 Haziran 1576.

1168 BOA, MAD, 7534, s. 557, 4 Rebiülahır 984/1 Temmuz 1576. Çorlu ahalisi 16. yüzyıl itibarıyla gerçekten de ıstabl-ı âmirenin saman ve otluk gereksinimini karşılamakla yüklü görünüyor: 6 *Numaralı Mühimme Defteri*, I, s. 287, hüküm no. 500, 7 Cemaziyelevvel 972/11 Aralık 1564. Bu yöreden getirilen otluğun taşınmasında Ereğli, Silivri ve Çatalca'dan temin edilen arabaların yardımına başvuruluyordu: BOA, MD, 34, 288/598, 23 Rebiülevvel 986/30 Mayıs 1578.

Çorlu kadısından arpa ve saman bulabilmek için Kemer, Vize ve Rodosçuk'a başvurmasını salık vermişti¹¹⁶⁹.

Aslına bakılırsa, ıstabl-ı âmirenin (çalışmanın konusu bakımından deve, katır, eşek gibi yük hayvanlarını bir kenara bıraksak bile) faaliyet ve harcama alanları yem tedarikinin çok ötesine geçiyordu. Osmanlı ordu birimlerine tahsis edilen at ve beygirlere sarf edilen yem ve koşum takımı masraflarını topluca ya da birim başına hesaplayabilmek eşsiz bir başarı olurdu; burada bu imkâna sahip değiliz. Bununla birlikte bu harcama kalemlerinin ilk başta akla gelenden çok daha çeşitli olduğunu anımsatmakta fayda mülâhaza ediyorum. Örneğin, 1565'te hassa atlarının çullarının altına serilmek için Sofya, Şehirköy, Niş, Berkofça, İliç, Doniçe, Radomir ve Samakov'dan toplam 9800 zıra kebe istenmişti. Filibe kadısı bu vesileyle doğacak masrafı yörenin mukataa gelirlerinden karşılayacaktı¹¹⁷⁰. Keza ıstabl-ı âmire 1576'da ahırlardaki hayvanların ihtiyacını gidermek üzere Nevrekob, Zihne, Demirhisar ve Siroz'da nal işletip toplatıyordu. Bu sebeple Rumeli'ye yollanan hassa nalbantlardan Kurd vefat edince başlanan işi meslektaşları Cafer üstlenmişti¹¹⁷¹. 1574'teki genel teftiş, Osmanlı sarayının Rumeli ve Anadolu'da işlettiği ahır ve ambarların kapsamı hususunda iyi bir fikir veriyor. Bu tarihte ellerinde fermanlarıyla yola çıkan dört çavuş (Mehmed, Hasan, Mustafa ve Ahmed), payitaht ricalinin merakını (ya da belki de kaygısını) gidermek adına ziyaret ettikleri has ahır işletmelerinde kaç tane hayvan tutulduğunu, bunların hangi usulle beslendiğini, ambarlarda mevcut otluk, saman ve arpanın miktarını ve işletmelerin günlük masrafını kaydetmekle görevlendirilmişlerdi. Bu vesileyle 16. yüzyılın son çeyreği itibarıyla Anadolu'da Bursa, İnönü, Karahisar, Eskişehir, Akköprü ve Rumeli'de Edirne, Filibe, Kırkkilise, Yanbolu, Karinabad, Selanik, Hayrabolu, Siroz ve İpsala'da ıstabl-ı âmireye bağlı ahırlar olduğu görülebiliyor¹¹⁷².

Istabl-ı âmire adına sergilenen bütün bu çaba ve girişimlerin istenen sonucu verdiği söylenebilir. Osmanlılar, çağdaşı Yeniçağ devletleri gibi birçok sebeple muazzam sayıda at ve beygir sürülerine ihtiyaç duyuyordu. Rumeli ve Anadolu'daki has ahır teşkilatlanması bu gereksinimi önemli ölçüde karşılamış görünüyor. 16. yüzyılın başlarında Ramazan isimli bir kâtibin kaleminden

¹¹⁶⁹ BOA, MD, 23, 213/451, 8 Şaban 981/3 Aralık 1573.

¹¹⁷⁰ BOA, MAD, 2775, s. 415, 14 Rebiülevvel 973/9 Ekim 1565.

¹¹⁷¹ BOA, MAD, 7534, s. 943, 7 Cemaziyelahir 984/1 Eylül 1576.

¹¹⁷² BOA, MD, 24, 38/112, 29 Zilkade 981/22 Mart 1574.

çıkma bir dizi muhasebe defteri, Rumeli'deki ocaklarda muhafaza edilen atların sayısı hakkında malumat içeriyor. 1514-17 arasını kapsayan rakamlar, büyük ihtimalle, Sultan Selim'in şark seferleri için yürütülen askerî kapasite yoklamalarıyla alakalıydı. Bu yıllarda Rumeli'deki at ve beygirlerden iki isim, otlak emini Ali ve at mirahuru İbrahim sorumluydu. 1514-15'te bu ikisinin uhdesinde 2556 kısırak, 143 aygır ve 44 beygir vardı. Ertesi sene kısırakların sayısı 2213'e düşmüş; aygırlar 139'da kalırken beygirlerin mevcudu 89'a çıkmıştı. 1516-17'de rakamlar çok daha çarpıcıydı. Bu hicri sene (922) itibarıyla Rumeli'de saray adına 4499 kısırak, 268 aygır ve 446 beygir hazır tutuluyordu¹¹⁷³. O halde, 16. yüzyılın başında Osmanlı sarayının tasarrufunda epeyce geniş ve iyi nitelikli bir at sürüsünün bulunduğu ileri sürülebilir. Miri ocaklarda sayılan atların neredeyse tamamı dişi atlardı (mâdeyân); üstelik bunların sayısı (yukarıdaki rakamlara Anadolu'daki ahırlar dâhil edildi), bu tarihlerde padişaha bağlı hassa alaylarının nispeten düşük mevcudu düşünülürse, hanedan ve saray ricaliyle birlikte merkezî askerî kıtaların ihtiyacını karşılayabilecek seviyedeydi.

16. yüzyılın ilerleyen yıllarında ıstabl-ı âmireye ait at ve beygirlerin sayısında düşüş yaşanmadı. Bu vakitlerden kalma bir sayıma göre, muhtemelen asrın ikinci yarısında has ahırlarda 6359 at ve beygir barınıyordu. Bunların 56'sı "iç at" olarak kaydedilmişti; doğrudan doğruya sultanın kullanımına tahsis edilmişlerdi¹¹⁷⁴. Bu hayvanlara hemcinslerinden çok daha ayrıcalıklı davranıldığı barizdi. Otağ-ı hümayun emini, 1565'te bu atlar için bir iskemle temin edip getirmişti¹¹⁷⁵. İç atlar, iç ahır olarak da bilinen saray ahırında muhafaza ediliyordu. 1577 tarihli bir belgeye göre, otlamak için çayıra salınmaları gerektiğinde bu kıymetli atlar onları güneşin amansız sıcağından koruyan bir gölgeğin altına güdülüyorlardı. Bu tarihte "büyük ahır" ismi yakıştırılan bu çadırla raht

¹¹⁷³ BOA, AE.SSLM.I., 1/9, s. 9 (H. 920), 21 (H. 921) ve 33 (H. 922). 16. yüzyıl Osmanlı baytarlarının eline geçen metinlere göre, çiftleşme döneminde on kısırağın döllenmesi için bir aygır yeterlidir (Ali Yiğit, *"İlm-i Fûrusiyet" İsimli Baytarnamenin Veteriner Hekimliği Tarihi, At Yetiştiriciliği ve Hastalıkları Açısından İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s. 38). Buradaki listelere göre, kısırak ve aygırların sayısı karşılaştırıldığında çiftliklerde aygır başına 16-17 kısırak bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte birçok sebepten ötürü çiftleşmeye hazır hayvan miktarının yine de bire on oranına yakın olduğu söylenebilir.

¹¹⁷⁴ Protestan vaiz Salomon Schweigger, 1570'ler sonunda geldiği İstanbul'da padişah ahırında yüz kadar at olduğunu söyler (*Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 168).

¹¹⁷⁵ BOA, MAD, 2775, s. 87, 17 Muharrem 973/14 Ağustos 1565.

hazinesinin çadırlarının yenilenmesi icap etmişti¹¹⁷⁶. 16. yüzyılın ikinci yarısında öncelikle hanedan mensupları ve saray ricalinin kullanımına yönelik 1553 hassa atı bulunuyordu. Bunların yine epeyce iyi cinsten kısarak ve beygirler olduğu ve devlet ricalinin teşrifattaki yerlerine nispetle hiyerarşik olarak yukarıdan aşağıya dağıtıldığı düşünülebilir. 1555-56'da bunların en azından bir kısmının Tophane'deki ahırda muhafaza edildiği düşünülebilir¹¹⁷⁷. Aynı vakitlerde ıstabl-ı âmireye bağlı ocaklarda at yetiştirme ameliyesi aralıksız sürüyordu. Listede yer alan 588 hassa tay, kemik yapılarının olgunlaşıp binilmeye müsait hale gelmeyi beklerken ayrıca toplu olarak kaydedilmiş 1097 yund, güre ve aygır doğrudan çiftliklerdeki çiftleştirme faaliyetleriyle ilgili olmalıydı. Tabiatıyla çok daha az sayıdaki aygır sayıca fazla yundu, yani kısrağı döllerken yundlardan doğan güreler (üç yaşına gelinceye değin taylara böyle deniyordu) henüz annelerinden ayrılmamışlardı; onların yanında büyüyorlardı. Bunun yanı sıra miri ahırlarda 3065 beygir sayılmıştı. İğdiş edilmiş bu hayvanlar artık üretim sürecinin parçası değillerdi; bedensel güçlerinin tamamını Osmanlı devletinin göstereceği yerlerde kullanacaklardı. Bunların 2010 tanesi salt beygir namıyla kaydedilmişti; tavlâ beygiri denilen cinsten hayvanlar oldukları tahmin edilebilir. Kalan 1055'i ise araba beygiri idi¹¹⁷⁸. 16. yüzyılın başındaki listelere kıyasla beygirlerin artan nüfusu gözden kaçacak gibi değil. Beygirlerin devlet ahırlarında dişi atların yanına kalabalık miktarlarda yerleşmeleri üç sebeple ilişkili açıklanabilir: araba beygirleri örneğinde görüldüğü üzere Osmanlı ordusunda ağır ateşli silahların yayılması, kısarak temin etme ve yetiştirmede yaşanan aksaklıklar ve 16. yüzyıl boyunca büyüyen ordu ihtiyaçlarının yarattığı maliyet baskısı. İlk ihtimal yeterince açık görünüyor. At arzının daralması ve at fiyatlarının artışına ileride ayrı bahisler açacağım.

1636'da yalnızca Rumeli'deki has ahır ocaklarında 1086 tay, 1919 kısarak ve 162 aygır bulunuyordu¹¹⁷⁹. Osmanlı ricali 1675'te IV. Mehmed'in oğulları ve kızı için tertiplenen sünnet ve düğün merasimlerine katıldığında Edirne şehri bir uçtan diğerine hassa at ve beygirleriyle doluydu: 4538 at ve 1105 beygir.

¹¹⁷⁶ BOA, MAD, 7534, s. 1645, 28 Zilkade 984/16 Şubat 1577. Krş.: E. Dinger, *Osmanlı Sarayında At*, s. 26.

¹¹⁷⁷ BOA, MAD, 55, s. vr. 3a: Muhâsebe-i meremmât-ı ahur-ı bârgirân-ı tavlâ ve esbân-ı enderunî der-Tophâne-i âmire, fi sene 963.

¹¹⁷⁸ BOA, TSMA.e., 412/1; A. Uzun, *Istabl-ı Âmire*, s. 73-74 (kitapta belgenin eski künyesi verilmiştir; e. 983/1).

¹¹⁷⁹ Fatih Özdemir, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Istabl-ı Âmire (Has Ahır) Teşkilâtı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2021, s. 280-300.

Beygirlerin aksine atların sadece ufak bir kısmı ahırlarda tutuluyordu. Paşalar, ağalar, Enderun gılmanları ve saray hademeleri at stokunun hayli büyükçe bir bölümünü emiyordu. Yalnızca rikab kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa ve IV. Mehmed'in musahip ve müstakbel damadı Mustafa Paşaların tasarrufuna bırakılmış at sayısı 1016'ydı¹¹⁸⁰. 1677 yazında İstanbul'a dönen sultan miri ahırlardan çıkma binlerce at kullanan kullarını da yanında getirmişti. Bu esnada yem tahsisatı alan 4328 at ve 1241 beygirden 412 at ve 526 beygir saman ve otlarını hassa ahır ve Şeyh Vefa ahırında çiğnerken geri kalan çok sayıda hayvan yine devlet ricali arasında dağıtılmıştı. Hassa atlarına binenler aşağı yukarı aynı kişilerdi; Köprülü hanesinden ağabeyi ve kayınbiraderi Fazıl Ahmed'in ölümü üzerine sadarete getirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (Köprülü Mehmed Paşa'nın evlatlığı olarak yetiştirilmişti) 906 atla en tepede yer alıyordu¹¹⁸¹.

Görsel 63: 1582 Şehzade Mehmed'in düğün şenliklerinde at yarışı.
Şehinşâhnâme, II. Cilt, TSMK, Bağdat, 200, vr. 85b.

17. yüzyıl listeleri iki şeyi birden gösteriyor. Osmanlı devlet ahırları 16. yüzyıldaki canlılığını koruyordu; hatta varlıklarına şüphe olmamasına rağmen bu listelerde boy göstermeyen beygir katarları eklendiğinde geçen asırdan çok

¹¹⁸⁰ BOA, KK, 7187, Muharrem 1086/Mart-Nisan 1675; Özdemir, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire*, s. 236-237.

¹¹⁸¹ BOA, MAD, 7663, Cemazıyelevvel 1088/Temmuz 1677; Özdemir, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire*, s. 233-234.

daha fazla hayvanın resmî makamlarca bir araya getirildiği açıktı. Öte yandan sayıları ne olursa olsun, iyi cins atların çoğu 17. yüzyıl itibarıyla mevcudu iyice kabarmış saray ve hükümet efradı tarafından alınıyordu; kapıkulu süvarilerine (ki bu tarihlerde sayıları 14.000'in üzerine çıkmıştı) miri ahırlardan bir şey düşüp düşmediğini söylemek zor. Doğrusu istenirse, bir önceki asırda bile ıstabl-ı âmirenin faaliyetleriyle altı bölük süvarisine savaş atı temini arasında doğrudan, şüpheden ari, açık seçik bağlantılar tespit edebilmek hayli güç. Sanki burada da, okçu ve yaycı ustalarının ehl-i hiref teşkilatında çalışmasına benzer şekilde, aslen hanedan ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir kurumsallaşma söz konusuydu. Kuruluşları itibarıyla padişahın hassa alayları olan askerî kıtaların sayıca kabarıp bir devlet ordusu hüviyeti kazanmaya başladığı andan itibaren bunlara binek ve yük hayvanı tedarik etmede nasıl bir yol izlendiğini anlayabilmek için biraz daha uğraşmak gerekiyor.

Tablo XII: 1521 Belgrad Seferinde Beygir Tevziatı

Meslek ismi	Beygir sayısı	Meslek ismi	Beygir sayısı	Meslek ismi	Beygir sayısı	Meslek ismi	Beygir sayısı
Enderun gılmanları	106	Arpa katibi	16	Kemangeran	2	Sipergeran	1
Oda oğlanları	23	Beygirler kethüdası	10	Camger	1	Kazgancıyan	5
Tabbahin	78	Beygirler rahtvanı	4	Kazzazan	3	Kürkcıyan	1
Teberdar	22	Beygir saraçları	18	Niyamgeran	1	Tirgeran	2
Helvacı	12	Habbazin-i hassa	17	Üsküfçüyan	3	Çağsırcıyan	1
Kilerci	9	Habbazin-i harç	28	Şimşirgeran	1	Takyacıyan	6
Kapı ağası	20	Makiyani	5	Kalaycıyan	4	Ehl-i hiref çavuşu	1
Hazinedarbaşı	18	Mumcu	3	Çilingiran	3	Hayyat ve dolamacıyan	14
Kilercibaşı	10	Mastger	1	Kündegeran	2	Cameşuyan	5
Büyük mirahur Mustafa Ağa	42	Aşşabin	4	Bıçakcıyan	2	Alemdaran	4
Saraçlar	32	Kasap-ı şakirdan	3	Neccaran	2	Ser-mehteran	1

Enderun mehter şakirtleri	26	Saka-yı sebil	16	Bozdoğanıyan	3	Mehteran (alem ve hayme)	20
Kethüda-yı hassa	8	Saka-yı matbah	8	Nakkaş Hasan	1	Mehteran-ı hayme mürde yerine verildi	4
Rahtvan-ı hassa	4	Bargiran-ı ni'âl	19	Şakirdan-ı Davud muzeduz	5	Bölük-i seyisan	14
Küçük mirahur Sinan Ağa	28	Araba-yı hassa, 20 aded, fi 8	168	Eğeciyan	1	Seyisan beygirleri, 190 nefer, fi 2	280
Hüdavendigâr hocası	8	Arabacıyan-ı müteferrika	45	Cerrahan	5	Saka-yı seyisan-ı bargiran-ı tavla	10
Ahır emini	18	Kuyumcıyan	9	Şakirdan-ı İskender şimşiri	2	Toplam	1345

Kaynak: BOA, TSMA.d., 5639, s. 1-2.

Her halükarda ıstabl-ı âmirenin evveleminde Osmanlı sarayının bir uzantısından ibaret olduğunu akılda tutmak icap ediyor. 1521 baharında, örneğin, Osmanlı ordusu Sultan Süleyman'ın ilk seferi olan Belgrad seferine çıkarken iç oğlanları, aşçı, teberdar, helvacı, kilerci, mehter, mumcu, fırıncı vs. gibi hizmet sınıflarına 941 beygir dağıtmak zorunda kalmıştı. Seyislerin bakımında yedekte tutulan 404 beygir yaşanabilecek nahoş gelişmelere tedbir kabilinden olsa gerekti¹¹⁸². Ertesi sene Osmanlı kuvvetleri Rodos'a giderken manzara farklı değildi. Seyislerle birlikte seyahat eden 376 beygirle beraber toplam 1273 beygir sefer ordusunda hizmet eden iç oğlanları, ehl-i hiref mensupları ve mehterlere tahsis edilmişti¹¹⁸³. Hatta belki de seferberlik esnasında karmaşa yaşanmasını önlemek amacıyla tarihsiz bir Topkapı Sarayı belgesinde (muhtemelen 16. yüzyıla ait) sefer emriyle beraber hangi hizmet sınıfına kaçır tane beygir verileceği yazıya dökülmüştü¹¹⁸⁴. O halde, miri ahırlarda bakılan at

1182 BOA, TSMA.d., 5639, s. 1-2: "Tevzi'ât-ı bargirân ve bargirhâ-yı tavla der-vakt-i sefer-i Belgrad vâkı' şüde-bûd el-vâkı' fi'l-yevmi'l-aşer min şehr-i Cemaziyelevvel sene 927."

1183 BOA, TSMA.d., 5639, s. 3: "Tevzi'ât-ı bargirân ve bargirhâ-yı tavla der-vakt-i sefer-i Rodos vâkı' şüde-bûd el-vâkı' fi 21 min şehr-i Receb sene 928."

1184 BOA, TSMA.d., 10040: "Sefer-i hümayûn oldukda hizmetkârlara verilen bargirleri zikr eder:

ve beygirlerin önemli bir kısmının, savaş veya barış zamanlarında olsun, sultan, ailesi, devlet ricali, saray halkı ve hizmetkârları tarafından kullanıldığını hesaba katmak gerekiyor. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren saray personelinin sayısında yaşanan artış has ahırlar üzerinde öngörülebilir bir baskı yaratmış olmalıdır. Bu arada 1570'lerle birlikte Osmanlı ordusu da emsalsiz biçimde büyüyordu; nefer sayısı artan bölükler yalnızca piyade kıtaları değildi. Hal böyleyken, ıstabl-ı âmireyi salt Rumeli ve Anadolu'daki çiftlikleri yönetip binek ve yük hayvanlarını saraya takdim eden bir kurum olarak tahayyül etmektense, tıpkı cebehane-i âmirede olduğu gibi, ihtisaslaştığı metaları (bu örnekte at, beygir, katır, deve, raht takımları vs.) satın alıp Osmanlı sarayı adına imparatorluğun ihtiyaç noktalarına dağıtan merkezî bir teşkilat olarak görmek daha isabetli olur.

b. Has Ahır Atları: Nereden Geliyorlar? Kaç Vakitte Yetiştiriliyorlar?

Sağlıklı bir kısrağ ortalama on bir aylık bir gebeliğin ardından yavrusuna kavuşur. Her batında bir tay doğurulur; ikiz doğumlar enderdir. Ekümene/rub'-ı meskûn halkları, yazılı tarihin erken vakitlerinden itibaren insan-hayvan ortak yaşamının önemli öğelerinden olan atların çiftleşme, doğum ve tay yetiştirme süreçlerini denetim altında tutmak amacıyla baytarnameler (at yetiştiricilerinin mahsus veterinerlik kitapları) tertiplediler¹¹⁸⁵. Doğayabağlı bütün üretim modellerinde olduğu gibi, at yetiştirme hızını belirleyen nihai aşama da doğanın sınırlarıydı. Kısrağın iki yaşına gelene değin kızgınlık dönemine girmedeği ve hevesli aygırları yanına yaklaştırmadığı kabul edilir. Başarılı bir döllemenin ardından neredeyse bir seneyi bulmadan yavruya kavuşmanın yolu yoktu. Doğan yavru onları ayağa kaldırıp sürüyle yürüten bedenî becerilere göz açıp kapayıncaya kadar kavuşsalar da, sırtlarına insan dâhil herhangi bir yük yükleyebilmek için iki ilâ dört sene geçmesi gerekiyordu. Kemik yapıları bu yaştan önce ciddi ağırlık ve baskıları kaldırabilecek kıvama gelmiş olmuyordu. Osmanlılar da, büyük ihtimalle bu sebeple, üç yaşına kadar olan taylara, yani gürelere ayrı muamele ediyordu; at terbiyesini, en azından ağırlık

---

"Aşçı şakirtlerine 73, kiler hizmetkarlarına 74, helvacılara 11, ekmekçilere 59, tavukçulara 5, sebzeçilere 3, kasap ve yoğurtçulara 21 baş beygir; sakalara 26, kalaycılara 6, mumcu ve ütücülere 4 baş davar."

¹¹⁸⁵ Mesut Şen'in İslam uygarlığında kaleme alınan baytarnameler üzerine hazırladığı geniş kapsamlı döküm ve Osmanlılar döneminde baytarlık ve biniciliğe dair kullanılan yazma eserlerin kataloğu öncü bir çalışmadır ("Baytarnameler", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atıcılık*, ed. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 1995, s. 177-263).

ve eşya taşımakla alakalı olanları, bu yaştan sonrasına bırakıyorlardı. Serahur denilen at terbiyecilerinin tayı insan teması, binişi ve nihayet komutlarına alıştırmaları, tabii ki, taydan taya zaman açısından farklılık gösteriyordu. Yine de, kadim bilgi, dört-beş yaşına getirilen bir atın savaş ve ava çıkmaya hazır hale geldiği yönündeydi¹¹⁸⁶. O halde, askerî açıdan bakılırsa, at yetiştirmenin, tıpkı geleneksel ok ve yay üretiminde olduğu gibi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyüyen ordu rakamları ve artan askerî faaliyet hızı karşısında kendi doğal kapasitesine takıldığı ihtimaline kafa yormak fazlasıyla mesnetsiz olmaz. Bu hususta dört başı mamur bir açıklama önerebilecek bir evsafa olmadığımı gayet iyi biliyorum. Yine de, bu yolda dikkatimi celp eden bazı hususları ortaya sererek bu yönde bir baskının pekâlâ mümkün olabileceğini göstermeye çalışacağım.

1521'de Sultanönü sancağındaki taycılar cemaatinin işleyişini nizama bağlayan kanunnameye göre, her taycı ocağı, başka bir deyişle, Sultanönü'nde ıstabl-ı âmireye bağlı at yetiştirme çiftliklerinden her biri, devlet ahırları için senede iki tay yetiştirmekle mükellefti. Aynı tarihte Sultanönü'nde 152 taycı çiftliğinin hizmette olduğu bilindiğine göre, çifte yükümlülüklerle birlikte 16. yüzyılın ilk çeyreğinde buradan Bursa'ya iletilmesi beklenen at sayısı 300'ün biraz üzerindeydi¹¹⁸⁷. 18. yüzyılın sonuna yaklaşılrken rakamlarda ancak kısmî bir artış olmuştu. Kaba bir hesaplama göre, bu tarihlerde faaliyet gösteren 208 taycı çiftliği devlet ahırlarına 450 civarında at yollamış olmalıydı¹¹⁸⁸. Önceden belirtildiği gibi, Osmanlı merkezî kurumları adına tay yetiştirilmesi Sultanönü yöresine özgü değildi; ıstabl-ı âmireye bağlı taşra çiftliklerinin hepsinde az ya da çok at büyütülüyordu. Lakin Sultanönü'ndeki taycılar cemaati, bilindiği kadarıyla ıstabl-ı âmireye bağlı kendi kanunnamesine sahip tek teşkilattı; en büyük tay üretim merkezinin burası olduğu tahmin edilebilir. O halde, kati bir sayı telaffuz etmek mümkün olmasa da, 16. yüzyılda devlet ahırlarında karşımıza çıkan binlerce atın tek kaynağı zaten miri çiftlikler olamaz.

Akla gelen ikinci kaynak, Anadolu Türklüğünün eski günlerinden beri Anadolu'nun en düz sahalarından birine yayılmış atçeken (esb-keşân) oymaklarının yetiştirip vergileri karşılığı Osmanlı saray yetkililerine teslim

1186 Dingec, *Osmanlı Sarayında At*, s. 160-162. Osmanlı dünyasında at terbiyesinin teorik çerçevesi hakkında eserin 156-165. sayfalarına müracaat edilebilir.

1187 Doğru, *Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı*, s. 174: "Kânûn-ı taycıyân-ı hâssa der-livâ-yı Sultanönü: ... her çiftlik iki tayı besleyeler "

1188 Dingec, *Osmanlı Sarayında At*, s. 107-108.

ettiği atlardır. Karaman, Aksaray ve Niğde yörelerinde kendilerine tahsis edilmiş yurtluk arazilerde at sürüleri besleyen Eskiil, Bayburdlu ve Turgudlu aşiretleri, 15. yüzyıldan beri Osmanlı ahırlarına iyi cins atlar temin ediyorlardı¹¹⁸⁹. Ne var ki, bu cemaatlerin Osmanlı askerî sistemine katkıları çok erken tarihlerden itibaren inkıtaa uğramış görünüyor. Belki de, 1500'lerin başında Eskiil, Bayburdlu ve Turgudlu aşiretleri has ahırlardan gelen memurlara halen at takdiminde bulunuyorlardı. Bu tarihlerde yapılan tahrir göre, Akhisar, Koçhisar, Ürgüp, Niğde, Karahisar ve Ilgın kazalarında yaşayan atçeken aşiretleri Osmanlı hazinesine ödemeleri icap eden vergiler yerine 373 at veriyorlardı. Bununla birlikte at sayılarıyla birlikte at teslim etmeyen aşiretlerin ne kadar nakit vergi ödeyeceklerinin kaydedilmiş olması, bu erken vakitlerde bile at vergisinin aynı olmak dışında nakdi yollarla temin edilmeye başlanmış olabileceğini akla getiriyor. Buna göre, Eskiil oymağı Osmanlı makamlarına ya 104 at ya da bunun mukabili olan 31.200 akçe teslim edecekti. Bayburdlulardan 63 at bekleniyordu; atların hazır olmaması durumunda 18.900 akçe ödeyeceklerdi. Turgudlular aşireti 206 at veya bunun yerine 61.800 akçe vaat ediyordu¹¹⁹⁰. Bütün hesaplamalar aynı yere çıkıyordu; anlaşılan o ki, Osmanlı idaresi, 16. yüzyılın ilk yıllarında (en azından vergi cinsinden düşünüldüğünde) atçeken cemaatlerinin elindeki atların tanesinin 300 akçe edeceğine hükmetmişti.

Orta Anadolu'nun atçeken aşiretleri, 16. yüzyılın ortasına gelindiğinde Osmanlı yetkililerine yetiştirilmiş atlar teslim etmektense nakdi vergiler ödemeye geçmişlerdi. Hatta Sultan Süleyman'ın ünlü veziri Rüstem Paşa'yla yaptıkları müzakere sonucu (artık doğrudan at vermediklerine göre) reaya statüsüne düşürülmektense, on iki hanenin birleşerek at başına ödediği 500 akçenin 700 akçeye çıkarılmasına razı gelmişlerdi. Karaman vilayeti kanunnamesinin tertip edildiği vakitlerde (16. yüzyılın ikinci yarısında olmalı) bu eski yörük cemaatleri toprağa yerleşip ziraatla meşgul olmaya başlamışlardı¹¹⁹¹. Bu sebeple tahrir işlemini yürütenler, atçeken namıyla bilinen bu eski aşiretlerin de tarım ürünleri üzerinden vergilendirilmesine taraftardılar.

1189 Faruk Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s. 28-35.

1190 Irène Beldiceanu-Steinherr, "A Propos des Tribus Atçeken (XVe-XVIe siècles)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XXX, S. 2, 1987, s. 121-195.

1191 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, III, Fey Vakfı, İstanbul 1991, s. 331-335. Atçeken resminin 700 akçe olması hakkında ayrıca bk. BOA, MD, 41, 448/951, 12 Cemaziyelahr 987/6 Ağustos 1579 ve 504/1075, 27 Cemaziyelahr 987/21 Ağustos 1579.

1570'lerin sonunda atçeken aşiretlerinin sürü beslemekle ne kadar ilgilerinin kaldığı şüpheliydi. 1579 yazında Eskiil'e bağlı Boynu Yumru cemaatinden bazıları o yörede bulunan Sultan Selim vakfına raiyyet yazılmanın daha iyi olacağına inanmışlardı. Çiftçi cinsinden reaya olmak istiyorlardı; ama Osmanlı iktidarı bu ilk talebi reddetti¹¹⁹². Vergi memurlarının atçeken statüsündeki kişilerin kendilerine tahsis edilmiş yurtluk arazilerde toprak işçiliğiyle uğraştıklarına dair şikâyetleri, Boynu Yumru ahalisinin talebiyle birleştirilince 16. yüzyılın son çeyreğinde atçeken oymakları açısından at beslemenin eski cazibesinin kalmadığı, ya da bizatihi at sürüleri besleyip gütmenin zorlaştığı iddia edilebilir. Kaldı ki, Osmanlı sarayının gönülsüzlüğüne rağmen 1580'lerde atçeken aşiretlerinden bazı kişilerin vakıf reayası statüsüne geçmeyi başardıkları görülmektedir¹¹⁹³.

Defterhane kâtiplerinden Mustafa 1581'de Karaman vilayetini tahrirde geldiğinde atçeken aşiretlerinin sebep olduğu karmaşa iyice su yüzüne çıktı. Mustafa'nın ifadesine göre, buradaki sancaklarda yaşayan atçeken taifesi ne bireysel vergiler ödüyor; ne de ellerine terk edilmiş yurtluklarda ziraatla uğraştıkları halde öşür, bağ-bahçe, kovan resmi gibi toprağa bağlı vergiler veriyorlardı. Kısacası vergi namına ancak on iki hane birleşerek 700 akçelik "at resmi"ni veriyorlardı. Mustafa'ya bakılırsa, bunlar esasen diğer reaya gibi ekip biçmeyle geçinen insanlardı. Ne var ki, bir yolunu bulup eski tahrir defterinde kendilerini "yörük üslubu üzere" yurtlara kaydettirmişlerdi; bu durum hazineye büyük zarar getiriyordu. Bu kez yeni tahrirde atçekenlere yurtluk tahsisinden vazgeçmeliydi. Dahası, atçeken cemaatleri de, belki de yöre sipahisinin keyfi taleplerinden kaçmak adına olağan reaya yazılmayı istiyorlardı; buna açıkça taliplerdi¹¹⁹⁴. 1581'de atçekenlik statüsü resmen ilga edildi.

Gelgelelim, bu durum fazla sürmedi. Osmanlı sarayının kapısını aşındıran atçeken temsilcileri, üç sene içinde 1581 tahririnden vazgeçilmesini sağladı. Atçekenler at başına 900 akçe vermeyi taahhüt ediyorlardı; yani at başına 200 akçelik bir zama razı gelmişlerdi. 1591'de yenilenen tahrir bu meblağı esas aldı. Atçekenlik yeniden teşkil edilmişti¹¹⁹⁵. Atçekenlik kurumsal olarak geri dönse de, 16. yüzyılın ortasından itibaren atçeken aşiretleriyle maliye

¹¹⁹² BOA, MD, 41, 492/1051, 29 Cemaziyelahir 987/23 Ağustos 1579.

¹¹⁹³ Hasan Basri Karadeniz, *Atçeken Oymakları (1500-1642)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1995, s. 48-52.

¹¹⁹⁴ BOA, MD, 46, 204/434, 23 Şevval 989/20 Kasım 1581.

¹¹⁹⁵ Karadeniz, *Atçeken Oymakları*, s. 52-58.

temsilcileri arasında yürütülen pazarlıkların tamamıyla nakit vergilendirmeyi esas aldığı görülüyordu. Kanımca, bu tarihler itibarıyla has ahırlara teslim edilecek atların esamisi okunmuyordu; atçekenlerin mükellefiyeti tamamıyla nakdî algılanıyordu¹¹⁹⁶. O halde, Osmanlı merkezî yönetimi iki şeyi kavrayıp kabullenmişti: 16. yüzyılın ortasından sonra İç Anadolu düzlüklerinin atçeken oymaklarından at beklemenin faydası yoktu ve bir ata takdir edilen bedel istikrarlı şekilde artmaya devam ediyordu. Miri çiftliklerdeki üretim hızı belli ve başka kaynaklardan at beklemek yersiz ise, ıstabl-ı âmirenin ihtiyaç duyduğu binlerce binek ve yük hayvanı nereden temin ediliyordu?

Istabl-ı âmire, muhtemelen kurulduğu ilk andan itibaren saray halkının ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli at cinsleri satın alıyordu. 15. yüzyılın sonundan itibaren bu amaçla yapılan alımların izini sürebiliyoruz. 1498-99'da arpa emini Mevlana Kıvameddin, has ahırlar için satın aldığı dört iyi cins ata (esbân-ı hâssa) 532 akçe ödemiş; aynı muhasebe yılı içinde alınan yirmi beş tavla beygirine 2426 akçe verilmişti¹¹⁹⁷. Has ahır emini Mustafa Frenk, 1516 başında Rumeli kazalarından biraz daha kalabalık bir beygir alımını tanzim etti. Bu esnada Aydos, Prevadi, Varna, Silistre ve Hırsova'dan getirtilen 170 beygire 100.195 akçe gibi hatırı sayılır bir meblağ ödenmişti. 170 beygirin dördünün – herhangi bir kaza ismi belirtilmeden – doğrudan özel şahıslar elinden alındığı kaydedilmişti¹¹⁹⁸. 1521'de Rumeli'de has ahırlara uygun beygirler peşinde koşan bu kez saraçlar zümresinden Ahmed'di. Ahmed, Edirne, Yanbolu, Kızılağaç Yenicesi, Eski ve Yeni Zağra'dan 154 beygirin neredeyse her birine farklı fiyatlar ödemek suretiyle görevini tamamladı¹¹⁹⁹.

Sefer vakti gelip çatığında ıstabl-ı âmirenin at alım faaliyetleri haliyle artıyordu. İktidarının oğlu Mustafa'nın Anadolu'da gün geçtikçe palazlanan itibarı karşısında aşındığını gören Sultan Süleyman 1553'ün ilk günlerinde şark sınırına yönelik bir seferin hazırlıklarına başlamıştı. Bu esnada İstanbul'dan Bursa, Saruhan, Aydın, Manisa, Kastamonu, Bolu ve Ankara'ya

¹¹⁹⁶ Bu konuda kat edilecek daha çok yolun olduğunu kabullenmekle birlikte, en azından şimdilik, atçeken oymaklarının “at akçesi” ödemekle yetindikleri, saray namına at üretmedikleri hususunda (bunun tersine daha yakın duran) Dingeç (*Osmanlı Sarayında At*, s. 121-123) yerine Karadeniz'in (*Atçeken Oymakları*, s. 312-313) kanaatini desteklediğimi belirtmeliyim.

¹¹⁹⁷ BOA, D.BŞM., 1/12, s. 5.

¹¹⁹⁸ BOA, D.BŞM., 1/22: “An-yed-i ba'zı kesân harîde, 4 re's, 2230 akçe.”

¹¹⁹⁹ BOA, D.BŞM., 1/27, 7 Muharrem 928/7 Aralık 1521.

yollanan bir dizi hüküm, sefer-i hümayun için kaza ahalisinden paraları ödenmek suretiyle beygir satın alınmasını istiyordu. At sahiplerine ödenecek tutar merkezî hazineden yollanacaktı; bununla birlikte halktan alınıp bir araya getirilen beygirlerin payitahta gelene değin gereken yem ücretleri taşradaki mukataa gelirlerinden karşılanacaktı¹²⁰⁰. Görünen o ki, Anadolu'nun farklı köşelerinden tedarik edilen atların önemli bölümü sefer ordusu için mobilize edilirken evvela Sultanönü'nde toplanıyorlardı. İstabl-ı âmirenin burada işlettiği çayır, ahır ve ambarlar muhtemelen böylesi bir toplanma için uygundu. Tire kadısı Muhyiddin, büyük ihtimalle aynı zamanda mukataalar nazırı olduğu için ordu namına toplanan atların yeme içme ihtiyaçlarından doğan masrafları karşılamak için biçilmiş kaftandı. Muhyiddin, kış aylarında satın alınan atların barınabileceği mekânlar ayarlayacak; mukataa gelirlerinden ayıracığı meblağla hayvanların arpa ve saman gereksinimini karşılayacaktı¹²⁰¹. Bölükbaşı Mahmud, seferberlik kapsamında Bolu'dan elli beygir satın almıştı; Mahmud'un beraberinde Sultanönü'ne getireceği sürü burada tutulduğu müddetçe arpa ve samanın yanı sıra tuz ve sicimlerle donatılacaktı¹²⁰². Tuz, atların vücutlarındaki eksik mineralleri tamamlamaya ve iştahlarını açmaya yarayan ek bir gıda maddesi kabul ediliyordu¹²⁰³. Mirahur Mustafa Ağa, baharın gelişyle sefer atlarının akıbetiyle daha yakından ilgilenmişe benziyor. Onun önyak olmasıyla çıkan emirler, Bursa ve Aydın'dan yola çıkan 150 beygirin Sultanönü çayırlarına yerleştirilmesini öngörürken Ankara'daki seksen ve Kastamonu'daki elli beygirin doğrudan kaza içinde otlatılmaya başlanmasını tavsiye ediyordu. Yine Mustafa Ağa'nın hesabına göre, çayırlara salınan sekiz beygir başına bir kile yem verilmeliydi¹²⁰⁴.

Mustafa Ağa'ya Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilip 1530 başlarından 1566 Sigetvar seferine değin ıstabl-ı âmirenin yaptığı envaiçeşit harcamayı ihtiva eden hacimli (661 varak) bir Maliyeden Müdevver defterinde rastlıyoruz. 50 numaralı Maliyeden Müdevver defter, bu haliyle,

¹²⁰⁰ BOA, KK, 63, s. 22, 18 Muharrem 960/4 Ocak 1553.

¹²⁰¹ BOA, KK, 63, s. 78, 14 Safer 960/30 Ocak 1553.

¹²⁰² BOA, KK, 63, s. 257, 19 Rebiülahır 960/4 Nisan 1553 ve 283, 20 Rebiülahır 960/5 Nisan 1553.

¹²⁰³ Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 168; E. Dingec, *Osmanlı Sarayında At*, s. 148.

¹²⁰⁴ BOA, KK, 63, s. 330, 1 Cemaziyevvel 960/15 Nisan 1553; 330, 2 Cemaziyevvel 960/16 Nisan 1553 ve 647/1051, 24 Cemaziyelahir 960/7 Haziran 1553.

ıstabl-ı âmirenin Anadolu ve Rumeli'den satın aldığı hayvanların dökümünü ve fiyatlarını çıkarmak için eşsiz bir kaynak değeri taşıyor. Birkaç istisna bir kenara bırakılırsa, defter baştan sona tersten ciltlenmiş haldedir; icmal (özet) ve mufassal (ayrıntılı) muhasebeler bir arada tutulmaktadır. Has ahırlara alınan at ve beygir fiyatlarının endeksini kurmaya çalışırken bu defterden ziyadesiyle istifade ettim. MAD. 50 sayesinde Mustafa Ağa'nın ikinci mirahur olduğunu ve 1552-53'te (H. 960) sefer-i hümayunda kullanılmak üzere tavlâ beygirleri alımı sorumluluğunu üstlendiğini biliyoruz. Mustafa Ağa'nın başını çektiği mubayaa işlemleri Anadolu ve Rumeli'deki birçok kazaya yayılıyordu; Anadolu'dan 347 ve Rumeli'den 355 beygir alınmıştı. Ödenen meblağ 395.170 akçeydi. Beygirlerin tanesi bu hesapla 621 akçeden fazlaya mal oluyordu¹²⁰⁵.

Görsel 64: Atlarını Kuban suyundan geçirmeye çalışan Osmanlı askerleri, 1583 (Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 391).

MAD. 50 künyeli defterin sayfaları müdekkik gözlerle birer birer çevrildiğinde ıstabl-ı âmireye at alımının merhaleleri hayli açık bir surette takip edilebiliyor. Has ahırlar için vilayetlere gidip at seçme işini aslen ıstabl-ı âmire kadrolarında çalışan bölükbaşılar, hassa saraçları ve nalbantlar yerine getiriyordu. At ve beygir alım ve bakımları hususunda has ahır çalışanları arasında bir uzmanlaşma olduğu fark ediliyor. İyi cins binek atlarından sorumlu bölükbaşılar (ser-bölük-i esbân-ı hâssa) öncelikle at mubayaasıyla ilgilenirken

¹²⁰⁵ BOA, MAD, 50, vr. 234b-235b: "İcmâl-i muhâsebe-i mukâta'ât ve ihrâcât-ı bargirân-ı tavlâ ki be-cihet-i sefer-i hümayûn an-kazâ-yı mezkûrin be-ma'rifet-i Mustafa Ağa mirahûr-ı sâni harîde bûd ber-müceb-i defâtir ve mekâtib-i kuzât el-vâkı' fi sene 960."

beygirlerden anlayan bölükbaşılar (ser-bölük-i sâysisân-ı bargirân-ı tavla) yük veya kanaatimce yine binek hayvanı olarak kullanılan tavla beygirlerinin alışverişinden sorumluydular. Bölükbaşılara nazaran saraç ve nalbantların alım satım işlemlerinde daha az rol aldığı söylenebilir. Top çekmeye yarayan beygirlerin toplanmasında çoğunlukla top arabacıları cemaatinden bölükbaşılar devreye giriyorlardı. O halde, satın alınan hayvanların evvelemirde yaptığı işi bilen uzmanların gözünden imtihan edildiklerini düşünmek yersiz olmaz. Mirahurlar yerel alımlarla nadiren ilgileniyorlardı; küçük mirahur bazen İstanbul ve Edirne'deki işlemleri üstlenirken büyük mirahur ancak doğrudan sultanın iç ahırına girecek hayvanlara bakıyordu.

İstabl-ı âmire, Anadolu ve Rumeli'de at bulabileceği ve makul masraflar dâhilinde İstanbul ve Edirne'ye getirebileceği (hayvan katarları satın alma pahası ödendikten sonra da her gün düzenli olarak masraf üretiyordu) her yeri tarayarak savaş atı, yük ve koşum hayvanı olarak kullanılacak canlıları bir araya getiriyordu. Kadılar, saraya yolladıkları mektup, arz veya defterler aracılığıyla mubayaa işlemlerini başlatıyorlardı. Kazada yaşayan atlar ve at sahipleri hakkında malumata vakıf olan kadılar, hangi hayvanların satış işlemine konu olabileceğine dair istabl-ı âmire yetkililerini bilgilendiriyordu. At alınacak kazaya gelen bölükbaşı (saraç veya nalbant), büyük ihtimalle, kadı ve at sahibinin de hazır bulunduğu bir mecliste has ahırlar adına pazarlıkta bulunuyor; atın yaş, cins, bedenî özelliklerine (esasen tüy rengi) göre tespit edilen bir fiyatı kabul ettirmeye çalışıyordu. Bu vesileyle kâğıda dökülen alım defterlerinde atın sahibinin isminin de kayıtlı olduğu dikkati çekiyor. Bu, 16. yüzyıldan bir tanıklığın teyit ettiği üzere, çalıntı atların piyasada el değiştirmesini engellemeye yönelikti¹²⁰⁶. MAD. 50 içinde saklanan emir suretleri, pazarlık sürecini “pazar itdirüp ve satun aldırup” ibaresiyle dillendiriyorlar¹²⁰⁷. Bir örnekte de, muhtemelen pazarlık ve arabuluculuk işlemlerinin uzantısı kabilinden bir dellaliye ücreti deftere kaydedilmiş¹²⁰⁸.

Satın alma işlemlerinin ardından tutulan icmal ve mufassal muhasebeler, bu esnada harcanan paranın kalem be-kalem çetelesini göstermeye yarıyordu. Mufassal defterler, satın alınan atın fiziksel özelliklerini teker teker kaydediyor; atın eski sahibinin ismini kayıt altına alırken atın hangi fiyattan alındığını belirtiyordu. En nihayetinde, açık olan şu ki, esbân-ı hâssa bölükbaşılari

¹²⁰⁶ Luigi Bassano, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, s. 115.

¹²⁰⁷ BOA, MAD, 50, vr. 17b.

¹²⁰⁸ BOA, MAD, 50, vr. 388b.

marifetiyle alınan iyi cins atlar/esb'ler en pahalılarıydı. Bunları tavla beygiri denilen hayvanlar takip ediyordu. Arabacıların peşine düştüğü top beygirleri fiyat bakımından diğerlerinin gerisinden geliyordu.

3. Osmanlı At Fiyatları ve Bakım Maliyetleri

Atçeken oymaklarından at başına tahsil edilen vergi miktarının 16. yüzyıl başından 1581'e değin (yani 1585 tağşişi öncesinde) 300 akçeden 900'ye kadar yükselmesi, resmi makamlarca ata takdir edilen bedelin Osmanlı piyasasındaki genel fiyat artış trendinin üzerinde seyrettiğine işaret ediyor. Osmanlı pazarlarına getirilen at fiyatlarının istikrarlı olarak yükseldiği kesin olsa da, alıcıya sunulan hayvanın ederi bölgeden bölgeye ve fiziksel özelliklerine göre değişiyordu. Keza serbest piyasada yürütülen işlemlerle ıstabl-ı âmirenin topladığı atların fiyatları arasında da farklılık oluyordu. Has ahır yetkilileri, yeri geldiğinde, yüksek fiyattan iyi cins atlar almaktan çekinmeseler bile, daha ziyade, beygir cinsinden işlevsel hayvanların peşine düşüyorlardı.

16. yüzyıla girilirken ata (en azından nominal olarak) çok daha ucuza ulaşmak mümkün görünüyor. Örneğin, Mevlana Kıvameddin, 1498-99'da ıstabl-ı âmireye aldığı dört iyi cins atın tanesini 133 akçeye getirirken yirmi beş adet tavla beygirinin birim fiyatı yalnızca 97 akçeydi¹²⁰⁹. 1513-14'te Üsküdar'da vefat eden Çora'nın terekkesinden satılan ata da 180 akçe verilmiş olması yüzyıl başındaki fiyatların nispeten düşük olduğunu teyit ediyor¹²¹⁰. Oysaki hemen birkaç sene sonrasına ait rakamlar, at fiyatlarının biraz önce anılanların çok üstüne fırladığını gösteriyor. Yine de, sayısal verilerin azlığında bu hususta kati bir yargıda bulunmaktan kaçınmak isabetli olacaktır. Şayet bu aceleci tespit doğruysa, bunun sebebi belki de Sultan Selim ve Süleyman önderliğindeki Osmanlı ordularının 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren giriştikleri heybetli seferlerdi. Osmanlı merkez alaylarıyla birlikte taşrada sipahi, cebelü, akıncı ve gönüllülerin sefer ordusuna katılma gereklilik veya hevesleriyle at talebini yükseltmiş olmaları mümkün.

1516'da Frenk Mustafa'nın Rumeli'den aldığı beygirlere ortalama 589 akçe ödenmişti¹²¹¹. Keza Atmaca b. Abdullah, 1515 Ekim'inde doru atını satmaya karar verdiğinde Davud Reis b. Bıçakçı'dan 400 akçe almıştı¹²¹². 1520 sonlarında

¹²⁰⁹ BOA, D.BŞM., 1/12, s. 5, 4 Şaban 906/23 Şubat 1501.

¹²¹⁰ *Üsküdar Mahkemesi* 1, s. 262-263.

¹²¹¹ BOA, D.BŞM., 1/22.

¹²¹² *Üsküdar Mahkemesi* 1, s. 207, evâil-i Ramazan 921/9-18 Ekim 1515.

İskender b. Abdullah ve Seydi b. Ali'den kalan kara atlar, yine Üsküdar mahkemesinde sırasıyla 500 ve 300 akçeye satılmıştı¹²¹³. Piyasada el değiştiren atlar hakikaten de çok farklı fiyatlara alıcı bulabiliyordu. 1524'te Mustafa b. Mehmed'den kalan at tereke kâtibine göre 380 akçe ederken Gebze kadısı Abdurrahman ertesi sene Çavuş Hayreddin'den bir at almaya kalktığında 800 akçeyi gözden çıkarmak zorunda kalmıştı¹²¹⁴.

Osmanlı idaresi, bazı hallerde, mesela klasik at temin etme yöntemlerinin dışına taşan aciliyet durumlarında at başına çok daha büyük meblağlar harcamak mecburiyetinde kalabiliyordu. Sultan Selim, 1517 güzünde payitahtına dönmek üzere Kahire'den çıktıktan bir süre sonra satın aldırıldığı beygirlere muazzam bir para harcamıştı. Bu esnada alınan otuz sekiz beygirin her birine 787 kûsur akçe verildi¹²¹⁵. Bu, Osmanlı sarayının, ıstabl-ı âmire teşkilâtının kendine sağladığı güvenli suları terk ettikten sonra binek ve yük hayvanı tedarik etmekte ne denli müşkülât çektiğinin göstergelerinden biri olabilir. Hâlbuki 1533-34'te (H. 940), belki de bu tarihte çıkılan İran seferiyle alakalı olarak Rumeli'den hassa arabaları için beygir toplanırken daha makul meblağlar yeterli olmuştu. Semendire, Rudnik, Niş, Barancık, Üziçe ve Pojega'dan alınan hayvan sayısı toplam 129'du. Kaza başına düşen alışveriş ayrıntılarını atlayarak kaba bir hesap yaparsak beygir başına yaklaşık 460 akçe yeterli gelmişti¹²¹⁶. Keza 1542 yazında Niğbolu'dan top arabalarını çekmek için satın alınan otuz beygire 14.500 akçe ödenmişti; hayvan başına düşen meblağ 483 akçe civarındaydı¹²¹⁷. Ya da sefer ordusunda yer alan bazı özel atlar yine çok pahalıya mal olabiliyorlardı. 1554 başında sancak taşımaları için hususen seçilip alınan on üç beygir bunlardandı. Bu esnada yapılan masraflara bakılırsa, sancak taşıyıcısı atların her birine ortalama 1415 akçe verilmişti¹²¹⁸. 1558-59'da (şayet Macar serhaddine yapılması düşünüldüğü halde vazgeçilen sefer değilse, Selim'i desteklemek amacıyla Şehzade Bayezid'le vuruşmak için Anadolu'ya geçen Osmanlı kuvvetleri için) Osman hanedanlığının şanlı bayraklarını

1213 *Üsküdar Mahkemesi* 2, s. 432-433: evâil-i Zilhicce 926/12-21 Kasım 1520 ve 458-461, evâhir-i Zilhicce 926/2-11 Aralık 1520.

1214 *Üsküdar Mahkemesi* 5, s. 143-145, Muharrem 931/Ekim-Kasım 1524; 349, 5 Şaban 931/28 Mayıs 1525.

1215 BOA, D.BŞM., 1/20, 20 Şaban 923/17 Eylül 1517: "Muhâsebe-i bârgirân ki der-râh nevhârîde bûd."

1216 BOA, MAD, 523, s. 236-237.

1217 BOA, MAD, 15626, 21 Rebiülevvel 949/5 Temmuz 1542.

1218 BOA, MAD, 50, vr. 182b-183a: "Bahâ-yı bargirân-ı alem-i dârât, 13 re's, 18.402 akçe."

dalgalandırmaları için bu kez on bir beygir bulunup getirildi. Bu atlar da pahalıydı; beherine ortalama 1048 akçe ödenmişti¹²¹⁹.

Aynı askerî hareketlilik kapsamında tavla ve top beygirleri için harcanan meblağlar, takdir edilen fiyatları bakımından saray ve orduda kullanılan atlar arasında hiyerarşik bir sıralama yapmayı mümkün kılıyor. Sancak beygirleri tartışmasız en tepede yer alıyorlar. Aynı Hicri sene içinde alınan 618 tavla beygirine 302.691 akçe sarf edildiğine göre, bu hayvanların tekinin aşağı yukarı 489 akçeye geldiğini hesaplayabiliriz. Top beygiri olarak alınanların (337 baş) tanesine ise 455 akçe civarında ödeme yapılmıştı. H. 944-945 (1537-1539) yıllarına ait alım muhasebeleri, top arabalarını çekmek üzere toplanan hayvanların yirmi sene kadar önce bu beygirlerin daha da ucuza bulunabildiğini gösteriyor. İstabl-ı âmire, bu tarihlerde, herhalde mutat olduğu üzere, Rumeli kazalarında beslenen atların bir kısmını düzenli olarak tespit edip satın alıyordu. Top arabacılarından bölükbaşlar ve yahut bazı hallerde miri ahırlara tabi çalışan sarraçlar, bu seneler içinde Selanik ve Siroz'dan 89, Hırsova'dan 50, Niğbolu ve Tırnovi'den 100, Prevadi ve yine Hırsova'dan 100, Edirne'den 100, Malkara, Dimetoka ve Lofça'dan 100, Kızılağaç, Hayrabolu ve Tekirdağ'dan 100, Aydos ve Karinabad'dan 50, Şumnu'dan 50, Yanbolu'dan 40, Filibe ve Tatarpazarı'ndan 50, Varna'dan 80, Eskihişar ve Zağra-yı Cedid'den 50, Çernovi'den 40, Silistre'den 50 ve Akçakızanlık ve Yenice-i Zağra'dan 50 beygir satın aldılar. İstanbul'a nakledilen beygir sayısı az değildi; böylece top arabası çekmeye kadir 1099 hayvan bir araya getiriliyordu. Birkaç sapma bir yana bırakılırsa, 1537-39 sürülerinde hayvan başına ödenen miktar 370-380 akçeydi¹²²⁰.

Araba beygirlerini fiyat açısından tavla beygirlerinin altına yerleştiren bu sıralama, at fiyatlarını öğrenebildiğimiz diğer vesikalarla uyumlu görünüyor. 1538 Mayıs'ında silahdar cemaati için alındığı belirtilen atlarla MAD. 50 künyeli defterin geri kalanındaki veriler iyi cins atların esbân-ı hâssa namıyla kaydedildiklerini ve gerçekten de diğerlerine kıyasla daha pahalı olduklarını gösteriyor. Mirahur Hüseyin Ağa, H. 945 senesinin ilk günü silahdarlar için toplam 34 beygir ve "esb" satın almıştı; bu uğurda 48.140 akçelik bir harcama muhasebesi oluşturdu (hayvan başına ortalama 1415,88 akçe). Atlardan kaçının beygir, kaçının iyi cins (dişi?) at olduğu kaydedilmemiş; lakin yanlarına yazılan fiyatlar önemli bir kısmının esb cinsi olması gerektiğine işaret ediyor.

1219 BOA, MAD, 50, vr. 58b, 67b-68a: "Muhâsebe-i bahâ ve ihrâcât-ı bargirân-ı tavla ve elviye-i nusret-encâm ve arabahâ-yı top ki berây-ı sefer-i hümâyûn harîde end an-vilâyet-i Rumili ve Anadolu; bargirân-ı elviye, 11 re's, 11.750 akçe."

1220 BOA, MAD, 523, s. 240-248.

Hüseyin Ağa'nın onay verip aldığı atlardan yalnızca yedi tanesi 1000 akçeden aşağıya mal olmuştu. Büyük kısmı şu ana değin karşılaştığımız beygir cinslerinden katbekat pahalıydı; 2300 ve 2800 akçe eden atlar bile vardı¹²²¹. 16. yüzyılın ortasında ıstabl-ı âmire adına alınan 200 iyi cins at (esbân-ı hâssa), "esb" namıyla kaydedilenlerin gerçekten de diğerlerine kıyasla daha pahalı cinsten olduğunu bir kez daha gösteriyor. "Esbân-ı hâssa" bölükbaşları has ahırların ihtiyacını karşılamak için lüzumlu alımları yapmak üzere on iki farklı kazaya yollanmışlardı. Görevliler gittikleri kazalardan ortalama on-yirmi at çıkarmışlardı; muhtemelen aranan evsafıta atı çok sayıda birden bulmak mümkün olmuyordu. At başına hazineden çıkan tutarlar az değildi; hangi kazada olursa olsun atın tanesine 700-800 akçe kadar ödemedi işlemini tamamlamanın yolu yoktu¹²²².

Bundan hemen sonra, 1560 yazında Dulkadirli vilayeti yaylaklarından alınan kısraklar ise has ahırın açık ara en pahalı atlarıydı. Defter bunları "yund" olarak niteliyor; belki de, buradan alınıp miri çiftliklerde tay üretimi için kullanılacaklardı. Sebep ne olursa olsun, ıstabl-ı âmire, Anadolu'nun güneydoğu yaylalarından getirttiği 88 kısrağ için 4050 sikke-i hasene, başka bir deyişle, 243.000 akçe sarf etmekten çekinmemişti¹²²³. Osmanlı sarayının en rağbet ettiği atların bir kısmı, söylenegeldiği üzere, gerçekten de imparatorluğun güneydoğu vilayetlerinden geliyordu. 1539-40'ta saray adına at almakla vazifelendirilen iki kişi, mirahurun oğlu Fethi ve sarraçlar cemaatinden Hüseyin, alışveriş için gereken parayı Halep hazinesinden teslim almışlardı. Saray ahırlarına bedeli karşılığında at takdim edenler yörenin Türkmen ve Arap beyleriyle kimi tımar sahipleriydi. Bu altı atın özel olduğuna şüphe yoktu; elindeki at, tay veya kısrağı Fethi ve Hüseyine sunanlar satıştan elde ettikleri yüklü meblağın yanı sıra birer hilatle ödüllendirilmişlerdi. Atların fiyatı renkleri ve herhalde defterde kaydedilmemiş başka bazı bedensel özelliklerine göre farklılık arz ediyordu. Ali Bey'in 2300 akçe kadar eden tayı (38 sikke-i hasene, 40 nakdiyye) listenin en ucuz hayvanıydı; Hüseyin Bey'in yağız atına 7000 akçeden fazla (118 sikke-i hasene, 40 nakdiyye) vermek gerekmişti¹²²⁴.

¹²²¹ BOA, MAD, 523, s. 256-257.

¹²²² BOA, MAD, 50, vr. 34b-44a.

¹²²³ BOA, MAD, 50, vr. 32b-33a, Şevval 967/Haziran-Temmuz 1560. Defterin 282b numaralı varağında Aydın ve Menteşe'den 1552-53'te (H. 960) alınan atlar için hazineden çıkarılan 750 hasene ve 5000 akçenin toplam 50.000 akçeye tekabül ettiği muhasebe başlığında kaydedilmiş. 1560 yazında (H. 967) oranın değişmediğini varsayarak bir sikke-i haseneyi almış akçe kabul ettim.

¹²²⁴ BOA, MAD, 523, s. 260-261.

Tablo XIII: H. 966'da (1558-1559) İstabl-ı Âmire İçin Alınan *Esb* Fiyatları

Bölükbaşı	Kaza	At sayısı	Toplam meblağ	Ortalama at fiyatı
Sinan	Akdağ	15	13.270 akçe	884 akçe
Sinan	Kırşehir	8	6460 akçe	807,5 akçe
Sinan	Bozok	12	9480 akçe	790 akçe
Hasan	Akşehir	6	5010 akçe	835 akçe
Hasan	İshaklu	9	7290 akçe	810 akçe
Hasan	Karahisar-ı Sâhib	15	11.680 akçe	778 akçe
Hasan	?	26	18.550 akçe	713 akçe
Ali Sinan	Fener	24	15.850 akçe	660 akçe
Ali Sinan	Seyyidgazi	20	14.832 akçe	741 akçe
Ali Sinan	Emirili	15	10.540 akçe	702 akçe
Budak Çelebi	Serfice	20	14.197 akçe	710 akçe
Budak Çelebi	Yenişehir	30	27.000 akçe	900 akçe

Bölümün sonuna iliştirilen fiyat tablosu (Tablo XIV), ıstabl-ı âmirenin aldığı atların fiyatlarının kısa dalgalanmalarla birlikte 16. yüzyılın ikinci yarısına değin istikrarlı ama makul bir şekilde arttığını gösteriyor. Bununla beraber at sahibi olmanın yarattığı masraflardan bahsedecek olunursa, atın çıplak fiyatının üstüne kaçınılmaz ve sürekli bir bakım maliyeti ilave etmek gerekecektir. Burada bu maliyeti hesaplama yetenek ve birikiminden mahrum olduğumu itiraf ederek bazı örnekler vermekle yetineceğim. Bir kere, at (veya başka herhangi bir evcil hayvan) beslemenin doğurduğu sorunlarla baş etmek için iyi kötü bir organizasyon gerekiyordu. Osmanlı sarayı, bu nedenle, kapıkulu süvari mevcudunun artmasıyla beraber aşağı dört bölük halkını (sağ ve sol ulufeciler, sağ ve sol garipler) İstanbul'un eteklerine yerleştirmeye karar vermişti. 16. yüzyılda bunlar *kethüdayeri* adı verilen zabitleri komutasında iyice uzak vilayetlere dağıtıldılar. İstanbul'da yalnızca silahdar ve sipahi zümrelerinin bırakılmasının en önemli sebebi, yüklü miktarda çayır, otluk, saman, arpa ve koşum alet edevatına gereksinim duyan atların ihtiyaçlarını görebilme kaygısıydı¹²²⁵.

1225 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, II, s. 155-156.

Yavacı Nimetullah, 16. yüzyıl başında Göynük'te at beslemenin masraflarını en iyi bilenlerden biri olmalıydı. Mesleği icabı başıboş ya da kaçak köle ve hayvanları tutup resmî makamlarca teslim alınana değin bakan Nimetullah, 1504 yazında doru bir at ve kır bir tayla baş başa kalmıştı. İki hayvan günde bir kile arpayı afiyetle yiyorlardı; arpa masrafı dışında atlara hizmet eden kişiye de günde bir akçe vermek gerekiyordu¹²²⁶. Aynı senenin sonbaharında bir yolcu kır atını Nimetullah'a emanet ederek gitmişti. Nimetullah, sahibi gelip geri alana değin atın masrafları için günde iki akçe nafaka ve bakım ücreti olarak kendine günde yarım akçe alacaktı¹²²⁷. 1527'de başıboş gezerken bulunan bir kır aygır Üsküdar emini Timurhan'a teslim edilmişti. Timurhan atın bakımıyla ilgileniyordu; ama bakım masrafları günde üç akçeyi buluyordu. Yusuf b. Demir, herhalde kelepir bir alışveriş yapma umuduyla hayvana talip olduğunda aygıra 200 akçe ödemeyi kabul etti. Esasında 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı pazarlarına getirilen atların fiyatı düşünüldüğünde Yusuf'un gerçekten de atı ucuza kapattığı söylenebilirdi. Ne var ki, Yusuf b. Demir, atın bedelini ödeyip hayvana yuları takmadan evvel kırk beş gündür atın yeme içmesiyle ilgilenen Üsküdar eminine bu süre içinde oluşmuş masrafları da ödemeliydi. Başka bir ifadeyle atın esas maliyeti, satış işlemine dair harçlar hariç hayvanın bizatihi kendisine verilen 200 akçeyle kırk beş günlük bakım masrafından doğan 135 akçenin toplamıydı: 335 akçe küsur¹²²⁸. At, tabiri caizse, durduğu yerde masraf ürettiyordu.

Masrafın bir kısmı atı muhafaza ederken, otlatırken, yemlerken veya binerken gereken alet edevattı. 1549'un son günlerinde hayata gözlerini yuman Hacı Yunus b. Abdullah yaşarken maişetini dokumacılık ve ev eşyaları imalatından kazanıyordu. Hacı Yunus'un terekesinde mesleği icabı hayvan ve bu arada at bakımına dair çokça malzeme vardı. Muhallefat kâtibi, merhumun mahzeninden çıkan ürünleri adetleri ve birim fiyatlarıyla hassaten kaydetmişti. Bu bağlamda birazdan sıralayacağımız malzeme fiyatlarının 16. yüzyıl ortası için epeyce güvenilir olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre atları beslemek için boynuna asılan torbanın iyi kalitesine dört-beş akçe ödemek lazımdı. Lakin atın kendisi özel olduğunda (belki de Hacı Yunus'un özel sipariş üzerine

¹²²⁶ *Beş Asırlık Osmanlı Mahkeme Defteri. Göynük Şer'yye Sicili (H. 908-912/M. 1503-1507)*, haz. Raşit Gündoğdu, Selman Soydemir, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 16, 15 Rebiülevvel 910/26 Ağustos 1504.

¹²²⁷ *Göynük Şer'yye Sicili*, s. 17, 7 Rebiülahır 910/17 Eylül 1504.

¹²²⁸ *Üsküdar Mahkemesi* 5, s. 287, 27 Zilhicce 933/24 Eylül 1527.

yaptığı bir malzemeydi) torbanın fiyatı elli akçeye kadar çıkabiliyordu. Arpa kalburu (gırbal-ı cev) yemi ayıklayıp temizlemek için kullanılıyor olmalıydı; tanesi dört akçeydi.

Mahzenden çıkan at örtüleri iki amaca hizmet ediyordu. Çullar, eyer veya semer vurulan hayvanların sırtını korumaya yarlıyordu. At semerlerinden birinin siyah kaba örtüsüyle beraber yirmi dört akçe ettiği kaydedilmişti. At çullarının fiyatı ise rengine göre değişik görünüyor: siyah örtüler yirmi dört, boz renkli örtüler on dokuz akçe. Taylar için hazırlanan çullar herhalde daha küçük ebatta oldukları için daha ucuzdu. Hacı Yunus'un malları arasında yine siyah ve boz tay çulları görülüyor; bunların ederi sekiz ilâ on iki akçe arasında değişiyordu. Sağrıpuşlar, esasen atların sırt ve sağrılarını örtmeye yarayan yünlü dokumalardı; hayvanları soğuğun şiddetinden koruduğu tahmin edilebilir. Fiyatları iki veya üç akçeydi. At peçesinin tanesi bir akçeydi; gün içinde az uyumalarıyla bilinen atların derin uykuya geçmelerine yardımcı olduğu düşünülebilir.

Merhumun terekesinden eyer ve raht takımı fiyatları belli olmuyor; ama eyerleri atın karnına bağlamak için kullanılan kolanların iki buçuk akçeden altı akçeye alıcı bulabildiği görülüyor. Bununla birlikte hayvanı yönlendirmek için kullanılan başlıklar için de belli bir bedel ödemek gerekiyordu. Hacı Yunus'un mahzeninde beygirler için imal edilmiş başlıkların birer akçeden biraz daha ucuz oldukları tespit edilebiliyor. Başlığa geçirilen yuların tanesine ise, en azından atlar için üç akçe takdir edilmiş. Gerçi at ve beygirleri yürütüp koşturmak kadar bir yere bağlı tutmak da gerekebiliyordu. Bu maksatla başvuru olan bağlar, beygirlerde deste başına (on tane) iki akçe ederken iyi kaliteden at bağlarının destesi dört akçeye geliyordu. Yine atların ayaklarını sabitlemek için kullanılan köstek ve paybendlerin tanesine en az bir akçe ödemek lazımdı. Atları tımarlamak için kullanılan kaşağılar ise birer akçeden biraz daha pahalıydı¹²²⁹.

1229 Barkan, "Edirne Askerî Kassamı", s. 107-112, 19 Zilhicce 956/9 Aralık 1549.

Voynuk sancakbeyi Sinan, yine tasarruf ettiği makam gereği atlarla içli dışlı bir hayat sürmüş olmalıydı. Ömrühayatında 16. yüzyıl ortası parasıyla 2775 akçelik doru ve 1800 akçelik kır bir ata binmek nasip olmuştu. Sinan Bey vefat ettiğinde kırk sekiz ak ata çubuklarıyla birlikte yetecek nal (na'l-ı esb-i beyâz ma'a veted) ve elli kara atlık nal (na'l-ı esb-i siyâh) bırakmıştı. Bunlar sırasıyla 81 ve 61 akçe ediyordu. Sinan Bey'in atları suyu 74 akçelik kovadan (satıl-ı esb) içiyor ve sağrılarına inen kamçı on sekiz akçe ediyordu¹²³⁰.

Istabl-ı âmire ahırlarına giren atların koşum takımları hakkında fazlaca hayalperest olmamak gerekiyor. Bunlar, binicisinin şahsî süslemeleri bir kenara bırakılırsa, devlet hazinesinden ancak çok temel cihazlar için destek alabiliyorlardı. 1532'de ertesi sene çıkılacak İran seferi için Dimetoka'dan alınan elli baş top beygirinin raht takımları için 2550 akçelik harcama yapılırken alınan malzeme arasında çul, torba, paybend, köstek, tavla (ayak ipi), yular ve keçe gibi olmazsa olmaz eşyalar yer alıyordu. Aynı beygirlere yol boyunca arpa ve çayır masraflarına ilaveten nal ücreti olarak toplam 925 akçe tahsis edilmişti¹²³¹. 1559'da ikinci mirahur Ali Ağa'nın sorumluluğunda Anadolu ve Rumeli'den toplanan 966 beygirin yem ücreti 71.836 akçeye tekabül ederken koşum cihazlarına 49.211 akçe harcanmıştı¹²³².

At bakımı ve kullanımına dair irili ufaklı bütün masraf kalemlerini verili bir zaman ve mekân için bir araya getirip kusursuz bir hesaba ulaşmak Osmanlı askerî lojistik tarihinin halen en büyük hayallerinden biridir. Bu yönde itimada şayan rakamlara sahip olmak için doktora seviyesinde çalışmaları beklemekten başka çare yoktur. Şimdilik bir 16. yüzyıl Osmanlı sefer ordusunda çarkları döndürebilmek için binek ve yük atları bakımından ne denli büyük bir maliyetin altına girilmesi gerektiğine dair kaba hesaplarla yetinmek durumundayız. Bu hususta 1535 baharı tarihini taşıyan bir ferman suretinden istifade edebiliriz. Üsküdar mahkeme sicillerine kaydedilmiş emir suretine göre, Cafer ve saraçlar cemaatinden Ali, Rumeli'den sefer-i hümayun için satın aldıkları 300 atı Anadolu, Karaman, Rum ve Diyarbakır vilayetleri üzerinden İran cephesine aktarmakla görevlendirilmişlerdi. Bu esnada yol boyunca atlara ev sahipliği yapacak kadılık lar orduya ulaşana değin hayvanların yeme içme ihtiyaçlarıyla

1230 Barkan, "Edirne Askerî Kassamı", s. 116-119, evâil-i Rebiülevvel 960/15-24 Şubat 1553.

1231 BOA, MAD, 50, vr. 467b, 11 Ramazan 938/17 Nisan 1532: "Der-beyân-ı ihrâcât-ı bargirân-ı araba-yı darbuzan der-kazâ-yı Dimetoka ki harîde şüd be-cihet-i sefer-i hümayûn."

1232 BOA, MAD, 50, vr. 58b.

ilgileneceklerdi¹²³³. Üsküdar sicillerinde yer alan başka bir kayıt, 300 atlık sürünün Üsküdar, Tekürçayırı ve Gebze konaklarında ne miktarda yem tükettiğini ve bu miktarın kaç akçeye mal olduğunu belirtmektedir. Sefere eşilen atlar Üsküdar'da üç gece konaklamışlardı. Bu zaman zarfında yedikleri dokuz müd arpanın bedeli 1800 akçeydi. Tekürçayırı'nda bir gece geçirilmişti; üç müdlük arpa 600 akçeye temin edilmişti. Demek ki, 300 at gün boyunca üç müd arpa tüketiyordu ve en azından Üsküdar-Gebze civarında arpanın müdü 200 akçeye alınabiliyordu. Ne var ki, Tekürçayırı'nda atların nallarının da yenilenmesi icap etmişti; bu iş için 240 akçe harcandı. Bu parayı harcamaktan başka çare yoktu. Genel kabullere göre atların tırnağı ayda bir buçuk santim uzuyordu ve tırnakların kısaltılıp eski nalların bir kez daha kullanılması bir yana, nalların zemini üç ay içinde zaten aşınmış oluyordu¹²³⁴. Gebze konağında Mustafa ve Memi, miri atlar için arpa alımına aracılık etmişlerdi. Her ikisi de, kilesi on iki akçeden otuzar kile arpa getirmiş; Gebze'de atların yediği arpa bu haliyle biraz daha pahalıya, 720 akçeye mal olmuştu. İlk başta akla gelmeyen ayrı bir harcama kalemi, kafil hareket ettikçe konaklanan menzillere yem çuvallarının arabalarla taşınmasıydı. Bu maksatla Gebze'de kiralanan arabalar, Tavşanlı çayırına kadar araba başına on beşer akçeye hizmet etmişlerdi¹²³⁵.

Bu temel bilgiden hareketle çok ama çok kaba bir maliyet hesaplamasına girişebiliriz. İstabl-ı âmire, 1534-35 civarında atın tanesine yaklaşık 500 akçe ödüyordu. O halde, Rumeli'den şark hududuna doğru yola koyulan 300 başlık sürünün başlangıç maliyeti 150.000 akçe kadardı. Hesabın selameti açısından atların sağlık sorunları, nal değişimi, atöğlanı-seyis nafakaları, at yemlerinin nakliye ücretleri gibi masrafları görmezden gelip kafildeki atları bir defaya mahsus olarak koşum takımlarıyla donatırsak, 150.000 akçenin üzerine (1532'de Dimetoka'dan alınan elli beygirin rahtı için harcanan 2550 akçeden hareketle) en az 15.000 akçelik bir meblağ daha ilave etmek gerekir¹²³⁶. Yine elimizdeki en mütevazı sayıyı alıp 300 atın günde 600 akçelik arpa yediğini kabul edelim. Atların kalori ihtiyacını karşılamada hudaıyınabitten çayırların kullanılabileceği akla gelse de, otun tek başına kalori değeri ziyadesiyle düşük kalacağından ister yük ister binek hayvanı olarak kullanılsın, atların

1233 *İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942/M. 1534-1536)*, haz. Kenan Yıldız, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 376, 25 Şevval 941/28 Nisan 1535.

1234 Dingç, *Osmanlı Sarayında At*, s. 65-66.

1235 *Üsküdar Mahkemesi 9*, s. 383, 25 Şevval 941/28 Nisan 1535.

1236 Bk. not. 1231.

diyetine arpa ve samanın eklenmesi zaruridir¹²³⁷. Kaldı ki, yine hesabı en alt seviyede tutmak adına atların muharebe vakitlerindeki bedenî zorlamalarının gerektirdiği artırılmış besin miktarlarını göz ardı ettiğimize göre, hesabın yukarı yönlü olarak şaşma ihtimali pek yoktur. Rumeli'den getirilen 300 atın altı ay müddetince sefer hizmetinde kaldığını kabul edelim. Bu atlar yalnızca arpa cinsinden 108.000 akçelik yem tüketeceklerdir. Demek ki, 16. yüzyılın ilk yarısında sefer bitimine değin sadece (bizatihi sefer için alınmış) 300 at için bile takriben 275.000 akçelik bir paranın gözden çıkarılması gerekiyordu. Osmanlı ordularındaki yüzbinlerce süvariye dair alelumum tahayyülatı unutamım ve 1535'te Halep ve Tebriz yörelerine giden Osmanlı ordusunda yekûnen 60.000 at olduğunu düşünelim. Maliyeti düşürmek adına bunların bütünüyle eskiden beri sahiplerinin tasarrufunda bulunan hayvanlar olduğunu, sefere katılmadan evvel satın alma masrafının oluşmadığını kabul edelim. O halde bile, salt (yukarıda yaptığım çok büyük ihtimalle ziyadesiyle eksik) koşum ve yem harcamalarıyla altı aylık bir sefer için 21 buçuk milyon akçelik bir malî yük doğacaktır. Uzun lafın kisası, bu hesap muhtemelen yanlıştır; ama süvari ağırlıklı bir ordu beslemenin muazzam bir bedel ödemek anlamına geldiğine dair fazla tereddüt olmasa gerektir.

Osmanlı merkezî iktidarı, ordudaki hayvanların yarattığı yüksek maliyeti dengeleyebilmek için incelikli ayarlamalar yapmak zorundaydı. Örneğin, 1580 Eylül'ünde arpa eminine yollanan hükümde, İran cephesinde bulunan at ve beygirlerden bahsedilirken bunların oturak, yani konak yerlerinde dinlenme zamanlarında beş hayvana bir kile arpa ve on hayvan başına bir çuval saman düşecek şekilde beslenmeleri emrediliyordu. Eskiden beri böyle yapılagelmişti; hâlbuki şimdi nedense atlara daha fazla yem verildiği duyuluyordu¹²³⁸. Denge hakikaten nazikti. Bir sene evvel arpa emini Derviş'e bu kez top arabası çeken beygirlere daha fazla yem vermesi için saraydan uyarı gelmişti. Bir kile yemi beş beygire paylaştırmaya devam etmesi halinde hayvanların arabaları çekmeye takat bulması mümkün değildi; en iyisi bir kile yemi dört beygire bolca paylaştırmalıydı¹²³⁹.

1237 Bilhassa çayırılık arazi bulmanın nispeten zorlaştığı doğu seferleri için bu tespit daha geçerli görünüyor: Orhan Kurmuş-Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "The *Tımar* System: A Question of Financial Viability, 1470-1670", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXXV, S. 2, 2020, s. 546-550.

1238 BOA, MD, 43, 239/441, 9 Şaban 988/19 Eylül 1580.

1239 BOA, MD, 38, 135/272, 22 Rebiülevvel 987/19 Mayıs 1579.

En nihayetinde, atlı asker olmak zor zanaattı. Atlar, hele ki, süvari neferine istabl-ı âmireden doğrudan tahsis edilmiyorsa, pahalı metalardı. Bunu idrak edince Habsburg elçisi Busbecq'in atları ölen askerlerin Sultan Süleyman'ın geçeceği yola dizilip eyerleri başlarına koyarak yeni at alabilmek için padişahın inayetine sığınmalarını anlattığı satırlar çok daha anlamlı bir yere oturuyor¹²⁴⁰. At sahibi olduktan sonra da masraflar bitmiyordu. Atın ihtiyaçlarını karşılamak kişisel servetten bir kısmını gözden çıkarmak demekti. Bunu idrak edince *Kitâb-ı Müstetâb* yazarının 17. yüzyılın başlarındaki kapıkulu süvarisinden bazılarının meşru yollardan altı bölük halkına terfi ettikleri halde maddî imkânsızlıklardan ötürü sefere yaya asker olarak geldiklerinden şikâyet ettiği satırları anlamlı hale geliyor¹²⁴¹.

Tablo XIV: 16. Yüzyılda At ve Beygir Fiyatları

Tarih	Esb	Kaynak	Beygir-i tavile	Kaynak	Araba beygiri	Kaynak
904-905	4 re's, 532 akçe, ort. 133 akçe	D.BŞM., 1/12, s. 5	25 re's, 2426 akçe, ort. 97 akçe	D.BŞM., 1/12, s. 5		
921-922			170 re's, 100.195 akçe, ort. 589 akçe	D.BŞM., 1/22		
923			38 re's, 29.920 akçe, ort. 787 akçe	D.BŞM., 1/20		
928			154 re's, 87.690 akçe, ort. 569 akçe	D.BŞM., 1/27		
938					50 re's, 24.913 akçe, ort. 498 akçe	MAD, 50, vr. 449b-450a.

¹²⁴⁰ *Türk Mektupları*, s. 121.

¹²⁴¹ s. 38: "...ba'zısı dahî gerçi tarikiyle bölüğe geçmişdir, lâkin fakîrül-hâl olmağla ata ve dona kâdir olmayub piyâde sefere varır ki ancak ulûfe yoklamasında bilinür..."

938					200 re's, 63.840 akçe, ort. 319 akçe	MAD, 50, vr. 455b-456b.
938					50 re's, 24.400 akçe ort. 488 akçe	MAD, 50, vr. 468b-469a.
941			48 re's, 28.710 akçe, ort. 598 akçe	MADi 50, vr. 435a.		
941			150 re's, 77.965 akçe, ort. 519 akçe	MAD,50, vr. 418b-421b.		
949					30 re's, 14.500 akçe, ort. 483 akçe	MAD, 15626
949					50 re's, 24.950 akçe, ort. 499 akçe	MAD, 50, vr. 405a.
949					30 re's, 14.682 akçe, ort. 489 akçe	MAD, 50, vr. 403a.
955			170 re's, 93.844 akçe, ort. 552 akçe	MAD, 50, vr. 390a.		
955- 956?					238 re's, 95.209 akçe, ort. 400 akçe	MAD, 50, vr. 388b-389a.
958-959					300 re's, 139.718 akçe, ort. 466 akçe	MAD, 50, vr. 359b-360a.
960			20 re's, 11.300 akçe, ort. 565 akçe	MAD, 50, vr. 251b.		

960			82 re's, 39.500 akçe, ort. 481 akçe	MAD, 50, vr. 236a.		
960			802 re's, 395.170 akçe, ort. 621 akçe	MAD, 50, vr. 234b-235b.		
960					100 re's, 48.200 akçe, ort. 408 akçe	MAD, 50, vr. 185a.
961			12 re's, 7005 akçe, ort. 583 akçe	MAD, 50, vr. 179b.		
963			80 re's, 46.680 akçe, ort. 583 akçe	MAD, 50, vr. 174a.		
963			207 re's, 127.583 akçe, ort. 616 akçe	MAD, 50, vr. 173b.		
963			100 re's, 49.829 akçe, ort. 498 akçe	MAD, 50, vr. 172a.		
963			100 re's, 35.721 akçe, ort. 357 akçe	MAD, 50, vr. 172a.		
963			100 re's, 39.500 akçe, ort. 395 akçe	MAD, 50, vr. 171a.		
963			50 re's, 29.090 akçe, ort. 581 akçe	MAD, 50, vr. 127b.		
963	40 re's, 24.908 akçe, ort. 623 akçe	MAD, 50, vr. 114b-115a.				

963					40 re's, 19.010 akçe, ort. 475 akçe	MAD, 50, vr. 106a.
963					40 re's, 19.735 akçe, ort. 493 akçe	MAD, 50, vr. 99a.
964	50 re's, 40.380 akçe, ort. 807 akçe	MAD, 50, vr. 144a.				
964	50 re's, 50.950 akçe, ort. 1019 akçe	MAD, 50, vr. 134a.				
964					50 re's, 23.390 akçe, ort. 468 akçe	MAD, 50, vr. 94b.
964					50 re's, 22.850 akçe, ort. 457 akçe	MAD, 50, vr. 93b.
964					40 re's, 17.220 akçe, ort. 431 akçe	MAD, 50, vr. 81a.
964					30 re's, 14.955 akçe, ort. 499 akçe	MAD, 50, vr. 77a.
966			618 re's, 302.691 akçe, ort. 489 akçe	MAD, 50, vr. 67b-68a, 58b.	337 re's, 153.596 akçe, ort. 455 akçe	MAD, 50, vr. 67b-68a, 58b.
966	15 re's, 13.270 akçe, ort. 884 akçe	MAD, 50, vr. 44a.				
966	8 re's, 6460 akçe, ort. 808 akçe	MAD, 50, vr. 43b.				

966	12 re's, 9480 akçe, ort. 790 akçe	MAD, 50, vr. 43a.				
966	6 re's, 5010 akçe, ort. 835 akçe	MAD, 50, vr. 42b.				
966	9 re's, 7290 akçe, ort. 810 akçe	MAD. 50, vr. 42a.				
966	15 re's, 11.680 akçe, ort. 778 akçe	MAD, 50, vr. 41a.				
966	26 re's, 18.550 akçe, ort. 713 akçe	MAD. 50, vr. 39b-40a.				
966	24 re's, 15.850 akçe, ort. 660 akçe	MAD, 50, vr. 38b-39a.				
966	20 re's, 14.832 akçe, ort. 741 akçe	MAD, 50, vr. 37b-38a.				
966	15 re's, 10.540 akçe, ort. 702 akçe	MAD, 50, vr. 36b-37a.				
966	30 re's, 27.000 akçe, ort. 900 akçe	MAD, 50, vr. 34b-35b.				
967	88 re's (yund), 4050 sikke-i hasene, ort. 2761 akçe	MAD, 50, vr. 32b-33a.				
968-969	3 re's, 3380 akçe, ort. 1126 akçe	MAD, 50, vr. 29a.				

970			108 re's, 64.635 akçe, ort. 598 akçe; 180 res, 120.438 akçe, ort. 669 akçe	MAD, 50, vr. 27b.		
973					96 re's, 49.234 akçe, ort. 513 akçe	MAD, 50, vr. 26b.
973					28 re's, 13.240 akçe, ort. 472 akçe	MAD, 50, vr. 14a.
973					35 re's, 17.494 akçe, ort. 499 akçe	MAD, 50, vr. 13a.
973					33 re's, 16.500 akçe, ort. 500 akçe	MAD, 50, vr. 12a.

4. Devlet Ahırları ve Kapıkulu Süvarisi/Altı Bölük Halkı

Buraya değin anlatılanlardan miri ahırlarda beslenen at ve beygirlerin (bilhassa da iyi cins atların) öncelikle saray ricaline tahsis edildiği anlaşılmış olmalıdır. Yine de, Osmanlı askerî tarihçiliği nokta-i nazarından kayda değer bir soru, ıstabl-ı âmire aracılığıyla yetiştirilmiş veya satın alınmış atların ne kadarının Osmanlı daimî ordusunun süvari alaylarını teşkil eden altı bölük halkına gittiğidir. Arşiv belgeleri üzerinde bu meyanda yapılacak bir araştırma, ilk başta akla gelmeyen ve doğrusu bir parça zihin karıştırıcı bulguların gün yüzüne çıkmasına sebep oluyor. Evvela vesikaların kuşkuyla yer bırakmayacak surette açık ettiği olgulardan hareketle yapılabilen saptamaları sıralayalım. Bunun ardından bu tespitleri yapmamıza olanak sağlayan tarihsel örnekleri yeterli çeşitlik ve sayıda ele alabiliriz.

Merkezi idare, miri ahırlardan at veya beygir çıkarabilmek için iki görevliye, büyük ve küçük mirahura tezkere yazıyordu. Büyük mirahur (mirahur-ı evvel), at ve güre cinsinden hayvanların ahırlardan çıkarılıp ilgili şahsa tahsis edilmesinden sorumluydu. Atlar/esb'ler, yeniçeri ağası, İstanbul ağası, sekbanbaşı, şahincibaşı gibi büyük "baş"lara dağıtılıyordu. Yine büyük mirahurun onayından geçen güre'ler, yani genç taylar ise, kapıkulu süvarilerinin sağ ve sol ulufecilerine

gidiyordu. Küçük mirahur (mirahur-ı sani) beygirlerin dağıtımını üstlenmişti. Beygirler, çoğunlukla saray hizmetinden terfi edip silahdar veya sipahi oğlanlığı zümresine iltihak edenlere veriliyordu. At almaya hak kazananlar, muhtemelen hâlihazırda sahip oldukları itibarlı makam gereği, hayvanlarına derhal kavuşurken beygir alanlar bazen nispeten uzunca bir süre beklemek zorunda kalıyorlardı.

Yeniçeri ağası has ahırlardan belirli aralıklarla at alan ekâbirden biriydi. Osmanlı siyasî-askerî topluluğunda yerleşmiş teamüllere göre, yeniçeri ağasına üç senede bir baş at verilmesi adettendi. Ne var ki, bu atlar, belgelerin ifadesine göre, “devir” atı denilen, merasimlerde boy göstermeye yaraşır cinsten hayvanlardı¹²⁴². Bunları savaş atı olarak düşünmemek gerekiyor. Keza 1572 yazında yeniçeri ağası tayin edilen Mustafa’ya, ağalık makamına getirildiğinde bir at tahsis edilmişti¹²⁴³. İşin garibi, Mustafa Ağa, göreve tayin edilmesinin üzerinden iki ay bile geçmemişken vakti geldiği için yeniçeri ocağının diğer zabitleriyle birlikte üç senede bir dağıtılan atlardan aldı¹²⁴⁴. Ocak yönetiminin kalan efradı için de vaziyet farklı değildi. 1568’de zağarcıbaşılıktan gelip yeniçeri kethüdası olan Ferhad göreve başlarken bir atla ödüllendirilmişti¹²⁴⁵. 1572 tarihli kayıt, yeniçeri kethüdasının da ıstabl-ı âmireden üç yılda bir at alan zevat arasında olduğunu gösteriyor. Eksiksiz bir liste vermek gerekirse, yeniçeri ağası ve kethüdasıyla beraber ocağın kâtibi, muhızırı ve sekbanbaşı üç senede birer tane devir atı almaya hak kazanıyorlardı.

Mahmud Çelebi 1565 yazında yeniçeri kâtipliğine getirilmişti. Mahmud, kitabet makamına getirilenlerde olduğu gibi, ıstabl-ı âmireden şahsına bir at tahsis edilmesini talep etti. Büyük mirahura yollanan tezkere yeni yeniçeri kâtibine atının verilmesiyle alakalıydı¹²⁴⁶. 1573’te yeniçeri kâtipliğini alan bu kez Süleyman Çelebi’ydi. Ona da hizmete başlamasıyla birlikte bir baş at tahsis edilmişti¹²⁴⁷. Aynı senenin ilk günlerinde ocak sekbanbaşılığında da bir değişim yaşanmıştı. Bu tarihte sekbanbaşı olan Ramazan, adet olduğu üzere dağıtılan bir atın kendine verilmesini istedi¹²⁴⁸. O halde, burada ele

1242 BOA, MAD, 2775, s. 1003, 3 Şaban 973/23 Şubat 1566.

1243 BOA, KK, 67, s. 51, 27 Muharrem 980/9 Haziran 1572.

1244 BOA, KK, 67, s. 295, dört hüküm, 18 Rebiülevvel 980/29 Temmuz 1572.

1245 BOA, D.EVM.d., 26278, s. 90, 16 Rebiülahir 976/8 Ekim 1568.

1246 BOA, MAD, 2775, s. 110, 16 Muharrem 973/13 Ağustos 1565.

1247 BOA, KK, 67, s. 972, 18 Şevval 980/21 Şubat 1573.

1248 BOA, KK, 67, s. 832, 5 Ramazan 980/9 Ocak 1573.

alınan ricalin ilki vazifeye başladıkları tarihte verilen bir dizi iyi cins atla taltif edildiklerini kabul edebiliriz. Osmanlı idarî-askerî kadrolarının nispeten dar bir muhit içinde el değıştirdiğı düşünülürse, bu şahsiyetler, görev değışiklikleri ve üç yılda bir kazanılan hak edişlerle has ahırlardan çıkma bir miktar pahalı ve bakımlı hayvanın sahibi olabiliyorlardı. Ne var ki, bizim açımızdan mesele aynen varlığını sürdürüyor; bu atların ne savaş atı olduklarından ne de bilfiil sefere götürüldüklerinden emin değiliz.

Acemi oğlanları ağası (nam-ı diğeri İstanbul ağası) üç senede bir ıstabl-ı âmireden at alanlar arasındaydı. 1566'da Yahya Ağa bu vesileyle hissesine düşen atı alabilmek için başvuruda bulunmuştu¹²⁴⁹. 1572 tarihli bir maliye hükmü, acemi oğlanları ağasının üç yılda bir at aldığını teyit ediyor. Bu, şu haliyle okuyucu açısından alelumum bir bilgi haline dönüşmüş olsa da, emrin kayda değeri yanlarından biri hükmü deftere kaydeden kâtibin önce sehven yazdığı küçük mirahur ibaresinin üzerini çizerek bu lafzı büyük mirahur ifadesiyle değıştirmiş olmasıdır¹²⁵⁰. Hükmün hitap kısmında yapılan tashihi, miri ahırlardan at çıkarma işleminin hakikaten de büyük mirahura ait bir ayrıcalık olduğunu bir kez daha ortaya koyuyor. 1576'da acemi oğlanları ağası olan Mustafa Ağa, atanmasıyla birlikte adamlarından birini saraya yollayarak bu makama getirilenlere eskiden beri verilegelen atın kendisinden esirgenmemesini arz etmişti¹²⁵¹.

Saray halkından itibarlı makamları deruhte edenler de, büyük mirahur aracılığıyla has ahırların kaliteli atlarından nasipleneler arasındaydı. Mehmed Ağa, 1565 sonlarında hassa silahdarlığı vazifesinden kapıcıbaşılığa terfi etmişti. Osmanlı sarayında çok sayıda kapıcıbaşı hizmet ediyordu; ama Mehmed Ağa epeyce iyi bir mevkiye, ikinci kapıcıbaşılığa kadar yükseltilmişti. Bu tayinle birlikte ağaya ıstabl-ı âmireden deve ve katırlarla beraber iki adet at ihsan edildi¹²⁵². Aynı tarihlerde sarayın özel dairelerinden bazılarında her sene birer at tahsis edildiği görülüyor. Büyük mirahurun en azından şahinci ve çakırcıbaşı için yılda bir at hazırlayıp teslim etmesi gerektiğini biliyoruz¹²⁵³. Gelgelelim, bu örneklerin hiçbirisinde has ahırlardan çıkarılıp sahibine teslim edilen atların

1249 BOA, MAD, 2775, s. 1243, 11 Ramazan 973/1 Nisan 1566.

1250 BOA, KK, 67, s. 202, 25 Safer 980/7 Temmuz 1572.

1251 BOA, MAD, 7534, s. 362, 11 Rebiülevvel 984/8 Haziran 1576.

1252 BOA, MAD, 2775, s. 665, 24 Cemaziyelevvel 973/17 Aralık 1565.

1253 BOA, MAD, 2775, s. 1155 (çakırcıbaşı) ve 1164, 20 Şaban 973/12 Mart 1566 (şahincibaşı).

askerî gayelerle kullanıldığından emin olmak mümkün olmuyor. Bilakis bazı örneklerde bu atların teşrifati amaçlara hizmet ettiği, birçoğunun ise saray ve kapıkulu ricalinin atamalarına eşlik eden ödüllendirmelerden ibaret olduğu kesin gibi. Elbette aynı atların sefer vakitlerinde bey, çelebi, efendi ve paşaları cepheye taşıyan hayvanlar arasında olmamaları için bir sebep yok; ne var ki, en azından saray halkının üst katmanını ilgilendiren at dağıtımlarının öncelikle askerî bir nitelik taşımadığını belirtmekte bir beis olmadığını tahmin ediyorum.

Bunun ender istisnalarından biri, cebecibaşının Osmanlı ordusunun sefere çıkacağına kesinleştiği vakitlerde miri atlardan birini alması olabilir. 1566'da, Sigetvar seferine çıkılırken, cebecibaşı eski seferlerde cebecibaşı olanlara bir at tahsis edildiğini belirterek Osmanlı sarayından aynısını talep etmişti. Büyük mirahura yollanan tezkere cebecibaşılara eskiden ne çeşit atların verilegelmış olduğunu araştırıp ortaya çıkarması yönündeydi¹²⁵⁴. Buradaki mantık kapıkulu ocaklarındaki ağa bölüğü efradının atlarla donatılmasıyla aynı olabilir. Ağa bölüğündeki zabitler, esasen piyade olarak çarpışan yeniçeri ortalarına komuta ettikleri halde zabıt sınıfına mensup oldukları ve seferber edilmiş kitlerde kendilerine bağlı askerlere öncülük ettikleri için süvari hizmet ediyorlardı. Bu sayede, anlaşılır şekilde, ağanın filanca orta veya cemaatin subaylarından biri olduğunu hem aynı orta veya cemaate mensup neferler hem de sefer ordusundaki yoldaşları belli bir mesafeden seçebiliyordu. Cebecibaşı, belki de, barış zamanlarında atlı olarak hizmet etmediği halde, ellerine tüfekler verilmiş cebecileriyle (sefer esnasında böyle yapılıyordu) orduya iltihak ettiğinde bölüğünün başına süvari olarak geçiyordu.

Mirahur-ı evvelin ıstabl-ı âmireden hayvanlarla desteklediği zümrelerden biri de Dergâh-ı âlî kapıcısı olanlardı. Mevcut örneklerle göre, neredeyse tamamı hassa bahçelerde hizmet ederek terfi eden devşirme oğlanlar, kapıcılığa tayin edildiklerinde has ahırlardan birer güre (ufak tay) alıyorlardı. 1565'te hassa bahçelerden çıkarılıp Dergâh-ı âlî kapıcılığına getirilen (nisbelerine bakılırsa) Boşnak Ramazan, Yenişehir'den Timur ve Görice'den Yusuf, atamanın ardından birer güreye kavuşmuşlardı¹²⁵⁵. 1572-73 tarihli örnekler, büyük oranda yukarıdaki önermeyi, yani kapıcılığa yükselen hizmetlilerin has bahçelerden geldiklerini teyit ediyor. Buna göre Ali (Kalkandelen), Mustafa

¹²⁵⁴ BOA, MAD, 2775, s. 929, 25 Recep 973/15 Şubat 1566.

¹²⁵⁵ BOA, MAD, 2775, s. 42, 8 Muharrem 973/5 Ağustos 1565 (Ramazan); 281, 20 Safer 973/16 Eylül 1565 (Timur); 619, 15 Cemaziyelevvel 973/8 Aralık 1565 (Yusuf).

(Hersek) ve Yahya (Hersek), Dergâh-ı âli kapıcısı olmazdan evvel hassa bahçe ve bostanlarında çalışıyorlardı ve terfiyle beraber büyük mirahur tavassutuyla birer güre temin ettiler¹²⁵⁶. Edirne bostancılarından İsmail için de durum farklı olmamıştı. İsmail, saray kapıcıları arasına katıldıktan sonra has ahırlardan bir güre almaya hak kazandı¹²⁵⁷. Mora'lı Şirmerd'in geçmişi biraz daha muğlak; o da Dergâh-ı âli kapıcıları arasına alınanlardan biriydi, ama Edirne sarayından çıkmış olduğunun belirtilmesiyle yetinilmişti¹²⁵⁸. 1576'da Hüseyin'in kapıcı tayin edildikten sonra teslim aldığı güreyle bu bahsi kapatabiliriz; Elbasanlı İsmail de hassa bostanında çalıştıktan sonra kapıcılığa yükseltilmişti¹²⁵⁹.

Kapıcılar zümresine getirilenlere yetmiş at yerine tay verilmesi muhtemelen kaynak ve servet dağıtımındaki hiyerarşiyle alakalıydı. Yine de, kapıcıların bir itibarlı kapıdan diğerine ferman, mektup, arz, takrir ve daha nice çeşit yazıyı taşımakla yükümlü oldukları düşünüldüğünde, bunların hâlihazırda birden fazla besili atı olduğunu tahmin etmek zor değildir. Terfiyle beraber ufak yaşta sahiplendikleri taylar, ahırlarda beslenmek üzere herhalde kapıcılık maaşlarıyla aldıkları iyi cins atların yanına konuluyordu.

Küçük mirahur vasıtasıyla has ahırlardan çıkarılıp dağıtılan beygirler, itiraf etmek gerekirse, yanıtlanması icap eden birtakım soruları beraberinde getiriyor. Küçük mirahur, saraydan aldığı tezkereler doğrultusunda iki zümreye, altı bölük süvarisinin en itibarlı iki grubu olan silahdar ve sipahi oğlanları bölüklerine beygir tevzi ediyordu. Evvela tarihsel örnekleri ele alalım; hangi meslekî çizgiden gelen kimlerin silahdar, kimlerin sipahi oğlanları bölüğüne kaydedildiğini görelim. Bunun ardından kapıkulu süvariliğinin en meşhur kitlelerinin ne sebeple devlet eliyle iğdiş edilmiş erkek atlarla donatılmış olabileceğine dair muhtemel açıklamaların peşine düşelim.

Silahdar ve sipahiyan bölükleri hayli kalabalık olduğundan onlar hakkında verilebilecek örneklerin sayısı da epeyce fazladır. Burada bazı atama ve tevziatın öne çıkarılıp ilgili örneklerin kahir ekseriyetinin dipnotlara atılmasında bir sakınca olmayacağını umuyorum. Silahdar bölüğüne katılanlar çok farklı Osmanlı kurumlarında yetişmiş olabiliyordu; ama çoğunluğu doğrudan saraydan çıkanların teşkil ettiği görülüyor. Ali Gulam, örneğin, 1565 yazında

1256 BOA, KK, 67, s. 645, 3 Receb 980/9 Kasım 1572 (Ali Kalkandelen); 706, 18 Receb 980/24 Kasım 1572 (Mustafa Hersek); 1051, 25 Şevval 980/28 Şubat 1573 (Yahya Hersek).

1257 BOA, KK, 67, s. 26, 12 Muharrem 980/25 Mayıs 1572.

1258 BOA, KK, 67, s. 6, 6 Muharrem 980/19 Mayıs 1572.

1259 BOA, MAD, 7534, s. 533, 11 Rebiülahır 984/8 Temmuz 1576.

odalardaki eğitim ve hizmetini bitirip saraydan çıkarken silahdarlar cemaatine iltihak etmesine karar verilmişti. Ali Gulam'a bu atamayla birlikte bir de beygir tahsis edildi¹²⁶⁰. Bazen saray-ı âmire yerine Edirne sarayından çıkan oğlanlar da silahdarlar cemaatine alınıyorlardı. Silahdar tayin edilen Ahmed bunlardan biriydi. Kapıkulu süvariliğine kaydı esasen 1567 Kasım'ında yapılmıştı; ama küçük mirahura yollanan tezkereye bakılırsa 1568 Ekim'inde beygirine halen kavuşmamıştı¹²⁶¹. Benzer gecikmelere silahdar ve sipahi bölüklerine alınan oğlanlarda özellikle rastlanabiliyor. Klis'ten devşirme Ahmed, örneğin, has bahçelerde geçirdiği zamanın ardından 1575 Mart'ında silahdar bölüğüne terfi etmişti. Buna karşın Ahmed'e beygir verilmesine dair tezkerenin çıkması ertesi senenin Temmuz ayını buldu¹²⁶². Dahası, kimi zaman bir seneyi aşkın bir süreyi bulan bu cinsten gecikmeler hiç de istisnâ görünmüyor¹²⁶³. Hatta bir defasında Frenk Behruz, Büyük Oda'dan sipahiliğe 1571 Eylül'ünde geçtiği halde 1576 Temmuz'unda (neredeyse beş yıl sonra) has ahırdan hala beygir alamamıştı. Küçük mirahura yazılan tezkerenin tonuna kulak kabartılırsa, üzerinden beş sene geçtiği halde meslektaşlarının hilafına beygir alamadığından şikâyetçi olup yetkililere müracaat eden bizzat Behruz olmuştu¹²⁶⁴.

¹²⁶⁰ BOA, MAD, 2775, s. 99, 19 Muharrem 973/16 Ağustos 1565. İstabl-ı âmireden çıkarılan at ve beygirleri kişiler bizzat kendileri gidip teslim alıyor olmalıydılar. Hükümlerin yanına düşülen “an-yed-i hod” ibareleri için örneğin bk.: BOA, MAD, 2775, s. 47, 9 Muharrem 973/6 Ağustos 1565. BOA, MAD, 2775, s. 142, 22 Muharrem 973/19 Ağustos 1565 (Abdi); 195, 28 Muharrem 973/25 Ağustos 1565 (Ahmed); 310, 23 Safer 973/19 Eylül 1565 (İdris); 406, 15 Rebiülevvel 973/10 Ekim 1565 (Beşir); 421, 18 Rebiülevvel 973/13 Ekim 1565 (Osman); 580, 29 Rebiülâhır 973/23 Kasım 1565 (Hüseyin); BOA, D.EVM.d., 26278, s. 128, 7 Rebiülâhır 976/29 Eylül 1568 (Mehmed); BOA, KK, 67, s. 235, 3 Rebiülevvel 980/14 Temmuz 1572 (Hüseyin); BOA, MAD, 7534, s. 108, 25 Muharrem 984/24 Nisan 1576 (İbrahim); 440, 26 Rebiülevvel 984/23 Haziran 1576 (Abdi); 549, 8 Rebiülâhır 984/5 Temmuz 1576 (Hasan); 1277, 21 Ramazan 984/12 Aralık 1576 (Ali).

¹²⁶¹ BOA, D.EVM.d., 26278, s. 47, 12 Rebiülâhır 976/4 Ekim 1568. Aynı tarihlerde Edirne sarayından çıkıp silahdar olan başka biri Ferruh'tu. Küçük mirahur onun da beygirle donatılması için işlemleri başlattı (78/231, 29 Rebiülevvel 976/21 Eylül 1568).

¹²⁶² BOA, MAD, 7534, s. 571, 18 Rebiülâhır 984/15 Temmuz 1576.

¹²⁶³ BOA, D.EVM.d., 26278, s. 118, 22 Rebiülâhır 976/14 Ekim 1568 (Mehmed, silahdarlığa atanma tarihi 17 Ekim 1567); 157, 6 Cemaziyelevvel 976/27 Ekim 1568 (Mehmed, sipahi oğlanları bölüğüne atanma tarihi 4 Mayıs 1568); BOA, MAD, 7534, s. 64, 4 Muharrem 984/3 Nisan 1576 (Gürcü Mansur, silahdarlığa atanma tarihi 28 Ocak 1575).

¹²⁶⁴ BOA, MAD, 7534, s. 739, 3 Cemaziyelevvel 984/29 Temmuz 1576. Çerkes Mustafa aynı şeyden mustarip görünüyor. 1571 Eylül'ünde silahdarlar arasına girmesine rağmen 1575 sonlarında kendisine vaat edilen beygire sahip olamadığından şikâyet ediyordu. BOA, MAD, 7543, s. 1251, 15 Ramazan 983/18 Aralık 1575.

Görsel 65: 1582 Şehzade Mehmed'in sünnet düğününde hassa sipahilerinden silahşorluk gösterisi yapan baba ve oğlu. *Şehinşâhnâme*, II. Cilt, TSMK, Bağdat, 200, vr. 65a'dan detay (Nurhan Atasoy, "III. Murad Şehinşahnamesi, Sünnet Düğünü Bölümü ve Philadelphia Free Library'deki İki Minyatürlü Sayfa", *Sanat Tarihi Yıllığı*, C V, 1973, s. 365).

Bu haliyle silahdar bölüğüne atananların çoğunun saray odalarından yetişme olduğu görülüyor. Bununla birlikte, yukarıdaki bir örnekten de anlaşılacağı üzere, has bahçelerden çıkıp silahdar olanlar da vardı. Hersekli Mustafa, 1566'da hassa bahçe üstatlığından yoluna devam ederek adını silahdarlar arasına yazdırmıştı. Mustafa, bu atamayla birlikte küçük mirahur aracılığıyla bir beygir temin etmeye hak kazandı¹²⁶⁵. 16. yüzyılda Mahmud, İlyas ve Ali'nin, benzer biçimde, has bahçe veya bostanlarda istihdam edilmelerini takiben silahdar olarak kapıkulu süvariliğine geçtiklerini ve küçük mirahura giderek beygirlerini aldıklarını biliyoruz¹²⁶⁶. Gürcü Hasan'ın 1572'deki terfisi, silahdar bölüğüne katılanların saray-ı âmire ve Edirne'deki saray haricinden de gelebildiklerinin güzel bir örneğini oluşturuyor. Hasan, kapıkulu ocaklarına kaydını yaptırmadan evvel Haydarpasha sarayının bahçesinde çalışıyordu¹²⁶⁷. Görünen o ki, hassa süvari alaylarına insan desteği veren başka saraylar da vardı. Mesela Atmeydanı

¹²⁶⁵ BOA, MAD, 2775, s. 1112, 24 Şaban 973/16 Mart 1566.

¹²⁶⁶ BOA, MAD, 2775, s. 1201, 3 Ramazan 973/24 Mart 1566 (Mahmud); BOA, KK, 67, s. 10, 8 Muharrem 980/21 Mayıs 1572 (Ali); 123, 5 Safer 980/17 Haziran 1572 (İlyas).

¹²⁶⁷ BOA, KK, 67, s. 128, 4 Safer 980/16 Haziran 1572.

sarayında yetişip silahdar olanlar az değildi¹²⁶⁸. Davud, başka bir yoldan geliyordu; acemiliğini Galatasaray'ında tamamlayıp silahdarlar arasına katılmıştı¹²⁶⁹.

Sipahi bölüklerine katılanların hikâyesi silahdar olanlarla aynıydı. Neredeyse tamamı saray-ı âmireden çıkan oğlanlar, sipahi bölüğüne yazıldıktan sonra küçük mirahur vasıtasıyla has ahırlardan birer beygir alıyorlardı. Bunlar arasında “halife” unvanı taşıyanların önemli bir miktara tekabül ettiği fark ediliyor. Silahdarlar bahsinde yazılanları tekrar etmemek adına örneklerin hepsini aşağıdaki dipnota bırakıyorum¹²⁷⁰.

Kapıkulu süvariliğinin alt kademelerine inilince büyük mirahur bir kez daha devreye giriyordu. Bölümün girişinde işaret edildiği üzere, sağ ve sol ulufeci zümreleri, göreve başladıktan sonra has ahırlardan birer tane güre teslim alıyorlardı. Gürelerin ıstabl-ı âmireden çıkış onayını veren büyük mirahurdu. Bu vesileyle ulufeciler cemaatine kabul edilen oğlanların neredeyse tamamen Edirne, Atmeydanı ve Galatasaray gibi yerlerden geldiklerini görebiliyoruz. Mehmed, 1565 Eylül'ünde Edirne sarayından çıkarak sol ulufeciler arasına kaydığını yaptırdığında büyük mirahura gönderilen tezkere sayesinde güresine kavuşmuştu¹²⁷¹. Demirhisarlı Ali ise, 1572'de Edirne bahçesinden terfi ederek bu kez sağ ulufecilere katılmış; yeni mansıbyla birlikte genç tayını yanına almıştı¹²⁷². Bosna'dan alınıp devşirilen Gazanfer, Atmeydanı sarayında aldığı eğitim sonrasında ulufeciler arasına girenlerden biriydi. Gazanfer'in kapıkulu süvariliğine geçtiği sıralarda en az dört yoldaşı daha aynı yolu takip ederek

1268 BOA, MAD, 2775, s. 574, 25 Rebiülahır 973/19 Kasım 1565 (Mehmed); BOA, MAD, 7534, s. 549, 8 Rebiülahır 984/5 Temmuz 1576 (Hasan).

1269 BOA, KK, 67, s. 375, 10 Rebiülahır 980/20 Ağustos 1572.

1270 BOA, MAD, 2775, s. 93, 16 Muharrem 973/13 Ağustos 1565 (İsa) (aynı tezkere sureti üzerine yedi neferin daha beygir aldığı görülüyor); 233, 9 Safer 973/5 Eylül 1565 (İlyas); 239, 13 Safer 973/9 Eylül 1565 (Ali) (tezkere büyük mirahura hitaben çıkarılmış olsa da bunun sehven olduğunu tahmin ediyorum); 264, 9 Safer 973/5 Eylül 1565 (Kasım); 291, 19 Safer 973/15 Eylül 1565 (Ali) ve aynı minvalde nice örnek; BOA, D.EVM.d., 26278, s. 58, 11 Rebiülahır 976/3 Ekim 1568 (Şaban); 61, 3 Rebiülevvel 976/26 Ağustos 1568 (Murad); BOA, KK, 67, s. 93, 23 Muharrem 980/5 Haziran 1572 (Hasan); 335, 25 Rebiülevvel 980/5 Ağustos 1572 (Yusuf); 361, 9 Rebiülahır 980/19 Ağustos 1572 (Mehmed); 387, 16 Rebiülahır 980/26 Ağustos 1572 (Geyvan); BOA, MAD, 7534, s. 108, iki hüküm, 25 Muharrem 984/24 Nisan 1576 (İbrahim, Hasan, Ali, Rıdvan, Cafer); 525, 12 Rebiülahır 984/9 Temmuz 1576 (Ahmed); 579, 19 Rebiülahır 984/16 Temmuz 1576 (Yusuf); 706, 12 Cemaziyelevvel 984/7 Ağustos 1576 (Mustafa) ve aynı minvalde nice örnek.

1271 BOA, MAD, 2775, s. 300, 13 Safer 973/9 Eylül 1565.

1272 BOA, KK, 67, s. 673, 10 Recep 980/16 Kasım 1572.

Atmeydanı'ndan ulufeciyân bölüklerine geçmişti¹²⁷³. 1576'da has ahırlardan hak ettiği güreyi alabilmesi için yeni bir tezkere koparan Hüseyin, büyük ihtimalle, acemi oğlanlığının meşakkatini Gazanfer ve arkadaşlarıyla birlikte çekmişti. Hüseyin, 1571 Eylül'ünde Atmeydanı sarayından ayrılıp sağ bölük ulufecilerine katılmıştı; ama beş sene sonra halen güresini alabilmenin yollarını arıyordu¹²⁷⁴. Bu arada Gazanfer, Hüseyin ve diğerlerinin handiyse hepsinin Boşnak devşirmeler olması, hoş bir tesadüf eseri değilse, dikkat çekici görünüyor.

1572'deki diğer örnekler, Galatasaray'ından çıkarak ulufeciler arasına katılan oğlanların da ıstabl-ı âmireden birer güre temin ettiklerini teyit ediyor. Bunlardan Hırvat devşirmesi Ahmed ve Şaban sol ulufecilere giderken, Bosna'dan gelme Abdi sağ ulufeciler bölüğüne atanmıştı¹²⁷⁵. Hırvat ve Boşnak devşirmelerin çoğunlukla aynı coğrafi alanlardan toplanması, ulufeci cemaatlerinde bu yöreden gelen insanların bilhassa tercih edilip edilmediği sorusunu akla getiriyor. Eğitimi Galatasaray'ında bitiren acemi oğlanlar da, aynı şekilde büyük mirahur aracılığıyla genç taylarını alıyorlardı. Altı bölük halkının en alt kademesini oluşturan sağ ve sol garip (gureba) bölüklerinin has ahırlardan binek hayvanı almasına dair yalnızca bir vakayla karşılaştım. Şayet bu tezkere suretini maliye defterine aktaran kâtibin dalgınlığından kaynaklanmadıysa, 1565'te, Edirne sarayından çıkan Mehmed sol gureba cemaatine girdiğinde bir güre almıştı¹²⁷⁶. Ne var ki, dediğim gibi, garip bölüklerinden birine ıstabl-ı âmire hayvanlarından tahsis edildiğini gösteren elimdeki tek kayıt bu; belki de tezkerenin orijinalinde Mehmed'in sol gureba değil, ulufeci bölüğüne mensup olduğu yazıyordu.

O halde, emin olduğumuz hususları bir kez daha şöyle sıralayabiliriz. Saray ricali ve kapıkulu teşkilatının tepesinde yer alanlar, ıstabl-ı âmireden atama emirleriyle beraber ve yahut hizmette kaldıkları süre boyunca belirli aralıklarla iyi cins atlar alıyorlardı. Büyük mirahur atların has ahırlardan çıkarılarak teslim edilmesinde sorumluluk sahibiydi. Ne var ki, bu atların bazıları kesinlikle merasim hayvanlarıydı; savaş atı olarak kullanılıp kullanılmadıklarından emin olmak zor görünüyor. Kapıkulu süvarilerinin, başka bir deyişle, altı bölük halkının en itibarlı iki cemaatine, silahdar ve sipahilere devlet tarafından birer beygir

¹²⁷³ BOA, KK, 67, s. 115, 8 Safer 980/20 Haziran 1572 (Ali); 223, 27 Safer 980/9 Temmuz 1572 (Mustafa); 886, 27 Ramazan 980/31 Ocak 1573 (Sefer); 1185, 15 Zilkade 980/19 Mart 1573 (Ömer).

¹²⁷⁴ BOA, MAD, 7534, s. 620, 17 Rebiülahır 984/14 Temmuz 1576.

¹²⁷⁵ BOA, KK, 67, s. 20, 8 Muharrem 980/21 Mayıs 1572 (Ahmed); 30, 17 Muharrem 980/30 Mayıs 1572 (Abdi); 168, 19 Safer 980/1 Temmuz 1572 (Şaban).

¹²⁷⁶ BOA, MAD, 2775, s. 300, 13 Safer 973/9 Eylül 1565.

veriliyordu. Bu işle küçük mirahur ilgileniyordu. Bu iki bölüğün arkasından gelen sağ ve sol ulufeciler ise, bölüklere kaydedildikten sonra birer güre, yani küçük tay alıyorlardı. Beygirlerin aksine güre ve atların ahırlardan çıkarılma onayı büyük mirahura aitti. Bu tabloda saray halkının ileri gelenleriyle yeniçeri ağası, kethüdası ve yahut kâtibi gibi kişilerin has ahırların en iyi atlarına ulaşması akla yatkın görünüyor. Gelgelelim, silahdar ve sipahilerin ne sebebe mebni beygirlerle donatıldığına ya da ulufeci bölüklerine katılan oğlanlarla Dergâh-ı âlî kapıcısı olanların kendilerine tahsis edilen ufak taylarla ne yaptıklarına dair açıklamalar geliştirmek gerekiyor. Dahası, bölüm boyunca verilen örnekler arasında bir tane bile yeniçerilikten gelip bölüğe çıkan kimse yok. Takip eden satırlar boyunca açıklamadıklarımın açıklayabildiklerimden çok daha fazla olduğu gözlerden kaçmayacaktır.

Silahdar ve sipahi bölüklerine neden beygir dağıtılıyordu? Bu sorunun muhtemel cevaplarından biri, beygirlerin, altı bölük halkının en seçkin iki bölümüne özel bir imtiyaz kabilinden, binek değil yük hayvanı olarak kullanmaları maksadıyla verilmiş olabileceğidir. Bu, pekâlâ doğru olabilir; ama şayet doğruysa, merkezî alaylara mensup süvariler için yeniçeri ortalarının başvurduğu seyishane uygulamasına neden başvurulmadığını anlamak zor. Yeniçeri ortalarına, sefer esnasında ağırlık ve yüklerini taşımaları için beygirler tahsis ediliyordu. Eğer bu beygirler, silahdar ve sipahi neferlerinin seferlerde sırtlarına bindikleri hayvanlar değilse, savaş atlarını kendi paralarıyla başka yerlerden temin ettiklerini düşünmek icap edecektir. Bu da, bu iki bölük mensuplarının kapıkulu ocaklarındaki en yüksek maaşları aldıkları düşünüldüğünde, pekâlâ mümkündür.

Ya da beygirler, yani iğdiş edilmiş erkek atlar silahdar ve sipahilerin savaş atlarıydı. Savaş atlarının iğdiş edilmesi bilinmedik bir uygulama değil. Cinsel uzuvları etkisizleştirilen hayvanlar, sürü içi davranışları bakımından daha uysal ve uyumlu olduklarından ötürü kadim devirlerden beri tercih ediliyorlardı. Ayrıca bunların bedensel enerjilerini başka alanlarda tüketme ihtimalleri yoktu; vücut dirençlerini belirli bir amaç ve noktaya yönlendirebilmek mümkündü. 15-16. yüzyıllarda yolu Osmanlı ülkesine düşen birçok gezgin Türk atlarının (damızlık olarak ayrılan az sayıda hayvan hariç) kısırlaştırıldığını görmüştü. 15. yüzyılın ilk yarısında Bertrandon de la Broquière bunlardan biriydi¹²⁷⁷. Bir asır sonra Luigi Bassano, Osmanlı savaş atlarının tercihen iğdiş edilmiş olduğunu teyit ediyor; bunların çatışma alanlarında ürkek olmaması ve dişi at arayışına

1277 *Bertrandon de la Broquière'in Denizaşırı Seyahati*, s. 147-148.

girmemesini olumlu nitelikler olarak zikrediyor¹²⁷⁸. Dahası, erkek atlar, yük hayvanı olarak kullanılmalarında da açığa çıktığı üzere, daha büyük ağırlıkları taşımaya muktedirdi. Kapıkulu süvarileri de, taşra sipahileriyle kıyaslandığında atın sırtında daha ağır bir yük teşkil ediyorlardı. 16. yüzyılda kapıkulu süvarileri – ve bu tanımın içinde yer alan silahdar ve sipahi bölükleri –, ok-tirkeş, yay, kalkan, balta, pala, hançer, gaddare ve bozdoğan gibi silahların yanı sıra nispeten ağır zırhlar giiyorlardı¹²⁷⁹. Osmanlı süvari zırhı denilince akla kimi zaman sadece çelik zırh gömlekler gelse de, örneğin, 1517’de vefat eden sipahi bölüğü ağası Şüca Bey’in muhalefatında görülebileceği gibi, muharebe için adamakıllı kuşanmış bir sipahi oğlanı gövdesi için zırhlar (örgü gömlek, çelik plakalar vs.), kafasını korumak için tolga, kollarını kapamak için kolçak, diz ve baldırlarını darbelerden sakınmak amacıyla dizçek ve baldırcaklarla sıkıca örtünüyordu¹²⁸⁰. Atını korumak için hayvanın üstüne serilen geçim denilen zırh da cabasıydı. Bu aksamın tamamı metalden yapılmasa da, ortaya çıkan toplam ağırlık, belki de, kapıkulu süvarisini erkek at kullanmaya mecbur bırakıyordu. Şayet ikinci seçenek doğruysa, küçük mirahurun idaresindeki ahırlarda yalnızca araba ve tahtırevanlara koşulan hayvanlar tutulduğuna dair bilgiyi gözden geçirmek gerekiyor¹²⁸¹, en azından klasik dönem için.

Görsel 66: Zırh gömlek, tolga, kalkan, kargı, hançer, sadak ve tirkeş içinde yay ve oklarıyla zırhlı Osmanlı süvarisi (atların da başlık ve geçimlerle örtülü olduğuna dikkat ediniz). *Tuhfetül-mülûk ve’s-selâtin*, TSMK, Hazine, 415, vr. 140b-141a.

¹²⁷⁸ Luigi Bassano, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat*, s. 173.

¹²⁷⁹ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s. 178.

¹²⁸⁰ BOA, AE.SSLM.I., 1/10, s. 7: “Bahâ-yı yarakhâ-yı mezkûrin an-muhallefât-ı merhûm Şüca Bey ağa-yı ebnâ-yı sipahiyân.”

¹²⁸¹ Dingec, *Osmanlı Sarayında At*, s. 34-35, 47-48.

Bununla birlikte sağ ve sol ulufeci bölüklerinin ıstabl-ı âmireden küçük yaşta taylar almaları, İstanbul'dan uzakta, imparatorluğun başka yerlerinde konaklamalarıyla alakalı görünüyor. Bunlar, büyük ihtimalle, kethüdayeri adı verilen zabitleri komutasında paytahtın uzağındaki yerleşimlerinde at büyütebilmek için gereken mekân ve zamana sahiptiler. Küçük tayların, yani gürelerin cinsiyeti hakkında bilgi sahibi değiliz; ama her halükârda, ister binek, ister yük hayvanı olarak kullanılacak olsunlar, sahibinin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için en az birkaç seneye daha gereksinim duyacakları aşikâr. Bu arada savaş atlarının taylıklarından itibaren geleneksel yöntemlere ilaveten (sürüden ayrı yaşamaya alıştırma, vahşi ve iri hayvan korkusunu yenme gibi) ateşli silah gürlütüsüne ne surette alıştırıldıklarına dair bir şeyler bilmek güzel olurdu. Gureba bölükleri ve yeniçerilikten gelerek bölüğe çıkanlar hakkında ise hiç atıf yok. İstabl-ı âmireden yollanan at ve beygirlerin sahiplerine aylarca, bazen de yıllarca sonra vardığını da hesaba katarsak, bu hayvanların kapıkulu süvarisi yazılan askerlerin ilk ve temel savaş atı olması düşük bir olasılık görünüyor. Bu atların bazılarının, kim bilir belki de çoğunun, neticede seferlerde kullanılmış olması mümkün olsa bile, altı bölük halkı neferlerinin devlet kurumları dışında piyasadan at satın aldıklarına kesin gözüyle bakılabilir. Şayet bu son önerme isabetliyse, Osmanlı at yetiştiriciliğinde talep karşısında yaşanan bir arz yetersizliği ve bununla bağlantılı fiyat artışları, kapıkulu süvarilerini doğrudan etkileyecektir.

5. Osmanlıların “Otuz Yıl Savaşı” ve At Yetiştiriciliği

16. yüzyılın son çeyreğinde kapıkulu süvari mevcudu Osmanlı merkezi alaylarının geri kalan bölükleriyle beraber ciddi biçimde arttı. Aynı yıllarda tımarlı sipahilerin, en azından kâğıt üzerinde, yüzyılın başlarına nispetle aşağı yukarı aynı miktarı sürdürdüğü söylenebilir. Osmanlı sarayı, gün geçtikçe daha kalabalık bir ordu besliyordu; süvari neferleri bir yana, bu ordunun iâşe ve ibate ihtiyaçlarıyla ağır silahları nakledebilmek için gereken hayvan sayısı gitgide artıyordu. Piyade yeniçeri ortalarının 1570'lerden bu yana gün geçtikçe kalabalıklaştığı vakiydi; dahası, orduya ilave ateş gücü olarak yaya sekbanlar katılıyordu. Sefer ordularına giren muharip sayısının artışı yük hayvanı olarak ata yönelik talebi de artırıyordu. Demek ki, Osmanlı memleketlerinde yetiştirilen at sayısında bir düşüş yaşanmasa dahi, talebin geçen senelere nazaran daha fazla olduğunu göz önüne almak gerekiyordu. Hakikaten de, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı geleneksel at yetiştiriciliğinin sekteye uğrayıp uğramadığı hakkında (nitelikli doktora araştırmalarının sonuçlarını görmeden) bir şey söylemek zor. Yine de, atçeken oymaklarının sürü beslemektense ziraata kayışı ve yüzyılın ilk yıllarında binlerce

dişi ata sahip ıstabl-ı âmire ahırlarının yüzyılın ortasından itibaren beygirlerle dolması, işlerin iyi gitmediğinin, ya da en azından daha ucuz hayvanlara doğru bir geçiş yaşandığının alametleri olabilir.

Esasına bakılırsa, yund/madiyanlardan (kısarak) beygirlere doğru geçiş, şayet iddia ettiğim üzere böyle bir şey yaşandıysa, Osmanlı okçularının 16.yüzyıl başlarında bir zamanların el üstünde tutulan kamış oklarını bırakıp çam ağacından okları kullanmaya başlamalarına benziyor. Her iki tercihte de, zorlayıcı etken, daha fazla ihtiyaç duyulan ürünün yarattığı maliyet baskısıyla masrafları düşürme hamlesiydi. Ne var ki, beygirler hakkındaki varsayımı sağlam ayaklar üzerine oturtabilme için birkaç ilave kanıt daha ihtiyaç var. Bunlardan biri, belki de, Osmanlı menzil sisteminde haberleşmeyi sağlamak için yazılı belgeleri taşıyan ulakların kullandığı hayvanlara münhasıran beygir denmesi olabilir. Menzilhanelerde beslenip gerekli hallerde ulaklara tahsis edilen bineklere at/esb yerine beygir denmesi, aksi yönde neredeyse bir tane bile örnek olmaması düşünüldüğünde, rastgele bir söyleyişe benzemiyor¹²⁸². Demek ki, beygirler, pekâlâ binek hayvanı olarak kullanılıyorlardı (ki bu şaşırtıcı değildir) ve kendilerinden talep edilen işin doğası gereği bir hayli de hızlılardı.

1510'lerden birkaç kayıt, bu yönde bir baskı ve gidişatın varlığına dair fazladan deliller olarak kabul edilebilir. Görünen o ki, 1515-18'de yalnızca saray ricalinin önde geleni değil, saraydan tımara çıkan herkese ıstabl-ı âmireden at veriliyordu. Üstelik taşrada sipahiliğe gidenlere has ahırdan yollanan hayvanlar yund/madiyan tanımlamasına uygun dişi atlardı. Bu tarihler itibarıyla zağarcı, solak, sekban bölükbaşı ve yeniçeri bölükbaşı gibi örneklerin yanında çok sayıda yeniçerinin de tımara çıktığında iyi cins atlarla donatıldığı görülüyor¹²⁸³. İstabl-ı âmirenin yüzyılın ilerleyen yıllarında aynı cömertliği gösterememesi ve ahırlardaki atların ciddi bölümünün beygirlerden oluşmaya başlaması maliyet sorunlarıyla izah edilebilir.

1530'lerde muhtemelen Küçük Bali Bey tarafından ahır kethüdası İbrahim Bey'e yollanan bir mektup, binek hayvanı temininde yüzyıl boyunca birikerek kaçınılması imkânsız hale gelen meselenin erken tarihli bir örneğini teşkil eder. Bali Bey'in endişe ve istekleri, muharip kuvvetlerin yeterli sayıda binek hayvanına sahip olamaması halinde ne tür tedbirlere başvurulacağını gözler önüne sermektedir.

¹²⁸² Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

¹²⁸³ BOA, AE.SSLM.I., 1/9, s. 7: "be-cihet-i yeniçeriyân ki merd-i timar şüdüd, 22 ve 5 re's; 18: be-cihet-i yeniçeriyân-ı ki merd-i timar şüdüd, 4 re's; 31: be-cihet-i yeniçeriyân ki merd-i timar şüdüd, 2 re's; 32: be-cihet-i yeniçeri ki merd-i timar şüd, 1 re's."

Bali'nin İbrahim'e aktardığına göre sefer esnasında (sınırdaki akınlardan birinden bahsediyor olmalı) orduda at sıkıntısı yaşanmaya başlamıştır; Bali Bey, yaşanan darlığın sebebini dile getirmese de, baskına hevesli Osmanlı kitlesi için işlerin hayal edildiği gibi gitmediği düşünülebilir. İbrahim Bey, bineksiz kalan ordu mensuplarına derhal at yollamalıydı. Bunun söylendiği kadar kolay olmayacağını Bali Bey de farkında olmalıdır; ahır kethüdasına yol gösteriyordu. Çiftleşme yaşı geçmiş (*döl itmekden kalur*) kısraklar ve binilmeye uygun hale getirilmiş küçük beygirlerden (*binmeğe kâbil olan öğretilmiş güre bargirler*) bir sürü oluşturmak o an için bir çözüm sunacaktı.

“Haliyâ sefere tavarlar kifâyet itmeyüp anda olan hâssa yundlardan ve güre bargirlerden tavarlar lâzım gelmek olmağın göresin yundlardan eğer Mısır'dan gelendir ve eğer bunda kalan yundlardır döl itmekden kalur binmeğe kâbil olanlardan iki tavla yundlar çıkup ve binmeğe kâbil olan öğretilmiş güre bargirlerden dahî ne mikdâr bargirler var ise cümlesin muaccelen ve min-ba 'd dahî güre bargirleri muttasıl öğretmek ardınca olasin âdemler vardukda bir nice öğrenmiş hâzır bargirler buluna ki eşicilerden ekseri yayan kalmışdur sâ'ir tâîfede gayrisıyla bilüp ana göre tedârik idesin”¹²⁸⁴.

Bali Bey'in yazdıkları, 16. yüzyıl başlarında öncelikle (Osmanlı anlatı kaynaklarının küheylan dediği) Mısır atları ve Rumeli'deki Türkmen/Rumî atlarının savaş atı olarak revaçta olduğunu gösteriyor. Bunda şaşılacak bir yan yok. Bununla birlikte beygirlerin, başka bir deyişle, iğdiş edilmiş erkek atların taylıklarından itibaren binek hayvanı olarak yetiştirildiklerine dair malumatın epeyce yol gösterici olduğu söylenebilir. O halde, resmî belgelerde tavla beygiri olarak görünen hayvanların pekâlâ binek olarak kullanılabileceklerini kabul etmek gerekiyor. Bu bakışla, sadece silahdar ve sipahiler değil, has ahırlardan güre teslim alan ulufeci bölükleri de, bunların “güre beygir” olabileceğinden hareketle erkek atlarla savaşa gidiyorlardı.

1284 BOA, TSMA.e., 759/30. Arşiv personeli tarafından H. 1008 (1599-1600) yılına tarihlenmiş olsa da, belgenin 1530'lara ait olması daha muhtemeldir. Mektubu imzalayan Bali Bey'in 1530'larda Yahyapaşazade ailesinin Filibe, Edirne ve Çirmen'deki vakıf ahırlarının mütevelliliğini yapan Küçük Bali Bey olması belgenin dil özellikleri ve bağlamına çok daha uygundur. 1533 Ekim'inde bir İbrahim Bey'in ahır kethüdalığı yaptığını teyit edilebilmesi (BOA, TSMA.e., 9961/10, 26 Rebiülevvel 940/15 Ekim 1533) bu varsayımı pekiştirmektedir. Küçük Bali hakkında bk.: Pál Fodor, “Wolf on the Border: Yahyapaşaoğlu Bali Bey (?-1527). Expansion and Provincial Élite in the European Confines of the Ottoman Empire in the Early Sixteenth Century”, *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*, ed. P. Fodor, N. E. Kovács, B. Péri, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2019, s. 70-71.

Bu arada 16. yüzyılın son çeyreğinde başlayan sürekli savaş hali, enflasyonist baskılarla birleşince at ve beygir fiyatlarını kısa zaman içinde katlamışa benziyor. Serbest piyasada, yani tahminimce yalnızca taşra sipahisinin değil, kapıkulu süvarisinin de bineklerini temin ettiği at pazarlarında, at fiyatları eskiden beri devlet alımlarına kıyasla çok daha yüksek olabiliyordu. 1553'te, geçen sayfalarda yâd ettiğimiz Sinan Bey'in, örneğin, iki atından biri 1800 akçe değerindeyken diğeri 2775 akçe ediyordu¹²⁸⁵. 1575'te Mehmed Çelebi b. Alaeddin, Mısır dorusu atını satın alabilmek için Ferruh Kethüda b. Abdurrahman'a 1000 akçe ödemmişti¹²⁸⁶. Ertesi senenin ilk ayında Aynî Hatun bt. Ebri, merhum kocasının mirasından birinin elinde kalan alacağı talep etmişti; alacak mallar içinde yer alan doru renkli atın 750 akçe olacağına karar verildi¹²⁸⁷. 1591'de Hamza oğlu Mustafa'dan kalan atın da 750 akçe ettiği kayda geçirilmişti,¹²⁸⁸ ama aynı sene Mehmed Reis'in terekesinden çıkan al at 4680 akçe ediyordu¹²⁸⁹. 1601-02'de Diyarbakır defterdarının muhallefatında sayılan atların da 800 ilâ 4000 akçe arasında meblağlara tekabül ettiği görülüyor.¹²⁹⁰

Görsel 67: *Tuhfetü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, TSMK, Hazine, 415, vr. 53a: Feres-i ebyaz ki şa'ır beyâz ola sabâh beyâzı gibi veya andan dahî ziyâde ve elvândan bir şe'y ana karışmaya ve az olur ki gözleri ezrak olur.

¹²⁸⁵ Barkan, "Edirne Askeri Kassamı", s. 116-119.

¹²⁸⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 5* (H. 983-984 / M. 1575-1576), haz. Mehmet Akman, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 160, 27 Şaban 983/1 Aralık 1575.

¹²⁸⁷ *Galata Mahkemesi 5*, s. 111, evâhır-ı Şevval 983/22-31 Ocak 1576.

¹²⁸⁸ *Galata Mahkemesi 15*, s. 195-196, evâil-i Cemaziyevvel 999/25 Şubat-6 Mart 1591.

¹²⁸⁹ *Galata Mahkemesi 15*, s. 294-299, Zilkade 999/Ağustos-Eylül 1591.

¹²⁹⁰ Özdemir, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire*, s. 278-279.

Osmanlı devletinin 16. yüzyılın sonlarında giriştiği çift cepheli uzun savaşların at ve beygir fiyatlarına nasıl yansıdığını gösteren resmî kayıtlar, istabl-ı âmire için de 16. yüzyılın büyük kısmında ödenen rakamların artık geçerli olmadığını gösteriyor. Satırcı Mehmed Paşa'nın 1597'de Avusturya Habsburglarıyla çarpışmak üzere yola çıkan Osmanlı ordusunun serdarı olacağı belli olduğunda İstanbul kadısından seferde kullanılmak üzere yüz adet top arabası beygiri bulması istenmişti. Kadı efendi kendisinden bekleneni yerine getirdi; ama beygirin tanesine 1200 akçe ödemişti¹²⁹¹. 1599-1600'de top arabacıları bölükbaşlarından Ali ve Süleyman, top çekmek için Yenice-i Karasu, Gümölcine, Demirhisar, Drama, Zihne ve Siroz kazalarından beygir toplamaya gittiklerinde alışverişi biraz daha ucuza mal etmişlerdi; ne var ki, beygir başınan ödenen 1100 akçe yüzyılın geçen senelerine göre yine de çok fazlaydı¹²⁹². 1601 baharında sefere çıkacak ordu için top beygiri toplama sırası topçu cemaati bölükbaşlarından Ali, Eyüp ve Derviş'teydi. Rumeli mukataaları nazırı Mustafa Ağa gerekli parayı sağlayacaktı. Beygir satın almak için Edirne pazarına giden yetkililer, aldıkları 140 baş beygir için 329.088 akçe ödemek zorunda kaldıklarında epeyce şaşırmış olmalılar. Bu hesapla beygir başına ortalama 2350 akçe ödemiş oluyorlardı¹²⁹³.

1605 yazında şark seferine giden alem mehterlerine alınan iki beygire ödenen ücret, Ali, Eyüp ve Derviş'in yüzlerine çarpılan fiyatların kalıcı olduğuna delalet ediyor. İki beygir alınması gerekiyordu ve alım işlemini sipahi oğlanlarından Yusuf Bey gerçekleştirmişti. Dergâh-ı âli çavuşu İsmail parayı hayvan sahiplerine iletmek için teslim alan kişiydi. İsmail'e verilen meblağ 5285 akçe olduğuna göre, beygirin tekine 2600 akçeden fazla verilmişti¹²⁹⁴. 1606-07'de Safevi sınırına yönelik askerî hareketler yine gündemdeydi. Top arabacıları başı Salih Ağa, sefer hazırlıkları kapsamında bir kez daha beygir alımıyla meşgul olmuştu. Salih Ağa'nın satın aldığı elli beygirin tanesi 2050 akçeye gelirken ayrıca alınan bir beygire 2000, diğerine 2200 akçe bedel ödenmişti¹²⁹⁵.

1291 BOA, TSMA.e., 892/41, 29 Recep 1005/18 Mart 1597.

1292 BOA, D.BŞM.d., 114, s. 20.

1293 BOA, D. Mevkufat Kalemî (MKF.d.), 27419, 4 Zilkade 1009/7 Mayıs 1601.

1294 BOA, İE. Askeriye (AS.), 3/202, 28 Muharrem 1014/15 Haziran 1605.

1295 BOA, İE.AS., 11/1070.

Tablo XV: 17. Yüzyıl Başında At ve Beygir Fiyatları

Tarih	Esb	Kaynak	Beygir-i tavile	Kaynak	Araba beygiri	Kaynak
1005					100 re's, ort. 1200 akçe	TSMA.e. 892/41.
1008					Ort. 1100 akçe	D.BŞM.d. 114, s. 20.
1009					140 re's, 329.088 akçe, ort. 2350 akçe	D.MKF.d. 27419.
1010	12 re's, 28500 akçe, prt. 2375 akçe (800 ila 4000 akçe arasında)	17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire, s. 279.				
1014			2 re's, 5285 akçe, ort. 2642 akçe	İ.E.AS. 3/202.		
1015					50 re's, fi 2050 akçe	İ.E.AS. 11/1070.

Nihaî tahlilde, Osmanlı saltanatının 16. yüzyılın son çeyreğinde Safevi ve Habsburg hanedanlarıyla giriştiği ardı arkası kesilmeyen savaşlar Osmanlı süvarisini doğrudan etkiledi. Örneğin, 1582-83'te İran'ın meşakkatli yollarına düşen Osmanlı sipahisine verilen at sübvansiyonları alışılmadık bir uygulama gibi duruyor¹²⁹⁶. Eğer sipahilere yapılan “âdet-i esb” ödemeleri 1580'lerden çok öncesine gitmiyorsa, süvari neferlerin bu tarihlerden itibaren mali açıdan desteklenmesi hayli manidar. Osmanlı hazinesi, kapıkulu süvari bölüklerine at yardımı yapmayı 1580'lerle birlikte adet haline getirmiş görünüyor. Bu maksatla 1589-90 bütçesinden 600.000 akçeye yakın bir meblağ çıkmıştı; ne var ki, 1602-03 mali yılında herhangi bir “âdet-i esb” tahsisatı yoktu¹²⁹⁷. Bu, süvari

¹²⁹⁶ *Kurumlar ve Bütçeler*, II, s. 61: Âdet-i esb-bahâ-yı ba'z-ı sipâhiyân, 597.000 akçe.

¹²⁹⁷ Kadir Arslanboğa, *1589-90 ile 1602-03 Mali Yıllarına Ait Osmanlı Devleti Bütçelerinin Oluşturulması ve İncelenmesi*, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012, s. 100 vd.

sınıfına yapılan nakit desteğinin doğrudan doğruya sefer zamanlarıyla ilişkili olabileceğini akla getiriyor. Nitekim 1622'de, II. Osman'ın Leh memleketini gözüne kestirdiği vakitlerde tirkeş yardımlarıyla beraber at desteğinin 344.424 akçe'yi bulduğu fark ediliyor¹²⁹⁸.

Sultan Süleyman sonrasının ünlü veziriazamı Sokullu Mehmed Paşa'nın Balkanlar'a yayılan vakıf mülkleri, 16. yüzyılın son çeyreğine gelinirken serhat boylarında her isteyen istediği vakitte ata erişemediğine dair bir ipucu sunuyor. Mehmed Paşa'nın 1573 tarihli vakfiyesine göre, iki yerde, Silistre'deki Rusikasrı ve Temeşvar'daki Beçkerek'te işleyen mandıralarda sığır, camış ve öküzlerle birlikte erkek ve dişi atlar besleniyordu. Rusikasrı'nda 96 yund ve Beçkerek'te 250 erkek ve dişi at vardı. Sokullu Mehmed, çiftliklerde beslenen yund/kısraklardan doğacak atların ihtiyacı olan gazilere belirli şartlar dâhilinde verilmesini istemişti. Atlar, gazaya katılmak istediği halde attan mahrum kişilere geçici süreliğine tahsis edilecekti; isim ve resimleriyle deftere kaydedilen kişiler sefer/akınların bitiminde yine deftere kaydedilmiş atları vakfa iade edeceklerdi. Merhum Mehmed Paşa'nın gazilerden beklediği tek şey vardı: gaza sevabını vakıf kurucusuna, yani kendisine ihda etmeleri¹²⁹⁹. Vakfiye metninde kastedilen gazilerin kimler olduğu belirsiz (*her kangı gâzînin atı olmayup*); tanım çok geniş bir savaşı kitlesini kapsıyor olabilir. Takip eden sayfalardaki örnekler, kale muhafızları arasında gedik sahibi bazı kişilerin bile, hizmet kanunları gereği at sırtında çarpışmaları gerektiği halde, at sahibi olamayabileceklerini gösteriyor. Bu bağlamda 1663'te Uyvar'daki arazi ve ticaret şartlarını düzenlemek amacıyla tertiplenen kanunnamede, Osmanlı devleti adına bu havalide at yetiştiren çiftçilerinin öşür vergisinden muaf tutulacaklarının belirtilmesini aynı anlayışın tezahürü olarak görebileceğimizi düşünüyorum¹³⁰⁰.

Böyle bir hadise 1605'te Macar serhaddinde yaşanmıştı. Budin, Eğri, Kaniye ve Bosna kalelerinde gönüllü sıfatıyla süvari olarak hizmet etmesi beklenen askerlerin bir kısmı, at ve atlı olabilmek için gerekli teçhizatı karşılayamamışlardı. Görünen o ki, gönüllü gediği tasarruf edenler, piyade yoldaşlarına nazaran daha yüksek maaş almalarına rağmen tam donanımlı

¹²⁹⁸ Mehmet İpcioğlu, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tablîli Denemesi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 142.

¹²⁹⁹ İbrahim Ateş, "Vakıf ve Vatan Savunması", *Vakıflar Dergisi*, S. 20, 1988, s. 172-174.

¹³⁰⁰ BOA, TT. d., 698, s. 2-3.

bir süvari savaşçısının yüzleşmek zorunda kaldığı masrafın üstesinden yine de gelemiyorlardı. Osmanlı sarayı, bunun gibilerin gönüllü gediklerinin alınarak yaya kaydedilmelerini emretmişti. Piyade askerlere askerî hizmetlerine karşılık daha düşük bir meblağ takdir ediliyordu¹³⁰¹. Bu örneği, kitabın atlı tüfekçilik bahsinde Van kalesinde 1570'ler sonunda mevcudu 300 olması gerektiği halde 200'e düşmüş süvari tüfekçilerle desteklemek mümkün.

İran ve Avusturya hudutlarında sonu gelmeyen çarpışmalar, Osmanlı askerî ve toplumsal yapısındaki birçok geleneksel kurumu olduğu gibi klasik at yetiştirme ve temin etme yollarını da epeyce sarsmış görünüyor. 1603 baharında Prevadi kazasından askerî amaçlarla beygir toplamak için görevlendirilen Süleyman ve Abdülkerim, reayanın içten serzenişleriyle karşılaştıklarında bunu hissetmiş olabilirler. Prevadi'den kırk beygir alınması icap ediyordu. Ne var ki, Rumeli seferlerine katılan Tatarlar evvelce Prevadi'ye uğramışlardı; kazanın kaynakları tükenmiş haldeydi. Reaya adına kadıyla görüşen kazanın ileri gelenleri, ancak yirmi hayvan tedarik edilebileceğini kalan yirmi hayvanın başka bir yöreden toplanmasını istirham etmişlerdi. Kadı, üzerine düşen vazifeyi yerine getirerek payitahttaki makamları olan bitenden haberdar etti. İstanbul'dan gelen yanıt açıklı; Prevadi ahalisi kırk beygirin tamamını bir yolunu bulup hazır etmek zorundaydı¹³⁰².

1604 baharından bir örnek, kanımca çok daha dikkat çekici. Bu tarihte saraydan İsmail Geçidi'ne (Osmanlıların 16. yüzyıl sonlarında Tuna sahilinde kurdukları bir kasaba, Bucak vilayeti, Ukrayna) yollanan bir görevli, Tuna üzerindeki yerleşimin zabıtlığını üstlenmiş Mehmed Bey'e vaktiyle verdiği sözü ne zaman tutacağını sormaya gelmişti. Dergâh-ı âli kapıcılarından Mehmed, İsmail Geçidi'ne talip olurken burasının zabıtlık hizmetinin uhdesine bırakılması halinde kendi malından 200 beygir satın alarak idarî-askerî makamlara teslim edeceğini taahhüt etmişti. Bâb-ı Âli, şimdi verilen sözün yerine getirilmesini istiyordu; Mehmed Bey ve İsmail Geçidi kadısına aksi takdirde işlerin çirkinleşeceği uyarısında bulunuyordu¹³⁰³. Belli bir mansıba

¹³⁰¹ BOA, MD, 77, 65/230, 26 Cemaziyelevvel 1014/9 Ekim 1605 ve 172/513, 22 Cemaziyelahir 1014/4 Kasım 1605: "...Budin gönüllülerinden ba'zısı at ve tona kâdir olmayup ve nicesi yarar at beslemeyüp..." Finkel, ilgili hükümleri değerlendirdiği kitabında, Budin gönüllülerini sefer ordusuna katılmaya heves eden gönüllü savaşçılarla karıştırmış gibidir (*Administration of Warfare*, s. 30-31).

¹³⁰² BOA, İE.AS., 13/1286, 5 Zilhicce 1011/16 Mayıs 1603.

¹³⁰³ BOA, TSMA.e., 145/20, 25 Şevval 1012/27 Mart 1604.

ulaşabilmek için devlet hazinesi adına at satın alınmasının daha erken tarihli bir örneği olup olmadığını bilmiyorum; en azından böyle bir taahhüt ve sözleşmeye rastgeldiğimi söyleyemem. Mehmed Bey'in talip olduğu mansıbı elde etmek için 200 beygir tedarik etme sözü vermesi, Osmanlı devletinin 1600'lerin başında içine düştüğü malî darboğaz ve acil askerî ihtiyaçlarla fazlasıyla ilgili görünüyor.

Benzer bir ihtiyaçtan kaynaklandığını düşündüğüm bir hadise, 1609'da Kudüs ve Nablus'ta yaşanmıştı. Osmanlı sarayı, 1570'lerin sonunda Safevilerle giriştiği uzun boylu savaşı 1590'lar boyunca Avusturya Habsburglarıyla sürdürmüş; nihayet 1606'da Jitvatorok'ta batı cephesi sükûnete kavuşturulduğu halde Osmanlı askerlerinin soluklanmasına fırsat vermeden İran'la savaş yeniden patlak vermişti. Kudüs ve Nablus'un tımar ehli, 1609'da Kuyucu Murad Paşa'nın meşhur "Üsküdar seferi"ne katılmayarak sancaklarının muhafaza hizmetinde kalmışlardı. Böyle durumlarda taşra sipahisinden sefer akçesi adıyla nakit katkılar almak adetti. Bu sefer öyle olmamıştı; Osmanlı idaresi, Kudüs tımarlılarından bedel olarak otuz, Nablus'takilerden on beş beygir göndermelerini istiyordu¹³⁰⁴.

Eflak ve Boğdan'da yetişen atlar Osmanlı ordusunda rağbet gören yük ve koşum hayvanları arasındaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de, III. Murad saltanatında Safevilerle savaşın başlamasıyla birlikte bu yörelerden getirtilen atlara olan talep gözle görülür biçimde arttı. Bunda kuzey voyvodalıklarının Osmanlı sarayıyla kurdukları haraçgüzarlık ilişkisinin rolü büyüktü. Bâb-ı Âlî, Osmanlı memalikinin doğal kaynaklarını tüketen savaş şartlarının altından kalkmak zorlaştıkça Eflak ve Boğdan haracının bir kısmını bu vilayetlerde yetiştirilen soğukkanlı at cinsinden istemeye başladı. Soğukkanlı ırk, kuzeyde büyüyen, soğuk iklim şartlarına dayanıklı, irice, ağır işlerde, yük çekmekte kullanılan atlara verilen isimdi¹³⁰⁵.

1568'de II. Selim henüz tahttayken oğlu şehzade Murad ve onun oğlu (Selim'in torunu) Mehmed, Eflak ve Boğdan'dan at satın alıp getirtmek istemişlerdi. Bu işle görevlendirilen Murad'ın rahtvanı Eflak'a gittiğinde voyvodanın şehzade adına ödemesi gereken 100.000 akçelik pişkeşi almıştı. Pişkeşi teslim almak için bir ahır görevlisinin seçilmesinin nedeni barizdi; bölgeden Murad'a 100, oğlu Mehmed için 50 beygir satın alınacaktı. Bu

¹³⁰⁴ BOA, MD, 78, 620/1600 ve 621/1601, 28 Muharrem 1018/3 Mayıs 1609.

¹³⁰⁵ Dingee, *Osmanlı Sarayında At*, s. 131.

atların hassa arabaları çekmekte kullanılması bekleniyordu. Eflak'taki işlerini tamamlayan ahır yetkilisi alışverişe devam etmek gayesiyle Boğdan'a geçmişti¹³⁰⁶. Osmanlı sarayı, aynı sene 1569'da çıkılacak Astrahan seferi için Boğdan'dan 800, Eflak'tan 300 beygir talep etti. Bir araya getirilen atlar Kefe'ye teslim edilecek; gereken meblağ vilayetlerin haracından düşülecekti. Osmanlı sefer ordusu için istenen beygirler yine araba çekmeye uygun olmalıydılar¹³⁰⁷. Bölüm boyunca telaffuz edilen rakamlar dikkate alınır, Eflak ve Boğdan'dan talep edilen at sayısının hiç de az olmadığı takdir edilebilir. Dahası, istabl-ı âmirenin at satın alımlarında değinildiği gibi, mesela 1553-54'te şark seferine hazırlanan Osmanlı ordusunun Eflak-Boğdan'dan alım yapmadığı halde, bu seferde aynı bölgeden haraç mukabili yüksek miktarda beygir talep etmesi artan ihtiyaçlarla ilgili olabilir. Gerçi 1569'daki Astrahan seferi için coğrafi yakınlık tek başına bir açıklama getirebilir; askerî harekâtın cereyan ettiği mahal kuzey voyvodalıklarına yakın sayılırdı. Ne var ki, sonraki İran seferlerinde Eflak ve Boğdan'dan at talebi aynen devam etti.

1579'da Safevilerle savaş başladığında Eflak ve Boğdan'dan ordu ihtiyacı için un, arpa ve darıyla birlikte araba beygiri talep edildi. İlk fermanlar voyvodalık başına 500'er beygirin hazırlanmasını istiyordu. Gelgelelim, şimdi Kırım hanı Mehmed Giray'ın da sefere bizzat katılacağı anlaşılmıştı; her vilayetten 500'er beygirin daha çıkarılması gerekecekti¹³⁰⁸. Osmanlı yönetimi, Eflak ve Boğdan'daki malî haklarını askerî amaçlarla kullanmaya kararlı görünüyordu. Ertesi sene, 1580'de, Eflak'tan sefer-i hümayun için top arabası çekmeye yarar 300 beygir daha istendi. Atlar Edirne'de has ahıra teslim edileceklerdi¹³⁰⁹. Meşhur ve müteveffa Romanyalı tarihçi Mihai Maxim'e göre, 1582'de, yine İran harbi bağlamında, Eflak'tan 2.021.600 akçelik (33.693 altın) mühimmat alımı yapılmıştı. Alınanlar arasında tanesi 600 akçeden 2016 at da bulunuyordu. Harcamalar bir kez daha voyvodalığın Bâb-ı Âlî'ye ödemekle yükümlü olduğu haraçtan düşülmüştü¹³¹⁰.

¹³⁰⁶ BOA, MD, 7, 766/2096, 24 Rebiülevvel 976/16 Eylül 1568.

¹³⁰⁷ BOA, MD, 7, 813/2230, 7 Cemaziyelevvel 976/28 Ekim 1568.

¹³⁰⁸ BOA, MD, 38, 33/96, 5 Safer 987/3 Nisan 1579 ve 106/217, 3 Rebiülevvel 987/30 Nisan 1579.

¹³⁰⁹ BOA, MD, 43, 55/110, 14 Rebiülâhır 988/29 Mayıs 1580.

¹³¹⁰ Mihai Maxim, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Eflak-Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğuna Karşı İktisadi ve Mali Mükellefiyetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *VII. Türk Tarih Kongresi*, Bildiriler, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s. 565.

Savaş uzuyor; Eflak ve Boğdan'dan talep edilen yüksek miktarda beygirin ardi arkası kesilmiyordu. 1584 tarihli bir mühimme kaydı, askerî hareketliliğin sürekliliği ile beygir ihtiyacı arasındaki ilişkiyi açıkça söze döküyor. Buna göre, hayli zamandır sefer üstüne sefer tertip ediliyordu; araba çeken beygirlerden kalmamıştı. Şimdi de, veziriazam Osman Paşa'nın serdarlığında yeni bir sefer ordusu yola çıkmaya hazırlanıyordu. Istabl-ı âmirenin gereksinimleri, çekilmesi gereken hassa arabalar ve iç oğlanların ihtiyacı düşünüldüğünde iki vilayetten de beşer yüz beygirin çıkarılıp yollanması lazımdı¹³¹¹. Voyvodalıklardan neredeyse sene be-sene talep edilen at sayısı gerçekten de fazlaydı. Eflak ve Boğdan'a yollanan hükümler ise bunun sebebi konusunda son derece açıktı: seferler bitmek bilmiyordu. Osmanlı devlet ve toplumunun bu fermanların sadır olduğu 1584'ten sonra aynı cenderede otuz seneden fazla kalacağı düşünüldüğünde, aralıksız savaş halinin klasik at yetiştirme ve temin etme kurum ve yöntemleri üzerinde ne derece ağır bir tahribat yaratmış olabileceği takdir edilebilir.

Örneğin, 1605 Eylül'ünde, Eflak ve Boğdan'dan yine yüzlerce top arabası beygiri istendiğinde Osmanlı makamları tarafından artık yerleşmiş bir uygulamaya (*kadimden olıgelen üzre*) atıfta bulunuluyordu. Boğdan'dan 500, Eflak'tan 200 beygir gelmesi gerekiyordu; ama ferman metnine manidar bir uyarı da işlenmişti. Sakat ve işe yaramaz hayvanlar yollanmamalı, üslubunca semirtilmiş, güçlü atlar gönderilmeliydi¹³¹². Çarpışmalarla geçen onca yılın ardından yapılan bu ikaz, padişah buyruğunun güçlendirilmesine yönelik alelade bir vurgunun ötesinde bir anlama geliyor olabilir. Yalnızca kuzeyden getirtilen değil, seferlerde istihdam etmek maksadıyla hazırlanan bütün atları (ve diğer hayvanların) niteliğinde bir düşüş kaçınılmaz olarak yaşanmıştır. Savaşın ilerleyen yıllarında askerî mühimmat ve hatta bizatihi askerlerin kalitesinde gözle görünür bir azalma yaşandığına göre, sefere koşulan atların bu yıpranmadan azade kalmaları zaten akla yatkın değildir.

6. Tımarlı ama Sipahi mi?: Tımar Arazileri ve Piyade Neferler

Kitapta tımarlı sipahiliğe dair hemen hiçbir şey söylenmediği doğrudur. Kendimi savunmayacağım; 16. yüzyıl Osmanlı askerî tarihini ele alan bir

¹³¹¹ BOA, MD, 53, 186/544, 26 Ramazan 992/1 Ekim 1584: "... hayli zamandır muttasıl sefer olmağla araba bargirleri kalmayup hâlâ dâhi düstûr-ı ekrem vezîr-i a'zâm Osman Paşa'ya sefer emr olunmağla ... yarar istihdâma kâbil bargir."

¹³¹² BOA, MD, 77, 37/178, 15 Cemaziyelevvel 1014/28 Eylül 1605.

çalışma açısından bu eksikliğin affedilir yanı olmadığını bilincindeyim. Yine de, kökleri 16. yüzyıla inen ama gelişimini önemli ölçüde 17. yüzyıl şartlarına borçlu olan bir olguya değinmeden kitabı bitirmek, klasik dönem Osmanlı askerî yapısının serencamını yarıda bırakmak anlamına gelirdi. Tahminimce Osmanlı ordusunun piyadeleşmesine giden yollardan biri, kale garnizonlarında gün geçtikçe biriken muhafızlara nakit maaş yerine tımar gelirlerinin dağıtılması olmuştu¹³¹³. Osmanlı kalelerinde hizmet eden bölük/ cemaatlerin bazısı süvari, bazısı piyade askerlerdi. Kabaca tarif etmek gerekirse, müstahfız/hisar eri, azap, yerli kulu, yeniçeri sınıfları yaya neferlerken gönüllü, faris ve (doğu illeri için) tüfenkçiyan gibi cemaatler süvari sınıfındandı. Sefer esnasında, askerî hareketliliğin yönüne göre, serhat boylarındaki kale neferleri sahra ordusunu takviye etmek amacıyla seferber ediliyorlardı. Bu gruplar arasında müstahfızlar (hisar eri, merd-i kale gibi isimlerle de biliniyorlar) askerî hizmetleri karşılığında eskiden beri toprak geliri alıyorlar; bu cinsten arazilere müstahfız tımarı deniliyordu.

1527-28'de imparatorluk genelinde toplam 9653 müstahfız tımarı vardı. Bunların 6620'si Rumeli'de, 2614'ü Anadolu, Karaman, Rum ve Dulkadiye eyaletlerinde ve nihayet 419'u Şam ve Halep yörelerinde yer alıyordu. Bu tarihlerde memalik-i Osmaniye hudutlarını bekleyen ve yahut kalelerdeki hizmetleriyle imparatorluğun iç güvenliğine katkıda bulunan kale muhafızlarının 40.000 kişinin biraz üzerinde olduğu düşünülürse, garnizon hizmetinde bulunan efradın yaklaşık dörtte birinin geçimini nakit ödemeler yerine tımar dirliğiyle sağladığı ortaya çıkar¹³¹⁴. Uygulamanın mantığı

¹³¹³ Linda T. Darling, Osmanlı tımar dirliklerini tasarruf edenlerin kimliği üzerine yaptığı çalışmalarında bu ihtimali dile getirdi. Darling, tımar rejiminden beslenen sipahi zümresinin 16. yüzyıl kanunnamelerinin işaret ettiği aksine devletin kuruluş aşamasından itibaren sürekli değişim içinde olduğunu iddia eder ("Historicizing the Ottoman *Tımar* System: Identities of *Tımar*-Holders, 14th to 17th Centuries", *Turkish Historical Review*, C VIII, S. 2, November 2017, s. 145-173). Bununla birlikte uzun vadede sipahi oğlu, ekâbir adamı, saraylı zümrelerinden geldikleri kanıtlanamayan, kimliği belirsiz kişilerden tımar arazilerine girenlerin yüzdesi epeyce artmıştı. Darling, bunun sebebinin tımar dirliklerinin azalması veya rejimin bozulmasından ziyade tımarların başka amaçlarla başka kişilere tahsis edilmesi olduğunu yazar. Ona göre, yeni askerî ihtiyaçlar, tımar gelirlerinin geleneksel taşra sipahiliğinden gelmeyenlere verilmesinde etkili olmuştu ("Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Tımar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLIII, 2014, s. 193-226 özellikle s. 210-213; "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Tımar-holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century—Part II, Including the Seventeenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLV, 2015, s. 1-23).

¹³¹⁴ Barkan, "M. 1527-1528 Mali yılına ait bir bütçe", s. 255, 282, 284.

basittir. Merkezdeki kışlalarından kalelerde görev yapmak üzere yollanan yeniçeri, cebeci, topçu gibi bölüklere ulufeleri doğrudan devlet hazinesinden veriliyordu. Buna karşın müstahkem yapılar civarından hizmete yazılan veya (K. Hegyi'nin eşsiz eserinde örnekleriyle gösterdiği gibi¹³¹⁵) kalelerde boş gedik bulmak için yine nispeten yakın vilayetlerden gelen zümreler, yerli kulu/yerli yeniçeri, müstahfız, gönüllü, faris, azap, martolos vs. bölüklerine girdiklerinde maaşlarını ya eyalet hazinesinden nakit olarak ya da müstahfız örneğinde olduğu gibi tımar şeklinde alıyorlardı. Bu sayede Osmanlı askerî yapısı, nakit ekonomisinin henüz olgunlaşmakta olduğu bir çağda daha fazla kale neferi besleyebilme imkânına kavuşmuş oluyor; dahası, ortaçağların kadim imtiyazlarına binaen geleneksel olarak soylu zümrelere ait toprak gelirlerinin bir kısmı doğrudan doğruya devletin taşradaki iktidarını temsil eden garnizon neferlerine aktarılıyordu.

Müstahfız tımarları, taşra sipahiliğini besleyen dirlik gelirlerinin aksine, basbayağı sabit maaş hüviyetinde tasarlanmıştı. 1526'da Trablus'ta kale dizdarı Hacı Haydar komutasında hizmet eden kırk altı müstahfız maişetini toprak gelirlerinden sağlayanlar arasındaydı. Hacı Haydar'ın 6482 akçelik bir tımarı vardı (kalelerde dizdar, ağa, çavuş, kethüda unvanlarına sahip zabıt kademesinin tımar geliri tasarruf etmesi yaygındı¹³¹⁶). Bu miktarla beraber toplam 89.159 akçelik tımar geliri kale müstahfızlarına tahsis edilmişti; nefer başına ortalama 1700 akçe düşüyordu. Dört sene sonra, 1530'da, tablo değişmemişti. Hacı Haydar tamı tamına aynı meblağı alıyordu; yine kırk altı kişilik müstahfız bölüğünün bu kez 85.776 akçelik geliri vardı. Bir kez daha kişi başına 1700 akçe civarında bir gelir düşüyordu¹³¹⁷. 16. yüzyıl başlarında Bosna'da tımarla geçinen kale neferlerinin sayısı bir hayli fazlaydı. 1530'da Bosna'daki kalelerden yirmi

¹³¹⁵ Klára Hegyi, *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018.

¹³¹⁶ 16. yüzyılda Macaristan'la ilgili bolca atıf vardır (Géza Dávid, "Buda (Budin) Vilâyeti'nin İlk Tımar Sahipleri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* S. 12, 1982–1998, s. 57–61; Gyula Káldy-Nagy, *Kanûni Devri Budin Tabrir Defteri (1546-1562)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971, s. 41, not. 34; 47, not. 46; 77, not. 106; 78, not. 109; 84, not. 119; 158, not. 184; 159, not. 186; 161, not. 189; 176, not. 205; 268, not. 336; 346, not. 449; 347, not. 450; 369, not. 475). Mark L. Stein, 17. yüzyılda Macaristan sınır boyunda yer alan kaleler üzerine yaptığı çalışmasında bu tarihler de çok sayıda ağanın tımar arazisi gelirlerine sahip olduğunu tespit etmiştir (*Osmanlı Kaleleri: Avrupâda Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 69 (azeb ağaları); 71 (fârisân ağaları); 73 (topçu ağaları); 74-75 (cebeci ağaları); 89 (gönüllü ağaları).

¹³¹⁷ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 409-410, tablo 66.

sekizinin hisar eri kadroları tımar geliri alıyordu. Hisar eri başına düşen gelir ortalama 1400 akçeydi; H. Oruç'un verdiği tablolar incelendiğinde, tımarlı sipahilerin vilayetin ulufe alan hisar erlerinin eline geçenle aşağı yukarı aynı miktarda gelir elde ettiği dikkati çekmektedir. 1540'ta stratejik gerekçelerle Bosna'nın bazı kaleleri yıktırıldı. Bu kalelerde hizmet eden neferlerin tımarları boşa düşmüştü; Osmanlı sarayı, yine Bosna'dan beş kalenin muhafızlarının ulufelerini keserek mahlûl tımar topraklarıyla donattı¹³¹⁸. Bu, Osmanlı hazinesinin kale personeli beslemede, fırsat elverirse, nakit ödemeler yerine tımar tahsisatını tercih edilir bir yöntem olarak gördüğünü gösteriyor. 1555-56'da Temeşvar'ın fethinden birkaç sene sonrasında vilayette kale neferlerine ayrılan tımar arazisi bu kategoride sipahilere ayrılan gelirden daha fazlaydı (has ve zeamet topraklarını hesaba katmıyorum). Dış kaledeki 150 ve iç kaledeki 100 müstahfızana kişi başına 1710 akçe düşecek şekilde tımar geliri tahsis etmişti. Gelirler sabitti; çünkü neferler tımarları (bunlara hisseli tımar deniyordu) müşterek kullanıyorlar, beher nefer tam da 1710 akçelik gelire sahip oluyordu¹³¹⁹.

Temeşvar'da kale neferlerine dağıtılan tımarlar 1710 akçelik bedelleriyle aşağı yukarı aynı tarihlerde Belgrad kalesi müstahfızlarına verilen tımarlardan biraz daha kıymetli görünüyor. 16. yüzyılda genelde hisseli tımar paylaşan Belgrad neferleri, er başına 1400 akçe alıyordu. Bölükbaşların payına düşen meblağ 1500 akçeydi¹³²⁰. Kale erlerine tımar toprağı dağıtma uygulaması bilhassa çok sayıda garnizon neferini aynı anda beslemeyi gerektiren serhat boylarında yaygın görünüyor. Örneğin 1569'da has ve zeamet toprakları bir kenara bırakılırsa, Pojega'daki tımar gelirleri taşra sipahiler ve kale müstahfızları arasında neredeyse eşit paylaşılıyordu. 800.000 akçe civarındaki hasılat 123 sipahiye tahsis edilmişken yaklaşık 730.000 akçe 465 müstahfız ve topçu

¹³¹⁸ Hatice Oruç, "1528/30 Tarihli Mücmel Tahrir Defterine Göre Bosna Sancağında Mustahfız Tımarları", *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb, 2008*, ed. Ekrem Čaušević, Nenad Moacanin, Vjeran Kursar, LIT Verlag, Münster 2010, s. 743-761.

¹³¹⁹ Murat Serdaroğlu, "Tımsarvar Sancağı'nda Tımar Rejiminin Teşekkülü ve İlk Uygulamalar (1555-1556)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C II, S. 1, Mart 2017, s. 181-198.

¹³²⁰ BOA, TT.d., 330, s. 48-52; İlhan Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 327-328.

arasında pay edilmişti¹³²¹. Keza 1570’lerde Budin garnizonunun yüzde 30-40’lık bir dilimi müstahfız tımarı alıyordu¹³²². Sultan Süleyman saltanatı itibarıyla uygulamanın çoktan hukuksal bir zemine oturtulduğu tespit edilebiliyor. Hisar erlerinin “icmalli tımarları” vardı ve bunlar aslen babadan oğula geçiyordu; başka bir deyişle, kale neferlerine verilen dirlikler, kâğıt üzerinde belirli sayılarla sınırlı gedikler halini almıştı¹³²³. Osmanlı sarayının müstahfız tımarlarını gedik statüsüne sokarak sayılarının artmasını engellemeye çalışması anlaşılır bir tedbirdir. Aksi halde, Osmanlı memalikinin dört bir yanına yayılmış kale ve palankalardan (16. yüzyılda Osmanlı müstahkem yapılarının sayısı mütemadiyen artıyordu) taşra sipahiliğinin gelir kaynaklarına yönelen arsız bir tasallutun önü açılabilirdi. Sultan Süleyman’ın 1544 Şubat’ında çıkardığı hükümde tımar arazilerini işgal edenlerden bahsederken müderris çocukları, kadılar ve müsellemlerin yanında kale neferlerini zikretmesi bu süreçle alakalı olmalıdır¹³²⁴.

Müstahfız tımarlarının imparatorluk genelinde artırılması veya başka garnizon sınıflarının nakit maaş yerine toprak geliri alması durumunda tımar rejiminin doğasının değiştirilerek taşra sipahisi/süvarisi yerine tüfekçi piyade askerleri besler hale getirilmesi teorik olarak mümkündü. Osmanlı sarayı bildiğimiz kadarıyla bu yönde bir karar almadı. Ne var ki, bu tür dönüşümler, çoğunlukla uzun zamana yayılan, aşağıdan yukarıya, gayrî-iradî vakıyalardı. Ne de olsa, çok erken tarihlerden beri kale neferlerinin önemli bölümü yaya tüfekçilerdi. 16. yüzyılda İstanbul’dan yollanan yeniçeri kıtaları dışında müstahfız ve azap sınıflarının da tüfekçi piyadeler olduğundan eminiz. Bu bölüklere yerli kulu veya yerli yeniçeri denilen garnizon askerlerini de eklemek gerekiyor. Bunlar da, kapıkulu teşkilatına mensup olmadıkları halde kalelerdeki muhafızlık gediklerine talip olan gönüllü savaşıtlardı. 1581’de Kars ve Erzurum’da tesis edilen yerli yeniçeri bölüklerinin ağalarına işleyişin nasıl olması gerektiğini anlatan bir hüküm yollandığında, boş kadroların Çepni, Tat, Canıklü gibi halklar yerine kul karındaşı ve Rum yiğitlerine verilmesi isteniyor; daha önemlisi, ağanın yerli kullarını haftada bir tüfek idmanına çıkarması gerektiğinin altı çiziliyordu¹³²⁵.

1321 BOA, TT.d., 486.

1322 Fodor, *The Business of State*, s. 34.

1323 *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IV, s. 480-481.

1324 Káldy-Nagy, “The First Centuries of the Ottoman Military Organization”, s. 155, not. 33.

1325 BOA, MAD, 529, s. 10, evâsıt-ı Rebiülahır 989/25 Mayıs-2 Haziran 1581.

Kale erleri arasında çok sayıda tüfekçi piyade bulunmasında şaşılacak bir yan yoktu. İstanbul'daki kışlalarından nöbetleşe gelenler dışında kalan kalabalık kitle, silah ve diğer gerekli levazımâtını öz kaynaklarıyla denkleştirip göreve talip olan milislerdi. 16-17. yüzyıllarda bunların genellikle tüfek atmaya meyilli atsız askerler olması anlaşılır bir durumdu. Bu meyanda 17. yüzyıl seferlerinde *nefir-i âmm*, yani genel seferberlik ilan edildiğinde “ata ve dona kâdir” (teçhizatlı süvari) savaşçıların orduya daha yüksek maaş ve vaatlerle davet edildiği halde (at beslemenin maliyetine istinaden), sefer ordularında geçen yüzyılın süvari ağırlıklı terkiplerine ulaşamamasını muharip süvari nefer toplamanın zorlaşmasına bağlıyorum¹³²⁶. 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı merkezî yönetimi, boşalan tımar topraklarına yerli bölük halkı ve ulufeli kullar gibi kale garnizonlarında istihdam edilen neferleri yerleştirme temayülü göstermiştir¹³²⁷.

Bu seyrin en iyi takip edilebildiği yerler, serhat boyları ve Osmanlı egemenliğine yeni girmiş topraklardı. Bunun muhtemel sebeplerinden biri, ilk kez tahrir edilen yerlerde kale neferlerine tımar dağıtılmasının vilayetin hâlihazırda mevcut taşra sipahisinin imtiyazlarına halel getirme ihtimalinin olmaması olabilir. Örneğin, 1570'te ele geçirilen Kıbrıs'ta bir süre sonra adadaki kalelerin yalnızca müstahfız kadrolarına değil, neredeyse bütün kale neferlerine nakit ödemeler yerine tımar tahsisatı yapıldı. 1577'de adadaki Osmanlı yetkililerin yaptığı malî hesaplara göre, kale askerlerinin maaşlarının tımar olarak verilmesi halinde merkezî hazinenin otuz üç yük (3.300.000) akçe tasarrufta bulunması mümkündü. Divan-ı hümayunu ikna etmeyi amaçlayan arzda geçen rakamlar İstanbul'daki defterlerle uyumluydu. 1571-72 tarihli Kıbrıs bütçesinde adadaki kale neferlerine senelik 6.500.000 akçe civarında

¹³²⁶ 1663-64 Osmanlı-Avusturya savaşı için: SLUB (Sächsische Landesbibliothek-Staats- und Universitätsbibliothek Dresden), Eb. 387 (1660-1665 ordu mühimmesi), vr. 42b (evâhir-i Zilkade 1071/17-27 Temmuz 1661); vr. 104b (evâhir-i Şevval 1073/28 Mayıs-6 Haziran 1663); vr. 114b (evâhir-i Receb 1074/17-27 Şubat 1664); vr. 115a (evâhir-i Receb 1074/17-27 Şubat 1664). 17. yüzyıl sonundaki Uzun Savaş'ta durum değişmiş görünmüyor: BOA, MD, 98, 220/780, evâil-i Ramazan 1100/19-28 Haziran 1689; Murat Tuğluca, “1683-1699 Savaşlarında Nefir-i Âmm Halkı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Güz 2016, s. 93.

¹³²⁷ Douglas A. Howard, Osmanlı yönetiminin 1632-33 reformlarında statükocu bir tavır takınıp tımar sistemini nasihatname yazarlarının talepleri doğrultusunda eski haline döndürmek yerine mahlûl dirlikleri tevcih ederken sipahi oğlu olma şartını görmezden geldiğini yazar (*The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656*, Indiana University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana 1983, 207-227).

ödeme yapıldığı görülüyor¹³²⁸. 1577'deki teklifte Lefkoşa, Baf, Magosa, Girne ve Limasol'da maaşı toprak geliri cinsinden verilecek askerî zevat arasında müstahfızlarla beraber azaplar, gönüllüler, topçu ve cebeciler sayılıyordu. Buna karşın Kıbrıs kalelerine tayin edilen Dergâh-ı âlî yeniçerileri üç ayda bir on sekiz yükü (1.800.000 akçe) bulan ulufelerini bilindik usulle doğrudan nakit alabiliyorlardı¹³²⁹. Öyle de oldu; Kıbrıs'ın 1586 ve 1599'a ait gelir-gider defterlerinde yalnızca Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin mevacipleri için ödenek ayrılmıştı¹³³⁰. Ne var ki, bu kez de, İstanbul'daki yetkililerin hoşnutsuzluğu ve uyarılarına rağmen Kıbrıs'tan birbiri ardına "yerli kulları" (yerli yeniçeriler) adına tımar arzları gelmeye devam etti. Merkezî idarenin itirazı, hâlihazırda sınır bölgelerinde kökleşmeye yüz tutmuş bu uygulamanın Kıbrıs gibi askerî öncelik taşımayan bir yerde yersiz olduğuydu. Osmanlı sarayına göre, kale neferlerinin serhatte tımara çıkarılmalarının esas sebebi bu yörelerde mütemadiyen vuku bulan çatışmalar esnasında sergiledikleri hizmetti. Kıbrıs'ta böyle bir halin olması düşünülemezdi¹³³¹. Adadaki müstahfız, azap, gönüllü, topçu ve cebecilerin "ulufelerinin tımara tebdil olunmasına"¹³³² evvelce zaten karar verilmişti; şimdi de yerli yeniçeriler için tımar teklifleri gelip duruyordu.

Osmanlı payitahtı, verdiği onayla Kıbrıs'taki muhtemel tımar dirlikleriyle geleneksel taşra sipahisi beslemek yerine kaynakları garnizon neferlerine açmıştı. Adada vücut bulan yapı uzun ömürlü oldu. 1588'de Magosa kalesinde görev yapan 200 (teorik olarak süvari) gönüllü askerin tamamı tımar tasarruf ediyordu¹³³³. 1592'de Lefkoşa garnizonundaki 300 azap neferin 225'inin tımar dirliği vardı; geri kalan 75'i günde beş akçelik ulufeyle hizmet etmeye razı gelmişlerdi (bunlar kadirgânlarda istihdam edilen deniz azaplarıydı)¹³³⁴. 1642'ye gelindiğinde Lefkoşa (298 nefer), Magosa (352 nefer), Baf (81 nefer), Girne (84 nefer) ve Limasol'daki (48 nefer) hisar erlerinin gelirleri ada tahririnde görülebiliyor; başka bir deyişle, halen tımar arazisi tasarruf etmeye devam

1328 Sahillioğlu, "Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", s. 24-25.

1329 BOA, MD, 31, 357/793, 27 Receb 985/10 Ekim 1577.

1330 Demiryürek, Cellaogulları, Arıcı, "H. 994 (M. 1586) Yılı Kıbrıs Ruznâmçesi"; Arslanboğa-Arslantürk, "Kıbrıs Adası'nın Ağustos 1598 ile Nisan 1599 Tarihleri"

1331 BOA, MD, 30, 239/559, 19 Rebiülevvel 985/6 Haziran 1577; BOA, MD, 35, 257/651, 27 Receb 986/29 Eylül 1578.

1332 BOA, MD, 46, 105/197, 26 Şaban 989/25 Eylül 1581.

1333 BOA, MD, 63, 35/55, Rebiülevvel 996/Şubat 1588.

1334 BOA, MD, 71, 130/259, 16 Rebiülevvel 1001/21 Aralık 1592.

ediyorlardı. Aynı tarihte adanın beş kalesinde 781 nefer azap tımara sahipti. 1642'de yalnızca Lefkoşa ve Magosa kalelerinde cebeci cemaati efradı olduğu kayıtlıydı; bunlar da geçimlerini tımar dirliklerinden sağlıyordu. Topçular bu iki kalenin yanı sıra Baf (18 nefer) ve Girne (12 nefer) kalelerinde hizmet ediyordu; tımarları vardı¹³³⁵.

Erzurum eyaleti sınırları içinde kalan Bayburt, Erzincan, Kemah ve İspir kalelerinde de, 1568 itibarıyla müstahfız tımarı konseptinin bir parça esnek yorumlandığı fark ediliyor. İlgili tahrir defterinde sayılan kalelerde hizmet eden kale neferlerinin tımarları kaydedilirken müstahfız tımarı başlığı kullanılmış olsa da, bir alt ayırım gözden kaçırılmamalı. Buna göre Erzurum'da 540 hisar eriyle beraber 144 azap neferi (ve az sayıda topçu ve cebeci) tımar geliri karşılığında görev yapıyordu¹³³⁶. Sınır boylarında kalabalık garnizonlar tutma zorunluluğu, Osmanlı bürokrasisini, mevzu eldeki malî kaynaklar olduğunda sinekten yağ çıkarmaya mecbur bırakıyordu. L. Darling, tımar ehlinin sosyopolitik kimliğini tespit etmeyi amaçlayan çalışmalarından birinde, 17. yüzyılda Erzurum'da kale neferlerine tımar dağıtılma uygulamasının yaygınlaştığı kanaatindedir¹³³⁷.

Büyük ihtimalle, Osmanlı askerî personelinin hem merkez kışlalarda hem de sınır kale garnizonlarında sayıca arttığı 1580-1620 aralığında tımar arazisine yönelik talep de artmıştı. 17. yüzyılın ilk yarısında ordu büyümesinin eski hızını kaybettiği doğrudur; ama bu arada 1580 öncesi rakamlara dönmek de hayal olmuştu. Osmanlı sarayının çözmek zorunda olduğu mesele kabaca şuydu: mevcut taşra sipahiliğiyle büyük bir kapışmaya girmeden tımar rejiminin olanaklarını olağan hallerde Osmanlı hazinesinin nakit ödemelerle beslemek zorunda olduğu piyade tüfekçilere açmak. Kale garnizonlarına tımar tahsisi en kolay yoldu; müstahfız tımarlarının 15. yüzyıla inen bir geçmişi vardı. Tek yapılması gereken (bir kısmı da zaten kendiliğinden olan), müstahfız/hisar eri/merd-i kale cemaatlerinin mevcudunu artırmak ve bu sınıflara mensup olmadıkları halde kalelerde hizmet veren diğer askerî bölüklere aynı şekilde tımar dağıtmak. Dolayısıyla 17. yüzyılda (en azından teorik olarak) tımar sisteminden nasiplenene kale neferlerinin sayısı düşmüş olmamalıdır; bilakis oranlarda bir değişiklik vuku bulduysa, muhtemelen tımarlı piyade tüfekçilerin sayısı artmıştı.

¹³³⁵ Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği*, s. 170 (hisar erleri), 174 (azaplar), 178 (cebeciler); 180 (topçular).

¹³³⁶ BOA, TT.d., 468.

¹³³⁷ Darling, "Nasihatnameler Part II", s. 10.

Biraz evvel tarif ettiğim muammayı 17. yüzyılın ilk yarısında nasihatname yazarları da fark etmiş görünüyorlar. Örneğin, *Velîyüddin telhisleri* namıyla bilinen (halen tanımlanmaya muhtaç) önerilerde, metin sahibi, beylerbeyilerin tımar tevcih etme haklarının azaltılmasından müştekidir. Ona göre, beylerbeyilerin elini rahatlatmak için vilayet gelirlerinin kale garnizonlarına akmasının önüne geçmek gerekir. Eyaletten yeterli arazi geliri alamayan beylerbeyiler, eksik kalan mali olanaklarını denkleştirmek için halkın sırtına biniyorlardı¹³³⁸. Müellif, telhisinde muhafazakâr bir tutum takınıyor; ama bu arada kale garnizonlarının eyaletlerdeki tımar dirliklerinin bir kısmını yuttuğunu fark etmesi bizim açımızdan önemli. Koçi Bey ise, kale neferlerine tımar toprağı dağıtılmasının ardında yatan saiki çok iyi kavramış görünüyor. Başka bir niyetle, has topraklarının (havâss-ı hümâyûn) gelirlerinin bölük halkı (kapıkulu süvarileri) eliyle toplanmasında yaşanan verimsizliği anlatmak için söze girdiğinde, en iyisinin ulufeli kullara (kapıkulu neferleri) has topraklarının dağıtılması olduğunu söyleyerek bitirir. Neticede bölük süvarisinin toplayıp getirdiği meblağ yine doğrudan kul mevacibine gitmektedir. Kapıkulu askerlerine ulufe vermektense havâss-ı hümâyûn köylerinin gelirleri bağlanırsa, hem ulufeler hazineye kalacak, hem de has arazisinden bir sürü *kılıç* (başlangıç tımarı) elde edilmiş olacaktır¹³³⁹. Koçi Bey'in mantığı, bu hususta yazdıklarına değil yazmayıp sükûlta geçıştirdiklerine bakarsak, yukarıda işaret edilen sorunsalı çözmeye yarıyor: Taşra sipahiliğine zarar vermeden tımar topraklarına (bu örnekte padişaha ait araziler kılıç tımarına çevriliyor) yeni askerler yerleştirmek.

Koçi Bey'in tahayyûlatındakine en benzer düzenleme, belki de, 1670'de, Girit'te Kandiye'nin fethinin ardından yeni baştan yapılan tahrirdi. Venediklilerle yirmi beş seneyi bulan mücadele son bulmuş; ada nihayet son kalesine değin Osmanlı egemenliğine girmişti. Yirmi sene evvel yapılan tahrire göre, Kandiye kalesinin Osmanlılara teslim edildiği günlerde adada (nominal olarak) 54 zaim ve 995 tımarlı sipahi vardı. 1670 tahririnde bunların geçimlikleri tamamen ellerinden alındı. Girit'teki ne kadar tımar arazisi varsa Kandiye, Resmo, Hanya, Kisamo ve Yerapetre kalelerinin neferlerine tahsis edildi. Zabitlerle birlikte 2018 kişilik bir muhafaza kuvveti vardı; bunlara tımar

¹³³⁸ Rhoads Murphey, "The Velîyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Beğ and Contemporary Advice to Kings", *Belleten*, C XLIII, S. 171, Temmuz 1979, s. 549-550.

¹³³⁹ Koçi Bey, s. 79-80.

olarak dağıtılan gelir 8 milyon akçenin üzerinde tutuyordu. Yeni zapt edilen Kandiye kalesi en başta geliyordu; yalnızca buraya 1454 neferlik bir garnizon yazılmıştı. Bölük ağaları, humbaracı ve lağımcıların sayısı fazla değildi; tımar dirliklerini yiyenler her biri 353'er kişiden mürekkep gönüllü (sağ-sol) ve azap (sağ-sol) cemaatleriydi. Resmo ve Hanya kalelerine yerleştirilen faris (süvari) bölükleri toplamda 392 nefer ediyordu¹³⁴⁰. Bâb-ı Âli, 17. yüzyılda en azından bir yerde, (eski tımar sahiplerini memnun edecek bir orta yol bulunmadıysa) taşra sipahiliğinin öfkesini kabartmak pahasına koca bir vilayetin bütün toprak gelirini kale muhafızlarına aktarmıştı. Gerçi bu durum 18. yüzyıl başında aynı dirliklerin havâss-ı hümayun arasına alınmasıyla değişti; kale neferleri bir kez daha nakit ödemelere döndürüldüler¹³⁴¹. Ne var ki, Girit'in kırsal hasılatı sipahi zümresine iade edilmedi. Bu tarihler itibarıyla sarayın elindeki has toprakları zaten mukataa/iltizamlar yoluyla işletilmeye başlanmıştı.

¹³⁴⁰ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fetbi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2004, s. 303-310.

¹³⁴¹ Nuri Adıyeke-Ayşe Nükhet Adıyeke, "Girit'in 'Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri': 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler", *Belleten*, C LXXXIV, S. 299, Nisan 2020, s. 230-233.

SONUÇ

Birçok Osmanlı tarihçisi, Osmanlı siyasî, askerî, iktisadî ve toplumsal yapısının 16. yüzyılın son çeyreğiyle 17. yüzyılın ilk yarısı arasında esaslı bir sarsıntıdan geçtiği konusunda hemfikirdir. Modern araştırmacılar bir yana, o vakitlere şahitlik etmiş birçok Osmanlı müverrihi de aynı hissiyattadır. Bu, bizleri, Mevlana'nın Mesnevi'sindeki fil hikâyesinin zavallı insancıklarına çeviriyor. Hiçbirimizin elinde incelediğimiz olgunun kühünü aydınlatmaya kadir bir mum yok; el yordamıyla yolumuzu bulmaya, bilimsel araç ve öngörülerle temas ettiğimiz tarihsel nesneyi tanımlamaya çalışıyoruz. Hepimizin elinde farklı bir tarif olduğu doğru. Gelgelelim, hepsi de Osmanlı tarihçiliğinin kerli ferli nice araştırmacısı, tam da bu tarihlerde, 16. yüzyıl sonlarıyla 17. yüzyıl başları arasında bir zaman diliminde Osmanlı âleminde büyük değişimler yaşanmış olduğunda birbirlerini teyit ediyor. Kimi vergi sistemlerinin değişiminden, kimi maliye politikalarının girdiği çıkmazdan, kimi tımar rejiminin makûs talihinden, kimi saray hayatındaki rol değişikliklerinden, kimi Celalî kargaşasından, kimi himaye ağlarının yeniden örülmesinden vs. bahsederken dönüp dolaşıp aynı tarihlere işaret ediyorlar.

Meramımı yanlış anlatmak istemem. 1575-1625 arası, örneğin, Osmanlı tarihsel tecrübesinin en önemli yıllarıydı; Osmanlıları anlamak için başka zamanlardan el çekip mesaimizi bu senelere hasretmeliyiz, demiyorum. Ya da 16. yüzyıl sonlarıyla 17. yüzyıl başlarında yaşananlar, Osmanlılar açısından her şeyi mükemmelen belirledi, Osmanlı gelişim çizgisi bundan böyle öngörülebilir bir kesinlikle şekillenmişti, iddiasında hiç değilim. Mümbit bir tarih tartışmasında bu tarihlerden önce ve sonra Osmanlıları yine önemli ölçüde etkilemiş nice dönüm noktasının sohbet konuları arasına gireceğinden adım gibi eminim. Kastettiğim çok daha mütevazı ama yine de önemli bir şey. 1570'lerle başlayan süreçte, Sultan II. Mehmed devrinde, 15. yüzyıl ortalarından beri ete kemiğe bürünen ve herhalde Sultan Süleyman saltanatında en şaşıla günlerini yaşayan Osmanlı "klasik"i çatırdamaya başlamıştı. Hayat akıyor; zamanın ahkâmı değişiyor; kadim kalıplar zuhura dar geliyordu. 16. yüzyıl sonlarında tezahür eden elbette yepyeni bir şey değildi; yoktan var olmamıştı.

Bana kalırsa, yaşanan, Osmanlı klasik kurumlarının zamanın akışına yetişmeye çalışırken geçirdikleri dönüşümdü. Bu haliyle eski kurumsal yapılarından birçok unsuru bünyelerinde muhafazaya devam ettiler. Yaşanan ne yukarıdan aşağıya bir reform projesi, ne de devrimci fikirler eşliğinde aşağıdan yukarıya yeni bir düzen arayışydı. Osmanlı klasik kurumları, 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni şartların gereklerini yerine getirme telaşına düştükçe üzerlerindeki baskı artıyordu. En nihayetinde, Osmanlılar, bu devirde karşılaştıkları sorunların hepsine öyle ya da böyle çözümler ürettiler; işleri bir şekilde yoluna koydular. Aynı devlet ve saltanat, 1914'te, I. Dünya Savaşı'nı bile gördü. Ne var ki, Osmanlı devletinin 16. yüzyıl sonlarında içine düştüğü yarış ve mücadele, klasik tabirini hak eden birçok Osmanlı kurum ve uygulamasının nitel bir dönüşüme uğramasına yol açtı.

Osmanlı klasik kurumlarının nevezuhur şartlara yetişemediği alanlardan biri de askerî hayattı. Nasıl ki, birçok Osmanlı tarihçisi, Osmanlı klasik iktisadî, malî, idarî ve kültürel yapılarının dönüşümünü anlatırken 16. yüzyılın ikinci yarısıyla başlayan örnekler getirdilerse, ben de, Osmanlı klasik askerî düzeninin aynı tarihlerde biçim değiştirdiğine kani oldum. İmparatorluğun askerî kadrolarına girmeye çalışan reaya kökenli birçok kişinin 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı sarayını sıkıştırmaya başladığı açıktı. Bu tarihlerden kalma kanun derlemeleri bilindik sipahilik yollarından gelmeyen kişilerin dirliklere yerleşmesinin bir sorun olarak algılandığını gösteriyor. Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Bayezid ve Selim'in 1559'daki kavgası veya II. Selim'in 1566'da tahta cülusu sırasında Selim'in ocağa girmek isteyen maaşlı askerlerine yeniçerilerin gösterdiği sert tepki bu baskının bilinen örnekleri arasındadır. Osmanlı kurumsal yapısı 1570'lere değin askerlik sistemine dışarıdan yönelen tasallutun önüne geçmeyi iyi kötü becermişti. Ne var ki, 1578'de Safevilerle başlayan savaş, aksi takdirde alınması muhtemel birçok tedbirin bir yana bırakılmasına yol açtı. Savaş, bir hayat memmat meselesiydi; savaş sürdüğü müddetçe, nereden, hangi toplumsal geçmişten gelirse gelsin, taze asker bulmaktan daha önemli bir şey olamazdı. 1570'lerden itibaren kapıkulu ocağına giren "ecnebi"lerin, yani klasik hizmete kabul ve terfi yollarının dışında ocağa var olan kişilerin sayısı arttı. Osmanlılar, 1618'e değin, batıda Avusturya Habsburgları, doğuda Safeviler, içeride Celali kitleleriyle dur durak bilmeden savaştılar. Osmanlı yetkilileri, bu nazik yıllarda, atalarının uyguladığı incelikli askere seçme veya asker eğitime usullerini yaşatacak imkânları bulamadılar. 1640'lara gelindiğinde devşirme usulünden (asker yetiştirme bağlamında) tamamen vazgeçildi.

Sürekli savaş hali, klasik silah ve mühimmat üretim yöntemlerinin iflasına sebep oldu. Osmanlılar, ateşli silah teknolojisiyle erken bir tarihte, 14. yüzyıl sonlarında tanışmışlardı. 15. yüzyıl ortalarına gelindiğinde elde taşınan hafif ateşli silahlara geçmişlerdi. II. Murad ve Sultan Mehmed iktidarlarında Osmanlı ordusunda tüfekçiler vardı. Osmanlı merkez alaylarındaki tüfekçi sayısı gün geçtikçe arttı; ama Osmanlı askerî yönetimi, uzun bir süre boyunca tüfekleri ordu neferleri arasında yaymaktansa bu silahların kullanımını bir kısım yeniçeriyle sınırlı tuttu. 16. yüzyılın ortasından itibaren yeniçeri ortalarının tüfeklerle teçhiz edilmesi hızlandı; ama Osmanlı ordusunun kitlesel anlamda ateşli silahlarla donatılmasının başlangıcını 1571 İnebahtı hezimetinin sonrasında yaşananlar ve 1578'de başlayan İran harbi teşkil etti.

16. yüzyılda (kısmen 17 ve 18. yüzyıllarda da) geleneksel menzilli silahlarla, yani Osmanlılar açısından uçbükümlü katışık yaylarla tüfekler yan yana yaşadılar. Osmanlı savaşçıları, harp meydanlarındaki etkinliğini defalarca kanıtlamış emektar silahlarından bir çırpıda vazgeçmeye hazır değillerdi. Kaldı ki, usta bir 16. yüzyıl kemankeşinin iftiharla savunacağı gibi, uçbükümlü yaylar korkutucu silahlardı; menzilleri uzundu, sıkça atış yapmak mümkündü; isabetli ve istikrarlı atışlara el veriyordu. Buna karşın 16. yüzyıl tüfeklerinin hantallıkları, yeniden doldurma sürelerinin uzunluğu, ateş esnasında çıkarmaları muhtemel aksaklıklar ve etkili menzillerinin kısalığı, hepsi başlı başına birer dertti. Buna karşın kısa mesafelerde muazzam derecede etkiliydiler. Merminin namludan çıkış hızı, yay kirişinden salıverilen bir oka kıyas edilemeyecek denli yüksekti. Bu sebeple kısa menzillerde tüfek mermisine maruz kalan birinin kurtulma ihtimali yok gibiydi. Kısa menzillerdeki tahribat gücü, harp meydanlarının zırhlı savaşçılarıyla dolu olduğu bir devir için ayrıca önemliydi. Gerçi bazı Osmanlı oklarının da metal zırhları delebildiği ve zırhlı düşman askerini en azından muharebe dışı bırakacak bir etkinlikte olduğu açıktı. Ne var ki, bütün ölçümler dönüp dolaşıp maliyet hesaplarına takılıyordu. Zırh delebilecek bir okun maliyeti çok yüksekti; bunlardan fazlaca üretip piyasaya sürmek olası değildi. Aslına bakılırsa, ok, bir mühimmat çeşidi olarak, hangi türden olursa olsun, pahalıydı. Üretim süreci doğaya bağlıydı; nispeten yoğun bir el işçiliği gerektiriyordu ve nihayet bir yaydan atılabilir hale gelmesi için uzun bir vaktin geçmesi gerekiyordu.

Ok ve yay üretime dair kitapta tasvir edilen zorluk ve sıkıntılar Osmanlılara özgü değildi. Kitabın okçu nefer yetiştirme usulleri, yay imalatının safhaları, ok üretmenin maliyeti gibi hususlara değinen sayfaları, Osmanlı tecrübesinin

sınırlarını aşarak çok daha evrensel bir fenomenin, 15-16. yüzyıllarda ateşli silahların dünya ordularına nasıl intibakettiğinin çözülmesine katkı sağlıyor. Meselenin bu çerçeveye oturtulması benim açımdan önemliydi. Osmanlılar, bu asırlar itibarıyla dünya askerlik sahnesinin önde gelen oyuncularından biriydi. 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşamaya başladıkları dönüşüm, aynı sahnenin başka oyuncularından aldıkları, öğrendikleri, benimsedikleri yeniliklerle ancak kısmen ilgiliydi. Esasında bu harp sahnesinin bütün belli başlı oyuncuları, örneğin, İspanyollar, Fransızlar, Avusturya Habsburgları, Lehler, Ruslar ve bu arada Osmanlılar, ateşli silahlara geçişte aynı baskının sonuçlarıyla yüzleşmeye çalışıyorlardı. Ordu mevcutları artıyordu; kale garnizonlarıyla beraber çok sayıda askeri kolay yenilenebilir, mühimmatı çabuk elde edilen, kullanımı ve eğitimi özel yetenek gerektirmeyen silahlarla donatmak lazımdı. Osmanlılar için savaşın hızının arttığı ve yenilenme baskısının kendini en kuvvetli hissettirdiği zaman dilimi 1570'lerle 1620'ler arası oldu. Erken modern askerliğinin diğer aktörleri, kimi daha evvel, kimi daha sonra benzer baskılarla karşılaştılar. Kurmalı yayların eskiden beri yaygın olduğu, uçbükümlü katışık yayların veya İngiliz tarzı uzun yayların az bilindiği memleketlerde hafif ateşli silahlara geçiş daha çabuk oldu; arbalet taşıyan Fransız ve Alman piyade okçusunun kaybedeceği daha az şey vardı.

Anlatmaya çalıştığım şeyi bir mecazla zihinlerde canlandırmaya çalışmak yararlı olabilir. Avrupa, Akdeniz havzası ve Önasya'yı içine alan geniş bir coğrafyayı 1400'lerin hemen başındaki haliyle tahayyül edelim. Barut esaslı silahların ağır çeşitleri icat edilmiş. İngiltere, İtalya, Mısır gibi memleketlerde büyük demir namlulardan infilak eden barut tazyikiyle ağır nesneler atmaya yönelik denemeler devam ediyor. Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*'nde ateşli silahları mükemmeleştirmeye ve küçültmeye yönelik girişimlerin neden Avrupa kıtasında başarıya ulaştığını coğrafi bir perspektiften izah ediyor. Chase'in önerisinin hayli tutarlı ve ikna edici olduğunu düşünüyorum. Zihin deneyimizin selameti açısından Avrupa topraklarının ateşli silahları geliştirmede daha büyük çıkarı olduğunu kabul ederek yolumuza devam edelim. Bu esnada yukarıda işaret ettiğim coğrafya içinden rastgele bir siyasî yapıyı ayırıp yalıtalım. Örneğin Osmanlılar, İspanyol Habsburgları veya Valois Fransa'sı, hiçbir devletle sınırdaş olmadığı, hudutlarından içeri hiçbir yabancı uzmanın girip çıkmadığı farazî bir evrende yaşıyor olsun. Bu siyasî yapının (hangisi olursa olsun) insanlarına Göklerden gelen bir emirle, bundan böyle besleyegeldikleri ordunun iki üç katı bir kuvvet donatmaları gerektiği, bu ordunun da iki üç senede bir az çok telefata vereceği muharebelere girmek

zorunda olduğu, “olmayan” sınırlarını istihkâm ağlarıyla örüp bunların içine yeterli muhafız eri yerleştirmeleri gerektiği, hele ki, bu emrin öyle hiç oyalanmadan, en kısa zamanda yerine getirilmesi gerektiği söylenirse, bu baskıyla karşı karşıya kalan insanların ateşli silahlara yönelip geleneksel menzilli silahlardan öyle ya da böyle vazgeçeceklerini iddia ediyorum.

Elbette böyle farazî bir evren yok. Siyasî organizasyonlar birbirleriyle itişe kakışa aynı dünyayı paylaştılar ve paylaşıyorlar. Erken modern dünyanın askerî uzmanları da sınır tanımadılar; ateşli silah teknolojisine dair bildiklerini bir diyardan diğerine taşıdılar. Bu, K. Chase’in Ekümene’sinde veya Jared Diamond’un doğu-batı ekseninde ateşli silah teknolojisinin yayılıp pekişmesini süratlendirdi; teknolojik standartlar belirlenip paylaşıldı. Başka bir ifadeyle, teknoloji diyalogu ve fikir ithali, hepsi de gerçek olgulardı. Ne var ki, erken modern dünyada fikir ve insan değişimi günümüz dünyasına kıyasla epeyce yavaş ve kısıtlıydı. Erken modern devletler, şayet o olgunluk seviyesine ulaşılsa, ateşli silah üretimi ve dağıtımının teknik müşkülleriyle çoğunlukla kendi kaynaklarıyla baş etmek zorundaydılar.

Böylesi büyük lafların altını doldurmak için somut bulgulara ihtiyaç vardır. Bu sebeple kitabın hatırı sayılır bir kısmının rakamlara boğulduğunu, ya da tam tersine bazı bölümlerde fazlasıyla anekdotal olduğunu kabul ediyorum. Sanırım öyle olması gerekiyordu. Bu sayede yukarıda savunulan ana argüman haricinde ama onu destekleyen bazı çıkarımlara ulaşmak mümkün oldu. Bunlardan elinizdeki kitaba özgü olduğunu zannettiğim (ya da şahsen benim bu çalışma sayesinde öğrenip idrak ettiğim) çıkarımların altını bir kez daha çizmek gerekiyor.

15-16. yüzyıllarda Osmanlı kale mimarisinde bir süreklilik dikkat çekiyor. Osmanlılar, belirli bir mimarî bilgi birikimi ekseninde plan, maket ve modeller kullanarak eser üretiyorlardı. Askerî mimarî de aynı kurallara tabiydi. Osmanlılar, askerî savunma yapılarını, özellikle sınır boylarında ve kıyı şeridinde olanları, erken tarihlerden itibaren ateşli silah teknolojisine uyarladılar. Bu maksatla kale duvarları kalınlaştırıldı; horasanî harçlarla burç temelleri sağlamlaştırıldı. Kale içlerinde top bataryası olarak kullanılabilecek tabya ve kuleler inşa edildi. 15-16. yüzyıllarda (daha sonraları da) Osmanlı ustalarının esas mesaisi kale tamirâtı ve tahkimatı oldu. Baştan inşa edilen kalelerin sayısı fazla değildi. Ne var ki, Osmanlı yetkilileri, ne zaman temelden bir kale veya palanka inşaatına girişse, ortaya çağının ürünlerine uygun, modern bir yapı çıkıyordu. Osmanlıların, yeri geldiğinde, yani temelden bir

kale yapımına giriştiklerinde epeyce cüretkâr ve iddialı girişimler için kolları sıvadıkları söylenebilir. Bununla birlikte erken modern Osmanlı toplumunda askerî mimarî ayrı bir uzmanlık sahası haline gelmedi. O günlerden kalan az sayıdaki mimarlık risalesi, sivil ve dinî mimarî yanında askerlik işlerinin fazlaca itibarlı bir çalışma kolu olarak görülmediğini gösteriyor.

Osmanlı sarayı, 15. yüzyıl sonundan itibaren erken tüfek modelleri deneyen ve üretenleri ödüllendirip teşvik etti. İnam kayıtları ve ehl-i hiref defterlerindeki ilk tüfek ustalarının isimleri, Osmanlı tüfeklerinin geliştirilmesinde uzak diyarlardan gelip sultanın hizmetine giren gayrimüslimlerin inkâr edilemez bir yere sahip olduklarını kanıtlıyor. 15. yüzyıl sonunda Ukrayna havalisinden gelenler ve 16. yüzyıl başında İspanya'dan kaçıp gelen Yahudiler, tüfekçilik hizmeti karşılığında Osmanlı hazinesinden maaş aldılar. Erken modern dünyada bu geçişkenlik son derece doğaldı. Dahası, Osmanlı sarayının istihdam politikası, (birçoğu devşirme yoluyla acemi ocağına alınmış olan) farklı milletlerden birçok insanı, ihtisaslaşacakları mesleğe göre bir veya birkaç ustanın rahle-i tedrisine emanet etmeye dayanıyordu. Bu sebeple, 15-16. yüzyıllarda, modern okuyucuya ters gelebilecek olsa da, Osmanlı sarayı, ok ve yay üretimi, kılıç ustalığı, kilim dokumacılığı gibi muazzam eserlerini şark âleminin verdiği sanatlarda da devşirmeleri (hatta bazen ihtida etmemiş gayrimüslimleri) kullanıyordu. Bununla birlikte elimizdeki kayıtlar, Osmanlı tüfekçiliğinin ilk senelerinde Hıristiyan ve Yahudi ustaların yanı sıra Müslümanların (topçu ve demirci ustaları) da yer aldığını gösteriyor.

Hafif ateşli silahların geleneksel yayların iktidarını nasıl alaşağı ettiği erken modern askerî tarih araştırmalarının en cerbezeli konuları arasında olagelmıştır. Modern literatür bu soruya çeşitli yanıtlar üretti. Tüfeğin tahrip gücü, tüfekçi asker yetiştirmenin kolaylığı, okçuluk mesleğinin zorluğu gibi etkenler, hepsi de kendi cephelerinden belli bir açıklama gücüne sahipti. Ben bu etkenlere en az iki tane daha eklenmesi gerektiğini düşünüyorum. Bunlardan biri, okçuluk tarihi çalışmalarında uzun uzadıya anlatılan, ama erken modern askerî tarihe yeterince yedirilmediğini düşündüğüm bir etken: yay ve ok üretiminin zaman maliyeti. Yay ve ok imali doğaya bağımlı, uzun zaman gerektiren, işçilik maliyetinin yüksek olduğu, sabır isteyen uğraşlardı. Bir yayı yoktan var edebilmek için bazen senelere, bir oku kirişe yerleştirilebilir hale getirmek için aylara ihtiyaç duyuluyordu. Bu üretim modeli, Osmanlı devletinin 1570'lerden sonra içine girdiği askerî mücadelelerin hızına yetişebilecek gibi değildi.

İkincisi, askerî tarih araştırmalarında bugüne değin neredeyse hiç ifade edilmedi: ateşli silahların uzun vadede sahip olduğu mühimmat avantajı. Osmanlı örneğine bakılırsa, yaylar (özel müşteriler için üretilen özel aletler bir yana bırakılırsa) hassaten tüfeklerden pahalı değildi. Yayları bırakıp tüfeklere geçmeye yarayan mali bir avantaj yoktu. Bununla birlikte oklar, tüfek mermilerine (Osmanlıların deyimiyle findık ya da dâne) kıyasla akıl almaz derecede pahalıydı. Fazla bulunmuyorlardı; tamir edilerek yeniden kullanılmaları gerekiyordu ve taşınmaları bir dertti. Tüfek mermileri ise kantarlarca kurşun madeninden bir defada onbinlerce, yüzbinlerce ve belgelerin sıklıkla anlattığı üzere milyonlarca birden dökülüyordu. Sefer mühimmat listeleri, Osmanlıların 16. yüzyıl başından itibaren savaş meydanına çok daha büyük miktarlarda tüfek mermisi aktarmayı tercih ettiklerini gösteriyor. Keza yine Osmanlı belgeleri, yeterli sayıda okla donatılmayan savaşçıların askerî yönetim açısından çözülmesi gereken bir sorun olarak algılanmaya başlandığını düşündürüyor. Harbin uzadığı, kale kuşatmalarının yaygınlaştığı bir devirde büyük ölçeklerde üretilen, daha masrafsız, kolay yenilenebilir, çabuk imal edilebilen tüfek mermilerine yaptığım vurgu, elde taşınan ateşli silahların kitleselleşmesini izah etmeye yeni bir soluk getirebilir.

Osmanlı askerî teşkilatı, Önasya bozkır savaşçılığından çok erken tarihlerde, belki ta Orhan Bey devirlerinde kopmuştu. Osmanlıların Bitinya dolaylarında yaşadığı coğrafya Türk-Moğol tarzı bir atlı savaşçılık kültürünü yaşatmaya uygun değildi. Osmanlı ordusu, 14-15. yüzyıllar boyunca piyade kıtalara yer açarak büyüdü. Yalnızca iyi bilinen yeniçeri ortaları değil, taşradan toplanan azap ve yaya neferler sefer ordularının hatırı sayılır bir kısmını oluşturdular. 16. yüzyılda ise, süvari ağırlıklı bir terkipten piyade savaşçılara geçişte yeni bir âmil ortaya çıktı. At yetiştirme ve besleme maliyeti büyüyen ordunun ihtiyaçlarını karşılamayı zorlaştırıyordu. Osmanlı sarayı, at yetiştirme ve gerekli yerlere dağıtma hususunda bir vakte kadar iyi işleyen kurumsal destek mekanizmaları kurmuştu. İstabl-ı âmire ahırlarında yetiştirilen taylar ve ıstabl-ı âmire aracılığıyla alınıp dağıtılan atlar, 16. yüzyılın uzun dilimi boyunca devletin ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşılamaya yetti. Ne var ki, Osmanlıların “Otuz Yıl Savaşı” burada da bir kırılma yarattı; 16. yüzyıl sonlarından itibaren at fiyatları muazzam bir yükseliş trendi içine girdi.

Kitapta önümüzdeki yılların parlak araştırmacıları tarafından bir kez daha ele alınmayı bekleyen birçok konu başlığı var. Bunlardan bir tanesini şahsen hatırlatmadan geçemeyeceğim. Osmanlılar, 16. yüzyıl başlarında ateşli

silahlarla süvariliği yan yana getirmeye çalıştılar. Bu teşebbüs, Avrupa'daki zırhlı süvarinin çarklı pıstov ve karabinalarla donatılmasından epeyce farklıydı. Daha ziyade, Japonların, Çinlilerin ve Safevilerin at sırtından fitilli tüfek ateşlemeye dayanan yöntemlerini andırıyordu. Mısır ve Suriye havalisinden çıkan atlı tüfekçiler, Yemen, Basra ve Habeşistan gibi güney vilayetlerini ele geçiren Osmanlı kuvvetlerinin birer parçasıydılar. Atlı tüfekçiler Van, Diyarbakır, Kars gibi Safevilerle mücadele edilen alanlarda kale garnizonlarının değişmez unsurları arasına girdiler. Mevzu 16-17. yüzyıl askerlik dünyası olduğunda, Osmanlılar, bu hususta bir kez daha dünya askerlik tarihinin önde gelen güçleri arasındaydı. Bununla birlikte Osmanlı süvari tüfekçiliğinin akıbetinin ne olduğuna dair inceleme yapmadım. Bu konunun ve kitap içinde yer aldığı halde daha araştırılmaya muhtaç nice meselenin parlak ve çalışkan zihinlerce başka zaman ve yerlerde çözümleneceğine inanıyorum.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri

AE.SSLM.I: 1/9, 1/10.

AE.SSÜL.I: 2/104.

Bâb-1 Âsâfi, Divan (Beylikçi) Kalemi Mühimme Defterleri

MD: 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 58, 63, 64, 65, 71, 72, 77, 78, 98.

Bâb-1 Âsâfi, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Zeyli Defterleri (MDZ.d.): 3.

Bâb-1 Defterî, Büyük Ruznamçe Kalemi Defterleri (D.BRZ.d.): 20615-A.

Bâb-1 Defterî, Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.): 38, 114.

Bâb-1 Defterî, Baş Muhasebe Kalemi Evrakı (D.BŞM.): 1/12, 1/20, 1/22, 1/27.

Bâb-1 Defterî, Baş Muhasebe Cebehane-i Âmire Defterleri (D.BŞM.CBH.d.): 18581.

Bâb-1 Defterî, Evamir-i Maliye Kalemi Defterleri (D.EVM.d.): 26278.

Bâb-1 Defterî, Mütferrik Defterler (D.M.d.): 36806.

Bâb-1 Defterî, Piyade Mukabelesi Kalemi Belgeleri (D.PYM.): 1/2, 1/2A, 1/21, 1/23.

Bâb-1 Âsâfi, Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d.): 1452, 1456, 1457, 1474.

Bâb-1 Defterî, Yeniçeri Kalemi Belgeleri (D.YNÇ.): 1/3, 1/93-2.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri

İE.AS.: 3/202, 11/1070, 13/1286.

İE.BH.: 1/21.

İE.NF.: 1/21.

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri

KK: 61, 62, 63, 67, 80, 208, 211, 212, 215, 219, 225, 248, 330, 1767, 1867, 1960, 7097, 7100, 7187, 7413, 7502.

Maliyeden Müdevver Defterler

MAD: 34, 50, 55, 127, 176, 186, 233, 422, 423, 487, 523, 529, 653, 1612, 2475, 2765, 2775, 2873, 3279, 4688, 6002, 7072, 7111, 7534, 7663, 15334, 15626, 15877, 17884, 17893, 18214, 19946, 22099, 22423, 23306, 23321.

Tapu Tahrir Defterleri

TT.d.: 330, 468, 486, 637, 698.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

TSMA.d.: 168, 314, 808, 798, 2136, 2163, 2771, 5639, 5641, 5643, 6503, 7928, 9612, 9615, 9629, 9633, 9706/1, 9821, 9903, 10026, 10040, 10581, 10583, 10584.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

TSMA.e.: 145/20, 412/1, 547/15, 755/51, 759/30, 892/41, 895/51, 9961/10

Sächsische Landesbibliothek–Staats –und Universitätsbibliothek Dresden

SLUB, Eb. 387 (1660-65 ordu mühimmesi)

Yazmalar

Belediye Ktp. Muallim Cevdet Yazmaları, nr. O.50

Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 7339.

Anlatı Kaynakları

“Einnahm und Einäscherung der Stadt Parkan /wie auch die darauf vorgenommene Ruinirung der Türkischen Brucken /über die Donau /gleichfalls von Herrn Gen. Feld. Marschall Graf de Souches, den 2. Augusti An. 1664. glücklich verrichtet”, Christian von Wallsdorff, *Türkischer Landstürzter /oder Neue Beschreibung der fürnehmsten /Türkischen Städte /und Vestungen /durch Ungarn /Thracien /und Egypten ... Sambt einen Anhang/Derer bey S. Gotthard und Leventz beschehen harten Treffen /von hoher und gewisser Hand /ausführlicher berichtet*, Erstlich gedruckt im Herbst-Monat, 1664 içinde.

“Kavânîn-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tablilleri*, ed. Ahmet Akgündüz, IX, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.

Abdullah el-Kâtib, *Tezkire-i Rumât. Okçular Kitabı*, haz. İbrahim Halil Tuğluk, Özkan Cığa, Ketebe Yayınları, İstanbul 2021.

- Abdülvasi Çelebi, *Hâtilname*, haz. Ayhan Gültaş, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.
- Adâ'i-yi Şirâzî ve Selim-nâmesi (İnceleme-Metin-Çeviri)*, haz. Abdüsselam Bilgen, Türk Tarih Kurumu Yayınları Yayınları, Ankara 2007.
- Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 1995.
- Andreas Tietze, *Mustafâ Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1982.
- Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694). (Metin ve Değerlendirme)*, haz. Ramazan Aktemur, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Âsafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atnâme*, haz. M. Mustafa Eravcı, MVT Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Âsafî Dal Mehmed Çelebi, Şecâ'atnâme. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578 – 1585)*, haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2006.
- Âşık Mehmed, Menâzırül-avâlim*, haz. Mahmut Ak, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân ve Risâle-i Vazîfe-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân*, M. Tayyib Gökbilgin'in önsözüyle, Enderun Kitabevi, İstanbul 1979.
- Bayramoğlu Ali Ağa, *Ümmül-Gazâ. Harp Sanatı ve Aletleri*, haz. Salim Aydüz, Şamil Çan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.
- Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî. Vâridât-ı Sübhâni ve Fütühât-ı Osmâni (797-907 / 1389-1502)*, haz. Fatma Kaytaz, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Bertrandon de la Broquière'in Denizaşırı Seyahati*, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Budinli, *Nizâm-ı Devlet*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.
- Celalzade Salih Çelebi'nin Tarih-i Sultan Süleyman İsimli Eseri*, haz. S.A. Topal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Certain Discourses Military*, by Sir John Smythe, ed. J. R. Hale, Cornell University Press, Ithaca, N.Y. 1950.

- Cesare Vecellio, *De gli habiti antichi, et moderni di diverse parti del mondo libri due*, Damian Zenaro, Venetia 1590.
- Chronik von Greiffenberg von Martin Herbst, 1623-1679*, haz. Ullrich Junker, 2009 (elektronik doküman).
- Don Bernardino de Mendoça, *Theorica y Practica de Gverra escrita al Principe Don Felipe Nvestro Señor*, En la Emprenta Plantiniana, Anvers 1596.
- Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.
- Ebubekir b. Abdullah, *Şark Seferleri. Tablil-Metin ve Tıpkıbasım*, haz. Süleyman Lokmacı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2020.
- El-Vaṣṣūl-Kamil fî Ahvâlî Vezirî'l-Adil Adhî Yazma Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, haz. Fahri Oluk, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2007.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 1. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Orhan Şaik Gökyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 4. Kitap: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 5. Kitap: Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, haz. İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 7. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Eyyubi Efendi Kanûnnâmesi*, haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Faik R. Unat, “Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Tahriri: Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları”, *Tarih Vesikaları*, C I, S. 2, Ağustos 1941, s. 107-121.
- Feridun Ahmed Bey, *Münşe'âtü's-Selâtin*, I-II, 2. bs., Dârü't-tibâati'l-âmiye, İstanbul 1275/1857-58.
- Feridun Ahmed Bey, *Sultan Süleyman'ın Son Seferi. Nüzhet-i Esrârü'l-Abyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

- Firdevsî-i Rûmî, *Silahşornâme*, haz. Bekir Biçer, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân. İzladî ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavât-nâme*, yay. Halil İnalçık, Mevlûd Oğuz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nusret-Nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Gelibolulu Mustafa Âlî ve *Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, nşr. Faris Çerçi, III. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000.
- Giovan Antonio Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- Vasitî'nin "Gazavât-ı Murad Paşa" Adlı Eserinin İncelenmesi*, haz. Göknur Çelik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Hâb-Nâme-i Veysî*, yay. Mustafa Altun, MVT Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Hans Weigel Formschneider, *Habitus praecipuorum populorum, tam virorum quam foeminarum Singulari arte depicti*, Nürnberg 1577.
- Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), haz. Şevket Nezihî Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlğürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Hugo Grotius, *De Iure Belli ac Pacis libri tres*, Paris 1625.
- Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târîhi*, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Hüseyin Tugi, *Musibetnâme. Tablil-Metin ve İndeks*, haz. Şevki Nezihî Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- I Diarii di Marino Sanuto*, LIII, ed. Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi, Marco Allegri, Venezia 1898.
- İbrahim bin Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhin. Cerrâh-nâme*, haz. Mehmet Gürlek, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016.
- Heşt Behîşt. VII. Ketibe Fatih Sultan Mehmed Devri, 1451-1481*, çev. Muhammed İ. Yıldırım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Jacob de Gheyn, *The Exercise of Arms: All 117 Engravings from the Classic 17th-Century Military Manual*, ed. Bas Kist, Mineola, Dover Publications, New York 1999.

- Jean Chesneau, *D'Aramon Seyahatnamesi. Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*, çev. Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Johann Hoffmann, *Abbildung der Denckwürdigen Schlacht/ welche den 19. Julii Anno 1664. Die Christen mit dem Erbfeinde/ nach Entsetzung Leventz/ gehalten/ und dabey eine herrliche Victori erlanget samt beygefügeter Nachricht deß eigentlichen Verlauffs*, Nürnberg 1664.
- Johann Jakobi von Wallhausen, *Kriegskunst zu Fuss*, gedruckt zu Oppenheim/bey Hieronymo Gallero, in Verlegung Johann-Theod. de Bry, 1615.
- Johann Jakobi von Wallhausen, *Kriegskunst zu Pferd*, gedruckt zu Frankfurt am Mayn/ bey Paull Jacobi, Verlegung Johann-Theod. de Bry, 1616.
- Johann von Stauffenberg, *Gründliche warhafftige und unpartheyische Relation des blutigen Treffens/zwischen dem Erbfeinde Christlichen Nahmens und Blutes auff einer/und dem Christlichen Kriegsbeer auf anderer Seiten/gehalten den 1. Augusti An; 1664 bey S. Gotthard in Ungarn*, Christoff Fischer, Regensburg 12 Febr. Anno 1665.
- John Smythe, *Certen discourses, concerning the forms and effects of diuers sorts of weapons, and other verie impaortant matters militarie, greatlie mistaken by diuers of our men of warre in these daies; and chiefly, of the mosquet, the caliuier and the long-bow; as also, of the great sufficiencie, excellencie, and wonderful effects of archers: with many notable examples and other particularities, by him presented to the nobilitie of this realme, & published for the benefite of this his natiue countrie of England*, printed by Richard Iohnes, at the signe of the Rose and Crowne neere Holburne Bridge, London 1590.
- Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Azîz Efendi: Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman*, haz. Rhoads Murphy, Harvard University, Washington, D.C. 1985.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, 5. bs., I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke. [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Zeynep Aycibin, I, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.
- Kâtib Abdullah Efendi, *Kavaidür-Remy. Ok Atıcılığının Kuralları*, haz. İlhan Uçar, Mucize Yayınları, Ankara 2013.
- Kâtib Çelebi, *Düstûr'l-Amel li-Islâbi'l-Halel*, M. Tayyib Gökbilgin'in önsözüyle, Enderun Kitabevi, İstanbul 1979 içinde.
- Kemal Paşa-Oğlu Şemsüddin Ahmed ibn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

- Kemankeş Mustafa Efendi, *Kavsnâme. Kemankeş Mustafa Efendi'nin Okçuluk Kitabı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021.
- Koçi Bey Risaleleri*, haz. Seda Çakmakcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.
- Koçi Bey Risâlesi*, Matbaa-ı Ebuzziyâ, Kostantiniyye 1303/1886.
- Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu, Behiç Anıl Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- L'Ouvrage de Seyfî Çelebi: Historien Ottoman du XVIe Siècle*, ed. Joseph Matuz, Librairie Adrien Maisonnueve, Paris 1968.
- Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, çev. Anthony Kaldellis, I, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London 2014.
- Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno, Incremento e Decremento del Medesimo ...*, Amsterdam 1732 (Einführung: Manfred Kramer, Register: Richard F. Kreutel, II, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1972).
- Macaristan'da Bir Osmanlı Padişahı. Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, haz. Günhan Börekçi, Okur Kitaplığı, İstanbul 2016.
- Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, haz. Nurhan Atasoy, Masa Yayınları, İstanbul 2015.
- Matrakçı Nasûh, *Tuhfetül-Guzât. Bir Silahşörlük Risalesi*, haz. Ümran Kara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Mehmed Kılari (Halisi), *II. Osman Adına Yazılmış Zafer-Nâme (Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler VI)*, haz. Yaşar Yücel, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983.
- Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlül-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem*", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1979-1980, s. 239-278.
- Mustafa Ali, *Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd. İslâm Devletleri Tarihi 622-1599*, haz. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Mustafa Sâfi'nin Zübdetüt-Tevârihi*, II, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Mübahat S. Kütükoğlu, “Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 49-99.

Münyetül-Guzât, haz. Mustafa Uğurlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1987.

Müteferrika Ahmed, *Târihül-İhtimâm bi-Fethi Dâri's-selâm. Mısırlı Bir Askerin Kaleminden IV. Murad'ın Bağdat Seferi (1638)*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

Nicolas de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*, Anvers 1576.

Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları. Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Origine e Corso del Danubio Con la Cronica Vngara, e Turchesca ..., Norimberga 1685.

Oruç Bey Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502), haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-ı Müstetâb, yay. Yaşar Yücel, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.

Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar. Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlibi'l-Müslimim ve Menâfi'i'l-Mü'minin, Hırzû'l-Mülûk, haz. Yaşar Yücel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Paul Rycaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire, Containing the Maxims of the Turkish Polity, the most Material Points of the Mahometan Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries*, printed for Charles Brome, at the Gun, at the West-End of St. Paul's Church-Yard, London 1686.

Peçuylu İbrahim, *Târih-i Peçevi*, II, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1283/1866-1867.

Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati. 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları, çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2002.

Pierre Belon Seyahatnamesi. İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1549) Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.

Pîrî Reis, *Kitab-ı Babriyye. Tıpkıbasım, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine Koleksiyonu, Nr. 642*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2014.

Risâle-i Mîmâriyye. An Early-Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture, facsimile with translation and notes by Howard Crane, Brill, Leiden 1987.

- Salâhattin Tansel, "Silâhşor'un Feth-Nâme-i Diyâr-ı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları Dergisi*, yeni seri, C I, S. 17, Ocak 1958, s. 294-320.
- Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1580-1581*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Samuel Dilbaum, *Eikonographia aller deren Ungarischer Stätt/ Vöstungen/ Castellen Häuser welche anfang der regierung Rudolphi II ...*, I, Augsburg 1603.
- Sébastien le Prestre de Vauban, *Mémoire, pour Servir d'Instruction dans la Conduite des Sièges et dans la Défense des Places*, Leiden 1740.
- Sébastien le Prestre de Vauban, *A Manual of Siegecraft and Fortification*, çev. ve ed. George A. Rothrock, Michigan University Press, Michigan 1968.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, haz. Nazire Karaçay Türkal, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Sir Roger Williams, *A Briefe Discourse of Warre. With his opinion concerning some parts of the Martiall Discipline*, Thomas Orwin, London 1590.
- Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetül-Hâniyye*, haz. İlter Uzel, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Şeyh Vefâî Mehmed, *Osmanlı-Safevi Savaşlarına Dair Bir Kaynak. Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, haz. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.
- Şikârî, *Karamannâme. Zamanın kahramanı Karamanîler'in tarihi*, haz. Metin Sözen, Necdet Sakaoglu, Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi, İstanbul 2005.
- Ta'likî-zâde's şehname-i hümayün: *A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94*, nşr. Christine Woodhead, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983.
- Tadhkirat al-Muluk. *A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725). Persian Text in Facsimile (B.M. Or. 9496)*, tercüme ve şerh eden V. Minorsky, W. Heffer & Sons Ltd., Cambridge 1943.
- The Vindication of Richard Atkins Esquire. As also a Relation of several Passages in the Western-War, Wherein He was Concern'd. Together with Certain Sighs or Ejaculations at the End of every Chapter*, London 1669.
- Tımışvârî İbrahim Naimeddin Efendi, *Hadikatü's-Şühedâi's-Serhad*, haz. Mehmet Karataş-Mehmet Ali Yaşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil), haz. Ziya Yılmaz, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Trattato de Costumi et Vita de Turchi, composto per Giouan Antonio Menauino, Firenze 1548.

Tubfetül-Mülûk ve's-Selâtin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin), haz. Amine Şirin Hasret, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebu'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1977.

Umdetül-Mütenâzilin. Okçuluğun İlkeleri, haz. Mehmet Yastı, Palet Yayınları, Konya 2016.

Viyana'da Osmanlı Diplomasisi: Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Tahriri 1688-1692, haz. Songül Çolak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Wilhelm Dillich, *Ungarische Chronica*, Cassel 1606.

Zhao Shi Zhen, *Shen Qi Phu* (Olağanüstü Silahlar Kılavuzu), 1598.

Yayınlanmış Defter ve Belgeler

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996.

1445 Tarihli Paşa Livâsı İcmâl Defteri, haz. Halil İnalçık, Evgeni Radushev, Uğur Altuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530). *Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları. Dizin ve Tıpkıbasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530). I. *Dizin ve Tıpkıbasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003.

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.

367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet -i Rûm-İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrir Defterleri (926-1520 / 937-1530), IV, *Yanya, İskenderiye, Ohri, İlbasan ve Avlonya Livâları ile Dukakin Vilayeti, Tıpkıbasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008.

370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937 / 1530). II. *Çirmen, Müsellemân-ı Çingâne, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Kefe, Niğbolu ve Vidin Livâları, Çirmen ve Vize müsellemleri, Yörük ve Tatar Cemâatleri ile Voynugân-ı Istabl-ı Âmire ve Kubtiyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili. Dizin ve Tıpkıbasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002.

- 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Özet, Transkripsiyon ve İndeks, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), Özet, Transkripsiyon ve İndeks, I-II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1999.
- Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, III, Fey Vakfı, İstanbul 1991.
- Bahattin Yaman, “1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları”, *Belleten*, C LXXII, S. 264, Ağustos 2008, s. 501-534.
- Beş Asırlık Osmanlı Mahkeme Defteri. Göynük Şer’iyye Sicili (H. 908-912/M. 1503-1507), haz. Raşit Gündoğdu, Selman Soydemir, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015.
- Cengiz Orhonlu (haz.), *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- Fatih Karabulut, 1556-1557 (H. 963-964) Tarihli Divân-ı Hümayûn Ruûs Defteri (126-243). *Metin-Değerlendirme-Dizin*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2015.
- Fatih Özdemir, 1027 H. / 1617-1618 M. ve 1035 H. / 1625-1626 M. Tarihli Ehl-i Hiref Defterlerine Göre Osmanlı Saray Sanatkârları, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2017.
- Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I”, *Belgeler*, C XIX, S. 23, Ocak 1999, s. 53-123.
- Feridun M. Emecen-İlhan Şahin (haz.), *II. Bayezid Dönemi Ahkâm Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Gyula Káldy-Nagy, *Kanûnî Devri Budin Tabrir Defteri (1546-1562)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.
- Halil İnalçık, Evgeni Radushev, Uğur Altuğ, *Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna Boyunda Osmanlı Düzeni. Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tabrir Defterleri*, Research Centre for Humanities, Budapest 2018.
- Halil Sahillioğlu, “1524-1525 Bütçesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XLI, S. 1-4, 1984, s. 415-447.
- Halil Sahillioğlu, “Osmanlı İdâresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, C IV, S. 7-8, Ocak 1967, s. 1-34.

- Havva Merve Çıtak, 1556-1557 (H. 963-964) *Tarihli Divân-ı Hümayûn Ruûs Defteri* (s. 1-125). *Metin-Değerlendirme-Dizin*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2015.
- Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, nşr. Halil İnalçık, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Hicri 859 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala I*, neşr. Melek Delilbaşı-Muzaffer Arıkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Hikmet Ülker, *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)*, İstanbul 2003.
- İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", *Belgeler*, C XI, S. 15, Ocak 1981, s. 23-76.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 5 (H. 983-984 / M. 1575-1576)*, haz. Mehmet Akman, İsam Yayınları, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563)*, haz. Rifat Günelan, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981 - 1000 / 1573 - 1591)*, haz. Rifat Günelan-Talip Mert, İsam Yayınları, İstanbul 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1005 - 1007 / 1596 - 1599)*, haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli, İsam Yayınları, İstanbul 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H. 985 - 986 / 1577 - 1578)*, haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli, İsam Yayınları, İstanbul 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / 1513 - 1521)*, haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak, İsam Yayınları, İstanbul 2008.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956 - 963 / 1549 - 1556)*, haz. Orhan Gültekin, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / 1518 - 1521)*, haz. Rifat Günelan vd., İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936 / 1524 - 1530)*, haz. Yasemin Dağdaş-Zeynep Berktaş, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999 - 1000 / 1590 - 1591)*, haz. Rifat Günelan, İsam Yayınları, İstanbul 2010.

- İstanbul Kadı Sicilleri. Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942/M. 1534-1536)*, haz. Kenan Yıldız, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2004.
- M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952.
- Mübahat Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, 1978, s. 1-85.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Türk Okçuluğu*, haz. Hasan Şahintürk vd., T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Okçular Vakfı, İstanbul 2021.
- Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, ed. Mehmet Genç-Erol Özvar, II, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006.
- Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, haz. Mübahat S. Kütükoğlu, Enderun Yayınları, İstanbul 1983.
- Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, I: Kanunlar*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943.
- Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XV, S. 1-4, 1953, s. 251-329.
- Ömer Lütfi Barkan, "1079-1080 (1669-1670) Mâli Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ek'leri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XVII, S. 1-4, 1955, s. 225-303.
- Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XIX, S. 1-4, 1957, s. 219-276.
- Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XIX, S. 1-4, 1957, s. 277-332.
- Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545 - 1659)", *Belgeler*, C III, S. 5-6, Ocak 1966, s. 1-479.
- Ömer Lütfi Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler*, C IX, S. 13, Ocak 1979, s. 3-380.
- Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, II: *İnşaata ait Emir ve Fermanlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- Rhoads Murphey, "The Velîyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Beğ and Contemporary Advice to Kings", *Belleten*, C XLIII, S. 171, Temmuz 1979, s. 547-571.

Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayunları. Suver-i Hutût-ı Hümayûn, haz. Önder Bayır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2014.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2002.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi 34 Numaralı Filori Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon), haz. Osman Yiğit, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşullar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tablil ve Transkrip), haz. Abid Yaşaroğlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Görseller

1664 Kaniye kuşatması planı, Hessisches Staatsarchiv Marburg, Wilhelmhöher Kriegskarten 1/14.

1686 tarihli İstolni Belgrad gravürü: Hadtörténeti Intézet és Múzeum [Askerî Tarih Enstitüsü ve Müzesi, Budapeşte], G I h 664/10.

1688 tarihli İstolni Belgrad gravürü: Arnold van Westerhout, *Alba Reale Ceduta da gli Ottomani li 19 mago. 1688 all'armi Vittoriose dell'Agu. Cesare Leopoldo 1. L'Invitto sotto il gloriosissimo pontificato d'Inn XI felice. Regnante*, Roma 1688.

Abriss von der Stadt und Vestung Sigeth. Kriegsarchiv, Feldakten, Wien 117 (Fasc. 167).

Eigentlicher Abriß der berühmten Nieder-Ungarischen Stadt und Vestung Sigeth/ welche von dem Herrn Graven Serin/ als das rechte Serinische Stammhaus/ dieser Tagen beläget/ auch allbereit durch die Teutschen/ GOTTlob/ erobert hat (1664).

Hans Leonhard von Yell'e ait bir gravürden detay, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, 1600/13/3, fol. 532-533.

Pál Esterházy'nin 1664 tarihli Kaniye kalesi planı (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kanizsa_-1664.jpg).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abou-el-Haj, Rifaat, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over 'Morality'", *Mélanges Professeur Robert Mantran*, ed. Abdeljelil Temimi, Publications du Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Information, Zaghuan 1988, s. 17-30.

Acar, Şinasi-Özveri, Murat, "Yaycı Yusuf Beşe Terekesinin Düşündürdükleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C IX, S. 1-2, 2007-2008, s. 119-136.

- Ådahl, Karin (ed.), *Alay-ı Hümayun. İsveç Elçisi Râlam'b'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri*, 1657-1658, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Adams, Simon, "Tactics or Politics? 'The Military Revolution' and the Hapsburg Hegemony, 1525-1648", *Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 253-272.
- Adıyeke, Nuri-Adıyeke, Ayşe Nühket, "Girit'in 'Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri': 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler", *Belleten*, C LXXXIV, S. 299, Nisan 2020, s. 203-242.
- Afyoncu, Erhan, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, ed. Nejdett Bilgi, Beta Basım Yayın, İzmir 1999, s. 207-216.
- Afyoncu, Erhan, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XV, S. 1, 2000, s. 221-229.
- Afyoncu, Fatma, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.
- Ágoston, Gábor, "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica*, C XXV, 1993, s. 75-96.
- Ágoston, Gábor, "Ottoman Gunpowder Production in Hungary in the Sixteenth Century: The *Baruthane* of Buda", *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, ed. Géza Dávid-Pál Fodor, ELTE, Budapest 1994, s. 149-159.
- Ágoston, Gábor, "Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Chrétiens and Musulmans à la Renaissance*, ed. Bartalomé Bennassar-Robert Sauzet, Honoré Champion Éditeur, Paris 1998, s. 293-303.
- Ágoston, Gábor, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 128-153.
- Ágoston, Gábor, "Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology", *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, ed. Ekmeleddin İhsanoglu, Kostas Chatzis, Efthymios Nicolaidis, Brepols, Turnhout 2003, s. 13-27.
- Ágoston, Gábor, "Behind the Turkish War Machine: Gunpowder Technology and War Industry in the Ottoman Empire, 1450-1700", *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, ed. Brett D. Steele-Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts- London 2005, s. 101-133.

- Ágoston, Gábor, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Ágoston, Gábor, "Doğu-Orta Avrupa'da İmparatorluklar ve Savaş, 1550-1750: Osmanlı-Habsburg Rekabeti ve Askeri Dönüşüm", *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 169-212.
- Ágoston, Gábor, "Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'da Askeri Dönüşüm, 1500-1800", *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 213-266.
- Ágoston, Gábor, "Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800", *Journal of World History*, C XXV, S. 1, March 2014, s. 85-124.
- Ágoston, Gábor, "İnsicamsız Tarih Yazımı ve İslami Askeri Teknoloji: Avrupa Askeri Devrimi Tartışmaları ve Osmanlılar", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 31-44.
- Ágoston, Gábor, "Savaş Kazandıran Silahlar: Konstantiniye Kuşatmasından (1453) Mohaç Muharebesi'ne (1526) Osmanlı Ateşli Silahlarının Belirleyiciliği", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 85-100.
- Ágoston, Gábor, "Memnu Emtia: Osmanlı-İngiliz Savaş Malzemeleri Ticareti ve Bağımlılık Teorisi", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 189-202.
- Ágoston, Gábor, "15. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Topçuluğu ve Avrupa Askeri Teknolojisi", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 115-146.
- Ágoston, Gábor, "Firangi, Zarbzán, and Rum Dasturi: The Ottomans and the Diffusion of Firearms in Asia", *Şerefê. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*, ed. Pál Fodor, Nándor E. Kovács, Benedek Péri, Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2019, s. 89-104.
- Akdağ, Mustafa, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C V, S. 3, 1947, s. 291-309.
- Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

- Aksan, Virginia H., "Ottoman War and Warfare 1453–1812", *War in Early Modern World 1453–1815*, haz. Jeremy Black, University College London, London 1999, s. 147-175.
- Aksan, Virginia H., "Ottoman Military Matters", *Journal for Early Modern History*, C VI, S. 1, January 2002, s. 52-62.
- Aksan, Virginia H., "Locating the Ottomans among Early Modern Empires", *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, The ISIS Press, İstanbul 2004, s. 81-110.
- Aksan, Virginia H., "The Ottoman Military and State Formation in a Global World", *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*, C XXVII, S. 2, 2007, s. 259-272.
- Altaylı, Yasemin, *Osmanlı Döneminde Budin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Andrade, Tonio, Kang, Hyeok Hweon, Cooper, Kirsten, "A Korean Military Revolution? Parallel Military Innovations in East Asia and Europe", *Journal of World History*, C XXV, S. 1, March 2014, s. 247-276.
- Andrade, Tonio, "The Arquebus Volley Technique in China, c. 1560: Evidence from the Writings of Qi Jiguang", *Journal of Chinese Military History*, C IV, S. 2, 2015, s. 115-141.
- Andrews, Kevin, *Castles of the Morea*, American School of Classical Studies at Athens, 1953.
- Anhegger, Robert, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülahazaları", *Türkiyat Mecmuası*, C X, 1953, s. 365-393.
- Anık, Şükrü S., "Osmanlı Kompozit Yaylarının İmâli ve Âmilleri", *Nişangâh-ı İstanbul*, ed. Ahmet Uçar, Gürsoy Grup Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 304-347.
- Antoche, Emanuel C., "Du Tâbor de Jan Žižka au tabur cengi des armées ottomanes. L'art militaire hussite en Europe orientale, au Proche et au Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)", *Turcica*, C XXXVI, 2004, s. 91-124.
- Arnold, Thomas, "16. Yüzyıl Avrupasında Savaş: Devrim ve Rönesans", *Top, Tüfek ve Süngü. Yeniçağda Savaş Sanatı 1453–1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 42-51.
- Arslanboğa, Kadir, *1589-90 ile 1602-03 Mali Yıllarına Ait Osmanlı Devleti Bütçelerinin Oluşturulması ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

- Arslanboğa, Kadir, H. Ahmet Arslantürk, “Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs Adası’nın Ağustos 1598 ile Nisan 1599 Tarihleri Arasındaki Gelir ve Giderlerinin Tahlili”, *History Studies*, C VI, S. 5, 2014, s. 14-30.
- Artan, Tülay, “Ahmed I and ‘Tuhfet’ül-mülûk ve’s-selâtin’: A Period Manuscript on Horses, Horsemanship and Hunting”, *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, Eren Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 235-269.
- Asch, Ronald G., “Otuz Yıl Savaşları Dönemi 1598–1648”, *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453–1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 52-75.
- Atasoy, Nurhan, “III. Murad Şehinşahnamesi, Sünnet Düğünü Bölümü ve Philadelphia Free Library’deki İki Minyatürlü Sayfa”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, C V, 1973, s. 359-387.
- Atçıl, Abdurrahman, “Memlükler’den Osmanlılar’a Geçişte Mısır’da Adli Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 2017, s. 89-121.
- Ateş, İbrahim, “Vakıf ve Vatan Savunması”, *Vakıflar Dergisi*, S. 20, 1988, s. 169-182.
- Aydın, Bilgin-Günelan, Rifat, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C XXXVIII, 2011, s. 27-160.
- Aydın, Mahir, “Faş Kalesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C VI, 1986, s. 67-138.
- Aydüz, Salim, “XIV-XVI. Asırlarda Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrençiyân)”, *Belleten*, C LXII, S. 235, Aralık 1998, s. 779-830.
- Aydüz, Salim, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Aydüz, Salim, “Humbaracı Mustafa b. Hayreddin ve Osmanlılar’da Özel Humbara İmalı”, *Osmanlı İstanbulu IV: IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 707-718.,
- Ayton, Andrew-Price, J. Leslie, “Introduction: The Military Revolution from a Medieval Perspective”, *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*, ed. A. Ayton-J. L. Price, Tauris, London 1995, s. 1-22.
- Ayverdi, Ekrem H., *Osmanlı Mîmârisinde Fâtih Devri – 855-886 (1451-1481)*, III, 2. bs., İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1989.
- Ayverdi, Ekrem H., *Osmanlı Mîmârisinde Fâtih Devri – 855-886 (1451-1481)*, IV, 2. bs., İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1989.
- Babinger, Franz, “Ein Venedischer Lageplan der Feste Rûmeli Hisâry (2. Hälfte des XV. Jhdts.)”, *La Bibliofilia*, C LVII, S. 3, 1955, s. 188-195.

- Barkey, Karen, *Eşkılar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Basics, Beatrix, "Problems of Authenticity in the Depiction of Hungarian Castles during the Time of Ottoman Occupation", *Archeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the Conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24-26 May 2000*, ed. Ibolya Gerelyes-Gyöngyi Kovács, Hungarian National Museum, Budapest 2003, s. 47-54.
- Baş, Göksel, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Balkanlarda Osmanlı Serhad Organizasyonunun Oluşumu: Kaleler Ağı, Askeri Personel, Finansman ve Mali Külfet", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 33, 2018, s. 151-181.
- Baumgartner, Frederic J., "French Reluctance to Adopt Firearms Technology in the Early Modern Period", *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, ed. Brett D. Steele-Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts-London 2005, s. 73-85.
- Bean, Richard, "War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History*, C XXXIII, S. 1, March 1973, s. 203-221.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, "A Propos des Tribus Atçeken (XVe-XVIe siècles)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XXX, S. 2, 1987, s. 121-195.
- Bilici, Faruk, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İki Savaş Anatomisi: Saint- Gotthard ve Kandiye", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C III/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 139-152.
- Black, Jeremy, *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800*, Macmillan Education Ltd., Hong Kong 1991.
- Black, Jeremy, "A Military Revolution? 1660-1792 Perspective", *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 95-114.
- Black, Jeremy, *Rethinking Military History*, Routledge Taylor & Francis Group, London-New York 2004.
- Black, Jeremy, *Introduction to Global Military History: 1775 to the Present Day*, Routledge, London 2005.
- Blackburn, J. Richard, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568", *Die Welt des Islams*, C XIX, S. 1-4, 1979, s. 119-176.
- Bostan, İdris, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri", *Halil İnalcık Armağanı-I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 249-280.

- Bostan, İdris, *Osmanlı Babriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Börekçi, Günhan, "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries Use of Volley Fire During the Long Ottoman-Habsburg War of 1593–1606 and the Problem of Origins", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LIX, S. 4, 2006, s. 407–438.
- Börekçi, Günhan, *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603–17) and his Immediate Predecessors*, The Ohio State University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbus 2010.
- Brown, Delmer M., "The Impact of Firearms on Japanese Warfare, 1543–98", *Far Eastern Quarterly*, C VII, S. 3, May 1948, 236–253.
- Buzás, Gergely, "Late Medieval European Military Architecture and Hungary (1450–1526)", *On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*, ed. János B. Szabó-Pál Fodor, Research Centre for the Humanities, Budapest 2021, s. 67–87.
- Capponi, Niccolò, *Victory of the West: The Story of the Battle of Lepanto*, Macmillan, London 2006.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Çelikcilt Matbaası, İstanbul 1965.
- Chase, Kenneth, *Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Christensen, Stephen, "European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages", *War and Peace in the Middle Ages*, ed. Brian Patrick McGuire, C. A. Reitzels, Copenhagen 1987, s. 227–251.
- Christensen, Stephen T., "The Heathen Order of Battle", *Violence and the Absolutist State: Studies in European and Ottoman History*, ed. S. T. Christensen, Akademisk Forlag, Copenhagen 1990, s. 75–138.
- Cipolla, Carlo M., *Yelken ve Top*, çev. Aslı Kayabal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Cleaphan, R. Coltman, "The Military Handgun of the Sixteenth Century", *Archaeological Journal*, C LXVII, S. 1, 1910, s. 109–150.
- Collins, Leslie J. D., "The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th–17th Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 257–276.
- Croix, Horst de la, *Military Considerations in City Planning: Fortifications*, George Braziller, New York 1972.

- Crosby, Alfred W., *Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojileri*, çev. Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Çağman, Filiz, “Şehname-i Selim Han ve Minyatürleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, C V, 1973, s. 411-442.
- Çakar, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Çoruhlu, Tülin, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları (Askeri Müzeden Örneklerle)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Çötelioglu, Aysel, *Askeri Müze Osmanlı Dönemi Ateşli Silahlar Kataloğu*, Askeri Müze, İstanbul 2000.
- Darling, Linda, “Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları*, C XLIII, 2014, s. 193-226.
- Darling, Linda, “Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century–Part II, Including the Seventeenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları*, C XLV, 2015, s. 1-23.
- Darling, Linda, “Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, 14th to 17th Centuries”, *Turkish Historical Review*, C VIII, S. 2, November 2017, s. 145-173.
- Darling, Linda, *The Janissaries of Damascus in the Sixteenth Century, Or, How Conquering a Province Changed the Ottoman Empire*, Otto Spies Memorial Series, Vol. 6, EBVerlag, Berlin 2019.
- Dávid, Géza, “Buda (Budin) Vilâyeti’nin İlk Tımar Sahipleri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* S. 12, 1982-1998, s. 57-61.
- Dávid, Géza-Fodor, Pál, “Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End of the Seventeenth Century”, *Eurasian Studies*, C IV, S. 2, 2005, s. 157-188.
- Davies, Brain L., “Rus Askeri Gücünün Gelişimi, 1453-1815”, *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 154-188.
- Demiryörek, Mehmet, Cellaogulları, H. İbrahim, Arıcı, Deniz, “H. 994 (M. 1586) Yılı Kıbrıs Ruznâmçesi (Bütçesi) Üzerine Bir İnceleme”, *History Studies*, C IX, S. 2, 2017, s. 85-107.

- DeVries, Kelly, "The Impact of Gunpowder Weaponry on Siege Warfare in The Hundred Years War", *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy A. Corfis-Michael Wolfe, The Boydell Press, Woodbridge 1995, s. 227-244.
- DeVries, Kelly, "Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453", *War, Army and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, ed. Lev Yakoov, Brill, Leiden 1996, s. 343-362.
- DeVries, Kelly, "The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526)", *The Journal of Military History*, C LXIII, S. 3, July 1999, s. 530-559.
- DeVries, Kelly, "Facing the New Technology: Gunpowder Defenses in Military Architecture Before the *Trace Italienne*, 1350-1500", *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, ed. Brett D. Steele-Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts-London 2005, s. 37-71.
- Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları*, çev. Ülker İnce, TÜBİTAK, Ankara 2002.
- Doğru, Halime, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Downing, Brian M., *The Military Revolution and the Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princetoon University Press, Princeton NJ. 1992.
- Duffy, Christopher, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660*, Routledge, London 1979.
- Dündar, Abdülkadir, "XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLIII, S. 1, 2002, s. 231-262.
- Dündar, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1998.
- Ehlert, Hans, "Ursprünge des modernen Militärwesens. Die nassau-oranischen Heeresreformen", *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, C XXVII, S. 2, December 1985, s. 27-56.
- Ekici, Sakine A., *17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hiref-i Hâssa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- Ekici, Sakine A., *Ehl-i Hiref-i Hassâ Sanatkârları. III. Mehmed Dönemi (1596-1601)*, Lale Yayıncılık, İstanbul 2022.

- Elliott, J. H., "A Europe of Composite Monarchies", *Past and Present*, C CXXXVII, S. 1, November 1992, s. 48-71.
- Eltis, David, *The Military Revolution in Sixteenth-century Europe*, I. B. Tauris Publishers, London-New York 1995.
- Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Emecen, Feridun M., "Büyük Türk'e Pannonia Düzlüklerini Açan Savaş: Mohaç, 1526", *Muhteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 45-92.
- Emecen, Feridun M., "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 37-60.
- Emecen, Feridun M., *Fetih ve Kıyamet: 1453*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Emecen, Feridun M., "Defter-i Köhne: Pirlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Tahrir Defteri (1445-1455)", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLIII, 2014, s. 341-474.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Emecen, Feridun M., "Klasik Dönem Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar", *Osmanlı Üzerine Konuşmalar*, ed. F. Aydın, OSAMER, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 53-62.
- Emecen, Feridun M., "Osmanlılarda İlk Silahlar Üzerine Muasır Bilgiler", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 29-34.
- Emecen, Feridun M., "Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 47-87.
- Emecen, Feridun M., "Ortadoğuda Askeri Gelişme: Osmanlı-Memlûk Rekabetinde Ateşli Silahlar", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 89-103.
- Emecen, Feridun M., "Askeri Dönüşüm Çağında Evliya Çelebi ve Ateşli Silahlar", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 105-119.
- Emecen, Feridun-Afyoncu, Erhan, *Savaşın Sultanları. Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*, I-II, Bilge, İstanbul 2018.
- Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021.
- Emecen, Feridun M., *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

- Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Erdoğan, Meryem K., *II. Viyana Kuşatması*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Erdoğan, Muzaffer, "Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları", *Tarih Dergisi*, C III, S. 5-6, 1953, s. 95-122.
- Erdoğan, Muzaffer, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, C II, 1956, s. 115-138.
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C III, İstanbul 1991, s. 411-413.
- Esper, Thomas, "The Replacement of the Longbow by Firearms in the English Army", *Technology and Culture*, C VI, S. 3, Summer 1965, s. 382-393.
- Esper, Thomas, "Military Self-Sufficiency and Weapons Technology in Muscovite Russia", *Slavic Review*, C XXVIII, S. 2, June 1969, s. 185-208.
- Fidan, Giray, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfêği ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- Finer, Samuel E., "State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly, Princeton University Press, Princeton 1975, s. 84-163.
- Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften in Österreich, Wien 1988.
- Finkel, Caroline F., "French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593-1606: The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C LV, S. 3, 1992, s. 451-471.
- Finkel, Caroline, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Büyük Meydan Muharebelerinde Uygulanan Strateji ve Taktikler", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, haz. Mahir Aydın, Ensar Neşriyat, İstanbul 1999, s. 155-164.
- Fodor, Pál, "Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16-17. Jahrhundert", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXV, S. 1, 1981, s. 55-88.
- Fodor, Pál, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary: The Cerehör", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXVIII, S. 3, 1984, s. 367-399.
- Fodor, Pál, "Ottoman Policy Towards Hungary, 1520-1541", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XLV, S. 2-3, 1991, s. 271-345.

- Fodor, Pál, “Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army”, *In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, The Isis Press, Istanbul 2000, s. 229-263.
- Fodor, Pál, “Osmanlılar ve Savaş, 1300-1453”, *Türkiye Tarihi, 1071-1453*, Cilt I: Bizans’tan Türkiye’ye, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, 2. bs., Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 243-282.
- Fodor, Pál, “In Search of the Tomb of Sultan Süleyman in Szigetvár”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LXXI, S. 2, 2018, s. 179-195.
- Fodor, Pál, “Pécs (Peçuy) Kökenli Bir Osmanlı Tarih Yazarı: İbrahim Peçevi”, *Tarihin Peşinde Bir Ömür. Abdülkadir Özcan’a Armağan*, haz. Hayrunnisa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aycibin, Muhammet Ali Kılıç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 203-237.
- Fodor, Pál, *The Business of State. Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s-1615)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018.
- Fodor, Pál, “Wolf on the Border: Yahyapaşaoğlu Bali Bey (?-1527). Expansion and Provincial Élite in the European Confines of the Ottoman Empire in the Early Sixteenth Century”, *Şeref. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*, ed. P. Fodor, N. E. Kovács, B. Péri, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2019, s. 57-87.
- Frauenholz, Eugen von, *Lazarus von Schwendi: Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht*, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg 1939.
- Frost, Robert I., “The Polish-Lithuanian Commonwealth and the ‘Military Revolution’”, *Poland and Europe, Historical Dimensions*, ed. J. S. Pula-M. B. Biskupski, Columbia University Press, New York 1994, s. 49-63.
- Gabriel, Albert, *Châteaux turcs du Bosphore*, Mémoires de l’Institut français d’archéologie de Stamboul, Paris 1934.
- Genç, Serdar, *Lale Devrinde Savaş. İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Gezer, Ömer, “Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 33, 2018, s. 131-150.
- Gezer, Ömer, *Kale ve Nefer. Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
- Gilbert, Felix, “Machiavelli: the Renaissance of the Art of War”, *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. E. J. Earle, Princeton University Press, Princeton, 1943, s. 3-25.

- Gould, Stephen J., *Yaşamın Tüm Çeşitliliği: İlerleme Mitosu*, çev. Rahmi Ögdül, Versus, İstanbul 2009.
- Göger, Veysel, "Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C XXII, S. 42, 2017-1, s. 67-106.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Belleten* C XXI, S. 83, Temmuz 1957, s. 449-482.
- Gökyay, Orhan Ş., "Risale-i Mimariyye – Mimar Mehmet Ağa – Eserleri", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s. 113-215.
- Grant, Jonathan, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, C X, S. 1, Spring 1999, s. 179-201.
- Griswold, William J., *Anadoluda Büyük İsyan, 1591-1611*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Guilmartin, John F. Jr., "The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad", *The Military* Guilmartin, John F., "Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453-1606", *Journal of Interdisciplinary History*, C XVIII, S. 4, Spring 1988, s. 721-747.
- Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 299-333.
- Guilmartin, John F., "Military Technology and the Struggle for Stability, 1500-1700", *Early Modern Europe: From Crisis to Stability*, ed. Philip Benedict-Myron P. Gutmann, University of Delaware Press, Newark 2005, s. 259-277.
- Gunn, Steven, Grummitt, David, Cools, Hans, "War and the State in Early Modern Europe: Widening the Debate", *War in History*, C XV, S. 4, November 2008, s. 371-388.
- Gustafsson, Harald, "The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Scandinavian Journal of History*, C XXIII, S. 3-4, 1998, s. 189-213.
- Gül, Abdulkasim, *Yeniçeriliğin Tarihi. 1. Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı*, Küre Yayınları, İstanbul 2022.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2004.

- Hahlweg, Werner, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike*, Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin 1941.
- Hahlweg, Werner (hrsg.), *Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen*, Wiesbaden 1973.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Hale, John R., *Renaissance Fortifications: Art or Engineering?*, Thames and Hudson, London 1977.
- Hale, John R., "Men and Weapons: The Fighting Potential of Sixteenth-Century Venetian Galleys", *Renaissance War Studies*, Hambledon Press, London 1983, s. 309-331.
- Hall, A. Rupert, *Ballistics in the Seventeenth Century: A Study in the Relations of Science and War with Reference Principally to England*, Cambridge University Press, Cambridge 1952.
- Hall, Bert S.-DeVries, Kelly R., "Essay Review – the 'Military Revolution' Revisited", *Technology and Culture*, C XXXI, S. 3, July 1990, s. 500-507.
- Hall, Bert S., "The Changing Face of Siege Warfare: Technology and Tactics in Transition", *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy A. Corfis-Michael Wolfe, The Boydell Press, Woolbridge 1995, s. 257-275.
- Hall, Bert S., *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1997.
- Hanak, Walter K., "Sultan Mehmet II Fatih and the Theodosian Walls: The Conquest of Constantinople 1453; and His Strategies and Successes", *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, 30-31 Mayıs 2003, ed. Sümer Atasoy, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2004, s. 1-11.
- Haneda, Masashi, *Le Châh et les Qizilbaş. La système militaire safavide*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1987.
- Hanson, Victor D., *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*, Oxford University Press, Oxford 1989.
- Hanson, Victor D., *Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise of Western Power*, Anchor Books, New York 2001.
- Hardy, Robert, *Longbow: A Social and Military History*, Lyons & Burford, New York 1993.
- Heath, E. G. (ed.), *Bow versus Gun*, EP Publishing, East Ardsley 1973.

- Hebbert, Francis J.-Rothrock, George A., *Soldier of France: Sébastien le Prestre de Vauban, 1633–1707*, Peter Lang Publishing, Inc., New York 1989.
- Hegyí, Klára, *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018.
- Henninger, Laurent, “Military Revolutions and Military History”, *Palgrave Advances in Modern Military History*, ed. Matthew Hughes-William J. Philpott, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2006, s. 8-22.
- Heper, Yusuf, *Osmanlı Devleti ve Eflak-Boğdan İlişkileri (1574–1634)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uşak 2020.
- Hess, Andrew, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizi’nde Osmanlı–İspanyol Mücadelesi*, çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- Hinz, Walter, “İslam’da Ölçü Sistemleri”, çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, s. 5, 1989, s. 1-82.
- Hodgson, Marshall G. S., *The Gunpowder Empire and Modern Times*, University of Chicago Press, Chicago 1974.
- Holmes, Denwood N. S., *The Independently Fortified Tower: An International Type in Ottoman Military Architecture, 1452–1462*, Princeton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New Jersey 2012.
- Horváth, István, “Ottoman Military Construction in Esztergom”, *Archeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the Conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24–26 May 2000*, ed. Ibolya Gerelyes-Gyöngyi Kovács, Hungarian National Museum, Budapest 2003, s. 75-87.
- Howard, Douglas A., *The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563–1656*, Indiana University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana 1983.
- Imber, Colin H., “The Reconstruction of the Ottoman Fleet After the Battle of Lepanto, 1571–1572”, *Studies in Ottoman History and Law*, The Isis Press, İstanbul 1996, s. 85-101.
- Imber, Colin, “İbrahim Peçevi on War: a Note on the ‘European Military Revolution’”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, CIEPO, XV, ed. C. Imber-K. Kiyotaki, I. I. B. Tauris, London 2005, s. 7-22.
- Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300–1650: İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Imber, Colin, “The Transfer of Military Technology and Tactics between Western Europe and the Ottoman Empire, c. 1400–c. 1600”, *Turcica*, C LI, 2020, s. 9-36.

- İlgürel, Mücteba, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı", *Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 301-318.
- İlgürel, Mücteba, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tüfeğin Halk Arasında Yayılışı", *Birinci Askeri Tarih Semineri*, Bildiriler II, Genelkurmay Yayınevi, Ankara 1983, s. 247-260.
- İlhan, M. Mehdi, "The Katif District (Livā) during the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey", *Belleten*, C LI, S. 200, Ağustos 1987, s. 781-798.
- İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.
- İnalcık, Halil, "Osmanlılar'da Ateşli Silahlar", *Belleten*, C XXI, S. 83, Temmuz 1957, s. 508-512.
- İnalcık, Halil, "Review: David Ayalon *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*", *Belleten*, C XXI, S. 83, Temmuz 1957, s. 501-512.
- İnalcık, Halil, "Lepanto in the Ottoman Documents", *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, ed. G. Benzoni, L. S. Olschki, Florence 1974, s. 185-192.
- İnalcık, Halil, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 195-217.
- İnalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, C VI, 1980, s. 283-337.
- İnalcık, Halil, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- İnalcık, Halil, "Siyaset, Ticaret, Kültür Etkileşimi", *Osmanlı Uygarlığı*, ed. Halil İnalcık-Gülsel Renda, 3. bs., II, Kültür Bakanlığı, Ankara 2009, s. 1049-1089.
- İnalcık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- İpcioğlu, Mehmet, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Taribli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tablili Denemesi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

- İpçioğlu, Mehmet, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003.
- İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- İvanov, Nikolay, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi, 1516-1574*, çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- James, Alan, "Warfare and the Rise of the State", *Palgrave Advances in Modern Military History*, ed. Matthew Hughes-William J. Philpott, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2006, s. 23-41.
- Janko, Wilhelm Edlen von, *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*, Wilhelm Braumüller, Wien 1871.
- Jennings, Ronald C., "Firearms, Bandits, and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of *Reaya*, from Judicial Records of Kayseri, 1607-1627", *Archivum Ottomanicum*, C VI, 1980, s. 339-358.
- Jespersen, Knud J. V., "Social Change and Military Revolution in Early Modern Europe: Some Danish Evidence", *The Historical Journal*, C XXVI, S. 1, March 1983, s. 1-13.
- Jespersen, Knud J. V., "Baltık'ta Savaş ve Toplum 1500-1800", *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 189-208.
- Jones, Colin, "The Military Revolution and the Professionalisation of the French Army under the Ancien Régime", *The Military Revolution and the State, 1500-1800*, ed. Michael Duffy, University of Exeter, Exeter 1980, s. 29-48.
- Jones, Colin, "Review Article: New Military History for Old?", *European History Quarterly*, S. 12, 1982, s. 97-108.
- Jørgensen, C., Pavkovic, M. F., Rice, R. S., Schneid, F. C., Scott, C., *Dünya Savaş Tarihi: Erken Modern Çağ (Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler) 1500-1763*, II, çev. Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Kaçar, Hilmi, "Osmanlı Top Teknolojisinin Burgonya Dukalığı'na Aktarımı, 1457-1467", *History Studies*, C XIV, S. 1, 2022, s. 159-181.
- Kafadar, Cemal, "Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine", *Kim var imiş biz burada yoğ iken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s. 29-37.

- Káldy-Nagy, Gyula, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXI, S. 2, 1977, s. 147-183.
- Karadeniz, Hasan B., *Atçeken Oymakları (1500-1642)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1995.
- Karpowicz, Adam, "Türk Yaylarının Başarımı", çev. Atilla Bir, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C VIII, S. 1, 2006, s. 69-79.
- Karpowicz, Adam, "Ottoman Bows – An Assessment of Draw Weight, Performance and Tactical Use", *Antiquity*, C LXXXI, S. 313, September 2007, s. 675-685.
- Karpowicz, Adam, *Osmanlı Türk Yayları. İmalı ve Tasarım*, çev. M. Yılmaz Akbulut, Okçular Vakfı, İstanbul 2018.
- Kayapınar, Ayşe, "Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde Vidin", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C I, S. 1, 2015, s. 67-114.
- Kayapınar, Levent-Kılıç, Arslan, "Venedik Egemenliğinden Osmanlı Fethine Bir Deniz Üssü Olarak Modon", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi. Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, ed. Hatice Oruç-Muhammed Ceyhan, I, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 521-560.
- Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Keep, John L. H., *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462-1874*, Clarendon Press, Oxford 1985.
- Kelenik, József, "The Military Revolution in Hungary", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. Géza Dávid-Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston-Köln 2000, s. 117-159.
- Kelenik, József, "A mezőkeresztesi csata (1596. október 26.)", *Fegyvert s vitézt. A Magyar hadtörténet nagy csatái*, ed. Róbert Hermann, Corvina Kiadó, Budapest 2003, s. 111-129.
- Kelenik, József, "The Sieges of Szigetvár and Gyula, 1566", *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*, ed. Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 397-410.
- Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Random House, New York 1987.
- Kılıç, Orhan, *Doğu Serhaddin'in Kilidi: Van (16-18. Yüzyıllar)*, Van Büyükşehir Belediyesi, Van 2021.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

- Kiel, Machiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912*, IRCICA Yayınları, İstanbul 1990.
- Kiel, Machiel, “İnebahtı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XXII, İstanbul 2000, s. 285-287.
- Kiel, Machiel, “Construction of the Ottoman Castle of Anavarin-i Cedid”, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century*, ed. Fariba Zarinebaf, John Bennet, Jack L. Davis, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, NJ. 2005, s. 265-281.
- Kiel, Machiel, “Kastel-i Mora – Mora Kasteli – Burgaz-ı Cedid. The Reconstruction of the Castle of Sultan Bayezid II at the Mouth of the Gulf of Corinth under Grand Admiral Hayreddin Barbarossa According to the Ottoman Building Account B.O.A. M.A.D. 523 from 1537/39”, *On Dördüncü Askeri Tarih Kongresi Bildirileri – I. XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi*, 03-07 Aralık 2012, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014, s. 131-156.
- Kiel, Machiel, “The Ottoman Castle of Ram (Haram) in Serbia and the Accounts of its Construction, 1491”, *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, ed. Srđan Rudić-Selim Aslantaş, Belgrade 2017, s. 165-187.
- Kingra, Mahinder S., “The Trace Italienne and the Military Revolution During the Eighty Years’ War, 1567–1648”, *The Journal of Military History*, C LVII, S. 3, July 1993, s. 431-446.
- Kleinschmidt, Harald, “Using the Gun: Manual Drill and the Proliferation of Portable Firearms”, *The Journal of Military History*, C LXIII, S. 3, July 1999, s. 601-629.
- Kolçak, Özgür, “Yeniçeriler, Ümera Kapıları, Tımarlı Sipahiler: 1663–64 Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Osmanlı Ordu Terkibi”, *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve DeneySEL Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 217-251.
- Kolçak, Özgür, “The Composition, Tactics and Strategy of the Ottoman Field Army at Zrinyi-Újvár and St. Gotthard (1663-1664)”, *Aszentgotthárdi csata és a vasvári béke: Oszmán Terjeszkedés-Európai Összefogás – La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár: Expansion Ottomane-Coopération Européenne*, ed. Tóth Ferenc-Zágorhidi Czigány Balázs, MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2017, s. 73-92.
- Kontogiannis, Nikos, “Castle of Koroni”, *Venetians and Knights Hospitallers: Military Architecture Networks*, Athens 2002, s. 68-71.
- Kontogiannis, Nikos D., “The Fortress of Pylos (Niokastro) based on Military Architectural Plans of the 17th-19th Centuries”, *Antapodosi. Studies in Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art in Honour of Professor Helen Deliyianni-Doris*, Atina 2010, s. 199-224.

- Kovács, Gyöngyi, "Ottoman Military Architecture in Hungary", *Thirteenth International Congress of Turkish Art*, ed. Géza Dávid-Ibolya Gerelyes, Hungarian National Museum, Budapest 2009, s. 375-392.
- Kovács, Gy., Bartosiewicz, L., Éder, K., Miklós, Zs., Rózsás, M., Tóth, A. J., Zatykó, Cs., "Medieval and Ottoman Period (14th-17th C.) Archaeology in the Drava River Region, Hungary. Results of An Interdisciplinary Project", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LXV, S. 1, 2014, s. 155-168.
- Kovács, Gyöngyi-Sümegei, Pál, "The Building of Palisades and Palisaded Castles in Ottoman Hungary – Case Studies", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, C LXXIII, S. 1, 2022, s. 93-106.
- Kovács, Klára P., "Fortress-Building in 16th-Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force", *Transylvanian Review*, C XXI, S. 2, 2012, s. 163-179.
- Kovács, Klára P., "Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)", *Erdélyi Múzeum*, C LXXIV, S. 3, 2012, s. 103-115.
- Krause, Keith, *Arms and the State Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- Krenn, Peter, Kalaus, Paul, Hall, Bert, "Material Culture and Military History: Test Firing Early Modern Firearms", *Material History Review*, C XLII, Fall 1995, s. 101-109.
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyaleti: 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Kunt, İ. Metin, "An Ottoman Imperial Campaign: Suppressing the Marsh Arabs, Central power and peripheral rebellion in the 1560s", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLIII, 2014, s. 1-18.
- Kurmuş, Orhan-Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, "The *Tımar* System: A Question of Financial Viability, 1470-1670", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXXV, S. 2, 2020, s. 521-576.
- Kurtoğlu, Fevzi, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları ve Belgrad'ın Muhasara Pîlânı", *Belleten*, C IV, S. 13, Ocak 1940, s. 53-87.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- León, Fernando G. de, "Doctors of the Military Discipline': Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period", *Sixteenth Century Journal*, C XXVII, S. 1, Spring 1996, s. 61-85.

- León, Fernando G. de, "Spanish Military Power and the Military Revolution", *Early Modern Military History, 1450–1815*, ed. Geoff Mortimer, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2004, s. 25–42.
- Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, W. W. Norton & Company, New York 1982.
- Lewis, Bernard, *What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford University Press, New York 2002.
- Lynn, John A., "Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660", *French Historical Studies*, C XIV, S. 2, Autumn 1985, s. 176–191.
- Lynn, John A., "Clio in Arms: the Role of the Military Variable in Shaping History", *Journal of Military History*, C LV, S. 1, January 1991, s. 83–95.
- Lynn, John A., "The *trace italienne* and the Growth of Armies: The French Case", *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 169–199.
- Lynn, John A., "The Evolution of Army Style in the Modern West, 800–2000", *The International History Review*, C XVIII, S. 3, August 1996, s. 505–556.
- Maggiorotti, Leone A., "Le origini della fortificazione bastionata e la guerra di Otranto", *Rivista della Artiglieria e del Genio*, 1931, s. 93–110.
- Magyar, Károly, "Turkish Defences in the Southern Part of Buda Castle", *Archeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the Conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24–26 May 2000*, ed. Ibolya Gereyely-Gyöngyi Kovács, Hungarian National Museum, Budapest 2003, s. 63–73.
- Mahmud, Seyyid Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- Majewski, Wiesław, "The Polish Art of War in the 16th and 17th Centuries", *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*, ed. J. K. Federowicz, Cambridge University Press, Cambridge 1981, s. 179–197.
- Mallett, Michael, "Siegecraft in Late Fifteenth-Century Italy", *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy A. Corfis-Michael Wolfe, The Boydell Press, Woodbridge 1995, s. 245–255.
- Mandaville, Jon E., "The Ottoman Province of el-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of American Oriental Society*, C XC, S. 3, July–September 1970, s. 486–513. Mandlmayr, Martin C.-Vocelka, Karl G., "Vom Adelsaufgebot zum stehenden Heer: Bemerkungen zum Funktionswandel des Adels im Kriegswesen der Frühen Zeit", *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, C VIII, 1981, s. 112–125.

- Mann, Michael, *The Sources of Social Power*, I-II, Cambridge University Press, Cambridge 1993-1995.
- Maxim, Mihai, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Eflak-Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğuna Karşı İktisadi ve Mali Mükellefiyetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *VII. Türk Tarih Kongresi*, Bildiriler, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 553-566.
- McNeill, William H., *The Pursuit of Power*, University of Chicago Press, Chicago 1982.
- McNeill, William, *The Age of Gunpowder Empires, 1450-1800*, American Historical Assosiation, Washington DC. 1990.
- Mears, John A., "The Thirty Years' War, the 'General Crisis', and the Origins of a Standing Professional Army in the Habsburg Monarchy", *Central European History*, C XXI, S. 2, June 1988, s. 122-141.
- Morillo, Stephen, "Guns and Government: A Comparative Study of Europe and Japan", *Journal of World History*, C VI, S. 1, Spring 1995, s. 75-106.
- Mughul, Yakub, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı Hint Müslümanları Münasebetleri: 1517-1538*, Fetih Yayınevi, İstanbul 1974.
- Murphey, Rhoads, "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: The Role of the *Efreni* Technicians in Civil and Military Applications", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont-Paul Dumont, Association pour le Développement des Études Turques, Paris 1983, s. 287-298.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Necipoğlu-Kafadar, Gülru, "Plans and Models in 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice", *Journal of the Society of Architectural Historians*, C XLV, S. 3, September 1986, s. 224-243.
- Necipoğlu, Gülru, *Sinan Çağı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Necipoğlu, Gülru, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı. Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021.
- Needham, Joseph, *Science and Civilisation in China, V: Chemistry and Chemical Technology*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Neill, Donald A., "Ancestral Voices: The Influence of the Ancients on the Military Thoughts of the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *The Journal of Military History*, C LXII, S. 3, July 1998, s. 487-520.

- Nickle, Barry H., *The Military Reforms of Prince Maurice of Orange*, University of Delaware, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Newark 1975.
- Nicolle, David C., *Arms & Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Western Europe and the Crusader States*, Greenhill Books, London 1999.
- Nicolle, David, *Ottoman Fortifications 1300-1710*, Osprey Publishing, Oxford 2010.
- Nicolle, David C., "Cresting on Arrows from the Citadel of Damascus", *Bulletin d'études orientales*, C XLV, 2016, s. 247-286.
- Nowak, Tadeusz M., "Polish Warfare Technique in the Seventeenth Century: Theoretical Conceptions and their Practical Applications", *Military Technique, Policy and Strategy in History*, ed. W. Bieganski, Ministry of National Defence Publishing, Warsaw 1976, s. 11-95.
- Nutku, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Oestreich, Gerhard, "Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform", *Historische Zeitschrift*, C CLXXVI, S. 1, 1953, s. 17-43.
- Oestreich, Gerhard, "Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates", *Historische Zeitschrift*, C CLXXXI, S. 1, 1956, s. 31-78.
- Okuyucu, Cihan, "Tunus Milli Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C II, S. 7-8, 2000-2001, s. 135-170.
- Oman, Charles W. C., *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Methuen, London 1937.
- Oman, Charles W. C., *Ok, Balta ve Mancınık: Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515*, çev. İsmail Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002.
- Orhonlu, Cengiz, "Osmanlıların Habeşistan Siyaseti, 1554-1560", *Tarih Dergisi*, S. 15, 1965, s. 42-54.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974.
- Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, C II, 1981, s. 1-30.
- Oruç, Hatice, "1528/30 Tarihli Mücmel Tahrir Defterine Göre Bosna Sancağında Mustahfız Timarları", *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb, 2008*, ed. Ekrem Čaušević, Nenad Moacanin, Vjerran Kursar, LIT Verlag, Münster 2010, s. 743-761.

- Ostapchuk, Victor-Bilyayeva, Svitlana, "The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archeological Project", *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 136-170.
- Ostapchuk, Victor, "The Trouble with Timars: An Excursion into a Seventeenth-Century Documentary Landscape", *Ottoman War and Peace. Studies in Honor of Virginia H. Aksan*, ed. Fank Castiglione, Ethan L. Menchinger, Veysel Şimşek, Brill, Leiden 2020, s. 35-62.
- Ostrowski, Donald, "The Replacement of the Composite Reflex Bow by Firearms in the Muscovite Cavalry", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, C XI, S. 3, June 2010, s. 513-534.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde. Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Özbaran, Salih, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyiliğinin Kuruluşu", *Tarih Dergisi*, S. 25, 1971, s. 51-73.
- Özbaran, Salih, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century*, The ISIS Press, İstanbul 1994.
- Özbaran, Salih, "Asya'da ve Afrika'da Ateşli Silahların ve Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlıların Rolü", *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 262-266.
- Özdemir, Fatih, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire (Has Abür) Teşkilâtı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2021.
- Özgüven, Burcu, *Osmanlı Macaristanı'nda Kentler, Kaleler*, Ege Yayınları, İstanbul 2001.
- Özgüven, H. Burcu, *Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Öztürk, Temel, "Egyptian Soldiers in Ottoman Campaigns from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", *War in History*, C XXIII, S. 1, January 2016, s. 4-19.
- Özvar, Erol, "Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective", *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi*, ed. P. Fodor, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 32-62.

- Özveri, Murat, "Deneysel Tarih Çalışmalarına Bir Örnek Olarak Osmanlı Okçuluğu", der. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012, s. 38-57.
- Özveri, Murat, "Osmanlı Kompozit Yayının Savaş Alanlarındaki Avantaj ve Zaafları", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, yay. haz. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 20-41.
- Pálffy, Géza, "The Origins and the Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)", *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. Géza Dávid-Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston-Köln 2000, s. 22-54.
- Pálffy, Géza, *Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*, Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv, 14. März–31. Mai 2001, Budapest-Wien 2001.
- Pálffy, Géza, "The Border Defense System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *A Millennium of Hungarian Military History*, ed. László Veszprémy-Béla K. Király, Social Science Monographs, Boulder 2002, s. 111-135.
- Pálffy, Géza, *Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmässige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560-1570*, Archivum, Magyar Országos Levéltár, Budapest 2011.
- Pálffy, Géza, "The Habsburg Defense System in Hungary against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe", *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*, ed. Brian J. Davies, Brill, Leiden-Boston 2012, s. 35-61.
- Pálffy, Géza, "Hungary, Vienna and the Defence System against the Ottomans in the Age of Süleyman", *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566)*, ed. Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 321-337.
- Parker, Geoffrey, "The 'Military Revolution', 1560–1660, A Myth?", *Journal of Modern History*, C XLVIII, S. 2, June 1976, s. 195-214.
- Parker, Geoffrey, *Spain and the Netherlands, 1559–1659: Ten Studies*, Collins, Fontana 1979.
- Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659*, 2. bs., Cambridge University Press, Cambridge 2004.

- Parker, Geoffrey (ed.), *Cambridge History of Warfare*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Parker, Geoffrey, "Review Essay – The 'Military Revolution', 1550–1650: From Belfast to Barcelona and the Hague", *The Journal of Military History*, C LXIX, S. 1, January 2005, s. 205–209.
- Parker, Geoffrey, *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500–1800*, çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Parker, Geoffrey, "The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy", *The Journal of Military History*, C LXXI, S. 2, April 2007, s. 331–372.
- Parrott, David A., "Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The 'Military Revolution'", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, C XXXVIII, S. 2, December 1985, s. 7–25.
- Parrott, David, *Richelieu's Army: War, Government, and Society in France, 1624–1642*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Parry, Vernon J., "Materials of War in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press, London 1970, s. 219–229.
- Parry, Vernon J., "İslâm'da Harb Sanatı", *Tarih Dergisi*, S. 28–29, 1974–75, s. 193–218.
- Paterson, William F., "The Archers of Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C IX, S. 1–2, November 1966, s. 69–87.
- Paul, Michael C., "The Military Revolution in Russia, 1550–1682", *The Journal of Military History*, C LXVIII, S. 1, January 2004, s. 9–45.
- Pedani, Maria P., "Osmanlı Padişahının Adına". *İstanbul'un Fethinden Girit Savaşı'na Venedik'e Gönderilen Osmanlılar*, çev. Elis Yıldırım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Pepper, Simon, "Ottoman Military Architecture in the Early Gunpowder Era: A Reassessment", *City Walls. The Urban Enceinte in Global Perspective*, ed. James D. Tracy, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 282–316.
- Perrin, Noel, *Giving up the Gun. Japan's Reversion to the Sword, 1543–1879*, Godine, Boston 1979.
- Petrović, Djurdjica, "Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman Conquests of the fourteenth and fifteenth centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry–M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 164–194.

- Phillips, Gervase, "Longbow and Hackbutt: Weapons Technology and Technology Transfer in Early Modern England", *Technology and Culture*, C XL, S. 3, July 1999, s. 576-593.
- Phillips, Gervase, "Of Nimble Service': Technology, Equestrianism and the Cavalry Arm of Early Modern Western European Armies", *War & Society*, C XX, S. 2, 2002, s. 1-21.
- Phillips, Gervase, "Who Shall Say the Days of Cavalry are Over?': The Revival of the Mounted Arm in Europe, 1853-1914", *War in History*, C XVIII, S. 1, January 2011, s. 5-32.
- Poe, Marshall, "The Consequences of the Military Revolution in Muscovy: A Comparative Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, C XXVIII, S. 3, October 1996, s. 603-618.
- Pohl, Per-Ole, "Christianspries – Eine Festung des Dreissigjährigen Krieges im Lichte historischer Bildquellen", *Castles and Fortifications of the Reformation Period*, ed. Rainer Atzbach et al., Habelt Verlag, Bonn 2020, s. 158-174.
- Prinzing, Günte "Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgiesser Mehmeds II., und seiner Schrift 'Geschicht von der Türckey", *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels-Patron der Künste*, hrsg. Neslihan Asutay-Effenberger-Ulrich Rehm, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien 2009, s. 59-75.
- Pritsak, Omeljan, "İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648)", çev. Kemal Beydilli, *İlmi Araştırmalar*, S. 7, 1999, s. 255-284.
- Puype, Jan P., "Victory at Nieuwpoort, 2 July 1600", *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands (1568-1648)*, ed. Marco van der Hoeven, Brill, Leiden 1998, s. 69-112.
- Rabie, Hassanein, "The Training of the Mamluk Faris", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry-M. E. Yapp, Oxford University Press, London 1975, s. 153-163.
- Raby, Julian, "A Sultan of Paradox: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts", *Oxford Art Journal*, C V, S. 1, January 1982, s. 3-8.
- Ralston, David, *Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914*, University of Chicago Press, Chicago 1990.
- Raudzens, George, "Firepower Limitations in Modern Military History", *Journal of the Society for Army Historical Research*, C LXVII, S. 271, Autumn 1989, s. 130-153.

- Raudzens, George, "War-Winning Weapons: The Measurement of Technological Determinism in Military History", *Journal of Military History*, C LIV, S. 4, October 1990, s. 407-415.
- Raudzens, George, "So Why Were the Aztecs Conquered, and What Were the Wider Implications? Testing Military Superiority as a Cause of Europe's Pre-industrial Colonial Conquests", *War in History*, C II, S. 1, March 1995, s. 87-104.
- Refik, Ahmed, "Kıbrıs ve Tunus Seferlerine Ait Resmi Vesikalar", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C V, S. 1-2, Kanun-ı Evvel 1926, s. 29-95.
- Reid, Anthony, "Sixteenth-Century Turkish Influence in Western Indonesia", *Journal of South Asian History*, C X, S. 3, December 1969, s. 395-414.
- Reindl-Kiel, Hedda, "No Horses for the Enemy: Ottoman Trade Regulations and Horse Gifting", *Pferde in Asien: Geschichte, Handel und Kultur*, hrsg. Bert G. Fagner, Ralph Kauz, Roderich Ptak, Angela Schottenhammer, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2009, s. 43-49.
- Reinhard, Wolfgang, "Humanismus und Militarismus. Antike-Rezeption und Kriegshandwerk in der oranischen Heeresreform", *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus*, hrsg. Franz Josef Worstbrock, Acta Humaniora, VCH, Weinheim 1986, s. 185-204.
- Restle, Marcell, "Bauplanung und Baugesinnung unter Mehmet II. Fatih. Filarete in Konstantinopel", *Pantheon*, C XXXIV, 1981, s. 361-367.
- Richardson, Thom, "Ballistic Testing of Historical Weapons", *Royal Armouries Yearbook*, C III, 1998, s. 50-52.
- Roberts, Michael, *Gustavus Adolphus: A History of Sweden, 1611-1632*, I-II, Longmans, Green, London-New York 1953-1958.
- Roberts, Michael, *The Military Revolution, 1560-1660: An Inaugural Lecture Delivered before the Queens's University of Belfast*, Boyd, Belfast 1956.
- Roberts, Michael, *Essays in Swedish History*, Weidenfeld & Nicolson, London 1967.
- Rogers, Clifford J. (ed.), *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Westview Press, Boulder 1995.
- Rogers, Clifford J., "The Military Revolution in History and Historiography", *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 1-10.

- Rogers, Clifford J., "Military Revolutions' and 'Revolutions in Military Affairs': A Historian's Perspective", *Towards a Revolution in Military Affairs? Defense and Security at the Dawn of the Twenty-First Century*, ed. T. Gongora-H. von Riekhof, Archon, Westport, Conn. 2000, s. 21-35.
- Roland, Alex, "Technology and War: the Historiographical Revolution of the 1980's", *Technology and Culture*, S. 34, 1993, s. 117-134.
- Rothenberg, Gunther E., "Aventinus and the Defense of the Empire against the Turks", *Studies in the Renaissance*, C X, 1963, s. 60-67.
- Rothenberg, Gunther E., "Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the 'Military Revolution' of the Seventeenth Century", *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. Peter Paret, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 32-63.
- Röck, Christoph, "Römische Schlachtordnungen im 17. Jahrhundert?", *Tradita et Inventa: Beiträge zur Rezeption der Antike*, hrsg. Manuel Baumbach, Winter, Heidelberg 2000, s. 165-186.
- Safvet Bey, "Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi", *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, C X, S. 1, 1910, s. 678-683.
- Sağır, Abdurrahman, "Şâhnâme-i Âl-i Osman'a Göre Kanuni Döneminde Askeri Teşkilatı", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilât ve İşlev*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 319-328.
- Sahin-Tóth, Péter, "Á propos d'un article de C. F. Finkel: quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Pápa", *Turcica*, C XXVI, 1994, s. 249-260.
- Saka, Erdem, *Sultanın Silahları (1520-1566). Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı Silahları*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2022.
- Sariyannis, Marinos, "Ruler and State, State and Society in Ottoman Political Thought", *Turkish Historical Review*, C IV, S. 1, January 2013, s. 83-117.
- Schaendlinger, Anton C., "Die Probleme der Redaktionen der Chronik des Ibrahim Peçevi (Peçuylu)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, C LXIII-LXIV, 1972, s. 176-186.
- Schäffer, Roland, "Festungsbau an der Türkengrenze: Die Pfandschaft Rann im 16. Jahrhundert", *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark*, C LXXV, 1984, s. 31-59.
- Scheben, Thomas, "Schwendi, Montecuccoli, Kinsky: Analysen der osmanischen Kriegsmacht vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", *VII. Ciepó Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 201-213.

- Schnur, Roman, "Lazarus von Schwendi (1522-1583): Ein unerledigtes Thema der historischen Forschung", *Zeitschrift für historische Forschung*, C XIV, S. 1, 1987, s. 27-46.
- Schürger, André, *The Archeology of the Battle of Lützen: an Examination of 17th Century Military Material Culture*, University of Glasgow, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Glasgow, 2015.
- Serdaroğlu, Murat, "Tımsıvar Sancağı'nda Tımar Rejiminin Teşekkülü ve İlk Uygulamalar (1555-1556)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C II, S. 1, Mart 2017, s. 181-198.
- Shaw, Stanford J., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1962.
- Shmuelevitz, Aryeh, "Capsali as a Source for Ottoman History, 1450-1523", *International Journal of Middle East Studies*, C IX, S. 3, 1978, s. 339-344.
- Siklósi, Gyula, "Military Events and Fortification Work at Székesfehérvár in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Archeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the Conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24-26 May 2000*, ed. Ibolya Gerelyes-Gyöngyi Kovács, Hungarian National Museum, Budapest 2003, s. 89-96.
- Sinclair, Tom, "Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century", *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 210-224.
- Soykut, Mustafa, *Papalık ve Venedik Belgelerinde Avrupa'nın Birliği ve Osmanlı Devleti (1453-1683)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Soyluer, Serdal, "16. Yüzyılda Kefe'de Bir Tüccar Yeniçeri: Abdullah oğlu Mehmed'in Geçim Mücadelesi", *Tarih Dergisi*, C LXXIV, S. 2, 2021, s. 83-120.
- Soyudoğan, Muhsin, *Reassessing the Tımar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.
- Stein, Jashua M., "A Letter to Queen Elizabeth I from the Grand Vizier as a Source for the Study of Ottoman Diplomacy", *Archivum Ottomanicum*, C XI, 1986 [1988], s. 231-247.
- Stein, Mark L., *Osmanlı Kaleleri: Avrupâda Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

- Stone, George C., *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor in All Countries and in All Times*, Dover Publications, Mineola-New York 1999.
- Storrs, Christopher-Scott, Hamish M., "The Military Revolution and the European Nobility, c. 1600–1800", *War in History*, C III, S. 1, January 1996, s. 1-41.
- Stradling, Robert A., "A 'Military Revolution': the Fall-out from the Fall-In", *European History Quarterly*, S. 24, 1994, s. 271-278.
- Stradling, Robert A., *Spain's Struggle for Europe, 1598–1668*, The Hambledon Press, London 1994.
- Streusand, Douglas E., *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Westview Press, Boulder, Colo 2011.
- Subrahmanyam, Sanjay-Parker, Geoffrey, "Arms and the Asian. Revisiting European Firearms and their Place in Early Modern Asia", *Revista de Cultura*, S. 26, 2008, s. 12-42.
- Sugar, Peter, "A Near Perfect Military Society: the Ottoman Empire", *War: a Historical, Political and Social Study*, ed. L. L. Farrer, ABC-Clio, Santa Barbara 1978, s. 95-104.
- Sümer, Faruk, *Türklerde Atçılık ve Binicilik I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983.
- Swope, Kenneth M., "Crouching Tigers, Secret Weapons: Military Technology Employed during the Sino-Japanese-Korean War, 1592–1598", *The Journal of Military History*, C LXIX, s. 1, January 2005, s. 11-41.
- Szakály, Ferenc, "Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XXXIII, S. 1, 1979, s. 65-111.
- Szakály, Ferenc, "The Hungarian-Croatian Border Defense System and Its Collapse", *Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. J. M. Bak-B. K. Király, Brooklyn College Press, New York 1982, s. 141-158.
- Szalontay, Tibor, *The Art of War During the Ottoman-Habsburg Long War (1593–1606) According to Narrative Sources*, University of Toronto, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Toronto 2004.
- Szendrei, János (ed.), "A XVI-XIX. század hadtörténelmi emlékei. 1526-1848", *Magyar hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Országos Kiállításán*, I-II, Budapest 1896.
- Şahin, İlhan, "Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risâle", *Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 905-1047.
- Şahin, Kaya, *Empire and Power in the Reign of Süleyman. Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

- Şakul, Kahraman, “Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C I, S. 2, Eylül 2003, s. 529-571.
- Şakul, Kahraman, “Batı’da ve Türkiye’de Yeni Askeri Tarihçilik”, *Toplumsal Tarih*, S. 198, 2010, s. 31-35.
- Şakul, Kahraman, “Military Engineering in the Ottoman Empire”, *Military Engineers and the Development of the Early-Modern European State*, ed. Bruce P. Lenman, Dundee University Press, Dundee 2013, s. 179-199.
- Şakul, Kahraman, *Kamanîçe Kuşatması 1672*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.
- Şen, Mesut, “Baytarnameler”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, ed. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 1995, s. 177-263.
- Takáts, Sándor, *Macaristan Türk Âleminde Çizgiler*, çev. Sadrettin Karatay, Maarif Basımevi, Ankara 1958.
- Tallett, Frank, *War and Society in Early Modern Europe, 1495–1715*, Routledge, London-New York 1992.
- Tanyeli, Gülsün, “Bir Osmanlı Kale-Kentinin Yapımı: Anavarin Örneği”, *Prof. Doğan Kuban’a Armağan*, yay. haz. Zeynep Ahunbay, Deniz Mazlum, Kutgün Eyüpgiller, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Tanyeli, Uğur, “Batılılaşma Dönemi Öncesi Türk Mimarlığında Batı Etkileri (14.-17. Yüzyıl)”, *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari. Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler*, 21. Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1993, s. 157-188.
- Tekindağ, Şehabettin, “Süveyş’te Türkler ve Selman Reis’in Arızası”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C II, S. 9, 1968, s. 77-80.
- Terzioğlu, Derin, “Sunna-minded Sufi Preachers in Service of the Ottoman State: The *Nāsihatnāme* of Hasan Addressed to Murad IV”, *Archivum Ottomanicum*, C XXVII, 2010, s. 241-312.
- Tezcan, Baki, *Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618–1622)*, Princeton University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, New Jersey 2001.
- Theotokis, Georgios-Yıldız, Aysel, “Diffusion of Military Knowledge in the 17th Century Ottoman Empire: the Case of Esirî Hasan Ağa’s ‘Advices to Commanders and Soldiers’”, *War and Conflict in the Mediterranean Sea*, ed. Georgios Theotokis, Aysel Yıldız, Abdulmennan Mehmet Altıntaş, *Mediterranean Chronicle*, C VIII, 2018, s. 105-142.
- Thompson, I. A. A., *War and Government in Habsburg Spain, 1560–1620*, University of London, The Athlone Press, London 1976, s. 146-159.

- Thompson, I. A. A., "Money, money, and yet more money!' Finance, the Fiscal-State, and the Military Revolution: Spain 1500–1650", *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, Boulder 1995, s. 273–298.
- Thompson, William R., "The Military Superiority Thesis and the Ascendancy of Western Eurasia in the World System", *Journal of World History*, C X, S. 1, Spring 1999, s. 143–178.
- Tilly, Charles, "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 169–191.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*, Blackwell, Oxford 1994.
- Tuğluca, Murat, "1683-1699 Savaşlarında Nefir-i Âmm Halkı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Güz 2016, s. 87–110.
- Turan, Osman, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 10. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Turan, Şerafettin, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1961.
- Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C I, S. 1, 1963, s. 159–200.
- Uluçay, M. Çağatay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Manisa Halkevi, Manisa 1944.
- Uluskan, Murat, "Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar", *Belleten*, C LXXX, S. 304, Aralık 2021, s. 849–888.
- Uzun, Ahmet, *İktisadi ve Mali Yönleriyle İstabl-ı Âmire (1500–1900)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Uzunçarşılı, İsmail H., "Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet: Tosyalı Celâl Zâde Mustafa ve Salih Çelebiler", *Belleten*, C XXII, S. 87, Temmuz 1958, s. 391–441.
- Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapukulu Ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, I, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

- Varga, Szabolcs, *Europe's Leonidas: Miklós Zrínyi, Defender of Szigetvár (1508-1566)*, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2016.
- Vasiliev, Alexander A., "Jörg of Nuremburg, A Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453)", *Byzantion*, C X, S. 1, 1935, s. 205-209.
- Vatin, Nicholas, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, çev. T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Veinstein, Gilles, "Osmanlı Yeniçerileri Üstüne (15-19. Yüzyıllar)", *Askerlik "İşi" Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000*, der. Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 113-130.
- Vries, Peer H. H., "Governing Growth: A Comparative Analysis of the Role of the State in the Rise of the West", *Journal of World History*, C XIII, S. 1, Spring 2002, s. 67-138.
- Wagner, Georg, *Das Türkenjahr 1664: Eine europäische Bewährung Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár)*, Eisenstadt 1964.
- Wagstaff, Malcolm, "Evliya Çelebi, the Mani and the Fortress of Kelefa", *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 113-137.
- Winter, Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, Routledge, London-New York 1992.
- Witteck, Paul, "The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans", David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Medieval Society*, Valentine, Mitchell, London 1956 içinde, s. 141-144.
- Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009.
- Yılmaz, Gülay, "Becoming a *Devşirme*. The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire", *Children in Slavery Through the Ages*, ed. Gwyn Campell, Suzanne Miers, Joseph C. Miller, Ohio University Press, Ohio 2009, s. 119-134.
- Yılmaz, Gülay, *The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul*, McGill University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montreal 2011.
- Yılmaz, Gülay, "The Devşirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4 A.D.", *Belleten*, C LXXIX, S. 286, Aralık 2015, s. 901-930.

- Yılmaz, Mehmet E., *Sigetvar'da Türk Mimârisi. Türbe Palankası: Kânûnî Sultan Süleyman'ın Makâm Türbesi*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2015.
- Yiğit, Ali, “İlm-i Fûrusiyet” İsimli Baytarnamenin Veteriner Hekimliği Tarihi, At Yetiştiriciliği ve Hastalıkları Açısından İncelenmesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.
- Yücel, Ünsal, *Türk Okçuluğu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999.
- Zwitzer, Hans L., “The Eighty Years War”, *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands (1568–1648)*, ed. Marco van der Hoeven, Brill, Leiden 1998, s. 33-55.

DİZİN

A

- Abdülkerim Emir Efendi 142
Abdülvasi Çelebi 168, 234, 433
Acem 143, 187
acemi oğlanı 157, 158, 160
Aclun 328
Adana 191, 248, 251, 262, 264, 438
Adam Karpowicz 461
Aden 329, 331
Adriyatik 116, 233
Afgan 65
Afonso de Albuquerque 63
Afrika 62, 63, 64, 318, 329, 330, 331, 334, 467
Ağakis 342
ağızotu 270
Ahmed Abdullah (Belgrad kalesi mimarı) 94
Ahmed Ağa (kilercibaşı) 157
Ahmed Ağa (miralem) 213
Ahmed b. Abdullah (tüfekçi) 277
Ahmed Bey 70, 71, 321, 434
Ahmed b. İbrahim (kundakçı ustası) 236
Ahmed I 146, 190, 448, 450
Akçahisar 244, 251, 252
Akçakızanlık 361, 379
Akdeniz 97, 129, 229, 252, 253, 321, 415, 426, 451, 477
Akhisar 371
Akkirman 102, 103, 104, 105, 106, 239, 252
Akkoyunlu 236
Akköprü 363
Akliman 94
Aksaray 371
Akyazı 264
Alacahisar 124, 237
Alaeddin (mimarbaşı) 96
Alaeddin (mimar) 109
Alanya 170
Alayköşkü 144
Alçak Ülkeler 17, 20, 25, 48, 82, 171
Ali (Szigetvar'da mimar) 92
Ali (oklukçu) 214
Ali (harç-ı hassa emini) 261, 262
Ali (Mısır tüfekçisi) 324
Ali (İstabl-ı Âmire bölükbaşı) 359
Ali Arap (zenberekî) 169
Ali b. Ferid (Mısır tüfekçisi) 323
Ali b. İskender (Van atlı tüfekçileri kethüdası) 341
Ali b. Sinan (Halep atlı tüfekçisi) 328
Ali Subaşı (Halep atlı tüfekçisi) 328

- Ali Ağa (cebecibaşı) 226, 263
 Ali Ağa (ikinci mirahur) 384
 Ali Bey (Tatar) 347
 Ali Bey (cebecibaşı) 217
 Ali b. İbrahim (yay ustası) 212
 Ali b. Saruca (topçu) 241, 242
 Ali Efendi el-Gurtî 184
 Alman 50, 78, 145, 147, 171, 297, 303, 309, 426
 altı bölük 143, 147, 160, 164, 282, 294, 367, 387, 392, 396, 400, 401, 403
 Altın Tabya 116
 Amasya 161
 Anabolu 278
 Anavarin-i Cedid VI, XX, 90, 97, 129, 130, 131, 133, 136, 462
 Anavarza 248, 251
 Andrea Cornaro 97
 Ankara IV, 37, 40, 50, 51, 57, 59, 61, 62, 68, 70, 71, 75, 84, 86, 91, 92, 95, 96, 108, 109, 115, 120, 135, 138, 140, 152, 156, 157, 158, 164, 168, 169, 170, 175, 180, 183, 198, 203, 204, 213, 214, 215, 216, 230, 235, 236, 247, 252, 254, 279, 291, 307, 309, 310, 318, 331, 340, 341, 351, 355, 356, 357, 365, 374, 409, 412, 415, 416, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 456, 459, 460, 461, 462, 465, 466, 467, 468, 469, 472, 473, 475, 476, 478
 Antalya 236, 242, 251
 Arabistan 318, 321, 329, 331, 334
 Arap 29, 150, 169, 227, 228, 318, 322, 326, 328, 334, 380, 460
 Arbalet 168
 arkebüz 83, 167, 171, 179, 181, 309
 arkebüzçü 175
 Arnavutluk 91, 112, 170, 215, 234
 Arpa emini 358
 Arslan Paşa 115
 Âsafî Dal Mehmed Çelebi 230, 249, 310, 375, 433
 Asardov (tüfek ustası) 239
 Astrahan 412
 Aşçı 369, 370
 Âşık Mehmed 119, 120, 177, 433
 atçeken 370, 371, 372, 373, 403
 Atıcılar Tekkesi 180
 Atina 133, 204, 462
 atlı yeniçeri 327, 328, 338, 344
 avarız 102, 149, 204, 208, 216
 Avlonya 112, 113, 114, 131, 169, 250, 355, 440
 Avrethisarı 361
 Avusturya XI, XIV, XIX, 1, 39, 45, 77, 85, 86, 91, 114, 115, 116, 118, 120, 149, 174, 175, 178, 282, 306, 307, 310, 407, 410, 411, 418, 424, 426
 Aya İrini 61, 90
 Ayas Ağa (Mısır tüfekçileri ağası) 322
 Ayas Paşa 329, 330
 Aydın 63, 70, 136, 170, 193, 203, 291, 294, 341, 355, 373, 374, 380, 440, 442, 448, 453, 454
 Aydınçık 230, 291

Aydos 361, 373, 379
 aygır 364, 365, 382
 azap 68, 320, 329, 345, 414, 415, 417,
 419, 420, 422, 429

Azerbaycan 339
 Aztek 65

B

Babadağı 226
 Babaeski 360
 Babür 31
 Babürlü 63, 64
 Baf 93, 419, 420
 Bağdat 7, 53, 73, 144, 151, 179, 180,
 215, 219, 229, 258, 273, 276,
 283, 317, 329, 336, 337, 339,
 343, 353, 366, 398, 434, 438

bakır 60, 270, 354

Bakü 135

balık tutkalı 202

Bali Bey 404, 405, 455

baltacı 105, 114

Baltık 36, 460

Balyabadra 106, 107, 109, 110, 211,
 216, 217, 226

Barcs XIX, 125, 126

barut XXI, 31, 53, 59, 60, 64, 73, 147,
 158, 172, 234, 257, 258, 263,
 266, 269, 270, 271, 272, 273,
 275, 280, 283, 284, 286, 287,
 288, 304, 313, 314, 315, 316,
 319, 320, 426

barut veznesi XXI, 288

Basra 7, 63, 283, 329, 330, 331, 334,
 336, 337, 343, 353, 430, 467

Bayburdlu 371

Bayburt 420

Bayezid I 234

Bayezid II 97, 103, 104, 108, 111, 168,
 182, 187, 238, 239, 240, 357

Bayezid (şehzade) 50, 156, 279, 309,
 378, 424

Bayramoğlu Ali Ağa 57, 58

Beçkerek 409

Bedesten 194, 197, 223

Behiştî Ahmed Çelebi 108, 433

Behram (ok ustası) 221

Behram Bey 329

Behram b. Abdullah (tüfekçi) 323

Behram Paşa 228

Bektaş b. Mahmud (tüfekçi) 240

Belgrad XXIII, 91, 94, 97, 119, 120,
 122, 162, 211, 215, 249, 267,
 268, 307, 329, 367, 368, 416,
 444, 463

bender 93

Beni Said Arapları 336

bennâ 96, 106, 134

Berkofça 363

Bernardino de Mendoza 317

Bernard Lewis 47

Bertrandon de la Broquière 184, 401,
 433

Beykoz 261

Beyrut 293

Biccoca 82

Biga 170, 291, 440

Birecik 346

Birleşik Eyaletler 19, 21, 25

Bobofça 122

Boğdan 91, 352, 411, 412, 413, 458,
465

Bolayır 235

Bolu 164, 194, 284, 291, 373, 374

Bosna 56, 91, 92, 119, 124, 145, 153,
163, 221, 233, 240, 254, 324,
354, 399, 400, 409, 415, 416,
466

bostancı 157

Bostan Efendizade 142

Boynu Yumru 372

bozdoğan 309, 402

bölükbaşı 157, 376, 404

Braņiceva 203, 204, 216, 441

Budin 53, 91, 92, 94, 97, 114, 115, 116,
117, 118, 121, 122, 124, 127,
153, 161, 174, 244, 278, 316,
326, 353, 409, 410, 415, 417,
441, 447, 451

Budin Kapı kulesi 117

Budin kulesi 117

burç 98, 99, 102, 104, 106, 108, 109,
111, 115, 118, 127, 129, 135,
427

burgaz 103

Burgoz-ı Cedid 108, 109, 110, 111

burgu 262, 267

Bursa 109, 155, 157, 164, 186, 191,
192, 212, 218, 219, 220, 238,
241, 284, 357, 363, 370, 373,
374, 438, 477

Büyük Bolgar 235

C-Ç

Cafer (mimar) 107,

Cafer (Şam yeniçerileri kethüdası)
328, 340

Cafer (hassa nalbant) 363

Cafer Efendi (Risâle-i Mimariyye
yazarı) 91, 104

Cafer Ağa (kapıağası) 221

Cafer b. Abdülmennan (cebeci
bölükbaşı) 200, 225

Cafer Paşa 150, 321, 330, 346, 347

Canbuladoğlu Ali Paşa 152

Canbuladoğlu Hüseyin Paşa 151

Cankurtaran 306

Canpolad Bey 293

caracole 298

Cebe 351, 445

cebeci 87, 200, 217, 221, 225, 259, 285,
415, 420

cebecibaşı 69, 217, 220, 226, 268, 269,
272, 275, 285, 319, 395

cebebane 6, 7, 58, 68, 71, 72, 169, 185,
192, 194, 195, 198, 199, 200,
201, 206, 207, 208, 212, 215,
217, 219, 220, 224, 225, 228,
229, 241, 244, 246, 247, 248,
249, 253, 254, 257, 259, 260,
262, 263, 264, 265, 266, 267,
268, 271, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 280, 281, 288, 311,
361, 369

cebebane-i amire 68, 72, 192, 194, 195,
200, 207, 220, 224, 241, 254,
263, 266, 276

cebelü 351, 377

cebesöken 185, 186

Celali 280, 306

Celalzade Mustafa Efendi 312

Celalzade Salih Çelebi 70

cerehor 146

cevşen 182
 Cezayir tüfeği 197
 Chalkokondyles 68, 437
 Charles VIII 88
 Christopher Columbus XIX, 32
 Ciğerdelen 178
 Cizvit tabyası 118
 Crécy XX, 171
 çağa 189, 195, 196, 199, 202, 203, 206,
 207, 211, 253
 çağa tutkalı 202
 çağa yayı 195, 253
 çakırcıbaşı 394
 çakmaklı 45, 84, 179, 186, 277, 309,
 310, 312
 Çaldıran 66, 70, 77
 çamaşırcı 157
 Çanakkale 98, 100, 218
 Çaniçe 250
 çarhi tüfek 277
 çarklı yay 168
 çavuş 342, 363, 415
 Çehrin 87
 Çelebi Mehmed 168, 234
 Çerakise 319, 321
 Çernik 254
 Çeşme 215
 çiftbozan 162, 280
 Çin XIX, XXI, 27, 29, 64, 69, 79, 81,
 233, 266, 273, 283, 287, 288,
 297, 300, 301, 303, 454
 Çinliler 27
 Çirmen 252, 360, 405, 440
 Çorlu 362, 363

D

Damat İbrahim Paşa 185, 282
 David (Yahudi tüfek ustası) 240
 Davud (Mısır tüfekçileri ağası) 322
 Davud Ağa 209
 Davud Voyvoda 107
 defterdar 142
 Delvine 355
 demirci 13, 90, 104, 106, 107, 110, 111,
 233, 240, 260, 262, 428
 Demirhisar 361, 363, 407
 Demirkapı 160
 Derviş (arpa emini) 386
 Derviş Bey 119, 151
 Dimetoka 360, 379, 384, 385
 Dinyester 102
 Diu 329
 Divanyolu 258
 Diyarbakır 7, 151, 293, 339, 343, 344,
 346, 347, 355, 384, 406, 430
 Dobriyniçi 83
 Domenico da Bologna 115, 463
 Doniçe 363
 Draç 251
 Dubrovnik 233, 353
 Dulkadiriye 328, 414
 Dulkadirli 215, 380

E

Edincik 273
 Eflak 72, 91, 352, 411, 412, 413, 458,
 465
 Eğri 116, 160, 173, 282, 313, 314, 351,
 409, 437
 Eğriboz 130, 204, 291, 294

ehl-i hiref 209, 210, 211, 220, 221, 238,
239, 240, 241, 263, 285, 355,
367, 368, 428

el-Hac Mehmed (cebecibaşı) 94

Elizabeth 76, 171, 473

Emir Efendi 142

Enderun 140, 141, 192, 203, 205, 209,
243, 248, 366, 367, 368, 433,
436, 443

Erdel 70, 91, 115, 116, 146, 201, 353

Ergene 291, 360

errekeş 102

Erzincan 420

Erzurum 134, 148, 278, 283, 322, 339,
343, 354, 417, 420

esb 356, 370, 377, 379, 380, 384, 392,
404, 408

Esekapı 258, 259, 263

Esirî Hasan Ağa 85, 475

Eskiil 371, 372

Eskişehir 280, 357, 360, 363

Eski Zağra 291

Estergon XIX, 75, 116, 117, 118, 119,
282

Etmeydanı 78, 282, 283

Evliya Çelebi 38, 73, 85, 128, 144, 178,
179, 256, 258, 259, 310, 434,
453, 477

eyer 383

Ezine 220

F

Faş 135, 136, 448

Fener 204, 214, 381

Ferecik 360

Ferhad (tüfekçi şakirdi) 240

Ferhad (yeniçeri kethüdası) 393

Ferhad Paşa XX, 135, 136, 151, 180,
212, 345

Feridun M. Emecen X, XII, XIV, 2, 65,
66, 141, 144, 204, 216, 234, 237,
241, 302, 329, 340, 441, 472

Ferruh Bey (tüfenkhane nazırı) 200,
247, 260, 261, 262, 271, 285

Feth-i İslam 91

fındık 148, 181, 212, 227, 244, 248,
249, 250, 253, 254, 263, 279,
280, 429

fındık kalıbı 248, 253, 279

fırın 56, 271

Filarete 99, 100, 471

Filibe 212, 291, 360, 361, 362, 363,
379, 405

Filistin 151

Filurdin 170

Fırdevsî-i Rûmî 185, 188, 435

Firuz Bey (topçu) 241, 242

Fıtil 271, 272

fıtil barutu 270

fıtil otu 269, 270, 275, 281, 286

Fıtil veznesi 271

Flodden 171

Francesco Patrizi (Venedikli filozof)
65

Francisco/Françesko (Portekizli
kaptan) 96

Francis Walsingham (İngiliz başkâtip)
82

François I 155

Fransız XX, 9, 13, 15, 23, 70, 76, 85,
101, 155, 171, 184, 228, 304,
317, 353, 426
Fransiskan tabyası 118
Füredö tabyası 120
fürusiyye 188

G

Gábor Ágoston 5, 47, 49, 52, 53, 54,
57, 58, 59, 64, 67, 138
gaddare 309, 402
Galata 55, 56, 159, 193, 194, 197, 223,
229, 276, 286, 305, 406, 442
Galatasarayı 248, 263, 264, 399, 400
Gardo (tüfek ustası) 238, 239, 240,
245, 285
Gazi Giray Han 145
Gebze 378, 385
Gelibolu 53, 157, 200, 220, 224, 225,
226, 235, 273, 291
Gemlik 261
Gence 135, 339, 344
Geoffrey Parker 11, 16, 17, 18, 31, 302
Giovan Antonio Menavino 68, 155,
435
Girit 309, 421, 422, 445, 456, 469
Girne 93, 419, 420
Goa 63
Gördek 204
Gördes 108, 216
Göri 135
Görice 215, 234, 395
Göynük 382, 441
Graz 57, 175, 181, 437
Gustavus Adolphus 14, 15, 21, 26, 177,
178, 300, 318, 471, 472

Gügercinlik 91, 224, 250, 251
güherçile 53, 158, 258, 268
Gümüşhane 148, 250
Gümüş Tabya 116
Gürcistan 7, 136, 302, 346
güre 365, 392, 395, 396, 399, 400, 401,
405

György Martinuzzi 115

H

Habeşistan 7, 63, 321, 326, 330, 331,
334, 337, 338, 430, 466
Habsburg XIII, 12, 14, 25, 37, 39, 40,
41, 43, 44, 46, 48, 52, 55, 57, 67,
74, 75, 76, 85, 97, 116, 119, 126,
138, 145, 146, 147, 153, 155,
164, 174, 189, 303, 352, 387,
408, 446, 450, 454, 455, 462,
465, 468, 474, 475
Hacı Ahmed (Akkirman kale dizdarı)
105
Hacı Ayas (cebeci) 195
Hacı Haydar 415
Hacı Hayreddin (cebeci) 217
Haçovası 45, 65, 76, 78, 146, 314
Hadikatü's-Şühedâi's-Serhad 175, 439
hâkî 223, 224
Halep 7, 267, 305, 328, 333, 345, 353,
380, 386, 414
Hâililname 168, 433
Halkulvad XIX, 73, 74
Hamidili 291
Hanya 421, 422
harbe 37, 70, 71, 72, 290
harbi 7, 38, 134, 257, 266, 272, 273,
412, 425

- Harbiye Askerî Müzesi 182
- harc-ı hassa 7, 192, 219, 227, 240, 247, 249, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 268, 269, 270, 305
- harc-ı hassa emini 227, 259, 261, 264, 268, 270
- Harcî 271
- has XIV, 29, 61, 154, 155, 244, 245, 246, 254, 271, 275, 351, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 369, 371, 373, 375, 376, 380, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 412, 416, 421, 422
- Has Ahır hazinesi 309
- Hasan (Budin'de mimar) 92
- Hasan (mimar) 111
- Hasan (okçu ustası) 213
- Hasan (tüfek ustası) 241
- Hasan Kâfi 162, 163
- Hasan Nakkaş (yeniçeri ağası) 283
- Hasan Ağa, Nakkaş (yeniçeri ağası) 283
- Hasan Ağa (cebecibaşı) 285
- Hasan Beyzade 152, 314
- Hasan Çavuş 309
- Hasan Paşa (Budin beylerbeyi) 153
- Hasan Paşa (Abaza), 178
- hassa anbarı 90
- hassa at 365
- hassa mimarı 111, 133
- has tüfek 275
- Haydar b. Abdullah (tüfek ustası) 240
- Haydaroğlu 178, 179
- Hayrabolu 291, 356, 359, 360, 363, 379
- Hayreddin 109, 197, 217, 218, 220, 221, 224, 286, 378, 448, 462
- hazine oku 224
- heki 223
- Helmuth von Moltke 31
- helvacı 157, 368
- hendek 88, 91, 102, 104, 105, 106, 107, 111, 114, 115, 121, 128
- Hernán Cortés 65
- Hersek 93, 354, 396
- Hezârfen Hüseyin Efendi 140, 435
- Hezargrad 291
- Hırsova 373, 379
- Hırvatistan 91, 125
- Hızır (Hersek beyi) 93
- Hızır (okçu) 216
- Hızır (Gügercinlik kale dizdarı) 224, 251
- Hızır (İstabl-ı Âmire bölükbaşı) 360
- Hızır Çavuş 130
- Hicaz 328
- Hint Okyanusu 63, 329, 465
- hisar eri 131, 320, 345, 414, 416, 420
- Hofburg 116, 126
- Hollanda 15, 17, 20, 21, 25, 35, 40, 47, 75, 76, 79, 82
- Hotin 307, 316, 318
- Hugo Grotius 16, 435
- Hunyadi János 64
- Hüdadad 239
- Hüdavendigâr 206, 262, 291, 368
- Hürrem (ok ustası) 221
- Hüseyin Ağa (elçi) XX, 180
- Hüseyin Ağa (mirahur) 379, 380

Hüseyin Ağa (yeniçeri ağası) 283

Hüseyin Paşa 151, 247

Hüsrev Paşa 339

I-İ

İlgın 371

İlica kulesi 118

Isabella 353

İstabl-ı Âmire VII, XXIII, 252, 309,
355, 359, 365, 366, 381, 406,
408, 440, 467, 476

Ivan Peresvetov 49

Ivan IV 49

İbn Haldun 236

İbn İyas 313

İbn Kemal 235

İbrahim (mimar) 130

İbrahim (mirahur) 364

İbrahim (yeniçeri ağası) 136

İbrahim b. Abdullah (hekim) 183

İbrahim Bey (ahır kethüdası) 404, 405

İbrahim Müteferrika 49, 86, 433

İbrahim Naimeddin Efendi 175, 439

İbrahim Paşa 142, 185, 242, 245, 253,
255, 282, 305, 312, 318, 320,
339, 340, 456

İbrahim Peçevi 37, 38, 115, 142, 455

ibrişim 205, 206

İçil 94

İliç 363

İlyas Bey (mirahur) 355

İmam Mutahhar 331

İnebahtı VI, 1, 72, 108, 109, 111, 129,
130, 154, 157, 168, 188, 219,
247, 254, 264, 289, 290, 291,
293, 294, 355, 425, 462

İncik 218, 360

İngiltere 47, 69, 172, 178, 192, 426

İnönü 339, 357, 360, 363, 452

İpsala 291, 363

İsak (tüfek ustası) 239

İshak (topçu) 124, 234

İskele Kapısı kuleleri 119

İskenderiye 169, 174, 236, 251, 440

İskender Paşa 102

İsmail (tüfek ustası) 237

İsmail (okçu/ok üreticisi) 215

İsmail Geçidi 410

İspanya 35, 59, 91, 428

İspanyol 12, 17, 21, 25, 47, 51, 65, 82,
83, 101, 112, 317, 426, 438, 458

İspir 420

İstanbul X, XII, XIII, XV, 3, 18, 21,
22, 27, 30, 36, 38, 42, 45, 47, 49,
50, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 61, 63,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
83, 85, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 97,
98, 99, 100, 101, 108, 109, 111,
115, 120, 122, 123, 124, 129,
130, 131, 134, 135, 138, 139,
140, 141, 142, 144, 145, 146,
147, 148, 152, 153, 154, 155,
156, 157, 158, 159, 160, 161,
163, 164, 168, 171, 174, 177,
179, 183, 184, 185, 186, 189,
190, 191, 192, 193, 194, 195,
196, 200, 201, 203, 206, 209,
210, 214, 217, 218, 219, 220,

224, 226, 228, 233, 234, 235,
 236, 240, 241, 242, 245, 247,
 248, 249, 253, 254, 257, 258,
 259, 261, 262, 263, 264, 266,
 267, 268, 269, 270, 272, 275,
 276, 277, 281, 285, 286, 287,
 289, 292, 294, 295, 305, 306,
 309, 310, 312, 317, 319, 320,
 321, 322, 323, 324, 326, 329,
 330, 334, 335, 338, 342, 345,
 346, 351, 352, 353, 355, 356,
 357, 358, 359, 360, 361, 362,
 364, 366, 369, 371, 374, 376,
 379, 381, 382, 385, 393, 394,
 403, 404, 406, 407, 408, 410,
 415, 417, 418, 419, 422, 432,
 433, 434, 435, 436, 437, 438,
 439, 440, 441, 442, 443, 444,
 445, 446, 447, 448, 449, 450,
 451, 452, 453, 454, 455, 456,
 457, 458, 459, 460, 461, 462,
 463, 464, 465, 466, 467, 468,
 469, 472, 473, 474, 475, 476,
 477, 478

İstanbul ağası 264, 392, 394

İstolni Belgrad 119, 120, 307, 444

İsveç 14, 15, 21, 35, 82, 84, 177, 274,
 300, 445

İtalya 22, 35, 57, 88, 91, 99, 100, 101,
 115, 426

İtalyan 22, 43, 51, 88, 89, 99, 100, 101,
 115, 116, 117, 118, 120, 121,
 122, 126, 127, 128

İvan (tüfek ustası) 239

İvan IV 49

İzladi 40, 361, 435

İzmit 158

İznik 158

J

Jablak 170

Jacobis von Wallhausen 20

James IV 171

János Zgismond 353

Japon X, XIX, XXI, 13, 27, 56, 80, 81,
 302

Japonya 13, 27, 30, 31, 80, 81

Jean Chesneau 155, 182, 436

Jean de Thévenot 317

Jean Froissart 171

Jitvatorok 411

Ji xiao xin shu 79

Johan van Nassau-Siegen 19, 176

John Smythe 171, 172, 433, 436

Julius Wolfgang von Hohenlohe 122

Justus Lipsius 26, 466

K

Kabakoz 261

Kadıköy 362

kadırga 229, 290, 292, 294

Kafkasya 135

Kâğıthane 158, 275

Kahire 53, 228, 236, 313, 320, 378

kalay 53, 60, 248

Kalenderoğlu 152, 306, 307

Kalkan V, 67

Kalkaşendi 236

kalyata 229

Kamaniçe 94, 95, 475

kamçı 384

Kandiye 57, 60, 77, 95, 97, 421, 422,
 449

- Kaniye XIX, XX, XXI, 44, 45, 119, 126,
 127, 128, 146, 307, 308, 409,
 444
 Kansav Gavri 67
 Kansu (emir-i hac) 328
 kanun-ı kadim 138
 kapıcı 218, 396
 kapıcıbaşı 394
 kaptanıderya 130
 kara barut 263, 269, 271, 275
 karabina 178, 307, 310
 Karaca 216, 237
 Karacahisar 357
 Karadeniz 102, 136, 233, 372, 373, 461
 Karahisar 277, 363, 371, 381
 Karahisar-ı şarki 277
 Karakaş Paşa kulesi 115
 Karakaş Paşa tabyası 120
 Karaman 151, 235, 371, 372, 384, 414,
 439
 Karamannâme 235, 439
 Karamanoğlu Mehmed Bey 236
 Kara Mustafa Paşa (Merzifonlu) 366
 Kara Said 306, 307
 Kara Şaban 129, 130, 132, 133
 Karayazıcı Abdülhalim 151
 Karesi 170, 291, 440
 Karinabad 291, 293, 361, 363, 379
 Karlilili 291, 355
 Karl Mansfeld 117, 118
 kârnâme 92
 Kars 7, 135, 339, 344, 417, 430
 Kasım (hassa mimarı) 111
 Kasım Ağa (Van tüfekçileri ağası) 340
 Kasım Paşa 115
 Kastamonu 291, 373, 374
 Kaşa 116
 Katif 330, 459
 Kâtip Abdullah 173, 174, 203, 436
 Kâtip Çelebi 140, 143, 306, 436
 Kazak 83, 154
 Kefe 91, 157, 196, 197, 252, 412, 440,
 473
 Kemah 420
 kemanger 211
 Kemankuş Mustafa Efendi 185, 190,
 191, 213, 226, 437
 kemend 278
 Kemer 363
 kepece 248, 279
 Kesriye 204, 215
 Keşan 290, 291
 kethüdayeri 381, 403
 Kıbrıs 7, 43, 93, 150, 284, 293, 311,
 312, 332, 333, 334, 337, 338,
 339, 342, 418, 419, 420, 441,
 448, 451, 452, 471
 Kılıç Ali Paşa 97, 130, 136, 290
 Kırım 91, 201, 412
 Kırkkilise 291, 360, 363
 kısrak 357, 358, 364, 365, 369, 380,
 404
 Kızılbaş Yenicesi 373
 Kızılbaş 302, 310
 Kızıldeniz 63
 Kili 102, 103, 105, 106, 239
 Kilidülbahr 90, 98, 100, 101

Kilis 151
 kireç 105, 107, 110, 113, 114, 122, 124, 127
 kireççi 90, 96, 105, 106
 Kireçkapı 286
 kiremitçi 104, 124
 giriş 202, 205, 206, 207, 213
 Kirkor (tüfek ustası) 239
 Kitâb-ı Müstetâb 138, 139, 143, 154, 155, 162, 387, 438
 Klis 397
 Kocaeli 291
 Koca Sinan Paşa 142, 145, 146, 160, 164, 282, 313, 328, 331, 332, 443
 Koçhisar 371
 Komárom 116
 kontramarş 21, 84, 85, 298
 Konya 185, 188, 191, 235, 364, 435, 438, 440, 478
 Kore 27, 80
 Korfu 39, 43, 112, 216
 Korfu/Pulya seferi 112
 Koron 111
 Kosta (mimar) 95
 Kotor 93
 Koyluhisar 277
 Kozan 251, 262
 köstek 383, 384
 Köstendil 193, 212, 223
 Kritovulos 55, 56, 168, 437
 kubur 201, 203, 225, 277
 Kudüs 328, 411
 kule 91, 94, 95, 100, 101, 103, 106, 111, 114, 115

kuloğlu 161
 kundak 198, 199, 200, 201, 243, 244, 245, 257, 258, 263, 264, 265, 275
 kundakçıyan 264
 kurmalı yay 169, 252
 kurşun 58, 87, 98, 131, 177, 178, 179, 200, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 255, 276, 279, 280, 299, 315, 317, 429
 Küçük tabya 118
 küheylan 405
 kükürt 53, 287
 Kütahya 191, 203, 438

L

La Goletta XIX, 74
 lağım 60
 Lahsa 63, 283, 330, 334, 336, 343
 Lajos 65
 Lazarus von Schwendi 37, 43, 51, 57, 146, 455, 473
 Lefkoşa 333, 337, 419, 420
 Leh 83, 409
 Lehistan 35, 91, 154
 Levá 310
 Levent 169, 461
 Limasol 419
 Londra 69
 Lori 135, 346
 Louis XIV 13, 15, 16, 20, 60
 Louis-Raduit de Souches 178
 Luigi Ferdinando Marsigli 57, 311, 437
 Lütü (ok ustası) 221
 Lütü Paşa 139, 163, 438

M

Macar XIV, 39, 40, 41, 45, 64, 65, 114,
115, 116, 117, 119, 124, 184,
233, 242, 267, 277, 307, 309,
322, 350, 378, 409

Macaristan 39, 40, 43, 50, 51, 57, 91,
116, 120, 125, 127, 154, 162,
164, 171, 253, 351, 415, 437,
475

Macar tüfeği 277

mâdeyân 364

Magosa 93, 333, 337, 342, 419, 420

Mağrip 145, 150

Mahmud I 49

Mahmud (oklukçu) 214

Mahmud (Mısır tüfekçileri ağası) 321

Mahmud (Basra atlı tüfekçileri ağası)
336

Mahmud (İstabl-ı Âmire bölükbaşı)
374

Mahmud Çelebi (yeniçeri kâtibi) 393

Mahmud Paşa 119, 326, 335, 340

Mahmud Paşa kulesi 119

maket 427

Malatya 293, 339, 452

Malkara 291, 379

Malta 43, 91, 268, 269

mandıra 157

Manisa 92, 93, 197, 204, 291, 373, 453,
476

Manya 242

Marangoz 263

Marcello Marchesi 146

Martín de Eguiluz 83

Masavva 321

Matrakçı Nasuh 95, 159, 437

Matthias 117

Maurits van Oranje XIX, 14, 15, 17,
18, 19

Mavna 229

mazgal 70

Maximilian II 51

Mehmed (şehzade) XIX, XX, XXI, 95,
161, 187, 191, 198, 206, 209,
219, 222, 359, 366, 398

Mehmed (Budin'de mimar) 92

Mehmed (cebeci kâtibi) 217

Mehmed (tüfenkhane kâtibi) 257

Mehmed (tüfek ustası) 260

Mehmed (tüfekçibaşı) 277

Mehmed (saraç) 359

Mehmed (cebecibaşı) 94

Mehmed Ağa (mimarbaşı) 91

Mehmed Bey (Han) 341

Mehmed Çelebi (Mora beyi) 106

Mehmed II 38, 39, 49, 56, 93, 97, 99,
100, 107, 156, 221, 241, 354,
355, 423, 425.

Mehmed III 151, 282, 313, 314

Mehmed IV 95, 144, 365, 366

Mehmed Ağa 87, 91, 311, 394, 439

Mehmed Bey 131, 236, 345, 410, 411

Mehmed Giray 412

Mehmed Kılârî 307

Mehmed Paşa 118, 142, 145, 310, 366,
407, 409

- Memlük VII, 63, 65, 66, 67, 168, 188, 236, 251, 309, 312, 313, 314, 315, 338, 453
- Menâzırü'l-avâlim 119, 120, 177, 433
- Menemen 203, 204
- Menteşe 170, 291, 292, 293, 380, 440
- Mercidabık XIX, 66, 67, 84
- Mesih (okçu ustası) 185
- metris 60, 246, 247
- Mevlana Kivameddin (arpa emini) 358, 373, 377
- Mezistre 291, 355
- Mısır 7, 72, 160, 161, 196, 203, 228, 247, 254, 269, 306, 307, 312, 313, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 405, 406, 426, 430, 448, 464
- Mısır kanunnamesi 318
- mızrak 70, 72, 298, 318
- Midilli 101, 291, 293
- Miklós Zrínyi 121, 122, 477
- Milano 98, 115
- Milemete topu 274
- mimarbaşı 90, 96
- Ming XIX, 79, 80
- mirahur 355, 356, 362, 367, 368, 375, 376, 384, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 401
- Miralem Ahmed Ağa 213
- Miri 195, 206, 218, 266, 271, 279, 285, 355, 364, 373
- Miri Çelebi (cebehane emini) 195, 206, 271
- misket 179, 181, 186, 273, 288
- Moğol 51, 176, 233, 429
- Mohaç XIX, XXIII, 43, 55, 65, 66, 68, 70, 72, 75, 76, 77, 78, 169, 195, 199, 211, 244, 253, 254, 255, 268, 281, 446, 453
- Mora 106, 107, 108, 109, 111, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 231, 355, 396, 462
- Mordehay veled-i Şaban (tüfekçi ustası) 240
- Moskof 235, 238
- Moton 111, 168, 169, 242, 252
- Mudanya 164
- Muhallefat 278, 382
- Muhyiddin Efendi (Ayasofya vaizi) 142
- Murad (hassa mimarı) 108
- Murad (şehzade) 411
- Murad II 147, 170, 174, 234, 237, 241, 425
- Murad III 143, 149, 161, 162, 163, 259, 281, 295, 344, 398, 411
- Murad IV 143, 162, 317, 319
- Murad Paşa 152, 164, 306, 307, 411, 435
- Murat Özveri 180, 183, 202
- Murteza Paşa 316
- Musa (tüfekçi ustası) 239, 240
- Musa Çelebi 234
- Musa Paşa (Budin valisi) 118, 119, 127
- Mustafa (şehzade) 95, 373

Mustafa (Anavarin-i Cedid kalesi dizdarı) 131

Mustafa (okçu ustası) 213

Mustafa (tüfek ustası) 240

Mustafa (veznci) 272

Mustafa (Mısır tüfekçileri ağası) 321

Mustafa (Şam kalesi dizdarı) 328

Mustafa Ağa (acemi oğlanları ağası) 394

Mustafa Ağa (büyük mirahur) 367

Mustafa Ağa (mirahur) 374, 375

Mustafa Ağa (yeniçeri ağası) 393

Mustafa Âli 135, 150, 165, 166, 305, 318, 345, 435

Mustafa b. Hayreddin 286, 448

Mustafa Çelebi (tüfekçibaşı) 200

Mustafa Frenk (has ahır emini) 373, 377

Mustafa Kani Efendi 202, 214

Mustafa Paşa Camii 280

Mustafa Paşa 71, 92, 94, 115, 121, 122, 124, 135, 146, 148, 154, 250, 280, 295, 331, 333, 366

müstahfız 320, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420

Müteferrika Ahmed 317, 337, 438

N

Nablus 328, 411

Nâdirî Divanı 74, 77

Nagaşino XIX, 80, 81

Nahçıvan 305, 328, 340, 345, 460

nal 363, 384, 385

nalbant 356, 376

Namlu XXI, 68, 178, 245, 247, 257, 260, 273, 301

Napoleon 31

Narda 170, 204, 216, 355

Narh 192, 196, 198, 224, 225, 443

Nasuh b. Taceddin (tüfekçi ustası) 240

neccâr 96

Nergisi Mehmed 316

Nevrekob 363

Nieuwpoort 21, 75, 76, 469, 470

Niğbolu 91, 204, 216, 252, 378, 379, 440, 441

Niğde 371

Niş 96, 363, 378

Nova 93

Novaberda 236

numune 264, 273

Nurbanu Sultan 309

Nushatû's-Selâtin 165

O-Ö

Odabaşı 193

Oda Nobunaga 80

Odunkapısı 258

odun kömürü 53, 260, 261

Ogier Ghiselin de Busbecq 189, 303, 438

Ohri 169, 254, 440

ok VI, XI, XII, XX, 6, 69, 77, 81, 167, 168, 171, 173, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 201, 202, 203, 204, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228,

- 229, 250, 251, 252, 253, 254,
255, 256, 278, 289, 291, 292,
293, 295, 303, 314, 315, 319,
338, 370, 402, 425, 428
- okçu XX, 6, 66, 67, 77, 81, 102, 172,
174, 175, 184, 185, 187, 188,
192, 205, 212, 213, 214, 215,
217, 218, 219, 220, 221, 222,
224, 227, 228, 229, 230, 290,
291, 293, 367, 425
- okçubaşı 213, 217, 221
- okluk 214, 218, 219, 220
- Okmeydanı 78, 180, 282, 283, 286
- orducu esnafı 212
- Ortadoğu 64, 233
- Oruç b. Adil 68, 108
- Osman (Mora beyi) 107
- Osman II 198, 307, 409
- Osman Paşa XX, 230, 249, 310, 316,
346, 413, 433
- Otağ-ı hümayun emini 364
- otlak emini 364
- Otlukbeli 68
- Otranto 54, 55, 464
- Ottavio Piccolomini 177
- Ömer (topçu) 234
- örs 239, 262
- Özdemiroğlu Osman Paşa XX, 230,
249, 310, 316, 346, 433
- Özdemir Paşa 321, 330, 334
- P**
- Padua 115
- palanka 107, 119, 125, 126, 427
- Pál Esterházy 125, 126, 127, 444
- pamuk ipliği 267, 268, 275
- Pasarofça antlaşması 96
- Paşa sancağı 237, 277
- Paul Rycaut 310, 311, 438
- Pavia 82
- paybend 384
- Peç 127, 145
- Pekin 287
- Pers 31
- Pervane (kundakçı ustası) 264
- Petru 352
- Petro I 49
- Piacenza 115
- Piero Zen 242
- Pierre Belon 191, 205, 244, 438
- Piri Reis 108
- Pirlepe 237, 453
- piştov 69, 178, 247, 303, 309, 430
- Pojega 145, 378, 416
- Portekiz 47, 63, 329, 330, 331
- Prevadi 373, 379, 410
- Preveze 251
- puta yayı 190
- Q**
- Qi Jiguang 79, 80, 447
- R**
- Rába nehri 256
- Radomir 363
- Râjpût 65
- Ramazan (kiriş ustası) 206
- Ramazan (sekbanbaşı) 393
- Ram/Haram 107
- Reiter XXI, 300
- Resava 237

resm 92, 93, 96, 123, 124, 130
 Resmo 421, 422
 Resul b. Osman (tüfekçi ustası) 240
 Reşid 315, 322
 Revan XX, 135, 151, 339, 344, 345
 Ridaniye 66
 Risâle-i Mimariyye 90, 91, 104
 Riva deresi 261
 Roberts, Michael 471
 Rodos XXIII, 72, 77, 161, 169, 211,
 227, 244, 245, 252, 253, 291,
 292, 368, 477
 Roger Williams 228, 439
 Roma 18, 21, 26, 56, 65, 78, 120, 444
 Rönesans 26, 27, 46, 93, 99, 100, 101,
 447, 467
 Rumelihisarı 90, 93, 98, 99
 Rumî 64, 405
 Rus 36, 49, 83, 86, 238, 239, 240, 241,
 245, 451
 Rusçuk 353
 Ruslar 49, 426
 Rusya 35, 36, 49, 172, 304, 446
 Rüstem Çerkes 240
 Rüstem Paşa 117, 303, 304, 305, 339,
 371

S-Ş

Sadi (Mısır tüfekçileri ağası) 322
 Safed 151
 Safevi VII, 65, 71, 77, 86, 134, 135,
 136, 148, 150, 151, 200, 284,
 295, 302, 303, 317, 328, 339,
 340, 341, 343, 345, 346, 354,
 407, 408

Salih Ağa (top arabacıları başı) 407
 salvo 21, 75, 80, 86
 Samakov 259, 260, 275, 361, 363
 Samsat 293
 San'a 336
 saraç 157, 356, 359, 362, 376
 Saray-ı âmire 119, 131
 Saray-ı hümayûn 116
 sarıca 145, 148, 151
 Sarı Han 317
 Saruca (okçu) 215
 Saruhan 197, 291, 294, 373, 476
 Scirro Scirri 54
 Sébastien le Prestre de Vauban 16, 60,
 439, 458
 Seder Eliyahu Zuta 77
 Sefarad 239
 Sefer Reis 229
 sekban 50, 145, 148, 150, 151, 164,
 278, 306, 351, 404
 sekbanbaşı 392, 393
 Selanik 53, 91, 94, 95, 132, 170, 234,
 251, 363, 379
 Selaniki Mustafa Efendi 162, 313
 Selim I 187
 Selim II 73, 150, 411, 424, 435
 Semendire 91, 101, 107, 124, 237, 250,
 254, 378
 semer 383
 seng-tırâş 96
 serahur 356
 Serfiçe 215
 Seydi Ali Reis 64, 65
 seyis 385

- Sforzinda 99
- Shen Qi Phu XXI, 69, 287, 288, 301, 440
- Sığacık 291, 293
- Sırp 233, 237
- Sigetvar XIX, 43, 46, 70, 71, 92, 94, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 145, 278, 356, 374, 395, 434, 478
- Sigetvar kapısı 127
- silahdar 379, 381, 393, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 405
- silah-ı tüfenk 201
- Silahşornâme 185, 188, 435
- Silifke 94
- Silistre 91, 226, 252, 373, 379, 409, 440
- Simon (Gürcü prensi) 154, 180
- Simon (tüfekçi ustası) 241
- Simon b. İsak (tüfek ustası) 239
- Sinan Ağa (küçük mirahur) 368
- Sinan Ağa (Mısır tüfekçileri ağası) 322
- Sinan Paşa 103, 142, 143, 145, 146, 160, 164, 227, 282, 284, 313, 328, 331, 332, 346, 443
- sipahi oğlanı 402
- siper 60, 84, 104
- Siroz 360, 361, 363, 379, 407
- Sis 248, 251, 262
- Slav 233
- Sofya 212, 214, 216, 351, 363
- solak XX, 211, 229, 282, 404
- Solnok 116
- St. Gotthard XIII, 57, 85, 128, 350, 462, 477
- Sultanönü 280, 357, 359, 360, 370, 374, 452
- Suriye 150, 151, 203, 267, 295, 312, 430
- Süleyman I 50, 66
- Süleyman Çelebi 393
- Süleyman Paşa 103, 235, 328, 329, 463
- Süngü 21, 27, 36, 52, 445, 447, 448, 451, 460
- sürb 248, 249, 250
- Süveyş 63, 229, 475
- Szapolyai János 70
- Szatmár 146
- Şah Abbas 302, 339
- şahincibaşı 392, 394
- Şah Tahmasp 339, 341
- Şam 7, 56, 119, 150, 151, 161, 186, 242, 243, 257, 283, 293, 313, 314, 316, 318, 321, 322, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 343, 344, 353, 414
- Şam yeniçerisi 313, 316, 331, 332
- Şehirköy 363
- Şehnâme-i Selim Hân 73, 74
- şehremini 261, 269, 275
- Şehrizol 283, 336, 339, 343
- Şeki 305, 345
- Şemahı 135
- Şikârî 235, 439
- Şile 261
- Şirvan 148, 154, 164, 344
- şiş 278
- Şumnu 291, 379

Şüca Bey 402

Şükri-i Bitlisî 66, 70, 71

T

tabanca 175, 177, 178, 179, 277, 309,
310

tabur cengi 64, 168, 447

tabya 93, 98, 99, 100, 101, 116, 467

tâ'ife-i efrenciyân 46, 238

Taiz 335

Talikizâde Mehmed Subhi Efendi 162,
314

talimhane 187, 218

talimhanecibaşı 187

Tarsus 248, 251

taşçı 105

taş yontucu 96

Tatar 145, 174, 202, 226, 235, 252, 347,
440

tatar oku 185, 225

Tatarpazarı 212, 291, 361, 379

Tavşanlı 385

taycı 370

Tebriz 7, 71, 86, 135, 136, 164, 246,
316, 339, 344, 346, 347, 386

Tekeili 291

Tekirdağ 360, 379

Tekürçayırı 385

Temeşvar 91, 97, 146, 175, 409, 416

temren 183, 215

tereke 193, 196, 197, 202, 310, 378

tetik 56, 257, 266, 275

Tezkire-i Rumât 173, 174, 432

Thomas Digges 82

Thomas Styward 82

Tımsıvar 416, 473

Tırhala 204, 214, 234, 293, 294, 355,
442

Tırnova 291

Tiflis 339, 344, 345

tirger 218

tirkeş 180, 195, 196, 205, 402, 409

Toblice 237

Tokmak Muhammedi Han 345

Toktamiş 235

tolga 182, 402

Tomanis 135, 346

top arabası 358, 379, 386, 407, 412,
413

tophane 247, 268, 286

Tophane-i Âmire 158

Topkapı Sarayı XVIII, 4, 73, 90, 92, 93,
99, 102, 103, 108, 144, 178, 179,
182, 258, 259, 281, 335, 355,
368, 432, 434, 438, 444, 465

Topraklık varoşu 127, 128

topuz 309

Trablus 145, 353, 415, 451

trace italienne 22, 23, 38, 40, 49, 88,
116, 118, 133, 464

Trevigli 115

Tuhfetü'l-Guzât 95

Tuhfetü'l-mülûk ve's-selâtîn 189, 190,
402

Tuna 43, 48, 101, 102, 107, 117, 204,
251, 410, 441

Turbék XIX, 124, 125, 126

Turgudlu 371

Turnhout 21, 59, 445

Tursun Bey 98, 168, 184, 440

tüfek XI, XX, XXI, 2, 3, 6, 7, 56, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 75, 76, 79, 80, 84, 86, 104, 115, 136, 147, 148, 153, 170, 174, 176, 177, 183, 187, 192, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 207, 208, 212, 227, 229, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 300, 303, 306, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 327, 328, 331, 337, 338, 342, 343, 417, 418, 425, 428, 429, 430

tüfeng 65, 71, 75, 86, 145, 146, 151, 174, 244, 255, 306, 313, 314, 318, 345

tüfeng-endâz 65, 75, 145, 146, 151, 306, 314

tüfenkciyân 238, 239, 258, 277, 302, 340, 341, 343, 346

tüfenkçıyan-ı süvari 319, 323

tüfenkger 238, 239

tüfenkhane 7, 200, 236, 239, 240, 241, 244, 247, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 272, 275, 280, 285, 286

tüfenkhane-i amire 261

U-Ü

ulufeci 399, 400, 401, 403, 405

Ulyanoğlu 336

Umdetü'l-Mütenâzilin 188

Unkapanı 258, 259

Urfa 293

Ustrumca 361

Uyvar 95, 201, 282, 409

Uzuncaabad 360

Uzun Hasan 68, 168

Uzun Savaş 39, 40, 74, 76, 78, 85, 119, 163, 418

Ürgüp 371

Üsküp 212, 267, 291

V

Valon 76

Van 7, 92, 134, 283, 310, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 355, 410, 430, 461, 473

Varna 40, 68, 373, 379, 435

Vasitî 152, 306, 435

Vefa 90, 356, 366

Vefâyî Mehmed, 136, 346, 347

Veli Ağa (yeniçeri ağası) 282

Venedik 39, 59, 93, 112, 146, 169, 172, 229, 242, 306, 309, 354, 461, 469, 473

Veysi 162, 163, 435

vezne 7, 257, 271, 272

Vidin 96, 170, 204, 206, 216, 252, 351, 440, 441, 461, 473

Viyana XIV, 39, 48, 85, 115, 116, 120, 295, 308, 440, 454

Vize 252, 291, 362, 363, 440

voynuk 223, 357

V. Paulus 146

W

Wagenburg 64

Willem Lodewijk XIX, 17, 18, 19, 78,
176, 304

William Garrard 82

Y

Yahya (tüfekçi ustası) 285

Yahya Ağa (acemi oğlanları ağası) 394

Yahya b. Yahya es-Suveydi 145, 146

Yakubşah 102

Yakup Fakih 204

Yanbolu 72, 291, 356, 359, 360, 361,
363, 373, 379

Yangtze (Mavi) nehri 233

Yanikkale 116, 184

Yanikkale (Győr/Raab) 116

Yanya 169, 170, 355, 440

yapı ustası 96, 102, 104, 105, 106, 107,
111, 124, 130

yay XII, XVIII, XX, 6, 7, 40, 66, 129,
138, 163, 168, 169, 171, 172,
173, 174, 175, 182, 183, 184,
185, 186, 188, 189, 191, 192,
193, 195, 196, 199, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212, 214,
218, 226, 227, 228, 229, 250,
251, 252, 253, 254, 255, 256,
277, 278, 291, 294, 304, 312,
319, 338, 370, 402, 425, 428,
435, 438, 468, 475

yayabaşı 282, 286

yaycı XX, 192, 193, 205, 207, 209, 211,
212, 289, 367

Yaycı Bedir 204

yaylım ateşi XIX, 18, 19, 21, 22, 27, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 86, 305

yay tozu 203

Yedikule 90, 98, 99, 100

Yemen 7, 63, 150, 228, 317, 326, 328,
329, 331, 332, 334, 335, 336,
337, 338, 430, 435, 449, 467

Yemişçi Hasan Paşa 142, 145, 146, 307

Yenice-i Karasu 407

Yenice-i Kızılağaç 360

Yenice-i Zağra 361, 379

yeniçeri XX, XXI, 6, 49, 50, 67, 68, 70,
71, 72, 75, 76, 77, 78, 87, 136,
138, 139, 140, 142, 143, 146,
148, 154, 155, 157, 161, 187,
196, 198, 218, 237, 245, 248,
267, 269, 270, 273, 274, 276,
277, 278, 280, 281, 282, 283,
285, 286, 290, 294, 295, 305,
306, 307, 311, 326, 327, 328,
330, 338, 339, 340, 344, 345,
392, 393, 395, 401, 403, 404,
414, 415, 417, 425, 429

yeniçeri ağası 136, 143, 146, 154, 276,
282, 283, 305, 307, 392, 393,
401

Yenipazar 124

Yeni Zağra 373

Yerapetre 421

Yevân Ali 240

yıldız tabya 22, 88, 90, 99, 128, 133,
136

Yoros 261, 362

yular 384

yularcı 157, 356

Yunus (Köstendil sancakbeyi) 193, 223

- Yunus (tüfekçi ustası) 260
Yunus Bey 193, 223
Yusuf (Tortum tüfekçileri ağası) 343
Yusuf (tüfek ustası) 239
Yusuf (ok ustası) 215
Yusuf (Yemen tüfekçileri ağası) 334
Yusuf Beşe (yay ustası) 202
Yüz Yıl Savaşı 23

Z

- Zadar 233
Zebid 329
zemberek 168, 169, 170, 171, 203, 207,
216, 226, 252
zemberekçi 169, 170
zemberek oku 216, 252
zemin planı 93, 94, 123, 124, 130
Zenta 350
Zhao Shi Zhen XXI, 69, 287, 288, 301,
440
Zihger 206
zihgir 277
Zihne 330, 361, 363, 407
Zülfikar Ağa 85

OK, TÜFEK VE AT

16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi

Ok, Tüfek ve At, bir yandan klasik Osmanlı askerî düzenini tarif ediyor; öte yandan bu yapının 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren neden ve nasıl dönüştüğünü irdeliyor. Kitabın hayli kuramsal bir yerden başladığı aşîkâr. İnsan ve toplum bilimleriyle ilgilenen nice araştırmacının yaklaşık yarım asırdır zihnini meşgul eden *askerî devrim tezi* kitabın ana konu ve meselelerinden birçoğunu teşkil ediyor. Askerî devrim kuramı tanıtılıyor; erken modern Osmanlı askerî tecrübesini ele alan literatür gözden geçirilip değerlendiriliyor. Yine de, *Ok, Tüfek ve At*'i salt analitik bir eser, bir düşünce derlemesi veya deneme yazısı olarak görmek büyük haksızlık olur. Kitapta yeniçeri saflarının uyguladığı yaylım ateşi, Osmanlı ordusu ve devşirme uygulaması, Osmanlı dünyasına ilk ateşli silahların gelişi gibi tanıdık konuların yeni bir bakış açısıyla ele alındığı kısımlar olduğu doğrudur. Buna karşın yazar, kitapta doğrudan doğruya Osmanlı ana kaynakları ve arşiv külliyatına dayanan birçok ampirik bölüme yer veriyor. 15-16. yüzyıl Osmanlı kale mimarisinin inceliklerini anlayabilmek adına o dönemden kalma görsel kaynaklarla anlatı kaynakları ve inşaat muhasebe defterleri bir araya getiriliyor. Bu bölümde Osmanlıların top ateşine dayanıklı ilk kale örneklerine değiniliyor; Osmanlıların modern istihkâm teknikleriyle giriştikleri ilk denemelerin nasıl ilerlediği anlatılıyor. Yaylarla ilk tüfekler teknik özellikleri bakımından karşılaştırılıyor; hantallıklarıyla meşhur elde taşınan ilk hafif ateşli silahların asırların imtihanından alnının ağıyla çıkmış yaylar karşısında yarışı nasıl kazandığı sorusuna cevap aranıyor. Bu uğurda ok ve yay imalatının basamakları incelenip zaman ve para maliyeti hesapları yapılıyor. Devlete ait tüfeklerin nasıl üretildiğini anlamak için Tüfenkhane-i amire kurumu yine arşiv belgeleri eşliğinde tetkik ediliyor. *Ok, Tüfek ve At*, Osmanlı askerî tarihinin bağı açılmadık bazı meselelerine el uzatmaktan da çekinmiyor. 16. yüzyılın Osmanlı süvari tüfekçileri ve Osmanlı savaş atı yetiştiriciliği, bir nebze el yordamı ve öngörüyle ama her halükarda öncü bir yaklaşımla ilk defa bu boyutta Osmanlı askerî tarihi çalışmalarına ekleniyor.

ISBN: 978-975-17-5742-5

Fiyatı: 300,00 TL